

*«ένα όνειρο ανάμεσα
σε υπέροχα ερείπια...»*

ΠΕΡΙΠΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ
ΤΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ
170Σ - 190Σ ΑΙΩΝΑΣ

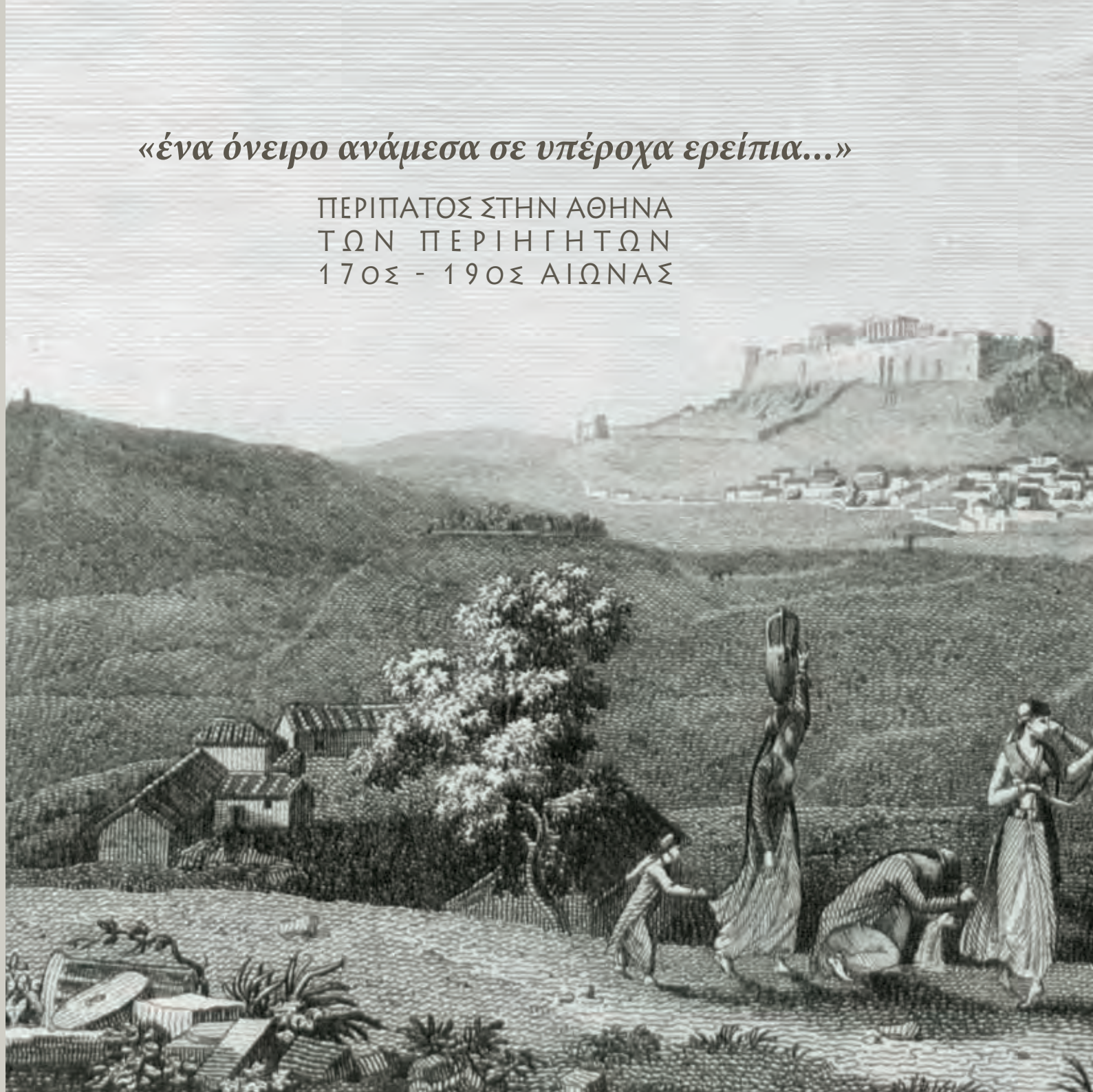
*“a dream among
splendid ruins...”*

STROLLING THROUGH
THE ATHENS OF TRAVELERS
17TH-19TH CENTURY

«ένα όνειρο ανάμεσα σε υπέροχα ερείπια...»

ΠΕΡΙΠΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ
ΤΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ
17ος - 19ος ΑΙΩΝΑΣ

1. Άποψη της Αθήνας με το Ολυμπείο και την Ακρόπολη, εικονογράφηση στο
J. Stuart & N. Revett, *The Antiquities of Athens*, τ. 3, Λονδίνο 1827 (βλ. σφ. κατ. 17)

“a dream among splendid ruins...”

STROLLING THROUGH
THE ATHENS OF TRAVELERS
17TH - 19TH CENTURY

1. *View of Athens with the Olympieion and the Acropolis*, illustration in J. Stuart & N. Revett, *The Antiquities of Athens*, vol. 3, London 1827 (see cat. no. 17)

ΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΚΘΕΣΗΣ

EXHIBITION ORGANIZATION

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

HELLENIC PARLIAMENT
LIBRARY

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ,
ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

MINISTRY OF CULTURE,
EDUCATION AND RELIGIOUS AFFAIRS
NATIONAL ARCHAEOLOGICAL MUSEUM

«ένα όνειρο ανάμεσα σε υπέροχα ερείπια...»

ΠΕΡΙΠΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ
ΤΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ
17ΟΣ - 19ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Μαρία Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου
Θοδωρής Κουτσογιάννης

ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Ιούλιος 2015 – Φεβρουάριος 2016

“a dream among splendid ruins...”

STROLLING THROUGH
THE ATHENS OF TRAVELERS
17TH - 19TH CENTURY

EDITORS

Maria Lagogianni-Georgakarakos
Thodoris Koutsogiannis

NATIONAL ARCHAEOLOGICAL MUSEUM

July 2015 – February 2016

ΕΚΘΕΣΗ

ΙΔΕΑ ΚΑΙ ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ

Δρ Μαρία Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου
Αρχαιολόγος, Διευθύντρια του Εθνικού
Αρχαιολογικού Μουσείου

ΜΟΥΣΕΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Δρ Δέσποινα Καλεσοπούλου
Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος,
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

ΜΟΥΣΕΙΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Μπέσσυ Δρούγκα
Αρχιτέκτων Μηχανικός, Προϊσταμένη Τμήματος
Διοικητικής, Οικονομικής και Τεχνικής
Υποστήριξης, Ασφάλειας και Φύλαξης,
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Δρ Μαρία Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου
Αρχαιολόγος, Διευθύντρια του Εθνικού
Αρχαιολογικού Μουσείου
Δρ Θεοδωρής Κουτσογιάννης
Ιστορικός Τέχνης, Έφορος της Συλλογής Έργων
Τέχνης της Βουλής των Ελλήνων
Δρ Μαρία Σάλτα
Αρχαιολόγος, Τμήμα Συλλογής Έργων Γλυπτικής,
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
Δρ Χρυσάνθη Τσούλη
Αρχαιολόγος, Τμήμα Συλλογής Έργων Γλυπτικής,
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
Δρ Ευρυδίκη Λέκα
Αρχαιολόγος, Τμήμα Συλλογής Έργων Γλυπτικής,
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
Δρ Δέσποινα Καλεσοπούλου
Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος,
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΕΠΕΝΔΥΣΗΣ

Δρ Νίκος Ξανθούλης
Μουσικός, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΩΝ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΔΡΑΣΕΩΝ

Δρ Δέσποινα Καλεσοπούλου
Δρ Θεοδωρής Κουτσογιάννης

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΡΓΩΝ

Συντηρητές ΕΑΜ: Γιάννης Παναγάκος,
Μάκης Μακρής, Δάφνη Μπίκα, Κώστας Αλεξίου,
Ράνια Καψοκόλη, Γεωργία Καραμαργιού,
Μαρία Κοντάκη, Βίκυ Ντάλιου
Γλύπτες ΕΑΜ: Θανάσης Καλαντζής,
Νικόλαος Κυρίτσης
Συντηρητές Βουλής των Ελλήνων:
Στέλλα Δασκαλοπούλου, Χάρα Ζαχιώτη,
Αυγή Καλαφάτη, Αριέττα Ρεβύθη,
Μαρία Σακελλαρίου, Αγγελική Σαμαρτζή,
Ιωάννα Σασιάκου
Συντήρηση φορητών ζωγραφικών έργων τέχνης:
Χριστίνα Καραδήμα

ΨΗΦΙΑΚΕΣ ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ

Παντελής Φελέρης, Μαρία Κοντάκη,
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

Δρ Κάτια Μαντέλη, Βύρων Αγιάνογλου,
Δρ Ντέμπορα Καζάκη, Δρ Δέσποινα Καλεσοπούλου,
Δρ Χρυσάνθη Τσούλη

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ελευθέριος Α. Γαλανόπουλος, Πώργος Ζανιάς,
Ειρήνη Μανουσάκη

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΑΜ

Δρ Μαρία Χιδίρογλου
Αρχαιολόγος

ΕΠΟΠΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Σχεδιασμός: Αθηνά Ιακωβίδου
Σχέδιο αρχιγραμμάτων: Νεκταρία Ρουμελιώτη
Ζωγράφος, ΕΑΜ
Παραγωγή: HORIZON

ΦΩΤΙΣΜΟΙ

Μπέσσυ Δρούγκα, Κωνσταντίνος Βελώνης

ΕΡΓΑΤΟΤΕΧΝΙΤΕΣ ΕΑΜ

Νικόλαος Κοτσιούρος, Ηλίας Μπαμπαλής,
Παναγιώτης Φερετόπουλος, Θανάσης
Χατζηχυδίογλου, Τάσος Βαγγέλης

ΕΙΔΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ

Εμμανουήλ Λιγνός «Κατασκευές μουσειακών
και εκθεσιακών χώρων»

ΜΕΤΑΦΟΡΑ, ΑΣΦΑΛΙΣΗ ΚΑΙ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ ΤΕΧΝΗΣ MOVE ART A.E.

ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΦΥΤΙΚΟΥ ΔΙΑΚΟΣΜΟΥ ECOSCAPES, Αρχιτεκτονική Τοπίου

ΠΡΟΒΟΛΗ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

Δρ Δέσποινα Καλεσοπούλου, Δρ Θεοδωρής
Κουτσογιάννης, Δρ Κώστας Πασχαλίδης,
Δρ Νίκος Ξανθούλης

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ - ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ - ΤΕΧΝΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ (ΕΑΜ)

Περικλής Μαλαμήτσος, Καλλιόπη Σπύρου,
Βάσω Ιγγλέση, Κέλλυ Δρακομαθιουλάκη

ΣΥΝΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΙ ΦΟΡΕΙΣ

Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών –
Ίδρυμα Βούρου-Ευταξία
Γενικά Αρχεία του Κράτους
Θόδωρος Θεοδώρου, συλλέκτης

Με την οικονομική υποστήριξη της
Εταιρείας των Φίλων του Εθνικού
Αρχαιολογικού Μουσείου

EXHIBITION

CONCEPT AND COORDINATION

Dr Maria Lagogianni-Georgakarakos
Archaeologist, Director of the
National Archaeological Museum

MUSEOLOGICAL DESIGN AND CURATING

Dr Despina Kalessopoulou
Archaeologist-Museologist,
National Archaeological Museum

MUSEOGRAPHIC DESIGN AND CURATING

Bessy Drougka
Architect, Head of the Department
of Administrative, Financial and Technical
Support, Security and Guard Service,
National Archaeological Museum

SCIENTIFIC CURATING

Dr Maria Lagogianni-Georgakarakos
Archaeologist, Director of the
National Archaeological Museum
Dr Thodoris Koutsogiannis
Art Historian, Curator of the Hellenic Parliament
Art Collection
Dr Maria Salta
Archaeologist, Department of the Sculpture
Collection, National Archaeological Museum
Dr Chrysanthi Tsouli
Archaeologist, Department of the Sculpture
Collection, National Archaeological Museum
Dr Evridiki Leka
Archaeologist, Department of the Sculpture
Collection, National Archaeological Museum
Dr Despina Kalessopoulou
Archaeologist-Museologist, National Archaeological
Museum

CURATING OF THE MUSICAL ACCOMPANIMENT

Dr Nikos Xanthoulis
Musician, National Archaeological Museum

SUPERVISION OF COMMUNICATION AND EDUCATIONAL ACTIVITIES

Dr Despina Kalessopoulou
Dr Thodoris Koutsogiannis

CONSERVATION AND INSTALLATION OF ARTEFACTS

Conservators, NAM: Yannis Panagakos,
Makis Makris, Daphne Bika, Kostas Alexiou,
Rania Kapsokoli, Georgia Karamargiou,
Maria Kontaki, Vicky Daliou
Sculptors, NAM: Thanasis Kalantzis,
Nikolaos Kyritsis
Conservators, Hellenic Parliament:
Stella Daskalopoulou, Hara Zachioti, Avgi Kalafati,
Arietta Revithi, Maria Sakellariou, Angeliki Samartzi,
Ioanna Sasiakou
Conservation of easel paintings: Christina Karadima

DIGITAL APPLICATIONS

Pandelis Feleris, Maria Kontaki
National Archaeological Museum

TRANSLATIONS

Dr Katya Manteli, Byron Ayanoglu,
Dr Deborah Kazazis, Dr Despina Kalessopoulou,
Dr Chrysanthi Tsouli

PHOTOGRAPHS

Eleftherios A. Galanopoulos, Yorgos Zantias,
Eirini Manousaki

PHOTOGRAPHIC ARCHIVE, NAM

Dr Maria Chidioglou
Archaeologist

GRAPHICS SUPPORTING MATERIAL

Design: Athina Iakovidou
Drop caps design: Nektaria Roumelioti
Painter NAM
Production: HORIZON

LIGHTING

Bessy Drougka, Konstantinos Velonis

CRAFTSMEN (NAM)

Nikolaos Kotsiouras, Ilias Babalis,
Panagiotis Feretopoulos, Thanasis Chatzichidioglou,
Tasos Vaggelis

SPECIAL CONSTRUCTIONS

Emmanouil Lignos “Constructions for Museums and
Exhibition spaces”

TRANSPORTATION, INSURANCE AND INSTALLATION OF PAINTINGS MOVE ART S.A.

OFFERING OF PLANT DECORATION ECOSCAPES, Landscape Architecture

PROMOTION AND COMMUNICATIONS
Dr Despina Kalessopoulou, Dr Thodoris
Koutsogiannis, Dr Costas Paschalidis,
Dr Nikos Xanthoulis

ADMINISTRATIVE - FINANCIAL - TECHNICAL
SUPPORT (NAM)
Periklis Malamitsis, Kalliopi Spyrou,
Vaso Inglesi, Kelly Drakomathioulaki

COLLABORATING INSTITUTIONS
Museum of the City of Athens –
Vouros-Eutaxias Foundation
General State Archives of Greece
Thodoros Theodorou, collector

With financial support from
the Society of Friends of the
National Archaeological Museum

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Δρ Μαρία Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου

Δρ Θεωдорής Κουτσογιάννης

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Δρ Μαρία Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου

Αρχαιολόγος, Διευθύντρια του Εθνικού

Αρχαιολογικού Μουσείου

Δρ Θεωдорής Κουτσογιάννης

Ιστορικός Τέχνης, Έφορος της Συλλογής Έργων

Τέχνης της Βουλής των Ελλήνων

Δρ Δέσποινα Καλεσοπούλου

Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος, Εθνικό Αρχαιολογικό
Μουσείο

Δρ Χρυσάνθη Τσούλη

Αρχαιολόγος, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Δρ Ευρυδίκη Λέκα

Αρχαιολόγος, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Δρ Μαρία Σάλτα

Αρχαιολόγος, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Μπέσσυ Δρούγκα

Αρχιτέκτων Μηχανικός, Προϊσταμένη Τμήματος

Διοικητικής, Οικονομικής και Τεχνικής

Υποστήριξης, Ασφάλειας και Φύλαξης,

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Δρ Γεωργιάννα Μωραΐτου

Συντηρήτρια, Προϊσταμένη Τμήματος

Συντήρησης, Χημικών και Φυσικών Ερευνών

και Αρχαιομετρίας,

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Δρ Νίκος Ξανθούλης

Μουσικός, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Δρ Μαρία Χιδίρογλου

Αρχαιολόγος, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ:

75, 128, 124, 125, 126, 127

Ελευθέριος Α. Γαλανόπουλος: 6, 8, 9, 11, 34, 65, 66,

76, 77, 82, 85, 89, 92, 103, 104, 105, 106, 110, 112,

113, 116, 117, 121, 129, 130

Δημήτριος Γιαλούρης: 107

Klaus Valtin von Eickstedt: 101

Hans Rupprecht Goette: 75, 128

Ειρήνη Μίαρη: 102

Κώστας Ξενικάκης: 64, 73, 80, 88, 90, 98, 99, 100,

Γιάννης Πατρικιάνος: 97

Γιώργος Φαφαλής: 63

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ:

Γιώργος Ζανιάς: 7, 10, 30, 32, 33, 35, 36, 37, 40, 47,

48, 50, 53, 55, 56, 67, 74, 81, 94, 123

Γιάννης & Μιχάλης Κατούφας: 2, 13, 39, 41, 68, 71,

72, 84, 108

Θάλεια Κυμπάρη: 49, 51, 52, 62, 83, 93

Ειρήνη Μανουσάκη: 1, 3, 4, 5, 25, 26, 27, 29, 31, 38,

43, 45, 46, 54, 57, 59, 60, 69, 70, 78, 79, 86, 87, 91, 95, 96

ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ –

ΙΔΡΥΜΑ ΒΟΥΡΟΥ-ΕΥΤΑΞΙΑ: 109, 115

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ:

Δημήτριος Καμπούρογλου: 131, 132

ΣΥΛΛΟΓΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ: Pascal Sébah: 12

ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ: 22

ΓΕΝΝΑΔΕΙΟΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ: 14

MONAXO, NEUE PINAKOTHEK: 44

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Δρ Ντέμπορα Καζάζη

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΟΠΤΕΙΑ

Ελένη Κώτσου

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ

Βασιλική Κρεββατά

Χριστίνα Μακαράτζη

Ευαγγελία Μέρμηγκα

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Βάνα Μάρη

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

ACCESS ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ Α.Ε.

ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ

ACCESS ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ Α.Ε.

© 2015 ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ, ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ

ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

ISBN 978-960-386-224-6

CATALOGUE

EDITORS

Dr Maria Lagogianni-Georgakarakos

Dr Thodoris Koutsogiannis

AUTHORS

Dr Maria Lagogianni-Georgakarakos

Archaeologist, Director of the National Archaeological Museum

Dr Thodoris Koutsogiannis

Art Historian, Curator of the Hellenic Parliament Art Collection

Dr Despina Kalessopoulou

Archaeologist-Museologist, National Archaeological Museum

Dr Chrysanthi Tsouli

Archaeologist, National Archaeological Museum

Dr Evridiki Leka

Archaeologist, National Archaeological Museum

Dr Maria Salta

Archaeologist, National Archaeological Museum

Bessy Drougka

Architect, Head of the Department of Administrative, Financial and Technical Support, Security and Guard Service, National Archaeological Museum

Dr Georgianna Moraitou

Conservator Head of the Department of Conservation, Chemical and Physical Research and Archaeometry, National Archaeological Museum

Dr Nikos Xanthoulis

Musician, National Archaeological Museum

Dr Maria Chidioglou

Archaeologist, National Archaeological Museum

PHOTOGRAPHIC SOURCES

NATIONAL ARCHAEOLOGICAL MUSEUM:

75, 128, 124, 125, 126, 127

Eleftherios A. Galanopoulos: 6, 8, 9, 11, 34, 65, 66, 76,

77, 82, 85, 89, 92, 103, 104, 105, 106, 110, 112, 113,

116, 117, 121, 129, 130

Dimitrios Yialouris: 107

Klaus Valtin von Eickstedt: 101

Hans Rupprecht Goette: 75, 128

Irini Miari: 102

Kostas Xenikakis: 64, 73, 80, 88, 90, 98, 99, 100,

Giannis Patrikianos: 97

Giorgos Fafalis: 63

HELLENIC PARLIAMENT LIBRARY:

Yorgos Zantias: 7, 10, 30, 32, 33, 35, 36, 37, 40, 47, 48,

50, 53, 55, 56, 67, 74, 81, 94, 123

Yiannis and Michalis Katoufas: 2, 13, 39, 41, 68, 71,

72, 84, 108

Thalia Kybari: 49, 51, 52, 62, 83, 93

Eirene Manousaki: 1, 3, 4, 5, 25, 26, 27, 29, 31, 38, 43,

45, 46, 54, 57, 59, 60, 69, 70, 78, 79, 86, 87, 91, 95, 96

MUSEUM OF THE CITY OF ATHENS –

VOUROS-EUTAXIAS FOUNDATION: 109, 115

ARCHAEOLOGICAL SOCIETY AT ATHENS:

Dimitrios Kabouroglous: 131, 132

THEODOROU COLLECTION: Pascal Sébah: 12

BENAKI MUSEUM: 22

GENNADIUS LIBRARY: 14

MUNICH, NEUE PINAKOTHEK: 44

TRANSLATION

Dr Deborah Kazazis

GENERAL SUPERVISION

Eleni Kotsou

CATALOGUE EDITING

Vasiliki Krevvata

Christina Makaratzis

Evangelia Mermigka

GRAPHIC DESIGN

Vana Mari

ELECTRONIC IMAGE PROCESSING

ACCESS GRAPHIC ARTS S.A.

PRINTING - BINDING

ACCESS GRAPHIC ARTS S.A.

© 2015 MINISTRY OF CULTURE, EDUCATION AND RELIGIOUS AFFAIRS

NATIONAL ARCHAEOLOGICAL MUSEUM

ARCHAEOLOGICAL RECEIPTS FUND

ISBN 978-960-386-224-6

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ	12
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	24
ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΚΘΕΣΗ	
ΜΑΡΙΑ ΛΑΓΟΓΙΑΝΝΗ-ΓΕΩΡΓΑΚΑΡΑΚΟΥ, «Ένα όνειρο ανάμεσα σε υπέροχα ερείπια...» Περίπατος στην Αθήνα των περιηγητών, 17ος-19ος αιώνας	30
ΘΟΔΩΡΗΣ ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΗΣ, Η εικόνα της Αθήνας στον νεότερο ευρωπαϊκό οπτικό πολιτισμό: Μεταξύ φαντασίας και πραγματικότητας - στη σκιά των αρχαιοτήτων	56
ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΚΑΛΕΣΟΠΟΥΛΟΥ, Περίπατος στην Αθήνα μιας άλλης εποχής: Μια συνοπτική εικόνα της πόλης από τον 17ο έως τον 19ο αιώνα	136
ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΤΣΟΥΛΗ, Περπατώντας βορειοδυτικά της Ακρόπολης: Τα βήματα των περιηγητών στα ίχνη των αρχαιοτήτων	158
ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΤΣΟΥΛΗ, Περιήγηση στην Ακρόπολη της Αθήνας: Η «Ελλάδος παιδευσίς» του Περικλή μέσα από το βλέμμα των περιηγητών	192
ΕΥΡΥΔΙΚΗ ΛΕΚΑ, Περπατώντας νότια της Ακρόπολης: Λόφος Μουσών, μνημείο Φιλοπάππου, μνημείο Λυσικράτους, Νότια κλιτύς Ακρόπολης	224
ΜΑΡΙΑ ΣΑΛΤΑ, Περπατώντας ανατολικά της Ακρόπολης: Ολυμπίο, Πύλη του Αδριανού, παρίλεια ιερά, περιοχή Σταδίου	296
ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΤΣΟΥΛΗ, Από τη μελέτη των μνημείων στις συλλογές και τα μουσεία	332
ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΚΑΛΕΣΟΠΟΥΛΟΥ, Ο μουσειολογικός σχεδιασμός της έκθεσης: Προσεγγίζοντας το πολυχρονικό τοπίο της πόλης	346
ΜΠΕΣΣΥ ΔΡΟΥΤΚΑ, Ο μουσειογραφικός σχεδιασμός της έκθεσης	364
ΓΕΩΡΓΙΑΝΝΑ ΜΩΡΑΪΤΟΥ, Η συντήρηση των αρχαιοτήτων την εποχή των περιηγητών	370
ΝΙΚΟΣ ΞΑΝΘΟΥΛΗΣ, Το μουσικό ακρόαμα της έκθεσης	374
ΜΑΡΙΑ ΧΙΔΙΡΟΓΛΟΥ, Αθήνα και Αττική, 19ος έως πρώιμος 20ός αιώνας: Ματιές σε μνημεία και ανασκαφές μέσα από το Φωτογραφικό Αρχείο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου	382
Η ΕΚΘΕΣΗ / ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ	404
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	429
ΠΗΓΕΣ	430
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	431

CONTENTS

PREFACES	13
FOREWORD	25
INTRODUCTION TO THE EXHIBITION	
MARIA LAGOGIANNI-GEORGAKARAKOS, “ <i>A dream among splendid ruins...</i> ” Strolling through the Athens of travelers, 17th-19th century	31
THODORIS KOUTSOGIANNIS, The image of Athens in modern European visual culture: Between fantasy and reality - in the shadow of antiquities	57
DESPINA KALESSOPOULOU, Strolling through Athens in a bygone era: Snapshots of the city from the 17th to 19th century	137
CHRYSANTHI TSOULI, Strolling northwest of the Acropolis: Following the footsteps of travelers on the trail of antiquities	159
CHRYSANTHI TSOULI, Touring the Athenian Acropolis: Pericles’ “School of Hellas” through the gaze of travelers	193
EVRI DIKI LEKA, Strolling south of the Acropolis: Hill of the Muses, Philopappos monument, monument of Lysicrates, South Slope of the Acropolis	225
MARIA SALTA, Strolling east of the Acropolis: Olympieion, Hadrian’s Gate, sanctuaries on the banks of Ilissos, Stadium area	297
CHRYSANTHI TSOULI, From the study of monuments to collections and museums	333
DESPINA KALESSOPOULOU, The museological design of the exhibition: Approximating the city’s multi-temporal landscape	347
BESSY DROUGKA, The exhibition’s museographic design	365
GEORGIANNA MORAITOU, Conservation of antiquities in the age of travelers	371
NIKOS XANTHOULIS, The musical accompaniment to the exhibition	375
MARIA CHIDIROGLOU, Athens and Attica from the 19th to early 20th century: Glancing at monuments and excavations through the Photographic Archive of the National Archaeological Museum	383
THE EXHIBITION / CATALOGUE	405
ABBREVIATIONS	429
SOURCES	430
BIBLIOGRAPHY	431

ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΒΟΥΛΗΣ

ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΒΟΥΛΗΣ

Η έκθεση «Ένα όνειρο ανάμεσα σε υπέροχα ερείπια... Περίπατος στην Αθήνα των περιηγητών, 17ος-19ος αιώνας» προσφέρει στους θεατές τη μοναδική ευκαιρία να δοκιμάσουν μια οριστικά χαμένη εμπειρία: την αίσθηση του περιπάτου στην Αθήνα του 17ου-19ου αιώνα, όταν τα κατάλοιπα του αρχαίου παρελθόντος αποτελούσαν ακόμα οργανικό τμήμα του τοπίου της αττικής υπαίθρου. Οι ίδιες αυτές αρχαιότητες της ελληνικής υπαίθρου αποτέλεσαν άλλωστε ουσιαστικές παραμέτρους ενός ευρωπαϊκού οράματος για την αρχαιότητα, απότοκο του οποίου υπήρξε σε σημαντικό βαθμό και το κίνημα του φιλελληνισμού.

Το ενδιαφέρον για τα αρχαιολογικά ερείπια, που σαφώς συνδέεται με την καταγωγική αναζήτηση της νεωτερικότητας, εκδηλώνεται ήδη στην ιταλική Αναγέννηση και θα αποτελέσει από τον 17ο αιώνα μια βασική συνιστώσα της τοπιογραφικής παράδοσης. Η περιήγηση στα κατάλοιπα του κλασικού πολιτισμού θα αποτελέσει σημαντικό στοιχείο της δυτικοευρωπαϊκής ανθρωπιστικής παιδείας, η σημασία του οποίου θα κλιμακωθεί στην πορεία του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, για να συμπεριλάβει όλο και περισσότερο τον ελλαδικό χώρο στις διαδρομές της. Μέσα λοιπόν από μια μακρά διαδικασία επαναπροσέγγισης, νοηματικής και εικαστικής, του κλασικού παρελθόντος, οι Ευρωπαίοι περιηγητές θα προσλάβουν τα ερείπια μέσα από το πρίσμα των κυρίαρχων πνευματικών τάσεων της εποχής τους, αλλά και μέσα στο πλαίσιο που αποτελούσε τότε ο ελλαδικός χώρος. Με τη σειρά της, η δική τους αξιολόγηση των αρχαιολογικών καταλοίπων θα επηρεάσει καθοριστικά και την προσέγγιση των Ελλήνων σε αυτό και θα συνδεθεί τόσο με την παντοιοτρόπη συλλογή αρχαιοτήτων όσο και με την ανάγκη για τη διαμόρφωση ενός θεσμικού πλαισίου για την προστασία τους.

Πέρα λοιπόν από υψηλή αισθητική και πνευματική ενατένιση, ο διάλογος με τα ερείπια αποτέλεσε σημαντική πλευρά του δυτικοευρωπαϊκού στοχασμού της περιόδου που καλύπτει η έκθεση, με βαρύνουσα σημασία για τη διαμόρφωση της νεοελληνικής φαντασιακής ταυτότητας και της θεσμικής της έκφρασης. Με αυτή την πολύπλευρη, έμφορτη νοημάτων εμπειρία θα έρθει σε επαφή ο επισκέπτης του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου σε αυτή τη μοναδική έκθεση που συνδιοργανώνεται με τη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

Νίκος Ξυδάκης

Αναπληρωτής Υπουργός Πολιτισμού, Παιδείας και Θρησκευμάτων

The exhibition “*A dream among splendid ruins... Strolling through the Athens of travelers, 17th-19th century*” offers its viewers a unique opportunity to sample what is now a decidedly lost experience: the sense of strolling through the Athens of the 17th-19th century, when the remains of the ancient past were still an organic part of the landscape of the Attic countryside. These same antiquities scattered across the Greek countryside were in any case essential parameters for a European vision of antiquity, a consequence of which was to a significant extent the movement of Philhellenism.

An interest in archaeological ruins — which was clearly associated with the search for the origins of modernity — had already become manifest during the Italian Renaissance, and from the 17th century onward would comprise a key component in the tradition of landscape painting. Touring the remains of classical culture would be an important element of Western European humanistic education, whose significance would culminate in the 18th and early 19th century to include ever more of the Greek world in its routes. And so, through a long process of both conceptual and artistic rapprochement to the classical past, European travelers would receive the ruins through the prism of the dominant intellectual trends of their age as well as within the context then formed by the Greek world. In turn, their own valuation of the archaeological remains would decisively influence the approach of the Greeks to it, and would be associated both with the collection of antiquities of every kind as well as with the need to formulate an institutional framework for their protection.

And so beyond high aesthetics and intellectual contemplation, this dialogue with the ruins formed an important aspect of Western European thought during the period encompassed by the exhibition, contributing decisively to the formation of the Modern Greek imagined identity and its institutional expression. Visitors to the National Archaeological Museum will come in contact with this multi-faceted, meaning-laden experience in this unique exhibition, which is being co-organized with the Hellenic Parliament Library.

Nikos Xydakis
Deputy Minister of Culture, Education and Religious Affairs

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΓΕΝΙΚΟΥ
ΓΡΑΜΜΑΤΕΑ
ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΓΕΝΙΚΟΥ
ΓΡΑΜΜΑΤΕΑ
ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ

We are all Greeks. Our laws, our literature, our religion, our arts have their roots in Greece,
P. B. Shelley¹

Cockerell, Stuart, Dodwell, Pomardi, Fanelli, Spon, Pouqueville είναι μερικά μόνον από τα ονόματα ξένων περιηγητών, των οποίων έργα φιλοξενούνται στην παρούσα έκδοση και παρουσιάζονται στην έκθεση «Ένα όνειρο ανάμεσα σε υπέροχα ερείπια... Περίπατος στην Αθήνα των περιηγητών, 17ος-19ος αιώνας».

Ποιοι όμως ήταν οι περιηγητές; Γιατί οι άνθρωποι αυτοί έρχονταν στην Ελλάδα; Γιατί απεικόνιζαν τα ιστάμενα μνημεία της αρχαιότητας; Ποια εικόνα των νεοελλήνων μετέφεραν; Πώς αντιμετώπισαν τον αγώνα του Ελληνισμού για εθνική ανεξαρτησία; Είναι κάποια μόνον από τα ερωτήματα τα οποία επιχειρεί η έκθεση να απαντήσει ή να προξενήσει τον αναστοχασμό του επισκέπτη σχετικά με αυτά.

Οι περιηγητές του 17ου-19ου αιώνα είναι δημιουργήματα των γόνιμων επιδράσεων της Αναγέννησης, αλλά πολύ περισσότερο των διδασμάτων του Διαφωτισμού. Στροφή στις κλασικές σπουδές, και ειδικά στα κείμενα των αρχαίων Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων, αναζήτηση των ερειπίων και υλικών καταλοίπων του αρχαίου ελληνικού και ρωμαϊκού πολιτισμού, διασύνδεση των αιτημάτων της ανερχόμενης ευρωπαϊκής αστικής τάξης για κοινοβουλευτική αντιπροσωπευτική δημοκρατία είναι μερικές από τις αιτίες που προκάλεσαν το «κίνημα» του περιηγητισμού στην Ελλάδα. Συνάμα οι σκληρές συνθήκες διαβίωσης και το «σκοτεινό» κλίμα των αστικών κέντρων της Βιομηχανικής Επανάστασης οδηγούν αρκετούς ανθρώπους στην αναζήτηση του απλού τρόπου ζωής στην Ελλάδα και στα ταπεινά χωριά της, που «διαβιούν» στο μεσογειακό περιβάλλον και στον γεμάτο ήλιο γαλάζιο ουρανό.

Οι ξένοι περιηγητές πολλές φορές συνδυάζουν την καταγραφή των ταξιδιωτικών τους εμπειριών με τη λεπτομερή αναφορά στη γεωγραφία και στο φυσικό ανάγλυφο των περιοχών που επισκέπτονται, περιγράφουν τους ανθρώπους στην καθημερινότητά τους, τα ήθη, τα έθιμα, λειτουργώντας ως πρώιμοι εθνογράφοι-κοινωνικοί ανθρωπολόγοι. Παράλληλα επιχειρούν να σχεδιάσουν αρχαιότητες ή τα σπαράγματά τους, άλλοτε με ρεαλισμό και άλλοτε με προσθήκη φανταστικών αρχιτεκτονημάτων, ενώ ζωγραφίζουν, απαθανατίζοντας με φωτογραφική λεπτομέρεια, τοπία ή εικόνες της καθημερινής ζωής των Ελλήνων.

1. <http://www.kingscollections.org/exhibitions/specialcollections/greece/the-philhellenes/shelley>. Στον πρόλογο του τελευταίου έργου του Shelley με τον τίτλο *Hellas*.

We are all Greeks. Our laws, our literature, our religion, our arts have their roots in Greece,
P. B. Shelley¹

Cockerell, Stuart, Dodwell, Pomardi, Fanelli, Spon, and Pouqueville are just some of the names of foreign travelers whose works are being hosted in this volume and presented in the exhibition “*A dream among splendid ruins... Strolling through the Athens of travelers, 17th-19th century*”.

But who were these travelers? Why did these individuals come to Greece? Why did they depict the chief monuments of antiquity? What image of the modern Greeks did they convey? How did they confront the struggle of Hellenism for national independence? These are just some of the questions this exhibition endeavors to answer or to call forth visitors’ reflections on them.

The travelers of the 17th-19th centuries were the creations of the fruitful influences of the Renaissance, and even more so of the teachings of the Enlightenment. A turn towards classical studies, particularly to the texts of ancient Greek and Latin authors, the search for the ruins and material remains of ancient Greek and Roman culture, and an interconnection with the demands of the rising European bourgeoisie for representative parliamentary democracy are some of the causes that brought about the “movement” of traveling in Greece. Simultaneously, the harsh living conditions and “dark” climate in the urban centers of the Industrial Revolution led a good number of individuals to a quest for the simple life in Greece and its humble villages, which “dwelt” in a medieval environment under the sun-filled blue sky.

Foreign travelers often combined the description of their travel experiences with detailed reports on the geography and terrain of the regions they visited. And they described people’s daily lives, their manners and customs, functioning like early ethnographers and social anthropologists. At the same time, they undertook to draw antiquities or their fragments, sometimes realistically and at others with the addition of imaginary architectural structures, while they painted landscapes and images of the daily life of Greeks, capturing both in photographic detail. Their work makes them a basic source for the

1. <http://www.kingscollections.org/exhibitions/specialcollections/greece/the-philhellenes/shelley>. In the preface to Shelley’s last work, *Hellas*.

Το έργο τους καθίσταται βασική πηγή για την ανασύσταση του παρελθόντος αλλά και για την αρχιτεκτονική ιστορία των μνημείων, αφού μάλιστα παρουσιάζονται αρχαιότητες που πλέον δεν σώζονται (π.χ. ο παριλίσιος ναός της Αρτέμιδος Αγροτέρας).

Ενίοτε η εικόνα που αντικρίζουν στην Ελλάδα των εξεταζομένων αιώνων (17ος-19ος αι.) δεν αντιστοιχεί στο ιδεατό φαντασιακό τους δημιουργήμα². Κάποιοι λίγοι απογοητεύονται και αυτό το συναίσθημα μεταφέρεται στα γραπτά τους, περιγράφοντας με μελανά χρώματα τους Έλληνες κατοίκους, υπερβάλλοντας στην κριτική τους και στην επισήμανση των πολλών αρνητικών στοιχείων. Παραμένει πάντως γεγονός ότι δεν έβρισκαν την Αθήνα του Περικλή, του Πλάτωνα και του Σωκράτη. Ακόμη πιο λίγοι περιηγητές, υπακούοντας στα κελεύσματα της εποχής και στην ανάγκη, ειδικά των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων της Δύσης, να διασυνδεθούν άμεσα με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, εκτός των γλαφυρών περιγραφών, επιδόθηκαν και σε ανελέητη «θήρα» αρχαιοτήτων, αποσπώντας και καταστρέφοντας την ακεραιότητα των μνημείων και των αρχαιολογικών συνόλων! Ευτυχώς υπήρξαν ελάχιστοι!

Η πλειονότητα πάντως των ξένων περιηγητών εκφράζουν τον θαυμασμό για την ελληνική φύση, τους αρχαίους ερείπια αλλά και την απλή μα ουσιαστική ζωή των κατοίκων της. Συγχρόνως κατανοούν τη γεωγραφική αλλά και πολιτική θέση της Ελλάδας της εποχής. Στην άκρη της Ευρώπης και υπό την Οθωμανική κυριαρχία, φαίνεται η Ελλάδα να στρέφεται στην Ανατολή και στην Ασία, από την άλλη η γλώσσα και τα αρχαία κατάλοιπα, θεμέλια του Δυτικού Πολιτισμού, δηλώνουν τον προσανατολισμό της χώρας προς την Εσπερία.

Αυτός ο δυϊσμός εκφράζεται και στις ιδεολογικές αναζητήσεις των Ελλήνων, στα προεπαναστικά, επαναστατικά, αλλά και στα πρώτα βήματα του νέου ελληνικού κράτους. Η προσήλωση του ελληνικού κράτους στην κλασική παιδεία και στην ιστορία, η υιοθέτηση του νεοκλασικισμού, υπό την επίνευση της βαυαρικής βασιλικής δυναστείας, εκφράζουν ανάγλυφα την ανάγκη του νέου ελληνισμού να επιβεβαιώνει την ιστορική συνέχειά του με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό και τελικώς την ιδεολογική του στρόφη προς τη Δύση.

Κλείνοντας το σύντομο σημείωμά μας είμαστε πεπεισμένοι ότι η έκθεση θα κεντρίσει το ενδιαφέρον Ελλήνων και ξένων επισκεπτών και θα προκαλέσει γόνιμες συζητήσεις. Οφείλουμε επίσης να εκφράσουμε τις ευχαριστίες μας προς τη Διεύθυνση και το προσωπικό του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, αλλά και της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων για τη δημιουργική και παραγωγική συνεργασία, προκειμένου να παρουσιαστεί η παρούσα έκθεση.

Δρ Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη
Αναπληρώτρια Γενική Γραμματέας Πολιτισμού

2. Ενδεικτική των αντιφατικών και αλληλοσυγκρουόμενων συναισθημάτων είναι η φράση του Φινλανδού ελληνιστή και περιηγητή Βίλχελμ Λάγκους, «Αγαπητή, μισητή μου Αθήνα!», βλ. Β. Λέτσιος, Αγαπητή, μισητή μου Αθήνα! Σχόλια στα περιηγητικά κείμενα των Φρεντρίκα Μπρέμερ και Βίλχελμ Λάγκους, στο Κ. Α. Δημάδης (επιμ.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, Πρακτικά, Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2011, τ. Ε', 217-228.

restoration of the past as well as for the architectural history of monuments (since antiquities no longer surviving — e.g., the temple of Artemis Agrotera beside the river Ilissos — were presented).

Sometimes the image they encountered in the Greece of the centuries under consideration here (17th-19th c.) did not correspond to their idealized-imaginary creation². A few were disappointed, and this feeling was conveyed in their writings as they described in bleak tones the Greek inhabitants, exaggerating both in their criticism and in pointing out many negative aspects. Nevertheless, it is a fact that they did not find the Athens of Pericles, Plato, and Socrates. And apart from these vivid descriptions, an even smaller number of travelers, obeying the dictates of the age and the need, particularly among the upper classes in the West, to become directly linked with ancient Greek culture, engaged in merciless “antiquities-hunting”, detaching and destroying the integrity of monuments and monumental ensembles! Thankfully, there were very few such persons!

But most foreign travelers expressed their admiration for Greek nature, its ancient ruins, and the simple but meaningful life of its residents. At the same time, they understood both the geographical as well as political position of Greece in that era. At the far edge of Europe and under Ottoman rule, Greece was turned to the East and to Asia; on the other hand, its language and ancient remains, the foundations of Western Civilization, revealed the country’s orientation towards Western Europe.

This dualism was also expressed in the ideological pursuits of Greeks during pre-Revolutionary and Revolutionary times, and in the early days of the new Greek state. The latter’s commitment to classical education and history and the adoption of Neoclassicism with the consent of the Bavarian royal dynasty vividly expressed the need of modern Hellenism to confirm its historical continuity with ancient Greek civilization and finally, its ideological shift towards the West.

To conclude this brief introductory note, we are confident this exhibition will pique the interest of both Greek and foreign visitors, and spark fruitful discussions. And we express our gratitude to the management and staff of the National Archaeological Museum as well as the Hellenic Parliament Library for the creative and productive collaboration which made this exhibition possible.

Dr Maria Andreadaki-Vlazaki
Deputy Secretary General of Culture

2. One indication of such contradictory and conflicting emotions is the phrase of the Finnish Hellenist and traveler Wilhelm Lagus: “My beloved, detested Athens!”, see Β. Λέτσιος, Αγαπητή, μισητή μου Αθήνα! Σχόλια στα περιηγητικά κείμενα των Φρεντρικά Μπρέμερ και Βίλχελμ Λάγκους, in Κ. Α. Δημάδης (ed.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα), Πρακτικά, Δ΄ Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα 9-12 Σεπτεμβρίου 2010*, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Athens 2011, vol. Ε΄, 217-228.

Μια ιδιαίτερη περιήγηση στην Αθήνα του 17ου, 18ου και 19ου αιώνα «ζωντανεύει» στις αίθουσες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου προσφέροντας στους επισκέπτες μια μοναδική ευκαιρία να περιδιαβούν σε μονοπάτια της ιστορίας, της αρχιτεκτονικής και της τοπογραφίας της πόλης την εποχή των περιηγητών.

Τα βήματά τους αποτελούν την αφορμή αλλά και το νήμα που ξετυλίγεται στους χώρους του Μουσείου, σκιαγραφώντας την πόλη και τους κατοίκους της την εποχή που η «Μεγάλη Περιήγηση», το Grand Tour, του 18ου αιώνα αποτελούσε για τους Ευρωπαίους ευγενείς ένα πολύμηνο ταξίδι εκπαίδευσης, μια περιοδεία πνευματικής και αισθητικής καλλιέργειας και πολλές φορές μια μοναδική ευκαιρία για την απόκτηση έργων υψηλής αισθητικής αξίας που θα εμπλούτιζαν τις ιδιωτικές συλλογές τους. Αποκορύφωμα αυτής της τάσης θαυμασμού προς τις ελληνικές και ρωμαϊκές αρχαιότητες ήταν η δημιουργία της «Κοινωνίας των Dilettanti» που ιδρύθηκε το 1734 στο Ηνωμένο Βασίλειο και επιδόθηκε αρχαιολογικές και επιστημονικές αποστολές προκαλώντας και ενισχύοντας ένα ρεύμα «ονειρικής» ανακάλυψης της κλασικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας στα εδάφη της Ιταλικής χερσονήσου, καθώς και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που είχαν άμεση σχέση με τον κλασικό ελληνισμό και των αριστουργηματικών έργων που αυτός δημιούργησε. Απόρροια αυτής της τάσης και των ρευμάτων που προέκυψαν αποτελεί η υπέρογκη προμήθεια των βασιλικών αυλών, των ιδιωτικών συλλογών και των πρώτων μουσείων που εμφανίστηκαν την εποχή αυτή στη δυτική Ευρώπη με σπουδαίες ελληνικές αρχαιότητες, που έως σήμερα κοσμούν τις αίθουσές τους και διεκδικούν τον επαναπατρισμό τους, με χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτό των γλυπτών του Παρθενώνα που εκτίθενται στο Βρετανικό Μουσείο.

Η γοητεία που ασκούσε ο ερειπιώνας της Αθήνας στους Ευρωπαίους διανοητές, ο τρόπος που τροφοδοτούσε τη φαντασία τους, εκδόσεις και εγχειρίδια που συνέβαλαν στη διαμόρφωση του νεοκλασικισμού και του φιλελληνισμού, η σταδιακή συνειδητοποίηση της ανάγκης προστασίας των αρχαιοτήτων από το νεοϊδρυθέν ελληνικό κράτος και η ανάγκη ίδρυσης του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, καθώς και νοερές περιηγήσεις στα μνημεία και στον τοπογραφικό χάρτη της πόλης, εμπλουτίζουν τις ενότητες της περιοδικής έκθεσης. Οι επισκέπτες θα έχουν τη δυνατότητα να περιηγηθούν στους εκθεσιακούς χώρους ακολουθώντας τις προσωπικές τους επιθυμίες και να «αναγνώσουν» με διαφορετικούς τρόπους τα επιλεγμένα εκθέματα, ενεργοποιώντας τη φαντασία αλλά και το συναίσθημα.

Πολλά συγχαρητήρια αξίζουν σε όλους όσους συμμετείχαν σε αυτή την αξιόλογη διοργάνωση, αλλά και σε όλο το προσωπικό του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου που ανέλαβε την εξαιρετικής καλαισθησίας έκδοση του καταλόγου που πλαισιώνει την έκθεση. Η έκδοση αυτή ευελπιστούμε να συμβάλει στην πληρέστερη επιστημονικά παρουσίαση της εποχής που δημιούργησε τις συνθήκες για να γεννηθεί και να ανθήσει η αγάπη και ο θαυμασμός της για την ελληνική αρχαιότητα.

Δρ Έλενα Κόρκα

Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς

A unique tour through 17th, 18th, and 19th century Athens is “coming to life” in the galleries of the National Archaeological Museum, offering visitors a one-of-a-kind opportunity to roam the paths of the history, architecture, and topography of the city during the era of the foreign travelers, rediscovering Athens.

Their “steps” form the starting-point as well as the “thread” which unwinds in the Museum’s exhibition spaces, bringing to light the city and its inhabitants during the age, when for European nobles the “Grand Tour” of the 18th century meant an educational trip lasting many months, an intellectual and aesthetic tour and often, a unique opportunity to acquire works of superb aesthetic value, which would enrich their private collections. The high point of this trend of admiration for Greek and Roman antiquities was the creation of the “Society of Dilettanti”, founded in 1734 in Great Britain. The Society subsidized archaeological and scientific missions, both initiating and reinforcing the “dreamlike” discovery of Classical and Roman antiquity in the Italian peninsula as well as the Ottoman Empire, both of which bore a direct relation to Classical Hellenism and its artistic masterpieces. One consequence of this trend and the currents it engendered was the excessive acquisition of antiquities by royal courts, private collections, and the first great museums. The latter, which appeared at that time in Western Europe, acquired important Greek antiquities which continue today to adorn their exhibition halls, and among which are the Parthenon Marbles, which are under request by Greece and are on exhibit today in the British Museum.

The fascination exercised by the ruins of Athens, which nurtured the imagination of European intellectuals, the editions and images which contributed to the formation of both Neoclassicism and Philhellenism, the gradual realization of the need to protect antiquities by the newly-founded Greek state, the need to found the National Archaeological Museum, as well as many other topics enrich the various sections of this temporary exhibition. Visitors will have the opportunity to browse through the exhibition galleries, “reading” the selected exhibits in various ways, thus activating both their imagination and emotions.

All those involved in this noteworthy event together with the entire staff of the National Archaeological Museum, who assumed responsibility for the exceptionally elegant catalogue accompanying the exhibition, are worthy of many congratulations. We hope this edition will contribute to a fuller scholarly presentation of the era that created the conditions for the love and admiration of Greek antiquity to be born and flourish.

Dr Elena Korka
General Director of Antiquities and Cultural Heritage

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η νέα περιοδική έκθεση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου σχεδιάστηκε για να προσφέρει έναν νοητό περίπατο στη μνημειακή Αθήνα της περιόδου από τον 17ο μέχρι και τον 19ο αιώνα. Συνοδοιπόροι μας οι Ευρωπαίοι περιηγητές που επιχειρούν το «μεγάλο ταξίδι» στην πρωτεύουσα πόλη του ελληνισμού και εμπνευσμένοι από το κίνημα του κλασικισμού αποτυπώνουν τα «υπέροχα ερείπια» του ιστορικού της παρελθόντος. Είκοσι δύο εικονογραφημένες περιηγητικές εκδόσεις και δεκατέσσερα πρωτότυπα έργα τέχνης, ελαιογραφίες, υδατογραφίες και χαρακτηριστικά από τις συλλογές της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, προσφέρουν τοπία, εικόνες, μνημεία και χρονικές στιγμές της Αθήνας των περιηγητών, ανατροφοδοτούν τη φαντασία μας και δημιουργούν σημεία εκκίνησης για τις προσωπικές μας αναγνώσεις. Τριάντα πέντε μαρμάρινα γλυπτά του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, πολλά από τα οποία παρουσιάζονται στην έκθεση για πρώτη φορά, συνδιαλέγονται με τα έργα των περιηγητών συμπληρώνοντας το γοητευτικό τους αφήγημα για τη μνημειακή τοπογραφία της πόλης. Τη μουσειακή εμπειρία συμπληρώνουν τα μουσικά ακούσματα από τις πατρίδες των περιηγητών αλλά και ελληνική μουσική, όπως αυτή που κατέγραψε επισκεπτόμενος την Αθήνα το 1874-1875 ο Γάλλος συνθέτης και θεωρητικός της μουσικής L. A. Bourgault-Ducoudray.

Το πολιτισμικό περιβάλλον στο οποίο άνθισε ο ευρωπαϊκός περιηγητισμός συναρτάται άμεσα με την εντατικοποίηση της μελέτης της κλασικής αρχαιότητας και τη συστηματοποίηση της αρχαιολογικής έρευνας. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται η συγκρότηση των πρώτων ιδιωτικών αρχαιολογικών συλλογών και των αρχαιολογικών μουσείων της Ευρώπης αλλά και η σκοτεινή πλευρά του περιηγητισμού, η αρχαιομανία και η αρχαιοσυλία, φαινόμενα που ευαισθητοποίησαν τη νεοσύστατη ελληνική πολιτεία και οδήγησαν στη διαμόρφωση μιας εθνικής πολιτικής για την προστασία των αρχαιοτήτων και τη δημιουργία των αρχαιολογικών μουσείων. Από την άποψη αυτή η νέα περιοδική έκθεση θα μπορούσε να θεωρηθεί ως προάγγελος για τη σημαντική επέτειο που πλησιάζει. Το έτος 2016 το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο συμπληρώνει 150 χρόνια από τη θεμελίωσή του. Το μακρύ χρονικό της ίδρυσης, της φυσιογνωμίας, της πορείας και των δραστηριοτήτων του μουσείου που έχει συνδεθεί τόσο στενά με τη σύγχρονη ιστορία του τόπου μας θα παρουσιαστεί σε επόμενες δράσεις. Η κατανόηση ωστόσο του γενεσιουργού πολιτισμικού περιβάλλοντος στο οποίο το μουσείο οφείλει την ίδρυσή του νομίζουμε ότι επιτυγχάνεται με τον νοητό περίπατο, τις εικόνες και τις συναρπαστικές αφηγήσεις που προσφέρει η παρούσα έκθεση, αλλά και με τις επιστημονικές συμβολές που εμπεριέχει ο κατάλογος που τη συνοδεύει.

Πολλές ευτυχείς συγκυρίες οδήγησαν στην επίτευξη του στόχου μας.

FOREWORD

The National Archaeological Museum's new temporary exhibition was designed to provide an imaginary stroll through monumental Athens between the 17th and 19th centuries. Our companions on this stroll are the European travelers who undertook the "Grand Tour" to the capital city of Hellenism and who, inspired by the movement of Classicism, recorded the "splendid ruins" of its historical past. Twenty-two illustrated travel publications and fourteen original works of art — oil paintings, watercolors, and engravings from the collections of the Hellenic Parliament Library — offer landscapes, images, monuments, and specific moments from the Athens of travelers, feeding our imagination and setting starting-points for our own, personal readings. Thirty-five marble sculptures from the National Archaeological Museum, many of them presented here for the first time, converse with the travelers' works, complementing their charming narrative of the city's monumental topography. The museum experience is supplemented by music from the travelers' homelands as well as by Greek music such as this recorded by the French composer and music theorist L. A. Bourgault-Ducoudray during his visit to Athens in 1874-1875.

The cultural environment in which European traveling flourished was directly linked to the intensification of the study of classical antiquity and systematization of archaeological research. Integrated into the same context is the formation of the first private archaeological collections and archaeological museums in Europe, as well as the dark side of traveling — the "mania" for antiquities and their plundering, both of which increased the awareness of the newly-formed Greek state and led to the formation of a national policy for the protection of antiquities and creation of archaeological museums — fall within the same context.

From this standpoint, this temporary exhibition may be seen as the precursor to an important approaching anniversary: in 2016, the National Archaeological Museum will celebrate 150 years since its founding. The long chronicle of the museum's founding, character, history, and activities, so closely-bound with the modern history of Greece, will be presented in a series of upcoming activities. Nonetheless, we believe that this imaginary stroll along with the illustrations and fascinating narratives offered by this exhibition can help us understand the original cultural environment to which the Museum owes its founding. This is also achieved through the scientific contributions included in the accompanying catalogue.

Many fortunate circumstances led to the accomplishment of our goal.

Η έκθεση συνδιοργανώνεται από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και τη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. Ευχαριστούμε θερμά την Πρόεδρο της Βουλής των Ελλήνων κ. Ζ. Κωνσταντοπούλου και τον Αναπληρωτή Υπουργό Πολιτισμού, Παιδείας και Θρησκευμάτων κ. Ν. Ξυδάκη υπό την αιγίδα των οποίων πραγματοποιείται. Ευχαριστούμε επίσης θερμά τον Γενικό Γραμματέα της Βουλής κ. Γ. Θαλάσση και την Αναπληρώτρια Γενική Γραμματέα Πολιτισμού κ. Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, καθώς επίσης τη Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς κ. Ε. Κόρκα και την Προϊσταμένη της Κοινοβουλευτικής Βιβλιοθήκης κ. Ε. Δρούλια για την κατ' αρμοδιότητα υποστήριξη των στόχων της έκθεσης. Ευχαριστίες απευθύνουμε στην Πρόεδρο του ΤΑΠΑ κ. Α. Λούβη και στη Διευθύντρια της Διεύθυνσης Δημοσιευμάτων κ. Ε. Κώτσου, καθώς και στο προσωπικό του αρμόδιου τμήματος που συνέβαλε αποτελεσματικά στην έκδοση αυτού του καταλόγου.

Στον τέως Γενικό Γραμματέα της Βουλής κ. Θ. Παπαϊωάννου, στον κ. Ε. Δρακόπουλο, τέως προϊστάμενο της Βιβλιοθήκης της Βουλής, και στον κ. Γ. Μετζικώφ, καλλιτεχνικό επιμελητή της Βουλής, οφείλουμε ευχαριστίες για την καθοριστική συμβολή τους στον σχεδιασμό της έκθεσης. Ευχαριστούμε ιδιαιτέρως τη συντηρήτρια φορητών ζωγραφικών έργων τέχνης κ. Χ. Καραδήμα, που φιλοκερδώς συντήρησε και επιμελήθηκε για τις ανάγκες της έκθεσης τα ζωγραφικά έργα τέχνης.

Ευχαριστούμε το Διοικητικό Συμβούλιο και τη Διευθύντρια του Μουσείου της Πόλεως των Αθηνών – Ίδρυμα Βούρου-Ευταξία, κ. Α. Αρχοντίδου-Αργύρη για τον δανεισμό δύο έργων τέχνης, καθώς και για την προθυμία τους να συνεργαστούν στις εκδηλώσεις που θα πλαισιώσουν την έκθεση. Ευχαριστούμε τον Πρόεδρο της Εφορείας των Γενικών Αρχείων του Κράτους καθηγητή κ. Ν. Καραπιδάκη και τη Διευθύντρια κ. Μ. Μινώτου για τον δανεισμό ενός πολεοδομικού χάρτη των Αθηνών καθώς επίσης και τη Διευθύντρια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αθήνας κ. Ε. Μπάνου για την παραχώρηση ψηφιακού υλικού που αξιοποιήθηκε για τους σκοπούς της έκθεσης. Ευχαριστούμε ακόμη τον συλλέκτη κ. Θ. Θεοδώρου για την ευγενική άδεια χρήσης φωτογραφιών από το αρχείο του, καθώς και τον κ. Α. Σκορδίλη και όλους τους συνεργάτες της ECOSCAPES, Αρχιτεκτονική Τοπίου για την προσφορά φυτικού διακόσμου στην έκθεση. Τις ηχογραφήσεις των έργων προσέφεραν οι Χρήστος Ζερμπίνος, Διονύσης Μαλλούχος, Στέλλα Τσάνη, Μάρκος Τσέτσος, Χάρης Χατζηγεωργίου και η Ορχήστρα Δωματίου της Εθνικής Λυρικής Σκηνής. Σε όλους απευθύνουμε τις θερμές μας ευχαριστίες.

Αρωγός στο έργο μας υπήρξε η Εταιρεία των Φίλων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, την οποία ευχαριστούμε και από αυτή τη θέση θερμότατα.

Η περιοδική αυτή έκθεση δεν θα μπορούσε να έλθει σε πέρας χωρίς την αρμονική συνεργασία όλων των συντελεστών. Αρχαιολόγοι, μουσειολόγοι, ιστορικοί τέχνης, αρχιτέκτονες-μηχανικοί, συντηρητές, εργατοτεχνίτες, διοικητικοί και οικονομικοί υπάλληλοι, μεταφραστές, επιμελητές κειμένων, ζωγράφοι, γραφίστες, μουσικοί, φωτογράφοι, καθώς και το προσωπικό φύλαξης και καθαριότητας του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου εργαστήκαμε με ζήλο για την ολοκλήρωσή της.

Μαρία Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου

Θοδωρής Κουτσογιάννης

The exhibition has been co-organized by the National Archaeological Museum and the Hellenic Parliament Library. We extend our warm thanks to the President of the Hellenic Parliament Z. Konstantopoulou and the Deputy Minister of Culture, Education and Religious Affairs N. Xydakis, under whose auspices it was realized. Our warm thanks also go to the Secretary General of the Hellenic Parliament G. Thalassis and to the Deputy Secretary General of Culture M. Andreadaki-Vlazaki. We express also warm thanks to the General Director of Antiquities and Cultural Heritage E. Korka and the Head of the Parliamentary Library E. Droulia for supporting the objectives of the exhibition in their respective areas of responsibility. We also thank the President of the Archaeological Receipts Fund A. Louvi and the Publications Department Director E. Kotsou, as well as the personnel who contributed effectively to the publication of this catalogue.

We owe our thanks to Th. Papaioannou, former Secretary General of the Hellenic Parliament, to E. Drakopoulos, former Head of the Hellenic Parliament Library, and G. Metzikof, the Parliament's artistic curator for their decisive contribution to the exhibition's design. Special thanks go to the easel paintings conservator Ch. Karadima, who conserved and curated the paintings for the needs of the exhibition *pro bono*.

We thank the Administrative Board and the Director of the Museum of the City of Athens – Vouros-Eutaxias Foundation A. Archontidou-Argyri for the loan of two artworks and for their willingness to collaborate on events accompanying the exhibition. We thank the President of the Ephorate of the General State Archives of Greece Professor N. Karapidakis and the Director M. Minotou for the loan of a city map of Athens, as well as the Director of the Ephorate of Antiquities of Athens E. Banou for granting us the digital material utilized for the purposes of the exhibition. We also thank collector Th. Theodorou for his kind permission to employ photographs from his archive as well as A. Skordilis and his team from ECOSCAPES, Landscape Architecture for their kind offer of plant decoration in the context of the exhibition. The musical recordings for the exhibition were provided by Christos Zerbinos, Dionysis Mallouchos, Stella Tsani, Markos Tsetsos, Haris Hatzigeorgiou, and the Chamber Orchestra of the Greek National Opera. We extend to all our heartfelt thanks.

The Society of Friends of the National Archaeological Museum was a supporter of our work, and we take this opportunity to thank them wholeheartedly.

This temporary exhibition could not have come about without the harmonious cooperation of all its contributors. Archaeologists, museologists, art historians, architects-engineers, conservators, technicians, administrators and financial staff, translators, editors, painters, graphic designers, musicians, photographers, and the National Archaeological Museum's security and custodial staff all worked zealously towards its realization.

Maria Lagogianni-Georgakarakos
Thodoris Koutsogiannis

2. Karl Georg Anton
Graeb (1816-1884),
*Φανταστική σύνθεση
της αρχαίας Αθήνας*,
περ. 1860,
υδατογραφία (αρ. κατ. 7)

2. Karl Georg Anton
Graeb (1816-1884),
*Architectural capriccio
of ancient Athens*, ca. 1860,
watercolor (cat. no. 7)

Ο τίτλος της έκθεσης είναι δανεισμένος από επιστολή του L. Fr. Cassas, Γάλλου περιηγητή και καλλιτέχνη, που μαγεύτηκε από τη μοναδική εμπειρία του κατά την επίσκεψή του στην Αθήνα, το 1784¹. Δεν ήταν ο μόνος... Τρεις αιώνες κράτησε το ευρωπαϊκό ρεύμα του περιηγητισμού που αναζητήσε πρότυπα, έμπνευση και ιδέες μέσα από τα λείψανα της αρχαίας ελληνικής τέχνης².

Ταξίδια Ευρωπαίων στην Αθήνα, σε αναζήτηση των μνημείων του ιστορικού της παρελθόντος, ανιχνεύονται σε σποραδικές περιπτώσεις ήδη κατά τον 15ο και 16ο αιώνα και ερμηνεύονται ως αποτέλεσμα του αυξανόμενου ενδιαφέροντος της δυτικής Αναγέννησης για τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό³. Κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα τα ταξίδια παρουσιάζουν αυξητική τάση και η Αθήνα ως πόλη-πολιτισμικό σύμβολο συναρπάζει την ευρωπαϊκή διανόηση του κλασικισμού⁴.

Τον 18ο αιώνα ο περιηγητισμός σε χώρους που σώζουν τεκμήρια του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού ενισχύεται. Την περίοδο αυτή δραστηριοποιείται ο αριστοκράτης και φιλότεχνος Γάλλος A. Cl. Ph. Comte de Caylus (1692-1765), ο οποίος ταξιδεύει στην Ιταλία και τη Μικρά Ασία και από το 1730 συστήνει ιδιωτική συλλογή αρχαίων⁵. Σε αντίθετη κατεύθυνση κινείται ο Γερμανός J. J. Winckelmann (1717-1768), ο οποίος ταξιδεύει στην Ιταλία, μελετά τα αρχαία μνημεία και θέτει τα θεμέλια της αρχαιολογικής επιστήμης. Βαθύς γνώστης της εξελικτικής διάστασης του πολιτισμού, ο Winckelmann συναρτά την αρχαία

1. Βλ. παρακάτω Θ. Κουτσογιάννης, Η εικόνα της Αθήνας στον νεότερο ευρωπαϊκό οπτικό πολιτισμό: μεταξύ φαντασίας και πραγματικότητας – στη σκιά των αρχαιοτήτων, 112 κ.ε.: Δ. Καλεσοπούλου, Ο μουσειολογικός σχεδιασμός της έκθεσης: προσεγγίζοντας το πολυχρονικό τοπίο της πόλης, 356.

2. Σχετικά, βλ. Koutsogiannis 2014, 82 κ.ε., όπου όλη η προηγούμενη σχετική βιβλιογραφία.

3. Στους πρώτους περιηγητές στην Αθήνα αναφέρονται ο Ιταλός Κυριακός της Αγκώνας (1391-περ. 1452) και ο Γερμανός Reinhold Lubenau (1556-1631). Περιγραφή της Αθήνας σώζει και έργο του 1460 άγνωστου συγγραφέα («Wiener

Anonymus»). Πρωτοστάτης στη μελέτη του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού με ενεργό ενδιαφέρον για την Αθήνα υπήρξε ο Γερμανός ελληνιστής, καθηγητής της αρχαίας φιλολογίας, Μαρτίνος Κρούσιος (1526-1607). Σχετικά, βλ. παρακάτω Κουτσογιάννης, 82 κ.ε.: Μ. Σάλτα, Περπατώντας ανατολικά της Ακρόπολης: Ολυμπίο, Πύλη του Αδριανού, περιλήψεις, 298 κ.ε.

4. Την ίδια περίοδο ο Άγγλος ποιητής John Milton (1608-1674) υμνεί την Αθήνα ως «οφθαλμό της Ελλάδας, μητέρας των τεχνών». Βλ. παρακάτω Κουτσογιάννης, 86.

5. Βλ. παρακάτω Σάλτα, 300.

INTRODUCTION TO THE EXHIBITION

“A D R E A M A M O N G S P L E N D I D R U I N S ...”
STROLLING THROUGH THE ATHENS OF TRAVELERS, 17TH-19TH CENTURY

Maria
Lagogianni-
Georgakarakos

The title of this exhibition is borrowed from a letter of L. Fr. Cassas, a French traveler and artist who was captivated by the unique experience of his visit to Athens in 1784¹. And he was not the only one... The European wave of travel lasted three centuries, during which travelers came seeking models, inspiration, and ideas through the remains of ancient Greek art².

Journeys by Europeans to Athens in search of the monuments of its historical past may be sporadically detected as early as the 15th and 16th centuries, and are interpreted as the result of the increased interest of the Western Renaissance in ancient Greek civilization³. During the 17th century, such travel showed an upward trend, and Athens as city-cultural symbol fascinated classicism's European intelligentsia⁴.

In the 18th century, travel to places which preserved evidence of ancient Greek civilization was reinforced. During this period the aristocrat and art-lover, the Frenchman A. C. Ph. Comte de Caylus (1692-1765) was active, traveling to Italy and Asia Minor and forming a private antiquities collection beginning in 1730⁵. The German J. J. Winckelmann (1717-1768) moved in the opposite direction, traveling to Italy to study its ancient monuments and laying the bases for the science of archaeology. Winckelmann, who had a profound knowledge of the evolutionary dimension of culture, linked an-

1. See below Th. Koutsogiannis, The image of Athens in modern European visual culture: between fantasy and reality – in the shadow of antiquities, 113 ff; D. Kalessopoulou, The museological design of the exhibition: Approximating the city's multi-temporal landscape, 357.

2. In this regard, see Koutsogiannis 2014, 13-27, with all previous related bibliography.

3. The Italian Cyriacus of Ancona (1391-*ca.* 1452) and the German Reinhold Lubenau (1556-1631) are mentioned as being among the first travelers to Athens. There is also a surviving description of Athens in a 1460 work by an unknown

author (the “Wiener Anonymus”). A leader in the study of ancient Greek civilization with an active interest in Athens was the German Hellenist and professor of ancient Greek and Latin Martin Crusius (1526-1607). See below Koutsogiannis, 81 ff; M. Salta, Strolling East of the Acropolis: Olympieion, Hadrian's Gate, sanctuaries on the banks Ilissos, Stadium area, 301 ff.

4. During the same period, the English poet John Milton (1608-1674) praised Athens as “the eye of Greece, mother of the arts”. See below, Koutsogiannis 83.

5. See below Salta, 303.

ελληνική τέχνη με το δημοκρατικό πολίτευμα των ελληνικών πόλεων⁶ και συνεισφέρει με το έργο του στο πνεύμα του διαφωτισμού και στο κίνημα που θα οδηγήσει κατόπιν στη Γαλλική Επανάσταση. Στο γενικότερο αυτό πνευματικό κλίμα της Ευρώπης και σε συνδυασμό με τη σταδιακή χαλάρωση του απομονωτισμού της οθωμανικής αυτοκρατορίας⁷, τα ταξίδια στην Αθήνα πολλαπλασιάζονται.

Στον 19ο αιώνα, πριν και μετά την Επανάσταση, ο περιηγητισμός κατακλύζει την Ελλάδα, συμπλέκεται με τον ρομαντισμό και τον φιλελληνισμό, διασταυρώνεται με τον νεοκλασικισμό, την αρχαιομανία και την αρχαιοσυλία. Αρχαιολάτρες, φιλέλληνες και αρχαιοδίφες, ρομαντικοί, φυσιολάτρες και τυχοδιώκτες περιηγούνται στα αρχαία ερείπια της Αθήνας αναζητώντας το δικό τους «αρχαιολογικό» όνειρο, εκείνο που πολλές φορές αποδεικνύεται παραφθορά του οράματος του J. J. Winckelmann: «ανασκάπτουν» απερίσκεπτα, διαρπάζουν απροφάσιστα και εμπορεύονται ασύστολα τα μνημεία που δεν τους ανήκουν, προκαλώντας την ευαισθητοποίηση του ελληνικού λαού και την κινητοποίηση της νεοσύστατης ελληνικής πολιτείας.

Η ταυτότητα της έκθεσης

Με αφετηρία 22 εικονογραφημένες εκδόσεις και 14 έργα τέχνης που προέρχονται από τις συλλογές της Βιβλιοθήκης της Βουλής και εικονίζουν όψεις της Αθήνας από τον 17ο μέχρι τον 19ο αιώνα, όπως αποτυπώθηκαν από τους Ευρωπαίους περιηγητές, το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο προσφέρει έναν βιωματικό περίπατο στην πόλη, που υπήρξε πάντοτε συναρπαστική. Η Αθήνα ως πόλη-πολιτισμικό σύμβολο αλλά και ως μικρή, άσημη πόλη στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, η Αθήνα ως μνημειακός τόπος αλλά και ως πρωτεύουσα πόλη του νεοσύστατου ελληνικού κράτους ανατροφοδοτεί τη φαντασία μας ενώ παράλληλα ανασύρει ξεχασμένα στοιχεία της συλλογικής μας μνήμης.

Η έκθεση δεν φιλοδοξεί να διδάξει, να αναλύσει ή να εξαντλήσει θέματα ιστορίας, τέχνης ή τοπογραφίας που συναρτώνται με το σύνθετο και άκρως απαιτητικό πλαίσιο της αναφοράς της. Λειτουργεί περισσότερο υπαινικτικά, κατευθύνοντας τον φακό σε επιλεγμένα σημεία, μνημεία και χρονικές στιγμές της πόλης, που επιδέχονται πολλές οπτικές και άλλες τόσες αναγνώσεις⁸. Στην κατεύθυνση αυτή συγκλίνουν και τα 35 μαρμάρινα γλυπτά του Μουσείου, η επιλογή των οποίων ως στόχος και αποτέλεσμα αρχαιολογικής έρευνας απέκλεισε κριτήρια αισθητικής. Ακέραια ή τραυματισμένα αγάλματα, αποσπασματικές προτομές, κεφαλές ή ανάγλυφα, βγαλμένα από την αττική γη μετά το πέρασμα των περιηγητών, αναγράφουν το δικό τους αφήγημα στη συναρπαστική χρονογραφία της πόλης.

6. Winckelmann 1755. Winckelmann 1763.

7. Το κίνημα του περιηγητισμού στην Ελλάδα ευνοήθηκε κυρίως με τις μεταρρυθμίσεις του Σελίμ του Γ' (1789-1807).

8. Βλ. παρακάτω Καλεσοπούλου, Ο μουσειολογικός σχεδιασμός..., 346-362.

cient Greek art with the democracy of Greek city-state⁶, contributing through his work to the spirit of enlightenment and the movement which would subsequently lead to the French Revolution. Within this more general intellectual climate in Europe and in combination with the gradual relaxing of the isolationism of the Ottoman Empire⁷, journeys to Athens multiplied.

In the 19th century, both before and after the Greek Revolution the travel movement inundated Greece, becoming interwoven with Romanticism and Philhellenism and crossing paths with Neoclassicism, the rage for antiquity, and the looting of antiquities. Admirers of antiquity, philhellenes and antiquarians, romantics, naturalists, and fortune-hunters toured the ancient ruins of Athens seeking their very own “archaeological” dream, that which oftentimes proved a corruption of J. J. Winckelmann’s vision: they “excavated” without thought, despoiled without hesitation, and sold without shame monuments which did not belong to them, raising the awareness of the Greeks and mobilizing the newly-established Greek state.

The identity of the exhibition

Starting from 22 illustrated editions and 14 original art works from the collections of the Library of the Hellenic Parliament illustrating views of Athens between the 17th and 19th centuries as depicted by European travelers, the National Archaeological Museum is offering an “experiential” stroll through the ever-fascinating city. Athens as city-cultural capital as well as a small, insignificant city during the period of Ottoman rule and Athens as a monumental site and capital of the newly-established Greek state provides food for our imagination while simultaneously retrieving forgotten elements from our collective memory.

The exhibition does not aim to teach, analyze or exhaust topics of history, art, or topography related to its complex and extremely demanding frame of reference. Rather, it functions more allusively, directing its focus to selected points, monuments, and moments in the city’s life which are open to many visual (and just as many other) readings⁸. Towards this end, 35 marble sculptures from the Museum converge, whose selection as a goal and result of archaeological research precluded aesthetic criteria. Intact and damaged statues, fragmentary protomes, heads and reliefs taken from the land of Attica after travelers passed through, record their own narrative in the city’s fascinating chronicle.

6. Winckelmann 1755. Winckelmann 1763.

8. See below Kalessopoulou, The museological design...,

7. The travel movement to Greece benefited mainly from the reforms of Selim III (1789-1807). 347-363.

Οι διαδρομές της έκθεσης

Η αφήγηση ξεκινά λίγο μετά τα μέσα του 17ου αιώνα. Διάσπαρτα κλασικά μνημεία, ερειπωμένα και εγκαταλειμμένα ή ενσωματωμένα σε μουσουλμανικά τεμένη, είναι η εικόνα που μας παραδίδει για την Αθήνα αυτής της εποχής ο Γάλλος ιησουίτης μοναχός J.-P. Babin⁹ (εικ. 3). Στη μικρή πόλη των 7.000 κατοίκων, ο Παρθενώνας χρησιμεύει για τζαμί, το Ερέχθειο για χαρέμι, ενώ το μνημείο του Λυσικράτη έχει ενσωματωθεί στη μονή των Καπουτσίνων.

Σε ευθεία αντιπαράθεση προς την όψη της οθωμανικής πόλης έρχονται τέσσερις ιδεατές εικόνες της αρχαίας Αθήνας. Το όραμα της κλασικής πόλης, όπως ενέπνευσε διαχρονικά την ευρωπαϊκή φαντασία, προβάλλει μέσα από την έκδοση του J. Gronovius (1732)¹⁰ (εικ. 33), τη χαλκογραφία του J. Ph. Le Bas (1750)¹¹ (εικ. 4), τις υδατογραφίες του L. Fr. Cassas (1806)¹² (εικ. 41) και του K. G. A. Graeb (1860)¹³ (εικ. 2). Πρόκειται για την πόλη-σύμβολο, αυτό που κυριάρχησε διαχρονικά στην ευρωπαϊκή διανόηση, τροφοδότησε τα νεότερα πνευματικά κινήματα της Δύσης, υποδαύλισε τον περιηγητισμό και κατέκλυσε την Ευρώπη με εκδόσεις για την Ελλάδα. Δώδεκα ταξιδιωτικοί οδηγοί, λευκώματα και μελέτες που εκδόθηκαν τον 17ο, 18ο και 19ο αιώνα στο Λονδίνο, στο Άμστερνταμ, στο Παρίσι, στη Λυών, στην Πάρμα, στη Βενετία και στη Ρώμη προσφέρουν στους επισκέπτες της έκθεσης μια μικρή μόνο εικόνα από το εντυπωσιακό ρεύμα. Ο J. Spon (Άμστερνταμ 1679), ο G. Wheeler (Λονδίνο 1682), ο C. Magni (Πάρμα 1688), ο Fr. Fanelli (Βενετία 1707), ο R. Pococke (Λονδίνο 1745), ο J.-D. Le Roy (Παρίσι 1758), ο R. Sayer (Λονδίνο 1759), ο J.-B. Le Chevalier (Παρίσι 1802), οι J. Stuart και N. Revett (Λονδίνο 1827), ο S. Pomardi (Ρώμη 1820) και ο É. Rey (Λυών 1867)¹⁴ δίνουν το παρόν ως ενδεικτικοί μάρτυρες ενός ευρύτατου κινήματος.

Όλοι αυτοί, μαζί με πολλούς άλλους, αρχαιοδίφες και αρχαιολόγους, ιστορικούς και αρχιτέκτονες, ποιητές, καλλιτέχνες, γεωγράφους και χαρτογράφους, εμπόρους και διπλωμάτες, επισκέπτονται κατά κύματα την Αθήνα αναζητώντας τα τεκμήρια της αρχαίας ελληνικής τέχνης ανάμεσα στα ερειπωμένα μνημεία. Ζωγραφίζουν και περιγράφουν ιστορικούς χώρους και φυσικά τοπία, σχεδιάζουν και αναπαριστούν αρχαιότητες, αποτυπώνουν σκηνές και δρώμενα της σύγχρονης ζωής και προσφέρουν σε όλους εμάς τη γεύση της δικής τους εποχής και την Αθήνα της προσωπικής τους εκδοχής.

Οι τέσσερις νοερές διαδρομές της έκθεσης ακολουθούν τα βήματα των περιηγητών στο πνεύμα και τη διάθεση της εποχής τους, όπως αυτή αποτυπώνεται στα έργα τους, αλλά και με την κριτική θεώρηση της αρχαιολογικής τεκμηρίωσης που έρχεται να συμπληρώσει τη μνημειακή εικόνα της Αθήνας, με όλα όσα η σύγχρονη

9. Babin 1674. Είναι η πρώτη σωζόμενη έντυπη μονογραφία για την Αθήνα της νεότερης εποχής. Σχετικά, βλ. παρακάτω Κουτσογιάννης, 86.

10. Πρόκειται για έργο του N. Gerbel. Σχετικά, βλ. παρακάτω Κουτσογιάννης, 80, 98.

11. Βλ. παρακάτω Κουτσογιάννης, 98.

12. Βλ. παρακάτω Κουτσογιάννης, 112-116.

13. Βλ. παρακάτω Κουτσογιάννης, 116.

14. Γι' αυτές τις περιηγητικές εκδόσεις-σταθμούς στην αθηναϊκή ιστορία, βλ. παρακάτω Κουτσογιάννης 90-126.

The exhibition's "routes"

Our story begins shortly after the mid-17th century. Scattered classical monuments, lying in ruins and abandoned or incorporated into Muslim mosques, were the image handed down to us of Athens during this era by the French Jesuit monk J.-P. Babin⁹ (fig. 3). In the small city with a population of 7,000, the Parthenon served as a mosque and the Erechtheion as a harem, while the monument of Lysicrates had been incorporated into the Capuchin monastery.

Four idealized images of ancient Athens stand in direct contrast to the appearance of the Ottoman city. The vision of the classical city as it inspired the European imagination over the course of time was projected in the edition by J. Gronovius (1732)¹⁰ (fig. 33), the copperplate by J. Ph. Le Bas (1750)¹¹ (fig. 4), and in watercolors by L. Fr. Cassas (1806)¹² (fig. 41) and K. G. A. Graeb (1860)¹³ (fig. 2). This was the city-symbol, which dominated European intellectual life for centuries, nurtured modern Western intellectual movements, stimulated travel, and inundated Europe with publications on Greece.

Twelve travel guides, albums and essays published in the 17th, 18th, and 19th centuries in London, Amsterdam, Paris, Lyon, Parma, Venice, and Rome offer exhibition visitors only a small taste of this impressive movement: J. Spon (Amsterdam 1679), G. Wheler (London 1682), C. Magni (Parma 1688), F. Fanelli (Venezia 1707), R. Pococke (London 1745), J.-D. Le Roy (Paris 1758), R. Sayer (London 1759), J.-B. Le Chevalier (Paris 1802), J. Stuart and N. Revett (London 1827), S. Pomardi (Roma 1820), and É. Rey (Lyon 1867)¹⁴ are present here, serving as indicative witnesses to a very broad movement.

All these individuals and many others — antiquarians and archaeologists, historians and architects, poets, artists, geographers and cartographers, merchants and diplomats visited Athens in droves, searching for the evidence of ancient Greek art among ruinous monuments. They painted and described historical sites and natural landscapes, drew and represented antiquities, illustrated scenes and events of contemporary life, offering us all a taste of their own age and their personal version of Athens.

The exhibition's four "imaginary" routes following in the steps of travelers, in the spirit and temper of their own era, as this was illustrated in their works as well as through the critical analysis of archaeological documentation which supplements the monumental image of Athens with all that modern archaeological investigation has achieved. The catalogue accompanying the exhibition contributes significantly towards this end, containing as it does detailed essays on topics involving the development of ancient Athenian topography.

9. Babin 1674. This is the first surviving printed monograph on Athens in the modern era. See below Koutsogiannis, 87-89.

10. We have to deal with the work by N. Gerbel 1732. See below Koutsogiannis, 79, 99.

11. See below Koutsogiannis, 99.

12. See below Koutsogiannis, 115.

13. See below Koutsogiannis, 115.

14. On these inaugural travelling editions in the Athenian history, see below Koutsogiannis, 93-129.

3. Άποψη της Αθήνας, εικονογράφηση στο Jacques-Paul Babin, *Relation de l'état présent de la ville d'Athènes*, Λυών 1674 (αρ. κατ. 1)

3. *View of Athens*, illustration in Jacques-Paul Babin, *Relation de l'état présent de la ville d'Athènes*, Lyon 1674 (cat. no. 1)

αρχαιολογική έρευνα έχει κατακτήσει. Στην κατεύθυνση αυτή συμβάλλει σημαντικά ο κατάλογος που συνοδεύει την έκθεση, καθώς εμπεριέχει διεξοδικά άρθρα σε θέματα εξέλιξης της αρχαίας αθηναϊκής τοπογραφίας.

Η πρώτη διαδρομή ξεκινά από το Θησείο, περνά από την Αρχαία Αγορά, προχωρεί στη Ρωμαϊκή και καταλήγει στην Πνύκα¹⁵. Τοπία, μνημεία και γλυπτά, εικόνες, σχήματα και χρώματα εναλλάσσονται αρμονικά στη ροή του χρόνου και μας παρασύρουν στη δική τους μαγεία. Το Θησείο σε δύο εκδόσεις και δύο εκδοχές, ως αρχαιοπρεπής χώρος¹⁶ (εικ. 67) αλλά και ως τόπος ενταγμένος στην καθημερινότητα της αθηναϊκής κοινωνίας¹⁷ (εικ. 5), έρχεται να διαδεχθεί η Αθήνα στις πανοραμικές λιθογραφίες του Α. F. Stademann (1841) (εικ.

15. Πρόκειται για την περιοχή που απλώνεται στα βορειοδυτικά της Ακρόπολης και κατά την οθωμανική περίοδο υπήρξε κατοικημένη. Παράλληλα διατηρούσε σημαντικά ορατά αρχαία: τον ναό του Ηφαίστου (Θησείο), το Ωρολόγιο του Κυρρήστου (Πύργος των Ανέμων), την Πύλη της Αθηνάς

Αρχηγέτιδας και τμήματα της μνημειώδους Βιβλιοθήκης του Αδριανού.

16. Barthélemy 1788, Barbié du Bocage 1798. Βλ. παρακάτω Κουτσογιάννης, 112.

17. Tweddell 1816. Βλ. παρακάτω Κουτσογιάννης, 130.

4. Jacques-Philippe Le Bas (1707-1783),
*Η Αθήνα διακοσμημένη
με τα αρχιτεκτονήματα του
Περικλή, μέσα 18ου αιώνα,*
χαλκογραφία
(αρ. κατ. 4)

4. Jacques-Philippe Le Bas (1707-1783),
*Athens decorated with
the buildings of Pericles,*
mid-18th century,
engraving
(cat. no. 4)

The first route starts from the Theseion, passing through the Ancient Agora and thence to the Roman Agora before concluding at the Pnyx¹⁵. Landscapes, monuments and sculptures, images, shapes and colors merge seamlessly in the flow of time, luring us into their own magic. The Theseion, in two editions and two versions as both ancient site¹⁶ (fig. 67) as well as a place integrated into the daily life of Athenian society¹⁷ (fig. 5), is succeeded by Athens as depicted in the panoramic lithographs by A. F. Stademann (1841) (fig. 69, 70), the Tower of the Winds in the engraving by A. Gasparini (1843) (fig. 71), later by the Pnyx in an engraving by Th. C. d'Aligny (1845) (fig. 72), and the idyllic view offered of the Acropolis in an oil painting by M. F. Rabes (1890-1900)¹⁸ (fig. 62).

Among all these wounded marble sculptures taken from the Attic soil, they emerge as evidence of another era to narrate their own (hi)story of the city, its gods, its heroes and its people.

We are welcomed to the Ancient Agora by the fragmentary torso of a Nike¹⁹ (fig. 6) which was probably one

15. This was the area extending northwest of the Acropolis and inhabited during the Ottoman period. In parallel, it preserved important visible antiquities: the temple of Hephaistos (Theseion), the Horologium of Andronicus Kyrrhestes (Tower of the Winds), the Gate of Athena Archegetis, and parts of the monumental Library of Hadrian.

16. Barthélemy 1788. Barbié du Bocage 1798. See below Koutsogiannis, 113.

17. Tweddell 1816. See below Koutsogiannis, 131.

18. See correspondingly below Koutsogiannis, 123 (Stademann), 123 (Gasparini), 123 (d'Aligny), 127 (Rabes).

19. National Archaeological Museum, inv. no. 4839. 420 BC. See Delivorrias 1974, 41 ff., pl. 12 a-b.

5. Το Θησείο,
εικονογράφηση στο
Robert Tweddell,
Remains of John Tweddell,
Λονδίνο 1816
(αρ. κατ. 23)

5. *The Theseion*,
illustration in
Robert Tweddell,
Remains of John Tweddell,
London 1816
(cat. no. 23)

69, 70), ο Πύργος των Ανέμων σε χαρακτηριστικό του Α. Gasparini (1843) (εικ. 71) και στη συνέχεια η Πινύκα σε χαρακτηριστικό του Th. C. d'Aligny (1845) (εικ. 72) και η ειδυλλιακή άποψη της Ακρόπολης σε ελαιογραφία του M. F. Rabes (1890-1900)¹⁸ (εικ. 62).

Κι ανάμεσα σε όλα αυτά, μαρμάρινα τραυματισμένα γλυπτά, βγαλμένα από το χρώμα της αττικής γης, προβάλλουν ως τεκμήρια μιας άλλης εποχής για να αφηγηθούν τη δική τους ιστορία για την πόλη, τους θεούς, τους ήρωες και τους ανθρώπους της.

Στην Αρχαία Αγορά μας υποδέχεται ο αποσπασματικός κορμός μιας Νίκης¹⁹ (εικ. 6), που αποτελούσε πιθανότατα ένα από τα ακρωτήρια του ναού του Ηφαίστου, και ακόμη το αγαλμάτιο της Αφροδίτης²⁰ (εικ. 65) και το αναθηματικό ανάγλυφο με την παράσταση του Ηρακλή²¹ (εικ. 64) που βρέθηκαν στην περιοχή του ναού. Στα βορειοανατολικά του Θησείου, στην άφεση της οδού των Παναθηναίων, ο Βρύαξ, ένας από τους σημαντικούς γλύπτες που έζησε στον 4ο αι. π.Χ., δίνει το παρόν και χαράσσει την υπογραφή του *ΒΡΥΑΞΙΣ ΕΠΟΗΣΕΝ* στην ανάγλυφη αναθηματική βάση που παριστάνει τον Δημαιομένο με τους δύο του γιούς, τον Δημέα και τον Δημοσθένη, νικητές στους αγώνες της ανθιππασίας²² (εικ. 63). Στα ανατολικά της

18. Βλ. αντιστοίχως παρακάτω Κουτσογιάννης, 126 (Stademann), 124 (Gasparini), 124 (d'Aligny), 126 (Rabes).

19. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 4839. 420 π.Χ. Βλ. Delivorrias 1974, 41 κ.ε. πίν. 12 a-b.

20. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 2585. 1ος αι. π.Χ. Βρέθηκε το 1904 κοντά στο Θησείο. Βλ. Καλτσάς 2001, 293, αρ. 614.

21. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 43. Τέλη 6ου-αρχές 5ου αι. π.Χ. Βρέθηκε το 1839 κοντά στο Θησείο. Βλ. Καλτσάς 2001, 76, αρ. 115.

22. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 1733. Μέσα 4ου αι. π.Χ. Το εξαιρετικής τέχνης έργο αποκαλύφθηκε το 1891 στην άφεση της οδού Παναθηναίων, κατά τη διάνοιξη της σιδηροδρομικής γραμμής. Βλ. Καλτσάς 2001, 254, αρ.

of the *acroteria* of the temple of Hephaistos, and by a statuette of Aphrodite²⁰ (fig. 65) and the votive relief with a scene of Heracles²¹ (fig. 64) found in the vicinity of the temple. Northeast of the Theseion, at the start of the Panathenaic Way, Bryaxis, an important sculptor of the 4th century BC is present, carving his signature *ΒΡΥΑΞΙΣ ΕΠΙΟΗΣΕΝ* (Bryaxis made this) on a votive relief base depicting Demainetos and his two sons, Demeas and Demosthenes, victors in the contest of the *anthippasia*²² (fig. 63). East of the Roman Agora and beside the Tower of the Winds we meet the injured head of a helmeted Athena²³ (fig. 66), while near the Pnyx, the *bema* (rostrum) of ancient Athenian democracy²⁴, we see emerging a statuette of Athena Parthenos²⁵ (fig. 73), an unfinished effort by some sculptor living in Athens during the period of Roman rule who tried to copy Pheidias's renowned work of the Classical age.

The second imaginary route guides our steps to the rock of the Acropolis. In the thorough documentation of two English travelers, architect J. Stuart and painter N. Revett²⁶, the state of the site and its monuments are reflected as described by the two men themselves during their visit between 1751-1753. This was the age when the ancient monumental buildings were stifled, or even hidden by later Ottoman buildings (fig. 78). The Parthenon was now presented overall as gravely injured by the terrible explosion caused by the Venetians in 1687²⁷. The pillaging that occurred in ensuing years and the systematic looting of sculptural fragments to enrich Europe's collections²⁸ reached its climax with the (subsequently) infamous Elgin, British Ambassador to Ottoman Constantinople, who between 1803 and 1812 caused absolute and irreparable damage to the monument²⁹. The criticism by the European intelligentsia for this barbarous act of vandalism

6. Κορμός Νίκης, πιθανότατα ακρωτήριο από το ανατολικό αέτωμα του Ηφαιστείου (Θησείου), αρ. ευρ. 4839. Άγνωστης προέλευσης. Περί το 420 π.Χ. (αρ. κατ. 25)

6. Torso of a Nike, probably *acroterion* from the eastern pediment of the Hephaisteion (Theseion), inv. no. 4839. Unknown provenance. Ca. 420 BC (cat. no. 25)

20. National Archaeological Museum, inv. no. 2585. 1st c. BC. Found in 1904 near the Theseion. See Καλτσάς 2001, 293, no. 614.

21. National Archaeological Museum, inv. no. 43. Late 6th-early 5th c. BC. Found in 1839 near the Theseion. See Καλτσάς 2001, 76, no. 115.

22. National Archaeological Museum, inv. no. 1733. Mid-4th c. BC. This exceptionally fine work was uncovered in 1891 at the start of the Panathenaic Way during the opening of the railway line. See Καλτσάς 2001, 254, no. 530. See below Ch. Tsouli, Strolling northwest of the Acropolis: following the footsteps of travelers on the trail of Antiquities, 161.

23. National Archaeological Museum, inv. no. 1763. 450 BC. Revealed in 1889 in excavation by the Archaeological Society. See Καλτσάς 2001, 96, no. 167. See below Tsouli, Strolling northwest of the Acropolis..., 165.

24. For related bibliography, see Lagogianni-Georgakarakos 2014; Lagogianni-Georgakarakos, Buraselis 2009.

25. National Archaeological Museum, inv. no. 128. Copy of the 1st c. AD. Found in 1859. See Καλτσάς 2001, 106, no. 190.

26. Stuart, Revett 1762-1816. Various republications succeeded the original four-volume edition realized with the financial support of the British antiquarian Society of Dilettanti. The exhibition presents the second English edition of 1825-1830. See below Koutsogiannis, 105-107.

27. During the siege of the Acropolis. See below Ch. Tsouli, Touring the Athenian Acropolis: Perikles «School of Hellas» through the gaze of travelers, 209.

28. See below Tsouli, Touring the Athenian Acropolis..., 209, 213, 215.

29. They were purchased in 1816 by the English government.

Ρωμαϊκής Αγοράς και δίπλα στον Πύργο των Ανέμων συναντούμε την τραυματισμένη κεφαλή της κρανοφόρου Αθηνάς²³ (εικ. 66), ενώ κοντά στην Πνύκα, το βήμα της αρχαίας Αθηναϊκής Δημοκρατίας²⁴, βλέπουμε να αναδύεται ένα αγαλμάτιο της Αθηνάς Παρθένου²⁵ (εικ. 73), ημιτελής προσπάθεια κάποιου γλύπτη που έζησε στην Αθήνα της ρωμαϊοκρατίας και προσπάθησε να αντιγράψει το φημισμένο έργο του Φειδία της κλασικής εποχής.

Η δεύτερη νοητή διαδρομή οδηγεί τα βήματά μας στον βράχο της Ακρόπολης. Στην εμπεριστατωμένη τεκμηρίωση των δύο Άγγλων περιηγητών, του αρχιτέκτονα J. Stuart και του ζωγράφου N. Revett²⁶, αποτυπώνεται η κατάσταση του χώρου και των μνημείων, όπως την κατέγραψαν οι ίδιοι, κατά την επίσκεψή τους το 1751-1753. Είναι η εποχή που τα αρχαία μνημειακά κτήρια περιστοιχίζονται ασφυκτικά ή και κρύβονται από τα μεταγενέστερα κτίσματα της οθωμανικής κυριαρχίας (εικ. 78). Ο Παρθενώνας παρουσιάζεται τώρα στο σύνολό του βαριά τραυματισμένος από την τρομερή έκρηξη που προκάλεσαν το 1687 οι Βενετοί²⁷. Η λαφυραγώγηση που συνέβη στα χρόνια που ακολούθησαν και η συστηματική διαρπαγή γλυπτών θραυσμάτων για τον εμπλουτισμό των συλλογών της Ευρώπης²⁸ κορυφώθηκαν από τον διαβόητο έκτοτε Έλγιν, πρεσβευτή της Βρετανίας στην οθωμανική Κωνσταντινούπολη, ο οποίος το 1803 και το 1812 προκάλεσε την τελική και ανεπανόρθωτη βλάβη στο μνημείο²⁹. Η κριτική που ασκήθηκε από την ευρωπαϊκή διάνοηση για τον βάρβαρο βανδαλισμό υπήρξε δριμύτατη³⁰ — αν κρίνουμε και από την Κατάρα της Αθηνάς, το ποίημα-καταγγελία του φιλέλληνα Λόρδου Βύρωνα³¹. Ανάλογη καταγγελτική και σύγχρονα μελαγχολική διάθεση διακρίνουμε στον τρόπο που αποδίδει τον Παρθενώνα ο Ιρλανδός ζωγράφος και αρχαιοδίφης E. Dodwell, σε έκδοση που τυπώθηκε στο Λονδίνο το 1821³² (εικ. 7). Λίγα χρόνια

530. Βλ. παρακάτω Χ. Τσούλη, *Περπατώντας βορειοδυτικά της Ακρόπολης: τα βήματα των περιηγητών στα ίχνη των αρχαιοτήτων*, 160.

23. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 1763. 450 π.Χ. Αποκαλύφθηκε το 1889 σε ανασκαφική έρευνα της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Βλ. Καλτσάς 2001, 96, αρ. 167. Βλ. παρακάτω Τσούλη, *Περπατώντας βορειοδυτικά της Ακρόπολης...*, 162.

24. Σχετική βιβλιογραφία, βλ. Lagogianni-Georgakarakos 2014. Lagogianni-Georgakarakos, Buraselis 2009.

25. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 128. Αντίγραφο του 1ου αι. μ.Χ., βρέθηκε το 1859. Βλ. Καλτσάς 2001, 106, αρ. 190.

26. Stuart, Revett 1762-1816. Την αρχική τετράτομη έκδοση που πραγματοποιήθηκε με την οικονομική υποστήριξη της βρετανικής φιλάρχαιης εταιρείας των Dilettanti, ακολού-

θησαν διάφορες επανεκδόσεις. Στην έκθεση παρουσιάζεται η δεύτερη αγγλική έκδοση του 1825-1830. Σχετικά, βλ. παρακάτω Κουτσογιάννης, 104-108.

27. Κατά την πολιορκία της Ακρόπολης. Σχετικά, βλ. Χ. Τσούλη, *Περιήγηση στην Ακρόπολη της Αθήνας: η «Ελλάδος παιδευσίς» του Περικλή μέσα από το βλέμμα των περιηγητών*, 202, 208-210.

28. Βλ. παρακάτω Τσούλη, *Περιήγηση στην Ακρόπολη της Αθήνας...*, 210, 214, 216.

29. Το έτος 1816 αγοράστηκαν από την αγγλική κυβέρνηση.

30. Βλ. παρακάτω Τσούλη, *Περιήγηση στην Ακρόπολη της Αθήνας*, 216.

31. Λόρδος Βύρων (1788-Μεσολόγγι 1824). Άγγλος ποιητής από τους σημαντικότερους του ρομαντισμού και από τους σημαντικότερους φιλέλληνες.

32. Dodwell 1821. Βλ. παρακάτω Κουτσογιάννης, 120.

7. Η πόλη πάνω στην Ακρόπολη,
εικονογράφηση στο
Edward Dodwell,
Views in Greece,
Λονδίνο 1821
(αρ. κατ. 40)

7. *The town on the Acropolis*,
illustration in
Edward Dodwell,
Views in Greece,
London 1821
(cat. no. 40)

αργότερα, σε έκδοση του H. W. Williams³³ (εικ. 79), η κατάσταση του μνημείου αποτυπώνεται με αντικειμενικότητα και ευκρίνεια, γεγονός που μας επιτρέπει να διακρίνουμε στο δυτικό αέτωμα το γλυπτό σύμπλεγμα του Κέκροπα και της Έρης ή Πανδρόσου. Τις δύο αυτές μορφές που διέφυγαν από την αρπακτική μανία του Έλγιν³⁴ και φυλάσσονται σήμερα στο Μουσείο της Ακρόπολης αντιγράφει το μικρό μαρμάρινο σύμπλεγμα της έκθεσης (εικ. 80) που χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους και προέρχεται από ναό της Ελευσίνας³⁵.

Βήμα βήμα η αρχαιολογική επιστήμη προσπαθεί να ανασυνθέσει τον γλυπτό διάκοσμο του Παρθενώνα μέσα από τα σχέδια που εκπόνησαν κάποιοι περιηγητές πριν τη μεγάλη καταστροφή και από τα θραύσματα που διέλαθαν της σύλησης και απέμειναν στον χώρο³⁶. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της μικρής ανδρικής κεφαλής που αποδόθηκε στη ζωφόρο του Παρθενώνα³⁷ (εικ. 8) και παρουσιάζεται στην έκθεση του μουσείου για πρώτη φορά, όπως και ο κορμός του πολεμιστή που έχει αποδοθεί στη ζωφόρο που κοσμούσε το σηκό του Ερεχθείου³⁸ (εικ. 76), ενός μνημείου με περιπέτειες και καταπονήσεις ανάλογες του Παρθενώνα³⁹. Το αναθηματικό ανάγλυφο της έκθεσης που εικονίζει τον θεραπευτή Ασκληπιό σε σκηνή εγκοίμησης⁴⁰ (εικ. 82) αποκαταστάθηκε από τα διάσπαρτα θραύσματα που αποκαλύφθηκαν το 1838 στα ανατολικά του Ερεχθείου κατά τις ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας, ενώ το αγαλμάτιο της Αθηνάς που εποπτεύει τη διαδρομή μας (εικ. 75), ως σύμβολο της θεάς προστάτιδας της πόλης, βρέθηκε κοντά στο Βαρβάκειο Λύκειο το 1880 και αποδίδει το πρωτότυπο λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς Παρθένου⁴¹ που υπήρχε στο σηκό του ναού.

Η διαδρομή μας στην Ακρόπολη τελειώνει στα τέλη του 19ου αιώνα με την ελαιογραφία του Δανού περιηγητή και ζωγράφου J. Th. Hansen (1881)⁴² (εικ. 13). Το Ερέχθειο τώρα, απαλλαγμένο από όλα τα ξένα προσκτίσματα, προβάλλει στο γαλάζιο του αττικού ουρανού ως θαυμάσιος ερειπιώνας πριν τις τελικές αναστηλωτικές εργασίες της ελληνικής πολιτείας.

33. Williams 1829. Βλ. παρακάτω Κουτσογιάννης, 116.

34. Οδηγημένος από λανθασμένες ταυτίσεις άλλων περιηγητών — όπως του Jacob Spon — ο Έλγιν θεώρησε ότι είναι ρωμαϊκές προσθήκες που απεικονίζουν τον Αδριανό και τη Σαβίνα. Σχετικά, βλ. παρακάτω Τσούλη, Περιήγηση στην Ακρόπολη της Αθήνας..., 214.

35. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 200. Βρέθηκε το 1887-1888 στην Ελευσίνα και κοσμούσε το αέτωμα του ναού F. 2ος αι. μ.Χ. Βλ. Καλτσάς 2001, 108, αρ. 194.

36. Για την αποκατάσταση του γλυπτού διακόσμου του Παρθενώνα σημαντικά παραμένουν μέχρι σήμερα τα σχέδια που εκπόνησε ο J. Carrey, κατά παραγγελία του Γάλλου πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη Francois Olier, μαρκήσιου του Nointel, στην επίσκεψή του στην Αθήνα το 1674. Χρήσιμη πηγή πληροφόρησης για την κατάσταση του μνημείου μετά την ανατίναξη αποτελούν και τα σχέδια του R. Dalton, μέλους της συνοδείας του J. Caulfeild, κόμη του Charlemont κατά την επίσκεψή του στην Αθήνα το 1749. Βλ. παρακάτω Κουτσογιάννης, 88· Τσού-

λη, Περιήγηση στην Ακρόπολη της Αθήνας..., 208-210.

37. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 9081. Βλ. Δεσπίνης 2011, 87-89, εικ. 1-2.

38. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 15485. Βλ. Τριάντη 2010, 491-493, εικ. 9-13.

39. Το 1801 ο Έλγιν αφαίρεσε μία Καρυάτιδα. Το 1827 το Ερέχθειο βομβαρδίστηκε από τους Τούρκους που πολιορκούσαν την Ακρόπολη. Στις ανασκαφές που διενεργήθηκαν το 1837-1838 από τον Κ. Πιττάκη αποκαλύφθηκε σε κομμάτια μία Καρυάτιδα της ανατολικής πλευράς και αποκαταστάθηκε. Σχετικά βλ. παρακάτω, Τσούλη, Περιήγηση στην Ακρόπολη της Αθήνας..., 218-220.

40. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 1841. 4ος αι. π.Χ. Βλ. Καλτσάς 2001, 225, αρ. 473. Βλ. παρακάτω Τσούλη, Περιήγηση στην Ακρόπολη της Αθήνας..., 220.

41. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 129. 3ος αι. μ.Χ. Βλ. Καλτσάς 2001, 104, αρ. 187.

42. Βλ. παρακάτω Κουτσογιάννης, 128.

was harsh³⁰, judging even from the *Curse of Minerva*, the poem-accusation by philhellene Lord Byron³¹. We can discern a comparable accusatory and simultaneously, melancholic disposition in the way the Parthenon was rendered by the Irish painter and antiquarian E. Dodwell in an edition published in London in 1821³² (fig. 7). A few years later, in an edition by H. W. Williams³³ (fig. 79), the monument's state was reflected objectively and clearly, permitting us to make out on the west pediment the sculptural group of Cecrops and Herse or Pandrosos. These two figures, which escaped Elgin's predatory mania³⁴ and are today in the Acropolis Museum, were copied in the small marble group in the exhibition (fig. 80) which dates to the Roman period and came from a temple at Eleusis³⁵.

Step by step, archaeology has attempted to reconstruct the sculptural decoration of the Parthenon from drawings by a number of travelers prior to the major destruction and the fragments which escaped looting and remained in place³⁶. A characteristic example is that of a small male head attributed to the Parthenon frieze³⁷ (fig. 8), presented here in the museum's exhibition for the first time, as well as the torso of a warrior which has been attributed to the frieze that adorned the cella of the Erechtheion³⁸ (fig. 76), a monument which suffered vicissitudes and stresses comparable to those suffered by the Parthenon³⁹. The votive relief in the exhibition that depicts the healing god Asclepius in a scene of *enkoimesis*⁴⁰ (fig. 82) was restored from scattered fragments uncovered in 1838 east of the Erechtheion during excavations by the Archaeological Society, while the statuette of Athena (fig. 75) overseeing our route as the symbol of the city's patron goddess was found near the Varvakeion School in 1880. It depicts the original cult statue of Athena Parthenos⁴¹ in the temple's cella. Our route on the Acropolis concludes in the late 19th century with the oil painting by the Danish traveler and

8. Τμήμα ανδρικής κεφαλής από ανάγλυφο, αρ. ευρ. 9081. Άγνωστης προέλευσης. Έχει αποδοθεί σε μορφή της βόρειας ζωφόρου του Παρθενώνα. Περί το 440 π.Χ. (αρ. κατ. 38)

8. Part of a relief male head, inv. no. 9081. Unknown provenance. It has been attributed to a figure on the north frieze of the Parthenon. Ca. 440 BC (cat. no. 38)

30. See below, Tsouli, *Touring the Athenian Acropolis...*, 215.

31. Lord Byron (1788-1824). One of the most important English Romantic poets and one of the most important philhellenes.

32. Dodwell 1821. See below Koutsogiannis, 121.

33. Williams 1829. See below Koutsogiannis, 115.

34. Guided by the erroneous identifications of other travelers, like Jacob Spon's, Elgin considered them Roman additions which depicted Hadrian and Sabina. See below Tsouli, *Touring the Athenian Acropolis...*, 211-213.

35. National Archaeological Museum, inv. no. 200. Found in 1887-1888 at Eleusis, it adorned the pediment of temple F. 2nd c. AD. See Καλτσάς 2001, 108, no. 194.

36. For restoring the sculptural decoration of the Parthenon, the drawings by J. Carrey are still important today. They were commissioned by the French Ambassador in Constantinople François Olier, marquis de Nointel on his visit to Athens in 1674. Another useful source of information for the state of the

monument after it was blown up are the drawings of R. Dalton, a member of the entourage of J. Caulfeild, first earl of Charlemont during his visit to Athens in 1749. See below Koutsogiannis, 89; Tsouli, *Touring the Athenian Acropolis...*, 211.

37. National Archaeological Museum, inv. no. 9081. See Δεσπίνης 2011, 87-89, figs. 1-2.

38. National Archaeological Museum, inv. no. 15485. See Τριάντη 2010, 491-493, figs. 9-13.

39. Elgin removed a Caryatid in 1801. In 1827, the Erechtheion was shelled by the Turks, who were besieging the Acropolis. During the excavations conducted in 1837-1838 by K. Pittakis, a Caryatid from the east side was found in pieces and restored. See below Tsouli, *Touring the Athenian Acropolis...*, 221.

40. National Archaeological Museum, inv. no. 1841. 4th c. BC. See Καλτσάς 2001, 225, no. 473. See below Tsouli, *Touring the Athenian Acropolis...*, 221.

41. National Archaeological Museum, inv. no. 129. 3rd c. AD. See Καλτσάς 2001, 104, no. 187.

Στα νοτιοδυτικά της Ακρόπολης στέκει ο λόφος των Μουσών⁴³. Κατά τον περιηγητή μιας άλλης εποχής, τον Πausanία⁴⁴, εδώ έζησε και θάφτηκε ο αιολικός Μουσαίος. Εικάζεται ωστόσο ότι στην ίδια αυτή θέση θα πρέπει να υπήρχε τέμενος των Μουσών σε συνάρτηση με το τέμενος των Νυμφών στον απέναντι λόφο, όπου βρίσκεται σήμερα το Αστεροσκοπείο⁴⁵. Στην κορυφή του λόφου των Μουσών, ξεκινά η τρίτη νοερή διαδρομή της έκθεσης με συνοδοιπόρο τον Βρετανό ζωγράφο R. B. Harraden⁴⁶ που μας προσφέρει μια πανοραμική εικόνα της Αθήνας, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί στις αρχές του 19ου αιώνα (εικ. 83). Το γνωστό επιτάφιο μνημείο του φιλέλληνα και ευεργέτη Φιλοπάππου⁴⁷, που δεσπόζει και σήμερα στην ίδια θέση, δηλώνεται αποσπασματικά στο έργο του Harraden, ενώ αποτυπώνεται ολόκληρο και ιδιαίτερα προσεκτικά σε χαρακτηριστικό του A. Gasparini (1843)⁴⁸ (εικ. 84). Τα τρία θλιμμένα μαρμάρινα ταφικά πορτραίτα⁴⁹ (εικ. 85), που προβάλλονται στην έκθεση σε αντίστιξη με την εικόνα του επώνυμου επιβλητικού μνημείου, βρέθηκαν στην ίδια περιοχή και εικονίζουν τρεις ανθρώπους που βίωσαν την Αθήνα της ίδιας εποχής.

Κατηγορίζοντας τον λόφο των Μουσών, κατευθυνόμαστε προς την Οδό των Τριπόδων⁵⁰, τον δρόμο που στην αρχαία εποχή περιστοίχιζαν δεκάδες μνημεία με λαμπερούς τρίποδες, τα νικητήρια έπαθλα με τα οποία τιμούσε η πόλη τους χορηγούς των Μεγάλων Διονυσίων. Το περίτεχνο μνημείο που ίδρυσε ο χορηγός Λυσικράτης το 335/334 π.Χ. σε ανάμνηση της νίκης του, ξεχασμένο στον χρόνο και παραγνωρισμένο ως «φανάρι του Δημοσθένη ή του Διογένη», εικονίζεται σε δύο εκδόσεις των αρχών του 19ου αιώνα⁵¹ (εικ. 86, 87), ενσωματωμένο στη μονή των Καπουτσίνων. Το κλέος της εποχής του Λυσικράτη μαρτυρεί και ο μαρμάρινος κορμός της Αφροδίτης (εικ. 88) που προήλθε από την ανασκαφική έρευνα στην ίδια περιοχή και αντιγράφει ένα έργο του μεγάλου Αθηναίου γλύπτη Πραξιτέλη⁵².

Προχωρώντας στη νότια πλαγιά της Ακρόπολης, με οδηγούς μας τους J. Stuart και N. Revett⁵³ (εικ. 91), διακρίνουμε τα ερείπια των μνημείων να προβάλλουν μέσα από τη βαριά επίχωση των αιώνων. Οι μακροχρόνιες

43. Βλ. παρακάτω Ευ. Λέκα, Περιπατώντας νότια της Ακρόπολης: λόφος Μουσών, μνημείο Φιλοπάππου, μνημείο Λυσικράτους, Νότια κλιτύς Ακρόπολης, 224-240.

44. Επισκέφθηκε την Αθήνα τον 2ο αι. μ.Χ. Σχετική βιβλιογραφία, βλ. Lagogianni-Georgakarakos 2014, 36-42.

45. Παπαχατζής 1974, 350, σημ. 2.

46. Harraden 1778-1862. Βλ. παρακάτω Κουτσογιάννης, 124.

47. Εγγονός του Αντίοχου Δ' της Κομμαγενής, ο Φιλοπάππος έζησε κατά την εποχή του Τραϊανού στην Αθήνα. Για τον φιλελληνισμό και τις ευεργεσίες του, ενταφιάστηκε τιμητικά στην κορυφή του λόφου των Μουσών, απέναντι από την Ακρόπολη. Οι επιγραφές που φέρει το μνημείο επιτρέπουν μια ακριβέστερη χρονολόγησή του μεταξύ 114-116 μ.Χ. Σχετικά, βλ. παρακάτω, Λέκα, 240-244.

48. Βλ. παρακάτω Λέκα, 240.

49. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 3085, 3086, 3087. Βρέθηκαν το 1911. Χρονολογούνται περί το 120 μ.Χ. Βλ. Καλτσάς 2001, 352, αρ. 744. Βλ. παρακάτω Λέκα, 244.

50. Βλ. παρακάτω Λέκα, 244 κ.ε.

51. Dodwell 1819. Pouqueville 1835. Το μνημείο ενσωματώθηκε από το 1669 στη μονή των Καπουτσίνων. Η αποκατάσταση στη σημερινή του μορφή ολοκληρώθηκε το 1845. Σχετικά, βλ. παρακάτω Κουτσογιάννης, 120· Λέκα, 246-250.

52. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 227. Αντίγραφο των ύστερων ελληνιστικών χρόνων ενός έργου του Πραξιτέλη (γύρω στο 360 π.Χ.). Τύπος Arles. Βρέθηκε πριν το 1881 «παρά το μνημείον του Λυσικράτους». Βλ. Καλτσάς 2001, 241, αρ. 507.

53. Βλ. παρακάτω Κουτσογιάννης, 106.

painter J. Th. Hansen (1881)⁴² (fig. 13). Now the Erechtheion, freed of all foreign auxiliary structures-annexes, stands out in the blue Attic sky like a magnificent pile of ruins before the final restoration work by the Greek state.

The hill of the Muses stands southwest of the Acropolis⁴³. According to a traveler of another age, Pausanias⁴⁴, it was here that the bard Mousaios lived and was buried. However, it is also thought that there must have been a precinct of the Muses at this location, in connection with the precinct of the Nymphs on the hill opposite, where the Observatory is situated today⁴⁵. The exhibition's third imaginary route starts at the summit of the hill of the Muses with fellow-traveler the British painter R. B. Harraden⁴⁶, who offers us a panoramic image of Athens as it had taken shape in the early 19th century (fig. 83). The famous funerary monument of the philhellene-benefactor Philopappos⁴⁷ which even today towers over the same site was fragmentarily indicated in Harraden's work, while it was captured in its entirety and with particular care in an engraving by A. Gasparini (1843)⁴⁸ (fig. 84). The three grieving marble funerary portraits⁴⁹ (fig. 85) on display in the exhibition, which offer a counterpoint to the image of the imposing Philopappos monument, were found in the same area and depict three individuals who lived in Athens during the same era.

Descending the hill of the Muses, we make our way towards the Street of the Tripods⁵⁰, the road which in ancient times was flanked by dozens of monuments with shining tripods, the victory prizes with which the city honored the sponsors of the Great Dionysia. The elaborate monument built by the sponsor Lysicrates in 335/334 BC in memory of his victory, forgotten over time and misidentified as the "Lantern of Demosthenes or Diogenes", was shown in two early 19th century editions⁵¹ (figs. 86, 87) built into the Capuchin monastery. The glory of the era of Lysicrates is also attested by the marble torso of Aphrodite (fig. 88), which came from excavations in the same area and which copied a work by the great Athenian sculptor Praxiteles⁵². Proceeding to the South Slope of the Acropolis with J. Stuart and N. Revett as our guides⁵³ (fig. 91), we can

42. See below Koutsogiannis, 129.

43. See below E. Leka, *Strolling South of the Acropolis: hill of the Muses, monument of Lysicrates, South Slope of Acropolis*, 225-239.

44. Pausanias visited Athens in the 2nd c. AD. For related bibliography, see Lagogianni-Georgakarakos 2014, 36-42.

45. Παπαχτζής 1974, 350, note 2.

46. Harraden 1778-1862. See below Koutsogiannis, 123.

47. The grandson of Antiochus IV of Commagene, Philopappos lived in Athens during the age of Trajan. In gratitude for his philhellenism and benefactions, he was granted an honorary burial atop the hill of the Muses, across from the Acropolis. The inscriptions on the monument allow a more precise dating to between AD 114 and 116. See below Leka, 239-243.

48. See below Leka, 241.

49. National Archaeological Museum, inv. nos. 3085, 3086, 3087. Found in 1911. *Ca.* AD 120. See Καλτσάς 2001, 352, no. 744; See below Leka, 243.

50. See below Leka, 243 ff.

51. Dodwell 1819. Pouqueville 1835. Incorporated into the Capuchin monastery since 1669. The restoration of the monument in its current form was completed in 1845; See below Koutsogiannis, 121; Leka, 245-251.

52. National Archaeological Museum, inv. no. 227. Late Hellenistic copy of a work by Praxiteles (*ca.* 360 BC). Called the "Arles type". Found before 1881 "beside the monument of Lysicrates". See Καλτσάς 2001, 241, no. 507.

53. See below, Koutsogiannis, 107.

συστηματικές ανασκαφές που ξεκίνησαν με τη φροντίδα της ελληνικής πολιτείας το 1838 απέδωσαν στο φως το ιερό και το θέατρο του Διονύσου, το ιερό του Ασκληπιού, τη Στοά του Ευμένη και το Ωδείο του Ηρώδη του Αττικού⁵⁴. Στις ίδιες ανασκαφές αποκαλύφθηκαν σημαντικά γλυπτά έργα, τρία από τα οποία παρουσιάζονται ενδεικτικά στην έκθεση. Ο μαρμάρινος κορμός του Σατύρου (εικ. 89) βρέθηκε στα νοτιοανατολικά της σκηνής του θεάτρου και προέρχεται από την αετωματική διακόσμηση του αρχαϊκού ναού του Διονύσου⁵⁵, η μαρμάρινη ανδρική κεφαλή⁵⁶ (εικ. 90), ρωμαϊκό αντίγραφο ενός χάλκινου έργου του τέλους του 4ου αι. π.Χ., αποκαλύφθηκε στη Στοά του Ευμένη, ενώ απέναντι από το Ηρώδειο βρέθηκε το πορτραίτο του Πολυδευκίωνα⁵⁷ (εικ. 92), μαθητή του μεγάλου σοφιστή Ηρώδη του Αττικού.

Η τελευταία μας διαδρομή ξεκινά από το τόξο του Αδριανού, προχωρεί στον ναό του Ολύμπιου Δία, διασχίζει την παρλισία περιοχή και καταλήγει στο Στάδιο. Η μεγάλη επιχρωματισμένη χαλκογραφία του L.-Fr. Cassas⁵⁸ με τη γενική άποψη της Αθήνας (εικ. 108) και η ελαιογραφία του Δανού ζωγράφου J. C. Neumann⁵⁹ με κεντρικό θέμα τον ναό του Δία (εικ. 93), προσφέρουν μια ειδυλλιακή εικόνα της περιοχής που διέσχιζε ο Ιλισός και ένα μέτρο σύγκρισης για τη βίαιη παραμόρφωση που έχει υποστεί στην εποχή μας ένας τόπος φυσικού κάλλους και ένας χώρος μεγάλης αρχαιολογικής σημασίας. Από αρχαίες φιλολογικές μαρτυρίες αλλά και με τη βοήθεια των ανασκαφικών δεδομένων της εποχής μας γνωρίζουμε ότι η περιοχή στην αρχαιότητα ήταν διάσπαρτη με ιερά, βωμούς και ηρώα⁶⁰. Στα νότια του Ολυμπίου υπήρχε ο ναός του Κρόνου και της Ρέας και το τέμενος της Ολυμπίας Γης. Νοτιότερα, βρίσκονταν τα ιερά του Πυθίου Απόλλωνα, του Δελφινίου Απόλλωνα και του Ηρακλή, ενταγμένο στο Κυνόσαργες γυμνάσιο. Κοντά στο Ολυμπείο, στη δεξιά όχθη του Ιλισού, στα ανατολικά (ή τα νότια) του Δελφινίου ήταν η θέση Κήποι, όπου υπήρχε ιερό της Αφροδίτης⁶¹. Στα ανατολικά των Κήπων υπήρχε βωμός για τις Ιλισιάδες Μούσες και βωμός για τον άνεμο Βορέα. Στη λοφώδη περιοχή των Αγρών υπήρχε ναός της Άρτεμης και ιερό της Δήμητρας και Κόρης⁶². Ανατολικότερα, τέλος, και πριν το Παναθηναϊκό Στάδιο προτείνεται η θέση ενός ιερού για τον Πάνα, τον Αχελώ και τις Νύμφες⁶³.

54. Για το χρονικό των ανασκαφών της Νότιας κλιτύος, βλ. παρακάτω Λέκα, 254.

55. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 2324. Αποκαλύφθηκε το 1876. Βλ. Καλτσάς 2001, 82, αρ. 142· Δεσπίνης - Καλτσάς 2014, 332-333, αρ. I.1. 329 εικ. 1111-1142.

56. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 189. 1ος αι. π.Χ. Τύπος του Άρη Ludovisi. Αποκαλύφθηκε το 1867. Φιλοτεχνημένο ίσως από τον Ευφράνορα ή τον Λύσιππο. Βλ. Καλτσάς 2001, 251, αρ. 523. Βλ. παρακάτω Λέκα, 284.

57. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 3468. Βρέθηκε το 1920. Βλ. παρακάτω Λέκα, 292.

58. Εικόνα από την επίσκεψη στην Αθήνα του Γάλλου

πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη κόμη Choiseul-Gouffier (1784). Ο L.-Fr. Cassas, που τον συνόδευε, αποτύπωσε την Αθήνα της εποχής. Βλ. παρακάτω Κουτσογιάννης, 108-112.

59. Άποψη του 1857. Βλ. παρακάτω Κουτσογιάννης, 126.

60. Βλ. Παπαχατζής 1974, 280-289. Βλ. παρακάτω Σάλτα, 296 κ.ε.

61. Εδώ ήταν στημένο το λατρευτικό άγαλμα της θεάς, έργο του μεγάλου καλλιτέχνη Αλκαμένη. Βλ. Παπαχατζής 1974, 282.

62. Ιερό της Δήμητρας και Κόρης ή μόνο της Κόρης ή μιας θεάς Μητρός, βλ. Παπαχατζής 1974, 286, σημ. 2.

63. Βλ. Παπαχατζής 1974, 288, εικ. 162.

make out the ruins of monuments emerging from the heavy backfill of centuries. The long-term, systematic excavations begun under the responsibility of the Greek state in 1838 brought to light the sanctuary and theater of Dionysus, the Stoa of Eumenes, and the Odeion of Herodes Atticus⁵⁴. The same excavations revealed important sculptures, three of which are indicatively presented in the exhibition. The marble torso of a Satyr (fig. 89) found, southeast of the theater's scene building came from the pedimental decoration of the archaic temple of Dionysus⁵⁵ and the marble male head⁵⁶ (fig. 90), a Roman copy of a bronze work of the late 4th c. BC (fig. 90), was uncovered in the Stoa of Eumenes; the portrait of Polydeukion⁵⁷ (fig. 92), a student of the great sophist Herodes Atticus was found across from the Herodeion.

Our final route, starting from the arch of Hadrian, proceeds to the temple of Olympian Zeus, traverses the area of the banks of the Ilissos river, and concludes at the Stadium. The large copperplate with added color by L.-Fr. Cassas⁵⁸ with its general view of Athens (fig. 108), and the oil painting by the Danish painter J. C. Neumann⁵⁹ with the temple of Zeus as its main subject (fig. 93), offer idyllic images of the area crossed by the Ilissos and a benchmark for the violent deformation a place of natural beauty and major archaeological importance has suffered in our own time. From ancient literary testimony and with the help of excavation data, we know that in antiquity this area was strewn with sanctuaries, altars, and heroons⁶⁰. South of the Olympieion was the temple of Cronus and Rhea and the precinct of Olympian Ge. Further south were the sanctuaries of Pythian Apollo, Delphinios Apollo, and Heracles integrated into the Kynosarges Gymnasium. Near the Olympieion on the right bank of the Ilissos and east (or south) of the Delphinion was the site of the Gardens, where there was a sanctuary of Aphrodite⁶¹. East of the Gardens was an altar of the Ilissian Muses and one of the wind god Boreas. In the hilly area of the Fields there was a temple of Artemis and sanctuary of Demeter and Kore⁶². Finally, it is proposed that the site of a sanctuary of Pan, Acheloos and the Nymphs lay further east and before one reached the Panathenaic Stadium⁶³. The numerous sculptures found during the initial 19th century excavations respond to the open ques-

54. For the history of excavations on the South Slope, see below Leka, 253-255.

55. National Archaeological Museum, inv. no. 2324. Discovered in 1876. See Καλτσάς 2001, 82, no. 142; Δεσπίνης, Καλτσάς 2014, 332-333, no. I.1. 329, figs. 1111-1142.

56. National Archaeological Museum, inv. no. 189. 1st c. BC. Ares Ludovisi type. Discovered in 1867. The original may have been by Euphranor or Lysippos. See Καλτσάς 2001, 251, no. 523. See below Leka, 283.

57. National Archaeological Museum, inv. no. 3468. Found in 1920. See below Leka, 291-293.

58. The image is from the visit to Athens by the French Ambassador to Constantinople, the Count Choiseul-Gouffier (1784). L.-Fr. Cassas, who accompanied him, captured the Athens of this era. See below Koutsogiannis, 109-113.

59. View of 1857. See below Koutsogiannis, 127.

60. See Παπαχατζής 1974, 280-289. See below Salta, 297 ff.

61. This was where the goddess's cult statue, the work of the great artist Alkamenes, stood. See Παπαχατζής 1974, 282.

62. Sanctuary of Demeter and Kore or of only Kore, or of a Mother Goddess, see Παπαχατζής 1974, 286, note 2.

63. See Παπαχατζής 1974, 288, fig. 162.

9. Κολοσσική κεφαλή του Δία,
αρ. ευρ. Θ 234.

Βρέθηκε το 1937 στο Ολυμπίειο. Η άλλοτε ένθετη σε κορμό αγάλματος κεφαλή αποτελεί ρωμαϊκή δημιουργία του α' μισού του 2ου αι. μ.Χ. από την εποχή αποπεράτωσης του Ολυμπίειου από τον αυτοκράτορα Αδριανό, βασισμένη σε ελληνιστικής έμπνευσης αρχετυπική μορφή πατέρα θεού (αρ. κατ. 57)

9. Colossal head of Zeus, inv. no. Θ 234. Found in 1937 in the Olympieion. The head once inserted in the torso of a statue, was a Roman creation of the first half of the 2nd c. AD during the time of the completion of the Olympieion by the Emperor Hadrian. It was based on an archetypal father god figure of Hellenistic inspiration (cat. no. 57)

Στα ανοιχτά ερωτήματα και τις ασάφειες που προκύπτουν για την εντυπωσιακά πυκνή τοπογραφία της περιοχής απαντούν τα πολυάριθμα γλυπτά που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια των πρώτων ανασκαφών του 19ου αιώνα. Ορισμένα από αυτά επιλέγονται σημειολογικά και προβάλλουν στην έκθεση ορίζοντας τη νοητή μας διαδρομή. Η προτομή του αυτοκράτορα Αδριανού⁶⁴ (εικ. 97), που συναντούμε στην αρχή της πορείας μας, ορίζει την αρχή της νέας Αθήνας όπως την οραματίστηκε ο φιλέλληνας Ρωμαίος αυτοκράτορας και τη σηματοδότησαν με τη γνωστή σε όλους μας τοξωτή πύλη που έστησαν προς τιμήν του οι Αθηναίοι⁶⁵ (εικ. 96). Η επιβλητική, μαρμάρινη κολοσσική κεφαλή του Δία παρουσιάζεται στην έκθεση του μουσείου για πρώτη φορά⁶⁶ (εικ. 9). Προέρχεται από ένα υπερφυσικού μεγέθους λατρευτικό άγαλμα του θεού και σηματοδοτεί το ιερό του Ολυμπίειου, όπου βρέθηκε. Στον ίδιο χώρο συναντούμε το αναθηματικό άγαλμα ενός γυμνού νέου⁶⁷ (εικ. 100), ενώ στα ανατολικά του χώρου αντικρίζουμε την λατρευτική κεφαλή του Απόλλωνα⁶⁸ (εικ. 99), ρωμαϊκό αντίγραφο ενός φημισμένου έργου του Φειδία. Από τις ανασκαφές στην κοίτη του Ιλισού προέρχεται μια ανάγλυφη γωνιακή πλάκα που εικονίζει δύο οπλίτες⁶⁹ (εικ. 103). Μαζί με ένα ακόμη θραύσμα⁷⁰ (εικ. 104) αποδίδονται στη ζωφόρο του μικρού ιωνικού ναού που βρισκόταν στον λόφο των Αγρών⁷¹ και αποτυπώθηκε από τους J. Stuart και N. Revett⁷² (εικ. 95), λίγα χρόνια πριν κατεδαφιστεί από τον Τούρκο φρούραρχο (1778)⁷³. Από τις ίδιες ανασκαφές προέρχεται ένα ανάγλυφο⁷⁴ που εικονίζει τον Δία Μελίχιο, τον Ερμή, τον Ηρακλή και την κεφαλή του προσωποποιημένου ποταμού Αχελώου, όπως και ένα μεγάλων διαστάσεων ανάγλυφο⁷⁵ (εικ. 102) που παριστάνει τη θεά

64. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 249. Βρέθηκε στα βόρεια του Ολυμπίειου το 1888. Βλ. Καλτσάς 2001, 339, αρ. 718.

65. Αποτυπώθηκε μεταξύ 1751-1753 από τους περιηγητές J. Stuart και N. Revett και δημοσιεύθηκε στον τρίτο τόμο της έκδοσής τους *The Antiquities of Athens*, London 1794. Βλ. παρακάτω Κουτσογιάννης, 106.

66. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. Θ 234. Βλ. παρακάτω Σάλτα, 318.

67. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 248. Ρωμαϊκό αντίγραφο ενός χάλκινου έργου του 5ου αι. π.Χ. Βρέθηκε το 1888. Βλ. Καλτσάς 2001, 89, αρ. 154.

68. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 47. Ρωμαϊκό αντίγραφο (2ος αι. μ.Χ.) ενός φημισμένου έργου του Φειδία (τύπος Απόλλων Kassel). Βρέθηκε το 1875. Βλ. Καλτσάς 2001, 103, αρ. 185. Βλ. παρακάτω Σάλτα, 322.

69. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 3941. 430-420 π.Χ. Στη μία όψη εικονίζονται δύο οπλίτες ενώ στην άλλη

έναν άνδρα καθισμένο σε βράχο. Βλ. Καλτσάς 2001, 118-119, αρ. 214. Βλ. παρακάτω Σάλτα, 324.

70. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 1780. Παριστάνει δύο ασκούς και το πόδι μιας μορφής. Βλ. Καλτσάς 2001, 119, αρ. 216. Βλ. παρακάτω Σάλτα, 324.

71. Παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τον ναό της Αθηνάς Νίκης. Βλ. Καλτσάς 2001, 118-119, αρ. 214. Βλ. παρακάτω Σάλτα, 314.

72. Stuart, Revett 1825. Βλ. παρακάτω Κουτσογιάννης, 106.

73. Βλ. παρακάτω Σάλτα, 314.

74. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 1778. Από τις ανασκαφές στον Ιλισό. Βλ. Καλτσάς 2001, 278, αρ. 583. Στα αριστερά του αναγλύφου σώζεται αποσπασματικά μια γυναικεία μορφή που κρατά κέρας Αμαλθείας. Βλ. παρακάτω Σάλτα, 324.

75. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 2668. Επένδυση βάθρου ή θωράκιο ναού. Χρονολογείται στο α' μισό του 4ου αι. π.Χ. Βλ. Καλτσάς 2001, 209, αρ. 422.

tions and ambiguities resulting from the impressively dense topography of this area. Some of these have been selected semiotically and are shown in the exhibition, defining our imaginary route. The protome of the Emperor Hadrian⁶⁴ (fig. 97), which we encounter at the outset of our course defines the beginning of the new Athens as envisioned by this philhellenic Roman emperor, signaled by the arched gate known to us all which the Athenians erected in his honor⁶⁵ (fig. 96). The imposing colossal marble head of Zeus is also being presented here for the first time⁶⁶ (fig. 9). It comes from a colossal cult statue of the god and signifies the sanctuary of the Olympieion, where it was found. In the same place we encounter the votive statue of a nude youth⁶⁷ (fig. 100), while east of the site we see the head of a cult statue of Apollo⁶⁸ (fig. 99), a Roman copy of a famous work by Pheidias. A corner relief slab depicting two hoplites (fig. 103) came from the excavations in the Ilissos riverbed⁶⁹. This slab and another fragment⁷⁰ (fig. 104) are attributed to the frieze of the small Ionic temple located on the hill of the Fields⁷¹ and depicted by J. Stuart and N. Revett⁷² (fig. 95) a few years before it was torn down by the Turkish garrison commander (1778)⁷³. From the same excavations we have a relief⁷⁴ (fig. 102) depicting Zeus Meilichios, Hermes, Heracles and the head of the personified river Acheloos, as well as a large-scale relief⁷⁵ depicting the goddess Athena and Nike in a sacred procession (fig. 105). The statuette of a little girl⁷⁶ (fig. 98) comes from some sanctuary of Eileithyia in the area⁷⁷ and accordingly, we assume that a statuette of Pan⁷⁸ (fig. 101) came from some sanctuary of the horned god. The fragment of a female

64. National Archaeological Museum, inv. no. 249. Found north of the Olympieion in 1888. See Καλτσάς 2001, 339, no. 718.

65. It was depicted between 1751-1753 by the travelers J. Stuart and N. Revett and was published in the third volume of *The Antiquities of Athens*, London 1794. See Koutsogiannis, 107.

66. National Archaeological Museum, inv. no. Θ 234. See below Salta, 317.

67. National Archaeological Museum, inv. no. 248. Roman copy of a 5th c. BC bronze. Found in 1888. See Καλτσάς 2001, 89, no. 154.

68. National Archaeological Museum, inv. no. 47. Roman copy (2nd c. AD) of a famous work by Pheidias (Apollo Kassel type). Found in 1875. See Καλτσάς 2001, 103, no. 185. See below Salta, 319.

69. National Archaeological Museum, inv. no. 3941. 430-420 BC. One side depicts two hoplites; the other, a man seated on a rock. See Καλτσάς 2001, 118-9, no. 214. See below Salta, 321.

70. National Archaeological Museum, inv. no. 1780. It shows two *askoi* and the foot of a (human) figure. See Καλτσάς 2001, 119, no. 216. See below Salta, 321.

71. It presents many similarities to the temple of Athena Nike. See Καλτσάς 2001, 118-119, no. 214. See below Salta, 313.

72. Stuart, Revett 1808. See below Koutsogiannis, 107.

73. See below Salta, 309.

74. National Archaeological Museum, inv. no. 1778. From the excavations on the Ilissos. See Καλτσάς 2001, 278, no. 583. The left side of the relief preserves a fragmentary female figure holding a horn of Amalthea (*cornucopia*). See below Salta, 321.

75. National Archaeological Museum, inv. no. 2668. Remnant for a statue base or parapet from a temple. First half of the 4th c. BC. See Καλτσάς 2001, 209, no. 422.

76. National Archaeological Museum, inv. no. 695. Ca. 340-330 BC. See Καλτσάς 2001, 271, no. 566.

77. Connected with a votive inscription to the goddess found in the area of the spring of Kallirrhoe (across from the modern church of Agia Fotini). See below Salta, 317.

78. National Archaeological Museum, inv. no. 683. 2nd c. BC. Found in 1861 in the Olympieion. See Καλτσάς 2001, 264, no. 552. See below Salta, 319.

79. National Archaeological Museum, inv. no. 3739. 420 BC. Found in 1869. See Καλτσάς 2001, 123, no. 228.

Αθηνά και τη Νίκη σε ιερή πομπή (εικ. 105). Από κάποιο ιερό της Ειλειθυίας που υπήρχε στην περιοχή⁷⁶ προέρχεται το αγαλμάτιο ενός μικρού κοριτσιού⁷⁷ (εικ. 98) — ανάλογα εικάζουμε ότι ένα αγαλμάτιο του Πάνα⁷⁸ (εικ. 101) προέρχεται από κάποιο ιερό του κερασφόρου θεού. Από την ανασκαφή που διενήργησε ο E. Ziller στο Παναθηναϊκό Στάδιο προήλθε το θραύσμα μιας γυναικείας κεφαλής⁷⁹ (εικ. 106), ενώ ο κορμός της Αύρας⁸⁰ (εικ. 107) που βρέθηκε στην περιοχή ανάμεσα στο Στάδιο και τη γέφυρα του Ιλισού αποτελούσε το ακρωτήριο κάποιου ναού.

Σε θέση επιλόγου...

Η τελική ενότητα της έκθεσης αγγίζει υπαινικτικά τη σκοτεινή πλευρά του περιηγητισμού και τις πρώτες προσπάθειες του ελληνικού λαού για την προστασία της πολιτιστικής του κληρονομιάς.

Στην έκδοση του ζωγράφου L. Dupré, *Voyage à Athènes et à Constantinople*, Παρίσι 1825⁸¹, εικονίζεται ο Γάλλος πρόξενος και προμηθευτής αρχαίων έργων τέχνης L. F. S. Fauvel στην οικία του με φόντο την Ακρόπολη (εικ. 10). Σχολιάζοντας σχετικά ο L. Dupré, αναφέρει απροκάλυπτα: «Η απλή και κομψή κατοικία, κατάφορτη από αρχαία λείψανα, είναι άξια του ενοίκου: στην αυλή, στον κήπο και στους άλλους χώρους ο επισκέπτης παρατηρεί σπονδύλους κιόνων και σπασμένα κιονόκρανα, αγάλματα ακρωτηριασμένα, επιτύμβιες πλάκες και ενεπίγραφα μάρμαρα». Ο μαρμάρινος κορμός που διακρίνεται στην κάτω δεξιά γωνία της εικόνας, ανάμεσα στα άλλα αρχαία της οικίας Fauvel, αποτυπώνει τον κορμό του θωρακοφόρου αριθ. 1676 (εικ. 11), που φυλάσσεται σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και προβάλλεται στην έκθεση σε διάλογο με την εικόνα του φιλότεχνου περιηγητή, γιατί είχε την τύχη να ξεφύγει από την αρπαγή⁸².

Οι ανεξέλεγκτες και προκλητικές αρχαιοκαπηλικές δράσεις πολλών επώνυμων και ανώνυμων περιηγητών, φιλότεχνων ή και συλλογών είχαν ως αποτέλεσμα την ευαισθητοποίηση ενός μεγάλου μέρους του ελληνικού λαού, όπως διαπιστώνεται από τα υπομνήματα του Αδαμάντιου Κοραή (1748-1833), τη δραστηριότητα της Φιλόμουσης Εταιρείας (1813), την ομολογία «δι' αυτά πολεμήσαμεν» του στρα-

76. Συσχετίζεται με αναθηματική επιγραφή στη θεά που βρέθηκε στην περιοχή της πηγής Καλλιρρόης (απέναντι από τη σημερινή εκκλησία της Αγίας Φωτεινής). Βλ. παρακάτω Σάλτα, 316.

77. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 695. Χρονολογείται γύρω στο 340-330 π.Χ. Βλ. Καλτσάς 2001, 271, αρ. 566.

78. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 683. 2ος αι. π.Χ. Βρέθηκε το 1861 στο Ολυμπίο. Βλ. Καλτσάς 2001, 264, αρ. 552. Βλ. παρακάτω Σάλτα, 322.

79. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 3739. 420 π.Χ. Βρέθηκε το 1869. Βλ. Καλτσάς 2001, 123, αρ. 228.

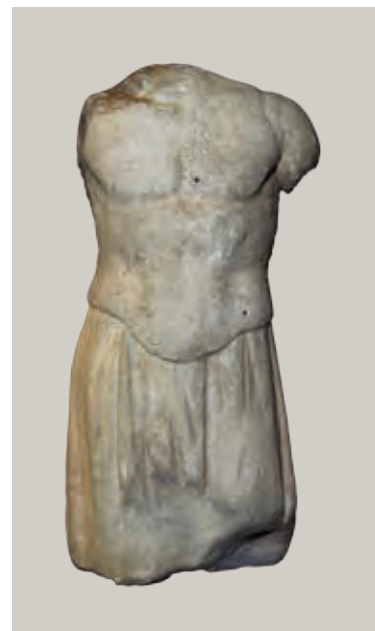
80. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 228. Αρχές 4ου αι. π.Χ. Βρέθηκε το 1890. Βλ. Καλτσάς 2001, 127, αρ. 243.

81. Βλ. παρακάτω Κουτσογιάννης, 122· Σάλτα, 296, υποσημ. 2.

82. Beschi 2001, 94 εικ. 14. Βλ. παρακάτω Χ. Τσούλη, Από τη μελέτη των μνημείων στις συλλογές και τα μουσεία, 336 κ.ε.

10. Ο Louis François Sebastien Fauvel στην οικία του με τη συλλογή του αρχαιοτήτων και τον Παρθενώνα στο βάθος, εικονογράφηση στο Louis Dupré, *Voyage à Athènes et à Constantinople*, Παρίσι 1825 (αρ. κατ. 69)

10. Louis François Sebastien Fauvel at his house with his antiquities collection and the Parthenon in the background, illustration in Louis Dupré, *Voyage à Athènes et à Constantinople*, Paris 1825 (cat. no. 69)

head⁷⁹ (fig. 106) came from the excavation carried out by E. Ziller in the Panathenaic Stadium, while the torso of Aura⁸⁰ (fig. 107) found in the area between the Stadium and the bridge over the Ilissos formed the *acroterion* of some temple.

In lieu of an afterword...

The last section of the exhibition implicitly touches on the dark side of touring and the first attempts by the Greek people to protect their cultural heritage.

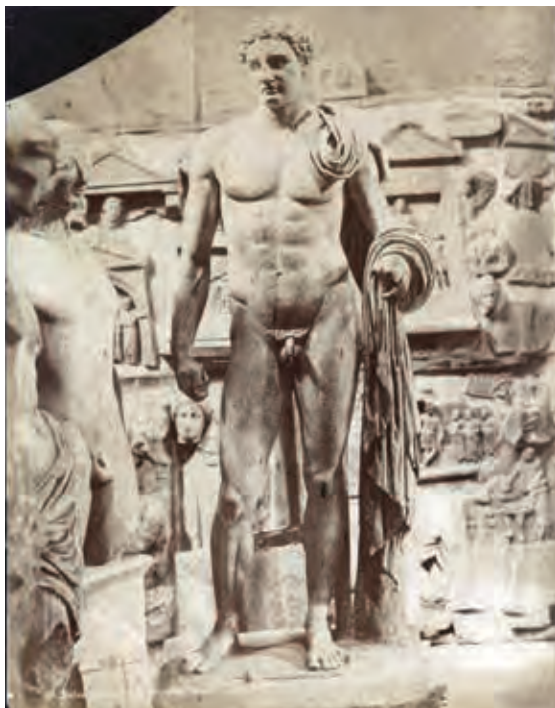
In the edition by the painter L. Dupré, *Voyage à Athènes et à Constantinople*, Paris 1825⁸¹, the French consul and purveyor of ancient art works L. F. S. Fauvel is pictured at his residence with the Acropolis in the background (fig. 10). Commenting on this, Dupré pointedly notes: “The simple and elegant residence, laden with ancient relics, is worthy of its inhabitant: in the courtyard, the garden and other

11. Κορμός θωρακοφόρου από επιτύμβιο ναῖσκο, αρ. ευρ. 1676. Βρέθηκε το 1836, πιθανότατα στα ερείπια της οικίας Fauvel στην Αρχαία Αγορά. 4ος αι. π.Χ. (αρ. κατ. 70)

11. Torso of a cuirassed figure from a funerary temple, inv. no. 1676. Found in 1836 probably in the ruins of Fauvel's house in the Ancient Agora. 4th c. BC (cat. no. 70)

80. National Archaeological Museum, inv. no. 228. Early 4th c. BC. Found in 1890. See below Καλτσάς 2001, 127, no. 243.

81. See below Koutsogiannis, 122; Salta, 297, note 2.

12. Φωτογραφία του
Pascal Sébah.
*Ο Ερμής της Αταλάντης,
στον ναό του Θησέα, 1874,*
τύπωμα αλμπουμίνας.
Συλλογή Θ. Θεοδώρου

12. Photograph by
Pascal Sébah.
*The Hermes from Atalanta
in the temple of
Theseus, 1874,*
albumen print.
Th. Theodorou Collection

τηγού Ιωάννη Μακρυγιάννη (1797-1864) και τις άοκνες προσπάθειες του πρώτου Έλληνα αρχαιολόγου Κυριακού Πιττάκη (1798-1863) για τη διαφύλαξη των διεσπαρμένων αρχαίων της Αθήνας σε υποτυπώδη μουσεία⁸³ (εικ. 110).

Η συστηματική ωστόσο προσπάθεια για τη νομική προστασία των αρχαιοτήτων ξεκίνησε το 1827 με το επίσημο καταστατικό του ελληνικού κράτους που επικυρώθηκε την ίδια χρονιά από την Γ' Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας. Ακολούθησαν νόμοι, διατάγματα και εγκύκλιοι που απαγόρευαν την πώληση και την εξαγωγή των αρχαίων από την ελληνική επικράτεια και πρόβλεπαν τη φύλαξή τους σε δημόσια μουσεία «ως έργα των προγόνων του Ελληνικού λαού» και «ως κτήμα εθνικόν όλων των Ελλήνων εν γένει»⁸⁴.

Στο πλαίσιο αυτής της προστατευτικής και εθνικής πολιτικής ιδρύθηκε το 1834 το «Κεντρικόν Δημόσιον Μουσείον δια τας αρχαιότητας» το οποίο στεγάστηκε στο Θησείο⁸⁵ (εικ. 12) ενώ παράλληλα αποφασίστηκε η σύσταση αρχαιολογικών μουσείων σε όλη την επικράτεια «κατά δήμους και επαρχίας»⁸⁶. Τρεις δεκαετίες αργότερα, με βασιλικό διάταγμα του 1865, αποφασίστηκε η ανέγερση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου⁸⁷. Τον Απρίλιο του 1866 δημοσιεύθηκε από τον ενθουσιώδη πρώτο αρχιφύλακα των αρχαιοτήτων Ζήση Σωτηρίου η είδηση ότι άρχισε η εκσκαφή θεμελίων για την οικοδόμηση «του μεγάλου Μουσείου του Πανελληνίου» «στο οικόπεδο που αγόρασε και δώρισε για το σκοπό αυτό η Ελένη Τοσίτσα»⁸⁸. Στις 3 Οκτωβρίου του 1866 πραγματοποιήθηκε η επίσημη τελετή της θεμελίωσης και ένα ασημένιο αναμνηστικό μετάλλιο που εκδόθηκε

για τον σκοπό αυτό ρίχθηκε στον θεμέλιο λίθο «του αρχαιολογικού μουσείου της Ελλάδος» που ιδρύθηκε με σκοπό «την σπουδὴν και διδασκαλίαν της αρχαιολογικής επιστήμης, την διάδοσιν αρχαιολογικών γνώσεων παρ' ημίν και την ανάπτυξιν έρωτος προς τας καλὰς τέχνας»⁸⁹.

83. Κόκκου 2009, 27 κ.ε., 32 κ.ε., 85 κ.ε. Βλ. παρακάτω Τσούλη, Από τη μελέτη των μνημείων..., 338.

84. Νόμος της Αντιβασιλείας του 1834, βλ. Πετράκος 1982, 123-141.

85. Βλ. Τσούλη, Από τη μελέτη των μνημείων..., 340.

86. Με τον Νόμο της Αντιβασιλείας του 1834. Λειτουργή-σε από το 1835 μέχρι το 1874.

87. ΒΔ 24 Φεβρουαρίου 1865 (ΦΕΚ 17, 8 Μαρτίου 1865), βλ. Πετράκος 1982, 184.

88. Κόκκου 2009, 232-233.

89. ΒΔ 31 Ιουλίου 1893 (ΦΕΚ 152, 9 Αυγούστου 1893, τ. Α'. Περί του διοργανισμού του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου), βλ. Πετράκος 1982, 189.

spaces, the visitor observes column drums and broken column capitals, mutilated statues, gravestones and inscribed marbles”. The marble torso discernible in the lower right corner of the picture among other antiquities in Fauvel’s home depicts the cuirass statue torso inv. no. 1676 (fig. 11) today in the National Archaeological Museum and displayed in the exhibition in dialogue with the image of the art-loving traveler because it had the good fortune to escape looting⁸².

The uncontrolled and provocative illicit dealing in antiquities by many named and unnamed travelers, art lovers and even collectors raised the awareness of a large part of the Greek people, as evidenced by the petitions of Adamantios Korais (1748-1833), the activity of the Society of the Friends of the Muses (Filomousos Etaireia) (1813), the confession “we fought for these” by the general Ioannis Makrygiannis (1797-1864), and the tireless efforts by the first Greek archaeologist Kyriakos Pittakis (1798-1863) to safeguard Athens’ scattered antiquities in rudimentary museums⁸³ (fig. 110).

Nevertheless, systematic efforts to provide legal protection to antiquities began in 1827 with the official statute of the Greek state which was enacted that same year by the Third National Assembly in Troezen. This was followed by laws, decrees, and encyclicals forbidding the sale and export of antiquities from Greece and foreseeing their storage in public museums “as works of the forebears of the Greek people” and “as a national property of all Greeks generally”⁸⁴.

Within the framework of this national policy of protection, the “Central Public Museum for antiquities” was established in 1834 and housed in the Theseion⁸⁵ (fig. 12), while in parallel it was decided to create archaeological museums throughout the country “in municipalities and provinces”⁸⁶. Three decades later, with a royal decree in 1865, it was decided to construct the National Archaeological Museum⁸⁷. In April 1866, the news was published by the enthusiastic first head guard of antiquities Zisis Sotiriou that excavation of the foundation had begun for erection of “the large Panhellenic Museum” on property purchased and donated for this purpose by Eleni Tositsa⁸⁸. The official founding ceremony was held on 3 October 1866, and a silver commemorative medallion issued for this purpose was tossed on the cornerstone “of the archaeological museum of Greece”, which was founded with the goal of “the study and teaching of archaeology, the dissemination of archaeological knowledge among us, and the growth of a love for the fine arts”⁸⁹.

82. Beschi 2001, 94 fig. 14. See below Ch. Tsouli, *From the study of the monuments to collections and museums*, 337.

83. Κόκκου 2009, 27 ff., 32 ff., 85 ff. See below Tsouli, *From the study of the monuments...*, 339 ff.

84. Law by the Regency of 1834, see Πετράκος 1982, 123-141.

85. See below Tsouli, *From the study of the monuments...*, 341.

86. With the Law by the Regency of 1834. This law remained in effect from 1835 to 1874.

87. ΒΔ 24 Φεβρουαρίου 1865 (Royal Decree of 24 Feb. 1865) (ΦΕΚ 17, 8 Μαρτίου 1865). See Πετράκος 1982, 184.

88. Κόκκου 2009, 232-233.

89. ΒΔ 31 Ιουλίου 1893 (Royal Decree of 31 July 1893) (ΦΕΚ 152, 9 Αυγούστου 1893, τ. Α΄. Περί του διοργανισμού του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου), see Πετράκος 1982, 189.

13. Josef Theodor Hansen
(1848-1912),
To Ερέχθειο, 1881,
ελαιογραφία
(αρ. κατ. 42)

13. Josef Theodor Hansen
(1848-1912),
The Erechtheion, 1881,
oil painting
(cat. no. 42)

Η πόλη της Αθήνας έχει συνδεθεί αξεδιάλυτα με την πολιτισμική κληρονομιά της, όπως αυτή διαμορφώθηκε καθοριστικά ήδη κατά την κλασική Αρχαιότητα. Στο πέρασμα των αιώνων και των αλλαγών που η ιστορική τύχη επέφερε, τα αρχαία μνημεία — όσα από αυτά διασώθηκαν — απέμειναν ως αδιάψευστα τεκμήρια του αλλοτινού μεγαλείου. Οι αρχαιότητες, υλικοί μάρτυρες του ένδοξου παρελθόντος της Αθήνας, απέκτησαν ρόλο τοποσήμων, περαιτέρω συμβόλων, τόσο στις φιλολογικές περιγραφές της πόλης όσο και στην οπτική αναπαράστασή της.

Όταν κατά τη νεότερη ευρωπαϊκή εποχή η εικόνα αναδείχθηκε σε σημαντική παράμετρο του πνευματικού αποθέματος — με την αναπαραγωγή της ως λυτό χαρακτηριστικό ή ως εικονογράφηση βιβλίου και με τη διάδοση των εικαστικών έργων τέχνης — η απεικόνιση της Αθήνας εδράστηκε εν πολλοίς στην όψη των αρχαίων μνημείων της. Κατά συνέπεια, η οπτική πρόσληψη της Αθήνας από την ευρωπαϊκή κουλτούρα, από την Αναγέννηση και εξής, ταυτίστηκε με έναν μνημειακό τόπο με αρχαία κτήρια είτε διατηρημένα σε όλη τους τη μεγαλοπρέπεια είτε σε κατάσταση ερειπίων. Η κατά περίπτωση απόδοση φανταστικών ή ρεαλιστικών απεικονίσεων σχετίζεται με τον βαθμό πρόσβασης που οι δυτικοί είχαν στην αρχαία ελληνική μητρόπολη. Η Αθήνα επιπλέον αποτέλεσε για τον δυτικοευρωπαϊκό πολιτισμό της νεότερης εποχής την πλέον εμβληματική περίπτωση ελληνικού τόπου ως κληρονόμου της αρχαίας παρακαταθήκης. Εν γένει, η Ελλάδα συνδέθηκε από την κλασικίζουσα Ευρώπη, αρχικά της Αναγέννησης, κατόπιν του Νεοκλασικισμού, με το μυθολογικό και ιστορικό παρελθόν της. Αυτό το ιδιαίτερο «πνεύμα του τόπου» (*genius loci*) οπτικοποιήθηκε με εικόνες μιας άλλοτε εξιδανικευμένης και κλασικότεροπης και άλλοτε γραφικής και ρομαντικής Ελλάδας¹. Σε αυτή την εξελικτική διαδικασία αναπαράστασης, πρόσληψης και τελικά οικειοποίησης της Ελλάδας και του παρελθόντος της από τη Δύση, η Αθήνα κατέχει δικαιωματικά τα πρωτεία.

1. Το θέμα αυτό παρουσίασε η έκθεση της Βουλής των Ελλήνων με τον τίτλο «Ελλάδα: το πνεύμα του τόπου» (βλ. Koutsogiannis 2014), το αθηναϊκό υλικό της οποίας αποτέλε-

σε το έναυσμα και για την παρούσα έκθεση. Πρβλ. την ανάλογη οπτικής γωνίας έκθεση στο Stoneman 1998.

THE IMAGE OF ATHENS IN MODERN EUROPEAN VISUAL CULTURE

BETWEEN FANTASY AND REALITY - IN THE SHADOW OF ANTIQUITIES

Thodoris
Koutsogiannis

The city of Athens has been inextricably linked to its cultural heritage as this was already definitively formed in Classical antiquity. In the course of the centuries and changes the fortunes of history brought with it, the ancient monuments — as many as have survived — remained as irrefutable evidence of past grandeur. The antiquities, as material witnesses to Athens' glorious past, acquired the role of landmarks, and even more of symbols, both in literary descriptions of the city and in its visual representation. During the modern age when this image emerged as an important parameter of Europe's intellectual resources through the reproduction of the image as a loose-leaf print or book illustration and through the dissemination of visual artworks, the depiction of Athens was largely based on the appearance of its ancient monuments. Consequently, the visual reception of Athens by European culture from the Renaissance onward became identified with a monumental place, with ancient buildings whether preserved in their entire splendor or lying in ruins. The depiction of imaginary or realistic depictions was connected with the level of access Westerners had to the ancient Greek metropolis.

Furthermore, for modern Western European culture Athens was the most emblematic case of a Greek site as heir to the ancient legacy. Generally, Greece was linked by classicizing Europe — originally that of the Renaissance, and later of Neoclassicism — with its mythological and historical past. This particular “spirit of the place” (*genius loci*) was visualized through images, sometimes of an idealized and classicizing style and at others, of a picturesque and romantic Greece¹. In this evolutionary process of representation, reception and finally, appropriation of Greece and its past by the West, Athens rightfully holds pride of place. The major interest in Athens — generally speaking, a city of secondary importance during the Christian era — was preserved in the literature of all periods, where the Attic capital staked its claim to the title of

1. This topic was presented in the exhibition held in the Hellenic Parliament entitled “Hellas: *genius loci*” (see Koutsogiannis 2014). The Athenian material from this exhibition

prompted the present exhibition. Cf. the exhibition catalogue by Stoneman 1998, with a similar point of view.

Το πλειοδοτικό ενδιαφέρον για την Αθήνα — μια σε γενικές γραμμές δευτερεύουσας σημασίας πόλη κατά τη χριστιανική εποχή — συντηρήθηκε στη γραμματεία όλων των περιόδων, όπου η αττική πρωτεύουσα κατοχυρώνει τίτλο πολιτισμικής μητρόπολης. Η ιδιάζουσα σημασία της Αθήνας στην ιστορία των ιδεών και του πολιτισμού θα τροφοδοτήσει με τη σειρά της και την παρουσίασή της με όρους εικαστικούς: από τη μία μεριά θα αναπληρώσει φανταστικά την εικόνα της, μέχρι και τον προχωρημένο 17ο αιώνα, ενώ από την άλλη θα αναθερμάνει κατόπιν το ενδιαφέρον να αποκατασταθεί η πραγματική της εικόνα.

Σε όλη αυτή την πολυποίκιλη εικονογραφική σειρά, η εικόνα της Αθήνας τελεί υπό το εξαντλητικό βάρος ή/και την ευεργετική σκιά — αναλόγως της αποτίμησης — που δημιουργούν οι πληθωρικές αρχαιότητες της. Το πλέον ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί ασφαλώς ο Παρθενώνας, ο ναός σύμβολο της πόλης διαχρονικά². Γενικότερα, τα αρχαία μνημεία της Αθήνας, ως σηματοδότες της πόλης, όχι μόνον απαντώνται στην πλειοψηφία των εικόνων της, αλλά σφραγίζουν τον χαρακτήρα τους, πολλές φορές αποτελώντας το καθαυτό θέμα για τους καλλιτέχνες. Κατ' αυτό τον τρόπο η συνολική ιστορία της Αθήνας³, της εικονογραφίας της περιλαμβανομένης, συγκλίνει σε μεγάλο βαθμό με αυτή της μελέτης των αρχαιοτήτων της⁴. Παρακολουθεί επομένως στενά τη διαδικασία μετεξέλιξης του αρχαιοδιφικού ενδιαφέροντος σε επιστήμη της αρχαιολογίας⁵.

Η εικόνα που η Δύση φιλοτέχνησε κατά τη νεότερη εποχή συνολικά για την Αθήνα είναι έργο μιας πλειάδας καλλιτεχνών, που θέλησαν να απεικονίσουν την ιστορική πόλη εκκινώντας μάλιστα από την προκατασκευσμένη «εικόνα» της αρχαίας πόλης, όπως τη γνώριζαν, φιλολογικά, με βάση την κλασική ευρωπαϊκή παιδεία. Η εικόνα της πραγματικής Αθήνας των νεότερων χρόνων είναι έργο, κειμενικά και εικονογραφικά, κατά βάση των περιηγητών⁶. Ταξιδιώτες κάθε λογής — αρχαιοδίφες και συλλέκτες, αρχιτέκτονες και καλλιτέχνες, ιερωμένοι και πρέσβεις, έμποροι και κατάσκοποι — επισκέπτονται την Αθήνα και συνήθως καταγράφουν

2. Βλ. Pavan 1983· Τουρνικιώτης 1994 (ιδίως, Κονταράτος 1994. Μαλλούχου-Tufano 1994)· Beard 2003· Neils 2005· Krumeich, Witschel 2010· Καλδέλλης 2013.

3. Για γενικές ιστορίες της πόλης της Αθήνας, βλ. παλαιότερα Σουρμελής 1842· Κωνσταντινίδης 1876, και πιο πρόσφατα Αθήνα 1985· Μπούρας κ.ά. 2000· Waterfield 2004.

4. Γενικότερα για την αρχαιοδιφία του ελληνικού χώρου, βλ. Omont 1902· Beschi 1986· Étienne, Étienne 1990· Stoneman 1996· Τόλιας 2003· Κουτσογιάννης 2012, ειδικότερα για την αθηναϊκή, βλ. Laborde 1854· Matton, Matton 1963· Binder 2000.

5. Για την ιστορία της αρχαιοδιφίας ευρύτερα στο πλαίσιο της ιστορίας του ευρωπαϊκού πολιτισμού, βλ. Bracco 1969· Schnapp 2004. Από τη σκοπιά της σύγχρονης επιστημολογικής θεώρη-

σης της κλασικής αρχαιολογίας ενδεικτικά, βλ. Trigger 2005, 39 κ.ε. και πρόσφατα Πλάντζος 2014, ιδίως 299 κ.ε. (κεφ. 8ο).

6. Γενικότερα για φιλολογικές καταγραφές του περιηγητισμού στην Ελλάδα, βλ. Malakis 1925· Καιροφύλλας 1931· Paton 1951· Δημαράς 1968· Σιμόπουλος 1970· Σιμόπουλος 1973· Σιμόπουλος 1975· Τόλιας 1995· Peltre 1997· Αυγουστίνου 2003· Navari 2003· Βιγγοπούλου 2005· Constantine 2011. Αντίστοιχα για την εικαστική παραγωγή του ελληνικού περιηγητισμού, βλ. Lydakis 1963· Τόπος και Εικόνα 1978· Τόπος και εικόνα 1979α, β· Τόπος και εικόνα 1983· Τσιγκάκου 1981· Stoneman 1998. Ειδικά για τον περιηγητισμό στην Αθήνα, βλ. Τσιγκάκου 2000· Tomkinson 2002, 307 κ.ε· Κεφαλληναίου 2004· Λυδάκης 2004· Stoneman 2004· Κουμαριανού 2005· Τσιγκάκου 2007· Koutsogiannis 2014, 21-23.

“cultural metropolis”. The particular importance of Athens in the history of ideas and culture would in turn fuel its visual presentation: on the one hand, it would supply its image in an illusory way until the late 17th century, while on the other it would subsequently reignite an interest in restoring its actual image. Throughout this diverse pictorial series, the image of Athens would be subject to the exhausting weight and/or the beneficial shadow — depending on one’s assessment — created by its plentiful antiquities. The most illustrative example is certainly the Parthenon, the city’s timeless temple-symbol². Generally, the ancient monuments of Athens as symbols of the city are not only found in the majority of images: they sealed their character, often comprising artists’ subject *per se*. In this way, the entire history of Athens³, including its iconography, largely converges with that of its antiquities⁴. It therefore closely follows the process of the evolution of antiquarian interest into the science of archaeology⁵.

The overall image the West created for Athens during the modern era was the work of a multitude of artists who wanted to depict the historical city, starting from a preconceived “picture” of the ancient city as they knew it from the literary sources based on classical European education. The image of the real Athens of modern times was basically the work — both textual and visual — of travelers⁶. Travelers of all types, including antiquarians and collectors, architects and artists, clergymen and ambassadors, merchants and spies visited Athens and normally recorded their impressions. Those which were published were usually accompanied by rudimentary or lush illustration. Alongside these genuine travelers, there also appeared in publications a number of “armchair travelers” who from the comfort of their desks, relying on material provided by actual journeys, offered readers their own Athenian narrative and illustration. Illustrated editions played a significant role in the diffusion of Athens’ image. Particularly with the depiction of its monuments, they acquired the character of “paper museums”⁷ and became established as appropriate pic-

2. See Pavan 1983; Τουρνικιώτης 1994 (esp. Κονταράτος 1994; Μαλλούχου-Tufano 1994); Beard 2003; Neils 2005; Krumeich, Witschel 2010; Καλδέλλης 2013.

3. For general histories of the city of Athens, see the early work of Σουρμελής 1842; Κωνσταντινίδης 1876, and for more recent work Αθήνα 1985; Μπούρας *et al.* 2000; Waterfield 2004.

4. On antiquarianism generally in the Greek world, see Omont 1902; Beschi 1986; Étienne, Étienne 1990; Stoneman 1996; Τόλιας 2003; Κουτσογιάννης 2012. For Athenian antiquarianism specifically, see Laborde 1854; Matton, Matton 1963; Binder 2000.

5. On the history of antiquarianism more broadly within the context of the history of European culture see Bracco 1969; Schnapp 2004. From the standpoint of the modern epistemological view of Classical archaeology, see for example Trigger

2005, 39 ff. and recently Πλάντζος 2014, esp. 299 ff. (chap. 8).

6. Generally, for literary records of travel in Greece, see Malakis 1925; Καιροφύλλας 1931; Paton 1951; Δημαράς 1968; Σιμόπουλος 1970; Σιμόπουλος 1973; Σιμόπουλος 1975α, β; Τόλιας 1995; Peltre 1997; Αυγουστίνου 2003; Navari 2003; Βιγγοπούλου 2005; Constantine 2011. For the corresponding artistic-visual production from traveling in Greece, see Lydakis 1963; Τόπος και Εικόνα 1978; Τόπος και εικόνα 1979α, β; Τόπος και εικόνα 1983; Τσιγκάκου 1981; Stoneman 1998. On traveling in Athens specifically, see Τσιγκάκου 2000; Tomkinson 2002, 307 ff.; Κεφαλληναίου 2004; Λυδάκης 2004; Stoneman 2004; Κουμαριανού 2005; Τσιγκάκου 2007; Koutsogiannis 2014, 21-23.

7. On this role of illustrated editions cf. *Musées de papier* 2010.

τις εντυπώσεις τους. Όσες από αυτές δημοσιεύονται, συνήθως συνοδεύονται από στοιχειώδη ή πλούσια εικονογράφηση. Κοντά σε αυτούς τους αληθινούς περιηγητές εμφανίζονται εκδοτικά και κάποιοι «ταξιδιώτες της πολυθρόνας», που από την άνεση του γραφείου τους και βασιζόμενοι στο υλικό των αληθινών ταξιδιωτών, προσφέρουν τη δική τους αθηναϊκή αφήγηση και εικονογράφηση. Οι εικονογραφημένες εκδόσεις παίζουν καθοριστικό ρόλο στη διάχυση της εικόνας της Αθήνας. Ιδίως με την απεικόνιση των μνημείων της αποκτούν χαρακτήρα «χαρτών μουσείων»⁷ και καθιερώνονται ως πρόσφορες εικονογραφικές πηγές για τους εικαστικούς δημιουργούς. Επιπλέον μάλιστα των σχεδιαστών, εικονογράφων, ζωγράφων που φιλοτεχνούν αθηναϊκά θέματα, μια σειρά αρχιτεκτόνων θα τα αξιοποιήσουν ως «βιβλία μοντέλων» στη μορφολογηση μοτίβων ή και ολόκληρων προσώπων στα δικά τους πρωτότυπα νεοκλασικά αρχιτεκτονήματα. Η ιστορία της εικόνας της Αθήνας, όπως έχει κατοχυρωθεί στον νεότερο οπτικό πολιτισμό της Δύσης, μας αφηγείται παραστατικά την ιστορία της πόλης καθαυτής, αλλά συγχρόνως και την ιστορία του καλλιτεχνικού ορίζοντα και του πνευματικού υποβάθρου της ίδιας της Ευρώπης.

Η Αθήνα «μητέρα των τεχνών και της φιλοσοφίας»

Η Αθήνα, ως πολιτισμική πρωτεύουσα του αρχαίου κόσμου, αναδείχθηκε σε πρότυπο για τη Δύση ήδη κατά τη ρωμαϊκή Αρχαιότητα⁸. Μια σειρά φιλελλήνων Ρωμαίων διανοητών αλλά και αυτοκρατόρων, που την επισκέπτονται και υιοθετούν την παιδεία της, θα της προσδώσουν ρόλο υποδείγματος για τη Ρώμη και τον πολιτισμό της.

Ο φιλόσοφος και πολιτικός Κικέρων (106-43 π.Χ.), που επισκέφθηκε την Αθήνα το 79 π.Χ., την προσδιορίζει ως «μητέρα των τεχνών και της φιλοσοφίας» (*De oratore* III.43). Αυτός ο χαρακτηρισμός θα ακολουθεί, ως ηχώ, την Αθήνα διαρκώς στη λατινική και λατινογενή γραμματεία. Ο λυρικός ποιητής Οράτιος (65-8 π.Χ.) μάλιστα, κατόπιν και των σπουδών του στην Αθήνα, διευρύνει την ανωτερότητα του ελληνικού έναντι του ρωμαϊκού πολιτισμού, καθώς αποφαίνεται ότι η κατακτημένη Ελλάδα έφερε τις τέχνες στο άξεστο Λάτιο (*Epistulae* 2, 1, 156). Απτή απόδειξη του καλλιτεχνικού, συγκεκριμένα, μεγαλείου αποτελούσαν οι ναοί και τα άλλα λαμπρά οικοδομήματα της Αθήνας. Γι' αυτό και ο ιστορικός Πλούταρχος (45-120 μ.Χ.) στη βιογραφία του Περικλή, στο έργο του *Βίοι Παράλληλοι*, κάνει λόγο για τους αθηναϊκούς ναούς που είχαν προκαλέσει κατάπληξη στον υπόλοιπο κόσμο. Τα λαμπρά αυτά κτήρια περιέγραψε και ο περιηγητής Πausανίας (περ. 110-180 μ.Χ.) στα *Αττικά*, πρώτο βιβλίο του έργου του *Ελλάδος περιήγησις*, κείμενο που επρόκειτο να αποτελέσει μελλοντικά το «ευαγγέλιο» των Ευρωπαίων αρχαιολατρών κατά τους νεότερους χρόνους⁹.

7. Γενικότερα γι' αυτό το ρόλο των εικονογραφημένων εκδόσεων, πρβλ. *Musées de papier* 2010.

8. Για την τελευταία περίοδο της ρωμαϊοκρατίας στην Αθήνα, βλ. Di Branco 2006.

9. Βλ. *Στα βήματα του Πausανία* 2007.

torial sources for visual artists. And in addition to the draftsmen, illustrators, and painters who produced works on Athenian subjects, a series of architects would employ them as “model books” for the formulation of motifs and even entire façades for their own original Neoclassical works of architecture. The history of the image of Athens as enshrined in the modern visual culture of the West narrates a graphic history of the city itself, and simultaneously the history of the artistic horizon and intellectual underpinnings of Europe itself.

Athens, “mother of the arts and philosophy”

As the cultural capital of the ancient world, Athens emerged as a model for the West as early as Roman antiquity⁸. A series of philhellenic Roman intellectuals as well as emperors, who visited it and adopted its education, would make Athens a role model for Rome and Roman culture.

The philosopher and politician Cicero (106-43 BC), who visited Athens in 79 BC, identified it as the “mother of the arts and philosophy” (*De oratore* III.43). This characterization would follow Athens like an echo throughout Latin and Romance language literature. Indeed, following his studies in Athens, the lyric poet Horace (65-8 BC) expanded the superiority of Greek to Roman culture, since he considered that conquered Greece brought the arts to coarse Latium (*Epistulae* 2, 1, 156).

The temples and other splendid buildings of Athens were a tangible proof of Athens’ artistic greatness. For this reason, the historian Plutarch (AD 45-120) in his biography of Pericles in *Parallel Lives* made mention of the Athenian temples which had caused amazement in the rest of the world. These magnificent buildings were described by the traveler Pausanias (ca. AD 110-180) in the *Attica*, the first book of his *Description of Greece*, a text which would in future form the “gospel” of modern European worshippers of antiquity⁹.

Moreover, during the same era the beautiful city was being further adorned with buildings by the philhellene Emperor Hadrian (AD 76-138). He visited Athens repeatedly, received the title of citizen and archon, and gave it a series of brilliant buildings, including the Olympieion and neighboring gate of the same name, the Library complex, and the aqueduct that concluded on Mt Lycabettus. The eastward expansion of Athens was called the city of Hadrian, and an Athenian tribe also took his name. The Hadrianic monuments were incorporated into the city’s monumental topography and subsequently formed equally interesting antiquities for modern travelers. The orator Aelius Aristides (AD 117-181) would also praise the magnificent Athens, though always in light of its Periclean age, in his *Panathenaic Oration*. This was the age when the philosopher Marcus

8. For the final period of Roman rule in Athens, see Di Branco 2006.

9. See Στα βήματα του Πανσωνία 2007.

Την ίδια εποχή άλλωστε, η περικαλλής πόλη λαμπρύνεται ακόμη περισσότερο με τα κτήρια του ελληνολάτρη αυτοκράτορα Αδριανού (76-138 μ.Χ.). Επισκέπτεται κατ' επανάληψη την Αθήνα, λαμβάνει τον τίτλο του πολίτη και του άρχοντά της και την ευεργετεί με μια σειρά λαμπρών οικοδομημάτων, μεταξύ άλλων με το Ολυμπίο και τη γειτονική φερώνυμη πύλη, το συγκρότημα της Βιβλιοθήκης και το υδραγωγείο που κατέληγε στον Λυκαβηττό. Η επέκταση της Αθήνας προς τα ανατολικά ονομάστηκε πόλη του Αδριανού, ενώ μια αθηναϊκή φυλή έλαβε επίσης το όνομά του. Τα αδριάνεια μνημεία ενσωματώθηκαν στη μνημειακή τοπογραφία της πόλης και αποτέλεσαν στη συνέχεια εξίσου ενδιαφέρουσες αρχαιότητες για τους νεότερους περιηγητές. Τη μεγαλοπρεπή Αθήνα, αλλά υπό το πρίσμα πάντοτε της Αθήνας του Περικλή, θα επαινέσει ο ρήτορας και φιλόσοφος Αίλιος Αριστείδης (117-181 μ.Χ.) στον *Παναθηναϊκό* λόγο του. Είναι η εποχή που στη σειρά των φιλαθηναίων Ρωμαίων αυτοκρατόρων προστίθεται ο φιλόσοφος Μάρκος Αυρήλιος (121-180 μ.Χ.), μαθητής του Ηρώδη του Αττικού στη ρητορική. Τον κύκλο θα κλείσει αργότερα ο παγανιστής Ιουλιανός (332-363 μ.Χ.), ο οποίος το 355 μ.Χ. μαθητεύει στην Αθήνα, όπου είχε σταλεί ουσιαστικά ως πολιτικός πρόσφυγας, και ξεχωρίζει τους Αθηναίους μεταξύ των Ελλήνων ως τους πιο φιλότιμους και πιο φιλόφιλους στο έργο του *Μισοπάγων*.

Σύντομα πάντως η Αθήνα θα απομακρυνθεί από το ιστορικό γίγνεσθαι της Δύσης, καθώς θα συνδέσει τη μοίρα της με το ανατολικό τμήμα της άλλοτε ενιαίας ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Ανήκοντας στην αναδυόμενη βυζαντινή αυτοκρατορία, ως το 1204, και στον κόσμο της Ανατολής, περνάει σταδιακά στο περιθώριο των ιστορικών εξελίξεων. Ήδη ο φιλόσοφος Συνέσιος Κυρηναϊκής (περ. 373-414 μ.Χ.), μετά την επίσκεψή του στην Αθήνα, την παρομοιάζει στον αδερφό του (*Επιστολές*, αρ. 136) με άδειο τομάρι από σφάγιο και θεωρεί ότι δεν έχει πια τίποτα το αξιόλογο παρά τα ξακουστά της τοπωνύμια.

Κομβικό σημείο για την ιστορική σημασία της πόλης αποτελεί η απόφαση του Ιουστινιανού (το 529 ή 531 μ.Χ.) να κλείσουν οι φιλοσοφικές σχολές της. Η Αθήνα σταματάει πλέον να αποτελεί την πανεπιστημιούπολη του αρχαίου κόσμου και σε συνδυασμό με το κλείσιμο των παγανιστικών ιερών εισέρχεται σε μια μακρά περίοδο παρακμής ή αφάνειας — τουλάχιστον από την οπτική της δυτικής Ευρώπης¹⁰. Η πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη είναι πια το επίκεντρο της Ανατολής, ενώ στον ελλαδικό χώρο η Θεσσαλονίκη αποτελεί πολύ πιο σημαντική πόλη από την Αθήνα. Ωστόσο, θα την επισκεφθούν δύο αυτοκράτορες. Κατά το 662-663 μ.Χ.

10. Ο Α. Καλδέλλης στη μελέτη του για τον βυζαντινό Παρθενώνα (Καλδέλλης 2013) διατυπώνει τη ριζοσπαστική άποψη ότι ο Παρθενώνας ως χριστιανικός ναός, κατά τη βυζαντινή περίοδο, υπήρξε αξιοθέατο, σε τέτοιο βαθμό που κατ' επέκταση καθιστούσε συνολικά την πόλη της Αθήνας σημαντικότερη. Η μελέτη του όντως φέρνει στο φως πρωτότυπες πηγές που προσφέρουν σημαντικά στην αθηναϊκή ιστορία. Δεν είναι ικανά όμως να στοιχειοθε-

τήσουν την άποψή του ευρύτερα για τη θέση της Αθήνας. Σε κάθε περίπτωση, ακόμη και αν γίνει δεκτή η άποψή του ότι ο Παρθενώνας και η Αθήνα εν γένει έχουν μεγάλη σημασία στο πλαίσιο της βυζαντινής ιστορίας και του πολιτισμού, σε καμία περίπτωση δεν ανατρέπεται η οπτική γωνία με την οποία προσεγγίζεται η Αθήνα (του Παρθενώνα περιλαμβανομένου κατεξοχήν) από τη Δύση και τον νεότερο ευρωπαϊκό πολιτισμό — η οποία αποτελεί το θέμα μας εδώ.

Aurelius (AD 121-180), a student of Herodes Atticus in rhetoric, was added to the list of philo-Athenian Roman emperors. The circle would later close with the pagan Emperor Julian (AD 332-363), who in 355 AD studied in Athens, where he had essentially been sent as a political refugee. Julian distinguished the Athenians among Greeks as being the most earnest and philanthropic (*Misopogon* [*Beard-Hater*]). In any case, Athens would soon become removed from the historical environment of the West, since the city's fate would become linked with the eastern part of the formerly-unified Roman Empire. As a member (until 1204) of the emerging Byzantine Empire and the Eastern world, it gradually passed to the margins of history. Quite early on, the philosopher Synesius of Cyrene (*ca.* AD 373-414) had likened it in a letter to his brother (*Epistles*, no. 136) to a hide emptied of its carcass, believing that it no longer had anything of note despite its famous toponyms.

A turning-point in the city's historical importance was the Emperor Justinian's decision (in AD 529 or 531) to close its philosophical schools. Athens ceased to be the ancient world's "university city", and in combination with the closing of pagan sanctuaries entered upon a long period of decline and obscurity, at least from the perspective of Western Europe¹⁰. The capital of Constantinople was now the center of the East, while in Greece itself Thessaloniki was a far more important city than Athens. Nevertheless, two emperors would visit it. In AD 662-663, Constans II wintered in Athens with his army before continuing to Italy. Later, in 1018, Basil the Bulgar-slayer, following long years of fighting in the Balkans, would celebrate his military victories on the Acropolis. The Parthenon was now serving as a church of the Virgin, just as other pagan temples housed Christian worship and its saints.

Athens had now left behind its pagan past. At the same time, the city was a disappointment to any visitors arriving there who were mindful of its ancient glory. Even Michael Choniates, its last archbishop (1182-1205) before the period of Frankish rule, who was a scholar with classical training, was disappointed when he first set foot there. In his *Inaugural Address*, he describes a decadent and impoverished city which had ended up as a pile of rubble¹¹. The "picturesque ruins" approach to Athens would become

10. In his study of the Byzantine Parthenon (Καλδέλλης 2013), A. Kaldellis expresses the radical view that the Parthenon as a Christian church in Byzantine times was an attraction, and to such an extent that by extension it made the entire city of Athens very important. His study does in fact bring to light original sources that contribute significantly to Athenian history. These are, however, not capable of establishing his broader view concerning the place of Athens. In any case, even if one accepts his view that the Parthenon and Athens generally were of major

importance within the context of Byzantine history and culture, this in no wise overturns the point of view from which Athens (above all, including the Parthenon) was approached by the West and modern European culture, which is the topic of this essay.

11. On the written references by Michael Choniates generally, see Λάμπρος 1879-1880, on Athens specifically, see Beard 2003, 71-74; Κουμαριανού 2005, 74-77; Σμιθ 2007, 166-169; Καλδέλλης 2013, 246-276. The view has been expressed that Choniates had a depiction of Athens available to him. On this, see Speck 2003; Livanos 2006.

ο Κώνστας Β' ξεχειμώνιασε με τον στρατό του στην Αθήνα, πριν συνεχίσει την πορεία του προς την Ιταλία. Αργότερα, το 1018, ο Βασίλειος Β' Βουλγαροκτόνος, μετά από πολυετείς μάχες στα Βαλκάνια, θα γιορτάσει τις στρατιωτικές νίκες του στην Ακρόπολη: ο Παρθενώνας λειτουργεί πλέον ως ναός της Παναγίας, όπως άλλωστε και άλλοι ειδωλολατρικοί ναοί έχουν στεγάσει τη χριστιανική θρησκεία και τους αγίους της.

Η Αθήνα έχει αφήσει πίσω το ειδωλολατρικό παρελθόν της. Συγχρόνως, η πόλη απογοητεύει όποιον επισκέπτη προσέρχεται σε αυτήν έχοντας κατά νου το αρχαίο κλέος της. Ακόμη και ο Μιχαήλ Χωνιάτης, τελευταίος μητροπολίτης της (1182-1205) πριν τη φραγκοκρατία, λόγιος με κλασική παιδεία, απογοητεύεται όταν πατάει το πόδι του για πρώτη φορά. Στον *Εισβατήριο λόγο* του περιγράφει μια πόλη παρηκμασμένη, πενόμενη, που έχει καταλήξει σωρός ερειπίων¹¹. Η ερειπιογραφική προσέγγιση της Αθήνας θα καταστεί κοινός τόπος στις περιγραφές και αγαπημένο μοτίβο στις απεικονίσεις της πόλης από τους δυτικούς επισκέπτες κατά τους νεότερους χρόνους, από τον 16ο αιώνα και εξής¹².

Η ιστορία των αρχαίων αθηναϊκών μνημείων σταδιακά παραβλέπεται και λησμονείται, σε τέτοιο βαθμό που οι κάτοικοί της φθάνουν να αγνοούν την αρχική χρήση τους, ενώ ακόμη και τα ονόματά τους έχουν παραφθαρεί. Δημιουργείται έτσι μια παράδοση «παρωνυμίων», που σχετίζουν τις αρχαιότητες με επωνύμους άνδρες της αθηναϊκής Αρχαιότητας, αλλά κατά τρόπο αυθαίρετο και παραπλανητικό. Σε αυτό το πλαίσιο, το Ωρολόγιο ή Πύργος των Ανέμων ονομάζεται Σχολή του Σωκράτη, η Αδριάνεια Βιβλιοθήκη βαφτίζεται Παλάτι του Θεμιστοκλή, το μνημείο του Λυσικράτους αποκαλείται φανάρι του Δημοσθένη, ο ναός του Ολυμπίου Διός θεωρείται βασιλική οικία, το υδραγωγείο στον Λυκαβηττό ονοματίζεται Σχολή του Αριστοτέλη. Ο δε Παρθενώνας αναφέρεται ως ναός της Θεομήτορος, ενώ ως αρχιτέκτονες παραδίδονται οι Απολλώς και Ευλόγιος — και όχι οι Ικτίνος και Καλλικράτης.

Η αθηναϊκή παράδοση των παρωνυμίων μάς σώζεται κειμενικά από χειρόγραφα των νεότερων χρόνων (15ου-17ου αι.)¹³, φαίνεται πάντως ότι είχε δημιουργηθεί σταδιακά ήδη κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Επιπλέον, κατά τους μέσους χρόνους τα αθηναϊκά παρωνύμια εισχώρησαν, εν μέρει, και στη

11. Γενικότερα για τις γραπτές αναφορές του Μιχαήλ Χωνιάτη, βλ. Λάμπρος 1879-1880, ειδικότερα για την Αθήνα, βλ. Beard 2003, 71-74· Κουμαριανού 2005, 74-77· Σμιθ 2007, 166-169· Καλλδέλλης 2013, 246-276. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο Χωνιάτης είχε διαθέσιμη μια απεικόνιση της Αθήνας. Βλ. σχετικά Speck 2003· Livanos 2006.

12. Ευρύτερα για το θέμα της ερειπιογραφίας που φθάνει μέχρι τη λατρεία των ερειπίων στην ευρωπαϊκή κουλτούρα, ιδίως από την Αναγέννηση και εξής, βλ. Macaulay 1953· Poussin 1993· Woodward 2001· Cupperi 2002· Forero-Men-

doza 2002· Makarius 2004· Barbanera 2011· *Les ruines* 2013. Ειδικότερα για την περίπτωση της Αθήνας σε αυτό το πλαίσιο, βλ. Pasquier 2009· Τανούλας 2011.

13. Το πρώτο χειρόγραφο αυτής της παράδοσης (Cod. Vindobonensis Theologicus Graecus 252, φ. 29-32) υπό τον τίτλο «Τα θέατρα και διδασκαλεία των Αθηνών» χρονολογείται περί το 1460, ενώ μας σώζεται και από μεταγενέστερες αντιγραφές (Cod. Vaticanus Graecus 1896, φ. 228-236, Cod. Vaticanus Graecus 1198, Carte Allaciane XCIV 40). Διαφορετική έκδοσή μας παρέχει το κείμενο «Περὶ της Αττικής» (Cod. Pariginus

a commonplace in descriptions and a popular motif in depictions of the city by Western travelers during the modern period, from the 16th century onward¹².

The history of Athens' ancient monuments was gradually overlooked and forgotten, so much so that its residents began to ignore their original use, while even their names had become corrupted. In this way a tradition of nicknames ("soubriquets") was created which linked antiquities with eponymous men in Athenian antiquity, but which was somewhat arbitrary and misleading. Within this context, the Horologium (Clock) of Andronicus Kyrrhestes or Tower of the Winds was called the "School of Socrates", the Library of Hadrian was baptized the "Palace of Themistocles", the monument of Lysicrates became the "Lantern of Demosthenes", the temple of Olympian Zeus was considered a royal residence, and the aqueduct on Mt Lycabettus was named the "School of Aristotle". The Parthenon was referred to as the church of the Virgin Mary the Mother of God, and rather than Iktinos and Kallikrates, Apollos and Eulogius were traditionally held to be its architects.

The Athenian tradition of nicknames has survived in texts from manuscripts of the modern period (15th-17th c.)¹³. In any event, it appears that it was created gradually beginning in Byzantine times. In addition, during the medieval period Athenian nicknames partially penetrated Latin literature. A comparable tradition was cultivated in the medieval West for antique monuments¹⁴, the most characteristic case being that of Rome as "wonderful" (*Mirabilia Urbis Romae*). Thus, Western travelers in the Medieval age — who were no longer going in search of the Athens of philosophical schools and pagan temples, but of the Jerusalem of the holy relics — reproduced in their descriptions all the fanciful explanations (probably) native Athenians offered concerning the ancient buildings with their now-Christian functions¹⁵.

12. On the broader theme of the "depiction of ruins", which reached the point of a "cult of ruins" in European culture, particularly from the Renaissance and onward, see Macaulay 1953; Poussin 1993; Woodward 2001; Cupperi 2002; Forero-Mendoza 2002; Makarius 2004; Barbanera 2011; *Les ruines* 2013. For the case of Athens specifically within this context, see Pasquier 2009; Τανούλας 2011.

13. The first manuscript in this tradition (Cod. Vindobonensis Theologicus Graecus 252, f. 29-32) entitled "The Theaters and Schools of Athens" is dated to ca. 1460, though it has also been preserved in later copies (Cod. Vaticanus Graecus 1896, f. 228-236, Cod. Vaticanus Graecus 1198, Carte Allaciane XCIV 40). A different version is provided by the text "On Attica" (Cod. Pariginus Graecus 1631A, f. 158). On this textual tradition, see above all Laborde 1854, vol. 1, 13-31; Ross 1855; Detlefsen 1862; Gregorovius 1881; Mercati 1964; Di Branco 2006, esp. 232 ff.

14. On the subject of how Greek antiquities were confronted by Western travelers in medieval times, see Van der Vin 1980, esp. 197-208 (for Athens).

15. The Anglo-Saxon pilgrim Saewulf — who, however, may or may not have visited Athens himself — referred in 1102-1103 to the church of the Holy Virgin Mary (i.e. the Parthenon), in which the oil in an ever-burning lamp never ran out (see Σιμόπουλος 1970, 195; Van der Vin 1980, 510-511; Καλδέλλης 2013, 186-188). A similar reference to Athens was made in 1119 by Guido, who also placed an inextinguishable candle in an ancient temple (probably the Propylaea), built as he thought by Jason (see Καλδέλλης 2013, 188-190). In his description of his pilgrimage to the Holy Land ca. 1336-1341, the German priest Ludolph Sudheim recalled the ancient glory of Athens with its philosophical schools, but stressed that the city was utterly destroyed. Indeed, he added the fanciful story that its marble columns had been transferred to adorn the

λατινική γραμματεία. Άλλωστε στη μεσαιωνική Δύση είχε καλλιεργηθεί ανάλογη παράδοση για τα μνημεία της Αρχαιότητας¹⁴, με πιο χαρακτηριστική περίπτωση αυτά της Ρώμης, ως αξιοθαύμαστα (*Mirabilia Urbis Romae*). Έτσι, οι δυτικοί ταξιδιώτες του Μεσαίωνα — που πλέον δεν αναζητούν την Αθήνα των φιλοσοφικών σχολών και των ειδωλολατρικών ναών, αλλά την Ιερουσαλήμ των ιερών λειψάνων — αναπαράγουν στις καταγραφές τους όσα ευφάνταστα τους εξηγούσαν, μάλλον, οι εντόπιοι Αθηναίοι για τα αρχαία οικοδομήματα με τη χριστιανική πλέον λειτουργία¹⁵.

Στο μεταξύ, μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης (1204) και την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας — συνέπεια της Δ' Σταυροφορίας — στην Αθήνα έχει εγκαθιδρυθεί λατινοκρατία¹⁶, που θα διαρκέσει μέχρι και την κατάκτησή της από τους Οθωμανούς (1456).

Η κυριαρχία της πόλης και της ευρύτερης περιοχής της μεταξύ 1204-1311 έχει περιέλθει στους Βουργουνδούς ευγενείς de la Roche, που διαφεντεύουν το δουκάτο της Αθήνας¹⁷. Θα περίμενε ίσως κανείς ότι στις δεδομένες ιστορικές συνθήκες η Αθήνα θα λάμβανε μέρος αν όχι στις ιστορικές εξελίξεις του δυτικού κόσμου, τουλάχιστον στην πολιτιστική του κίνηση, προκαλώντας το ενδιαφέρον να τη γνωρίσουν από κοντά. Ωστόσο, απέμεινε στο περιθώριο του ευρωπαϊκού γίγνεσθαι, ως μια επαρχιακή περίπτωση, πολύ μακριά από την υπόλοιπη Ευρώπη.

Έμμεσες αναφορές της Αθήνας ως φράγκικου δουκάτου πιστοποιούνται στη γραμματεία του ύστερου Μεσαίωνα, υπό το μανδύα μάλιστα της Αρχαιότητας. Έτσι, ποιητές του διαμετρήματος του Δάντη, του

Graecus 1631A, φ. 158). Για την κειμενική αυτή παράδοση, βλ. κυρίως Laborde 1854, τ. 1, 13-31· Ross 1855· Detlefsen 1862· Gregorovius 1881· Mercati 1964· Di Branco 2006, ιδίως 232 κ.ε.

14. Γενικότερα για το θέμα της αντιμετώπισης των ελληνικών αρχαιοτήτων από τους δυτικούς ταξιδιώτες των μέσων χρόνων, βλ. Van der Vin 1980, ιδίως 197-208 (για την περίπτωση της Αθήνας).

15. Ο Αγγλοσάξονας προσκυνητής Saewulf — που ωστόσο δεν είναι βέβαιο ότι επισκέφθηκε την Αθήνα — αναφέρεται, το 1102/1103, στην εκκλησία της Αγίας Παρθένου Μαρίας (δηλαδή στον Παρθενώνα), μέσα στην οποία το λάδι μιας άσβεστης λυχνίας δεν τελειώνει ποτέ (βλ. Σιμόπουλος 1970, 195· Van der Vin 1980, 510-511· Καλδέλλης 2013, 186-188). Παρόμοια αναφορά για την Αθήνα κάνει το 1119 ο Guido, ο οποίος τοποθετεί επίσης άσβεστο κανδήλι σε αρχαίο ναό (μάλλον τα Προπύλαια) που κατασκεύασε, όπως νομίζει, ο Ιάσων (βλ. Καλδέλλης 2013, 188-190). Ο Γερμανός ιερέας Ludolph Sudheim, στην καταγραφή του προσκυνήματός

του στους Αγίους Τόπους, περί το 1336-1341, ανακαλεί την αρχαία δόξα της Αθήνας με τις φιλοσοφικές σχολές, αλλά υπογραμμίζει ότι είναι ολότελα κατεστραμμένη. Προσθέτει μάλιστα και την ευφάνταστη ιστορία ότι οι μαρμάρινοι κίονες της έχουν μεταφερθεί και κοσμούν την πόλη της Γένοβας (βλ. Paton 1951, 26 κ.ε· Σιμόπουλος 1970, 126, 242· Van der Vin 1980, 579, 581). Το 1395 ένας αξιόπιστος προσκυνητής, ο Ιταλός συμβολαιογράφος Niccolò da Martoni, κατά την επιστροφή του από την Παλαιστίνη, πιάνει σκάλα στην Αθήνα για δύο μέρες. Αυτός επιχειρεί μια σύγκριση του ναού της Παναγίας της Αθηνιώτισσας, δηλαδή του Παρθενώνα, με τον οικείο του καθεδρικό ναό της ιταλικής πόλης Carua. Επιπλέον, καταγράφει μια σειρά μνημείων με τα παρωνύμιά τους, καθώς και τοπικές δοξασίες για τον δαιμονικό χαρακτήρα των αρχαιοτήτων. Βλ. σχετικά Le Grand 1895· Judeich 1897· Paton 1951, 30-35· Van der Vin 1980, 42-47, 609-619· Beard 2003, 85-86· Piccirillo 2003.

16. Gregorovius 1904-1906.

17. Lorient 2004, 87-88.

In the meantime, after the Fall of Constantinople (1204) and the dissolution of the Byzantine Empire — a consequence of the Fourth Crusade — Latin rule had been installed in Athens¹⁶ and would continue until its conquest by the Ottomans (1456).

Between 1204 and 1311, the rule of the city and greater region had fallen into the hands of the de la Roche family of Burgundian nobles who ruled the Duchy of Athens¹⁷. One might have expected that in these historical circumstances, Athens would have taken part not only in historical developments in the Western world — at least its cultural movements — but aroused an interest among Westerners in becoming acquainted with the city at first hand. However, it remained on the margins of European affairs, a provincial city far-removed from the rest of Europe. Indirect references to Athens as a Frankish duchy are attested in the literature of the late medieval period, and that under the cloak of antiquity. Thus, poets of the stature of Dante, Boccaccio, and Chaucer make reference to the mythical King Theseus by the titles held by their contemporaries, the Frankish dukes of medieval Athens. More specifically, in the *Divine Comedy* (*Divina Commedia*, Inferno XII), Dante Alighieri calls Theseus the “Duke of Athens”¹⁸. Giovanni Boccaccio (1313-1375) wrote the *Theseid* (*Teseida*, 1339-1340), in which he narrated fanciful stories of love and war between Theseus and the Amazons, set against the backdrop of Attica. The mythical king is described as a medieval “Duke of Athens”. Boccaccio also makes some references to Antiquity¹⁹, but these were drawn from the textual tradition and bore no relation either to the actual ancient past or to 14th century Athens. The Athenian history of Boccaccio constitutes a typical tale of medieval chivalry. The illustration of the *Theseid* was accordingly medieval, both in its various manuscript versions as well as in later print editions²⁰. However, the city of Athens itself was not illustrated, given that interest was centered on the protagonists. Nevertheless, any rendering of the scenic space depicted Athens as a western medieval city with no relation to the Athens of that age. This pictorial convention of representing the city as either an ancient or a contemporary, western city with medieval (Gothic) features would henceforth form the rule. In turn, Geoffrey Chaucer (*ca.* 1343-1400) rendered in his own way the same theme as Boccaccio’s *Theseid*, against an entirely similar backdrop, in the “Knight’s Tale”²¹, the first of the *Canterbury Tales* (1387-1400).

city of Genoa (see Paton 1951, 26 ff.; Σιμόπουλος 1970, 126, 242; Van der Vin 1980, 579, 581). In 1395 a credible pilgrim, the Italian notary Niccolò da Martoni, when returning from Palestine, stopped over at Athens for two days. He endeavored a comparison between the church of Panagia Athinotissa (the Parthenon) and his own cathedral church in the Italian city of Capua. In addition, he recorded a series of monuments and their nicknames, as well as local beliefs about the daemonic nature of antiquities. In this

regard, see Le Grand 1895; Judeich 1897; Paton 1951, 30-35; Van der Vin 1980, 42-47, 609-619; Beard 2003, 85-86; Piccirillo 2003.

16. Gregorovius 1904-1906.

17. Lorient 2004, 87-88.

18. Δάντης 2000.

19. McGregor 1984.

20. Branca 1999.

21. Τσώσερ 2014, 51-99.

Βοκκάκιου και του Σωσέρ αναφέρονται στον μυθικό βασιλιά Θησέα με τους τίτλους που έφεραν οι ομόχρονοί τους Φράγκοι δούκες της μεσαιωνικής Αθήνας.

Συγκεκριμένα, ο Dante Alighieri (1265-1321) στη *Θεία Κωμωδία* του (*Divina Commedia*, Inferno XII) ονομάζει τον Θησέα «δούκα των Αθηνών»¹⁸. Ο Giovanni Boccaccio (1313-1375) συγγράφει τη *Θησιίδα* (*Teseida*, 1339/1340), όπου εξιστορεί ευφάνταστες ιστορίες έρωτα και πολέμου μεταξύ του Θησέα και των Αμαζόνων, με θέατρο την αττική γη. Ο μυθικός βασιλιάς περιγράφεται ως μεσαιωνικός «δούκας των Αθηνών». Ο Βοκκάκιος κάνει και κάποιες αναφορές στην Αρχαιότητα¹⁹, αλλά προέρχονται από την κειμενική παράδοση και καμία σχέση δεν έχουν ούτε με το πραγματικό αρχαίο παρελθόν ούτε όμως και με την Αθήνα του 14ου αιώνα. Η αθηναϊκή ιστορία του Βοκκάκιου συνιστά μια τυπική ιστορία της μεσαιωνικής ιπποσύνης. Συνακόλουθα μεσαιωνική είναι και η εικονογράφηση της *Θησιίδας*, στις διάφορες χειρόγραφες εκδοχές της και σε έντυπες αργότερα²⁰. Ωστόσο η πόλη της Αθήνας καθαυτή δεν εικονογραφείται, καθώς το ενδιαφέρον εστιάζεται στους πρωταγωνιστές. Η όποια απόδοση πάντως του σκηνικού χώρου αποδίδει μια Αθήνα ως μεσαιωνική δυτική πόλη, χωρίς καμία σχέση αναφοράς με την Αθήνα της εποχής. Αυτή η εικονογραφική σύμβαση, να απεικονίζεται η πόλη της Αθήνας, είτε η αρχαία είτε η σύγχρονη, ως δυτική πόλη με μεσαιωνικά (γοθικά) χαρακτηριστικά, θα αποτελέσει στο εξής κανόνα. Με τη σειρά του, ο Geoffrey Chaucer (1343-1400 περίπου) αποδίδει με το δικό του τρόπο το ίδιο θέμα της Θησιίδας του Βοκκάκιου, σε εντελώς παρόμοιο σκηνικό, στην *Ιστορία του Ιππότη*²¹ (*Knight's Tale*), μία από τις *Ιστορίες του Κάντερμπερι* (*Canterbury Tales*, 1387-1400).

Ήδη όμως η φράγκικη Αθήνα έχει αλλάξει αφέντες. Μέσα στο γενικότερο κατακερματισμό των άλλοτε βυζαντινών εδαφών, θα περάσει το 1311 στα χέρια μιας μισθοφορικής ομάδας Καταλανών, που θα κατορθώσουν να κυριαρχήσουν στην περιοχή μέχρι το 1387. Σε αυτή την περίοδο η παρακμή της πόλης εντείνεται²². Παρόλο όμως που η Αθήνα δεν συνδέθηκε στη διάρκεια του Μεσαίωνα ποτέ οργανικά με τη Δύση, ο κικερώνειος χαρακτηρισμός της ως «μητέρας των τεχνών και της φιλοσοφίας» επιβιώνει. Μια πρώτη υποδοχή αυτού του ρητορικού τόπου ανιχνεύεται ήδη περί το 615-630 στο εγκυκλοπαιδικό έργο του Ισπανού λογίου Αγίου Ισίδωρου της Σεβίλλης (*Etymologiae* 14.4.7-14)²³. Στην ίδια παράδοση του εγκυκλοπαιδισμού, στον υψηλό Μεσαίωνα πια, ο Ιταλός ποιητής Fazio degli Uberti (1305/1309-1367) στο εκτενές και ανολοκλήρωτο (1346-1367) ποίημά του *Dittamondo* αναφέρεται, μεταξύ άλλων πόλεων, και στην Αθήνα, την οποία χαρακτηρίζει κυρία των φιλοσόφων και των ελευθερίων τεχνών (*artes liberales*). Από την άλλη μεριά, είναι αξιοσημείωτο

18. Δάντης 2000.

19. McGregor 1984.

20. Branca 1999.

21. Τσώσερ 2014, 51-99.

22. Setton 1975. Lorient 2004, 176 κ.ε. *Καταλανο-αραγωνική κυριαρχία* 2012.

23. Για τον τόπο αυτό και μεταγενέστερες εκδοχές του, βλ. Γιακωβάκη 2006, 249.

However, Frankish Athens had already changed masters. Within the overall dissolution of former Byzantine territories, in 1311 it would pass into the control of a mercenary group of Catalans, who dominated the region until 1387. During this period, the city's decline intensified²².

However, despite the fact that Athens was never organically linked with the West during the medieval period, its Ciceronian characterization as the “mother of the arts and philosophy” survived. An initial reception of this rhetorical *topos* can already be traced to *ca.* 615-630 in the encyclopedic work by the Spanish scholar Saint Isidore of Seville (*Etymologiae* 14.4.7-14)²³. Within the same encyclopedic tradition, though now in the High Middle Ages, the Italian poet Fazio degli Uberti (1305/1309-1367) in his long unfinished (1346-1367) poem *Dittamondo* mentioned a number of cities, among them Athens, which he characterized as the “mistress” of philosophy and the liberal arts (*artes liberales*). On the other hand, it is noteworthy that similar references to Athens as an intellectual and artistic metropolis are found at the same time in Arabic literature. As a result of a comparable encyclopedic tendency and intertextual relations, between the 10th and 14th century Arab scholars — whose interests were primarily geographical — recorded Athens' reputation as a city of philosophy and the arts²⁴.

The special significance of Athens was ensured even during the decadent period of Catalan rule. The suzerain King of Aragon Peter IV, though he certainly never visited Greece, expressed great admiration for fortified Athens in a rare document, an administrative act dated 11 September 1380. Although he refers to Athens by its (false) name of Setines — a corruption of the Greek expression “*eis tas Athinas*” (to/in Athens) — and to its Acropolis as a castle, he lauds it as the most precious jewel in the world²⁵.

The Spaniard king, who sent reinforcements to the Athenian castle, did not manage to keep it long. In 1387, the fortunes of Athens were assumed by the noble Florentine house of Acciaiuoli, with whom they remained until the Ottoman conquest (1456).

While it had not been historically possible for Athens to flourish under the rule of the Burgundy dukes de la Roche and the boorish Catalan adventurers, during the period of the Acciaiuoli and Renaissance Florence, the fortunes of history appeared to be in Athens' favor. Moreover, the transient though regrettable presence of Athens in Florence itself is also due to a historical conjuncture: while Athens was being pillaged by Catalan mercenaries, in 1342-1343 the “Duke of Athens” (in name only) Gautier de Brienne was recognized as the lord of Florence itself, but his despised rule forced his departure. Now, at the end of the 14th century, the terms would be reversed, as the Florentine Acciaiuoli would become the lords of Athens.

22. Setton 1975. Lorient 2004, 176 ff. *Καταλανο-αργωνική κυριαρχία* 2012.

23. For this *topos* and its subsequent versions, see Πακωβάκη 2006, 249.

24. Such references are provided by Ibn Hauqal (in his *Kitab Surat al-Ard*, *ca.* 950-973, see Van der Vin 1980, 499), by an

anonymous Persian geographer (the author of the *Hudud-ad-Alam*, *ca.* 982, see Van der Vin 1980, 502), and by Aboulfeda (*Takwin al Buldan*, 1321, see Van der Vin 1980, 556).

25. See Rubio y Lluch 1925; Beard 2003, 88; Lopez 2012; Τανούλας 2012.

ότι ανάλογες αναφορές στην Αθήνα, ως πνευματική και καλλιτεχνική μητρόπολη, εντοπίζονται παράλληλα και στην αραβική γραμματεία. Ως αποτέλεσμα ενός ανάλογου εγκυκλοπαιδισμού και διακειμενικών σχέσεων, Άραβες λόγιοι, με γεωγραφικά κυρίως ενδιαφέροντα, μεταξύ 10ου και 14ου αιώνα, καταγράφουν τη φήμη της Αθήνας ως πόλης της φιλοσοφίας και των τεχνών²⁴.

Η ξεχωριστή σημασία της Αθήνας κατοχυρώνεται ακόμη και στη διάρκεια της παρηκμασμένης περιόδου της επί καταλανικής κυριαρχίας. Ο επικυρίαρχος βασιλιάς της Αραγωνίας Πέτρος Δ', παρόλο βέβαια που ποτέ δεν επισκέφθηκε την Ελλάδα, αποθαυμάζει την οχυρή Αθήνα σε ένα σπάνιο τεκμήριο, μια διοικητική πράξη στις 11 Σεπτεμβρίου 1380. Παρόλο που αναφέρεται στην Αθήνα με το παραποιημένο όνομα Σετίνες (Setines) — παραφθορά της ελληνικής έκφρασης «εις τας Αθήνας» (στην Αθήνα) — και στην Ακρόπολή της ως κάστρο, το εγκωμιάζει ως το πιο πολύτιμο κόσμημα που υπάρχει στον κόσμο²⁵.

Ο Ισπανός βασιλιάς, που έστειλε ενισχύσεις στο αθηναϊκό κάστρο, δεν κατάφερε να το διατηρήσει για πολύ. Το 1387 — και μέχρι την οθωμανική κατάκτηση (1456) — την τύχη της Αθήνας αναλαμβάνει ο ευγενής φλωρεντίνος οίκος των Acciaiuoli.

Αν κατά τη διακυβέρνηση της Αθήνας από τους Βουργουνδούς δούκες de la Roche και τους άξεστους Καταλανούς τυχοδιώκτες δεν ήταν ιστορικά δυνατή κάποια ουσιαστική άνθηση της πόλης, κατά την περίοδο των Acciaiuoli και της αναγεννησιακής Φλωρεντίας η ιστορική τύχη φαινόταν να είναι με το μέρος της Αθήνας. Σε παιχνίδι άλλωστε της ιστορικής συγκυρίας οφείλεται και η πρόσκαιρη αν και ατυχής παρουσία της Αθήνας στην ίδια τη Φλωρεντία. Ενώσω την Αθήνα λυμαίνονταν οι Καταλανοί μισθοφόροι, το 1342/1343 ο κατ' όνομα μόνο «δούκας της Αθήνας» Gautier de Brienne αναγνωρίστηκε κύριος της ίδιας της Φλωρεντίας, αλλά η μισητή διακυβέρνησή του τον εξώθησε σε έξοδο. Τώρα, στα τέλη του 14ου αιώνα, οι όροι θα αντιστραφούν, καθώς οι φλωρεντινοί Acciaiuoli θα γίνουν κύριοι των Αθηνών.

Η «Αναγέννηση της Αρχαιότητας» και η φασματική οθωμανική Αθήνα

Η Αθήνα, με τη μακραίωνη προίκα της ως κατεξοχήν πολιτισμικής μητρόπολης και με την ιστορική συγκυρία της φλωρεντινής διακυβέρνησής της, πέρασε στον 15ο αιώνα με τους, υποθετικά, καλύτερους δυνατούς όρους. Την ίδια εποχή στην Ιταλία ανθούσε σταδιακά το φαινόμενο της Αναγέννησης. Αυτή η αναγέννηση των τε-

24. Τέτοιες αναφορές μάς παρέχουν ο Ibn Hauqal (στο έργο του *Kitab Surat al-Ard*, περ. 950-973, βλ. Van der Vin 1980, 499), ένας ανώνυμος Πέρσης γεωγράφος (συγγραφέας του *Hudud-ad-Alam*, περ. 982, βλ. Van der Vin 1980, 502) και

ο Aboulfeda (*Takwin al Buldan*, 1321, βλ. Van der Vin 1980, 556).

25. Βλ. Rubio y Lluch 1925· Beard 2003, 88· Lopez 2012· Τανούλας 2012.

The “Renaissance of Antiquity” and spectral Ottoman Athens

Athens, with its centuries-long inheritance as preeminent cultural metropolis and the historical conjuncture of Florentine governance, entered the 15th century on what were hypothetically the best possible terms.

During the same period in Italy, the Renaissance was gradually beginning to blossom. This renaissance of arts and letters had a clear relation to Classical antiquity²⁶. And so Athens, with its ancient heritage and contemporary connection with Florence through the Acciaiuoli²⁷, could not but attract the interest of Italian humanists and antiquarians from the 15th century onward²⁸.

Moreover, Florence itself, which in its turn also became a cultural capital during the early Renaissance (15th c.), claimed the title of the “new Athens” on the river Arno²⁹ — a title to be subsequently claimed by a series of flourishing cities in the West³⁰. The Florentine humanist Leonardo Bruni (*ca.* 1369-1444) in his encomium to the Florentine state (*Laudatio Florentinae Urbis*, 1403-1404), which borrows from the *Panathenaic* of Aelius Aristides, compared the Tuscan city to the ancient Athens of Pericles and democracy³¹, though it ignored the contemporary Athens of the Acciaiuoli.

During this same period, the priest Cristoforo Buondelmonti (1386-*ca.* 1430), another Florentine scholar, dared to tour and map the Greek Archipelago. The consequence of his Greek travels would be his illustrated “book of islands” (*Liber Insularum Archipelagi*)³² around 1420. He was silent, however, about the Athens of his compatriots the Acciaiuoli, and its picture on the relevant map was entirely conventional, merely showing an indicative castle city (fig. 14), following the Late Gothic style which would obtain until the late 15th century.

However, Athens and its antiquities would attract the interest of the first systematic archaeologist in the modern era, the Italian traveler Cyriacus of Ancona (Ciriaco d’Ancona, 1391-c. 1452). Among his many journeys to the entire eastern Mediterranean, this self-aware and systematic documenter of antiquity visited Athens on two occasions (1436 and 1444)³³, thoroughly examined its ancient monuments, copied their inscriptions, and described them in his travel journals. Furthermore, he arranged to measure them and provide architectural drawings, which he actually reproduced and circulated on behalf of friends with similar antiquarian interests. Unfortunately Cyriacus’ ground-breaking work was carried out before the invention of the printing

26. On this fundamental issue, see e.g. the classic study by Weiss 1969 and the more recent one by Barkan 1999. On monumental architecture in particular, see Günther 1994.

27. Lorient 2004, 205 ff. Γιαννακόπουλος 2006.

28. Beschi 2004. Casu 2004.

29. Baron 1966, 6. Adorno 2004. Reszler 2004, 51-68.

30. On this subject more generally, see Reszler 2004.

31. Cambiano 1998.

32. On the “book of islands” (or “isolario”) genre introduced by Buondelmonti, see *Τόπος και Εικόνα* 1978, 4-35; Τόλιας 2002, 29 ff.; Κουτσογιάννης 2004, 36-38; Τόλιας 2008, 51 ff.

33. Bodnar 1960. Stoneman 1996, 55-57. Kreeb 2000, 351-354. Γιακωβάκη 2006, 129-134.

14. Χάρτης της Αττικής και της Εύβοιας, εικονογράφηση στο Cristoforo Buondelmonti, *Liber Insularum Archipelagi*, περ. 1420, Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη

14. Map of Attica and Euboea, illustration in Cristoforo Buondelmonti, *Liber Insularum Archipelagi*, ca. 1420, Athens, Gennadius Library

χνών και των γραμμάτων είχε σαφή αναφορά στην κλασική Αρχαιότητα²⁶. Οπότε, η Αθήνα με την αρχαία κληρονομιά της και την ομόχρονη συσχέτισή της με τη Φλωρεντία, μέσω των Acciaiuoli²⁷, δεν μπορούσε παρά να προσελκύσει το ενδιαφέρον των Ιταλών ουμανιστών και αρχαιολατρών από τον 15ο αιώνα και εξής²⁸.

Η ίδια άλλωστε η Φλωρεντία, πολιτισμική πρωτεύουσα με τη σειρά της κατά την πρώιμη Αναγέννηση (15ος αι.), διεκδικούσε τον τίτλο της «νέας Αθήνας», επί του ποταμού Άρνου²⁹ — τίτλο που θα διεκδικήσουν στη συνέχεια μια σειρά από ακμάζουσες πόλεις της Δύσης³⁰. Ο Φλωρεντίνος ουμανιστής Leonardo Bruni (περ. 1369-1444) στο εγκώμιό του της φλωρεντινής πολιτείας (*Laudatio Florentinae Urbis*, 1403/1404), όπου άλλωστε δανείζεται από τον *Παναθηναϊκό* του Αίλιου Αριστείδη, συγκρίνει την τοσκανική πόλη με την αρχαία Αθήνα του Περικλή και της δημοκρατίας³¹, παραγνωρίζοντας πάντως τη σύγχρονή του Αθήνα των Acciaiuoli.

Την ίδια περίοδο ο επίσης Φλωρεντίνος λόγιος ιερέας Cristoforo Buondelmonti (1386-περ. 1430) αποτολμά να περιηγηθεί και να χαρτογραφήσει το ελληνικό Αρχιπέλαγος. Απότοκο των ελληνικών ταξιδιών του θα αποτελέσει, περί το 1420, το εικονογραφημένο νησολογίο του (*Liber Insularum Archipelagi*)³². Την Αθήνα όμως των συμπατριωτών του Acciaiuoli την αποσιωπά, ενώ η εικόνα της στον σχετικό χάρτη είναι εντελώς συμβατική, με μία ενδεικτική καστρόπολη (εικ. 14), ακολουθώντας τους όρους του υστερογοθικού ύφους που θα ισχύσουν μέχρι και τον προχωρημένο 15ο αιώνα.

Η Αθήνα των αρχαιοτήτων πάντως θα προσελκύσει το ενδιαφέρον του πρώτου συστηματικού αρχαιολόγου της νεότερης εποχής, του επίσης Ιταλού περιηγητή Κυριακού της Αγκώνας (Ciriaco d'Ancona, 1391-περ. 1452). Αυτός ο συνειδητοποιημένος και προγραμματικός τεκμηριωτής της Αρχαιότητας, ανάμεσα σε πάμπολλα ταξίδια του σε όλη την ανατολική Μεσόγειο, επισκέπτεται την Αθήνα δύο φορές (1436 και 1444)³³, εξετάζει επισταμένως τα αρχαία μνημεία της, αντιγράφει τις επιγραφές τους και τα περιγράφει στα ταξιδιωτικά ημερολόγια του. Επιπλέον, φροντίζει να προβεί σε μετρήσεις και να δώσει σχεδιαστικές αποτυπώσεις τους, τις οποίες μάλιστα αναπαράγει και κυκλοφορεί για λογαριασμό φίλων του με ανάλογα αρχαιολατρικά ενδιαφέροντα.

26. Για το θεμελιώδες αυτό θέμα, βλ. ενδεικτικά την κλασική μελέτη του Weiss 1969 και την πιο πρόσφατη του Barkan 1999. Ιδίως για τη μνημειακή αρχαία αρχιτεκτονική, βλ. Günther 1994.

27. Lorient 2004, 205 κ.ε. Γιαννακόπουλος 2006.

28. Beschi 2004. Casu 2004.

29. Baron 1966, 6. Adorno 2004. Reszler 2004, 51-68.

30. Για το θέμα ευρύτερα, βλ. Reszler 2004.

31. Cambiano 1998.

32. Για το είδος του νησολογίου που εισάγει ο Buondelmonti, βλ. *Τόπος και Εικόνα* 1978, 4-35· Τόλιας 2002, 29 κ.ε.· Κουτσογιάννης 2004, 36-38· Τόλιας 2008, 51 κ.ε.

33. Bodnar 1960. Stoneman 1996, 55-57. Kreeb 2000, 351-354. Γιακωβάκη 2006, 129-134.

press, and was scattered among a jumble of manuscripts that were copied by later humanists and artists, while most of the original manuscripts were lost³⁴. But even copies — like the drawings by architect Giuliano da Sangallo (ca. 1445-1516), with their compositions of Athenian antiquities³⁵ (fig. 15) — constitute precious visual testimony to monumental Athens at the beginning of modern European culture. Cyriacus was not interested in the city generally, but in its ancient remains specifically. For this reason he does not render any views of Athens, but rather “portraits” of its monuments, visual documentation of them, the first such documentation in the long antiquarian tradition.

And so the Renaissance would remain without a realistic image of the most glorious Greek city in antiquity, the period which the Renaissance itself was now claiming to be reconstructing.

Surviving views of Athens in the 15th century present a typically-medieval city, with Gothic buildings and a fortress-like character. It was depicted with this appearance in the various chronicles of the period, e.g. the Flemish *Chronicle of Bouquechardière*. Written around 1422 by Jean de Courcy (1350-1431)³⁶ for his patron Louis de Bruges, it has been passed down in various manuscripts illustrated in a similar manner³⁷. In a version of around 1470 produced by a French workshop³⁸, Athens is presented at the time of its mythical founding, but with typical Gothic buildings (fig. 16). Athens during the time of the mythical King Cecrops was depicted in similar fashion in an illustrated Florentine chronicle³⁹ around 1475 by the circle of Maso Finiguerra (1426-1464) and Baccio Baldini (1436-1487) as a strong castle-city (fig. 17). The renowned Nuremberg Chronicle (1493), a masterpiece of early printing and one of the first illustrated books to include views of cities (*libri de civitatibus*)⁴⁰ falls within the same artistic perception, still bound to the late Middle Ages. A work by the German scholar and physician Hartmann Schedel (1440-1514) known by the title *Liber Chronicarum* depicted Athens as a medieval walled city with Gothic buildings and a cathedral⁴¹ (fig. 18).

15. Giuliano da Sangallo (από πρωτότυπα του Ciriaco d'Ancona, 1436/1444), *Σχέδια αθηναϊκών αρχαιοτήτων*, περ. 1480-1520, Βατικανή Βιβλιοθήκη

15. Giuliano da Sangallo (after originals by Ciriaco d'Ancona, 1436/1444), *Drawings of Athenian Antiquities*, ca. 1480-1520, Vatican Library

34. On Cyriacus' drawings of antiquities and their reception, see Κουτσογιάννης 2008.

35. Brown, Kleiner 1983. Borsi 1985, 149-157. Beschi 1998. Donetti 2013.

36. Dezellus 2001.

37. Chancel 1987. Chancel-Bardelot 1995.

38. Laborde 1854, vol. 1, 39-40. Rabel 1989.

39. Colvin 1898. Popham, Pouncey 1950, no. 274.

40. Κουτσογιάννης 2004, 38-40.

41. Laborde 1854, vol. 1, 40-41. *Τόπος και Εικόνα* 1978, 50-59. Kreeb 2000, 347. Generally on the 1493 *incunabulum*, see Wilson 1976; Reske 2000.

16. Γαλλικό εργαστήριο,
Η ίδρυση της Αθήνας,
εικονογράφηση στο
Jean de Courcy,
Bouquechardière,
περ. 1470, Παρίσι,
Bibliothèque nationale

16. French studio,
The founding of Athens,
illustration in
Jean de Courcy,
Bouquechardière,
ca. 1470, Paris,
Bibliothèque nationale

17. Maso Finiguerra /
Baccio Baldini, *Η Αθήνα
του μυθικού βασιλιά
Κέκροπα*, περ. 1475,
Λονδίνο, British Museum

17. Maso Finiguerra /
Baccio Baldini,
*The Athens of the mythical
king Cecrops*, ca. 1475,
London, British Museum

Δυστυχώς το πρωτοποριακό έργο του Κυριακού πραγματοποιήθηκε πριν την τυπογραφία και διεσπάρη σε έναν κυκεώνα χειρογράφων, αντιγραμμένων από μεταγενέστερους ουμανιστές και καλλιτέχνες, ενώ το πλείστο μέρος των πρωτότυπων χειρογράφων χάθηκε³⁴. Έστω όμως τα αντίγραφα, όπως τα σχέδια του αρχιτέκτονα Giuliano da Sangallo (περ. 1445-1516), με τις συνθέσεις από αθηναϊκές αρχαιότητες³⁵ (εικ. 15), αποτελούν πολύτιμες εικαστικές μαρτυρίες για τη μνημειακή Αθήνα στις απαρχές του νεότερου ευρωπαϊκού πολιτισμού. Ο Κυριακός δεν ενδιαφέρεται γενικά για την πόλη, αλλά ειδικά για τα αρχαία κατάλοιπά της. Γι' αυτό δεν μας αποδίδει καμία άποψη της Αθήνας, αλλά «πορτραίτα» των μνημείων της, εικονογραφικά τεκμήριά τους, τα πρώτα στη μακρά παράδοση των αρχαιοδιφούντων.

Η Αναγέννηση λοιπόν θα απομείνει χωρίς ρεαλιστική εικόνα της πιο ένδοξης ελληνικής πόλης της Αρχαιότητας, αυτής δηλαδή της εποχής που η ίδια τώρα (διατείνεται ότι) προσπαθεί να ανασυστήσει. Οι σωζόμενες απόψεις της Αθήνας του 15ου αιώνα παρουσιάζουν μια πόλη τυπικά μεσαιωνική, με γοτθικά κτίσματα και φρουριακό χαρακτήρα. Με αυτή την όψη απεικονίζεται στα διάφορα χρονικά της εποχής, όπως στο φλαμανδικό Χρονικό της Bouquechardière. Γραμμένο περί το 1422 από τον Jean de Courcy (1350-1431)³⁶ για τον μαικίηνα Louis de Bruges, παραδίδεται σε διάφορα χειρόγραφα που εικονογρα-

34. Για τα σχέδια αρχαιοτήτων του Κυριακού και την πρόσληψή τους, βλ. Κουτσογιάννης 2008.

35. Brown, Kleiner 1983. Borsi 1985, 149-157. Beschi 1998. Donetti 2013.

36. Dezellus 2001.

And so, the city of Athens during the 15th century remained unknown. When attempts were made to present a visual image, it was not the archaeological knowledge of Cyriacus of Ancona that was called into service, but rather the terms of the visual culture with which manuscript and book illustrators were familiar. That the poverty of Athenian pictorial representations had to do with the city's renewed estrangement from the Western world becomes clear from the far better visual presence the coastal cities of the Greek world secured during the same period. Harbor cities like Corfu (Kerkyra), Methone, Chandax (Heraklio), Rhodes and Chios, as interim stops on commercial sea routes long under Frankish rule, ensured their realistic depiction in both loose-leaf and bound prints during the age of printing⁴².

But like the rest of mainland Greece, Athens was cut off from the West around the mid-15th century when it became subject to the Ottoman Empire⁴³. Indeed, Mehmed II the Conqueror visited the city in 1458, two years following its capture. Subsequent visits by Western travelers did not contribute substantially to either textual testimony or pictorial documentary evidence⁴⁴.

The shortage of realistic evidence and images of Athens in the 16th century would be made up for by the antique style and appearance of the age. If in the 15th century Athenian iconography still drew upon the Late Gothic style, now, with the “restoration of antiquity” (*restitutio antiquitatis*) fully established in Western Europe, Athens had to be presented in the antique manner (*all'antica*). Its literary description was adapted to this perception, depicting it as a place with a glorious past, scattered with antiquities, while the corresponding illustration presented imaginary grandiose ancient buildings, either intact

18. Άποψη της Αθήνας, εικονογράφηση στο Hartmann Schedel, *Liber Chronicarum*, Νυρεμβέργη 1493

18. *View of Athens*, illustration in Hartmann Schedel, *Liber Chronicarum*, Nürnberg 1493

42. Cf. Κουτσογιάννης 2004.

43. Καμπούρογλου 1889. Φιλαδελφεύς 1902. Μαλτέζος 1960. McKenzie 1992. Γέροντας, Νικολούδης 1997. Karidis 2014.

44. The Florentine merchant Benedetto Dei (1418-1492), who was active on behalf of the Medici and visited Athens around 1460, was interested in business, not history (see Bar-

ducci 1984; Pisani 1923). In contrast, the northern Italian Hellenist Urbano Bolzanio (1442-1524) was better-prepared to investigate Greece as a historical place around 1475-1485, but his description of Athens — at least in the surviving version — offers nothing of substance (see Ziebarth 1899; Beschi 1984a).

19. Άποψη της Αθήνας,
εικονογράφηση στο
Sebastian Münster,
Cosmographia Universalis,
Βασιλεία 1541

19. *View of Athens*,
illustration in
Sebastian Münster,
Cosmographia Universalis,
Basel 1541

φούνται με παρόμοιο τρόπο³⁷. Σε μια εκδοχή περί το 1470, από γαλλικό εργαστήριο³⁸, η Αθήνα παρουσιάζεται κατά τη μυθική ίδρυσή της, αλλά με τυπικά γοτθικά οικοδομήματα (εικ. 16). Κατά παρόμοιο τρόπο η Αθήνα του μυθικού βασιλιά Κέκροπα απεικονίζεται και σε εικονογραφημένο φλωρεντινό χρονικό³⁹, περί το 1475 από τον κύκλο των Maso Finiguerra (1426-1464) και Baccio Baldini (1436-1487), ως ισχυρή καστροπολιτεία (εικ. 17). Στην ίδια εικαστική αντίληψη, δέσμια του ύστερου Μεσαίωνα, κινείται και το περίφημο Χρονικό της Νυρεμβέργης (1493), ένα από τα αριστουργήματα της αρχετυπίας και από τα πρώτα εικονογραφημένα βιβλία με απόψεις πόλεων (*libri de civitatibus*)⁴⁰. Γνωστό με τον τίτλο *Liber Chronicarum*, έργο του λόγιου Γερμανού ιατρού Hartmann Schedel (1440-1514), απεικονίζει την Αθήνα ως μεσαιωνική τειχισμένη πόλη, με γοτθικά κτίσματα και καθεδρικό ναό⁴¹ (εικ. 18).

Η πόλη της Αθήνας, επομένως, κατά τον 15ο αιώνα παραμένει άγνωστη. Όταν επιχειρείται η εικαστική παρουσίασή της, δεν επιστρατεύεται η αρχαιολογική γνώση του Κυριακού της Αγκώνας, αλλά οι όροι της εικαστικής κουλτούρας με την οποία είναι εξοικειωμένοι οι εικονογράφοι χειρογράφων και εντύπων. Ότι η

37. Chancel 1987. Chancel-Bardelot 1995.

38. Laborde 1854, τ. 1, 39-40. Rabel 1989.

39. Colvin 1898. Popham, Pouncey 1950, αρ. 274.

40. Κουτσογιάννης 2004, 38-40.

41. Laborde 1854, τ. 1, 40-41. *Τόπος και Εικόνα* 1978, 50-59. Kreeb 2000, 347. Γενικότερα για το αρχέτυπο του 1493, βλ. Wilson 1976. Reske 2000.

20. Άποψη της Αθήνας,
εικονογράφηση στο
André Thevet,
Cosmographie Universelle,
Παρίσι 1575

20. *View of Athens*,
illustration in
André Thevet,
Cosmographie Universelle,
Paris 1575

or in ruins. The visual approach of this style was reinforced by book illustrations showing Athenian buildings⁴⁵ such as the first print editions of Vitruvius. The exuberant appearance of the Caryatids and the Tower of the Winds (Horologium of Andronicus Kyrrhestes) — i.e. the two Athenian monuments described in *De Architectura* — in all illustrated editions dating to the 16th century, although far from presenting a realistic view of existing buildings, nevertheless fed the public's imagination.

Under the influence of such illustrations, in the world geography (*Cosmographia Universalis*, Basel 1541) by the German Sebastian Münster (1489-1552), Athens was shown as a walled city with a harbor around which houses spread out, and a separate walled acropolis inland⁴⁶ (fig. 19). The interior of the city was dominated by an octagonal building, quite tall and surmounted by a statue which most probably depicted the Tower of the Winds, in a version that draws directly upon the related illustrations of Vitruvius. The double name of the city (upper right) is characteristic: the regular Latin one (*Athenae*), as well as the corrupted demotic medieval one (*Satines*) alongside it. This same imaginary view of Athens was later employed (Basel 1545) for the illustration of another work of geographic interest by the

45. On the general question of the presentation of ancient Greek architecture from the Renaissance onward, see Günther 1999.

46. *Τόπος και Εικόνα* 1978, 99-101. On the geography of Münster, see McLean 2007.

ένδεια της αθηναϊκής εικονογραφίας έχει να κάνει με την εκ νέου αποξένωση της πόλης από τον δυτικό κόσμο προκύπτει από την αριθμητικά μεγαλύτερη εικονογραφική παρουσία που κατοχυρώνουν την ίδια περίοδο παραθαλάσσιες πόλεις του ελλαδικού χώρου. Λιμάνια όπως η Κέρκυρα, η Μεθώνη, ο Χάνδακας (Ηράκλειο), η Ρόδος και η Χίος, στις σκάλες των θαλάσσιων εμπορικών δρόμων και υπό μακρά φραγκοκρατία, εξασφάλισαν τη ρεαλιστική απεικόνισή τους στα λυτά και βιβλιοδετημένα χαρακτηριστικά, την εποχή της τυπογραφίας⁴².

Η Αθήνα όμως, όπως και ο υπόλοιπος ηπειρωτικός ελλαδικός χώρος, περί τα μέσα του 15ου αιώνα αποκόπτεται από τη Δύση και υποτάσσεται στην οθωμανική αυτοκρατορία⁴³. Μάλιστα, δύο χρόνια μετά την κατάκτησή της, ο Μωάμεθ Β΄ ο Πορθητής την επισκέπτεται, το 1458. Οι επισκέψεις δυτικών περιηγητών στη συνέχεια δεν συνεισφέρουν ουσιαστικά, ούτε σε κειμενικές μαρτυρίες ούτε σε εικονογραφικά τεκμήρια⁴⁴.

Η έλλειψη σε ρεαλιστικά στοιχεία και εικόνες για την Αθήνα κατά τον 16ο αιώνα θα αναπληρωθεί από την αρχαιοπρέπεια της εποχής. Αν ακόμη κατά τον 15ο αιώνα η αθηναϊκή εικονογραφία αντλούσε από το υστερογοτθικό στυλ, τώρα πια, με εμπεδωμένη την «αποκατάσταση της αρχαιότητας» (*restitutio antiquitatis*) σε ολόκληρη τη δυτική Ευρώπη, η Αθήνα πρέπει να παρουσιαστεί αρχαιοπρεπώς (*all'antica*). Σε αυτή την αντίληψη προσαρμόζεται και η φιλολογική περιγραφή της, που την αποδίδει ως έναν τόπο με ένδοξο παρελθόν, διάσπαρτο με αρχαιότητες, ενώ η αντίστοιχη εικονογράφηση παρουσιάζει φανταστικά μεγαλοπρεπή αρχαία οικοδομήματα, είτε άθικτα είτε σε ερειπιώδη μορφή. Η εικαστική προσέγγιση αυτού του ύφους επιτάχθηκε από την εικονογράφηση βιβλίων με αθηναϊκά οικοδομήματα⁴⁵, όπως οι πρώτες έντυπες εκδόσεις του Βιτρούβιου. Η πληθωρική όψη των Καρυατίδων και του Πύργου των Ανέμων (Ωρολογίου του Ανδρονίκου Κυρρήστου) — των δύο δηλαδή αθηναϊκών μνημείων που περιγράφονται στο *De Architectura* — σε όλες τις εκδοχές των εικονογραφημένων εκδόσεών του το 16ο αιώνα, πόρρω απέχει από τη ρεαλιστική όψη των υπαρκτών οικοδομημάτων, τροφοδοτεί όμως τη φαντασία του κοινού.

Κατ' επίδραση τέτοιων εικονογραφήσεων, στην παγκόσμια γεωγραφία (*Cosmographia Universalis*, Βασιλεία 1541) του Γερμανού Sebastian Münster (1489-1552) η Αθήνα απεικονίζεται ως μια περιτειχισμένη πόλη με λιμάνι, γύρω από το οποίο απλώνονται οι κατοικίες και μια ξέχωρα τειχισμένη ακρόπολη στην ενδοχώρα⁴⁶.

42. Σχετικά, βλ. Κουτσογιάννης 2004.

43. Καμπούρογλους 1889. Φιλαδελφεύς 1902, Μαλτέζος 1960. McKenzie 1992. Γέροντας, Νικολούδης 1997. Karidis 2014.

44. Ο Φλωρεντίνος έμπορος Benedetto Dei (1418-1492), που ενεργεί για λογαριασμό των Μεδίκων και επισκέπτεται την Αθήνα περί το 1460, ενδιαφέρεται για οικονομικές επιχειρήσεις, όχι για ιστορίες (βλ. Barducci 1984· Pisani 1923). Αντίθετα, ο ελληνιστής βορειο-Ιταλός Urbano Bolzanio (1442-1524)

είναι καλύτερα προετοιμασμένος να ερευνήσει τον ιστορικό τόπο της Ελλάδας, περί το 1475-1485, αλλά η περιγραφή του της Αθήνας — στην εκδοχή τουλάχιστον που μας σώζεται — δεν προσφέρει ουσιαστικά (βλ. Ziebarth 1899· Beschi 1984a).

45. Ευρύτερα για το ζήτημα της παρουσίας της αρχαίας ελληνικής αρχιτεκτονικής από την Αναγέννηση και έπειτα, βλ. Günther 1999.

46. *Τόπος και Εικόνα* 1978, 99-101. Για τη γεωγραφία του Münster, βλ. McLean 2007.

German Hellenist Nicolas Gerbel (1485-1560). This was the explanation for the emblematic map *Totius Graeciae Descriptio* (Rome 1540) prepared by the Greek scholar Nikolaos Sofianos⁴⁷. Gerbel (Latinized as Nikolaus Gerbelius) illustrated his description (*In Descriptionem Graeciae Sophiani, Praefatio*) with views of ancient Greek cities, in which he utilized the view of the city in Münster's geography (1541). Before the close of the 16th century, the Frenchman André Thevet (1502-1590) would present the European public with his own version of Athens (fig. 20), in his world geography (*Cosmographie Universelle*, Paris 1575)⁴⁸. Indeed, Thevet did not hesitate to state that he had visited the city, although his claim is easily refuted by the fanciful description he provides. But in any case, the view that illustrates the passage conforms to the description⁴⁹. Athens was a very extensive shambles, to judge by the size of the ships in the foreground. A broken column with a strange inscription on its base, an obelisk with representations (pseudo-hieroglyphics), and various other edifices including series of arcades — always lying in ruins and overrun with vegetation — formed a picturesque and attractive image for every antiquarian, even though what he had before him were imaginary structures of Roman, and not Greek architecture⁵⁰. Meanwhile, the very existence of Athens continued to be questioned. The notion of a “spectral” Athens had already begun from the late 15th century and beginning of Ottoman rule, which until the 17th century remained quite strict and hostile to foreign travelers. And so, Athens became gradually excluded from travelers' itineraries and forgotten by the European West. Even authentic travelers' references were rare, and the city's decline descended into gossip about its total abandonment — a rumor that operated as a deterrent for any aspiring visitor. A whole chorus of travelers' references — whether authentic or derived from so-called “armchair travelers” — and related records refer to a wretched town, sometimes entirely destroyed and uninhabited, at others an open pile of ruins, which bore no relation to its illustrious grandeur and splendid monuments⁵¹.

47. Τόλιας 2005. Τόλιας 2008, 87 ff.

48. See in general Lestringant 1991.

49. Laborde 1854, vol. 1, 49-51.

50. This arbitrary image is comparable to similar views by 16th century French artists of Italian antiquities, especially those of Rome (in this regard, see McGowan 2000). If fantasy was employed for the Roman monuments, to which visits were possible and whose image was fairly well known, then forgotten, distant Athens and the Greek monuments could hardly have had better luck.

51. For the issue, see Laborde 1854, vol. 1, 47 ff.; Σιμόπουλος 1970, 158 ff. (*passim*); Γιακωβάκη 2006, 167-170.

It is characteristic that in 1482-1483 the Belgian Josse van Ghistele bypassed Athens on his way to Egypt, since he “knew”

there was nothing there to see. Correspondingly, the poet and French army officer from Normandy La Borderie, in the verse chronicle he composed in 1537 (*Le discours du voyage de Constantinople*, Lyon 1542) characterized the city of Athens as the most depressing place on earth. Similarly, the French Ambassador d'Aramon spoke in 1546 of a total wasteland (Jean Chesneau, *Le voyage de monsieur d'Aramon ambassadeur pour le Roy en Levant*, [ed. M. Ch. Schefer], Paris 1887). Hugo Favolius (*Hodoeporici bizantini*, Lib. III, Lovanii 1563) simply mentioned the poor town of Athens, as did Antoine de Pinet one year later (*Plants, portraits et descriptions de plusieurs villes et forteresses tant de l'Europe, Asie et Afrique, des Indes et Terres Neuves*, Lyon 1564), while in 1579, Carlier de Pinon spoke of antiquities lying in ruins (*Voyage en Orient*, Paris 1920).

(εικ. 19). Εντός αυτής δεσπόζει ένα οκταγωνικό οικοδόμημα, ανεπτυγμένο καθ' ύψος, που επιστέφεται από μία αγαλματική μορφή: το πιο πιθανό, αναπαριστά τον Πύργο των Ανέμων, σε μια εκδοχή που αντλεί ακριβώς από τις σχετικές εικονογραφήσεις του Βιτρουβίου. Χαρακτηριστική είναι η διπλή ονομασία της πόλης (επάνω δεξιά), η κανονική λατινική (*Athenae*), αλλά και η παραφθαρμένη δημώδης μεσαιωνική (*Satines*) εκ παραλλήλου. Η ίδια αυτή φανταστική άποψη της Αθήνας επιστρατεύεται λίγο αργότερα (Βασιλεία 1545) προκειμένου να εικονογραφηθεί ένα άλλο γεωγραφικού ενδιαφέροντος έργο από τον Γερμανό ελληνιστή Nicolas Gerbel (1485-1650). Πρόκειται για μια επεξήγηση του εμβληματικού χάρτη *Totius Graeciae Descriptio* (Ρώμη 1540), που είχε συντάξει ο Έλληνας λόγιος Νικόλαος Σοφιανός⁴⁷. Ο Gerbel (ή εκλατινισμένα Nikolaus Gerbelius) εικονογραφεί την επεξήγησή του (*In Descriptionem Graeciae Sophiani, Praefatio*) με απόψεις αρχαίων ελληνικών πόλεων, όπου για την Αθήνα αξιοποιείται η άποψή της από τη γεωγραφία του Münster (1541).

Πριν το τέλος του 16ου αιώνα, ο Γάλλος André Thevet (1502-1590) θα παραδώσει στο ευρωπαϊκό κοινό τη δική του εκδοχή της Αθήνας (εικ. 20), στην παγκόσμια γεωγραφία του (*Cosmographie Universelle*, Παρίσι 1575)⁴⁸. Δεν διστάζει μάλιστα να δηλώσει ότι επισκέφθηκε την πόλη, κάτι όμως που καταρρίπτεται εύκολα από την ευφάνταστη περιγραφή που μας δίνει. Η άποψη πάντως που εικονογραφεί το χωρίο ανταποκρίνεται στην περιγραφή⁴⁹. Η Αθήνα αποτελεί έναν ερειπιώνα εκτενέστατο, αν κρίνει κανείς από το μέγεθος των πλοίων στο πρώτο επίπεδο. Ένας σπασμένος κίονας με παράξενη επιγραφή στη βάση του, ένας οβελίσκος με παραστάσεις (ψευδο-ιερογλυφικά) και διάφορα άλλα αρχιτεκτονήματα με σειρές τοξοστοιχιών, πάντοτε σε ερειπωμένη κατάσταση και με βλάστηση να τα επικαλύπτει, συνθέτουν μια εικόνα γραφική και ελκυστική για κάθε αρχαιόφιλο, που ωστόσο έχει μπροστά του φανταστικά κτίσματα, ρωμαϊκής και όχι ελληνικής αρχιτεκτονικής⁵⁰.

Στο μεταξύ, ακόμη και η υπόστασή της εξακολουθεί να τίθεται εν αμφιβόλω. Η αντίληψη μιας φασματικής Αθήνας ξεκινάει ήδη από τα τέλη του 15ου αιώνα και την αρχή της οθωμανικής κυριαρχίας, που μέχρι και τον 17ο αιώνα είναι αρκετά αυστηρή και εχθρική προς τους ξένους ταξιδιώτες. Σταδιακά λοιπόν η Αθήνα θα τεθεί εκτός των ταξιδιωτικών διαδρομών και θα λησμονηθεί από την ευρωπαϊκή Δύση. Ακόμη και οι αυθεντικές περιηγητικές αναφορές σπανίζουν και η παρακμή της πόλης φθάνει μέχρι της σπερμολογίας περί πλήρους εγκατάλειψής της, φήμη που λειτουργεί αποτρεπτικά για οποιονδήποτε φιλόδοξο επισκέπτη. Μια ολόκληρη χορεία περιηγητικών αναφορών — είτε αυθεντικών είτε παράγωγων των λεγόμενων

47. Τόλιας 2005. Τόλιας 2008, 87 κ.ε.

48. Βλ. γενικώς Lestringant 1991.

49. Laborde 1854, τ. 1, 49-51.

50. Η αυθαίρετη αυτή εικόνα είναι συγκρίσιμη με τις ανάλογες απόψεις Γάλλων καλλιτεχνών του 16ου αιώνα για τις ιταλικές αρχαιότητες, ιδίως της Ρώμης (βλ. σχετικά

McGowan 2000). Αν για τα ρωμαϊκά μνημεία, όπου η επίσκεψη ήταν δυνατή και η εικόνα τους αρκετά καλά γνωστή, επιστρατεύεται η φαντασία, τότε η ξεχασμένη, μακρινή Αθήνα και τα ελληνικά μνημεία δεν θα μπορούσαν να έχουν καλύτερη τύχη.

The apogee of this “non-existent” Athens was the interest shown in 1573 by the German Hellenist Martin Crusius (1526-1607) to clarify the question of whether the once-illustrious city still existed or not. From Tübingen, he communicated with the Constantinopolitan scholars Theodosios Zygomalas and Symeon Kabisilas requesting relevant information, and they reassured him⁵². Nevertheless, it should be stressed that Crusius in his anxious question refers to Athens by its classical characterization as the mother of arts and letters, while Zygomalas assures him that the city still existed, but in the form of a long-dead animal. It is noteworthy that Crusius was also seeking a visual representation of Athens, but had not managed to obtain one. And it is telling that a few years later in 1588, one of his compatriots, Reinhold Lubenau (1556-1631) visited Athens and in fact tried to depict the Acropolis, but the suspicious Ottomans confiscated his drawings⁵³. The forgotten state of Athens and its disappearance from the cultural horizon of the West due to an absence of reliable and extensive references, and consequently of realistic iconography, was also reflected in the literature of the age.

The literary image of Athens as we now enter the 17th century presented similarities to that of the late medieval period. The poetry of the age was compelled to turn to the city’s mythical and historical past, and to sketch an Athens just as imaginary as that of Boccaccio and Chaucer. And so William Shakespeare (1564-1616) around 1590-1596 described in an equally arbitrary way both the mythical Athens of Theseus in his comedy *A Midsummer Night’s Dream* as well as 5th century BC Athens in his historical tragedy *Timon of Athens* (1st performance 1607-1608, published 1623)⁵⁴. And of course in both cases, 17th century Athens was conspicuous by its absence.

Comparable references to a nearly non-existent or in any event, ghost-city are sporadically encountered until the late 17th century. For example, Julien Bordier, traveling between 1604 and 1612, refers to the depressing Turkish village by the name Setina (*Relation d’un voyage en Orient*, Athènes 1934), and William Lithgow in 1608/1609, to a small town with two hundred houses (*The Totall Discourse of the Rare Adventures and Painful Peregrinations*, London 1632). In 1621, Louis Deshayes spoke in general terms about its antiquities (*Voyage du Levant*, Paris 1629), and Nicolas Sieur du Loir, around 1639/1641, about the derelict remains of its former splendor (*Les voyages*, Paris 1654). Finally, Francesco Maria Levanto (*Prima parte dello specchio del Mare Mediterraneo*, Genova 1664) described Athens as a deserted, barren place littered with stones, while a little earlier, Johann Laurenberg had concluded that Athens no longer existed (*Graecia Antiqua*, Amsterdam 1660).

However, even these references to an entirely decayed city repeated the rhetorical *topos* that would have Athens as the city of philosophy, the arts, letters, and sciences. Variants of such characterizations are provided us by La Borderie (*Le discours du voyage de Constantinople*, Lyon 1542), André Thevet (*Cosmographie de Levant*, Lyon 1556), William Lithgow (*The Totall Discourse*, 1632), and Biddulf in his letter to Theophilus Lavenden (*The Travels of four Englishmen and a Preacher into Africa, Asia, Troy, Bythinia, Thracia and to the Black Sea*, 1601-1611, London 1612). Cf. Γιακωβάκη 2006, 249.

52. This correspondence was published by Crusius in his *Turcograeciae libri octo*, Basel 1584. See Laborde 1854, vol. 1, 55-60; Ross 1855; Καρούζου 1973; Kreeb 2000, 347-348; Rhoby 2002; Γιακωβάκη 2006, 251-253.

53. Lowe 1936; Paton 1951, 45-49; Σιμόπουλος 1970, 422-423. On Lubenau generally, see Adamovic 1977.

54. See Shakespeare 2009; Shakespeare 2012 correspondingly.

«ταξιδιωτών της πολυθρόνας» — και συναφών καταγραφών αναφέρεται σε μια άθλια πολίχνη, άλλοτε εντελώς κατεστραμμένη και ακατοίκητη, άλλοτε έναν ανοιχτό ερειπιώνα, που καμία σχέση δεν έχει με το ένδοξο μεγαλείο της και τα λαμπρά μνημεία της⁵¹.

Άκρον άωτον αυτής της ανυπόστατης Αθήνας αποτελεί το ενδιαφέρον, το 1573, του Γερμανού ελληνιστή Martin Crusius (1526-1607) να διευκρινίσει το ζήτημα, εάν υφίσταται ακόμη ή όχι η άλλοτε περικλειής πόλη. Επικοινωνεί από την Τυβίγγη με τους Κωνσταντινουπολίτες λογίους Θεοδόσιο Ζυγομαλά και Συμεών Καβάσιλα ζητώντας τους σχετικές πληροφορίες, και αυτοί τον καθησυχάζουν⁵². Ας υπογραμμιστεί πάντως ότι και ο Crusius στην αγωνιώδη ερώτησή του αναφέρεται στην Αθήνα με τον κλασικό χαρακτηρισμό της ως μητέρας των τεχνών και των γραμμάτων, ενώ ο Ζυγομαλάς τον διαβεβαιώνει πως ναι μεν υφίσταται η πόλη, αλλά σε μορφή ζώου από καιρό πεθαμένου. Αξιοσημείωτο επίσης είναι ότι ο Crusius αναζητά και εικαστική παράσταση της Αθήνας, την οποία όμως δεν κατόρθωσε να εξασφαλίσει. Είναι άλλωστε ενδεικτικό ότι λίγα χρόνια

51. Βλ. σχετικά Laborde 1854, τ. 1, 47 κ.ε.; Σιμόπουλος 1970, 158 κ.ε. (σποράδην)· Γιακωβάκη 2006, 167-170.

Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1482-1483 ο Βέλγος Josse van Ghistele παρακάμπτει την Αθήνα, ταξιδεύοντας προς Αίγυπτο, καθώς «γνωρίζει» ότι δεν υπάρχει τίποτα να δει. Αντίστοιχα, ο ποιητής και αξιωματικός του γαλλικού στρατού από τη Νορμανδία, La Borderie, στο έμμετρο χρονικό του, που συντάσσει το 1537 (*Le discours du voyage de Constantinople*, Lyon 1542), χαρακτηρίζει την πόλη της Αθήνας ως τον πιο θλιβερό τόπο της γης. Παρομοίως, ο Γάλλος πρέσβης d'Aramon το 1546 κάνει λόγο για απόλυτη ερημιά (Jean Chesneau, *Le voyage de monsieur d'Aramon ambassadeur pour le Roy en Levant*, M. Ch. Schefer [επιμ.], Paris 1887). Ο Hugo Favolius αναφέρει (*Hodoeporici bizantini*, Lib. III, Lovanii 1563) απλώς τη φτωχή πολίχνη της Αθήνας, όπως και ο Antoine de Pinet, ένα χρόνο αργότερα (*Plants, portraits et descriptions de plusieurs villes et forteresses tant de l'Europe, Asie et Afrique, des Indes et Terres Neuves*, Lyon 1564), ενώ το 1579 ο Carlier de Pinon μιλάει για ερειπωμένες αρχαιότητες (*Voyage en Orient*, Paris 1920).

Παρόμοιες αναφορές για μια σχεδόν ανύπαρκτη ή, εν πάση περιπτώσει, πόλη-φάντασμα απαντώνται σποραδικά μέχρι και τον προχωρημένο 17ο αιώνα. Παραδειγματικά, ο Julien Bordier, ταξιδεύοντας μεταξύ 1604-1612, αναφέρεται στο θλιβερό τουρκοχώρι με το όνομα Σετίνα (*Relation d'un voyage en Orient*, Athènes 1934) και ο William Lithgow, το 1608/1609, σε μία μικρή πολιτεία με διακόσια σπίτια (*The Totall Discourse*

of the Rare Adventures and Painful Peregrinations, London 1632). Ο Louis Deshayes το 1621 μιλάει γενικώς για αρχαιότητες (*Voyage du Levant*, Paris 1629) και ο Nicolas Sieur du Loir, περί τα 1639-1641, για ερειπωμένα απομεινάρια του παλιού μεγαλείου (*Les voyages*, Paris 1654). Τέλος, ο Francesco Maria Levanto (*Prima parte dello specchio del Mare Mediterraneo*, Genova 1664) περιγράφει την Αθήνα ως έναν έρημο, άγονο τόπο, εγκατεσπαρμένο με πέτρες, ενώ λίγο νωρίτερα ο Johann Laurenberg είχε αποφανθεί ότι πλέον δεν υφίσταται Αθήνα (*Graecia Antiqua*, Amsterdam 1660).

Ακόμη όμως και αυτές οι αναφορές σε μια παντελώς παρηκμασμένη πόλη, επαναλαμβάνουν τον ρητορικό τόπο που θέλει την Αθήνα πόλη της φιλοσοφίας, των τεχνών, των γραμμάτων, των επιστημών. Τέτοιους χαρακτηρισμούς, σε παραλλαγές, μας παρέχουν ο La Borderie (*Le discours du voyage de Constantinople*, Lyon 1542), ο André Thevet (*Cosmographie du Levant*, Lyon 1556), ο William Lithgow (*The Totall Discourse*, 1632) και ο Biddulf στην επιστολή προς τον Theophilus Lavenden (*The Travels of four Englishmen and a Preacher into Africa, Asia, Troy, Bythinia, Thracia and to the Black Sea, 1601-1611*, London 1612). Σχετικά, βλ. Γιακωβάκη 2006, 249.

52. Τις ανταποκρίσεις αυτές δημοσιεύει ο Crusius στο έργο του *Turcograeciae libri octo*, Basel 1584. Βλ. Laborde 1854, τ. 1, 55-60· Ross 1855· Καρούζου 1973· Kreeb 2000, 347-348· Rhoby 2002· Γιακωβάκη 2006, 251-253.

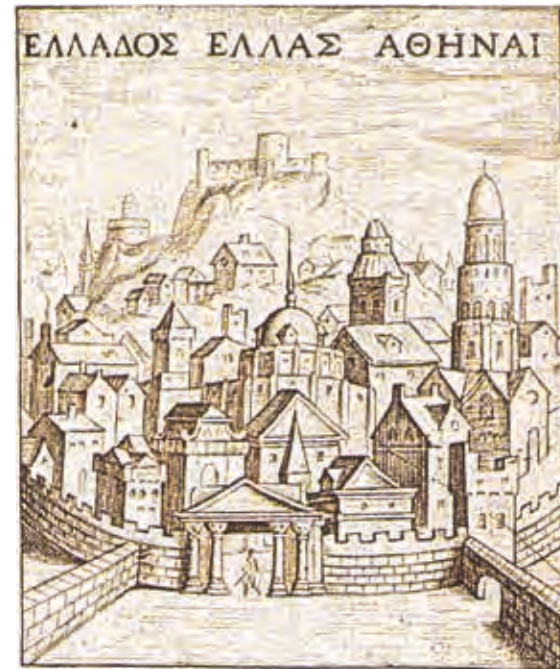
In parallel, Robert Burton in *The Anatomy of Melancholy* (1st edition 1621) incorporated the tradition of nicknames for Athenian monuments, referring for example to the “Lantern of Xenokles” (sc. “monument of Lysicrates”) as well as to the “Pantheon of Kallikrates”⁵⁵.

This “framing” of Athens was complemented by an English edition of Thucydides in 1634⁵⁶, whose title page presented a view of the city in vignette form (fig. 21): it appears simultaneously as a Western fortress and as a theater of antiquities, but with Roman architecture. Of course, both these iconographic conventions were equally distorted, a consequence of Athens’ absence from the visual horizon of the West.

Athens’ emergence on the visual horizon of the West

The power of Athens as a cultural model for the West proved more resistant than its Ottoman alienation. It is indicative that even in Vikentios Kor-naros’s verse romance *Erotokritos*, a literary derivative of Venetian rule in Crete around 1600 which is set in the ancient Athens of King Heracles⁵⁷, the city is mentioned (I, 25-26) as “the sustenance of learning and the throne of lordship and the river of knowledge”⁵⁸. On the other hand, during the late 17th century the English poet John Milton (1608-1674) in turn attributed to Athens the title of “the eye of Greece, Mother of arts” in *Paradise Regained*⁵⁹.

It was precisely this longstanding reputation as an artistic and intellectual matrix that would once more prompt travelers to discover the actual city. During the final third of the 17th century, Athens would once more become a destination for regular visits. This trend would be abetted by the loosening of Ottoman rule over westerners with the signing of capitulations on the one hand, and with the rise of Classicism on the other. The image of the actual Athens, the poor city with scattered ruins, as well as its still-impressive monuments, would not be presented initially until about 1670⁶⁰. Capuchin monks established in Athens since 1658⁶¹ — in

21. Φανταστική άποψη της αρχαίας Αθήνας, εικονογράφιση (βινιέτα) σε έκδοση του Θουκυδίδη, *Eight Bookes of the Peloponnesian Warre*, Λονδίνο 1634

21. Imaginary view of ancient Athens, illustration (vignette) in edition of Thucydides, *Eight Bookes of the Peloponnesian Warre*, London 1634

55. Burton 1994, iii, 37.

56. Thucydides, *Eight Bookes of the Peloponnesian Warre* (transl. Thomas Hobbes), London 1634.

57. Χόλτον 2000.

58. See Αλεξίου 1980, σγ' -σε'.

59. John Milton, *Paradise Regained*, London 1671, 4.240.

60. On the final third of the 17th century and the “re-discovery” of Athens, see Δρούλια 1968; Stoneman 1996, 95 ff.; Αυγουστίνου 2003, 150 ff.; Κεφαλληναίου 2004, 28 ff.; Γιακωβάκη 2006, 262 ff.; Constantine 2011, 7-33.

61. On the Capuchins in Athens, see Ρούσσος-Μιλιδώνης 1996, 279-290.

αργότερα, το 1588, ένας συμπατριώτης του, ο Reinhold Lubenau (1556-1631), επισκέπτεται την Αθήνα και προσπαθεί μάλιστα να αποτυπώσει την Ακρόπολη, όμως οι καχύποπτοι Οθωμανοί τού κατάσχουν τα σχέδια⁵³. Η λήθη της Αθήνας από τον πολιτισμικό ορίζοντα της Δύσης, λόγω έλλειψης αξιόπιστων και εκτενών αναφορών, συνακόλουθα και λόγω παντελούς έλλειψης ρεαλιστικής εικονογραφίας, αντανakλάται και στη γραμματεία της εποχής.

Η φιλολογική εικόνα της Αθήνας, στις αρχές πια του 17ου αιώνα, παρουσιάζει κοινά στοιχεία με αυτήν του ύστερου Μεσαίωνα. Η ποίηση της εποχής αναγκάζεται να στραφεί στο μυθικό και ιστορικό παρελθόν της πόλης και να σκιαγραφήσει μια Αθήνα εξίσου φανταστική, όπως αυτή του Βοκκάκιου και του Σωσέρ. Ο William Shakespeare (1564-1616) λοιπόν περιγράφει, περί τα 1590-1596, εξίσου αυθαίρετα τόσο τη μυθική Αθήνα του Θησέα, στην κωμωδία του *Όνειρο θερινής νυκτός* (*A Midsummer Night's Dream*), όσο και την Αθήνα του 5ου π.Χ. αιώνα, στην ιστορική τραγωδία του *Τίμων ο Αθηναίος* (πρώτη παρουσίαση 1607-1608, έκδοση 1623)⁵⁴. Και βέβαια σε αμφότερες τις περιπτώσεις η σύγχρονη Αθήνα λάμπει δια της απουσίας της. Παράλληλα, ο Robert Burton στην *Ανατομία της Μελαγχολίας* (*The Anatomy of Melancholy*, 1η έκδοση 1621) ενσωματώνει την παράδοση των παρωνυμίων για τα αθηναϊκά μνημεία, αναφερόμενος, για παράδειγμα, σε φανό του Ξενοκλή (διάβαζε μνημείο του Λυσικράτους), αλλά και σε Πάνθεον του Καλλικράτη⁵⁵. Αυτό το «κάδρο» της Αθήνας ολοκληρώνεται από μια αγγλική έκδοση του Θουκυδίδη, το 1634⁵⁶, όπου στη σελίδα τίτλου παρουσιάζεται, σε βινιέτα, η άποψη της πόλης (εικ. 21): ταυτόχρονα εμφανίζεται και ως δυτικό φρούριο και ως θέατρο αρχαιοτήτων, αλλά ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής. Αμφότερες βέβαια οι εικονογραφικές αυτές συμβάσεις είναι εξίσου στρεβλές, απόρροια της ανυπαρξίας της Αθήνας στον εικαστικό ορίζοντα της Δύσης.

Η ανάδυση της Αθήνας στον εικαστικό ορίζοντα της Δύσης

Η ισχύς της Αθήνας ως πολιτισμικού προτύπου για τη Δύση αναδείχθηκε πιο ανθεκτική από την οθωμανική αποξένωσή της. Ενδεικτικό είναι ότι ακόμη και στην έμμετρη μυθιστορία του Βιτσέντσου Κορνάρου *Ερωτόκριτος* — λογοτεχνικό παράγωγο της ενετοκρατίας στην Κρήτη περί τα 1600 — που εκτυλίσσεται μάλιστα στην αρχαία Αθήνα του βασιλιά Ηράκλη⁵⁷, η πόλη αναφέρεται (Α', 25-26) ως «ση μάθησις η βρώσις και το θρονί της αφεντιάς κι ο ποταμός της γνώσης»⁵⁸. Από την άλλη πλευρά, κατά τον προχω-

53. Lowe 1936. Paton 1951, 45-49. Σιμόπουλος 1970, 422-423. Γενικότερα για τον Lubenau, βλ. Adamovic 1977.

54. Βλ. Shakespeare 2009· Shakespeare 2012, αντιστοίχως.

55. Burton 1994, iii, 37.

56. Thucydides, *Eight Bookes of the Peloponnesian Warre*, μωφρ. Th. Hobbes, London 1634.

57. Χόλτον 2000.

58. Βλ. σχετικά Αλεξίου 1980, ογ'-οέ.

the monument of Lysicrates, no less — recorded the city's topographical plan with its urban fabric and monuments⁶² (fig. 22). Depictions of this type, a combination of map, plan, and view, would henceforth circulate in numerous versions and inscribe the city of Athens in the geographic knowledge of the age.

Parallel to this and during the same period (1670), an anonymous Venetian with a distinctive capability as a draughtsman provided a detailed view of the Acropolis as seen from the hill of Philopappos and surrounding area, opening up to a large depth perspective in the background (fig. 23). Thus it also encompassed part of the city, and added explanatory “teachings” (captions). That this particular view survives in two manuscript versions and an engraving⁶³ indicates the related interest and simultaneously, the poverty of other iconographic sources.

22. Ανώνυμος καλλιτέχνης,
Τοπογραφικό πλάνο
της Αθήνας, περ. 1670,
Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη

22. Anonymus artist,
Topographic plan
of Athens, ca. 1670,
Athens, Benaki Museum

62. Laborde 1854, vol. 1, 77-81. Stoneman 1998, 23.

63. In addition to the drawing by Bassano del Grappa (Museo Civico) pictured here, there is another version of the drawing in

Bonn (Akademisches Kunstmuseum), and it was also reproduced in print. On this, see Beschi 1956; Magaguato 1956, 28-29 (no. 19); Δημακόπουλος 2001; Beschi 2002β; Beschi, Τανούλας 2003.

ρημένο 17ο αιώνα ο Άγγλος ποιητής John Milton (1608-1674) αποδίδει με τη σειρά του στην Αθήνα τον τίτλο του «οφθαλμού της Ελλάδας, μητέρας των τεχνών», στο έργο του *Ανακτηθείς Παράδεισος*⁵⁹.

Και είναι ακριβώς αυτή η μακραίωνη φήμη της, ως καλλιτεχνικής και πνευματικής μήτρας, που θα ωθήσει εκ νέου τους περιηγητές να ανακαλύψουν τον υπαρκτό τόπο. Η Αθήνα πλέον, κατά το τελευταίο τρίτο του 17ου αιώνα, θα αποτελέσει και πάλι τόπο σταθερής επίσκεψης. Σε αυτό θα βοηθήσει από τη μια η χαλάρωση της οθωμανικής κυριαρχίας έναντι των δυτικών, με τους οποίους υπογράφονται διολογήσεις, ενώ από την άλλη ο αυξανόμενος Κλασικισμός.

Η εικόνα της πραγματικής Αθήνας, της φτωχικής πολιτείας με τα διάσπαρτα ερείπια, αλλά και τα ακόμη εντυπωσιακά μνημεία, θα παρουσιαστεί για πρώτη φορά μόλις περί το 1670⁶⁰. Οι Καπουτσίνοι μοναχοί, εγκατεστημένοι στην Αθήνα από το 1658⁶¹, και μάλιστα στο μνημείο του Λυσικράτους, αποτυπώνουν το τοπογραφικό πλάνο της πόλης, με τον πολεοδομικό ιστό της και τα μνημεία της⁶² (εικ. 22). Τέτοιου τύπου απεικονίσεις, μεταξύ χάρτη, κάτοψης και άποψης, θα κυκλοφορήσουν στη συνέχεια σε διάφορες εκδοχές και θα εγγράψουν την πόλη της Αθήνας στη γεωγραφική γνώση της εποχής.

Παράλληλα, την ίδια ακριβώς περίοδο, το 1670, ένας ανώνυμος Ενετός, με διακριτή σχεδιαστική ικανότητα, απεικονίζει λεπτομερώς μια άποψη της Ακρόπολης, ιδωμένης από τον λόφο του Φιλοπάππου, και του περιβάλλοντος χώρου, ενώ ανοίγεται σε μεγάλο προοπτικό βάθος στον ορίζοντα (εικ. 23). Περικλείει έτσι και μέρος της πόλης, ενώ προσθέτει επεξηγηματικές «διδασκαλίες». Το ότι η συγκεκριμένη άποψη μάς σώζεται σε δύο χειρόγραφες εκδοχές, καθώς και μία εγχάρακτη⁶³, δηλώνει το σχετικό ενδιαφέρον και ταυτόχρονα την ένδεια σε άλλες εικονογραφικές πηγές.

Η Αθήνα προκάλεσε το συγγραφικό ενδιαφέρον ενός Γάλλου ιησουίτη μοναχού, του Jacques-Paul Babin (-1699). Εγκατεστημένος στη Χαλκίδα (Negroponte) είχε την ευκαιρία να επισκεφθεί την Αθήνα επανειλημμένως. Ανταποκρινόμενος στο σχετικό αίτημα ομοεθνών συνομιλητών του, συνέταξε, στις 8 Οκτωβρίου 1672 από τη Σμύρνη, με τη μορφή επιστολής προς τον αββά Recoil στη Λυών, μια περιγραφή της πόλης και των αρχαιοτήτων της. Η αναφορά αυτή εκδόθηκε δύο χρόνια αργότερα (*Relation de l'état présent de la ville d'Athènes*, 1674), σε επιμέλεια του λόγιου γιατρού και αρχαιοδίφη Jacob Spon, ο οποίος εμπλούτισε το έργο με μια επιγραφική μελέτη των αθηναϊκών μνημείων. Η αθηναϊκή αναφορά του Babin συνιστά την πρώτη έντυπη μονο-

59. John Milton, *Paradise Regained*, London 1671, κεφ. 4, σειρά 240.

60. Γενικά για την τελευταία τριακονταετία του 17ου αιώνα και την «ανακάλυψη» εκ νέου της Αθήνας, βλ. Δρούλια 1968· Stoneman 1996, 95 κ.ε.· Αυγουστίνου 2003, 150 κ.ε.· Κεφαλληνάου 2004, 28 κ.ε.· Γιακωβάκη 2006, 262 κ.ε.· Constantine 2011, 7-33.

61. Για τους Καπουτσίνοους στην Αθήνα γενικώς, βλ. Ρούσος-Μιλιδώνης 1996, 279-290.

62. Laborde 1854, τ. 1, 77-81. Stoneman 1998, 23.

63. Πέραν του εικονιζόμενου εδώ σχεδίου του Bassano del Grappa (Museo Civico), υπάρχει ακόμη μία σχεδιαστική εκδοχή στη Βόννη (Akademisches Kunstmuseum), ενώ είχε αναπαράχθει και σε χαρτακιό. Σχετικά, βλ. Beschi 1956· Magaguato 1956, 28-29 (αφ. 19)· Δημακόπουλος 2001· Beschi 2002β· Beschi, Τανούλας 2003.

23. Ανώνυμος ενετός,
Άποψη της Ακρόπολης,
1670, Bassano del Grappa,
Museo Civico

23. Anonymous Venetian,
View of the Acropolis,
1670, Bassano del Grappa,
Museo Civico

Athens aroused the authorial interest of a French Jesuit monk, Jacques-Paul Babin (?-1699). Settled in Chalkida (Negroponte), he had the chance to visit Athens repeatedly. Responding to a related request by his compatriot correspondents, on 8 October 1672 he composed from Smyrna a description of the city and its antiquities in the form of a letter to the abbé Pecoil in Lyon. This was published two years later (*Relation de l'état présent de la ville d'Athènes*, 1674), edited by the scholarly physician and antiquarian Jacob Spon, who enriched it with an epigraphic study of Athenian monuments. Babin's report on Athens formed the first printed monograph about the city in the modern age⁶⁴. Indeed, it offered a schematic view of the city (fig. 3) featuring the Olympieion in the foreground, with the rock of the Acropolis dominating the background at left and the inhabited area below it in the center of the composition. Generally speaking, the topographic layout corresponded to reality. However, if one insists on individual monuments, one finds a series of arbitrary acts which we cannot attribute accurately to the author (either he or someone accompanying him probably created a rough sketch) or to the unknown engraver. Distortions of monuments like the Olympieion and

64. Laborde 1854, vol. 1, 180-214. Τόπος και Εικόνα 1978, 222-224. Αυγουστίνου 2003, 150-155. Κουμαριανού 2005,

101-116. Γιακωβάκη 2006, 262-263, 274-279. Koutsogiannis 2014, 66 (no. 1).

24. Jacques Carrey
(1649-1726),
Ο μαρκήσιος de Nointel
στην Αθήνα, 1674,
Μουσείο της Πόλεως
των Αθηνών –
Ίδρυμα Βούρου-Ευταξία

24. Jacques Carrey
(1649-1726), *The Marquis*
de Nointel in Athens, 1674,
Museum of the
City of Athens –
Vouros-Eutaxias
Foundation

γραφία για την Αθήνα της νεότερης εποχής⁶⁴. Προσφέρει μάλιστα μια σχηματική άποψη της πόλης (εικ. 3), με το Ολυμπείο σε πρώτο πλάνο, ενώ στο βάθος δεσπόζει ο βράχος της Ακρόπολης αριστερά και η κατοικημένη περιοχή κάτωθén του, στο κέντρο της σύνθεσης. Σε γενικές γραμμές η τοπογραφική διάταξη ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Αν όμως εμμένει κανείς σε επιμέρους μνημεία, διαπιστώνει μια σειρά από αυθαιρεσίες, τις οποίες δεν μπορούμε να αποδώσουμε με ακρίβεια στον συγγραφέα (που πιθανόν ο ίδιος ή κάποιος που τον συνόδευε δημιούργησε ένα πρώτο σχεδιογράφημα) ή στον άγνωστο χαρακτή της έκδοσης. Παραμορφώσεις των μνημείων, όπως στο Ολυμπείο και στην Πύλη του Αδριανού, παραπλανούν εν μέρει τον αναγνώστη-θεατή του έργου. Η γενική ωστόσο εντύπωση που αποκομίζει, μιας πόλης ανατολίτικης, με μουσουλμανικά τεμένη και διάσπαρτης με εντυπωσιακά αρχαία μνημεία είναι κατατοπιστική.

Την ίδια χρονιά με την «ταπεινή» αλλά πρωτότυπη έκδοση του Babin, η Αθήνα τυγχάνει επίσκεψης (στις 17 Δεκεμβρίου 1674) από τον Γάλλο πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη Charles-Marie-François Olier μαρκήσιο του Nointel (1635-1685). Το πιο εντυπωσιακό τεκμήριο αυτής της επίσκεψης αποτελεί η πρώτη ελαιογραφική άποψη της Αθήνας (εικ. 24). Σε πρώτο πλάνο δεσπόζει ο πρέσβης και η πολυάριθμη συνοδεία του, ενώ στο βάθος απεικονίζεται η τειχισμένη και πυκνοκατοικημένη πόλη, κάτω από την επίσης κατοικημένη Ακρόπολη. Ο Nointel συνοδευόταν από Ευρωπαίους ευγενείς με λόγια ενδιαφέροντα και συγγραφική δράση, όπως ο Comte de la Croix, ο Antoine de Barres και ο Antoine Galland (1646-1715), γνωστός από τις «Χίλιες και μία νύκτες» και τις ανατολίτικες εμπειρίες του⁶⁵. Ο ίδιος ο πρέσβης, στις σημειώσεις του, χαρακτηρίζει την πόλη «θησαυρό των θαυμάτων» και κρίνει ότι τα γλυπτά της «ξεπερνούν και τα ωραιότερα αγάλματα και ανάγλυφα της Ρώμης»⁶⁶.

64. Laborde 1854, τ. 1, 180-214. *Τόπος και Εικόνα* 1978, 222-224. Αυγουστίνου 2003, 150-155. Κουμαριανού 2005, 101-116. Πακωβάκη 2006, 262-263, 274-279. Koutsogiannis 2014, 66 (αρ. 1).

65. Schefer 1881. Σιμόπουλος 1970, 666-669.

66. Για τον μαρκήσιο του Nointel, βλ. Laborde 1854, τ. 1, 89 κ.ε.: Vandal 1900· Σιμόπουλος 1970, 651-658· Αυγουστίνου 2003, 180-188· Κουμαριανού 2005, 129-130· Γιακωβάκη 2006, 264-266.

25. Τοπογραφικό
πλάνο της Αθήνας,
εικονογράφηση στο
André Georges Guillet,
*Athènes ancienne et
nouvelle*, Παρίσι 1675

25. *Topographic
plan of Athens*,
illustration in
André Georges Guillet,
*Athènes ancienne et
nouvelle*, Paris 1675

Gate of Hadrian partially misled readers-viewers of the work. However, the general impression of an eastern city with Muslim mosques interspersed with spectacular ancient monuments is informative.

The same year Babin's "humble" but original edition came out, Athens was visited (on 17 December 1674) by the French Ambassador to Constantinople, Charles-Marie-François Olier, marquis de Nointel (1635-1685). The most striking evidence of his visit is the first oil painting view of Athens (fig. 24). The Ambassador and his entourage stand in the foreground, while the walled and densely-inhabited city is depicted in the background below the Acropolis, which is also inhabited. Nointel was accompanied by European noblemen with scholarly interests who were also authors, like the Comte de la Croix, Antoine de Barres, and Antoine Galland (1646-1715), known from his *Thousand and One Nights* and his experiences in the East⁶⁵. The Ambassador himself characterized the city in his notes as a "treasure trove of marvels" and considered that its sculptures "surpassed even the most beautiful statues and reliefs in Rome"⁶⁶. This painting, which is impressive both for its size and detail, is attributed to Jacques Carrey (1649-1726)⁶⁷, who also recorded the city's ancient monuments in detailed drawings, including a valuable series of the Parthenon⁶⁸.

65. Schefer 1881. Σιμόπουλος 1970, 666-669.

66. On the marquis de Nointel, see Laborde 1854, vol. 1, 89 ff.; Vandal 1900; Σιμόπουλος 1970, 651-658; Αυγουστίνου 2003, 180-188; Κουμαριανού 2005, 129-130; Γιακωβάκη 2006, 264-266.

67. Laborde 1854, vol. 1, 146-154. Homolle 1891-1893-1894. Kreeb 2000, 355. Apostolou 2001. Λυδάκης 2004, 9-12.

68. Omont 1898. Bowie, Thimme 1971. Stoneman 1996, 119-120.

Ο εντυπωσιακός αυτός σε μέγεθος και λεπτομέρεια πίνακας αποδίδεται στον Jacques Carrey (1649-1726)⁶⁷, ο οποίος μάλιστα αποτύπωσε σε λεπτομερή σχέδια και αρχαία μνημεία της πόλης, μεταξύ αυτών μια πολύτιμη σειρά από τον Παρθενώνα⁶⁸.

Η γαλλική μανία με την Αθήνα κατά τη δεκαετία του 1670 συνεχίζεται από τον ιστοριογράφο André Georges Guillet ή Georges Guillet de Saint-Georges (1624-1705). Αυτός εκδίδει, υπό τον τίτλο *Athènes ancienne et nouvelle* (1675), την αφήγηση του αδερφού του La Guilletière, ο οποίος έπεσε θύμα Τυνήσιων πειρατών και μετά την απελευθέρωσή του ταξίδεψε στον ελλαδικό χώρο. Ο αυτόπτης αδερφός όμως είναι μάλλον δημιούργημα του Guillet, ο οποίος συμπληρώνει κατά βούληση την αφήγηση με ό,τι στοιχεία μπορούσε να αντλήσει από τη γραμματεία. Η ευφάνταστη εξιστόρηση επικεντρώνεται στην περιγραφή της Αθήνας, της οποίας δίνει τοπογραφικό πλάνο με σημειωμένα τα μνημεία της (εικ. 25). Η εγχάρακτη αυτή αποτύπωση παραπέμπει σαφώς στην ανάλογη υδατογραφία από τους εγκατεστημένους στην Αθήνα Καπουτσίνους μοναχούς (εικ. 22), στους οποίους φαίνεται ότι είχε πρόσβαση ο Guillet. Μάλιστα εμπλουτίζει τη δική του έκδοχή, κατά τρόπο όμως αυθαίρετο, κάτι που δεν έμεινε χωρίς κριτική. Πάντως το έργο γνώρισε εκδοτική επιτυχία⁶⁹.

Μια μορφή κομβικής σημασίας για την ιστορία της Αθήνας αποτελεί ο Γάλλος γιατρός Jacob Spon (1647-1685), λόγιος με αρχαιοδιφικά ενδιαφέροντα, ο οποίος στράφηκε αποφασιστικά στη μελέτη της ελληνικής αρχαιολογίας⁷⁰. Έχοντας ήδη στο ενεργητικό του την έκδοση της αθηναϊκής μονογραφίας του Babin (1674), αποφασίζει να ταξιδέψει στην Ελλάδα κατά τα έτη 1675/1676. Η επισταμένη έρευνά του στην Αθήνα συνιστά τομή στην αρχαιοδιφία της εποχής, περνώντας από την φιλολογική καθαρά μελέτη στην κατ' αυτοψία εξέταση⁷¹. Ο Spon δίνει το δικό του τοπογραφικό μνημειακό πλάνο (εικ. 59), καθώς επίσης και σχηματικές αποτυπώσεις των κυριότερων μνημείων (εικ. 26). Το έργο του Spon (*Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant*) πρωτοκυκλοφόρησε το 1678 και γνώρισε τεράστια επιτυχία⁷².

67. Laborde 1854, τ. 1, 146-154. Homolle 1891-1893-1894. Kreeb 2000, 355. Apostolou 2001. Λυδάκης 2004, 9-12.

68. Omont 1898. Bowie, Thimme 1971. Stoneman 1996, 119-120.

69. Laborde 1854, τ. 1, 215-246, τ. 2, 28-37. Σιμόπουλος 1970, 600 κ.ε., ιδίως 614-625. Kreeb 2000, 360. Πακωβάκη 2006, 267-268, 282-285. Koutsogiannis 2014, 67 (αρ. 2).

Την πρώτη έκδοση ακολούθησε δεύτερη επανυμνημένη, την ίδια μάλιστα χρονιά (1675), το 1676 μια τρίτη (πανομοιότυπη με τη 2η), καθώς και αγγλική μετάφραση. Η επιτυχία του έργου οδήγησε τον συγγραφέα και σε ανάλογο έργο για τη Σπάρτη (*Lacédémone ancienne et nouvelle*, Paris 1676).

70. Γενικά για τον Spon, βλ. Étienne, Mossiere 1993, ειδικότερα για τα ελλαδικά ταξίδια και μελέτες του, βλ. Σιμόπουλος 1970, 689 κ.ε., ιδίως 693-696. Stoneman 1996, 103 κ.ε.· Αυγουστίνου 2003, 155-173· Πακωβάκη 2006, 266-269, 279-282.

71. Laborde 1854, τ. 1, 247-256, τ. 2, 1-27. Δρούλια 1968. *Τόπος και Εικόνα* 1978, 225-229. Mossiere 1993. Kreeb 2001, 355-360. Κουμαριανού 2005, 99-100, 117-128.

72. Δεύτερη έκδοση, εμπλουτισμένη εικονογραφικά, κυκλοφόρησε την επόμενη χρονιά (1679) και τρίτη το 1724, ενώ μεταφράστηκε και σε αρκετές ευρωπαϊκές γλώσσες, γερμανικά (1681 και 1690), ιταλικά (1688), ολλανδικά (1689). Βλ. Koutsogiannis 2014, 68 (αρ. 3).

26. Ο Παρθενώνας,
εικονογράφηση στο
Jacob Spon,
*Voyage d'Italie,
de Dalmatie,
de Grèce et du Levant*,
Άμστερνταμ 1679
(βλ. αρ. κατ. 8)

26. *The Parthenon*,
illustration in Jacob Spon,
*Voyage d'Italie, de
Dalmatie, de Grèce
et du Levant*,
Amsterdam 1679
(see cat. no. 8)

27. Τοπογραφικό πλάνο
της Αθήνας
από τα βόρεια,
εικονογράφηση στο
George Wheler,
A journey into Greece,
Λονδίνο 1682
(αρ. κατ. 9)

27. *Topographic plan
of Athens from the north*,
illustration in
George Wheler,
A journey into Greece,
London 1682
(cat. no. 9)

28. Οι περιηγητές Spon και Wheeler εξετάζουν τις αρχαιότητες της Αθήνας μαζί με τον πρόξενο Giraud, εικονογράφηση στο Jacob Spon, *Voyage door Italien, Dalmatien, Griekenland, ende Levant*, Άμστερνταμ 1689

28. *The travelers Spon and Wheeler examine the antiquities of Athens with the consul Giraud*, illustration in Jacob Spon, *Voyage door Italien, Dalmatien, Griekenland, ende Levant*, Amsterdam 1689

Σε όλες τις εκδόσεις του το έργο εμφανίζεται ως κοινό δημιούργημα του Spon και του George Wheeler (1650-1723), ενός Άγγλου ευγενούς, βοτανολόγου και φυσιοδίφη, με τον οποίο συνταξίδεψε, από την Ιταλία και έπειτα, και ο οποίος χρηματοδότησε το ταξίδι⁷³. Φαίνεται ότι είχαν συμφωνήσει να προβούν σε κοινή έκδοση των εντυπώσεών τους, αλλά κατόπιν προέκυψε διαφωνία⁷⁴. Έτσι, η έκδοση του οδοιπορικού πρέπει να αποδοθεί στον Spon, ενώ για τον σχεδιαστή της εικονογράφησης, σε ναΐφ χαρακτήρα, δεν γνωρίζουμε τίποτα.

Ο Wheeler προχώρησε αργότερα σε δική του εκδοχή της ταξιδιωτικής αναφοράς τους (*A Journey into Greece*, 1682), όπου κατ' ουσίαν παρουσιάζει το κείμενο του Spon διανθισμένο με τις προσωπικές του παρατηρήσεις για τη χλωρίδα, αλλά και με εικονογράφηση (εικ. 27) παρόμοια με αυτήν του Spon και συγκριτικά πλουσιότερη. Και η εκδοχή πάντως του Wheeler σημείωσε σχετική επιτυχία και απέκτησε τη θέση βιβλίου αναφοράς για την ελληνική αρχαιολογία, τουλάχιστον για το αγγλόφωνο κοινό⁷⁵.

Οι Spon και Wheeler, με την πλειάδα εικονογραφημένων εκδόσεων και μεταφράσεων του οδοιπορικού τους, έφεραν την Αθήνα στο προσκήνιο του ευρωπαϊκού περιηγητισμού με αρχαιολατρικό προσανατολισμό. Και

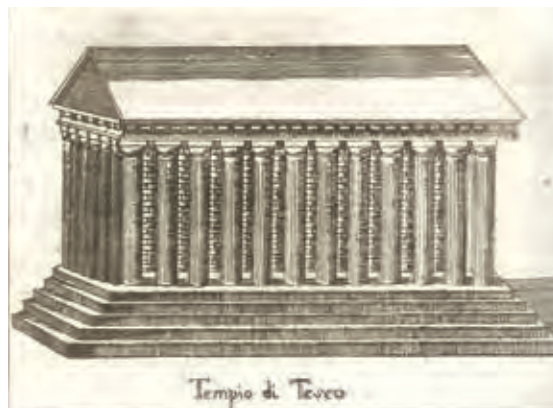
73. Laborde 1854, τ. 2, 41-55. *Τόπος και Εικόνα* 1978, 243-245. Γενικά για τον Wheeler, βλ. Raphael 1993.

74. Σχετικά, βλ. Constantine 1979.

75. Koutsogiannis 2014, 70 (αφ. 4).

29. Το Θησείο,
εικονογράφηση στο
Cornelio Magni,
Relazione Della Città d'Athene,
Πάρις 1688
(αρ. κατ. 10)

29. *The Theseion*,
illustration in
Cornelio Magni,
Relazione Della Città d'Athene,
Parma 1688
(cat. no. 10)

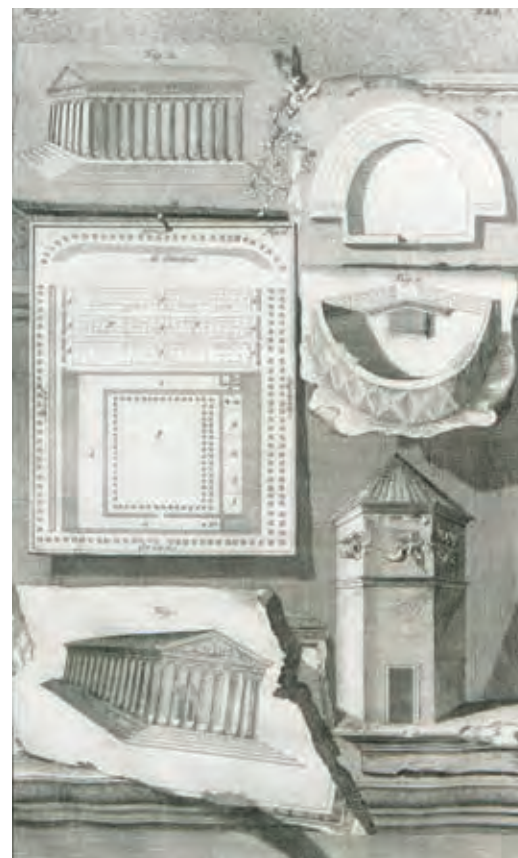
The French obsession with Athens during the 1670s continued with the historian André Georges Guillet (Georges Guillet de Saint-Georges) (1624-1705). Under the title *Athènes ancienne et nouvelle* (1675) he published the narrative of his brother La Guilletière, who fell victim to Tunisian pirates and traveled to Greece following his release. The brother-as-eyewitness, however, was probably a creation by Guillet, who filled out at will the narrative with whatever elements he could draw from literature. The fanciful narrative focused on a description of Athens, providing a topographical map with its monuments marked (fig. 25). This engraving clearly recalls the similar watercolor by the Capuchin monks settled in Athens (fig. 22), to whom it would seem Guillet had access. Indeed, he “enriched” his own version, though arbitrarily — something that did not go uncriticized. In any event, his publication proved successful⁶⁹.

A key figure in the history of Athens was the French physician Jacob Spon (1647-1685), a scholar with antiquarian interests who took a decisive turn to the study of Greek archaeology⁷⁰. Having already published Babin’s monograph on Athens (1674), he decided to travel to Greece in 1675-1676. Spon’s exhaustive research in Athens was a

69. Laborde 1854, vol. 1, 215-246, vol. 2, 28-37. Σιμόπουλος 1970, 600 ff., esp. 614-625. Kreeb 2000, 360. Γιακωβάκη 2006, 267-268, 282-285. Koutsogiannis 2014, 67 (no. 2). The first edition was followed by a second, augmented one, during the same year as the first (1675); in 1676 there was a third edition (identical with the 2nd) as well as an English translation.

The volume’s success led the author to write a comparable work on Sparta (*Lacédémone ancienne et nouvelle*, Paris 1676).

70. On Spon, see Étienne, Mossiere 1993; for his Greek travels and study specifically, see Σιμόπουλος 1970, 689 ff., esp. 693-696; Stoneman 1996, 103 ff.; Αυγουστίνου 2003, 155-173; Γιακωβάκη 2006, 266-269, 279-282.

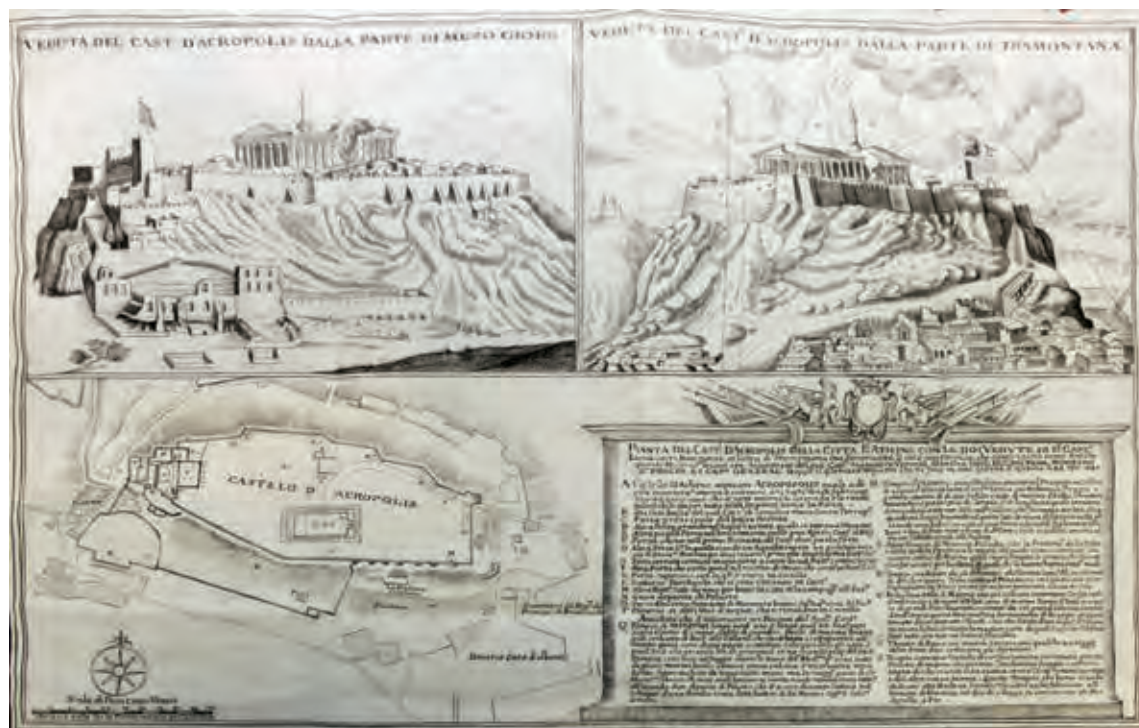

30. Σύνθεσις με αθηναϊκά
μνημεία, εικονογράφηση στο
John Potter, *Archaeologia
graeca*, Βενετία 1737

30. *Composition with
Athenian monuments*,
illustration in John Potter,
Archaeologia graeca,
Venice 1737

31. Ο βομβαρδισμός
του Παρθενώνα
από τα ενετικά
στρατεύματα το 1687,
εικονογράφηση στο
Francesco Fanelli,
Atene Attica, Βενετία 1707
(αρ. κατ. 11)

31. *The bombardment
of the Parthenon
by the Venetian troops
in 1687*, illustration in
Francesco Fanelli,
Atene Attica, Venice 1707
(cat. no. 11)

παρόλο που ακόμη και στις δικές τους εκδόσεις — όπως στην ολλανδική *Voyage door Italien, Dalmatien, Griekenland, ende Levant* (Άμστερνταμ 1689) — εμφανίζονται να παρατηρούν μια φανταστική, υπέρμετρα μνημειακή Αθήνα, υπό την καθοδήγηση του Γάλλου προξένου στην πόλη Jean Giraud⁷⁶ (εικ. 28), είναι δίκαιο να ειπωθεί ότι χάρη σε αυτούς γνωστοποιήθηκε η πραγματική κατάσταση και εικόνα της, πιάνοντας ουσιαστικά το νήμα από εκεί που το είχε αφήσει ο Κυριακός της Αγκώνας, δυόμισι σχεδόν αιώνες νωρίτερα. Η σημασία του έργου των Spon και Wheeler πιστοποιείται από τη διάχυση που είχε, μέσω και άλλων σχετικών εκδόσεων. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Ιταλός Cornelio Magni (1638-1692), ο οποίος από το 1671 και εξής ταξίδευε στην Ανατολική Μεσόγειο και το 1674 βρέθηκε στην Αθήνα, συνοδεύοντας τον κόμη του

76. Για τον Giraud (1658-περ. 1688), που αποτελούσε τον «ξεναγό» των περιηγητών στην Αθήνα της εποχής, βλ. ενδει-

κτικά Collignon 1913· Σιμόπουλος 1970, 671-682· Αυγουστί-
νου 2003, 177-179.

watershed in the antiquarianism of the age, passing from purely philological study to on-site examination⁷¹. Spon provided his own topographical plan of the monuments (fig. 59), in addition to schematic renderings of the major monuments (fig. 26). Spon's work, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant*, was first issued in 1678 and enjoyed enormous success⁷².

In all editions, this work appears as the joint creation of Spon and George Wheler (1650-1723), an English aristocrat, botanist, and naturalist with whom Spon traveled from the time he was in Italy, and who funded the journey⁷³. It appears that the two men had initially agreed to a joint publication of their impressions, but a disagreement later emerged⁷⁴. Thus, the publication of the journey should be attributed to Spon, while we know nothing about the draughtsman who provided the illustrations in a naïve style. Wheler later proceeded to his own version of the report on their journey (*A Journey into Greece*, 1682), where he essentially presented Spon's text elaborated upon with his own observations concerning the country's *flora*, but with illustration (fig. 27) similar to Spon's though comparatively enriched. In any case, Wheler's version was relatively successful, acquiring the status of a reference book on Greek archaeology, at least for the English-speaking readership⁷⁵.

Through the large number of editions and translations of their travelogue, Spon and Wheler brought Athens to the forefront of European antiquarian travel. And although even in their own editions — as in the Dutch *Voyage door Italien, Dalmatien, Griekenland, ende Levant* (Amsterdam 1689) — they appear as observing an imaginary, overly-monumental Athens under the guidance of the French consul in the city Jean Giraud⁷⁶ (fig. 28), it is fair to say that thanks to them, the actual state and image of Athens became known, as they essentially took up the thread from the point where Cyriacus of Ancona had left off nearly two and a half centuries earlier.

The importance of Spon and Wheler's work is attested by its diffusion via other, related editions. Characteristically, the Italian Cornelio Magni (1638-1692), who from 1671 onward traveled the Eastern Mediterranean and found himself in Athens in 1674 accompanying the marquis de Nointel, largely relied for his *Relazione Della Città d'Athene* (1688)⁷⁷ on Spon and Wheler's editions, not only for the text

71. Laborde 1854, vol. 1, 247-256, vol. 2, 1-27. Δρούλια 1968. *Τόπος και Εικόνα* 1978, 225-229. Mossiere 1993. Kreeb 2001, 355-360. Κουμαριανού 2005, 99-100, 117-128.

72. The second edition, with enhanced illustrations, was published the following year (1679), and the third in 1724, while it was translated into a number of European languages, including German (1681, 1690), Italian (1688), and Dutch (1689). See Koutsogiannis 2014, 68 (no. 3).

73. Laborde 1854, vol. 2, 41-55. *Τόπος και Εικόνα* 1978,

243-245. On Wheler generally see, Raphael 1993.

74. Cf. Constantine 1979.

75. Koutsogiannis 2014, 70 (no. 4).

76. On Giraud (1658-*ca.* 1688), who served as a "tour guide" for travelers to Athens during this period, see e.g. Collignon 1913; Σιμόπουλος 1970, 671-682; Αυγουστίνου 2003, 177-179.

77. Σιμόπουλος 1970, 662-665. *Τόπος και Εικόνα* 1978, 238-242. Ιέλο 1997. Koutsogiannis 2014, 71 (no. 5).

32. Ο Απόστολος Παύλος
κηρύττει στον Άρειο Πάγο,
εικονογράφηση στο
Augustine Calmet,
Dictionaire [...] de la Bible,
Παρίσι 1722

32. *The Apostle Paul
preaching on the
Areopagus*, illustration in
Augustine Calmet,
Dictionaire [...] de la Bible,
Paris 1722

Nointel, βασίζεται για το έργο του *Relazione Della Città d'Athene* (1688)⁷⁷ εν πολλοίς στις εκδόσεις των Spon και Wheler, όχι μόνο για το κείμενο αλλά και για την εικονογράφηση (εικ. 29). Κατά παρόμοιο τρόπο, η εικονογραφημένη μελέτη του Άγγλου ιερωμένου και λογίου John Potter (1673/1674-1747) για την ελληνική Αρχαιότητα (*Archaeologia graeca*), σε μία από τις πολλές εκδόσεις της, του 1737, ως τμήμα του σύμμεικτου έργου *Thesaurus graecarum antiquitatum*⁷⁸, εικονογραφείται με μία σύνθεση αθηναϊκών μνημείων (εικ. 30), αντλημένων από τα έργα των Spon, Wheler και Magni.

Από την άλλη μεριά, η αθηναϊκή ιστορία της περιόδου θα σημαδευτεί από τη σύντομη κατάληψη της πόλης από τα βενετσιάνικα στρατεύματα, υπό τον Francesco Morosini, το 1687⁷⁹. Το επεισόδιο αυτό καταγράφεται, κειμενικά και εικονογραφικά, από μια σειρά αυτοπτών μαρτύρων, που κατόπιν αναπαράγονται σε ποικίλα έργα, κυρίως γεωγραφικού και χαρτογραφικού χαρακτήρα. Ο Ιταλός Francesco Fanelli, αν και απών ο ίδιος, βασίστηκε σε αυθεντικές μαρτυρίες και δίνει ένα λεπτομερές χρονικό της πολεμικής επιχείρησης, στο έργο του *Atene Attica* (1707). Ο συγγραφέας δίνει και μια γενικότερη ιστορική επισκόπηση της αθηναϊκής ιστορίας και των μνημείων της, αντλώντας πάντοτε από άμεσες μαρτυρίες και τη σχετική γραμματεία⁸⁰. Σαφώς όμως το μέγιστο

77. Σιμόπουλος 1970, 662-665. *Τόπος και Εικόνα* 1978, 238-242. Ιέλο 1997. Koutsogiannis 2014, 71 (αρ. 5).

78. Ο Ολλανδός κλασικιστής Jacob Gronow [Jacobus Gronovius] (1645-1716) επιμελήθηκε εκδοτικά τη μνημειακή έκδοση *Thesaurus graecarum antiquitatum*, που τυπώθηκε αρχικά μεταξύ 1697-1702 στο Λέυντεν, σε 12 τόμους. Η παρούσα έκδοση τυπώθηκε στη Βενετία, μεταξύ 1732-1737, σε

13 τόμους, στον 12ο τόμο της οποίας απαντά η μελέτη του Potter. Βλ. Koutsogiannis 2014, 80 (αρ. 13B).

79. Βλ. σχετικά Laborde 1854, τ. 1, 83 κ.ε., τ. 2, 67 κ.ε.· Σιμόπουλος 1970, 698-706· Χατζηασλάνη 1987· Sacconi 1991· Beard 2003, 102-107· Magno 2011.

80. *Τόπος και Εικόνα* 1978, 256-257. Kreeb 2000, 360-361. Koutsogiannis 2014, 75 (αρ. 9).

33. Φανταστική άποψη της αρχαίας Αθήνας, εικονογράφηση στο N. Gerbelius, *In Graecia Sophiani Descriptionem explicatio*, μέρος του σύμμεικτου έργου του J. Gronovius, *Thesaurus Graecarum Antiquitatum*, τ. 4, Βενετία 1732 (αρ. κατ. 3)

33. *Imaginary view of ancient Athens*, illustration in N. Gerbelius, *In Graecia Sophiani Descriptionem explicatio*, part of the collective edition by J. Gronovius, *Thesaurus Graecarum Antiquitatum*, vol. 4, Venice 1732 (cat. no. 3)

but for the illustrations as well (fig. 29). In a similar way, the illustrated study by the English clergyman and scholar John Potter (1673/1674-1747) on Greek antiquity (*Archaeologia graeca*) was illustrated in one of its many editions (1737, as part of the collective work *Thesaurus Graecarum Antiquitatum*)⁷⁸ with a composition of Athenian monuments (fig. 30) drawn from the works of Spon, Wheler, and Magni. On the other hand, Athenian history in this period was marked by the brief occupation of the city by Venetian troops under Francesco Morosini in 1687⁷⁹. This episode was recorded in both texts and visually by numerous eyewitnesses; these were later reproduced in various, primarily geographic and cartographic works. The Italian Francesco Fanelli, though not personally present, relied on authentic testimonies to provide a detailed chronicle of the military operation in his work *Atene Attica* (1707). The author also provides a general historical overview of the history of Athens and its monuments, always drawing from direct testimony and the related literature⁸⁰. Clearly, however, the greatest interest in this illustrated recording of events belongs to the destructive shelling of the Parthenon (26 September 1687) (figs. 31, 54), on the basis of the rendering by the Venetian engineer Giacomo Verneda, which is

78. The Dutch classicist Jacob Gronow [Jacobus Gronovius] (1645-1716) edited for publication the monumental edition *Thesaurus graecarum antiquitatum*, which was initially published in 1697-1702 in 12 volumes. The edition referred to above was printed in Venice 1732-1737; Potter's study was in the 12th of its 13 volumes. See Koutsogiannis 2014, 80 (no. 13B).

79. Cf. Laborde 1854, vol. 1, 83 ff., vol. 2, 67 ff.; Σιμόπουλος 1970, 698-706; Χατζηασλάνη 1987; Sacconi 1991; Beard 2003, 102-107; Magno 2011.

80. *Τόπος και Εικόνα* 1978, 256-257. Kreeb 2000, 360-361. Koutsogiannis 2014, 75 (no. 9).

ενδιαφέρον αυτής της εικονογραφημένης καταγραφής κατέχει το συμβάν του καταστροφικού βομβαρδισμού του Παρθενώνα (26 Σεπτεμβρίου 1687) (εικ. 31, 54), με βάση την αποτύπωση του Ενετού μηχανικού Giacomo Verneda, γνωστή και από άλλες εικονογραφικές εκδοχές. Τόσο το συγκλονιστικό επεισόδιο της ανατίναξης του Παρθενώνα όσο και χάρτες, κατόψεις και απόψεις της πόλης, ως παράγωγα του βενετσιάνικου ενδιαφέροντος για την Αττική, διαχύθηκαν κατόπιν στην εικονογραφία της εποχής, κυρίως χαρτογραφικού ενδιαφέροντος⁸¹. Παρόλο όμως που είτε ως ατυχές ιστορικό συμβάν, με τη βενετσιάνικη κατάληψη το 1687, είτε προγραμματικά, με τους κατ' αυτοψία περιηγητές αλλά και τους «ταξιδιώτες της πολυθρόνας» σε μια ποικιλία εκδόσεων, η ρεαλιστική εικόνα της Αθήνας διαδόθηκε στη Δύση, η πόλη θα εξακολουθήσει να αποτυπώνεται ως φόντο μιας φανταστικής Αρχαιότητας.

Για παράδειγμα, στο λήμμα του Αρείου Πάγου στο εικονογραφημένο λεξικό της Βίβλου (*Dictionnaire historique, critique, chronologique, géographique et littéral de la Bible*, 1722), από τον Γάλλο βενεδικτίνο μοναχό Antoine Augustin Calmet (1672-1757), απεικονίζεται ο Απόστολος Παύλος να κηρύττει στην Αθήνα (εικ. 32). Η ενδεικτική άποψη της πόλης στο βάθος αντικατοπτρίζει την οπτική αντίληψη της όψιμης Μπαρόκ παράδοσης για την ελληνική Αρχαιότητα⁸².

Παρόμοια ευφάνταστη απόδοση της πόλης προσφέρει η νέα εικονογράφιση, το 1732, ενός παλαιότερου έργου, του 16ου αιώνα, της γεωγραφικής επεξήγησης που είχε συντάξει ο Nicolas Gerbel το 1545 για τον χάρτη του Νικολάου Σοφιανού. Τώρα η Αθήνα εικονογραφείται υπό το βλέμμα της Αθηνάς και του Ποσειδώνα, ως μια παραθαλάσσια πόλη⁸³ (εικ. 33). Στο βάθος ξεχωρίζει ένα ψηλό κτήριο, που φέρει στην κορυφή του άγαλμα. Εδώ έχουμε, μάλλον, εκ νέου μια αυθαίρετη απόδοση του Πύργου των Ανέμων, κατά Βιτρούβιο. Χρησιμοποιείται επομένως το γνωστό φιλολογικώς αθηναϊκό μνημείο προκειμένου να σηματοδοτηθεί συλλήβδην ο τόπος — όπως δηλαδή λειτούργησε και στην παλαιότερη (1545) εικονογράφιση του ίδιου έργου (εικ. 19). Τουλάχιστον τώρα έχει επαυξηθεί η απαιτούμενη αρχαιοπρέπεια της Αθήνας, με την παρουσία της προστάτιδας της θεάς Αθηνάς. Αποδιδόμενη με πολεμική εξάρτηση, παραπέμπει στην αρχαιολογικά έγκυρη παρουσίασή της, γνωστή από πάμπολλες τέτοιες αποδόσεις της, όπως για παράδειγμα τα δύο γλυπτά του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (εικ. 34, 77).

Το ίδιο τεκμήριο αρχαιοπρεπούς ισχύει και για την απεικόνιση της Αθήνας του Περικλή, περί τα μέσα πια του 18ου αιώνα από τον Jacques-Philippe Le Bas (εικ. 4). Στο δεξί άκρο της σύνθεσης, εποπτεύει την κατασκευή των περικλειων οικοδομημάτων η Αθηνά σε πλήρη πολεμική εξάρτηση και σε δυναμική στάση, που συγκρίνεται κάλλιστα εικονογραφικά με την ολόσωμη Αθηνά του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου

81. Βλ. ενδεικτικά *Τόπος και Εικόνα* 1978, 252-255, 298· Τόλιας 2008, 219 κ.ε.

82. Koutsogiannis 2014, 79 (αρ. 12).

83. Koutsogiannis 2014, 80 (αρ. 13A).

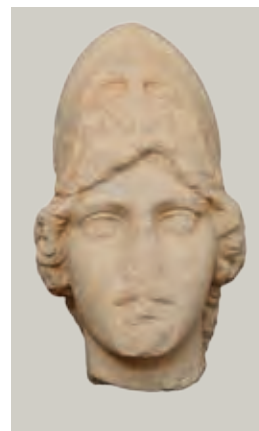
also known from other illustrated versions. Both the shocking event of the Parthenon being blown up as well as maps, plans, and views of the city as spin-offs of Venetian interest in Attica spilled over into the iconography of the age, primarily that of cartography⁸¹.

Despite that, as an unfortunate historical event with the Venetian occupation in 1687 or programmatically, through first-hand and “armchair travelers”, the realistic image of Athens spread to the West, the city would continue to be recorded as the backdrop of an imaginary antiquity.

For example, for the entry on the Areopagus in the illustrated dictionary to the Bible (*Dictionnaire historique, critique, chronologique, géographique et littéral de la Bible*, 1722) by the French Benedictine monk Antoine Augustin Calmet (1672-1757), the Apostle Paul was shown preaching in Athens (fig. 32). The representative view of the city in the background reflects the visual perceptions of the late Baroque tradition of Greek antiquity⁸².

A similar fanciful rendering of the city was offered by the new illustration in 1732 of an earlier work dating to the 16th century, viz. the geographical legend-explanation prepared by Nicolas Gerbel in 1545 for Nikolaos Sofianos’s map. Athens was now being illustrated under the gaze of Athena and Poseidon as a coastal city⁸³ (fig. 33). In the background one can make out a tall building surmounted by a statue. Here we probably have another subjective rendering of the Tower of the Winds in accordance with Vitruvius. Thus, this Athenian monument which was well known from the literature was used to mark the place as a whole, just as it had functioned in the older (1545) illustration of the same subject (fig. 19). At least now Athens’ requisite antique appearance had been enhanced by the presence of the city’s patron goddess Athena. Rendered fully-armed and equipped, the figure hearkens back to her archaeologically-valid presentation, known from many such depictions, e.g. the two sculptures in the National Archaeological Museum (figs. 34, 77).

The same mark of antique-appearing style also held for the depiction of Periclean Athens around the mid-18th century by Jacques-Philippe Le Bas (fig. 4). At the right edge of the composition, Athena — fully armed and in an active pose which compares well with the full-figure Athena in the National Archaeological Museum (fig. 77) — is overseeing the construction of the Periclean buildings. In other respects, the buildings in the background bear no relation to Athenian antiquities, but rather resemble contemporary late Baroque mansions⁸⁴.

34. Κεφαλή Αθηνάς, αρ. ευρ. 3004. Βρέθηκε στη Στοά του Αττάλου το 1899. Αποτελεί αντίγραφο του 2ου αι. π.Χ. στον τύπο της Αθηνάς Giustiniani ενός πρωτοτύπου περί το 400-390 π.Χ. (αρ. κατ. 2)

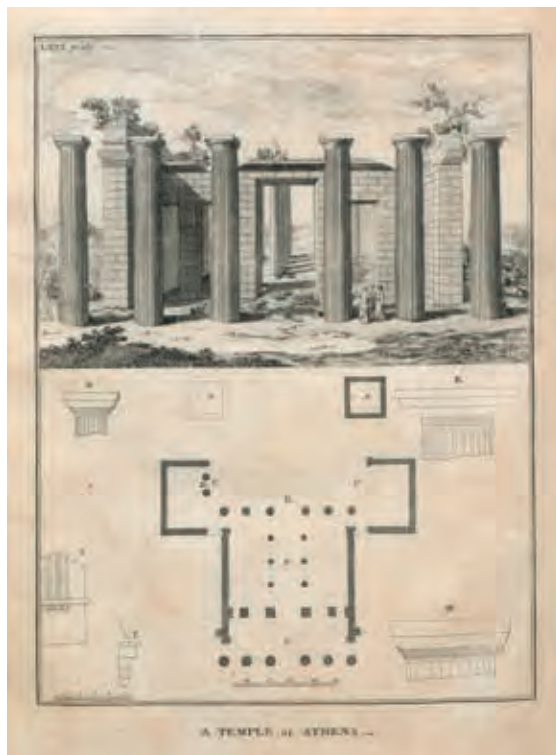
34. Head of Athena, inv. no. 3004. Found in the Stoa of Attalus in 1899. It is a copy made in the 2nd c. BC of an original of the so called Giustiniani Athena type dating from ca. 400-390 BC (cat. no. 2)

81. See e.g. *Τόπος και Εικόνα* 1978, 252-255, 298; *Τόλιας* 2008, 219 ff.

82. Koutsogiannis 2014, 79 (no. 12).

83. Koutsogiannis 2014, 80 (no. 13A).

84. Koutsogiannis 2014, 22.

35. Τα Προπύλαια της Ακρόπολης, εικονογράφηση στο Richard Pococke, *A description of the East and some other countries*, Λονδίνο 1745 (αρ. κατ. 13)

35. The Propylaea of the Acropolis, illustration in Richard Pococke, *A description of the East and some other countries*, London 1745 (cat. no. 13)

στην Ελλάδα, προς αναζήτηση του μνημειακού παρελθόντος της, συστηματοποιήθηκε και ενισχύθηκε από φορείς όπως η λονδρέζικη Society of Dilettanti (έτος ίδρυσης 1734/1736), μια εταιρεία ευγενών και λογίων με σκοπό τη μελέτη της κλασικής, ελληνικής και ρωμαϊκής τέχνης⁸⁴. Η μελέτη της αρχαίας τέχνης θα ενισχύσει και το φαινόμενο του συλλεκτισμού αρχαιοτήτων⁸⁷.

Αρχικά, ο ελλαδικός χώρος αντιμετωπίζεται περισσότερο στο πλαίσιο του Οριενταλισμού — της θέασης δηλαδή της μακρινής και εξωτικής Ανατολής — λόγω και της οθωμανοκρατίας, παράδοση που θα εξακολουθήσει σε βά-

(εικ. 77). Κατά τα άλλα, τα οικοδομήματα στο βάθος καμία σχέση δεν έχουν με τις αθηναϊκές αρχαιότητες, αλλά περισσότερο με ομόχρονα υστερομπαρόκ μέγαρα⁸⁴.

Το αρχαιολατρικό Grand Tour και η «αναβίωση» των αθηναϊκών μνημείων

Οι ολιγάριθμοι συστηματικοί περιηγητές στην Αθήνα του 17ου αιώνα αποτελούν περιστασιακούς εκπροσώπους του φαινομένου «Grand Tour»⁸⁵. Στη δυτική και βόρεια Ευρώπη είχε δημιουργηθεί μεταξύ των μορφωμένων ευγενών, ήδη από τον 16ο αιώνα, η παράδοση να επισκέπτονται τους ευρωπαϊκούς τόπους της κλασικής Αρχαιότητας. Κάθε φέρελπις απόφοιτος των πανεπιστημίων, που διεκδικούσε τον τίτλο του λογίου, επιβαλλόταν, προς ολοκλήρωση της παιδείας του, να επισκεφθεί την Ιταλία, τις ρωμαϊκές αρχαιότητες και τους ιστορικούς τόπους. Αυτή η παράδοση του Grand Tour (μεγάλης περιήγησης) στην ηπειρωτική Ευρώπη, επεκτάθηκε, κατά τον 17ο αιώνα — οπότε οι ιστορικές συνθήκες το επέτρεψαν — και στην Ελλάδα, όπως δηλαδή την επισκέφθηκαν οι Spon και Wheeler.

Κατά τον 18ο αιώνα πλέον ο ελληνικός χώρος εντάσσεται στον κανόνα του περιηγητισμού, με σταθερά αυξανόμενη τάση. Σε αυτό συνέβαλε καθοριστικά η συνεχώς ογκούμενη αρχαιολατρία της εποχής, που συνδιαμόρφωσε το φαινόμενο του Διαφωτισμού, ευρύτερα στο πολιτισμικό πεδίο, και του Νεοκλασικισμού ειδικότερα, στο πεδίο των τεχνών, ιδίως από τα μέσα του 18ου αιώνα και εξής. Από αυτήν την εκ νέου — μετά την Αναγέννηση — επιστροφή στην Αρχαιότητα η Αθήνα δεν θα μπορούσε να απουσιάζει. Το ταξίδι στην Αθήνα και γενικότερα

84. Koutsogiannis 2014, 22.

85. Brill 1995. Black 1997. Έργουν 1999, 13 κ.ε.

86. Cust 1898. Redford 2008. Kelly 2009. Ειδικά σε σχέση

με τις ελληνικές δραστηριότητές τους, βλ. Stoneman 1996, 171 κ.ε.· Κεφαλληνάιου 2004, 41-44.

87. Βλ. γενικά Laurens, Pomian 1992.

36. Ο Παρθενώνας,
εικονογράφηση στο
Julien-David Le Roy,
*Les ruines des plus beaux
monuments de la Grèce*,
Παρίσι & Άμστερνταμ
1758
(βλ. αρ. κατ. 14)

36. *The Parthenon*,
illustration in
Julien-David Le Roy,
*Les ruines des plus beaux
monuments de la Grèce*,
Paris & Amsterdam
1758
(see cat. no. 14)

37. Φανταστική σύνθεση
με το Ερέχθειο και την
πύλη της Αθηνάς
Αρχηγέτιδος,
εικονογράφηση στο
Robert Sayer,
Ruins of Athens,
Λονδίνο 1759
(αρ. κατ. 15)

37. *Capriccio with
the Erechtheion and the
Gate of Athena Archegetis*,
illustration in
Robert Sayer,
Ruins of Athens,
London 1759
(cat. no. 15)

θος χρόνου. Με αυτή την οπτική ο Άγγλος Richard Pococke (1704-1765) ταξιδεύει εκτενώς, μεταξύ 1737-1740, στην ανατολική Μεσόγειο, περιλαμβάνοντας στο οδοιπορικό του και την Αθήνα. Στο δεύτερο τόμο της μνημειακής έκδοσής του, υπό τον χαρακτηριστικό τίτλο «Μια περιγραφή της Ανατολής» (*A Description of the East*, 1745), περιγράφει εκτενώς τα αθηναϊκά μνημεία, τα οποία εικονογραφούνται για πρώτη φορά σε ολοσέλιδα, μεγάλου σχήματος χαρακτηριστικά (εικ. 35). Η έκδοση του Pococke σημείωσε αξιόλογη επιτυχία, με μεταφράσεις μάλιστα στα γαλλικά, γερμανικά και ολλανδικά⁸⁸.

Αν πάντως ο Pococke συνιστά ένα τυπικό δείγμα οριενταλιστή, σε λίγα χρόνια η Αθήνα θα καταστεί θέατρο ακραιφνών κλασικιστών, που ανταγωνίζονται μεταξύ τους ποιος θα παρουσιάσει στο δυτικό κοινό πιο εντυπωσιακά και λεπτομερώς τα κλασικά μνημεία της⁸⁹.

Το 1755 ο Γάλλος αρχιτέκτονας Julien-David Le Roy ή Leroy (1724-1803) ερευνά την Αττική και την Πελοπόννησο, σε διάστημα μικρότερο των τριών μηνών, με σαφή στόχευση τη δημοσίευση των αρχαιοτήτων τους. Στη μνημειακού χαρακτήρα έκδοσή του, με τον εκφραστικό τίτλο «Τα ερείπια των πιο ωραίων μνημείων της Ελλάδας» (*Les ruines des plus beaux monuments de la Grèce*, 1758)⁹⁰, τα αθηναϊκά μνημεία αποτελούν τη μερίδα του λέοντος, με γενικές απόψεις στο πρώτο μέρος και αρχιτεκτονικές αποτυπώσεις τους με μετρήσεις στο δεύτερο. Οι εξαιρετικά δουλεμένες χαλκογραφίες, με την ερειπιογραφική τους εντύπωση, προσφέρουν μια «γραφική» (*picturesque*) αντίληψη⁹¹ (εικ. 55). Ο Παρθενώνας (εικ. 36), για παράδειγμα, με το κολοσσιαίο αναποδογυρισμένο κιονόκρανο σε πρώτο πλάνο, τη βλάστηση να ανταγωνίζεται το κτίσμα και τις ανθρώπινες φιγούρες, δεξιά, να ζωογονοποιούν την παράσταση και να υποδεικνύουν την κλίμακά της, ανταποκρίνονται στην τρέχουσα αισθητική περί κάλλους.

Το έργο του Le Roy ουσιαστικά παρουσιάζει στο ευρωπαϊκό κοινό για πρώτη φορά σε τέτοια έκταση, λεπτομέρεια και υψηλή αισθητική τα αθηναϊκά μνημεία⁹². Γι' αυτό και έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του *goût grec* (ή *goût à la grecque*). Αυτή η τάση του Νεοκλασικισμού που στρέφεται συγκεκριμένα στην ελληνική Αρχαιότητα, υιοθετεί αρχαία ελληνικά μοτίβα στην αρχιτεκτονική, στις διακοσμητικές τέχνες, μέχρι και στη μόδα και στην ευρύτερη αισθητική της εποχής. Έτσι, η εικόνα της μνημειακής Αθήνας, που μόλις περί το 1670 είχε εμφανιστεί στον ορίζοντα, φτάνει μέσα σε ένα μόλις αιώνα να καθορίζει το γούστο στο Παρίσι του 1770, σε βαθμό που καταλήγει σε «ελληνομανία»⁹³.

88. *Τόπος και Εικόνα* 1979β, 103-119. Koutsogiannis 2014, 82 (αρ. 14).

89. Watkin 2007.

90. *Τόπος και Εικόνα* 1979β, 133-198. Stoneman 1996, 208-224. Le Roy 2004 (βλ. ιδίως την εισαγωγή του Robert Middleton, 1-199). Πακωβάκη 2006, 381-385. Κουτσογιάν-

νης 2012, 96 (αρ. 25). Koutsogiannis 2014, 83 (αρ. 15).

91. Για την αισθητική κατηγορία της «γραφικότητας», βλ. Watkin 1982β· McArthur 2007.

92. Kisacky 2001. Armstrong 2011.

93. Για το φαινόμενο του *goût grec*, βλ. Eriksen 1974, 48-51· Barrier 2005· *Le goût à la grecque* 2009· Scherf 2010.

The archaeological Grand Tour and “revival” of Athenian monuments

The few systematic travelers to 17th century Athens were occasional representatives of the phenomenon of the “Grand Tour”⁸⁵. As early as the 16th century, a tradition of visiting European places of Classical antiquity had been created in Western and Northern Europe among the educated nobility. It was necessary for every promising university graduate aspiring to the title of “scholar” to visit Italy, its Roman antiquities, and historical sites. This tradition of the “Grand Tour” in mainland Europe expanded during the 17th century — when historical conditions permitted — to Greece as well, as e.g. Spon and Wheeler visited it. By the 18th century, Greece now belonged to the travel canon, and visits steadily increased. The continually-burgeoning antiquarianism of the age contributed decisively to this, helping to create the Enlightenment more broadly in the cultural field and Neoclassicism more specifically in that of the arts, especially from the mid-18th century onward. Athens could hardly be absent from this first new return to antiquity since the Renaissance. The trip to Athens and Greece in the quest for its monumental past was systematized and strengthened by bodies like London’s Society of Dilettanti (founded in 1734/1736), a society of nobles and scholars whose purpose was to study Classical Greek and Roman art⁸⁶. The study of ancient art would also reinforce the phenomenon of collecting antiquities⁸⁷.

Initially, Greece was treated more within the framework of Orientalism — i.e. the view of the distant and exotic East — due to Ottoman rule, a tradition which would continue in the long term. With this in mind, the Englishman Richard Pococke (1704-1765) traveled extensively between 1737 and 1740 in the Eastern Mediterranean, and included Athens in his itinerary. In the second volume of his monumental publication, characteristically entitled *A Description of the East* (1745), he provided a comprehensive description of Athenian monuments, which were illustrated for the first time with full-page, large-format engravings (fig. 35). Pococke’s publication enjoyed notable success, including French, German, and Dutch translations⁸⁸.

However, if Pococke was a typical Orientalist, in a few years Athens would become a theater for pure classicists, who would be competing amongst themselves over who would present to the Western public its Classical monuments in the most impressive and detailed way⁸⁹.

In 1755, the French architect Julien-David Le Roy or Leroy (1724-1803) explored Attica and the Peloponnese in under three months, with the clear aim of publishing their antiquities. In his monumental edition with the highly descriptive title “The ruins of the most beautiful monuments of Greece” (*Les ruines des*

85. Brilli 1995. Black 1997. Έργουιν 1999, 13 ff.

86. Cust 1898. Redford 2008. Kelly 2009. On their Greek activities in particular, see Stoneman 1996, 171 ff.; Κεφαλληνίου 2004, 41-44.

87. See Laurens, Pomian 1992.

88. Τόπος και Εικόνα 1979β, 103-119. Koutsogiannis 2014, 82 (no. 14).

89. Watkin 2007.

38. *Άποψη με τον Πύργο των Ανέμων και την Ακρόπολη*, εικονογράφηση στο J. Stuart & N. Revett, *The Antiquities of Athens*, τ. 1, Λονδίνο 1825 (βλ. αρ. κατ. 61)

38. *View with the Tower of the Winds and the Acropolis*, illustration in J. Stuart & N. Revett, *The Antiquities of Athens*, vol. 1, London 1825 (see cat. no. 61)

Η επιτυχία του έργου του Le Roy οδήγησε σε επαυξημένη επανέκδοση (1770), ενώ παρουσιάστηκαν και κλεψίτυπες εκδοχές του. Μία από αυτές τυπώνει ο Άγγλος εκδότης Robert Sayer (1725-1794), υπό τον εύγλωττο τίτλο «Ερείπια των Αθηνών» (*Ruins of Athens*, 1759)⁹⁴. Εδώ οι απόψεις των αθηναϊκών μνημείων συνδυάζονται αυθαίρετα ανά δύο, παρουσιάζοντας έτσι φανταστικές, τελικά, συνθέσεις, στον τύπο των *capricci*. Κατ' αυτόν τον τρόπο, δίπλα στον Παρθενώνα απεικονίζεται το Αδριάνειο υδραγωγείο του Λυκαβηττού, μαζί με το Ερέχθειο παρουσιάζεται η Πύλη της Αθηνάς Αρχηγέτιδος από τη ρωμαϊκή Αγορά (εικ. 37), και ούτω καθ' εξής. Και αυτή η αισθητική του κολλάζ βρήκε το δικό της κοινό, με αποτέλεσμα τα *Ερείπια των Αθηνών* να κυκλοφορήσουν και σε γερμανικές εκδοχές (1764, 1782 και 1825) από τον Georg Christoph Kilian.

Αν στα μέσα του 18ου αιώνα νικητής στη μάχη της δημοσίευσης αναδείχθηκε ο Le Roy, και κοντά σε αυτόν και οι μιμητές του, οι Άγγλοι ανταγωνιστές των James Stuart (1713-1788) και Nicholas Revett (1720-1804) κατάφεραν να έχουν πιο διαρκή αποτελέσματα, σε βάθος χρόνου⁹⁵. Οι δυο τους άλλωστε είχαν προηγηθεί του Le Roy στην περιήγηση της Ελλάδας, που πραγματοποίησαν μεταξύ 1751-1753 με σκοπό την λεπτομερή μελέτη, αποτύπωση και δημοσίευση των ελληνικών αρχαιοτήτων. Αν ο ταχύς Le Roy τους πρόλαβε εκδοτικά και εντυπωσίασε με τη γραφική αισθητική του, οι Stuart και Revett, με την έκδοσή τους «Οι Αρχαίο-

94. Koutsogiannis 2014, 84 (αρ. 16).

95. Βλ. σχετικά Bergdoll 2000, 16-20.

plus beaux monuments de la Grèce, 1758)⁹⁰, Athenian monuments took up the lion's share of space, with general views in the first part and architectural renderings (including measurements) in the second. The finely-crafted copperplate etchings and their impression of "ruinscapes" offered a "picturesque" perspective⁹¹ (fig. 55). The Parthenon (fig. 36), for example, with the depiction of a colossal overturned column capital in the foreground and vegetation competing with both the building and the human figures at right, who impart life to the scene and indicate its scale, corresponded to the then-obtaining aesthetic of beauty. Essentially, Le Roy's work was the first to present the Athenian monuments to the European audience to such an extent, in such detail, and with such a high aesthetic⁹². For this reason, it played a decisive role in the formation of *goût grec* (or *le goût à la grecque*). This tendency in Neoclassicism, which turned to Greek antiquity specifically, adopted ancient Greek motifs in architecture, the decorative arts, and even in fashion and the broader aesthetic of the age. Thus, the image of monumental Athens, which had only appeared on the horizon around 1670, came within only a century to determine tastes in 1770 Paris, and that to such an extent that it ended up in "Graecomania"⁹³.

The success of Le Roy's work led to an enhanced republication (1770), and there were also pirated versions. One of these was printed by the English publisher Robert Sayer (1725-1794) under the eloquent title *Ruins of Athens* (1759)⁹⁴. In it, views of the Athenian monuments were arbitrarily paired, presenting what were in the end imaginary compositions, a sort of *capricci*. Thus the Hadrianic aqueduct on Lycabettus was depicted beside the Parthenon, the Gate of Athena Archegetis from the Roman Agora was shown beside the Erechtheion (fig. 37), and so forth. This "collage" aesthetic found its own public, resulting in the *Ruins of Athens* also circulating in German versions (1764, 1782, and 1825) by Georg Christoph Kilian.

If in the mid-18th century Le Roy and his imitators emerged as victors in the battle of publications, his English competitors James Stuart (1713-1788) and Nicholas Revett (1720-1804) managed to enjoy longer-lasting, longer-term results⁹⁵. Moreover, the two had preceded Le Roy in their tour of Greece, which they carried out between 1751 and 1753 to conduct a detailed study, recording, and publication of Greek antiquities. If the speedy Le Roy beat them to publication and impressed readers with his picturesque aesthetic, Stuart and Revett's *The Antiquities of Athens*⁹⁶ won out in the field of "sublime" aesthetics⁹⁷, a parallel parameter of the Neoclassical style⁹⁸.

90. *Τόπος και Εικόνα* 1979b, 133-198. Stoneman 1996, 208-224. Le Roy 2004 (see esp. The Introduction by Robert Middleton, 1-199). Πακωβάκη 2006, 381-385. Κουτσογιάννης 2012, 96 (no. 25). Koutsogiannis 2014, 83 (no. 15).

91. For the aesthetic category of the "picturesque", see Watkin 1982b; McArthur 2007.

92. Kisacky 2001. Armstrong 2011.

93. On the phenomenon of *le goût grec*, see Eriksen 1974, 48-51; Barrier 2005; *Le goût à la grecque* 2009; Scherf 2010.

94. Koutsogiannis 2014, 84 (no. 16).

95. Cf. Bergdoll 2000, 16-20.

96. Landy 1956. *Τόπος και Εικόνα* 1979a, 31-43. Τόλιας 1995, 6-8 (no. 2). Stoneman 1996, 187-199. Kreeb 2000, 363-364. Πακωβάκη 2006, 370-381. Salmon 2006. Koutsogiannis 2014, 86 (no. 17).

97. On the aesthetic category of the "sublime", see Laroque 2010; Costelloe 2012.

98. The aesthetic of the "sublime" in the art of the age was founded on Edmund Burke's essay *A Philosophical Enquiry*

τητες των Αθηνών» (*The Antiquities of Athens*)⁹⁶ κέρδισαν στο πεδίο της «υψηλής» (*sublime*) αισθητικής⁹⁷, παράλληλης παραμέτρου για το νεοκλασικό ύφος⁹⁸.

Η ενδελεχής επιτόπια εργασία του αρχιτέκτονα Stuart και του ζωγράφου Revett, κατόπιν η εξαιρετική έκδοσή τους, με χαλκογραφημένες εντυπωσιακές απόψεις (εικ. 57) και ακριβείς αποτυπώσεις, αποτέλεσε την πλέον τεκμηριωμένη και συγχρόνως υψηλής αισθητικής ποιότητας δημοσίευση για τα ελλαδικά και δη τα αθηναϊκά μνημεία. Έθεσε μάλιστα τον πήχη τόσο υψηλά που δεν ξεπεράστηκε ποτέ, ενώ είναι ενδεικτικό πως ακόμη και η σύγχρονη αρχαιολογία λαμβάνει υπόψη της τις τεκμηριωμένες αποτυπώσεις από τους δύο Άγγλους αρχαιοδίφες, σε κάθε νέα προσέγγιση των αθηναϊκών μνημείων. Μόνο μειονέκτημα η χρονοβόρα εργασία, με αποτέλεσμα την ολοκλήρωσή της σε τέσσερις τόμους, με τον πρώτο να δημοσιεύεται το 1762, ενώ τον τελευταίο μετά τον θάνατο των δημιουργών, το 1816. Στον πρώτο τόμο περιέλαβαν αθηναϊκά μνημεία λιγότερο γνωστά στο ευρύ κοινό, όπως το Αδριάνειο υδραγωγείο, το Ωρολόγιο του Ανδρονίκου Κυρρήστου (εικ. 38), το χορηγικό μνημείο του Λυσικράτους, τον παριλίσιο ιωνικό ναό (εικ. 95). Στον δεύτερο τόμο (1787) περιέλαβαν τα μνημεία της Ακρόπολης (εικ. 78), ενώ στον τρίτο (1794) τα υπόλοιπα αθηναϊκά μνημεία, όπως το Θησείο, το Ολυμπίο (εικ. 1, 96) και το ταφικό του Φιλοπάππου. Το τεράστιο ενδιαφέρον γι' αυτήν την καινοτόμο δουλειά οδήγησε σε διάφορες εκδόσεις, καθώς και αντιγραφές, μεταξύ αυτών σε γαλλική μετάφραση από τον Laurent Francois Feuillet, μεταξύ 1808-1812, καθώς και σε αγγλική επανέκδοση, με την επιμέλεια του William Kinnard, μεταξύ 1825-1830. Σε αυτή την έκδοση, ένας συμπληρωματικός τόμος (1830) ολοκληρώνει το όλο έργο, με πρόσθετες αποτυπώσεις από αρχιτέκτονες και αρχαιοδίφες όπως οι C.R. Cockerell και W. Kinnard.

Η έκδοση των Stuart και Revett αποτέλεσε έργο αναφοράς για τους αρχιτέκτονες του Νεοκλασικισμού, ιδίως όσους υιοθέτησαν το λεγόμενο στυλ της «Ελληνικής Αναβίωσης» (*Greek Revival*). Σε αυτή την αισθητική γραμμή πολυάριθμοι και σημαντικοί αρχιτέκτονες αξιοποιούν τα μοτίβα και τους ρυθμούς της κλασικής αρχαιοελληνικής αρχιτεκτονικής, κάποτε αντιγράφοντας και ολόκληρες προσόψεις ελληνικών αρχαιοτήτων⁹⁹. Ιδίως μια πλειάδα δημόσιων κτηρίων της Αγγλίας και της Σκωτίας, του Μονάχου και της Βιέννης, καθώς και των ανατολικών πολιτειών της Αμερικής, παραπέμπει μορφολογικά ευθέως στα

96. Landy 1956. *Τόπος και Εικόνα* 1979α, 31-43. Τόλιας 1995, 6-8 (αρ. 2). Stoneman 1996, 187-199. Kreeb 2000, 363-364. Πακωβάκη 2006, 370-381. Salmon 2006. Koutsogiannis 2014, 86 (αρ. 17).

97. Για την αισθητική κατηγορία του «υψηλού», βλ. Laroque 2010· Costelloe 2012.

98. Η αισθητική του «υψηλού» στην τέχνη της εποχής εδράζεται στο δοκίμιο του Edmund Burke, *A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful* (1756). Η πα-

ραβολή του με την παράλληλη αισθητική κατηγορία της εποχής, αυτή του «γραφικού», απασχολεί το επίσης ιστορικής σημασίας δοκίμιο του Uvedale Price, *Essays on the Picturesque, as Compared with the Sublime and the Beautiful* (1794). Για τις δύο τάσεις ως πρότυπα κάλλους τον 18ο αιώνα, βλ. Hipple 1957. Ευρύτερα για την αισθητική του Νεοκλασικισμού σε σχέση με διάφορες πτυχές της αρχαιολατρίας, βλ. ενδεικτικά Fumaroli 2010.

99. Βλ. σχετικά Wiebenson 1969· Crook 1972· Stoneman 1996, 193-198· Koutsogiannis 2014, 19-21.

The thorough onsite work by the architect Stuart and painter Revett, followed by their exceptional edition with its impressive copperplate views (fig. 57) and accurate imprinting, was the best-documented publication and at the same time that with the highest aesthetic quality on Greek and especially, Athenian monuments. Indeed, it raised the bar so high that it was never surpassed, while it is telling that even modern-day archaeology takes into consideration the documented architectural drawings by these two English antiquarians in every new approach to the Athenian monuments. Its only disadvantage was the time-consuming work involved, resulting in its completion in four volumes, the first of which was published in 1762, and the last after the death of its creators in 1816. The first volume included Athenian monuments less well-known to the general public, such as the Hadrianic aqueduct, the Horologium of Andronicus Kyrrhestes (fig. 38), the choragic monument of Lysicrates, and the Ionic temple on the banks of the Ilissos (fig. 95). The second volume (1787) included the monuments on the Acropolis (fig. 78), while the third (1794) included other Athenian monuments such as the Theseion, the Olympieion (figs. 1, 96) and the funerary monument of Philopappos. The enormous interest in this groundbreaking work led to various editions as well as copies, including a French translation by Laurent François Feuillet (1808-1812) and a reprinting in English edited by William Kinnard (1825-1830). In this edition, an additional volume completed the entire project, with additional architectural drawings by architects and antiquarians like C. R. Cockerell and W. Kinnard.

Stuart and Revett's edition became a reference work for Neoclassical architects, especially those who adopted the so-called "Greek Revival" style. In accordance with this aesthetic, many prominent architects employed the motifs and orders of ancient Greek Classical architecture, sometimes copying even the entire façades of Greek antiquities⁹⁹. A great many public buildings in England and Scotland, Munich and Vienna, as well as the eastern United States make direct stylistic reference to Athenian monuments. The pioneer in this movement to restore Greek models, both in architecture and more broadly in the applied arts during the 18th and 19th centuries, was James Stuart himself, who acquired the nickname "the Athenian"¹⁰⁰.

In any case, the French antiquarians would remain significant opponents in staking their claim on Athenian antiquities, whether this was understood in the field of research only, or whether it aimed at acquiring antiquities as material artifacts and transferring them to collections and museums, since

into the *Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful* (1756). Its comparison with the parallel aesthetic category of the age, the "Picturesque", was the subject of an essay by Uvedale Price which was also historically important: *Essays on the Picturesque, as Compared with the Sublime and the Beautiful* (1794). On these two tendencies as 18th-century models of beauty,

see Hipple 1957. On the aesthetics of Neoclassicism in relation to the various facets of antiquarianism generally, see e.g. Fumaroli 2010.

99. Cf. Wiebenson 1969; Crook 1972; Stoneman 1996, 193-198; Koutsogiannis 2014, 19-21.

100. Watkin 1982a. Bristol 1997. Weber Soros 2006.

39. Louis-François Cassas
(1756-1827),
Γενική άποψη της Αθήνας
(τμήμα) –
Ο καλλιτέχνης με τον πρέσβη
Choiseul-Gouffier
στο προσκήνιο, 1784-1813,
επιχρωματισμένη
χαλκογραφία
(αρ. κατ. 64)

39. Louis-François Cassas
(1756-1827),
General view of Athens
(part) –
The artist with the
Ambassador
Choiseul-Gouffier on the
foreground, 1784-1813,
coloured engraving
(cat. no. 64)

αθηναϊκά μνημεία. Πρωτεργάτης σε αυτό το ρεύμα επαναφοράς των ελληνικών προτύπων στην αρχιτεκτονική αλλά και ευρύτερα στις εφαρμοσμένες τέχνες του 18ου και 19ου αιώνα, υπήρξε ο ίδιος ο James Stuart, ο οποίος απέκτησε το προσωνύμιο «ο Αθηναίος»¹⁰⁰.

Οι Γάλλοι πάντως αρχαιοδίφες θα παραμείνουν υπολογίσιμοι αντίπαλοι στη διεκδίκηση των αθηναϊκών αρχαιοτήτων, είτε αυτή εννοείται στο πεδίο της έρευνας και μόνον είτε αποσκοπεί στην απόκτησή τους, ως υλικών αντικειμένων, και τη μεταφορά τους σε συλλογές και μουσεία, καθώς η λαφυραγώγηση και ιδιοποίηση συνέπλεε σταθερά με τον θαυμασμό¹⁰¹.

Έναν αιώνα μετά την εντυπωσιακή επίσκεψη στην Αθήνα του μαρκήσιου de Nointel, ο επίσης Γάλλος πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη και αρχαιολάτρης κόμης Choiseul-Gouffier (1752-1817) επαναλαμβάνει το εγχείρημα¹⁰². Τον Αύγουστο του 1784, διατάζει το πλοίο που τον οδηγεί από την Τουλόν στην Κωνσταντινούπολη για να αναλάβει τα καθήκοντά του να αγκυροβολήσει στην Αττική, ώστε να επισκεφθεί, έστω για δύο μόλις μέρες, τα μνημεία που γνώριζε από τα διαβάσματά του. Όπως και ο προηγούμενος de Nointel, είχε μαζί του

100. Watkin 1982a. Bristol 1997. Weber Soros 2006.

101. Αν και το ζήτημα της αρχαιοκαπηλίας ξεφεύγει από το θέμα του παρόντος δοκιμίου, βλ. ενδεικτικά Γεννάδιος 1930· Bracken 1977· Σιμόπουλος 1993, ιδίως σ. 271 κ.ε.· Τόλιας 1996.

102. Pingaud 1887. Κουμαριανού 1968. Σιμόπουλος 1973, 356-387. Barbier 2000. Αυγουστίνου 2003, 226-249. Boisset 2003. *Le voyage en Grèce* 2007.

looting and appropriation regularly went hand in hand with admiration¹⁰¹. A century after the marquis de Nointel's impressive visit to Athens, the French Ambassador to Constantinople and devotee of antiquity the Count Choiseul-Gouffier (1752-1817) repeated the undertaking¹⁰². In August 1784, he ordered the ship taking him from Toulon to Constantinople to assume his duties and anchor off Attica so that he could visit — even if only for two days — the monuments with which he was familiar from his reading. Like his predecessor de Nointel, he had with him an artist, Louis-François Cassas (1756-1827), charged with recording anything of note.

The multi-faceted artist and passionate traveler too Cassas¹⁰³ created a series of views of the city and its antiquities, among which the impressive general view of Athens (figs. 39, 108) stands out. As its incised subtitle states, this was a view as seen from the northeast, from the road leading from Marathon to Athens. It was most likely the first impression from Choiseul-Gouffier's entourage's visual contact with Athens, if we suppose they had anchored off eastern Attica, perhaps at Porto Rafti. This panoramic view of Athens presents the whole city spreading out around the Acropolis, which dominates the center; the entire built part of the city was ideally framed by mountain massifs. Lush vegetation and calm clouds enhance the tranquility of the place and the gentility of the atmosphere. In the foreground, two human figures on horseback stand out, both dressed in Western clothing and hats. The one on the right, who dominates the scene, wearing a hat and with his horse rearing back on two legs, must be the Count de Choiseul-Gouffier, addressing himself through a gesture of introduction to the younger man on the left, the artist Cassas himself, who reciprocates the greeting with his hat. The city of Athens is depicted in breathtaking detail, as not only are its sizable monuments precisely delimited — such as those on the Acropolis, the Theseion on the right, the Olympieion on the left, and the recently-constructed (1778) wall of Hadji Ali Haseki, but every humble dwelling in the small city. This view of Athens is a unique image of the city for its size and accuracy and a rare testament to its pre-revolutionary appearance¹⁰⁴.

101. While the question of the theft of antiquities lies outside the subject of this essay, see indicatively Γεννάδιος 1930; Bracken 1977; Σιμόπουλος 1993, esp. p. 271 ff.; Τόλιας 1996.

102. Pingaud 1887. Κουμαριανού 1968. Σιμόπουλος 1973, 356-387. Barbier 2000. Αυγουστίνου 2003, 226-249. Boisset 2003. *Le voyage en Grèce* 2007.

103. On Cassas generally, see *Im Banne der Sphinx* 1994. On his trip to Greece specifically, see Gilet 1994; Peltre 1994.

104. This particular depiction would obviously have been executed on site by Cassas, but of course been elaborated later. Indeed, due to its exceptional detail and accuracy, it would be reasonable to assume he may have used a *camera obscura* on site, i.e.

40. Τα Προπύλαια (αποκατάσταση), εικονογράφηση στο Jean-Denis Barbié du Bocage, *Recueil – Voyage du jeune Anacharsis*, Παρίσι 1798 (βλ. αρ. κατ. 22)

40. *The Propylaea* (reconstruction), illustration in Jean-Denis Barbié du Bocage, *Recueil – Voyage du jeune Anacharsis*, Paris 1798 (see cat. no. 22)

έναν καλλιτέχνη, τον Louis-François Cassas (1756-1827), επιφορτισμένο να αποτυπώσει κάθε τι αξιόλογο. Ο πολυσχιδής δημιουργός και επίσης παθιασμένος περιηγητής Cassas¹⁰³ φιλοτέχνησε μια σειρά από απόψεις της πόλης και των αρχαιοτήτων της. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζει η εντυπωσιακή γενική άποψη της Αθήνας (εικ. 39, 108). Όπως δηλώνει και ο εγχάρακτος υπότιτλός της, πρόκειται για άποψη ιδωμένη από τα βορειοανατολικά, από το δρόμο που οδηγεί από τον Μαραθώνα στην Αθήνα. Αποτελεί πιθανότατα την πρώτη εντύπωση της συνοδείας του Choiseul-Gouffier στην οπτική επαφή τους με την Αθήνα, αν υποθέσουμε ότι είχαν αγκυροβολήσει στα ανατολικά της Αττικής, ίσως στο Πόρτο Ράφτη. Σε αυτή την πανοραμική άποψη της Αθήνας παρουσιάζεται το σύνολο της πόλης να απλώνεται γύρω από την Ακρόπολη, που κυριαρχεί στο κέντρο, ενώ όλο το κτισμένο τμήμα πλαισιώνεται ιδανικά από τους ορεινούς όγκους. Η έντονη βλάστηση και τα ήρεμα σύννεφα επαυξάνουν τη γαλήνη του τόπου και την ευγένεια της ατμόσφαιρας. Στο πρώτο πλάνο ξεχωρίζουν ανάμεσα στις ανθρώπινες φιγούρες δύο έφιπποι με δυτικότροπη ενδυμασία και καπέλα. Αυτός στα δεξιά, κυρίαρχος της σκηνής, φορώντας το καπέλο και με το αλογό του στα δύο πόδια, θα πρέπει να ταυτιστεί με τον κόμη Choiseul-Gouffier, που απευθύνεται με χειρονομία παρουσίας στο νεαρότερο, αριστερά, τον ίδιο τον καλλιτέχνη Cassas, ο οποίος ανταποδίδει τον χαιρετισμό με το καπέλο του. Η πόλη της Αθήνας απεικονίζεται με εκπληκτική λεπτομέρεια, καθώς αποτυπώνονται επακριβώς οριοθετημένα όχι μόνο τα ογκηρά μνημεία, όπως αυτά στην Ακρόπολη, το Θησείο στα δεξιά, το Ολυμπίο στα αριστερά, το προσφάτως τότε (1778) κατασκευασμένο τείχος του Χατζή Αλή Χασεκί, αλλά και κάθε μία ταπεινή οικία της μικρής πόλης. Η προκείμενη άποψη της Αθήνας αποτελεί μια μοναδική τέτοιας έκτασης και ακρίβειας εικόνα της πόλης, καθώς και ένα σπάνιο τεκμήριο της όψης της προεπαναστατικά¹⁰⁴.

103. Γενικά για τον Cassas, βλ. *Im Banne der Sphinx* 1994. Ειδικότερα για το ταξίδι του στον ελληνικό χώρο, βλ. Gilet 1994· Peltre 1994.

104. Η συγκεκριμένη αποτύπωση σαφώς θα σχεδιάστηκε επί τόπου από τον Cassas, αλλά βεβαίως θα έτυχε επεξεργασίας αργότερα. Είναι μάλιστα εύλογο, λόγω της εξαιρετικής λεπτομέρειας και ακρίβειας, να είχε επί τόπου χρησιμοποιηθεί *camea obscura*, δηλαδή το μηχανικό μέσο της εποχής – πρόδρομος της φωτογραφικής μηχανής – για τον σχεδιασμό του περιγράμματος. Το σχέδιο του Cassas χαράχθηκε το 1800-1802 από το εργαστήριο των Francesco και Giovanni Piranesi (επιγόνων του περίφημου χαράκτη Giambattista Piranesi) και κυκλοφόρησε το 1813 από τον J. M. S. Bence στο *Grandes vues pittoresques des principaux sites et monuments de la Grèce et de la Sicile et des sept Collines de Rome*, μια σειρά χαρτικών με απόψεις της Κωνσταντινούπολης, του Καΐρου, της Αλεξάνδρειας, της Αθήνας, της Ναυπάκτου και των Θη-

βών. Η παρούσα χαλκογραφία έχει επιζωγραφιστεί στο χέρι με υδατοχρώματα, ενώ σώζονται και αντίτυπα ασπρόμαυρα αλλά και με μονοχρωματική απόδοση, με απομίμηση του αισθητικού αποτελέσματος της ζωγραφικής με μελάνι. Σώζεται επίσης (Παρίσι, Bibliothèque nationale, Musée de l'Opéra) μία ζωγραφική σπουδή του ίδιου θέματος, ένα σχέδιο με μολύβι σε χαρτί, επιζωγραφισμένο με υδατόχρωμα και gouache. Βλ. σχετικά *Im Banne der Sphinx* 1994, 256 (αρ. 150)· *Αθήνα Μόναχο* 2000, 291-292· Koutsogiannis 2014, 112 κ.ε. (αρ. 38). Ο Cassas φιλοτέχνησε και μια σειρά σχεδίων και υδατογραφιών με διάφορα αθηναϊκά μνημεία, ορισμένα από τα οποία δημοσιεύθηκαν επίσης στο λεύκωμα *Grandes vues pittoresques*, το 1813. Βεβαίως, το συντομότερο χρονικό διάστημα αυτοψίας, των δύο ημερών, δεν θα του επέτρεψε άνετη και συστηματική εργασία. Θα πρέπει να υποθέσουμε εκ των υστέρων επεξεργασία με βάση πρόχειρα επί τόπου σχέδια.

41. Louis-François Cassas (1756-1827), *Φανταστική σύνθεση της αρχαίας Αθήνας*, περ. 1806, υδατογραφία (αρ. κατ. 5)

41. Louis-François Cassas (1756-1827), *Capriccio of ancient Athens*, ca. 1806, watercolor (cat. no. 5)

Είναι βεβαίως το ιστορικό μεγαλείο της Αθήνας που επέβαλε στον Choiseul-Gouffier να διακόψει το ταξίδι του για να την επισκεφθεί και στον Cassas να αποδώσει κάθε λεπτομέρειά της στη μεγαλοπρεπή αναπαράστασή της. Ο ίδιος ο Cassas μαγεύτηκε από τα διάσπαρτα μνημεία της πόλης. Λίγο αργότερα από την επίσκεψη, σε μια σχετική επιστολή του (24 Οκτ. 1784) περιγράφει την αθηναϊκή εμπειρία του ως ένα όνειρο με υπέροχα ερείπια¹⁰⁵. Τα μαγευτικά ερείπια της Αθήνας ήταν προετοιμασμένος, από την εικονογραφία και τη γραμματεία του *goût à la grecque*, να αποθανυμάσει αλλά και να αποδώσει και ο ίδιος ο Marie-Gabriel-Auguste-Florent comte de Choiseul-Gouffier. Άλλωστε είχε ήδη, από το 1776, πραγματοποιήσει συστηματικά ταξίδια στον ελληνικό χώρο, τα οποία παρουσίασε το 1782 στον πρώτο τόμο του έργου του *Voyage pittoresque de la Grèce*. Η επιτυχία της γλαφυρής περιγραφής του και της θαυμάσιας εικονογράφησης του τον οδήγησαν σε αυτή την αθηναϊκή επίσκεψη, καθώς και σε ακόμη δύο τόμους (1809 και 1822) των ελληνικών ταξιδιών του στην ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα, στη Μικρά Ασία επίσης, κατά τα έτη 1784-1792¹⁰⁶. Ωστόσο, ο δάσκαλος και εμπνευστής, κατά μία έννοια, του ελληνολάτρη Choiseul-Gouffier, ο ελληνιστής αββάς Jean-Jacques Barthélemy (1716-1795) δεν ταξίδεψε ποτέ στην Ελλάδα. Προσέδωσε όμως στη γαλλική ελληνομανία¹⁰⁷ μεγάλη ώθηση, με το ιστορικό μυθιστόρημά του *Voyage du jeune Anacharsis* (1788). Με πρωταγωνιστή τον νεαρό Σκύθη Ανάχαρση να ταξιδεύει στην Ελλάδα το 363-337 π.Χ., αναπλάθει εναργώς και παραστατικά τον αρχαιοελληνικό κόσμο. Η επιτυχία του οδήγησε σε πολλαπλές επανεκδόσεις και μεταφράσεις — και στα ελληνικά από τον κύκλο του Ρήγα Βελεστινλή — μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα. Στην εκδοτική επιτυχία συνέβαλε καθοριστικά ο ξεχωριστός «άτλαντας» (*Recueil de cartes géographiques, plans, vues et médailles de l'ancienne Grèce*), το εικονογραφικό δηλαδή συμπλήρωμα με χαλκογραφημένους πίνακες (χάρτες, τοπογραφικά σχεδιαγράμματα, απόψεις και αποτυπώσεις αρχιτεκτονημάτων). Την ευθύνη του εικονογραφικού υλικού είχε ο Γάλλος ιστορικός γεωγράφος και χαρτογράφος Jean-Denis Barbié du Bocage (1760-1825), ο οποίος αντλεί και από τους περιηγητές που ανήκαν στον κύκλο του κόμη του Choiseul-Gouffier. Οι αναπαραστάσεις ιδίως της αρχαίας Αθήνας συνθέτουν μια ατμοσφαιρική εικόνα της ελληνικής Αρχαιότητας¹⁰⁸ (εικ. 67).

Τέτοιες αποκατεστημένες εκδοχές των αθηναϊκών μνημείων (εικ. 40) αποτελούν τη γαλλική απάντηση στο αγγλικό, πρωτίστως, φαινόμενο της «Ελληνικής Αναβίωσής» τους (*Greek Revival*). Μπορεί τα «υπέροχα ερείπια» να προσέφεραν στον Cassas ένα ανεπανάληπτο αρχαιολογικό όνειρο, ωστόσο και η ενατένιση ολόκληρων των αρχαίων οικοδομημάτων προσφέρει οπωσδήποτε μια διαφορετική αισθητική απόλαυση. Και αφού τα αθηναϊ-

105. Gilet 1994, 96.

106. Για τη σημαντική έκδοση του Choiseul-Gouffier, που όμως δεν εμμένει στην Αθήνα, βλ. ενδεικτικά Κουτσogiάννης 2012, 97 (αρ. 26)· Koutsogiannis 2014, 88 (αρ. 18).

107. Badolle 1926.

108. Τόλιας 1993. Hofmann 1997. Αυγουστίνου 2003, 69-85. Γιακωβάκη 2006, 398-406. Κουτσogiάννης 2012, 98-99 (αρ. 29). Koutsogiannis 2014, 90 (αρ. 20).

It was of course Athens' historical greatness that made Choiseul-Gouffier interrupt his journey to visit it, and which prompted Cassas to depict every detail in its majestic representation. Cassas himself was enchanted by the city's scattered monuments. Shortly after his visit, in a related letter (dated 24 October 1784), he described his Athenian experiences as a dream of wonderful ruins¹⁰⁵. And Marie-Gabriel-Auguste-Florent comte de Choiseul-Gouffier himself was prepared by the iconography and literature of *le goût à la grecque* to admire as well as depict them. Besides, beginning in 1776 he had already made systematic trips to the Greek region which he presented in 1782 in the first volume of his work *Voyage pittoresque de la Grèce*. The success of his vivid description and splendid illustration led him to make this Athenian visit and to publish two further volumes (1809 and 1822) on his journeys to mainland and island Greece and Asia Minor between 1784 and 1792¹⁰⁶.

However, the teacher and in some sense, inspiration for the philhellene Choiseul-Gouffier, the Hellenist abbé Jean-Jacques Barthélemy (1716-1795), never traveled there. But Barthélemy provided a major boost to French Graecomania¹⁰⁷ with his historical novel *Voyage du jeune Anacharsis* (1788). With protagonist the young Scythian Anacharsis traveling to Greece in 363-337 BC, he wove the ancient Greek world lucidly and vividly. His success led to multiple republications and translations by the mid-19th century, including a Greek translation by the circle of Rigas Velestinlis (Rigas Feraios). The separate "atlas" (*Recueil de cartes géographiques, plans, vues et médailles de l'ancienne Grèce*), i.e. the illustrated supplement with copperplates (maps, topographic drawings, views, architectural plans) contributed decisively to its publication success. Responsibility for the illustrations belonged to the French historical geographer and cartographer Jean-Denis Barbié du Bocage (1760-1825), who drew from travelers in the circle of Choiseul-Gouffier. The representations, especially those of ancient Athens, compose an atmospheric picture of Greek antiquity¹⁰⁸ (fig. 67).

the mechanical medium of his age and forerunner of the camera, to draw the outlines. Cassas's drawing was turned into an engraving in 1800-1802 by the workshop of Francesco and Giovanni Piranesi (descendants of the famed engraver Giambattista Piranesi), and published in 1813 by J. M. S. Bence in *Grandes vues pittoresques des principaux sites et monuments de la Grèce et de la Sicile et des sept Collines de Rome*, a series of engravings with views of Constantinople, Cairo, Alexandria, Athens, Naupactus, and Thebes. The copperplate engraving here has been overpainted by hand in watercolors; there also survive copies in black and white and with a monochrome rendering in imitation of the aesthetic result obtained by painting in ink. Also preserved (Paris, Bibliothèque nationale, Musée de l'Opéra) are a painted study of the same subject, a drawing in ink on paper, painted over in watercolors and gouache. See *Im Banne der Sphinx* 1994, 256 (no. 150); *Αθήνα Μόναχο* 2000,

291-292; Koutsogiannis 2014, 112 ff. (no. 38).

Cassas did a series of drawings and watercolors on various Athenian monuments, some of which were also published in the album *Grandes vues pittoresques* in 1813. Of course, the very brief period (two days) he spent in person on the site would not have permitted him comfortable, systematic work. We need to suppose later elaboration done on the basis of his rough onsite sketches.

105. Gilet 1994, 96.

106. On Choiseul-Gouffier's publication, which was important though it did not treat Athens in depth, see indicatively Κουτσογιάννης 2012, 97 (no. 26); Koutsogiannis 2014, 88 (no. 18).

107. Badolle 1926.

108. Τόλιας 1993. Hofmann 1997. Αυγουστίνου 2003, 69-85. Γιακωβάκη 2006, 398-406. Κουτσογιάννης 2012, 98-99 (no. 29). Koutsogiannis 2014, 90 (no. 20).

42. Louis-François Cassas
(1756-1827),
*Μουσείο αρχιτεκτονικής
στο Παρίσι με μοντέλα
μνημείων,*
περ. 1806, χαρακτικό

42. Louis-François Cassas
(1756-1827),
*Architecture museum
in Paris with models
of monuments,*
ca. 1806, engraving

43. Robert Charles
Cockerell, *Φανταστική
σύνθεση της αρχαίας Αθήνας,*
εικονογράφηση στο
Hugh William Williams,
*Select views in Greece
with classical illustrations,*
Λονδίνο & Εδιμβούργο 1829
(βλ. αρ. κατ. 36)

43. Robert Charles
Cockerell, *Capriccio
of ancient Athens,*
illustration in
Hugh William Williams,
*Select views in Greece
with classical illustrations,*
London & Edinburgh 1829
(see cat. no. 36)

Such restored versions of Athenian monuments (fig. 40) were the French response to the primarily English phenomenon of the *Greek Revival*. These “splendid ruins” may have offered Cassas a one-of-a-kind archaeological dream, but the contemplation of entire ancient buildings no doubt provided a different sort of aesthetic pleasure. And since the Athenian monuments had suffered the ravages of time, it remained only to restore them. Thus Cassas, in parallel with his realistic depictions of the city and its monuments, repeatedly created fantastic images of it. In such an architectural reconstruction of ancient Athens (fig. 41), he composed an illusory picture of the city using existing ancient monuments (the Acropolis in the background, the monument of Lysicrates and the Tower of the Winds at left) as well as entirely imaginary ones like the rotunda at right¹⁰⁹. This composition by Cassas continues the long tradition of paradoxical compositions (*capricci*) focused on architecture¹¹⁰. This should be linked with his study of monumental architecture more generally, and with the construction of 745 models of the most important world monuments known to him, material designed as a museum for the Architectural School in Paris, which operated on an experimental basis around 1806 (fig. 42). Cassas included the most important Athenian monuments among these architectural models, as they were known to him both first-hand and through their printed images¹¹¹.

Thus, the realistic image of Athens was not artistically or aesthetically capable of sidelining its imaginary rendering, either in the 18th century with the major publications by Le Roy and Stuart & Revett or later. In its turn, the late Neoclassicism of the 19th century enriched the pictorial series of *capricci*. The graphic depiction of ancient Athens¹¹² by the architect Charles Robert Cockerell (1788-1863) (fig. 43), employed as the frontispiece for the travelogue by Hugh William Williams (1773-1829) titled *Select Views in Greece with Classical Illustrations* (1829)¹¹³, employed the same aesthetic approach as the classicizing visions of German artists, including those by Karl Friedrich Schinkel (1781-1841), Leo von Klenze (1784-1864)¹¹⁴ (fig. 44), and Karl Georg Anton Graeb (1816-1884)¹¹⁵ (fig. 2). In all these architectural “dream-fantasies” of ancient Athens, the Acropolis was used as the main motif, supplemented by other of the city’s buildings on the basis of the archaeological knowledge of the era. Anything miss-

109. Koutsogiannis 2014, 112 ff. (no. 40).

110. By the term *capriccio*, we mean a pictorial representation (painting, drawing, engraving) resulting from an architectural synthesis (normally, antiquities and ruins), rendered in a “fantastic” manner. As a rule, existing monuments were presented, but in combinations that showed a fanciful result. Architectural *capricci* were widespread in the 18th century.

On architectural *capricci* in general, see McCormick 1999; Ungureanu 2012; Steil 2014; Sestieri 2015. On Greek-themed *capricci* specifically and imaginary compositions of Greek an-

tiquities, see the studies by A. Κούρια (Κούρια 1987; Kouria 2002; Κούρια 2009-2010).

111. Szambien 1994. Bergdoll 2000, 117.

112. Τόλιας 1995, 72-74 (no. 25), cf. Stoneman 1998, 34. Beschi 2009.

113. *Τόπος και Εικόνα* 1983, 161-221. Τόλιας 1995, 94 (no. 34). Koutsogiannis 2014, 102 (no. 32).

114. Stoneman 1998, 40. *Αθήνα Μόναχο* 2000, 315-316 (no. 37).

115. Koutsogiannis 2014, 137 (no. 66).

κά μνημεία έχουν υποστεί τη φθορά του χρόνου, δεν απομένει παρά η αποκατάστασή τους. Έτσι ο Cassas, παράλληλα με ρεαλιστικές απεικονίσεις της πόλης και των μνημείων της, φιλοτεχνεί κατ' επανάληψη και φανταστικές εικόνες της. Σε μια τέτοιου χαρακτήρα αρχιτεκτονική ανάπλαση της αρχαίας Αθήνας (εικ. 41), συνθέτει μια φαντασμαγορική εικόνα της πόλης με αρχαία μνημεία υπαρκτά — όπως η Ακρόπολη στο βάθος, το μνημείο του Λυσικράτους και ο Πύργος των Ανέμων αριστερά — αλλά και εντελώς φανταστικά — όπως ο κυκλοτερής ναός (rotonda) δεξιά¹⁰⁹. Η σύνθεσή του αυτή συνεχίζει τη μακρά παράδοση των παράδοξων συνθέσεων (*capricci*) εστιασμένων στην αρχιτεκτονική¹¹⁰. Θα πρέπει δε να συνδεθεί με τη μελέτη του της μνημειακής αρχιτεκτονικής εν γένει και την κατασκευή 745 μοντέλων με τα σημαντικότερα (γνωστά του) μνημεία του κόσμου, υλικό που σχεδιάστηκε ως μουσείο για την Αρχιτεκτονική Σχολή στο Παρίσι και λειτούργησε πειραματικά περί το 1806 (εικ. 42). Ανάμεσα σε αυτά τα πρότυπα αρχιτεκτονήματα ο Cassas περιέλαβε και τα σημαντικότερα αθηναϊκά μνημεία, όπως τα γνώριζε τόσο κατ' αυτοψία όσο και μέσω των έντυπων εικόνων τους¹¹¹.

Η ρεαλιστική επομένως εικόνα της Αθήνας δεν είναι ικανή, καλλιτεχνικά και αισθητικά, να παραγκωνίσει τη φανταστική απόδοσή της, ούτε κατά τον 18ο αιώνα — με τις μεγάλες δημοσιεύσεις από τους Le Roy και Stuart & Revett — ούτε όμως και αργότερα. Ο όψιμος Νεοκλασικισμός του 19ου αιώνα εμπλουτίζει με τη σειρά του την εικονογραφική σειρά των *capricci*. Η γραφιστική απόδοση της αρχαίας Αθήνας¹¹² από τον αρχιτέκτονα Charles Robert Cockerell (1788-1863) (εικ. 43), ως προμετωπίδα μάλιστα του περιηγητικού έργου του Hugh William Williams (1773-1829) με τίτλο *Select Views in Greece with Classical Illustrations* (1829)¹¹³, βρίσκεται στην ίδια αισθητική προσέγγιση με τα κλασικιστικά οράματα Γερμανών καλλιτεχνών, όπως του Karl Friedrich Schinkel (1781-1841), του Leo von Klenze (1784-1864)¹¹⁴ (εικ. 44), του Karl Georg Anton Graeb (1816-1884)¹¹⁵ (εικ. 2). Σε όλες αυτές τις αρχιτεκτονικές ονειροφантаσίες της αρχαίας Αθήνας χρησιμοποιείται ως κύριο μοτίβο η Ακρόπολη και συμπληρώνεται από άλλα οικοδομήματα της πόλης, με βάση την αρχαιολογική γνώση της εποχής. Ό,τι λείπει μπορεί να συμπληρωθεί, καλλιτεχνική αδεία, με οικοδομήματα που αντλούν και από άλλες περιόδους της παγκόσμιας αρχιτεκτονικής, αρκεί να υπηρετούν το μεγαλείο που συνάδει με την αρχέτυπη Αθήνα.

109. Koutsogiannis 2014, 112 κ.ε. (αρ. 40).

110. Με τον όρο *capriccio* εννοούμε εικαστική αναπαράσταση (ζωγραφική, σχέδιο, χαρακτική) που προκύπτει ως σύνθεση από αρχιτεκτονήματα, συνήθως αρχαιότητες και ερείπια, κατά τρόπο φανταστικό. Κατά κανόνα παρουσιάζονται υπαρκτά μνημεία αλλά σε συνδυασμούς από τους οποίους προκύπτει ένα ευφάνταστο αποτέλεσμα. Τα *capricci* αρχιτεκτονικού τύπου είχαν μεγάλη διάδοση κατά τον 18ο αιώνα.

Γενικά για τα *capricci* αρχιτεκτονικού τύπου, βλ. McCormick 1999· Ungureanu 2012· Steil 2014· Sestieri 2015. Ειδικά για ελληνικής

θεματογραφίας *capricci* και γενικώς για φανταστικές συνθέσεις με ελληνικές αρχαιότητες, βλ. τις μελέτες της Α. Κούρια (Κούρια 1987· Kouria 2002· Κούρια 2009-2010).

111. Szambien 1994. Bergdoll 2000, 117.

112. Τόλιας 1995, 72-74 (αρ. 25). Πρβλ. Stoneman 1998, 34· Beschi 2009.

113. *Τόπος και Εικόνα* 1983, 161-221. Τόλιας 1995, 94 (αρ. 34). Koutsogiannis 2014, 102 (αρ. 32).

114. Stoneman 1998, 40. *Αθήνα Μόναχο* 2000, 315-316 (αρ. 37).

115. Koutsogiannis 2014, 137 (αρ. 66).

44. Leo von Klenze
(1784-1864),
Φανταστική σύνθεση της
αρχαίας Αθήνας, 1846,
Μόναχο, Neue Pinakothek

44. Leo von Klenze
(1784-1864),
Capriccio of ancient
Athens, 1846,
Munich, Neue Pinakothek

45. Άποψη της Αθήνας
από το Ολυμπείο,
εικονογράφηση στο
Jean-Baptiste Le Chevalier,
*Recueil des cartes, plans,
vues et médailles,
pour servir au Voyage
de la Troade*,
Παρίσι 1802
(αρ. κατ. 16)

45. View of Athens
form the Olympieion,
illustration in
Jean-Baptiste Le Chevalier,
*Recueil des cartes, plans,
vues et médailles,
pour servir au Voyage
de la Troade*,
Paris 1802
(cat. no. 16)

Η περιηγητική πλημμυρίδα στην Αθήνα πριν και μετά την Επανάσταση

Η Αθήνα, ήδη στα τέλη του 18ου αιώνα, είναι πια καλά εγνωσμένος τόπος, εξίσου καλά απεικονισμένος τόσο σε πλειάδα εικονογραφημένων εκδόσεων — άρα προσβάσιμων στο ευρύ κοινό — όσο και σε αρκετά πρωτότυπα έργα τέχνης — προνόμιο λιγοστών εκλεκτών. Ωστόσο ο περιηγητικός ζήλος τον επόμενο αιώνα όχι μόνο δεν θα ανακοπεί, τουναντίον θα ενταθεί¹¹⁶, ομοίως και η παραγωγή αθηναϊκών εικόνων¹¹⁷. Το ελληνικό ταξίδι ευρύτερα, πριν και μετά τα χρόνια της Επανάστασης του 1821, προσελκύει μια πληθώρα περιηγητών με ποικίλα ενδιαφέροντα. Η Αθήνα σταθερά πρωταγωνιστεί στο σχετικό ενδιαφέρον των οδοιπορικών.

116. Ευρύτερα για το κύμα των περιηγητών που κατακλύζουν την προ- και μεταεπαναστατική Ελλάδα, βλ. Σιμόπουλος 1975α, β· Angelomatis-Tsougarakis 1990, ειδικότερα

για την Αθήνα, βλ. Παντελοδήμος 1997· Κεφαλληναίου 2004, 52 κ.ε.

117. Τσιγκάκου 1981. *Glanz der Ruinen* 1995, ιδίως 36-81.

ing could be filled out (by dint of artistic license) with buildings that drew from other periods in world architecture, provided they served the grandeur consistent with the archetypal Athens.

The surge in travel to Athens before and after the Greek Revolution

Athens was already well known before the close of the 18th century, and it was also well illustrated, both in a host of illustrated editions (and thus, accessible to the general public) as well as in a number of original artworks (the privilege of the select few). However, in the following century there was not only no end to the zeal for travel, but on the contrary it grew¹¹⁶, as did the production of images of Athens¹¹⁷. Both before and after the 1821 Revolution, the journey to Greece attracted a host of travelers sporting a variety of interests. Athens regularly led the way in the related interest in itineraries.

Even when this interest lay elsewhere in the Greek world, passing through Athens was considered *de rigueur*. For example, the Frenchman Jean-Baptiste Le Chevalier (1752-1836) traveled on multiple occasions to Greece and Asia Minor in the search for Troy and the Homeric world, but in his related three-volume edition (*Voyage de la Troade*, 1802) and accompanying pictorial atlas (*Recueil des cartes, plans, vues et médailles*)¹¹⁸, he could not but include an impressive view of Athens as seen from the Olympieion (fig. 45). Nineteenth-century travelers competed over who could produce the most elegant descriptions and accurate evidence, correcting past inaccuracies and arbitrariness such as mistaken identifications of monuments (the remnants of the tradition of giving monuments nicknames), and provide the most detailed architectural plans. By way of illustration, in the early 19th century the Irish painter and antiquarian Edward Dodwell (1767-1832) travelled extensively throughout the entire Greek area in the company of the Italian artist Simone Pomardi¹¹⁹. It seems likely that their collaboration did not continue as originally agreed, and so they proceeded to separate publications. Dodwell¹²⁰ set forth his impressions (*A Classical and Topographical Tour through Greece*) in 1819¹²¹ employing Pomardi's illustrations, and Pomardi presented his own version in the following year (*Viaggio nella Grecia*), with more abundant illustration¹²². The clarity of the visual information in Pomardi's edition, like the architectural plan of the monument of the Thrasyllus on the South Slope of the Acropolis (fig. 46), satisfied even the most demanding viewers-readers. On the other hand, the more artistic

116. On the wave of travelers that inundated pre- and post-Revolutionary Greece, see Σιμόπουλος 1975a, β; Angelomatis-Tsougarakis 1990, and for Athens specifically, see Παντελοδήμος 1997; Κεφαλληναίου 2004, 52 ff.

117. Τσιγκάκου 1981. *Glanz der Ruinen* 1995, esp. 36-81.

118. Koutsogiannis 2014, 92 (no. 22).

119. Σιμόπουλος 1975a, 144 ff. Camp 2013.

120. *Τόπος και Εικόνα* 1983, 17-93.

121. Τόλιας 1995, 46-48 (no. 16). Koutsogiannis 2014, 96 (no. 26).

122. Σιμόπουλος 1975a, 233 ff. *Τόπος και Εικόνα* 1983, 95-

113. Koutsogiannis 2014, 97 (no. 27).

46. Το μνημείο του Θρασύλλου, εικονογράφηση στο Simone Pomardi, *Viaggio nella Grecia*, Ρώμη 1820 (βλ. αρ. κατ. 19)

46. The monument of Thrasyllus, illustration in Simone Pomardi, *Viaggio nella Grecia*, Rome 1820 (see cat. no. 19)

αρχαιοδίφης Edward Dodwell (1767-1832) ταξιδεύει εκτενώς σε όλο τον ελλαδικό χώρο, μαζί με τον Ιταλό καλλιτέχνη Simone Pomardi¹¹⁹. Πιθανόν η συνεργασία των δύο δεν συνεχίστηκε όπως είχε συμφωνηθεί αρχικά, οπότε προχώρησαν σε ξεχωριστές εκδόσεις. Καθώς ο Dodwell¹²⁰ τυπώνει τις εντυπώσεις του (*A Classical and Topographical Tour through Greece*) το 1819¹²¹, χρησιμοποιώντας την εικονογράφηση του Pomardi, ο τελευταίος παρουσιάζει τη δική του εκδοχή τον επόμενο χρόνο (*Viaggio nella Grecia*), με πιο πλούσια εικονογράφηση¹²². Η καθαρότητα της εικαστικής πληροφορίας που προσφέρει η έκδοση του Pomardi — όπως η αποτύπωση του μνημείου του Θρασύλλου στη Νότια κλιτύ της Ακρόπολης (εικ. 46) — ικανοποιεί τον απαιτητικό θεατή και αναγνώστη. Από την άλλη μεριά, η πιο καλλιτεχνική προσέγγιση στο έργο του Dodwell φαίνεται τόσο από την επιλογή των σκηνών που παρουσιάζει στην έκδοση του 1819 — όπως με τον Καπουτσίνο μοναχό να διαβάζει εντός του μνημείου του Λυσικράτους (εικ. 86) — όπως και συνολικά από την εξαιρετική αισθητική ενός λευκώματος με επιχρωματισμένες ακουατίντες, που εκδίδει δύο χρόνια αργότερα (*Views in Greece*)¹²³, ταυτόχρονα με την έναρξη της Επανάστασης (εικ. 7, 53, 56, 81).

Όσο πληθαίνουν οι περιηγητικές εκδόσεις αλλά και τα μεμονωμένα έργα τέχνης με θέμα την Αθήνα τόσο εντάσσονται οργανικά στο κάδρο της ή και αποκτούν εντελώς αυτόνομο χαρακτήρα οι άνθρωποι της πόλης. Αν μέχρι και τον 18ο αιώνα οι Αθηναίοι παρουσιάζονται δευτερευόντως, συμπληρωματικά ή ως ενδεί-

Ακόμη και όταν αυτό εντοπίζεται σε άλλα μέρη του ελληνικού κόσμου, το πέρασμα από την Αθήνα είναι επιβεβλημένο. Για παράδειγμα, ο Γάλλος Jean-Baptiste Le Chevalier (1752-1836) ταξίδεψε επανειλημμένα στην Ελλάδα και τη Μικρά Ασία προς αναζήτηση της Τροίας και του ομηρικού κόσμου, αλλά στη σχετική τρίτομη έκδοσή του (*Voyage de la Troade*, 1802) και στον συνοδευτικό εικονογραφικό άτλαντα (*Recueil des cartes, plans, vues et médailles*)¹¹⁸ δεν μπορεί να μη συμπεριλάβει μια εντυπωσιακή άποψη του αθηναϊκού πεδίου από την πλευρά του Ολυμπίου (εικ. 45).

Οι περιηγητές του 19ου αιώνα επιδίδονται σε έναν ανταγωνισμό για περισσότερο γλαφυρές περιγραφές, πιο ακριβή στοιχεία — διορθώνοντας ανακρίβειες και αυθαιρεσίες του παρελθόντος, όπως τις λανθασμένες ταυτίσεις των μνημείων, κατάλοιπα της παράδοσης των παρωνυμίων — πιο λεπτομερείς αποτυπώσεις. Ενδεικτικά, στις αρχές του 19ου αιώνα, ο Ιρλανδός ζωγράφος και

118. Koutsogiannis 2014, 92 (αρ. 22).

119. Σιμόπουλος 1975α, 144 κ.ε. Camp 2013.

120. *Τόπος και Εικόνα* 1983, 17-93.

121. Τόλιας 1995, 46-48 (αρ. 16). Koutsogiannis 2014, 96 (αρ. 26).

122. Σιμόπουλος 1975α, 233 κ.ε. *Τόπος και Εικόνα* 1983, 95-113. Koutsogiannis 2014, 97 (αρ. 27).

123. Koutsogiannis 2014, 99 (αρ. 29).

approach adopted in Dodwell's work appeared both in the choice of scenes presented in the 1819 edition, like that showing a Capuchin monk reading in the monument of Lysicrates (fig. 86), as well as overall in the exceptional aesthetics of an album containing colored aquatints issued two years later (*Views in Greece*)¹²³ simultaneously with the outbreak of the Greek War of Independence (fig. 7, 53, 56, 81).

The greater the proliferation of travelogues and stand-alone artworks having Athens as their subject, the more the city's people became organically integrated into its framework, even to the point of acquiring an entirely autonomous character. If until the 18th century Athenians were presented as of secondary importance, serving as supplementary figures or indicators of scale (*staffages*), 19th century Romanticism would progressively award them a key — sometimes even a leading — role. In this way, interest turned to ongoing daily life, breaking the previous monopoly held by antiquities. For example, in Dodwell's album the antiquities sometimes acquire the character of a stage setting for presenting the daily life of Athens' residents, as in the area inside the Tower of the Winds, which had been converted to a *tekke* (fig. 47). It is also telling that the edition by the French painter Louis Dupré (1789-1837) entitled *Voyage à Athènes et à Constantinople* (1825) carried an explanatory subtitle as a "collection of Greek portraits, views, and costumes". Dupré's impressive album, with 40 full-page exceptionally high-quality lithographs, offered a series of portraits, genre scenes, and landscapes executed in 1819¹²⁴, among which figured the French consul and antiquarian Louis-François-Sebastien Fauvel (1753-1838), who had been established in Athens for years. Fauvel is shown posing in the foreground on the veranda of his home, built in 1813 on the site of the ancient Agora, being served by his housekeeper¹²⁵ (fig. 10). Fauvel was a key figure in the Athenian antiquarianism of this era¹²⁶, an erudite researcher who guided and directed visitors to the city, conducted excavations, and formed a collection of antiquities, pieces from which

47. Χορός δερβισηδων στον Πύργο των Ανέμων, εικονογράφηση στο Edward Dodwell, *Views in Greece*, Λονδίνο 1821 (βλ. αρ. κατ. 40)

47. *Dance of the dervishes in the Tower of the Winds*, illustration in Edward Dodwell, *Views in Greece*, London 1821 (see cat. no. 40)

123. Koutsogiannis 2014, 99 (no. 29).

124. Κουμαριανού 2005, 247-252. Koutsogiannis 2014, 101 (no. 31).

125. This emblematic portrait of Fauvel by Dupré is preserved to us in various versions: in addition to the multiple color lithograph in the 1825 edition, it has survived in oil and watercolor versions. See in this regard Stoneman 1998, 30; Rowland 1999, 101 (no. 55); Koutsogiannis 2014, 23.

126. It should be noted that Fauvel was a competitor of Lord Elgin in the contest for the illicit removal of the Parthenon's sculptures. On Fauvel and his activity in Athens, see Σιμόπουλος 1973, 461-468; Σιμόπουλος 1975β, 572-582; Beschi 1984β; Beschi 2005; Stoneman 1996; 249-252; Clairmont 2007; Zambon 2009.

48. Άποψη της Ακρόπολης,
εικονογράφηση στο
Louis Dupré,
*Voyage à Athènes
et à Constantinople*,
Παρίσι 1825
(βλ. αρ. κατ. 69)

48. *View of the Acropolis*,
illustration in
Louis Dupré,
*Voyage à Athènes
et à Constantinople*,
Paris 1825
(see cat. no. 69)

ξεις κλίμακας (ως μορφές *staffages*), ο Ρομαντισμός του 19ου αιώνα θα τους αποδώσει προοδευτικά καίριο ρόλο, κάποτε και πρωταγωνιστικό. Κατ' αυτό τον τρόπο το ενδιαφέρον στρέφεται (και) στην τρέχουσα καθημερινότητα, διασπώντας το προηγούμενο μονοπώλιο των αρχαιοτήτων. Παραδειγματικά, στο λεύκωμα του Dodwell οι αρχαιοτήτες κάποτε αποκτούν σκηνογραφικό χαρακτήρα, για να παρουσιαστεί η καθημερινότητα των κατοίκων της Αθήνας, όπως στο χορό εντός του Πύργου των Ανέμων, που έχει μετατραπεί σε τεκέ (εικ. 47). Είναι ενδεικτικό επίσης ότι η έκδοση του Γάλλου ζωγράφου Louis Dupré (1789-1837), με τίτλο *Voyage à Athènes et à Constantinople* (1825), επεξηγείται, στον υπότιτλο, ως συλλογή προσωπογραφιών, απόψεων και ενδυμασιών. Το εντυπωσιακό λεύκωμά του, με 40 ολοσέλιδες έγχρωμες λιθογραφίες εξαιρετικής ποιότητας, προσφέρει μια σειρά πορτραίτων, ηθογραφικών σκηνών και τοπίων, φιλοτεχνημένα κατά το 1819¹²⁴. Μεταξύ αυτών φιγουράρει ο εγκατεστημένος από χρόνια στην Αθήνα Γάλλος πρόξενος και αρχαι-

124. Κουμαριανού 2005, 247-252. Koutsogiannis 2014, 101 (αρ. 31).

are printed at right in the depiction¹²⁷. Of course, the Acropolis is featured in the background to stamp the representation with its own grandeur. Clearly, the primacy of the Acropolis in the “framing” of any image of Athens was never questioned. The same was true of its depiction in another representation in Dupré’s album (fig. 48). Here, however, the figures in local costumes acquire a notable role, like that in the view of the city from the hill of the Muses done a little later in 1828 by the British painter Richard Banks Harraden (fig. 83): the human figures in the foreground lend the scene its requisite “folkloric” character, a constant requirement of Orientalism¹²⁸.

Such continuously-proliferating depictions of ordinary, contemporary Athenians — and not some imaginary fellow-citizens of Pericles, as in the 18th century — nurtured and at the same time were imposed by the era’s Philhellenism movement. Greece’s Classical heritage contributed significantly to the positive outcome of the Greek demand for freedom. The ancient “mantle” in which Ottoman-held Greece was cloaked for the visual culture of the West decisively aided its liberation¹²⁹. And in the case of Athens even more markedly, its ancient monuments helped not only with their visual “restoration”, but also in the historical justification of the precedence of Athens itself¹³⁰. Its classical heritage, firmly distilled in the signifying/significant view of the Parthenon (figs. 72, 79) as a symbol of freedom and democracy ideologically required the proclamation of Athens (18 September 1834) as the capital of the free Greek state.

The new capital was depicted over and over, in general views and piecemeal scenes, normally with its antiquities as backdrop (figs. 71, 84, 87). The city and its developing urban plan were now captured in detail, as in the 1835 panoramic view by the German artist August Ferdinand Stademann (1791-1873). The total of ten drawings by Stademann which were turned into lithographs and presented together with an explanatory text in the edition *Panorama von Athen* (1841)¹³¹ accurately depicted the city and surrounding Attic basin, surpassing in faithfulness all other previous efforts (figs. 69, 70). This was why it was reproduced or employed extensively in various versions, whether decorative in nature like its small-scale, circular adaptation¹³² (fig. 68), or with a monumental purpose, like the large-scale oil painting with its chosen view of the Acropolis¹³³ (fig. 49), where the anonymous painter chose from the panorama the area between the Theseion at left and the Acropolis at right to monumentalize the image of Athens around the mid-19th century.

127. Beschi 2001.

128. Koutsogiannis 2014, 121 (no. 45).

129. See for example Αυγουστίνου 2003, 402-411. On philological Philhellenism and archaeological Philhellenism respectively, see indicatively Spencer 1954; Marchand 1996.

130. On the imposition of Athens as the capital by order of

Neoclassicism, see indicatively Παπαγεωργίου-Βενετάς 2001.

Cf. Κεφαλληναίου 2004, 70-82.

131. *Αθήνα Μόναχο* 2000, 339-340. Koutsogiannis 2014, 126 (no. 51).

132. Koutsogiannis 2014, 126 (no. 53).

133. Koutsogiannis 2014, 126 (no. 52).

οδίφης Louis-François-Sebastien Fauvel (1753-1838). Ποζάρει σε πρώτο πλάνο, στη βεράντα του σπιτιού του, χτισμένου το 1813 στον χώρο της Αρχαίας Αγοράς, με την οικονόμο του που τον υπηρετεί¹²⁵ (εικ. 10). Ο Fauvel αποτελεί κομβικό πρόσωπο της αθηναϊκής αρχαιοδιφίας της εποχής¹²⁶, εμβριθή ερευνητή της, που ξεναγεί και κατευθύνει τους επισκέπτες της πόλης, διενεργεί ανασκαφές και συγκροτεί συλλογή αρχαιοτήτων, κομμάτια της οποίας αποτυπώνονται δεξιά στην απεικόνιση¹²⁷. Βεβαίως, η Ακρόπολη προβάλλει στο φόντο, για να σφραγίσει την παράσταση με το μεγαλείο της. Σαφώς η πρωτοκαθεδρία της Ακρόπολης στο «καδράρισμα» οποιασδήποτε εικόνας της Αθήνας διαχρονικά δεν αμφισβητήθηκε ποτέ. Το ίδιο ισχύει και στην απεικόνισή της σε άλλη παράσταση του λευκώματος Dupré (εικ. 48). Και εδώ πάντως οι μορφές με τις τοπικές ενδυμασίες αποκτούν αξιοπρόσεκτο ρόλο, ομοίως και στην άποψη της πόλης από τον λόφο των Μουσών λίγο αργότερα, το 1828, από τον χρωστήρα του Βρετανού ζωγράφου Richard Bankes Harraden (εικ. 83): οι ανθρώπινες φιγούρες στο πρώτο πλάνο προσδίδουν τον απαιτούμενο φολκλόρ χαρακτήρα, σταθερό αιτούμενο του Οριενταλισμού¹²⁸.

Τέτοιες πάντως συνεχώς πολλαπλασιαζόμενες αποδόσεις και των καθημερινών συγχρόνων Αθηναίων — και όχι κάποιων φανταστικών συμπολιτών του Περικλή, όπως στον 18ο αιώνα — τροφοδοτούν και συγχρόνως επιβάλλονται από το ρεύμα του Φιλελληνισμού της εποχής. Η κλασική κληρονομιά της Ελλάδας συντέλεσε καθοριστικά στη θετική έκβαση του ελληνικού αιτήματος για ελευθερία. Ο αρχαίος μανδύας, με τον οποίο ήταν καλυμμένη για την οπτική κουλτούρα της Δύσης η οθωμανοκρατούμενη Ελλάδα, βοήθησε αποφασιστικά στην απελευθέρωσή της¹²⁹. Και στην περίπτωση της Αθήνας, ακόμη πιο έκδηλα, τη βοήθησαν τα αρχαία μνημεία της όχι μόνο για να «αποκατασταθούν» τα ίδια εικονογραφικά, αλλά για να δικαιωθούν ιστορικά τα πρωτεία της πόλης καθαυτά¹³⁰. Η κλασική κληρονομιά της, όπως συμπυκνώνεται σταθερά στη σημαίνουσα όψη του Παρθενώνα (εικ. 72, 79), ως σύμβολο της ελευθερίας και της δημοκρατίας, επέβαλλε ιδεολογικά την ανακήρυξη της Αθήνας (18 Σεπτ. 1834) σε πρωτεύουσα του απελεύθερου ελληνικού κράτους.

Η νεαρή πρωτεύουσα πόλη απεικονίζεται ξανά και ξανά, σε συνολικές απόψεις και σε αποσπασματικές σκηνές, συνήθως με τις αρχαιότητες της ως σκηνικό (εικ. 71, 84, 87). Η αναπτυσσόμενη πολεοδομικά πόλη απο-

125. Η συγκεκριμένη εμβληματική προσωπογράφηση του Fauvel από τον Dupré μάς σώζεται σε διάφορες εκδοχές, πέραν της πολλαπλής έγχρωμης λιθογραφίας στην έκδοση του 1825, επίσης σε ελαιογραφία και υδατογραφία. Βλ. ενδεικτικά Stoneman 1998, 30· Rowland 1999, 101 (αρ. 55)· Koutsogiannis 2014, 23.

126. Ας σημειωθεί ότι ο Fauvel ήταν ανταγωνιστής του Λόρδου Elgin στον αγώνα λαθραίας απόσπασης των γλυπτών του Παρθενώνα. Γενικά για τον Fauvel και τη δράση του στην Αθήνα, βλ. Σιμόπουλος 1973, 461-468· Σιμόπουλος 1975β,

572-582· Beschi 1984β· Stoneman 1996, 249-252· Beschi 2005· Clairmont 2007· Zambon 2009.

127. Beschi 2001.

128. Koutsogiannis 2014, 121 (αρ. 45).

129. Βλ. για παράδειγμα Αυγουστίνου 2003, 402-411. Για τον Φιλελληνισμό που καλλιεργείται στη φιλολογία και αντίστοιχα στην αρχαιολατρία, βλ. ενδεικτικά Spencer 1954· Marchand 1996.

130. Για την επιβολή της Αθήνας ως πρωτεύουσας κατ' επιταγή του Νεοκλασικισμού, βλ. ενδεικτικά Παπαγεωργίου-Βενετάς 2001. Πρβλ. Κεφαλληναίου 2004, 70-82.

THE IMAGE OF ATHENS IN MODERN EUROPEAN VISUAL CULTURE

TH. KOUTSOGIANNIS

49. Ανώνυμος καλλιτέχνης,
Άποψη της Ακρόπολης,
περ. 1841-1852,
ελαιογραφία,
Συλλογή Έργων Τέχνης
της Βουλής των Ελλήνων

49. Anonymous artist,
View of the Acropolis,
ca. 1841-1852,
oil painting,
Hellenic Parliament
Art Collection

τυπώνεται πλέον λεπτομερώς, όπως το 1835 στο πανόραμα του Γερμανού καλλιτέχνη August Ferdinand Stademann (1791-1873). Τα δέκα συνολικά σχέδιά του που λιθογραφήθηκαν και παρουσιάστηκαν με επεξηγηματικό κείμενο στην έκδοση *Panorama von Athen* (1841)¹³¹ απεικονίζουν επακριβώς την πόλη με τον περιβάλλοντα χώρο του αττικού λεκανοπεδίου, ξεπερνώντας σε πιστότητα κάθε προηγούμενη προσπάθεια (εικ. 69, 70). Γι' αυτό και αναπαρήχθη ή αξιοποιήθηκε κατά κόρον, σε διάφορες εκδοχές, είτε διακοσμητικού χαρακτήρα, όπως η σε μικρό μέγεθος και κυκλικό σχήμα προσαρμογή του¹³² (εικ. 68), είτε μνημειακού σκοπού, όπως η μεγάλων διαστάσεων ελαιογραφία με επιλεγμένη την άποψη της Ακρόπολης¹³³ (εικ. 49): ο ανώνυμος ζωγράφος επιλέγει από το πανόραμα το τμήμα ανάμεσα στο Θησείο, αριστερά, και την Ακρόπολη, δεξιά, για να μνημειώσει την εικόνα της Αθήνας περί τα μέσα του 19ου αιώνα.

Σαφώς, η δεσπόζουσα θέση της Ακρόπολης¹³⁴ οριοθετεί διαχρονικά την αναπαράσταση της Αθήνας, επιστέφοντας κάθε άποψη της πόλης, από τον Ιλισό ποταμό (εικ. 93) ή από την πλευρά του Θησείου (εικ. 62). Οι τυπικές αυτές αποδόσεις το 1857 από τον Δανό ζωγράφο Johann Carl Neumann (1833-1891) και στα τέλη του 19ου αιώνα από τον Γερμανό ζωγράφο Max Friedrich Rabes (1868-1944) δεν επαναλαμβάνουν απλώς στερεότυπες εικόνες της πόλης, αλλά επαυξάνουν την εικαστική παρουσία της και επιβεβαιώνουν τη σημασία της¹³⁵.

Τον ίδιο ρόλο εκπληρώνουν και οι πολλαπλές απεικονίσεις του πεδίου πάνω στην Ακρόπολη, με το σύνολο των πρότυπων μνημείων της. Και αν στον προχωρημένο πια 19ο αιώνα η όψη τους είναι πλέον απεικονισμένη κατ' επανάληψη, άρα η γνωστική ανάγκη κορεσμένη, η αισθητική απόλαυση πάντως διατηρείται. Για παράδειγμα, ο Étienne Rey (1789-1867) παρουσιάζει το Ερέχθειο με τον ανοικτό χώρο της Ακρόπολης (εικ. 50) κατά δεξιότεχνικό γραφιστικό τρόπο. Η μεγαλοσχήματη έκδοση του Rey (*Voyage pittoresque en Grèce et dans le Levant*, 1867) κλείνει ουσιαστικά τη μακρά ιστορία των περιηγητικών εκδόσεων αθηναϊκού ενδιαφέροντος, με συγχρόνως καλλιτεχνικό χαρακτήρα¹³⁶.

Άλλωστε, έχει πια εισέλθει δυναμικά στο πεδίο του οπτικού πολιτισμού και της αναπαράστασης το νέο μέσο της φωτογραφίας. Η απεικόνιση γενικών απόψεων της πόλης και των αρχαιοτήτων της θα είναι από τα πρώτα τυπικά θέματα που θα κληθεί να αποδώσει. Και όσο και αν η φωτογραφία συνδέεται πρωτίστως με την πιστότητα — τουλάχιστον στα πρώτα της βήματα — η αισθητική της προσέγγιση είναι εξίσου σημαίνουσα. Μάλιστα, θα οικειοποιηθεί την εικαστική αντίληψη της ζωγραφικής και της εικονογράφησης βιβλίων, λειτουργώντας, ως έναν τουλάχιστον βαθμό, μιμητικά. Κατ' αυτήν την έννοια οι φωτογράφοι του αθηναϊκού τοπίου, τουλάχιστον στον 19ο αιώνα, υποδέχονται, τυποποιούν και

131. *Αθήνα Μόναχο* 2000, 339-340. Koutsogiannis 2014, 126 (αρ. 51).

132. Koutsogiannis 2014, 126 (αρ. 53).

133. Koutsogiannis 2014, 126 (αρ. 52).

134. Βλ. σχετικά Παπαγεωργίου-Βενετάς 2004, 68 κ.ε.

135. Βλ. Koutsogiannis 2014, 136 (αρ. 65) και 142 (αρ. 73) αντιστοίχως.

136. Koutsogiannis 2014, 108 (αρ. 37).

50. Το Ερέχθειο,
εικονογράφιση στο
Étienne Rey, *Voyage
pittoresque en Grèce
et dans le Levant*,
Λυών 1867 (αρ. κατ. 18)

50. *The Erechtheion*,
illustration in
Étienne Rey, *Voyage
pittoresque en Grèce
et dans le Levant*,
Lyon 1867 (cat. no. 18)

Clearly, the dominant position of the Acropolis¹³⁴ defined the representation of Athens diachronically, completing every view of the city from the river Ilissos (fig. 93) or from the Theseion (fig. 62). These typical depictions in 1857 by the Danish painter Johann Carl Neumann (1833-1891) and in the late 19th century by the German painter Max Friedrich Rabes (1868-1944) did not simply repeat stereotypical images of the city; rather, they enhanced its visual presence and confirmed its importance¹³⁵.

The same role was played by the many depictions of the plateau atop the Acropolis, with the whole of its original monuments. And if in the late 19th century they were depicted repeatedly and therefore, had reached the point of cognitive saturation, the aesthetic pleasure in such depictions was nonetheless preserved. For

134. See Παπαγεωργίου-Βενετάς 2004, 68 ff.

135. Koutsogiannis 2014, 136 (no. 65) and 142 (no. 73), respectively.

51. Giovanni Schranz
(1794-1882),
*Σκηνή καθημερινής ζωής
πάνω στην Ακρόπολη,*
μέσα 19ου αιώνα,
υδατογραφία,
Συλλογή Έργων Τέχνης
της Βουλής των Ελλήνων

51. Giovanni Schranz
(1794-1882),
*Scene of daily life
on the Acropolis,*
mid-19th century,
watercolor,
Hellenic Parliament
Art Collection

διαχέουν τις αισθητικές επιλογές που είχαν εδραιωθεί από τους καλλιτέχνες και περιηγητές της Αθήνας κατά τους περασμένους αιώνες¹³⁷.

Σε κάθε περίπτωση, οι αρχαιότητες της Αθήνας εξακολουθούν να ικανοποιούν σε όλο τον 19ο αιώνα το «όνειρο με τα υπέροχα ερείπια» που θέλει να ανακαλύψει ο εν δυνάμει αρχαιολάτρης καλλιτέχνης. Κι αν η μεγαλοπρέπεια του Παρθενώνα και του Ερεχθείου έχει απεικονιστεί υπέρ του δέοντος, ο Μαλτέζος ζωγράφος Giovanni Schranz (1794-1882) επικεντρώνεται στο ενδιαφέρον σκηνικό που δημιουργούν, δίπλα στα μνημεία, το παράπηγμα με τις ανθρώπινες φιγούρες, κατάλοιπο της ζωής που φιλοξενούσε κάποτε η πόλη επάνω στην Ακρόπολη (εικ. 51). Η ερειπώδης κατάσταση των αρχαιοτήτων προσδίδει ένα μεταφυσικό σχεδόν χαρακτήρα στις απεικονίσεις του Ερεχθείου από τον Δανό ζωγράφο Josef Theodor Hansen (1848-1912) το 1881 (εικ. 13), παρομοίως και των Προπυλαίων από τον Βρετανό Charles Edward Dixon (1872-1934), την ίδια περίπου περίοδο (εικ. 52). Το μισοερειπωμένο Ερέχθειο, ως ένας όγκος απόλυτα εναρμονισμένος με τη σωρό των λίθων επάνω στο βράχο της Ακρόπολης, και η ανάβαση σε αυτόν, μέσα από την αδιαμόρφωτη ανωφέρεια μπροστά από τα Προπύλαια, συνιστούν ρομαντικές πινελιές στη μεγάλη εικόνα με τα θαυμάσια μνημεία, είτε στέκουν μεγαλόπρεπα είτε έχουν καταπέσει¹³⁸.

137. Βλ. Κωνσταντίνου, Τσίργιαλου 2003, και ιδίως Παπαϊωάννου 2014, 35-141.

138. Για τα τρία ζωγραφικά έργα, βλ. αντιστοίχως Koutso-
giannis 2014, 123 (αρ. 48), 139 (αρ. 68), 141 (αρ. 71).

example, Étienne Rey (1789-1867) presented the Erechtheion and open area of the Acropolis (fig. 50) in a virtuoso graphic manner. The large-format edition by Rey (*Voyage pittoresque en Grèce et dans le Levant*, 1867) essentially brought to a close the long history of Athenian travelogues with a simultaneously artistic character¹³⁶.

Besides, the new medium of photography had by now made its vigorous entrance into the field of visual culture and representation. The depiction of general views of the city and its antiquities were among the first representative subjects which photography would be called upon to depict. And while at least in its early days photography was primarily linked with fidelity, its aesthetic approach was equally significant. Indeed, it would appropriate the visual perception of painting and book illustration, functioning at least to some extent mimetically. In this sense, photographers of the Athenian landscape, at least in the 19th century, welcomed, standardized, and disseminated the aesthetic choices established by artists and travelers to Athens during preceding centuries¹³⁷.

In any case, the antiquities of Athens continued throughout the entire 19th century to satisfy the “dream with its magnificent ruins”, which artists who were aspiring lovers of antiquity wanted to discover. And if the grandeur of the Parthenon and the Erechtheion were depicted excessively, the Maltese painter Giovanni Schranz (1794-1882) focused on the interesting backdrop created beside the monuments by the hut and human figures, remains of the life which the city atop the Acropolis once hosted (fig. 51). The ruinous state of the antiquities lent an almost-metaphysical character to the depictions of the Erechtheion by the Danish painter Josef Theodor Hansen (1848-1912) in 1881 (fig. 13), and similarly to those of the Propylaea by the British Charles Edward Dixon (1872-1934) around the same period (fig. 52). The half-destroyed Erechtheion, as a mass completely in harmony with the pile of stones on the rock of the Acropolis, and the ascent to it via the unformed incline in front of the Propylaea, constituted romantic touches to the big picture with its grandiose image and spectacular monuments, whether still standing majestically or fallen into ruins¹³⁸.

52. Charles Edward Dixon (1872-1934), *Τα Προπύλαια της Ακρόπολης*, τέλη 19ου αιώνα, υδατογραφία, Συλλογή Έργων Τέχνης της Βουλής των Ελλήνων

52. Charles Edward Dixon (1872-1934), *The Propylaea of the Acropolis*, late 19th century, watercolor, Hellenic Parliament Art Collection

136. Koutsogiannis 2014, 108 (no. 37).

137. See Κωνσταντίνου, Τσίργιαλου 2003 and esp. Παπαϊωάννου 2014, 35-141.

138. On these three paintings, see correspondingly Koutsogiannis 2014, 123 (no. 48), 139 (no. 68), 141 (no. 71).

Η καλειδοσκοπική εικόνα της Αθήνας στο οπτικό απόθεμα της Δύσης

Η νουβέλα του Wilhelm Jensen (1837-1911) με τον τίτλο «Γκραντίβα» (*Gradiva*) και τον αποκαλυπτικό υπότιτλο «πομπηϊανή φαντασία» αφηγείται την ονειρική εμπειρία που λαμβάνει χώρα στα ερείπια της Πομπηίας, όταν στο εκτυφλωτικό φως του ήλιου ζωντανεύει η φερώνυμη φιγούρα. Η *Gradiva* (Βαίνουσα), η μορφή δηλαδή μιας νεαρής σε κίνηση — στην πραγματικότητα ένα ελληνιστικό ανάγλυφο στο Βατικανό (*Museo Chiaramonti*) — παρασύρει τους θεατές της σε ένα «παραλήρημα», σύμφωνα και με τη σχετική μελέτη του Sigmund Freud (1856-1939), που ακολούθησε τη δημοσίευση του Jensen¹³⁹. Ο πατέρας της ψυχανάλυσης μάλιστα ωθήθηκε στο να αγοράσει, για την προσωπική του συλλογή, ένα αντίγραφο της *Gradiva*. Ο ίδιος είχε επισκεφθεί την Ακρόπολη στις 3 και 4 Σεπτεμβρίου 1904. Σε αρκετά μεταγενέστερη καταγραφή της εμπειρίας του, το 1936, αναφέρεται σε αυτήν ως διαταραχή της μνήμης και την περιγράφει ως ένα αλλόκοτο αίσθημα, μια αντίδραση σχεδόν ενοχική σε ό,τι αντίκρυζε. Η σύγχυσή του είχε να κάνει με το γεγονός ότι κάτι για το οποίο γνώριζε ήδη πάρα πολλά, από το σχολείο ακόμα, υπήρχε όντως, αναφωνώντας χαρακτηριστικά: «Ωστε όλ' αυτά λοιπόν υπάρχουν πραγματικά, όπως τα μάθαμε στο σχολείο!»¹⁴⁰. Οι εικόνες που θα είχε δει της Ακρόπολης και της Αθήνας είχαν μάλλον κορέσει το οπτικό απόθεμά του, ώστε αδυνατούσε να ενσωματώσει και την αυτοψία του. Η απώθηση του Φρόντ σηματοδοτεί, κατά μία έννοια, και το τέλος της εποχής που η επίσκεψη στην Αθήνα αποτελούσε στόχο ζωής, τέτοιας μάλιστα σημασίας που οι περιηγητές των περασμένων αιώνων ήταν έτοιμοι να θυσιάσουν και αυτήν ακόμα τη ζωή τους. Και δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις που αρχαιολάτρες Δυτικοί αφήνουν την τελευταία τους πνοή στην ελληνική γη, όπως ο κλασικιστής John Tweddell (1769-1799), ο οποίος το 1799, κατά τη διάρκεια ανασκαφών στην Αθήνα αρρωσταίνει, αντιλαμβάνεται ότι θα πεθάνει και ζητάει να ταφεί στο Θησείο¹⁴¹ (εικ. 5). Ο τάφος του θα αποτελέσει στη συνέχεια τόπο προσκυνήματος για τους μεταγενέστερους περιηγητές. Σίγουρα, η εντύπωση που κρατούν οι καλλιτέχνες και οι ταξιδιώτες της νεότερης εποχής από την Αθήνα δεν είναι η απώθηση. Η θέαση των αρχαίων μνημείων, συγχρόνως — και μάλιστα ιδιαιτέρως — και των ερειπίων, δημιουργεί, μετά την απομάκρυνση, ένα αίσθημα νοσταλγίας. Αυτή είτε εξελίσσεται σε μελαγχολία, με ρομαντικούς συνειρμούς για τη φθαρτότητα της ανθρώπινης δημιουργίας, είτε βρίσκει διέξοδο σε ανάπλαση του κλασικού, κατά τρόπο εικονικό (*virtual*). Σε κάθε περίπτωση, τα μνημεία και ακόμη περισσότερο τα ερείπια καθιστούν την Αθήνα εικονιστικό πρότυπο (*iconic*).

139. Το έργο του Wilhelm Jensen, *Gradiva, Ein pompejanisches Phantasiestück*, 1903, προκάλεσε το δοκίμιο του Sigmund Freud, *Der Wahn und die Träume in W. Jensen's Gradiva*, 1907, μελέτη σταθμό στα πρώτα βήματα της ψυχαναλυτικής θεωρίας του. Στα ελληνικά για αμφότερα τα έργα, βλ. Jensen και Freud 1994.

140. Κονταράτος 1994, 21. Beard 2003, 15. Σμθ 2007, 108-111. Για το θέμα, βλ. αναλυτικά Steinberger 1997.

141. Σιμόπουλος 1975α, 517-520. Τόλιας 1995, 22 (αφ. 7).

The kaleidoscopic image of Athens in the visual repository of the West

The novella *Gradiva* by Wilhelm Jensen (1837-1911) with the revealing subtitle “a Pompeian fantasy” narrates a dream experience among the ruins of Pompeii when the namesake heroine comes to life in the brilliant sunlight. *Gradiva*, i.e. the figure of a young woman in motion — in actuality, a Hellenistic relief in the Vatican (Museo Chiaramonti) — lures viewers into a “frenzy”, according to the related study by Sigmund Freud (1856-1939) which followed the Jensen’s publication¹³⁹. The father of psychoanalysis was actually prompted to purchase a copy of the *Gradiva* for his private collection. Freud himself had visited the Acropolis on 3-4 September 1903. In recording his experience considerably later (1936), he referred to it as a “disturbance of memory” and described it as a strange feeling, an almost guilty reaction to what he encountered. His confusion was related to the fact that something about which he already knew a great deal — from his schooldays, even — actually existed, characteristically exclaiming: “So all this really exists, as we learned in school!”¹⁴⁰. The images he would have seen of the Acropolis and Athens had probably saturated his visual repository, so that he was unable to incorporate seeing them in person.

In one sense, Freud’s suppression marked the end of the age when the visit to Athens was a lifetime goal, indeed one so important that travelers during previous centuries had even been ready to sacrifice their lives. Cases of western admirers of antiquity breathing their last on Greek soil were not unusual, e.g. the classicist John Tweddell (1769-1799), who became ill in 1799 during the course of excavations in Athens, realized that he was going to die, and asked to be buried in the Theseion¹⁴¹ (fig. 5). His tomb would subsequently become a place of pilgrimage for later travelers.

Certainly, the impression artists and travelers of the modern era retained from Athens was not one of repulsion. The view of the ancient monuments, and simultaneously — indeed, especially — of the ruins, created a sense of nostalgia after one became distanced from them. This either evolved into melancholy, with romantic associations about the perishable nature of human creation, or found an outlet in recreating the classical, in a virtual way. In any case, its monuments and even more, its ruins made Athens *iconic*. The multifaceted comprehensive depiction of Athens synthesized in the visual culture of the West through multiple mirrors and filters — sometimes distorted, but always alluring — reduces its image to an *eidolon* (phantom) and kaleidoscope with polysemous content. The pictorial history of Athens, as recorded through the eyes of European culture, on the one hand condensed and reflected the historical

139. The work by Wilhelm Jensen, *Gradiva*, *Ein pompejanisches Phantasiestück* (1903), prompted Sigmund Freud’s essay *Der Wahn und die Träume in W. Jensen’s Gradiva*, 1907, a landmark study in early psychoanalytic theory. On both works in Greek, see Jensen και Freud 1994.

140. Κονταράτος 1994, 21. Beard 2003, 15. Σμῦθ 2007, 108-111. For further details, see Steinberger 1997.

141. Σιμόπουλος 1975α, 517-520. Τόλιας 1995, 22 (no. 7).

Η πολυπρισματική συνολική απεικόνιση της Αθήνας, που συντίθεται στον οπτικό πολιτισμό της Δύσης μέσα από πολλαπλά κάτοπτρα και φίλτρα, κάποιες φορές παραμορφωτικά, πάντοτε όμως ελκυστικά, ανάγει την εικόνα της σε είδωλο και καλιδοσκόπιο, με πολύσημο περιεχόμενο. Η εικαστική ιστορία της Αθήνας, όπως αυτή έχει καταγραφεί από τη ματιά του ευρωπαϊκού πολιτισμού, από τη μία μεριά συμπυκνώνει και αντανακλά τους ιστορικούς όρους που ίσχυσαν για την πόλη ανά τους αιώνες, ενώ από μία άλλη οπτική γωνία λειτουργεί εξίσου αποκαλυπτικά για τους όρους καλλιτεχνικής παραγωγής του δυτικοευρωπαίου καλλιτέχνη. Η τελευταία δεν είναι αποσυνδεδεμένη από την προσδοκία του κοινού. Τουναντίον, η πνευματική στάθμη και η εικαστική παιδεία των θεατών ενεργούν διαδραστικά — ακόμη και ασυνείδητα για τον δημιουργό την ώρα της καλλιτεχνικής πράξης — στην επιλογή θεμάτων και στον τρόπο απόδοσής τους. Με άλλα λόγια, όταν ο θεατής αναμένει την απεικόνιση της μνημειακής Αθήνας, ο καλλιτέχνης δεν μπορεί παρά να του την προσφέρει, με όρους μάλιστα αναγνωρίσιμους. Σαφώς, η πρωτότυπη καλλιτεχνική δημιουργία ανοίγει νέους δρόμους στην εικαστική κουλτούρα της εποχής της. Οπωσδήποτε όμως βρίσκεται σε άμεσο διάλογο με τα γενικότερα *desiderata* του πολιτισμού που συνδιαμορφώνει.

Η Αθήνα κατά τον ύστερο Μεσαίωνα απεικονιζόταν ως δυτική καστροπολιτεία. Η Αναγέννηση επέβαλε την αναπαράστασή της με μανδύα αρχαιοπρεπή, έστω εντελώς φανταστικό, λόγω μη πρόσβασης εξαιτίας της οθωμανικής απομόνωσης. Όταν αυτή χαλάρωσε, οι περιηγητές έσπευσαν να τη χαρτογραφήσουν και να καταγράψουν, και εικαστικά, την πραγματική κατάσταση στην πόλη. Η αρχαιολατρία του Νεοκλασικισμού απαίτησε την αναλόγως μνημειακή αποτύπωση όλων των αρχαιοτήτων της. Και όταν δεν μπορούσε να ικανοποιηθεί με τη μελαγχολία των ερειπίων και τη γραφικότητά τους, προχωρούσε σε εξιδανικευτικές αναπλάσεις του αρχαίου μεγαλείου, φιλοτεχνώντας *capricci* αλλά και χτίζοντας εκ νέου αθηναϊκά οικοδομήματα για δημόσια χρήση στις ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις. Ο Ρομαντισμός, τέλος, εστιάζοντας στο αποσπασματικό και στη μικρή κλίμακα, ανέδειξε την καθημερινότητα της πόλης και των πρωταγωνιστών της.

Σε όλο αυτό το εικονογραφικό πανόραμα η Αθήνα αποδίδεται ως ένα σκηνικό με εξαιρετες αρχαιότητες. Το αθηναϊκό αρχαιολογικό θέατρο καλείται να αναπαραστήσει την ιστορία της κλασικής παράδοσης, αυτήν που η πόλη της Αθήνας δημιούργησε πρωτογενώς και αυτήν που η παιδεία της Ευρώπης υποδέχτηκε, εμπλούτισε και διαφύλαξε. Έτσι, η εικόνα της Αθήνας μεταφέρεται ευρύτερα στην οπτική κουλτούρα της Δύσης και την τροφοδοτεί με αναπαραστάσεις του κλασικού παρελθόντος, το οποίο η ίδια η Δύση έχει πριμοδοτήσει ως γενεσιουργό της. Σε τελική ανάλυση, η ιστορία της εικόνας της Αθήνας είναι συγχρόνως και μια ιστορία αυτοσυνειδητοποίησης του ευρωπαϊκού πολιτισμού εν γένει. Και όπως ακριβώς η εικόνα της Αθήνας κινείται μεταξύ φαντασίας και πραγματικότητας, αλλά και στη σκιά των αρχαιοτήτων, παρομοίως και το όραμα της κλασικής Ευρώπης κινείται μεταξύ στόχου εφικτού και «ονείρου ανάμεσα σε υπέροχα ερείπια».

terms that obtained for the city down through the centuries, while from another perspective it functioned equally revealingly regarding the terms of artistic production by Western European artists. The latter was not disconnected from public expectations. On the contrary, the intellectual level and visual education of viewers functioned interactively, even unconsciously for artists at the moment of artistic praxis in their choice of themes and manner of depicting them. In other words, when viewers were awaiting illustrations of monumental Athens, artists could not but offer them, and on identifiable terms. Clearly, original artistic creation opened up new paths in the visual culture of its age. But it was certainly in direct dialogue with the more general *desiderata* of the culture it was helping to shape.

During the late Middle Ages, Athens was depicted as a Western castle-city. The Renaissance imposed its representation “cloaked in ancient grandeur” (even if entirely imaginary) due to the fact that it became inaccessible as a result of its Ottoman isolation. When this was relaxed, travelers hastened to map and record the city and provide visual representations of its actual state. Neoclassicism’s love of antiquity demanded an accordingly monumental depiction of all the city’s antiquities. And when it could no longer be satisfied with the melancholy of ruins and their picturesqueness, it proceeded to idealized reconstructions of ancient grandeur, creating *capricci* as well as erecting new public buildings in the major European cities. Finally, Romanticism, focusing on the piecemeal and small scale, highlighted the everyday life of the city and its protagonists.

Throughout this pictorial panorama, Athens was rendered as a stage setting with exceptional antiquities. The Athenian archaeological “theater” was called to represent the history of the classical tradition, both that which the city of Athens originally created and that which the education of Europe welcomed, enriched, and preserved. Thus, the image of Athens was more widely transported to the visual culture of the West, nurturing it through representations of the classical past, which the West itself had favored as its creator. In the final analysis, the history of the image of Athens is simultaneously a history of the self-awareness of European culture generally. And just as the image of Athens shifted between fantasy and reality as well as in the “shadow of antiquities”, so the vision of classical Europe shifted between a feasible goal and a “dream among splendid ruins”.

53. *View of Athens*, illustration in Edward Dodwell, *Views in Greece*, London 1821 (see cat. no. 40)

ΠΕΡΙΠΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΜΙΑΣ ΑΛΛΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

ΜΙΑ ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
ΑΠΟ ΤΟΝ 17Ο ΕΩΣ ΤΟΝ 19Ο ΑΙΩΝΑ

*Όποιος περιηγητής του κόσμου δεν έχει έρθει να ιδεί αυτήν την πόλιν,
ας μη πει πως είδε τον κόσμο.*

Εβλιά Τσελεμπή, 1667¹

Ας φανταστούμε ότι βρισκόμαστε στον 17ο αιώνα, γύρω στο 1670. Η Αθήνα είναι μια μικρή τουρκοκρατούμενη πόλη. Παρόλο που στις οθωμανικές απογραφές πληθυσμού κατά τον 16ο αιώνα εμφανίζεται ως η τέταρτη σε μέγεθος βαλκανική πόλη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ο πληθυσμός της πλέον δεν ξεπερνά, κατά τις ασφαλέστερες εκτιμήσεις, τους 7.000 κατοίκους². Βρίσκεται συγκεντρωμένος στη βόρεια πλευρά της Ακρόπολης, εκεί που η τραμουντάνα δροσίζει την πόλη από τις ζέστες του καλοκαιριού, όπως παρατήρησε και ο Γάλλος γιατρός Jacob Spon κατά το ταξίδι του με τον George Wheler το 1676 (εικ. 59, 27)³. Τα σπίτια της είναι λιθόκτιστα και γερά⁴, στα μάτια όμως των Ευρωπαίων περιηγητών, παρόλο που αναγνωρίζουν κάποιες όμορφες οικίες ανάμεσά τους, απέχουν από το αλλοτινό της μεγαλείο:

«Οι περισσότεροι δρόμοι μοιάζουν με δρόμους χωριού. Αντί για τα μεγαλόπρεπα κτίρια, τα ένδοξα τρόπαια και τους πλούσιους ναούς, οι οποίοι αποτελούσαν κάποτε το κόσμημα αυτής της πόλης, δεν βλέπει κανείς τώρα παρά στενές οδούς χωρίς πλακόστρωτο, οικίες χωρίς μεγαλείο, κατασκευασμένες από αρχαία ερείπια, να έχουν αντί για οποιοδήποτε άλλο κόσμημα κάποια κομμάτια μαρμάρινων στύλων κτισμένων μέσα στους τοίχους χωρίς τάξη, όπως και οι υπόλοιπες πέτρες»⁵.

Η Ακρόπολη αποτελεί ένα τειχισμένο φρούριο, στο οποίο κατοικούν μόνον Τούρκοι αξιωματούχοι και στρατιώτες με τις οικογένειές τους. Στο Ερέχθειο είναι το χαρέμι, μέσα στον Παρθενώνα έχει κτιστεί το τζαμί. Η είσοδος στο κάστρο απαγορεύεται αυστηρά για κάθε μη Τούρκο. Μόνο με ένα καλό μπαξίσι ή με εντολή της Υψηλής Πύλης, οι αρχές επιτρέπουν την είσοδο σε όσους θέλουν να μελετήσουν από κοντά

1. Όπως αναφέρεται στο Μπίρης 1959, 42. Ο Εβλιά Τσελεμπή, ο πιο διάσημος Τούρκος περιηγητής του 17ου αιώνα, κατέγραψε τις εντυπώσεις από τα πάμπολλα ταξίδια του σε δέκα τόμους.

2. Γέροντας, Νικολούδης 1997, 40-43. Το γράφημα (Παράρτημα, σ. 155) αποτυπώνει τη μεταβολή του πληθυσμού από τα τέλη του 16ου έως τα τέλη του 19ου αιώνα.

3. Spon 1678, 136.

4. Εβλιά Τσελεμπή, στο Μπίρης 1959, 44, όπου αναφέρεται εγκωμιαστικά στην κατασκευή των σπιτιών και την καλή κατάσταση των δρόμων.

5. Babin 1674, 12.

STROLLING THROUGH ATHENS IN A BYGONE ERA

SNAPSHOTS OF THE CITY FROM THE 17TH TO 19TH CENTURY

Despina
Kalessopoulou

*For any world traveler who has not come to this city,
Let him not claim to have seen the world.*

Evliya Çelebi, 1667¹

Let us imagine ourselves in the 17th century, around the year 1670. Athens is a small, Turkish-occupied city. Although it appears in 16th century Ottoman population censuses as the fourth-largest Balkan city in the Ottoman Empire, according to the most reliable estimates its population no longer exceeds 7,000². The population is concentrated on the north side of the Acropolis, where the north wind cools the city in the heat of summer, as observed by the French physician Jacob Spon during his journey with George Wheler in 1676 (figs. 59, 27)³. Its houses are stone-built and solid⁴, but in the eyes of European travelers, although they acknowledge there are some beautiful homes among them, they fall far short of their former glory:

“Most of the streets resemble those of villages. Instead of the splendid buildings, glorious trophies and rich temples, which once formed the jewel of this city, one now sees nothing but narrow, unpaved streets, houses without grandeur, built of ancient ruins, having in place of any other adornment some pieces from marble columns built into their walls in disorderly fashion, just like the rest of their stones”⁵.

The Acropolis is a walled fortress where only Turkish officials and soldiers dwell with their families. The harem is in the Erechtheion, and a mosque has been built in the Parthenon. Entrance to the castle is strictly forbidden to anyone who is not a Turk. It is only with a generous sum of money or at the order of the Sublime Porte that the authorities permit entrance to those wishing to study the ancient monuments at first hand. Since 1640, the Propylaea has been partially destroyed by the regrettable actions of Yusuf Paşa, who on St. Demetrius’ feast day prepared to bomb the infidels with the great *loumparda* (cannon) in the small church of this name, which ever since we have called the “Loumbardiaris”⁶.

1. As reported in Μπίρης 1959, 42. Evliya Çelebi, the most famous Turkish traveler of the 17th century, recorded the impressions from his many journeys in ten volumes.

2. Γέροντας, Νικολούδης 1997, 40-43. Graph 1 (Appendix, p. 155) records population changes from the late 16th to late 19th century.

3. Spon 1678, 136.

4. Evliya Çelebi, in Μπίρης 1959, 44, where he praises the construction of houses and good condition of the roads.

5. Babin 1674, 12.

6. Γέροντας, Νικολούδης 1997, 28-31.

τα αρχαία μνημεία. Τα Προπύλαια είναι από το 1640 μερικώς κατεστραμμένα από τις ατυχείς ενέργειες του Γιουσούφ Πασά, που ανήμερα του Αγίου Δημητρίου ετοίμαζε βομβαρδισμό κατά των απίστων με τη μεγάλη λουμπάρδα στο ομώνυμο εκκλησάκι, που έκτοτε το λέμε «Λουμπαρδιάρη»⁶.

Η πόλη έχει οκτώ συνοικίες, τα λεγόμενα «πλατώματα». Οι Τούρκοι είναι μαζεμένοι σε τρεις συνοικίες. Στο πλάτωμα της Πλάκας, ανατολικά του μνημείου του Λυσικράτους, κατοικούν Αρβανίτες, ορθόδοξοι χριστιανοί στο θρήσκευμα, ενώ οι Έλληνες αποτελούν το πολυπληθέστερο πληθυσμιακό στοιχείο⁷. Γι' αυτό όλοι ξέρουν να μιλούν ελληνικά και είναι τα ελληνικά των Ρωμιών «τόσο γλυκά και εύγλωττα που δεν περιγράφεται»⁸. Στη βόρεια πλευρά της Ακρόπολης κατοικούν Αιθίοπες, σκλάβοι των Τούρκων. Ελάχιστοι είναι οι ξένοι, κυρίως Ιταλοί. Οι Καπουτσίνοι μοναχοί έχουν εγκατασταθεί στην πόλη από το 1658, και το 1669 αγοράζουν το μνημείο του Λυσικράτους και το ενσωματώνουν στη μονή τους. Η μονή των Καπουτσίνων θα χρησιμεύσει πολλές φορές ως κατάλυμα των Ευρωπαίων ταξιδιωτών, αλλά και ως τελευταία κατοικία όσων εξ αυτών τους βρήκε αναπάντεχα ο θάνατος. Ο ναός του Ηφαίστου (Θησείο), που έχει μετατραπεί σε εκκλησία του Αγίου Γεωργίου κατά τη βυζαντινή εποχή, γίνεται και αυτός τόπος αναπαύσεως των ξένων κατά την περίοδο της έξαρσης του περιηγητισμού⁹. Γύρω στο 1670, όμως, οι ταξιδιώτες είναι λίγοι. Η πόλη βρίσκεται ακόμη εκτός των μεγάλων εμπορικών οδών και των ταξιδιών προσκυνηματικού χαρακτήρα.

Η Αθήνα υπάγεται στη δικαιοδοσία του Κισλάρ Αγά, του μαύρου αρχιευνούχου του σουλτανικού χαρεμιού, και συχνά οι Αθηναίοι αξιοποιούν αυτό το προνόμιο πρόσβασης στην Κωνσταντινούπολη, για να διαμαρτυρηθούν για τις ασυδοσίες των τοπικών αξιωματούχων και να πετύχουν ευνοϊκές για αυτούς ρυθμίσεις. Οι βίαιες αντιδράσεις, όμως, του τοπικού καθεστώτος τους στρέφουν στην ευκαιρία που παρουσιάζεται το 1684: οι Βενετοί κηρύσσουν τον πόλεμο στους Τούρκους και οι Αθηναίοι σπεύδουν να τους προσφέρουν την πόλη τους και πολλές χιλιάδες ρεάλια, για να ανακτήσουν την ελευθερία τους. Τα αποτελέσματα της βενετικής επιχείρησης θα μείνουν ορατά για πάντα (εικ. 31, 54):

«Με τις βόμβες να συνεχίζουν το σφυροκόπημα από ψηλά, ο αξιωματικός Κόστι ντι Σαν Φελίτσε είχε την ευχαρίστηση να δει μια απ' αυτές να πέφτει στο εσωτερικό του κτιρίου, το βράδυ της 26ης του μηνός»¹⁰.

Είναι Σεπτέμβρης του 1687, το κτήριο είναι ο Παρθενώνας και την αναφορά υπογράφει ο αρχηγός του βενετικού στρατού Μοροζίνι. Οι Βενετοί δεν θα μείνουν για πολύ στην πόλη. Μετά από λίγους μήνες θα αναγκαστούν να την εγκαταλείψουν. Οι Αθηναίοι τους ακολουθούν στις βενετικές κτήσεις, φοβούμενοι τα αντίποινα των Τούρκων. Θα χρειαστεί η επέμβαση του σουλτάνου και διάφορες προνομιακές ρυθμίσεις για να αρχίσουν να επιστρέφουν κάποιοι στην πόλη τους μετά το 1690.

6. Γέροντας, Νικολούδης 1997, 28-31.

7. Γέροντας, Νικολούδης 1997, 44-49.

8. Εβλιά Τσελεμπί, στο Μπίρης 1959, 66.

9. Τσιγκάκου 2007, 47.

10. Μοροζίνι, όπως αναφέρεται στο Τσιγκάκου 2007, 26-27.

54. Άποψη της Αθήνας κατά τον βομβαρδισμό της Ακρόπολης στις 17 Σεπτεμβρίου 1687, εικονογράφηση στο Francesco Fanelli, *Atene Attica*, Βενετία 1707 (αρ. κατ. 12)

54. *View of Athens during the bombardment on September 26th, 1687*, illustration in Francesco Fanelli, *Atene Attica*, Venice 1707 (cat. no. 12)

The city has eight neighborhoods, the so-called *platomata*. The Turks are gathered in three of these. Orthodox Christian Arvanites live in the *platomata* of Plaka, east of the monument of Lysicrates, while the Greeks form the largest demographic group⁷. This is why everyone knows Greek, and the Greek of the *Romioi* is “so sweet and eloquent that it is beyond description”⁸. On the north side of the Acropolis live Ethiopians, the Turks’ slaves. There are almost no foreigners, the chief among them being Italians. The Capuchin monks established themselves in the city in 1658. In 1669, they buy the monument of Lysicrates and incorporate it into their monastery. The Capuchin monastery will serve on many occasions to accommodate European travelers, and to serve as the final resting-place of those who die unexpectedly in the city. The temple of Hephaistos (The-seion), which has been converted into the church of Saint George in the Byzantine period, was also a resting-place for foreigners during the period when traveling experienced an upsurge⁹. But around 1670, travelers are few in number. The city still lies outside the major trade routes and itineraries of pilgrimage journeys. Athens is under the jurisdiction of Kislär Aga, the black chief eunuch of the Sultan’s harem. Athenians frequently take advantage of his privileged access to Constantinople to protest acts of lawlessness by local officials and to

7. Γέροντας, Νικολούδης 1997, 44-49.

8. Evliya Çelebi, in Μπίρης 1959, 66.

9. Τσιγκάκου 2007, 47.

55. Η αγορά (παζάρι)
δίπλα στη Βιβλιοθήκη
του Αδριανού,
εικονογράφηση στο
Julien-David Le Roy,
*Les ruines des plus beaux
monuments de la Grèce*,
Παρίσι & Άμστερνταμ
1758 (αρ. κατ. 14)

55. The market (bazaar)
beside the Library
of Hadrian,
illustration in
Julien-David Le Roy,
*Les ruines des plus beaux
monuments de la Grèce*,
Paris & Amsterdam
1758 (cat. no. 14)

Ο ταξιδιώτης δεν χρειάζεται να είναι ιδιαιτέρως εκλεπτυσμένος
για να ικανοποιείται με όσα βλέπει ακόμη και τώρα στην Αθήνα.

Richard Chandler, 1776¹¹

Η ζωή κυλάει σχετικά ήρεμα μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα. Οι Τούρκοι ενισχύουν τις οχυρώσεις και κτίζουν το τείχος της Υπαπαντής στην είσοδο της Ακρόπολης. Ανεγείρεται πλήθος μουσουλμανικών κτισμάτων, που εξωραϊζουν την πόλη και μαρτυρούν την ανάπτυξή της. Το κέντρο της πόλης, με την έδρα του βοεβόδα, του Τούρκου διοικητή, το δημογεροντείο και πλήθος μαγαζιών, βρίσκεται στην περιοχή της Βιβλιοθήκης του Αδριανού (εικ. 55) και της Ρωμαϊκής Αγοράς, όπου βρίσκεται και η Παζαρόπορτα¹². Ο πληθυσμός ανα-κτά σταδιακά τα μεγέθη των αρχών του 16ου αιώνα, με τους Έλληνες πάντα να υπερέχουν σε αριθμό και να έχουν στα χέρια τους το εμπόριο της πόλης. Ιδρύονται καινούρια σχολεία, ενώ πυκνώνουν οι ξένοι πρό-

11. Ο Chandler ήταν μέλος της αρχαιοφιλικής Εταιρείας των Dilettanti. Πραγματοποίησε περιηγήσεις και αρχαιολογικές μελέτες στη Μικρά Ασία και την Ελλάδα κατά τα έτη

1775-1776 (Κουμαριανού 2005, 153).

12. Τραυλός 1993, 194-195, 208-209, 211, 216-222.

secure arrangements favorable to themselves. However, the violent reactions of the local regime caused them to take advantage of an opportunity that presented itself in 1684, when the Venetians declared war on the Turks, and the Athenians hastened to offer the Venetians both their city and thousands upon thousands of *reales* to regain their freedom. The results of the Venetian operation would remain for all time visible (figs. 31, 54):

“With the shells continuing their pounding from on high, the officer Costi di San Felice had the pleasure of seeing one of them fall inside the building on the evening of the 26th”¹⁰.

It is September 1687, “the building” is the Parthenon, and the report was signed by Morosini, the leader of the Venetian army. The Venetians will not remain for long in the city. After a few months, they will be forced to abandon it. The Athenians follow them to Venetian holdings, fearing reprisals by the Turks. It will require the intervention of the Sultan and various privileges for some of them to begin returning to the city after 1690.

*The traveler need not be so refined
to derive satisfaction even now from seeing Athens.*
Richard Chandler, 1776¹¹

Life continues relatively peacefully until the mid-18th century. The Turks reinforce the city’s fortifications and construct the wall of Hypapante at the entrance to the Acropolis. A great many Muslim buildings are erected, embellishing the city and attesting to its growth. The center of the city, with the seat of the Voevoda, the Turkish governor, the place where the council of elders meets (*dimogeronteio*), and a host of shops are located around the Library of Hadrian (fig. 55) and the Roman Agora, where the *Pazaroporta* (Bazaar Portal) is situated¹². The population gradually returns to early 16th century levels, with Greeks continuing dominant in terms of numbers and in controlling the city’s commerce. New schools are founded, and the number of foreign consuls multiplies. European travelers increase in number after the mid-century, as the study of ancient Athens and Classical Greece gradually becomes a requisite stage in the education of the aristocracy¹³. This peaceful period comes to an end in 1769. During the Orlov Revolt, a Greek uprising incited by Russia, which was already at war with the Turks, the Athenian notables suffered persecutions; at night they were confined as hostages to the fortress on the Acropolis. This failed uprising, despite its tragic immediate consequences, will ultimately end advantageously in 1774 with the signing of the Russo-Turkish Treaty of Küçük Kaynarca. The Athenians have every reason to celebrate. The Greeks can now sail freely in the Mediterranean under the Russian flag, which will be of great help in the growth

10. Morosini, as mentioned in Τσιγκάκου 2007, 26-27.

11. Chandler was a member of the antiquarian Society of Dilettanti. He carried out trips and archaeological studies in Asia Minor and Greece in the years 1775-1776 (Κουμαριανού 2005, 153).

12. Τραυλός 1993, 194-195, 208-209, 211, 216-222.

13. Τόλιας 1995. Κουμαριανού 2005.

56. Το επιστύλιο του
αδριάνειου υδραγωγείου
ενσωματωμένο
στο τείχος του Χασεκί,
εικονογράφηση στο
Edward Dodwell,
Views in Greece,
Λονδίνο 1821
(βλ. αρ. κατ. 40)

56. *The architrave of
Hadrian's aqueduct
incorporated
into Haseki's wall*,
illustration in
Edward Dodwell,
Views in Greece,
London 1821
(see cat. no. 40)

ξενοι. Οι Ευρωπαίοι περιηγητές αυξάνονται μετά τα μέσα του αιώνα, καθώς η μελέτη της αρχαίας Αθήνας και της κλασικής Ελλάδας γίνεται σταδιακά ένα απαραίτητο στάδιο για τη μόρφωση της αριστοκρατίας¹³. Η ειρηνική αυτή περίοδος λήγει το 1769. Κατά τη διάρκεια των Ορλωφικών, μιας ελληνικής εξέγερσης με υποκίνηση της Ρωσίας, η οποία βρίσκεται ήδη σε πόλεμο με τους Τούρκους, οι Αθηναίοι πρόκριτοι υποφέρουν από διώξεις, ενώ τις νύχτες περιορίζονται στο κάστρο της Ακρόπολης υπό τη μορφή ομηρίας. Η αποτυχημένη εξέγερση, παρά τις τραγικές άμεσες συνέπειες, θα λήξει επωφελώς τελικά το 1774, με την υπογραφή της ρωσο-τουρκικής συνθήκης του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή. Οι Αθηναίοι έχουν κάθε λόγο να πανηγυρίζουν. Οι Έλληνες μπορούν ελεύθερα να πλέουν στη Μεσόγειο με ρωσική σημαία, κάτι που θα βοηθήσει πολύ στην ανάπτυξη του εμπορίου και ενός αξιόμαχου στόλου για την ελληνική επανάσταση, που θα ξεσπάσει πενήντα περίπου χρόνια αργότερα.

Η χαρά τους, όμως, δεν θα διαρκέσει για πολύ. Το 1775 διορίζεται βοεβόδας στον μαλικιανέ¹⁴ της Αθήνας ο Χατζή Αλή Χασεκίς. Αποδεικνύεται τρομερός δυνάστης. Καταπιέζει με βαρύτατη φορολογία τους κατοίκους, ενώ καταφέρνει και ξεγλιστρά από κάθε κατηγορία των Αθηναίων στον αρχιευνούχο, λόγω της ερωτικής του σύνδεσης με την Εσμέ, αδελφή του σουλτάνου Σελίμ Γ΄. Το 1778 διατάζει την κατεπίγουσα

13. Τόλιας 1995. Κουμαριανού 2005.

14. Η Αθήνα είχε μετατραπεί σε μαλικιανέ, δηλαδή οικόπεδο του σουλτάνου προς ενοικίαση, το 1760. Το ενοίκιο δινόταν εφ' όρου

ζωής στον πλειοδότη, ο οποίος και διόριζε τον βοεβόδα. Πλειοδότης την περίοδο της τυραννίας του Χασεκί ήταν η Εσμέ σουλτάνα (Σουρμελής 1842, 79-82· Πάπυρος - Λαρούς - Μπριτάνικα 2006, 72).

of commerce and a battle-worthy fleet for the Greek War of Independence, which will erupt some fifty years later.

Their joy, however, will be short-lived. In 1775, Hadji Ali Haseki is appointed Voevoda of the *malikhane*¹⁴ of Athens. He proves himself a dreadful tyrant. He oppresses the city's residents with excessive taxation, and manages to elude every accusation by the Athenians to the chief eunuch by virtue of his erotic relationship with Esmé, the sister of Sultan Selim III. In 1778, he issues a command for the emergency walling of the city due to continuous incursions by Turco-Albanians. The wall is completed in three months (fig. 56). For its construction, architectural members from ancient buildings were employed, some of which were destroyed specifically for this purpose (e.g. the bridge over the Ilissos river, the church of Ilissos-Panagia at Petra [fig. 95], and the porch to the Aqueduct of Hadrian [fig. 57])¹⁵. About 1789, the situation becomes unbearable due to bankruptcies and torture, and it is exacerbated by an epidemic of the plague. According to Skouzes, three-fifths of the Athenians abandoned the city¹⁶. In 1795, however, Haseki was arrested and beheaded by order of the Sultan, since his protectress has by now died.

*Descending from the Acropolis,
I took with me a piece of marble from the Parthenon,
just as I had collected a small piece of stone from the tomb of Agamemnon.
And since then, I have removed something from the monuments I have seen,
for the sake of remembrance.
Of course, they are not as beautiful as those seized by
Mssr de Choiseul and Lord Elgin, but they are enough for me.
F.-A.-R. Chateaubriand, 1806¹⁷*

Something strange is happening on the Acropolis. Workers perched on the Parthenon are removing parts of its metopes and frieze with hammers, pulleys, and ropes¹⁸. The monument is being stripped by Lord Elgin, British Ambassador in Constantinople, who managed to obtain an ambiguous *firman*, and starting in 1801 and for about a decade thereafter began transporting Ancient Greece to Britain. And Elgin was not the alone. From the final decades of the 18th century, the British and French had indulged in antiquities-hunting missions. But it was Elgin who looted antiquity's most emblematic monument and destroyed it. To halt the trade in antiquities and contribute to the cultivation of the Greek spirit among young people so

14. Athens had been converted into a *malikhane*, i.e. a rental property belonging to the Sultan, in 1760. The rent was paid in perpetuity to its highest bidder, who also appointed the Voevoda. The highest bidder during the tyranny of Haseki was Esmé Sultana (Σουρμελής 1842, 79-82; Πάπυρος - Λαρούς - Μπριτάνικα 2006, 72).

15. Τραυλός 1993, 195-196.

16. Απομνημονεύματα Σκουζέ (Memoirs of Skouzes), written in 1841 (Σκουζές 1975, 63-83).

17. Σατωμπριάν 1979, 120.

18. Γεννάδιος 1930.

57. Άποψη της Αθήνας
από το υδραγωγείο του
Αδριανού στον Λυκαβηττό,
εικονογράφηση στο
J. Stuart & N. Revett,
The Antiquities of Athens,
τ. 1, Λονδίνο 1825
(βλ. αρ. κατ. 61)

57. *View of Athens from
the Hadrian's aqueduct
on mount Lycabettus*,
illustration in
J. Stuart & N. Revett,
The Antiquities of Athens,
vol. 1, London 1825
(see cat. no. 61)

τείχιση της πόλης εξαιτίας των συνεχών επιδρομών Τουρκαλβανών. Μέσα σε τρεις μήνες το τείχος ολοκληρώνεται (εικ. 56). Για την κατασκευή του χρησιμοποιούνται αρχιτεκτονικά μέλη από αρχαία κτίσματα, κάποια από τα οποία καταστρέφονται γι' αυτό τον σκοπό (π.χ. γέφυρα Ιλισού, ναός Ιλισού-Παναγιάς στην Πέτρα [εικ. 95], πρόπυλο Αδριανείου υδραγωγείου [εικ. 57])¹⁵. Γύρω στο 1789 η κατάσταση είναι πλέον αφόρητη από τις πτωχεύσεις και τους βασανισμούς και επιτείνεται από την επιδημία πανούκλας. Τα τρία πέμπτα των Αθηναίων, σύμφωνα με τον Σκουζέ, εγκαταλείπουν την πόλη¹⁶. Το 1795, όμως, ο Χασεκίς συλλαμβάνεται και αποκεφαλίζεται κατ' εντολήν του σουλτάνου, αφού η προστάτιδά του έχει πια πεθάνει.

Κατεβαίνοντας από την Ακρόπολη,
πήρα μαζί μου ένα κομμάτι μάρμαρο από τον Παρθενώνα,
όπως είχα μαζέψει κι ένα μικρό κομματάκι πέτρας από τον τάφο του Αγαμέμνονα.
Κι από τότε, κάτι αφαιρώ από τα μνημεία που είδα, έτσι για ενθύμηση.
Βέβαια, δεν είναι τόσο ωραία σαν κι αυτά που άρπαξαν
ο κ. ντε Σουαζέλ και ο λόρδος Ελγίνος, όμως εμένα μου φτάνουν.
F.-A.-R. Chateaubriand, 1806¹⁷

Κάτι περίεργο συμβαίνει στην Ακρόπολη. Εργάτες σκαρφαλωμένοι πάνω στον Παρθενώνα αφαιρούν με σφυριά, τροχαλίες και σχοινιά τμήματα από τις μετόπες και τη ζωφόρο¹⁸. Το μνημείο απογυμνώνε-

15. Τραυλός 1993, 195-196.

16. Απομνημονεύματα Σκουζέ, γραμμένα το 1841 (Σκουζές 1975, 63-83).

17. Σατωμπριάν 1979, 120.

18. Γεννάδιος 1930.

as to be ready to lead the struggle for freedom, in 1813 at the dawn of the Greek Revolution and national re-birth, four Athenians form the Society of the Friends of the Muses (*Filomousos Etaireia*)¹⁹. They enroll many foreign members, persons inspired by the spirit of Philhellenism which is blossoming during this age in Europe, with the goal to undertake excavations, gather antiquities, and found a museum, schools, and a library. The flame of liberation is smoldering on the home hearths. On 25 April 1821, Athenian revolutionaries take the city (fig. 60). A year later (10 June 1822), they occupy the fortress of the Acropolis. For four years, Athens will experience “a great many cultural works and exemplary organization”²⁰. In 1826, however Kioutachis begins a siege that concludes with the retaking of the city and Acropolis in 1827. The Athenians abandon the city and take refuge on Salamis and other nearby islands.

With the signing of the London Protocol in 1830, by which Greece is recognized as a free and independent state with Athens included in its territory, the city’s residents return. Athens itself is a great pile of ruins.

“The piles of ruins burying the city had something poetically mysterious about them, as if they narrating all manner of unknown fortunes and misfortunes, and a broad stage appeared to me to be opening in my imagination to the world buried beneath them, vast, amazing, the world towards which my reading and upbringing had been lifting my intellect: the world of antiquity. There before my eyes, I found the supreme masterpieces of the immortal artists, and I could make out their location from my balcony, though it was not possible for me to see them (up close), because the Turks allowed no one access to the Acropolis...”²¹.

In March 1833, the Turks are compelled to abandon the fortress of the Acropolis which they had held until then, and Alexandros Rizos Rangavis, the author of the quotation above, experiences the fulfilment of his dream. In May 1833, the new Greek state’s Archaeological Service is created, and the work of clearing the site of the Acropolis of Post-Classical buildings begins immediately. In 1834, the first archaeological law is adopted. This legislation regulated matters involving the excavation, discovery, preservation, and ownership of antiquities. In the following year, the first reconstructions begin with the restoration of the temple of Athena Nike on the Acropolis. In 1837, the Archaeological Society is founded to contribute to the salvaging of monuments. The antiquities gathered are stored in various ancient and modern buildings in Athens until the completion of the National Archaeological Museum in 1889 (fig. 58)²².

Athens is changing. In 1833, it is recognized as the capital of Greece and on 1 December 1834 it triumphantly welcomes Othon, the young king who has come to Greece from the Bavarian House of Wittelsbach. The accelerated transfer of authorities to already-existing buildings, the high cost of compensations

19. Σουρμελής 1842, 82-83. Κουμαριανού 2005, 217-220. Κόκκου 2009, 32-33.

20. Τραυλός 1993, 230.

21. Απομνημονεύματα Ραγκαβή (Memoirs of Rangavis) in 1832 (Ραγκαβής 1895, 283).

22. Κόκκου 2009. Μαλλούχου-Tufano 2000.

ται από τον Λόρδο Έλγιν, πρέσβη της Αγγλίας στην Κωνσταντινούπολη, που κατάφερε να αποσπάσει ένα διφορούμενο φερμάνι και από το 1801 και για μία δεκαετία περίπου βάλθηκε να μεταφέρει την αρχαία Ελλάδα στη Βρετανία. Δεν ήταν ο μόνος. Ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του προηγούμενου αιώνα, Άγγλοι και Γάλλοι είχαν επιδοθεί σε αρχαιοθηρικές αποστολές. Ήταν, όμως, αυτός που σύλησε το πιο εμβληματικό μνημείο της αρχαιότητας, καταστρέφοντάς το.

Για να ανασχέσουν το εμπόριο αρχαιοτήτων και να συμβάλουν στην καλλιέργεια του ελληνικού πνεύματος των νέων, ώστε να είναι έτοιμοι να πρωτοστατήσουν στον αγώνα της ελευθερίας, το 1813, στην αυγή της ελληνικής επανάστασης και της εθνικής παλιγγενεσίας, τέσσερις Αθηναίοι συστήνουν τη Φιλόμουσο Εταιρεία¹⁹. Εγγράφουν πολλούς ξένους για μέλη, εμφορούμενους από το πνεύμα του φιλελληνισμού που ανθεί εκείνη την εποχή στην Ευρώπη, με σκοπό να αναλάβουν τη διενέργεια ανασκαφών, την περισυλλογή αρχαίων, την ίδρυση μουσείου, σχολείων και βιβλιοθήκης.

Η φλόγα της απελευθέρωσης σιγοκαίει στις εστίες των σπιτιών. Στις 25 Απριλίου 1821 οι Αθηναίοι επαναστάτες καταλαμβάνουν την πόλη (εικ. 60). Έναν χρόνο αργότερα (10 Ιουνίου 1822), καταλαμβάνουν το φρούριο της Ακρόπολης. Για τέσσερα χρόνια η Αθήνα θα γνωρίσει «πλείστα εκπολιτιστικά έργα και υποδειγματικήν οργάνωσιν»²⁰. Το 1826, όμως, ο Κιουταχής ξεκινά πολιορκία, που λήγει με την ανακατάληψη της πόλης και της Ακρόπολης το 1827. Οι Αθηναίοι εγκαταλείπουν την πόλη και καταφεύγουν στη Σαλαμίνα και στα γύρω νησιά. Μετά την υπογραφή του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου το 1830, με το οποίο η Ελλάδα αναγνωρίζεται ως ανεξάρτητο και ελεύθερο κράτος και η Αθήνα συμπεριλαμβάνεται στην επικράτειά του, οι κάτοικοι επιστρέφουν. Η πόλη είναι ένας μεγάλος ερειπίωνας.

«Οι θάπτοντες αυτήν σωροί ερειπίων είχαν τι το ποιητικώς μυστηριώδες, ως διηγούμενων παντοίας αγνώστους τύχας και συμφοράς, και στάδιον μοι εφαινότο ανοίγων εις την φαντασίαν ευρύ ο υπ' αυτά τεθαμμένος κόσμος, απέραντος, καταπληκτικός, ο κόσμος προς όν αι αναγνώσεις και η αγωγή μου ανέτεινον την διάνοιάν μου, ο κόσμος της αρχαιότητος. Εκεί προ των οφθαλμών μου ήξευρον ότι υπήρχον τα υπέρτατα αριστουργήματα των αθανάτων καλλιτεχνών, και διέκρινον την θέσιν αυτών από του εξώστου μου, αλλά δεν μοι ήτον δεδομένον να τα ιδώ, διότι οι Τούρκοι εις ουδένα επέτρεπον πρόσδοδον εις την Ακρόπολιν...»²¹.

Τον Μάρτιο του 1833 οι Τούρκοι αναγκάζονται να εγκαταλείψουν το φρούριο της Ακρόπολης, που κατείχαν έως τότε, και ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, που υπογράφει το παραπάνω απόσπασμα, ζει την εκπλήρωση του ονείρου του. Τον Μάιο του 1833 συστήνεται η Αρχαιολογική Υπηρεσία του νέου ελληνικού κράτους και οι εργασίες εκκαθάρισης του χώρου της Ακρόπολης από τα μετακλασικά κτί-

19. Σουρμελής 1842, 82-83. Κουμαριανού 2005, 217-220. Κόκκου 2009, 32-33.

20. Τραυλός 1993, 230.

21. Απομνημονεύματα Ραγκαβή το 1832 (Ραγκαβής 1895, 283).

and the state's meagre finances never allow the full implementation of Kleanthes and Schaubert's city plan. People from all over Greece flock into the capital, which expanding in all directions (fig. 61). The city experiences an unprecedented building boom. Between 1834 and 1862, important buildings designed by distinguished Greek and foreign architects are erected at public expense or through donations by expatriate Greeks: the Palace (Parliament Building, 1836-182), the Military Hospital (Weiler Building, 1836), the University (1839), the Orthodox Cathedral (1842-1862), the Observatory (1843), the Arsakeion school (1846), the Academy (1859), and the Ethnikon Metsovion Polytechnion (today's National Technical University of Athens) (1862)²³. Foreign travelers describe these changes:

"...we quickly arrived at a large straight road, Ermou Street, which divides the city into two parts. On one side are the old markets, old roads, and old city as well as the Tower of the Winds, the monument of Lysicrates, and all the ancient remains on the Acropolis. On the other are all the new neighborhoods, the cafes, the fashionable shops, wealth, diplomacy, and the Court"²⁴.

On 3 September 1843, revolutionary fervor once again overwhelms the capital. The people and the army, gathered in the square before the Palace, ask King Otho to grant them a constitution. It is adopted the following year, and Greece's form of government is transformed into a constitutional monarchy.

In 1854, new vicissitudes will afflict the Athenian people. In response to the Crimean War, revolution breaks out in Epirus and Thessaly, which remain under Ottoman rule, and the king informally supports it. To ensure Greece does not become involved in the war, Anglo-French forces compulsorily occupy Piraeus and Athens for three years. They bring cholera with them.

Despite Otho's popularity during the Anglo-French occupation, his absence of political flexibility and diplomatic skills lead to his dethronement in 1862. Chaos and anarchy briefly prevail, but in 1863 George I of the House of Glücksburg in Denmark is enthroned. The kingdom grows larger in 1864 with the ceding of the Ionian Islands to Greece from Britain. Greece's government becomes a crowned republic with the adoption of a new constitution in this same year. Of course, there is no absence of political and social turbulence, including the Lavreotika (1871-1873), a stock exchange scandal involving the exploitation of the Lavrion mines, which once again brought about the intervention of foreigners in Greece's domestic affairs, and many Greeks lost their fortunes. Bandit attacks and abductions, culminating in the massacre of a group of foreign travelers in Dilesi in 1870, which provoked an international outcry, are also a complex and thorny social phenomenon throughout the entire 19th century.

In 1881, Arta and Thessaly are annexed to the kingdom. A spirit of renewal prevails throughout the country. From 1882 to 1895, extensive public infrastructure projects modernize the Greek state. In Athens, the network of

23. Μπίρης 1999. Μπίρης 2000.

24. Jean-Alexandre Buchon, as mentioned in Κουμαριανού

2005, 364. Buchon was a French journalist and historian who published his impressions from his trip to Greece in 1840-1841.

58. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 1889.
Φωτογραφικό Αρχείο του ΕΑΜ

58. National Archaeological Museum, 1889.
Photographic Archive of the NAM

σματα ξεκινούν αμέσως. Το 1834 ψηφίζεται ο πρώτος αρχαιολογικός νόμος, που ρύθμιζε τα σχετικά με την ανασκαφή, την αποκάλυψη, τη διατήρηση και την ιδιοκτησία των αρχαίων. Την επόμενη χρονιά ξεκινούν οι πρώτες αναστηλώσεις, με την αποκατάσταση του ναού της Αθηνάς Νίκης στην Ακρόπολη. Το 1837 ιδρύεται η Αρχαιολογική Εταιρεία, για να συμβάλει στη διάσωση των μνημείων. Τα αρχαία που συγκεντρώνονται φυλάσσονται σε διάφορα αρχαία και νεότερα κτήρια των Αθηνών, μέχρι να ολοκληρωθεί το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο το 1889 (εικ. 58)²².

Η Αθήνα αλλάζει. Το 1833 ανακηρύσσεται πρωτεύουσα της Ελλάδας και την 1η Δεκεμβρίου 1834 υποδέχεται πανηγυρικά τον Όθωνα, τον νεαρό βασιλιά που ήρθε στην Ελλάδα από τον οίκο των Βίτελσμπαχ της Βαυαρίας. Η εσπευσμένη μεταφορά των αρχών σε ήδη υπάρχοντα κτήρια, το ύψος των αποζημιώσεων και τα πενιχρά οικονομικά του κράτους δεν επέτρεψαν ποτέ την πλήρη εφαρμογή του ρυμοτομικού σχεδίου των Κλεάνθη και Schaubert. Άνθρωποι από όλη την Ελλάδα συρρέουν στην πρωτεύουσα,

η οποία επεκτείνεται προς όλες τις κατευθύνσεις (εικ. 61). Η πόλη γνωρίζει έναν πρωτοφανή οικοδομικό οργασμό. Από το 1834 έως το 1862 ανεγείρονται σημαντικά κτήρια σε σχέδια διακεκριμένων Ελλήνων και ξένων αρχιτεκτόνων, με δημόσιες δαπάνες ή δωρεές ομογενών: Ανάκτορα (κτήριο Βουλής, 1836-1842), Στρατιωτικό νοσοκομείο (κτήριο Βάιλερ, 1836), Πανεπιστήμιο (1839), Μητροπολιτικός ναός (1842-1862), Αστεροσκοπείο (1843), Αρσάκειο (1846), Ακαδημία (1859), Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (1862)²³. Οι ξένοι ταξιδιώτες καταγράφουν τις αλλαγές:

«...γλήγορα φθάνουμε σ' έναν μεγάλο ίσιο δρόμο, την οδό Ερμού, που χωρίζει την πόλη σε δύο τμήματα. Από το ένα οι παλαιές αγορές, οι παλαιοί δρόμοι, η παλαιά πόλη αλλά και ο Πύργος των Ανέμων (οι Αέρηδες), το μνημείο του Λυσικράτους, όλα τα αρχαία λείψανα της Ακρόπολης. Από το άλλο μέρος όλες οι καινούργιες συνοικίες, τα καφενεία, τα εμπορικά μόδας, ο πλούτος, η διπλωματία, η Αυλή»²⁴.

Στις 3 Σεπτεμβρίου 1843 ο επαναστατικός παλμός κατακλύζει πάλι την πρωτεύουσα. Λαός και στρατός, συνκεντρωμένος στην πλατεία των Ανακτόρων, ζητούν από τον βασιλιά Όθωνα την παραχώρηση συντάγματος. Το Σύνταγμα ψηφίζεται τον επόμενο χρόνο και το πολίτευμα της Ελλάδας μετατρέπεται σε συνταγματική μοναρχία. Το 1854 νέες περιπέτειες θα ταλανίσουν τον αθηναϊκό λαό. Με αφορμή τον Κριμαϊκό πόλεμο, ξεσπά επανάσταση στις υπόδουλες ακόμη Ήπειρο και Θεσσαλία, που ο βασιλιάς υποστηρίζει ατύπως. Αγγλο-

22. Κόκκου 2009. Μαλλούχου-Tufano 2000.

23. Μπίρης 1999. Μπίρης 2000.

24. Jean-Alexandre Buchon, όπως αναφέρεται στο Κου-

μαριανού 2005, 364. Ο Buchon ήταν Γάλλος δημοσιογράφος και ιστορικός που δημοσίευσε τις εντυπώσεις του από το ταξίδι του στην Ελλάδα το 1840-1841.

59. Τοπογραφικό πλάνο της Αθήνας, εικονογράφηση στο Jacob Spon, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant*, Άμστερνταμ 1679 (αρ. κατ. 8)

59. *Topographical plan of Athens*, illustration in Jacob Spon, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant*, Amsterdam 1679 (cat. no. 8)

60. Τοπογραφικό πλάνο της Αθήνας, εικονογράφηση στο Simone Pomardi, *Viaggio nella Grecia*, Ρώμη 1820 (αρ. κατ. 19)

60. *Topographical plan of Athens*, illustration in Simone Pomardi, *Viaggio nella Grecia*, Rome 1820 (cat. no. 19)

61. Τοπογραφικόν σχέδιον των Αθηνών και των πέριξ, χαρακτηριστικό, 19ος αιώνας. Συλλογή Βλαχογιάννη, Γενικά Αρχεία του Κράτους (αρ. κατ. 20)

61. Topographical plan of Athens and its environs, engraving, 19th century. Vlachogiannis Collection, General State Archives (cat. no. 20)

γαλλικά στρατεύματα, για να διασφαλίσουν τη μη ανάμειξη της Ελλάδας στον πόλεμο, καταλαμβάνουν εκβιαστικά τον Πειραιά και την Αθήνα για τρία χρόνια. Φέρνουν μαζί τους τη χολέρα.

Παρά τη δημοφιλία του Όθωνα κατά την περίοδο της αγγλογαλλικής κατοχής, η έλλειψη πολιτικής ευελιξίας και διπλωματικής δεξιότητας οδηγεί στην εκθρόνισή του το 1862. Επικρατεί για λίγο χάος και αναρχία, το 1863, όμως, ενθρονίζεται ο Γεώργιος Α΄, από τον οίκο των Γλύξμπουργκ της Δανίας. Το βασίλειο μεγαλώνει το 1864 με την παραχώρηση της Επτανήσου από τη Βρετανία. Το πολίτευμα της Ελλάδας γίνεται βασιλευομένη δημοκρατία με την ψήφιση νέου συντάγματος το ίδιο έτος. Δεν λείπουν, βεβαίως, οι πολιτικές και κοινωνικές αναταραχές, όπως τα Λαυρεωτικά (1871-1873), ένα χρηματιστηριακό σκάνδαλο γύρω από την εκμετάλλευση των μεταλλείων του Λαυρίου, που επέφερε για άλλη μια φορά την επέμβαση των ξένων στα εσωτερικά της Ελλάδας, και πολλοί Έλληνες χάνουν τις περιουσίες τους. Οι ληστρικές επιθέσεις και απαγωγές, με αποκορύφωμα τη σφαγή μιας ομάδας ξένων περιηγητών στο Δήλεσι το 1870, που προκάλεσε διεθνή κατακραυγή, είναι επίσης ένα σύνθετο και δυσεπίλυτο κοινωνικό φαινόμενο καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα.

Το 1881 προσαρτάται στο βασίλειο η Άρτα και η Θεσσαλία. Ανανεωτικό πνεύμα επικρατεί στη χώρα. Από το 1882 έως το 1895 εκτεταμένα δημόσια έργα υποδομής εκσυγχρονίζουν το ελληνικό κράτος. Στην Αθήνα εγκαινιάζεται δίκτυο ιπποκίνητου τραμ (1882), το «Θηρίο», που συνδέει σιδηροδρομικά την πόλη με την Κηφισιά και το Λαύριο (1885), το πρώτο εργοστάσιο ηλεκτρικού ρεύματος (1889) και η υπόγεια επέκταση προς Ομόνοια (1895) του σιδηροδρόμου Αθηνών-Πειραιώς, ο οποίος λειτουργεί ήδη από το 1869. Η Εθνική Βιβλιοθήκη (1888) συμπληρώνει τη λεγόμενη Αθηναϊκή Τριλογία. Η Αθήνα μετασχηματίζεται πλήρως στο πολιτικό, οικονομικό και πνευματικό κέντρο της χώρας.

Παρά την πτώχευση του 1893, όλα είναι έτοιμα για να φιλοξενήσουν την πρώτη αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων στο ανακατασκευασμένο Παναθηναϊκό Στάδιο το 1896. Ο Γάλλος δημοσιογράφος Charles Maurras, απεσταλμένος της εφημερίδας *La Gazette de France* στους Ολυμπιακούς Αγώνες, καταγράφει τις εντυπώσεις του και δίνει την ευχή του:

«Ανέρχεται σε περισσότερες από 120.000 ψυχές ο πληθυσμός της μητρόπολης του ελληνικού κόσμου. Δεν υπάρχει κάποια απειρκεψία στο να αναπτύσσονται με τον τρόπο αυτό, σ' ένα μικρό βασίλειο, τόσο μεγάλα αστικά κέντρα; Είτε ο πληθυσμός συνέρρευσε εκεί από την ύπαιθρο είτε μετακινήθηκε από τις ελληνικές πόλεις της τουρκικής αυτοκρατορίας, μπορεί να αναρωτηθεί κανείς μήπως τόσες πρόοδοι έχουν κάτι το επίπλαστο και το επικίνδυνο... Από το κατώφλι όμως της πόλης, πρέπει να αισθανθεί κανείς ότι την έφτιαξαν με αγάπη. Οι κάτοικοί της δεν λυπήθηκαν τίποτε για να γίνει ωραία. Είχαν τους πόρους τους και τα πλούτη των συμπατριωτών τους, των Ελλήνων τραπεζιτών που είναι διασκορπισμένοι σ' όλον τον κόσμο... Για μια πρωτεύουσα ηλικίας εβδομήντα ετών, το ζήτημα δεν είναι πότε να αισθάνεται ωραία, αλλά να αισθάνεται πολλά. Για να ζήσει με εκλέπτυνση έχει το μέλλον μπροστά της. Ας ζήσει δραστήρια»²⁵.

25. Ρενάκ, Μωρράς, Μορεάς 1993, 98, 102.

horse-drawn trams (1882), the “Beast” connecting the city by rail with Kifisia and Lavrio (1885), the first electricity plant (1889), and the underground extension to Omonia (1895) of the Athens-Piraeus railway (already in operation since 1869) are inaugurated. The National Library (1888) comes to complete the “Athenian Trilogy” together with the University of Athens and the Academy of Athens. Athens becomes fully transformed into the country’s political, economic, and intellectual center.

Despite the bankruptcy of 1893, all is ready to host the first revival of the Olympic Games in the rebuilt Panathenaic Stadium in 1896. The French journalist Charles Maurras, correspondent for the newspaper *La Gazette de France* to the Olympic Games, describes his impressions and extends his wishes:

“The population of the Greek metropolis amounts to 120,000 souls. Has there not been some imprudence in the development of such large urban centers in a small kingdom? Whether the population converged there from the countryside or moved there from the Greek cities of the Turkish Empire, one may wonder whether such progress has something of the artificial and risky about it... But from the threshold (entrance) to the city, one cannot but sense that they have built it with love. Its residents have spared no pains to make it beautiful. They had their own resources and the wealth of their compatriots, the Greek bankers scattered throughout the world... For a capital only 70 years of age, the question is not when it will feel beautiful, but for it to feel much. It has the future before it to live a refined life. For now, may it live an active one”²⁵.

The Greek-Turkish War of 1897 sealed the end of the 19th century with bitterness. Greece’s defeat and the International Financial Audit imposed because of the loan Greece took out to service war reparations led to intense political ferment. From 1899 onward, Greece entered a period of peaceful reconstruction. In the 20th century Athens was gradually transformed into a megalopolis of several million people, remaining ever-active and a theater for the unfolding of important historical events.

25. Πενάκ, Μωπράς, Μορεάς 1993, 98, 102.

Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 σφράγισε το τελείωμα του 19ου αιώνα με μια πικρή αίσθηση. Η ήττα της Ελλάδας και ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος, που επιβλήθηκε λόγω του δανείου για την εξυπηρέτηση των πολεμικών αποζημιώσεων, οδήγησαν σε έντονες πολιτικές ζυμώσεις. Από το 1899 η Ελλάδα μπαίνει σε περίοδο ειρηνικής ανασυγκρότησης. Η Αθήνα μετατρέπεται σταδιακά μέσα στον 20ό αιώνα σε μεγαλούπολη πολλών εκατομμυρίων, παραμένοντας για πάντα δραστήρια και θέατρο σημαντικών ιστορικών γεγονότων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Συνοπτικό χρονολόγιο από τον 17ο έως τον 19ο αιώνα

1456-1687	Α΄ περίοδος τουρκοκρατίας. Η Αθήνα αποτελεί μια μικρή πόλη με ελληνικό κυρίως πληθυσμό, συγκεντρωμένο στα βόρεια της Ακρόπολης.
1687	Πολιορκία της Ακρόπολης από τους Βενετούς. Ανατίναξη του Παρθενώνα από τον Μοροζίνι. Ολιγόμηνη βενετοκρατία.
1688	Εγκατάλειψη της Αθήνας από τους Βενετούς. Αποχώρηση των Αθηναίων υπό τον φόβο των τουρκικών αντιποιόνων.
1691	Αμνηστία σουλτάνου. Σταδιακή επάνοδος των Αθηναίων και έναρξη της β΄ περιόδου τουρκοκρατίας.
Α΄ μισό 18ου αι.	Ενίσχυση οχυρώσεων, ανέγερση πολλών μουσουλμανικών κτισμάτων για τον εξωραϊσμό της πόλης.
1769-1770	Ελληνική εξέγερση με υποκίνηση της Ρωσίας («Ορλωφικά»). Διώξεις των Αθηναίων προκρίτων και ομηρία τις νύχτες στο φρούριο της Ακρόπολης.
1774	Ρωσοτουρκική συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή.
1775-1795	Τυραννική διοίκηση της πόλης από τον βοεβόδα Χατζή Αλή Χασεκί.
1778	Δημιουργία τείχους Χασεκί για προστασία από τις επιδρομές Τουρκαλβανών.
1801-1805	Αρπαγή των μαρμάρων του Παρθενώνα από τον Λόρδο Έλγιν.
1813	Ιδρύεται η Φιλόμουσος Εταιρεία.
1821	Οι Αθηναίοι επαναστατούν και καταλαμβάνουν την πόλη.
1822	Οι Αθηναίοι καταλαμβάνουν το φρούριο της Ακρόπολης.
1826	Πολιορκία της πόλης από τον Κιουταχί.
1827	Ο Κιουταχί καταλαμβάνει την Ακρόπολη και την πόλη.
1827-1830	Ερήμωση πόλης. Οι Αθηναίοι καταφεύγουν στα γύρω νησιά.
1830	Σταδιακή επάνοδος μετά το Πρωτόκολλο του Λονδίνου, με το οποίο η Ελλάδα αναγνωρίζεται ως ανεξάρτητο και ελεύθερο κράτος. Η πόλη είναι ένας μεγάλος ερειπίωνας.
1833	Η τουρκική φρουρά εγκαταλείπει την Ακρόπολη. Ξεκινούν οι εργασίες εκκαθάρισης του χώρου από τα μετακλασικά κτίσματα. Η Αθήνα ανακηρύσσεται πρωτεύουσα και έδρα του βασιλιά. Συστήνεται η ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία.

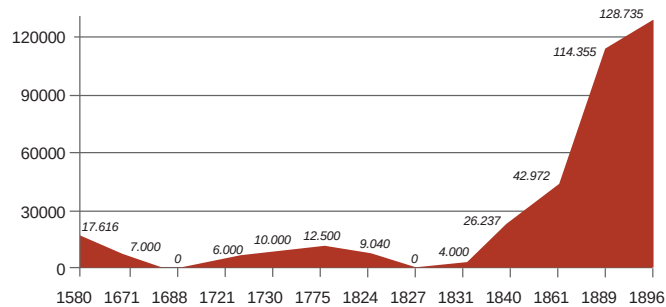
APPENDIX

A brief timeline from 17th to 19th century

1456-1687	First period of Ottoman rule. Athens is a small city with a primarily Greek population, concentrated north of the Acropolis.
1687	Venetian siege of the Acropolis. Morosini blows up the Parthenon. Athens held by the Venetians for a few months.
1688	Venetians abandon Athens. Athenians withdraw from the city in fear of Turkish reprisals.
1691	Amnesty with the Sultan. Gradual return of the Athenians and the beginning of the second period of Ottoman rule.
1st half of the 18th c.	Strengthening of fortifications, erection of many Muslim buildings to embellish the city.
1769-1770	Greek uprising incited by Russia ("Orlov Revolt"). Persecutions of Athenian notables, who are held hostage at night in the fortress on the Acropolis.
1774	Russo-Turkish Treaty of Küçük Kaynarca.
1775-1795	Tyrannical rule of the city by the Voevoda Hadji Ali Haseki.
1778	Creation of the wall of Haseki to protect Athens from Turco-Albanian raids.
1801-1805	Seizure of the Parthenon marbles by Lord Elgin.
1813	Founding of the Philomousos Society (the Friends of the Muses).
1821	The Athenians revolt and occupy the city.
1822	The Athenians occupy the fortress of the Acropolis.
1826	Athens is besieged by Kioutachis.
1827	Kioutachis occupies the Acropolis and city.
1827-1830	The city is deserted; Athenians take refuge on nearby islands.
1830	Gradual return after the London Protocol, by which Greece is recognized as a free and independent state. The city is in ruins.
1833	The Turkish garrison abandons the Acropolis. The work of clearing the area of Post-Classical buildings begins. Athens is recognized as the capital and seat of the king. The Greek Archaeological Service is established.
1834	Transfer of the capital and arrival of King Otho in Athens. Demolition of the wall of Haseki, which was impeding the city's growth.
1835	The temple of Hephaistos (Theseion) operates as the Central Museum. The Acropolis becomes the first archaeological site in Greece with ticketed admission to visitors.
1836	Characterization of five areas as archaeological sites (Theseion surroundings, monument of Lysicrates, Roman Agora, Prytaneion, and Stoa of Attalus).
1836-1842	Erection of the palace (Greek Parliament), designed by Fr. von Gärtner.
1837	Creation of the Archaeological Society at Athens.

1834	Μεταφορά της πρωτεύουσας και άφιξη του βασιλιά Όθωνα στην Αθήνα. Κατεδαφίζεται το τείχος του Χασεκί, που εμπόδιζε την ανάπτυξη της πόλης.
1835	Ο ναός του Ηφαίστου (Θησείο) ανακηρύσσεται ως Κεντρικό Μουσείο. Η Ακρόπολη είναι ο πρώτος επισκέψιμος αρχαιολογικός χώρος στην Ελλάδα με εισιτήριο εισόδου.
1836	Χαρακτηρισμός πέντε περιοχών ως αρχαιολογικών (πέριξ Θησείου, μνημείου Λυσικράτους, Ρωμαϊκής Αγοράς, Πρυτανείου, Στοάς Αττάλου).
1836-1842	Ανέγερση ανακτόρων (κτήριο Βουλής) σε σχέδια του Fr. von Gärtner.
1837	Σύσταση Αρχαιολογικής Εταιρείας.
1834-1862	Οργασμός ανέγερσης κτηρίων με δημόσια δαπάνη ή δωρεές ομογενών.
1843	Κίνημα για την παραχώρηση συντάγματος στην πλατεία των Ανακτόρων.
1844	Ψήφιση Συντάγματος. Το πολίτευμα της Ελλάδας μετατρέπεται σε συνταγματική μοναρχία.
1854	Επανάσταση στις υπόδουλες ακόμη Ήπειρο και Θεσσαλία κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου. Εκβιαστικός αποκλεισμός και κατοχή Αθηνών-Πειραιά από αγγλογαλλικά στρατεύματα. Χολέρα.
1857	Άρση αποκλεισμού του Πειραιά.
1862	Εκθρόνιση βασιλιά Όθωνα.
1863	Ενθρόνιση βασιλιά Γεωργίου Α'.
1864	Παραχώρηση Επτανήσου στην Ελλάδα από τη Βρετανία. Ψήφιση νέου Συντάγματος. Το πολίτευμα της Ελλάδας γίνεται βασιλευομένη δημοκρατία.
1866	Θεμέλιος λίθος Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, ολοκλήρωση το 1889.
1874	Εγκαινιάζεται το Μουσείο Ακροπόλεως.
1875	Κατεδάφιση φραγκικού πύργου Ακρόπολης.
1881	Προσάρτηση Θεσσαλίας και Άρτας.
1882-1895	Εκτεταμένα δημόσια έργα υποδομής, ιδίως στις συγκοινωνίες. Η Αθήνα μετασχηματίζεται πλήρως στο πολιτικό, οικονομικό και πνευματικό κέντρο της χώρας.
1884	Μεγάλη πυρκαϊά στο παζάρι της πόλης δίνει την ευκαιρία στην Αρχαιολογική Εταιρεία να εκκαθαρίσει τη Βιβλιοθήκη του Αδριανού και τη Ρωμαϊκή Αγορά από τα μεταγενέστερα προσκτίσματα και να διεξαγάγει ανασκαφές.
1889-1896	Ευπρεπισμός των αρχαιολογικών χώρων με τη δημιουργία φυλακίων και σιδερένιων κιγκλιδωμάτων πάνω σε περιτοιχημένους λιθοκτιστούς περιβόλους.
1896	Διοργάνωση πρώτων σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων στο ανακατασκευασμένο Παναθηναϊκό Στάδιο.
1897	Ελληνοτουρκικός Πόλεμος. Ήττα της Ελλάδας. Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος λόγω δανείου για την εξυπηρέτηση των πολεμικών αποζημιώσεων.
1899	Μετά από έντονες πολιτικές ζυμώσεις, η Ελλάδα μπαίνει σε περίοδο ειρηνικής ανασυγκρότησης.

1834-1862	Frenzy of building activity at public expense or with donations from Greeks of the Diaspora.
1843	Movement to grant a constitution in Palace Square.
1844	Adoption of the Constitution. The form of government in Greece becomes a constitutional monarchy.
1854	Revolution in Epirus and Thessaly, still under Ottoman rule, during the Crimean War. Forced blockade and occupation of Athens-Piraeus by Anglo-French forces. Cholera.
1857	Lifting of the blockade of Piraeus.
1862	Dethronement of King Otho.
1863	Enthronement of King George I.
1864	Britain cedes the Ionian Islands to Greece. A new Constitution is adopted. Greece's form of government becomes a crowned republic.
1866	The cornerstone of the National Archaeological Museum is laid; the Museum is completed in 1889.
1874	Inauguration of the Acropolis Museum.
1875	The Frankish tower on the Acropolis is torn down.
1881	Annexation of Thessaly and Arta.
1882-1895	Extensive public infrastructure projects, especially transportation. Athens is fully transformed into the country's political, financial, and intellectual center.
1884	A major fire in the city's Market (Bazaar) gives the Archaeological Society the opportunity to clear the Library of Hadrian and the Roman Agora of later additions in order to conduct excavations.
1889-1896	Embellishment of archaeological sites with the construction of guardhouses and iron railings installed on neatly built stone fences.
1896	Organization of the first modern Olympic Games in the rebuilt Panathenaic Stadium.
1897	Greco-Turkish War. Defeat of Greece. International Financial Audit as a result of the loan taken out to service war reparations.
1899	Following intense political ferment, Greece enters a period of peaceful reconstruction.

Γράφημα. Ο πληθυσμός της Αθήνας, 17ος-19ος αιώνας (Πηγές: *ΙΕΕ, Πάπυρος - Λαρούς - Μπριτάνικα* Γιοχάλας, Καφετζάκη 2014, 603)
Σημ.: Το 0 σημαίνει τις περιόδους ερήμωσης της πόλης

Chart. The population of Athens, 17th-19th century (Sources: *ΙΕΕ, Πάπυρος - Λαρούς - Μπριτάνικα*; Γιοχάλας, Καφετζάκη 2014, 603)

Note: "0" signifies periods when the city was deserted

62. Max Friedrich Rabes
(1868-1944),
*Άποψη του Θησείου
και της Ακρόπολης,*
τέλη 19ου αιώνα, ελαιογραφία
(αρ. κατ. 34)

62. Max Friedrich Rabes
(1868-1944),
*View of the Theseion
and the Acropolis,*
late 19th century, oil painting
(cat. no. 34)

ΤΑ ΒΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ
ΣΤΑ ΙΧΝΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Η Αθήνα είναι μια πόλη με διαχρονική παρουσία, σημασία και εμβέλεια, της οποίας τον ιδιαίτερο χαρακτήρα καθορίζουν τα μνημεία της, με κυρίαρχη παρουσία πάντα την Ακρόπολη. Παρόλο που έμεινε για αιώνες λησμονημένη από τους Ευρωπαίους περιηγητές, η αντοχή των μνημείων της στη ροή και τη φθορά του χρόνου ήταν αυτή που τους γοήτευσε τελικά από τα μέσα του 17ου αιώνα. Ο Wordsworth σημειώνει χαρακτηριστικά λίγα χρόνια μετά την απελευθέρωση: «Σε αυτή την κατάσταση της σύγχρονης ερήμωσης, το μεγαλείο των αρχαίων ερειπίων είναι ακόμα πιο εντυπωσιακό... Για την Αθήνα, ο αρχαίος κόσμος είναι τα πάντα»¹. Το κομμάτι της πόλης στα βορειοδυτικά και στα βόρεια της Ακρόπολης, που αποτελούσε στην ουσία και το κατοικημένο τμήμα της την περίοδο της τουρκοκρατίας, όπου και κατέλυσαν οι περισσότεροι περιηγητές, ήταν μια περιοχή που διέσφζε αρκετά ίχνη αρχαίων κτισμάτων και προσέλκυσε από νωρίς το ενδιαφέρον τους. Προσεγγίζοντας την Ακρόπολη από τα βορειοδυτικά, ο επισκέπτης της περιόδου της τουρκοκρατίας ακολουθούσε, όπως άλλωστε και αυτός της κλασικής εποχής, δύο κατευθύνσεις² (εικ. 59): είτε κατά μήκος της οδού Ελευσίνος (Ιερά Οδός) και της οδού της Σαλαμίνας και διά μέσου της Πόρτας του Μωριά ή Γύφτικης Πόρτας του τείχους του Χασεκί, κοντά στο αρχαίο Δίπυλο, κατευθυνόταν νοτιοανατολικά και εισερχόταν στον χώρο όπου άλλοτε εκτεινόταν η Αρχαία Αγορά από τα βόρεια του λόφου του Αγοραίου Κολωνού με τον ναό του Ηφαίστου (Θησείο), είτε κατά μήκος της Πειραιϊκής οδού περνούσε μέσα από την Πόρτα του Δράκου, στη θέση των αρχαίων Πειραιϊκών πυλών, και πλησίαζε την Ακρόπολη έχοντας στα αριστερά του τον λόφο του Αγοραίου Κολωνού και στα δεξιά τον Άρειο Πάγο (εικ. 62), ενώ ακόμη νοτιότερα διακρινόταν ο λόφος της Πνύκας. Η πρόσβαση στην Ακρόπολη από αυτήν τη δεύτερη διαδρομή εξασφαλιζόταν στην αρχαιότητα με την αμαξιτή οδό τη λεγόμενη Στενωπό Κολλυτό, στα ανατολικά της σημερινής οδού Αποστόλου Παύλου.

1. Wordsworth 1836, 51-52.

2. Τραυλός 1993, 198. Για τις συγκεκριμένες οδούς και τις πύλες του τείχους του Χασεκί, βλ. τους χάρτες του 1805 του

Dodwell (Dodwell 1819, 287, 383, Γυφτο- ή Αιγυπτίοπορτα) και του 1806 του Leake (Κορρές 2010, 62, εικ. 3.3.2).

STROLLING NORTHWEST OF THE ACROPOLIS

Chrysanthi Tsouli

FOLLOWING THE FOOTSTEPS OF TRAVELERS ON THE TRAIL OF ANTIQUITIES

Athens is a city with a long historical presence, significance, and influence. Its unique character is determined by its monuments, ever-dominated by the presence of the Acropolis. The fact that it remained forgotten by European travelers for centuries, it was its monuments' durability to the time's passage and decay that finally captivated them beginning in the mid-17th century. Wordsworth characteristically noted a few years following liberation: "In this state of modern desolation, the grandeur of the ancient buildings is even more striking... At Athens, the ancient world is everything"¹. The part of the city lying northwest and north of the Acropolis, which was also essentially its inhabited area during the Ottoman period and where most travelers sojourned, preserved a good many traces of ancient buildings and attracted their interest from early on.

Approaching the Acropolis from the northwest, visitors during the period of Ottoman rule — like those of the Classical age — followed one of two routes² (fig. 59): either along Eleusinas (the Sacred Way) and Salaminos Street, through the Portal of Moria or "Gyftiki" Portal in the wall of Haseki near the ancient Dipylon, and then heading southeast to enter the site where the Ancient Agora once spread out from north of the hill of Agoraios Kolonos with the temple of Hephaistos (Theseion), or along Piraeus Street and through the Portal of Drakos near the ancient Piraeus Gate, approaching the Acropolis with the hill of Agoraios Kolonos on their left and the Areios Pagos (Areopagus) on their right (fig. 62), with the hill of the Pnyx distinguishable further south. Access to the Acropolis from the latter route was secured in antiquity by the carriage road the so-called Stenopos Kollytos, east of modern Apostolou Pavlou Street. The Agora was the center of public life in ancient Athens, since it was here that social and cultural activities, religious celebrations, musical and athletic contests, and commerce were all conducted. Above all,

1. Wordsworth 1836, 51-52.

2. Τραυλός 1993, 198. For the specific streets and gates in the wall of Haseki, see the 1805 map of Dodwell (Dodwell

1819, 287, 383, Gyftiki- or Egyptian Portal) and that of Leake done in 1806 (Κορρές 2010, 62, fig. 3.3.2).

Η Αγορά ήταν η καρδιά της δημόσιας ζωής της αρχαίας Αθήνας, καθώς σε αυτήν διεξάγονταν κοινωνικές και πολιτιστικές δραστηριότητες, θρησκευτικές πανηγύρεις, μουσικοί και αθλητικοί αγώνες, εμπορικές συναλλαγές. Κυρίως, όμως, ήταν ο χώρος που ασκούνταν οι σημαντικότερες λειτουργίες της αθηναϊκής δημοκρατίας, διοικητικές και δικαστικές, αλλά και το κέντρο των πολιτικών συναθροίσεων και της δημόσιας έκφρασης απόψεων. Ο χώρος αυτός, τον οποίο οριοθετούσε στα νότια ο Άρειος Πάγος, στα δυτικά ο λόφος του Αγοραίου Κολωνού και στα βόρεια ο ποταμός Ηριδανός, είχε χρησιμοποιηθεί από τη μυκηναϊκή μέχρι τη γεωμετρική περίοδο (1600-700 π.Χ.) ως νεκροταφείο³, ενώ η Αγορά μεταφέρθηκε⁴ εκεί από τον Σόλωνα στις αρχές του 6ου αι. π.Χ. Τα δημόσια κτήρια και τα ιερά⁵ ανεγέρθηκαν σταδιακά στη δυτική κυρίως πλευρά (ιερό του Διός, ναός του Απόλλωνος Πατρώου και Πρυτανικόν) και στη νότια (Εννεάκρουνος και Δικαστήριο Ηλιαίας ή Νοτιοανατολική κρήνη και Αιάκειον, κατά τους νεότερους ερευνητές), ενώ η ελεύθερη πλατεία, την οποία οριοθετούσε στα ανατολικά η Οδός των Παναθηναίων, έμενε ελεύθερη για τη διεξαγωγή δραματικών και μουσικών αγώνων στην ορχήστρα, που πιθανότατα κατελάμβανε το κεντρικό τμήμα της. Το 521/520 π.Χ. ιδρύθηκε στη βορειοδυτική είσοδο της Αγοράς, κοντά στο σημείο όπου συνέβαλλαν οι κυριότερες συγκοινωνιακές αρτηρίες του βορειοδυτικού τμήματος της πόλης, ο Βωμός των Δώδεκα Θεών, ο οποίος χρησιμοποιείτο και ως αφητηρία των οδικών μετρήσεων. Λίγο βορειότερα διερχόταν η Οδός των Παναθηναίων, στην οποία τελούνταν αγώνες δρόμου και ιππικοί αγώνες, όπως μαρτυρούν οι κατά χώραν πλησίον της αφέσεως ευρεθείσες βάσεις σχετικές με νικητές στο αγώνισμα της ανθιππασίας, όπως η βάση του Βρυάξιδος αρ. ευρ. 1733 (εικ. 63)⁶. Μετά τις πολιτειακές μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη (508/507 π.Χ.) και την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας, η Αγορά απέκτησε επίσημο χαρακτήρα με την τοποθέτηση των «όρων» στις εισόδους της, ενώ κατασκευάστηκαν στη δυτική πλευρά της ο ναός της Μητέρας των Θεών, το Βουλευτήριο και η Βασιλείος Στοά. Κάποιο ιερό του Ηρακλή πρέπει επίσης να υπήρχε στην περιοχή⁷, όπως μαρτυρεί το ανευρεθέν κοντά

3. Τραυλός 1993, 30-32, εικ. 7. Thompson, Wycherley 1972, 1-18.

4. Η πρώτη Αγορά είχε ιδρυθεί από τον Θησέα στις βορειοδυτικές υπώρειες της Ακρόπολης, βλ. αναλυτικά Τραυλός 1993, 24, 28-29.

5. Για τις ανασκαφές στην Αρχαία Αγορά, αρχικά από την Αρχαιολογική Εταιρεία (1859/1860) και από το 1931 από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, βλ. ΠΑΕ από το 1860 κ.ε.: *AJA* από το 1951 κ.ε.: *Hesperia* από το 1952 κ.ε.: *The Athenian Agora*, από το 1953 κ.ε. Γενική βιβλιογραφία για την Αρχαία Αγορά: Travlos 1971· Thompson, Wycherley 1972· Τραυλός 1993· Camp 2004· Σαραγά 2004· Mauzey, Camp 2006, ιδ. 10-45· Camp, Mauzey 2009, ιδ. 11-38· Χρι-

στοπούλου 2011. Για τη Ρωμαϊκή Αγορά, η ανασκαφή της οποίας ξεκίνησε το 1890-1891 από την Αρχαιολογική Εταιρεία, βλ. Κουμανούδης 1890, 11-19· Κουμανούδης 1891, 7-11· Robinson 1933, 291-305· Τραυλός 1993· Hoff 1988. Πρόσφατα, με παλαιότερη βιβλιογραφία, Sourlas 2012.

6. Καλτσάς 2001, αρ. 530. Η βάση βρέθηκε κατά χώραν στα βορειοανατολικά του Θησείου κατά τη διάνοιξη της σιδηροδρομικής γραμμής Αθηνών-Πειραιώς το 1891, ακριβώς πίσω από το βορειοανατολικό άκρο της Στοάς του Ελευθερίου Διός. Για τη θέση ανεύρεσής της, βλ. Homolle 1891, 369-373· Thompson, Wycherley 1972, 95, 223.

7. Για το ιερό και την ταύτισή του, βλ. πρόσφατα F. Longo στο Greco 2010, 258, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

however, it was the place where the most important administrative and judicial functions of Athenian democracy were exercised, as well as the center for political gatherings and the public expression of opinions. This site, which was demarcated on the south by the Areios Pagos (Areopagus), on the west by the hill of Agoraios Kolonos, and on the north by the Eridanos river, had been used from the Mycenaean age to the Geometric period (1600-700 BC) as a cemetery³; the Agora was transferred⁴ there by Solon in the early 6th c. BC. Its public buildings and sanctuaries⁵ were gradually erected, primarily on the west (sanctuary of Zeus, temple of Apollo Patroos, the Prytaneion) and south (Enneakrounos and Heliiaia court, or the Southeast Fountain House and the Aiakeion, according to more recent researchers), while the open square delimited on the east by the Panathenaic Way remained open for the conducting of dramatic and musical contests in the orchestra which probably occupied its central section. In 521/520 BC, at the northwest entrance to the Agora near the point where the main road arteries in the northwest part of the city converged, the Altar of the Twelve Gods was built; it was also used as the starting-point for the measurement of road distances. A little further to the north, the Panathenaic Way passed by. This was where running events and horse races were held, as attested by bases found *in situ* near the starting-point concerning victors in the *anthippasia* competition, such as the base of Bryaxis, inv. no. 1733 (fig. 63)⁶.

Following the political reforms of Kleisthenes (508/507 BC) and the establishment of the democracy, the Agora acquired an official character with the installation of *horoi* (boundary stones) at its entrances, while on its west side the temple of the Mother of the Gods, the Bouleuterion, and the Basileios Stoa were built. There must also have been a sanctuary of Heracles in this area⁷, as attested by the relief of Heracles and the Erymanthian boar, inv. no. 43⁸, found near the Theseion (fig. 64). The Painted Stoa (Stoa Poikile) on the north and the Tholos at the site of the Prytaneion were built following the Persian invasion of 480/479 BC and the destruction of most of the buildings in the Agora, which were rebuilt

3. Τραυλός 1993, 30-32, fig. 7. Thompson, Wycherley 1972, 1-18.

4. The first Agora had been built by Theseus on the northwest slopes of the Acropolis, for detailed discussion see Τραυλός 1993, 24, 28-29.

5. On excavations in the Ancient Agora, initially carried out by the Archaeological Society (1859/1860) and from 1931 by the American School of Classical Studies, see *Prakt* from 1860-; *AJA* from 1951-; *Hesperia* from 1952-; *The Athenian Agora*, from 1953-. General bibliography on the Ancient Agora: Travlos 1971; Thompson, Wycherley 1972; Τραυλός 1993; Camp 2004; Σαραγά 2004; Mauzey, Camp 2006, esp. 10-45; Camp, Mauzey 2009, esp. 11-38; Χριστοπούλου 2011. On the Roman Agora, ex-

cavation of which was begun by the Archaeological Society in 1890-1891, see Κουμανούδης 1890, 11-19; Κουμανούδης 1891, 7-11; Robinson 1933, 291-305; Τραυλός 1993; Hoff 1988. More recently, Sourlas 2012, with earlier bibliography.

6. Καλτσάς 2001, no. 530. The base was found *in situ* northeast of the Theseion during the opening of the Athens-Piraeus Railway in 1891, just behind the northeast end of the Stoa of Zeus Eleutherios. For its findspot, see Homolle 1891, 369-373; Thompson, Wycherley 1972, 95, 223.

7. For the sanctuary and its identification, see the recent publication by F. Longo in Greco 2010, 258, with earlier bibliography.

8. Καλτσάς 2001, no. 115.

στο Θησείο ανάγλυφο του Ηρακλή με τον Ερυμάνθιο κάπρο αρ. ευρ. 43⁸ (εικ. 64). Η Ποικίλη Στοά στα βόρεια και η Θόλος στη θέση του Πρυτανικού κτίστηκαν μετά την Περσική εισβολή του 480/479 π.Χ. και την καταστροφή των περισσότερων κτηρίων στην Αγορά, τα οποία και ανακατασκευάστηκαν στις ίδιες θέσεις. Μέσα στον 5ο αιώνα η οικοδομική δραστηριότητα εντατικοποιήθηκε με την προσθήκη πολλών κτηρίων, εκ των οποίων τα σημαντικότερα είναι ο ναός του Ηφαίστου και της Αθηνάς Εργάνης, το ονομαζόμενο Ηφαιστείο ή Θησείο, στο οποίο έχει αποδοθεί ως ακρωτήριο ο άνω κορμός Νίκης αρ. ευρ. 4839⁹ (εικ. 6), η Στοά του Ελευθερίου Διός, το Νέο Βουλευτήριο, η Νότια Στοά Ι, το Νομισματοκοπείο και κτήρια δικαστηρίων στα βόρεια. Κατά τον 4ο αιώνα κατασκευάστηκαν ο ναός του Απόλλωνος Πατρώου, η Νοτιοδυτική Κρήνη και το Μνημείο των Επωνύμων Ηρώων.

Ενώ τον 3ο αι. π.Χ. το μόνο νέο οικοδόμημα ήταν η Σκευοθήκη, κατά τον 2ο αιώνα προστέθηκαν στοές περιμετρικά, κατά το πρότυπο των αγορών των ελληνιστικών πόλεων της Μικράς Ασίας, ήτοι η Στοά του Αττάλου, δωρεά του Αττάλου Β΄ της Περγάμου, η Μεσαία Στοά και η Νότια Στοά ΙΙ, ενώ το Μητρώο πήρε τη θέση του παλιού Βουλευτηρίου. Η τάση κόσμησης του χώρου και των ιερών της περιοχής με καλλιτεχνήματα συνεχίστηκε και σε αυτή την περίοδο (εικ. 65)¹⁰. Τον 1ο αι. π.Χ. το νότιο τμήμα της Αγοράς καταστράφηκε από τα στρατεύματα του Σύλλα (86 π.Χ.) και χρησιμοποιήθηκε από βιοτεχνικές εγκαταστάσεις, ενώ με τη μετατόπιση των εμπορικών δραστηριοτήτων προς τα ανατολικά, στη Ρωμαϊκή Αγορά, έμεινε ελεύθερος χώρος στο κεντρικό τμήμα της Αρχαίας Αγοράς για την κατασκευή του Ωδείου του Αγρίππα και τη μεταφορά εκεί του κλασικού ναού του Άρεως¹¹, από κάποιο ακρωτήριο του οποίου προέρχεται πιθανότατα η γυναικεία κεφαλή αρ. ευρ. 381¹². Στα ανατολικά της Ρωμαϊκής Αγοράς κατασκευάστηκε το Ωρολόγιο του Ανδρονίκου Κυρρήστου, κοντά στο οποίο βρέθηκε στις ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας το 1889 η κεφαλή Αθηνάς αρ. ευρ. 1763¹³ (εικ. 66). Περίοδος μεγάλης ανάκαμψης είναι ο 2ος αι. μ.Χ. Τότε οικοδομήθηκε η Βιβλιοθήκη του Πανταίνου, το Νυμφαίο, ο Μονόπτερος, η Βασιλική στα βόρεια και η Βιβλιοθήκη του Αδριανού στη Ρωμαϊκή Αγορά, ενώ ανακατασκευάστηκε το Ωδείο του Αγρίππα. Τον 3ο αι. μ.Χ., ιδιαίτερα μετά την επιδρομή των Ερούλων του 267 μ.Χ., η Αγορά καταστράφηκε σχεδόν

8. Καλτσάς 2001, αρ. 115.

9. Delivorrias 1974, 41 κ.ε., πίν. 12a-b.

10. Αρ. ευρ. 2585. Καλτσάς 2001, 293, αρ. 614.

11. Πρόσφατα αποδείχθηκε ότι ο ναός μεταφέρθηκε στο σημείο αυτό κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους από την Παλλήνη Αττικής και ήταν αρχικά ναός της Αθηνάς Παλληνίδος, βλ. Κορρές 1992-1998, 94-104, πίν. 15-20· Harrison 2005, 120-121· Λεβέντη 2014, 191-92, σημ. 458 και 191-200 για το ζήτημα των αρχιτεκτονικών γλυπτών του ναού.

12. Η κεφαλή, άγνωστης ακριβούς προέλευσης, αποδό-

θηκε από τον Δελιβορριά (Delivorrias 1974, 123-124) στον κορμό της πεπλοφόρου μορφής αρ. ευρ. 1732, η οποία βρέθηκε το 1891 κατά τη διάνοιξη της σιδηροδρομικής γραμμής Αθηνών-Πειραιώς στο βόρειο τμήμα της Αγοράς, ενώ κάποια συνανήκοντα θραύσματά της βρέθηκαν το 1951 κοντά στον ναό του Άρεως, στον οποίο και αποδόθηκε ως κεντρικό ακρωτήριο της ανατολικής όψης, βλ. ΑΔ 1891, 89, αρ. 18· Thompson, Wycherley 1972, 223, σημ. 29, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

13. Καλτσάς 2001, αρ. 167.

63. Βάση αναθήματος νικητών στο αγώνισμα της ανθιππασίας με την υπογραφή του γλύπτη Βρυάξιδος, αρ. ευρ. 1733. Βρέθηκε στα βορειοανατολικά του Θησείου το 1891, κατά τη διάνοιξη της τάφρου της σιδηροδρομικής γραμμής Αθηνών-Πειραιώς. Μέσα 4ου αι. π.Χ. (αρ. κατ. 29)

63. Base of a votive of the victors in the contest of the *anthippasia*, signed by the sculptor Bryaxis, inv. no. 1733. Found northeast of the Theseion in 1891, during the opening of the Athens-Piraeus railway line. Middle of the 4th c. BC (cat. no. 29)

64. Αναθηματικό ανάγλυφο με τον Ηρακλή και τον Ερυμάνθιο κάπρο, αρ. ευρ. 43. Βρέθηκε κοντά στο Θησείο το 1839. Περί το 500 π.Χ. (αρ. κατ. 21)

64. Votive relief of Heracles and the Erymanthian boar, inv. no. 43. Found near the Theseion in 1839. Ca. 500 BC (cat. no. 21)

ολοκληρωτικά και παρήκμασε. Μόνον το Ηφαιστείο έμεινε όρθιο στη θέση του και εν μέρει η Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Το Υστερορρωμαϊκό τείχος, που κατασκευάστηκε για την άμυνα του κέντρου της πόλης, άφησε εκτός των ορίων του τον χώρο της Αρχαίας Αγοράς και περιέλαβε τη Ρωμαϊκή Αγορά, το ανατολικό τμήμα της πόλης και την Ακρόπολη, στην είσοδο της οποίας κατασκευάστηκε η Πύλη Beulé.

Από τον 4ο μεταχριστιανικό αιώνα και εξής τα μόνα κτήρια που οικοδομούνται στον χώρο της Αγοράς είναι το Γυμνάσιο ή «Ανάκτορο των Γιγάντων» στα ερείπια του Ωδείου του Αγρίππα και τέσσερα συγκροτήματα πολυτελών ιδιωτικών οικιών, πιθανώς φιλοσοφικές σχολές, στις βόρειες υπώρειες του Αρείου Πάγου. Η πόλη παρακμάζει, λίγες χριστιανικές εκκλησίες κτίζονται μέχρι και την περίοδο της φραγκοκρατίας, όπως οι Άγιοι Απόστολοι Σολάκη του 10ου αιώνα, ενώ αρχαία μνημεία μετατρέπονται σε χριστιανικές εκκλησίες, όπως ο ναός του Ηφαίστου (Θησείο) σε ναό του Αγίου Γεωργίου και η Βιβλιοθήκη του Αδριανού στη Μεγάλη Παναγιά (5ος αιώνας).

Από το 1456 η πόλη περνά στα χέρια των Τούρκων και αρχίζει να επεκτείνεται, ενώ διάφορα τζαμιά, τεκέδες και χριστιανικές εκκλησίες κτίζονται στην ευρύτερη περιοχή της Αρχαίας και της Ρωμαϊκής Αγοράς (Παναγιά Πυργιώτισσα, Παναγιά Βλασαρού). Η Αθήνα ερημώνεται από την επίθεση των Βενετών του Μοροζίνι το 1687, ενώ μετά την επάνοδο των Τούρκων και μέχρι την ελληνική επανάσταση γνωρίζει κάποια ακμή, με την εμπορική δραστηριότητα (Παζάρι) να περιορίζεται στην περιοχή της Ρωμαϊκής Αγοράς και της Βιβλιοθήκης του Αδριανού. Η πόλη τειχίζεται από τον βοεβόδα Χατζή Αλή Χασεκί το 1778. Στους χρόνους της επανάστασης καταστρέφεται από τα στρατεύματα του Κιουταχί, μετά την ανακήρυξή της όμως σε πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους το 1833 και τη ραγδαία οικοδομική δραστηριότητα που ακολούθησε, τα ελάχιστα εναπομείναντα ερείπια θάφτηκαν κάτω από τα σύγχρονα σπίτια.

Τα ερείπια των αρχαίων μνημείων στα βορειοδυτικά και στα βόρεια της Ακρόπολης, θαμμένα σχεδόν πλήρως κάτω από τα σπίτια της εποχής της τουρκοκρατίας, με εξαίρεση το Θησείο, το Ωρολόγιο του Κυρρήστου, την πύλη της Αθηνάς Αρχηγέτιδος και τμήματα της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, δεν προσέλκυσαν ιδιαίτερα το ενδιαφέρον των περιηγητών παρά από τον 17ο αιώνα και μετά. Οι περιηγητές των μεσαιωνικών χρόνων¹⁴, περνώντας από την Αθήνα στο οδοιπορικό τους για τους Αγίους Τόπους, έδειξαν να ενδιαφέρονται κυρίως για τα χριστιανικά μνημεία, ιδιαίτερα στην Ακρόπολη. Παρόμοια είναι η κατάσταση και κατά την πρώτη περίοδο της τουρκοκρατίας. Η αρχαιότητα βρέθηκε στο προσκήνιο την εποχή του Ουμανισμού. Η Αθήνα άρχισε να διαφαίνεται ως σταθμός στα ταξίδια των περιηγητών από τον 17ο αιώνα, και ιδιαίτερα τον 18ο, όταν ξεκινά το ενδιαφέρον για τις διάσπαρτες αρχαιότητες στην Ελλάδα, όπως και σε όλη την ανατολική Μεσόγειο, παράλληλα με τη φρενήρη συλλογή και μαζική μεταφορά αρχαιοτήτων στις συλλογές της Δύσης. Οι περιγραφές και οι απεικονίσεις των μνημείων που συμπεριλαμβάνονται στα περιηγητικά συγγράμματα

14. Constantine 1984, σποράδην. Κουμαριανού 2005, σποράδην. Ματθαίου 2010, 50.

at the same locations. In the 5th century, building activity was intensified with the addition of many new buildings, of which the most important were the temple of Hephaistos and Athena Ergane, called the Hephaisteion or Theseion — to which the upper torso of a Nike inv. no. 4839⁹ (fig. 6) has been attributed as an *acroterion* — the Stoa of Zeus Eleutherios, the New Bouleuterion, South Stoa I, the Mint, and court buildings on the north. During the 4th c. BC, the temple of Apollo Patroos, the Southwest Fountain House, and the monument of the Eponymous Heroes were all built.

During the 3rd c. BC, the only new building was the Arsenal, while during the 2nd century, stoas (the Stoa of Attalus, a donation by Attalus II of Pergamon, the Middle Stoa, and South Stoa II) were added around the periphery in accordance with the model for agoras provided by the Hellenistic cities of Asia Minor, and the Metroon took the place of the old Bouleuterion. The tendency to adorn the area's site and sanctuaries with artworks also continued during this period (fig. 65)¹⁰. In the 1st c. BC, the south section of the Agora was destroyed by the troops of Sulla (86 BC) and used for light industrial installations, while with the shifting of commercial activities further east to the Roman Agora, there remained open space in the central part of the Ancient Agora for the construction of the Odeion of Agrippa and transfer there of the Classical temple of Ares¹¹. The female head inv. no. 381¹² probably comes from one of the temple's *acroteria*. East of the Roman Agora, the Horologium (Clock) of Andronicus Kyrrestes, near which the head of Athena inv. no. 1763¹³ (fig. 66) was found in excavations by the Archaeological Society in 1889, was built. The 2nd c. AD was a period of major recovery. It was then that the Library of Pantainos, the Nymphaeum (Nymphaion), the Monopteros, the Basilica on the north and the Library of Hadrian in the Roman Agora were built, and the Odeion of Agrippa was renovated. In the 3rd c. AD, particularly after the Herulian invasion in AD 267, the Agora was almost entirely destroyed and fell into decline. Only the Hephaisteion and in part, the Library of Hadrian remained standing. The Late Roman wall built to defend the city center left the area of the Ancient Agora outside its boundaries, but included the Roman Agora, the eastern part of the city, and the Acropolis, at whose entrance the Beulé Gate was constructed.

9. Delivorrias 1974, 41 ff., pl. 12a-b.

10. Inv. no. 2585. Κατσάς 2001, 293, no. 614.

11. It was recently proven that the temple was transferred to this location during Roman times from Pallene, Attica, and that it was originally a temple of Athena Pallenis, see Koppéc 1992-1998, 94-104, pls. 15-20; Harrison 2005, 120-121; Λεβέντη 2014, 191-92, note 458 and 191-200 on the temple's architectural sculptures.

12. This head, whose exact provenance is unknown, has

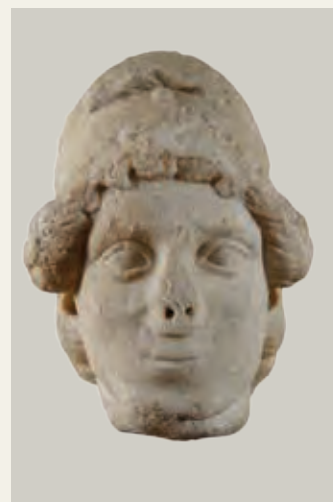
been attributed by Delivorrias (Delivorrias 1974, 123-124) to the *peplophoros* figure inv. no. 1732 found in 1891 during the construction of the Athens-Piraeus Railway in the north part of the Agora. A number of joining fragments from the figure were found in 1951 near the temple of Ares, to which it has been assigned as the central *acroterion* on the east façade, see *ADelt* 1891, 89, no. 18; Thompson, Wycherley 1972, 223, note 29, with earlier bibliography.

13. Κατσάς 2001, no. 167.

65. Αγαλμάτιο Αφροδίτης, αρ. ευρ. 2585.
Βρέθηκε στην περιοχή του Θησείου το 1904.
1ος αι. π.Χ. (αρ. κατ. 24)

65. Statuette of Aphrodite, inv. no. 2585.
Found in the Theseion area in 1904.
1st c. BC (cat. no. 24)

66. Κρανοφόρος κεφαλή Αθηνάς,
αρ. ευρ. 1763.
Βρέθηκε στη Ρωμαϊκή Αγορά,
δίπλα στον Πύργο των Ανέμων.
Περί το 450 π.Χ. (αρ. κατ. 31)

66. Helmeted head of Athena,
inv. no. 1763.
Found in the Roman Agora near
the Tower of the Winds.
Ca. 450 BC (cat. no. 31)

From the 4th c. AD onward, the only buildings constructed on the site of the Agora were the Gymnasium or “Palace of the Giants” atop the ruins of the Odeion of Agrippa and four complexes of luxurious private residences, probably philosophical schools, on the north slopes of the Areios Pagos (Areopagus). The city went into decline, and until the period of Frankish rule only a few Christian churches were built there, including Agioi Apostoloi Solaki in the 10th century, and ancient monuments were converted to churches, including the temple of Hephaistos (Theseion), which was turned into the church of Agios Georgios, and the Library of Hadrian, which was converted to the Megali Panagia church (5th century).

In 1456, the city passed into the control of the Turks and began to expand. Numerous mosques, *tekkes*, and Christian churches were built in the wider area of the Ancient and Roman Agora (Panagia Pyrgiotissa, Panagia Vlassarou). Athens was ravaged by the attack of Morosini’s Venetians in 1687, while after the return of the Turks and until the Greek War of Independence it enjoyed some prosperity, with commercial activity (the Bazaar) confined to the area of the Roman Agora and the Library of Hadrian. The city was walled by the Voevoda Hadji Ali Haseki in 1778. During the Greek War of Independence it was destroyed by the forces of Kioutachis, but after its proclamation as capital of the Greek state in 1833 and the rapid outburst of construction activity that ensued, the very few ruins remaining were buried under contemporary houses.

The ruins of the ancient monuments northwest and north of the Acropolis, almost entirely buried beneath Ottoman-period houses with the exception of the Theseion, the Horologium of Kyrrethes, the Gate of Athena Archegetis, and sections of the Library of Hadrian, was of no particular interest to travelers until the 17th century and onward. Medieval travelers¹⁴ passing through Athens on their journey to the Holy Lands showed an interest mainly in Christian monuments, especially those on the Acropolis. The situation was similar during the first period of Turkish rule. Antiquity found itself at the forefront of interest in the age of Humanism. Athens began to emerge as a stopover site along the journeys of travelers in the 17th and particularly 18th century, when interest began to be shown in the scattered antiquities of Greece, as in the entire eastern Mediterranean, alongside the frenzied collecting and massive transfer of antiquities to Western collections. Descriptions and depictions of monuments included in travel works are especially valuable for the reconstitution of ancient monuments’ history, conversions, and reuse and for their inclusion in their residential surroundings, as well as for the restoration of architectural members or parts of their sculptural decoration which have been since then destroyed, lost, or stolen.

The first monument someone approaching Athens from the northwest encountered was the temple of Hephaistos (Theseion). This monument, due to its fine state of preservation after its conversion to a Christian church¹⁵,

14. Constantine 1984, *passim*. Κουμπιανού 2005, *passim*. Ματθαίου 2010, 50.

15. On the successive uses of the monument after antiquity

as a Christian church, later as the *katholikon* of a monastery in the Medieval period, a Protestant cemetery from the late 18th century, a barn and stable during the Ottoman period,

είναι ιδιαίτερα πολύτιμες για την ανασύσταση της ιστορίας, των μετασκευών και της επανάχρησης των αρχαίων μνημείων και της ένταξής τους στον οικιστικό τους περίγυρο, καθώς και για την αποκατάσταση αρχιτεκτονικών μελών ή μέρους του γλυπτού τους διακόσμου, που έχει έκτοτε καταστραφεί, χαθεί ή κλαπεί. Το πρώτο μνημείο που συναντούσε κάποιος προσεγγίζοντας την Αθήνα από τα βορειοδυτικά είναι ο ναός του Ηφαίστου. Το μνημείο αυτό, λόγω της καλής κατάστασης διατήρησής του, μετά τη μετατροπή του σε χριστιανική εκκλησία¹⁵, καθώς και της θέσης του στο φυσικό ύψωμα του Αγοραίου Κολωνού στο βορειοδυτικό άκρο της πόλης, ήταν πάντα αναγνωρίσιμο και απεικονιζόταν στους περισσότερους χάρτες της Αθήνας. Το σχεδιογράφημα των Καπουτσίνων μοναχών, των πρώτων που χαρτογράφησαν ολόκληρη την πόλη με τις αρχαιότητές της γύρω στο 1670, απεικονίστηκε σε χαρακτηριστικό σε έκδοση του 1675¹⁶ και δίνει ένα πανόραμα της πόλης από τα νότια, έχει όμως αρκετές ανακρίβειες στη χωροθέτηση των αρχαιοτήτων, ενώ και η προτεινόμενη θέση του συγκεκριμένου μνημείου δεν είναι ακριβής¹⁷. Ο ναός αναφέρεται από όλους τους περιηγητές ως Θησείο¹⁸, λόγω του γλυπτού του διακόσμου, απεικονίζεται συχνά ως μεμονωμένο θέμα στα περιηγητικά έργα (εικ. 29) και σημειώνεται στους περισσότερους τοπογραφικούς χάρτες του 17ου αιώνα έξω από την κατοικημένη περιοχή της πόλης, όπως στα σχεδιογραφήματα του Γάλλου ιατρού και αρχαιοδίφη Spon και του Άγγλου βοτανολόγου Wheler (εικ. 59, 27)¹⁹, που πραγματοποίησαν την πρώτη καθαρά αρχαιολογική εξερεύνηση της πόλης το 1675-1676, καθώς και στους χάρτες που εκπονήθηκαν το 1687 από τους μηχανικούς του Μοροζίνι κατά την πολιορκία της Αθήνας από τους Βενετούς, ορισμένους εκ των οποίων συμπεριέλαβε στο έργο του ο Fanelli²⁰ (εικ. 54).

15. Για τις διαδοχικές χρήσεις που γνώρισε το μνημείο μετά την αρχαιότητα, ως χριστιανική εκκλησία, κατόπιν καθολικό μονής στον μεσαίωνα, νεκροταφείο των Διαμαρτυρομένων από τα τέλη του 18ου αιώνα, αχυρώνας και στάβλος στα χρόνια της τουρκοκρατίας, εκκλησία του Αγίου Γεωργίου του Ακαμάτη μετά την Απελευθέρωση και Κεντρικό Μουσείο από το 1835-1874, βλ. Κόκκου 2009, 170-171.

16. De la Guilletière 1675, 215 κ.ε., με υπόμνημα στις σ. 345-54. Επίσης, Omont 1898, 13-4, πίν. XL.

17. Omont 1898, 13, πίν. XL, αρ. 144, δίπλα ακριβώς στο Δίπυλο.

18. Βλ. το έργο του ιησουίτη Jaques-Paul Babin (Babin 1674, 18), που επισκέφθηκε την Αθήνα το 1670-1672. Το έργο αυτό επανεκδόθηκε πρόσφατα με σχολιασμό από την Μ.-D. Davis (*Fontes* 39, 25 juni 2009). Το Θησείο σημειώνεται στο σχέδιο (Omont 1898, 10-11, πίν. XXXII) που εκπονήθηκε για τον μαρκήσιο Olier de Nointel, πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη, ενώ απεικονίζεται και στην ελαιογραφία που αποδίδεται στον

J. Carrey και έχει ως θέμα την επίσκεψη του μαρκησίου Nointel στην Αθήνα, με απεικόνιση του ίδιου και του Magni, επίσης στην ακολουθία του μαρκησίου (Homolle 1894, 508-528, πίν. I-II· Omont 1898, πίν. XXX). Τον 15ο αιώνα ο Ανώνυμος της Αμβροσιανής Βιβλιοθήκης είχε ονομάσει το μνημείο «tempio di dei», βλ. Ziebarth 1899, 76 §12, 86.

19. Για περιγραφή του μνημείου και των γλυπτών του, βλ. Spon 1679, τ. II, 144 με σχέδιο στη σ. 144· Wheler 1682, 385. Το σχέδιο αυτό του Θησείου παραθέτει και ο Magni (Magni 1688, με περιγραφή του μνημείου στη σ. 38).

20. Χάρτης του μηχανικού Miller στα αρχεία του Marburg, βλ. Omont 1898, 11, πίν. XXXIII. Χάρτης του μηχανικού Verneda στα αρχεία της Βενετίας, με Η δηλώνεται το Θησείο (βλ. Omont 1898, 12, πίν. XXXIV). Χάρτης του μηχανικού Verneda, στο Fanelli 1707, 342-343. Βλ. και Omont 1898, 12, πίν. XXXV. Για άλλους χάρτες του 1687, βλ. Omont 1898, 13, πίν. XXXVIII, αρ. VII-VIII.

and to its position on the natural elevation of the Agoraios Kolonos at the northwest edge of the city, was always recognizable and was depicted on most maps of Athens. The drawing by the Capuchin monks, who were the first to map the entire city complete with its antiquities around 1670, was depicted in an etching in an edition of 1675¹⁶ that offered a panoramic view of the city from the south, though with a fair number of inaccuracies as regards the location of antiquities, whereas that proposed for the monument in question was also imprecise¹⁷. All of the travelers refer to the temple as the Theseion¹⁸ due to its sculptural decoration. It was often depicted as a separate subject in works by travelers (fig. 29), and was noted on most of the topographical maps of the 17th century as being outside the inhabited region of the city, as in the sketches of the French physician and antiquarian Jacob Spon and the English botanist George Wheler (figs. 59, 27)¹⁹, who conducted the first purely archaeological exploration of the city in 1675-1676, as well as on maps prepared in 1687 by Morosini's engineers during the Venetian siege of Athens, a number of which Fanelli included in his own work²⁰ (fig. 54). In the 18th century, particularly its second half, missions were organized to Greece to identify, record, and collect antiquities by official public and private collective bodies like the French Académie des Inscriptions and the British antiquarian Society of Dilettanti, which also funded the expeditions of Stuart and Revett, Chandler, and others²¹. Extensive research and surveys of monuments established new bases for the study of monumental architecture and clarified the use of some buildings, at least in relation to views that had been established in the 17th century in the works by Spon and Wheler. Publications by individual travelers earlier than the middle of the century included detailed depictions of monuments, including the Theseion²². Part of

the church of Agios Georgios Akamatis after the liberation of Greece, and the Central Museum from 1835-1874, see Κόκκου 2009, 170-171.

16. De la Guilletière 1675, 215 ff., with a commentary on pp. 345-354. Also, Omont 1898, 13-14, pl. XL.

17. Omont 1898, 13, pl. XL, no. 144, just beside the Dipylon.

18. See the work of the Jesuit Jaques-Paul Babin (Babin 1674, 18), who visited Athens in 1670-1672. Babin's work has recently been re-issued with a commentary by M.-D. Davis (*Fontes* 39, 25 juni 2009). The Theseion is marked on the plan (Omont 1898, 10-11, pl. XXXII) prepared for the marquis Olier de Nointel, French Ambassador in Constantinople, while it was illustrated in an oil painting attributed to J. Carrey whose subject was the marquis de Nointel's visit to Athens, complete with a depiction of the marquis himself and of Magni, who was also in the marquis's retinue (Homolle 1894, 508-528, pls. I-II; Omont 1898, pl. XXX). During the 15th century, the Anonymous of the Biblioteca Ambrosiana had called the monument a "tempio di dei", see Ziebarth 1899, 76 §12, 86.

19. For a description of the monument and its sculptures, see Spon 1679, vol. II, 144 with a drawing on p. 144; Wheler 1682, 385. This drawing of the Theseion was also cited by Magni (Magni 1688, with a description of the monument on p. 38).

20. Map by the engineer Miller in the archives of Marburg, see Omont 1898, 11, pl. XXXIII. Map by the engineer Verneda in the archives of Venice, with the Theseion indicated by the letter "H" (see Omont 1898, 12, pl. XXXIV). Map by the engineer Verneda in Fanelli 1707, 342-343. See also Omont 1898, 12, pl. XXXV. For other maps dating to 1687, see Omont 1898, 13, pl. XXXVIII, nos. VII-VIII.

21. Kelly 2009. Τόλιας 2012, 87.

22. See the depiction by the British episcopal commissioner Pococke (Pococke 1745, 169, with description, pl. LXXIX), and by Dalton (Dalton 1751-1752, pl. 16), who toured in Athens in 1749 with James Caulfeild, first Count of Charlemont, and who published drawings without an accompanying explanatory text. A vivid description of the Theseion was also

Τον 18ο αιώνα, ιδιαίτερα στο δεύτερο μισό του, οργανώνονται στην Ελλάδα αποστολές για τον εντοπισμό, την αποτύπωση αλλά και τη συλλογή αρχαιοτήτων από επίσημους δημόσιους και ιδιωτικούς συλλογικούς φορείς, όπως η γαλλική Académie des Inscriptions ή η βρετανική φιλόδοξη Εταιρεία των Dilettanti, η οποία και χρηματοδότησε τις αποστολές των Stuart και Revett, του Chandler και άλλων²¹. Οι εμπειριστατωμένες έρευνες και αποτυπώσεις μνημείων θέτουν σε νέες βάσεις τη μελέτη της μνημειακής αρχιτεκτονικής και αποσαφηνίζουν τη χρήση κάποιων κτηρίων, σε σχέση τουλάχιστον με τις απόψεις που είχαν καθιερωθεί τον 17ο αιώνα στα έργα των Spon και Wheeler. Οι εκδόσεις μεμονωμένων περιηγητών που προηγήθηκαν των μέσων του αιώνα περιλαμβάνουν λεπτομερέστερες απεικονίσεις των μνημείων, όπως και του Θησείου²². Μέρος του γλυπτού διακόσμου του ναού απεικονίστηκε για πρώτη φορά, μαζί με μια ωραιοποιημένη άποψη του μνημείου με την Ακρόπολη στο βάθος, στο έργο του Γάλλου αρχιτέκτονα Le Roy²³, που επισκέφθηκε την Αθήνα το 1755 και, αφού σχεδίασε σε τρεις μήνες αρκετά μνημεία, τα δημοσίευσε σύντομα το 1758. Όψεις, τομές, κατόψεις, ανόψεις και σχέδια με λεπτομέρειες των αρχιτεκτονικών μελών και των γλυπτών με ακριβείς μετρήσεις ήλθε να προσθέσει ο τρίτος τόμος του μνημειώδους έργου των Βρετανών αρχιτεκτόνων και ζωγράφων Stuart και Revett, των οποίων η επίσκεψη στην Αθήνα (1751-1753) προηγήθηκε του Le Roy, το έργο τους όμως εκδόθηκε με αρκετή καθυστέρηση²⁴. Ενταγμένη σε ένα φανταστικό φυσικό περιβάλλον και ιδιαίτερα ωραιοποιημένη είναι, από την άλλη, η άποψη του μνημείου που δημοσίευσε στο ιστορικό του μυθιστόρημα ο Barthélemy²⁵ (εικ. 67).

Σε γενικές γραμμές, η εικόνα του Θησείου που παρουσιάζουν οι περιηγητές στα τέλη του 18ου αιώνα²⁶ είναι ενός κτηρίου ερημωμένου, εκτός των ορίων της πόλης²⁷, με δυσχέρεια στην πρόσβαση ακόμα και στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου που στέγαζε, εξαιτίας των Οθωμανών, χωρίς όμως αυτό να αποτρέπει την επιθυμία αρπαγής από το μνημείο αρχιτεκτονικών μελών²⁸. Στο εσωτερικό του τάφηκε το 1799, σύμφωνα με την επιθυμία του, ο

21. Kelly 2009. Τόλιας 2012, 87.

22. Βλ. την απεικόνιση του Βρετανού επισκοπικού επιτρόπου Pococke (Pococke 1745, 169, με περιγραφή, πίν. LXXIX), και του Dalton (Dalton 1751-1752, πίν. 16), ο οποίος περιηγήθηκε στην Αθήνα το 1749 συνοδεύοντας τον James Caulfeild, πρώτο κόμη του Charlemont, και δημοσίευσε σχέδια χωρίς συνοδευτικό επεξηγηματικό κείμενο. Το Θησείο περιγράφει με γλαφυρότητα και ο αββάς Fourmont, απεσταλμένος του Λουδοβίκου ΙΕ' στην Ελλάδα το 1729 για εντοπισμό, αντιγραφή επιγραφών και συλλογή αρχαίων, βλ. Σιμόπουλος 1973, 130-133.

23. Le Roy 1758, μέρος Ι, 21-2 πίν. XI (γενική άποψη), μέρος ΙΙ, 8, πίν. V (κάτοψη), VI (μετόπες, ζωφόρος). Τα χαρακτηριστικά του αναδημοσιεύθηκαν από τον Sayer (Sayer 1759, πίν. 2) σε μια εμπλουτισμένη έκδοση με επεξηγηματικά κείμενα,

στην οποία το μνημείο συνδυάζεται με απεικόνιση του Ηρωδείου, με αποτέλεσμα να αποδίδει τοπίο που δεν υφίσταται, όπως και στα περισσότερα από τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά του.

24. Το Θησείο συμπεριλαμβάνεται στις αρχαιότητες του τρίτου τόμου, που πρωτοεκδόθηκε το 1794 (Stuart, Revett 1794, 65-76, πίν. V-XIV). Περιλαμβάνει πανοραμική άποψη του μνημείου, μπροστά στο οποίο λχνίζουν σιτάρι (ό.π., πίν. V).

25. Barthélemy 1788, 17, με μία ακόμα φανταστική αναπαράσταση και κάτοψη στη σ. 16.

26. Matton, Matton 1963, 130-131.

27. Βλ. τον χάρτη του R. Chandler (Chandler 1776, 25), που επισκέφθηκε την Αθήνα το 1765 με τον N. Revett.

28. Υπάρχει μαρτυρία ότι ο κόμης Choiseul-Gouffier, Γάλλος πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη από το 1784, ο οποίος

67. Σκηνή θυσίας
μπροστά από το Θησείο
στην αρχαία Αθήνα,
εικονογράφηση στο
Jean-Denis Barbié
du Bocage, *Recueil
[...] Voyage du jeune
Anacharsis*,
Παρίσι 1798
(αρ. κατ. 22)

67. *Sacrifice scene before
the Theseion in ancient
Athens*, illustration in
Jean-Denis Barbié
du Bocage, *Recueil
[...] Voyage du jeune
Anacharsis*,
Paris 1798
(cat. no. 22)

the temple's sculptural decoration was depicted for the first time, together with an embellished view of the monument with the Acropolis in the background, in the work of French architect Le Roy²³, who visited Athens in 1755. Following three months of sketching a number of monuments, he issued a short publication in 1758. The third volume of the monumental work by British architects and painters Stuart and Revett added views, sections, plans, elevations, and drawings complete with details of architectural members and sculptures that included exact measurements. Their visit to Athens

provided by the Abbe Fourmont, emissary of Louis XV to Greece in 1729 for identifying and copying inscriptions and collecting antiquities, see Σιμόπουλος 1973, 130-133.

23. Le Roy 1758, part I, 21-2 pl. XI (general view), part II, 8, pl. V (plan), VI (metopes, frieze). His etchings were repub-

lished by Sayer (Sayer 1759, pl. 2) in an enhanced version with explanatory texts, in which the monument was combined with the depiction of the Herodeion, resulting in the rendering of a non-existent landscape, as in most of his other etchings.

68. Άγνωστο εργαστήριο,
Πανόραμα της Αθήνας,
t.p.q. 1841,
επιχρωματισμένο χαρακτικό
(αρ. κατ. 26)

68. Unknown studio,
Panorama of Athens,
t.p.q. 1841,
coloured engraving
(cat. no. 26)

Άγγλος λόγιος ελληνιστής John Tweddell, όπως και άλλοι αρχαιοφιλοι Άγγλοι²⁹. Ο ναός εντάσσεται εντός του τείχους της πόλης που κατασκεύασε ο Χατζή Αλή Χασεκί το 1778, όπως διακρίνεται στους χάρτες (εικ. 60), στα χαρακτικά (εικ. 108), στις ελαιογραφίες (εικ. 83) και στα πανοράματα της Αθήνας που εκπονήθηκαν στις αρχές του 19ου αιώνα³⁰, στοιχείο που οδήγησε πιθανότατα στην ένταξή του στην καθημερινή ζωή της πόλης, όπως μαρτυρούν απεικονίσεις του μνημείου με εορταστικές εκδηλώσεις στην πλατεία της πρόσφυγής του³¹ (εικ. 5, 115). Το τείχος είχε γκρεμιστεί στο σημείο αυτό της πόλης το 1835³² (εικ. 68-70), όταν το Θησείο λειτούργησε ως Κεντρικό Μουσείο του νεοσύστατου Ελληνικού Κράτους. Στη νότια πλευρά του στήθηκε το 1841 το άγαλμα της Νίκης από τα Μέγαρα (εικ. 114), ενώ στο εσωτερικό του φυλάσσονταν πολλές αρχαιότητες από την Αθήνα, τον Πειραιά και τις επαρχίες, μέχρι τη μεταφορά τους στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, μετά το 1874³³. Στον χώρο συνεχίστηκε η φύλαξη αρχαιοτήτων από την Αττική έως το 1939.

Το επόμενο μνημείο που συναντούσε κάποιος εισερχόμενος στον χώρο της Αρχαίας Αγοράς, χώρο ιδιαίτερα πυκνοκατοικημένο την περίοδο της τουρκοκρατίας, ήταν τα ερείπια ενός μεγάλου κτίσματος. Ο Ciriaco di Filippo de' Pizzicolti di Ancona, γνωστός ως Κυριακός της Αγκώνας, επισκέφθηκε την Αθήνα το 1436 και

συνέγραψε ένα από τα ωραιότερα περιηγητικά βιβλία για την Ελλάδα του 18ου αιώνα (Choiseul-Gouffier 1782-1822) και είχε στείλει ως ειδικό απεσταλμένο στην Ελλάδα τον L.-Fr. Fauvel για τη συλλογή επιγραφών, εκμαγείων, αλλά και αρχαιοτήτων, σχεδίαζε να μεταφέρει κομμάτι κομμάτι το Θησείο στο Παρίσι, βλ. Hobhouse 1813, σημ. στη σ. 346 Gallo 2009, 15, σημ. 85. Από το επιτελείο του Έλγιν γλύτωσε το Θησείο πιθανότατα επειδή ήταν χριστιανικός ναός, βλ. Dodwell 1819, 369.

29. Γεννάδιος 1997, 61-63, σημ. 58α, όπου και αναφορά στην πλάκα από τον Παρθενώνα με το επιτύμβιο επίγραμμα που ανίδρυσε στον τάφο του ο Λόρδος Βύρων. Πέθανε τέσσερις μόλις μήνες μετά την άφιξή του στην Αθήνα για τον εντοπισμό και μελέτη αρχαίων και επιγραφών. Για το έργο του, που βασίστηκε στην αλληλογραφία του και εκδόθηκε μετά τον θάνατό του, βλ. Tweddell 1816. Για άλλους Άγγλους που τάφηκαν στο Θησείο, βλ. Stuart, Revett 1794, 67 Τσιγκάκου 2007, 47.

30. Χάρτης Fauvel του 1800 για τον άτλαντα του έργου του Olivier 1801-1807, βλ. Camp 2013, 126-127. Χάρτης Pomardi του 1805 (Pomardi 1820, 108). Πανόραμα Dodwell του 1805 στη Συλλογή Packard Humanities Institute, αρ. 221 (A-H), δημοσίευση σε Camp 2013, αρ. κατ. 40. Για πρόσφατα δημοσιευμένα σχέδια του Θησείου του 1805 από τον Pomardi, βλ. ό.π., αρ. κατ. 57-59. Ελαι-

ογραφία R. B. Harraden του 1828, Koutsogiannis 2014, αρ. κατ. 45.

31. Χαρακτικό του Tweddell (1816). Βλ. επίσης σχέδιο του 1800 του αρχιτέκτονα του Έλγιν, S. Ittar, με διαγωνισμό ακροβασίας σε σχοινί μπροστά από το Θησείο, Tsigakou 1981, πίν. 43 Gallo 2009, εικ. 44. Για άλλα σχέδια του Θησείου στη Συλλογή Σχεδίων του Έλγιν στο Βρετανικό Μουσείο, τ. IV, 15-24, τ. V, 9, βλ. Gallo 2009, εικ. 78, 178-179, 187-188. Εορταστική εκδήλωση για το Πάσχα στην πλατεία του Θησείου μαρτυρεί ο Dodwell (Dodwell 1819, 370), ο οποίος αναφέρεται λεπτομερώς στον ανάγλυφο και γραπτό διάκοσμο του μνημείου (ό.π., 363-370, με εμβόλιμα σχέδια των μετοπών του Pomardi). Γιορτή με χορό μπροστά από το Θησείο απεικονίζεται και σε έργο του Gasparini του 1842, βλ. Κόκκου 2009, εικ. 71.

32. Βλ. το πανόραμα του Stademann, εκπονήθέν το 1835 (Stademann 1841, πίν. 9).

33. Για τη Νίκη των Μεγάρων, αρ. ευρ. 225, μπροστά στο Θησείο, βλ. το σχέδιο του Gasparini του 1842, παραπάνω, υποσημ. 31, καθώς και φωτογραφία του 1852-1854 στο Μαλλούχου-Tufano 1998, 25, εικ. 18. Για τις αρχαιότητες του Θησείου, βλ. χειρόγραφο κατάλογο Πιττάκη του 1843 στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Επίσης, Kekulé 1869 Sybel 1881, 244-250. Πρόσφατα, με αναλυτική βιβλιογραφία, Κόκκου 2009, 172-174.

69-70. August Ferdinand Stademann (1791-1873),
*Απόψεις της Ακρόπολης
και της πόλης (τμήματα
πανοράματος)*, 1841,
λιθογραφίες
(αρ. κατ. 27, 28)

69-70. August Ferdinand Stademann (1791-1873),
*Views of the Acropolis
and the city
(parts of panorama)*,
1841, lithographs
(cat. nos. 27, 28)

κατόπιν, το 1444, σχεδίασε³⁴ ένα άγαλμα «Γίγαντα» από την πρόσοψη του μετασκευασθέντος σε Γυμνάσιο Ωδείου του Αγρίππα. Κάποια από τα αγάλματα των Τριτώνων πρέπει να ήταν ορατά και τον 18ο αιώνα, οπότε τα θεωρούσαν ως αγάλματα των Επωνύμων Ηρώων, ενώ κατά χώραν σημειώνονται δύο και στον χάρτη του Fauvel και σε αυτόν των Κλεάνθους και Schaubert στα βορειοανατολικά της εκκλησίας της Βλασαρούς³⁵. Ένα από αυτά τα αγάλματα απεικονίστηκε και σε υδατογραφία του J. J. Wolfenberger του 1834 ανάμεσα στις μισοερειπωμένες κατοικίες της συνοικίας της Βλασαρούς με το Θησείο στο βάθος³⁶. Η ανασύνθεση της τοπογραφίας της Αρχαίας Αγοράς από τα μεμονωμένα κατάλοιπα αρχιτεκτονικών μελών και επιγραφών που διασώζονταν στον χώρο³⁷ δεν ήταν εύκολη και συχνά οι περιηγητές οδηγήθηκαν σε εσφαλμένες εκτιμήσεις. Ο Dodwell αναφέρει χαρακτηριστικά ότι είναι μάταιο να προσπαθεί κάποιος να ταυτίσει τα ερείπια αυτά με τα αναφερόμενα από τους αρχαίους συγγραφείς μνημεία και ότι μια τέτοια προσπάθεια μόνο σε λάθη θα μπορούσε να οδηγήσει³⁸, όπως είναι προφανές από το εγχείρημα των Καπουτσί-νων να προτείνουν το 1670, αυθαίρετα και εσφαλμένα τις περισσότερες φορές, τη θέση στο σχεδιογράφημά τους των αναφερόμενων από τον Πausanία αρχαίων κτηρίων, των οποίων δεν σώζονταν ορατά ερείπια στον χώρο της Αρχαίας Αγοράς³⁹. Σε καλύτερη κατάσταση πρέπει να διατηρούνταν κάποια τμήματα τοίχων στο ανατολικό τμήμα της Αρχαίας Αγοράς, τα οποία οι Spon και Wheeler αποδίδουν σε ιερό του Σαράπιδος ή των Διοσκούρων⁴⁰, ενώ οι περιηγητές του 18ου και του 19ου αιώνα τα αποδίδουν στο Γυμνάσιο του Πτολεμαίου⁴¹. Από την αναφορά των Stuart και Revett σε τοιχοδομία 25 δόμων και υπερκείμενο αέτωμα⁴², συμπεραίνουμε ότι

34. Thompson, Wycherley 1972, 220, σημ. 6. Beschi 1998, 89, πίν. 8, κάτω αριστερά, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία για τον Κυριακό της Αγκώνας. Για τον ίδιο, βλ. επίσης Γεννάδιος 1997, 161-66· Gallo 2009, 4 σημ. 9.

35. Κορρές 2010, 65, σημ. 51, εικ. 6.1 με σχολιασμό.

36. Βλ. Thompson, Wycherley 1972, πίν. 110α· Κόκκου 2009, εικ. 61.

37. Ο Spon σημειώνει διάσπαρτα στον χώρο της Αγοράς αρχιτεκτονικά μέλη και θραύσματα επιγραφών, τις οποίες μάλιστα μεταγράφει σε ένα παράρτημα του έργου του. Χαρακτηριστικά μπορεί να αναφερθεί επιγραφή σε σύγχρονη κατοικία στη συνοικία της Παναγίας της Βλασαρούς, στην Αρχαία Αγορά (Spon 1679, τ. II, 404), ή στην εκκλησία των Αγίων Αποστόλων, επίσης στην Αρχαία Αγορά (ό.π., 456, 473, 478), μέσα στον ναό του Θησείου (ό.π., 466), ή άλλες στην οικία του προξένου της Γαλλίας Giraud, τις οποίες και μετέφερε αργότερα ο Wheeler στην Αγγλία (ό.π., 434, 443, 463).

38. Dodwell 1819, 381.

39. Για τον χάρτη, που δημοσιεύθηκε το 1675, βλ. Omont

1898, 13-14, πίν. XL (με υπόμνημα). Ενδεικτικά μπορεί να αναφερθεί η τοποθέτηση επί του χάρτου της Ποικίλης και της Βασιλείου Στοάς (αρ. 48 στο χάρτη) δυτικότερα από τη Θόλο και το Μητρώο (αρ. 52-53,) ή του ναού του Απόλλωνος Πατρώου (αρ. 46) εντός των τειχών, στον χώρο της Ρωμαϊκής Αγοράς και του τούρκικου Παζαριού.

40. Spon 1679, τ. II, 143, αρ. 17 στο τοπογραφικό σχέδιο σ. 211 (ναός Σαράπιδος). Wheeler 1682, 387 (ναός Σαράπιδος ή Διοσκούρων).

41. Stuart, Revett 1762, μέρος I, 69, μέρος III, 113 και χάρτης σε πίν. I. Χάρτης Chandler του 1765 (Chandler 1776, 25, σημειωμένο με P). Χάρτης Fauvel του 1800, βλ. Camp 2013, 126-127. Χάρτης Pomardi του 1805 (Pomardi 1820, χάρτης σ. 108). Πανόραμα Αθήνας, 30-10-1805, με ιδίωχειρες σημειώσεις Dodwell, βλ. Camp 2013, αρ. κατ. 40. Χάρτης Clarke (Clarke 1813, 462). Το Γυμνάσιο του Πτολεμαίου οι περιηγητές του 17ου αιώνα το τοποθετούσαν, παρερμηνεύοντας τον Πausanία, στα δυτικά του Θησείου, βλ. Wheeler 1682, 387· Fanelli 1707, 343.

42. Stuart, Revett 1762, μέρος III, 113. Βλ. και Dodwell 1819,

(1751-1753) had preceded that of Le Roy, but the publication of their work was considerably delayed²⁴. The view of the monument Jean Jacques Barthélemy²⁵ published in his historical novel was integrated in an imaginary natural environment and particularly embellished (fig. 67).

Generally speaking, the image of the Theseion presented by late 18th-century travelers²⁶ was of a deserted building lying outside the city's borders²⁷ and inaccessible; even the church of Agios Georgios housed in the temple was hard to get to due to the Ottomans, though this did not impede the desire to despoil the monument of its architectural members²⁸. In 1799, the English scholar-Hellenist John Tweddell was buried in the monument in accordance with his own wishes, as were other English antiquarians²⁹. The temple was included within the city wall built by Hadji Ali Haseki in 1778, as may be seen on maps (fig. 60), engravings (fig. 108), oil paintings (fig. 83), and in panoramic views of Athens done in the early 19th century³⁰, which probably led to its inclusion in the city's everyday life, as attested by depictions of the monument showing celebrations in the square before its façade³¹ (figs. 5, 115). The wall had been torn down at this point in the city in 1835³² (figs. 68-70), when the Theseion operated as the Central Museum of the newly-founded Greek state. In 1841, the statue of Nike from Megara (fig. 114) was set up on its south side, while many antiquities

24. The Theseion was included among the antiquities in the third volume, which was first published in 1794 (Stuart, Revett 1794, 65-76, pls. V-XIV). It includes a panoramic view of the monument in front which people were winnowing wheat (*op. cit.*, pl. V).

25. Barthélemy 1788, 17, with another imaginary reconstruction and plan on p. 16.

26. Matton, Matton 1963, 130-131.

27. See the map by R. Chandler (Chandler 1776, 25), who visited Athens in 1765 with N. Revett.

28. There is evidence that Count Choiseul-Gouffier, French Ambassador to Constantinople from 1785, who wrote one of the finest 18th century travelers' books (Choiseul-Gouffier 1784-1822), and who had sent L.-Fr. Fauvel to Greece as special emissary to collect inscriptions, casts, and antiquities, planned to transfer the Theseion piece by piece to Paris, see Hobhouse 1813, note on p. 346; Gallo 2009, 15, note 85. The Theseion probably escaped Elgin's personnel because it was a Christian church, see Dodwell 1819, 369.

29. Γεννάδιος 1997, 61-63, note 58α, with a reference to the slab from the Parthenon with the funerary epigram Lord Byron erected over his tomb. He died only four months after arriving in Athens to identify and study antiquities and inscriptions. For his work, based on his correspondence and published after

his death, see Tweddell 1816. For other Englishmen buried in the Theseion, see Stuart, Revett 1794, 67; Τσιγκάκου 2007, 47.

30. Map by Fauvel in 1800 for the atlas in the work by Olivier 1801-1807, see Camp 2013, 126-127. Map by Pomardi in 1805 (Pomardi 1820, 108). Panoramic view by Dodwell in 1805 in the Collection of the Packard Humanities Institute, no. 221 (A-H), published in Camp 2013, cat. no. 40. For recently-published drawings of the Theseion in 1805 by Pomardi, see *op. cit.*, cat. nos. 57-59. Oil painting by R. B. Harraden in 1828, Koutsogiannis 2014, cat. no. 45.

31. Engraving by Tweddell (1816). See also the drawing (1800) by Elgin's architect S. Ittar showing a tightrope-walking competition in front of the Theseion, Tsigakou 1981, pl. 43; Gallo 2009, fig. 44. For other drawings of the Theseion in the Elgin Collection of Drawings in the British Museum, vol. IV, 15-24, vol. V, 9, see Gallo 2009, figs. 78, 178-179, 187-188. Dodwell witnessed an Easter celebration in the square of the Theseion (Dodwell 1819, 370), and made detailed reference to the relief and painted decoration of the monument (*op. cit.*, 363-370, with insert drawings of the metopes by Pomardi). A celebration that included dancing in front of the Theseion was also depicted in a work by Gasparini in 1842, see Κόκκου 2009, fig. 71.

32. See the panoramic view by Stademann, done in 1835 (Stademann 1841, pl. 9).

εννοούσαν τη βορειοδυτική γωνία της Στοάς Αττάλου, η οποία πρέπει να ήταν πάντοτε ορατή, εντοιχισμένη στο Υστερορρωμαϊκό τείχος⁴³. Το σωζόμενο τμήμα του μνημείου απεικονίστηκε το 1805 και από τους Dodwell και Pomardi με προσκείμενες σύγχρονες κατοικίες⁴⁴. Η ταύτιση έγινε μετά την ανασκαφή από τον Κουμανούδη το 1859-1860 και την εύρεση αρχιτεκτονικών μελών και του ενεπίγραφου επιστυλίου⁴⁵.

Συνεχίζοντας την περιήγηση προς τα ανατολικά εισερχόταν κανείς στον χώρο της Ρωμαϊκής Αγοράς, του τουρκικού Παζαριού, από την Παζαρόπορτα. Τον 17ο αιώνα το «δωρικό πρόπυλο», όπως ονομάζεται από τους περιηγητές, ταυτίζεται από τους Spon και Wheler, εξαιτίας της εσφαλμένης ανάγνωσης της επιγραφής στο επιστύλιο, ως η πρόσοψη του ναού του Αυγούστου⁴⁶. Η ίδια εσφαλμένη εκτίμηση υιοθετείται και στους χάρτες που εκπονήθηκαν το 1687 από τους μηχανικούς του Μοροζίνι κατά την πολιορκία της Αθήνας από τους Βενετούς⁴⁷, αλλά και από τους περιηγητές των μέσων του 18ου αιώνα, Pococke και Le Roy⁴⁸. Οι πρώιμες αυτές απεικονίσεις του μνημείου είναι, ωστόσο, ιδιαίτερα χρήσιμες για την ένταξή του στον οικιστικό του περίγυρο, δίπλα στην εκκλησία της Σωτείρας, στην οικία του Γάλλου προξένου και στην κρήνη που αυτός κατασκεύασε. Μια εικόνα του μνημείου στα χρόνια αυτά μας δίνει στο έργο του ο Sayer (εικ. 37), ο οποίος, αναδημοσιεύοντας τα χαρακτηριστικά του Le Roy, συνδυάζει μαζί με την πύλη και το Ερέχθειο δημιουργώντας ένα φανταστικό τοπίο⁴⁹. Οι πρώτοι που αποσυσχετίζουν την πύλη από τον ναό του Αυγούστου είναι οι Stuart και Revett, οι οποίοι με σωστή ανάγνωση και ερμηνεία της επιγραφής του επιστυλίου καταλήγουν ότι πρόκειται για μνημείο αφιερωμένο στην Αθηνά Αρχηγέτιδα, το ερμηνεύουν δε ως πρόπυλο της Ρωμαϊκής Αγοράς και όχι ως ναό⁵⁰. Η ταύτιση αυτή, πάντως, δεν γίνεται καθολικά αποδεκτή από όλους τους επόμενους περιηγητές⁵¹. Ένα στοιχείο σημαντικό για την ιστορία του μνημείου που μας παρέχουν οι απεικονίσεις των περιηγητών είναι

371 (Γυμνάσιο Πτολεμαίου, αναφέρει όμως ότι κοντά θα ήταν και ναός των Διοσκούρων, βάσει επιγραφής).

43. Στον χάρτη των Κλεάνθους και Schaubert του 1831-1832 σημειώνεται τμήμα του Υστερορρωμαϊκού τείχους με τρεις πύργους προσκολλημένο στο διατηρηθέν τμήμα του θυραίου τοίχου της Στοάς του Αττάλου, βλ. Κορρές 2010, 65.

44. Χαρακτικό Dodwell (Dodwell 1834, πίν. 71· Thompson, Wycherley 1972, πίν. 56a). Σέπια Pomardi του 1805, αρ. 342 της Συλλογής Packard Humanities Institute (Camp 2013, 180, αρ. κατ. 60). Ακριβώς κάτω από αυτό το σημείο πέρασε το 1890-1891 η γραμμή του σιδηρόδρομου Αθηνών-Πειραιώς, βλ. φωτογραφία στο Camp, Mauzey 2009, εικ. 83.

45. Travlos 1971, 505-519.

46. Spon 1679, τ. II, 140. Wheler 1682, 388 με σχέδιο. Και οι δύο αναφέρουν το προσκείμενο σε αυτή ναύδριο της Σωτείρας.

47. Χάρτης του μηχανικού Miller στα αρχεία του Marburg, με

το γράμμα S δηλώνεται ο «ναός του Αυγούστου» (βλ. Omont 1898, 11, πίν. XXXIII). Χάρτης του μηχανικού Verneda στο Fanelli 1707, 345. Βλ. και Omont 1898, 12, πίν. XXXV.

48. Pococke 1745, 168, πίν. LXXVII. Le Roy 1758, μέρος I, 32 πίν. XIX, μέρος II, 13-14, πίν. XIV.

49. Sayer 1759, πίν. 9 (αναφέρεται ως ναός του Αυγούστου).

50. Stuart, Revett 1762, part I, 21-37 (αναγνωρίζουν στις προσκείμενες οικίες τον βόρειο παραστάτη της κεντρικής θύρας με τη γνωστή από παλιά επιγραφή του Αδριανού για το εμπόριο ελαιόλαδου), πίν. III-VI.

51. Dodwell 1819, 372. Βλ. Camp 2013, 182 (παραθέτει προηγούμενες απόψεις, χωρίς να παίρνει θέση: «Άγνωστο το σημερινό όνομα»). Χάρτης Fauvel του 1800, βλ. Camp 2013, 126-127 (σημειώνεται ως ναός του Αυγούστου)· Pomardi 1820, τ. I, 137 (αναφέρεται ως δωρικό πρόπυλο)· Leake 1829, 149-150 (πρόπυλο Ρωμαϊκής Αγοράς).

from Athens, Piraeus, and the provinces were stored inside it before being transferred to the National Archaeological Museum after 1874³³. Antiquities from Attica continued to be kept at the site at least until 1939. The next monument one would have encountered upon entering the site of the Ancient Agora (which was very densely-inhabited during the period of Ottoman rule) was the ruins of a large building. Ciriaco di Filippo de' Pizziccolli di Ancona (Cyriacus of Ancona), who visited Athens in 1436 and subsequently in 1444, sketched³⁴ a statue of a "Giant" from the façade of the Odeion of Agrippa, which had been turned into a Gymnasium. Some of the statues of Tritons must have been visible in the 18th century as well, when they were considered to be statues of the Eponymous Heroes. Two were noted as being *in situ* on the map by Fauvel and that of Kleanthes and Schaubert northeast of the church of Panagia Vlassarou³⁵. One was also pictured in an 1834 watercolor by J. J. Wolfenberger, among half-ruined houses in the Vlassarou neighborhood with the Theseion in the background³⁶. Reconstruction of the topography of the Ancient Agora from individual remains of architectural members and inscriptions preserved at the site³⁷ was not easy, and travelers were frequently led to erroneous assessments. Dodwell characteristically noted that it was futile to attempt to identify these ruins with monuments mentioned by ancient authors, and that such efforts could only lead to mistakes³⁸, as was evident from the Capuchins' 1670 project of proposing — arbitrarily and in most cases, incorrectly — the location on their sketch of the ancient buildings referred to by Pausanias, of which no visible ruins were preserved at the Ancient Agora site³⁹. Some parts of the walls in the east part of the site must have been preserved in better condition; Spon and Wheler attributed these to the sanctuary of Sarapis or the Dioskouroi (Dioscuri)⁴⁰, while 18th and 19th-century travelers assigned them to the Gymnasium of Ptolemy⁴¹. We may conclude

33. On the Nike from Megara in front of the Theseion inv. no. 225, see the 1842 drawing by Gasparini, above, note 31, as well as the 1852-1854 photo in Μαλλούχου-Tufano 1998, 25, fig. 18. On the antiquities in the Theseion, see the 1843 handwritten catalogue by Pittakis in the National Archaeological Museum. Also, Kekulé 1869; Sybel 1881, 244-250. More recently with detailed bibliography, Κόκκου 2009, 172-174.

34. Thompson, Wycherley 1972, 220, note 6; Beschi 1998, 89, pl. 8, below left, with full bibliography on Cyriacus of Ancona. On Cyriacus, see also Γεννάδιος 1997, 161-66; Gallo 2009, 4 note 9.

35. Koppés 2010, 65, with note 51, fig. 6.1 and comment.

36. See Thompson, Wycherley 1972, pl. 110a; Κόκκου 2009, fig. 61.

37. Spon made note of architectural members and fragmentary inscriptions scattered throughout the Agora, which he in fact transcribed in an appendix to his work. Characteristically, one may mention inscriptions in a contemporary residence in the neigh-

borhood of Panagia Vlassarou in the Ancient Agora (Spon 1679, vol. II, 404), and in the church of Agioi Apostoloi also in the Ancient Agora (*op. cit.*, 56, 473, 478), in the Theseion (*op. cit.*, 466), and others in the residence of the French consul Giraud, which Wheler later transferred to England (*op. cit.*, 434, 443, 463).

38. Dodwell 1819, 381.

39. For the map, which was published in 1675, see Omont 1898, 13-14, pl. XL (with legend). By way of example, we may mention the location on the map of the Stoa Poikile and the Royal Stoa (no. 48 on the map) west of the Tholos and the Metroon (nos. 52-53), the temple of Apollo Patroos (no. 46) inside the walls, at the site of the Roman Agora and Turkish Market (Bazaar).

40. Spon 1679, vol. II, 143, no. 17 on the topographic plan on p. 211 (temple of Sarapis). Wheler 1682, 387 (temple of Sarapis or the Dioskouroi).

41. Stuart, Revett 1762, part I, 69, part III, 113 and the map on pl. I. Map by Chandler in 1765 (Chandler 1776, 25, marked with P). Map

ότι η ενεπίγραφη πλίνθος του κεντρικού ακρωτηρίου του αετώματος του προπύλου διατηρείτο τουλάχιστον μέχρι το 1820⁵², ενώ στη λιθογραφία του du Moncel του 1843 αυτή λείπει⁵³. Στην τελευταία αυτή απεικόνιση τα προσκείμενα κτίσματα του 18ου αιώνα, με εξαίρεση μόνον την εκκλησία της Σωτείρας, έχουν γκρεμιστεί, με αποτέλεσμα να διακρίνονται στο βάθος το Φετιχέ Τζαμί και το Ωρολόγιο του Κυρρήστου.

Το Ωρολόγιο του Κυρρήστου είναι ένα από τα λίγα μνημεία της αρχαιότητας που έμεινε ορατό και εύκολα αναγνωρίσιμο καθ' όλη την ιστορία του. Λόγω του ιδιαίτερου διακόσμου του, ονομάστηκε Πύργος των Ανέμων και προσέελκυσε το ενδιαφέρον των περιηγητών ήδη από τον 15ο αιώνα⁵⁴, ενώ κατά τον μεσαίωνα είχε θεωρηθεί ως τάφος του Σωκράτη⁵⁵. Συστηματικά απεικονίστηκε και περιγράφηκε από τον 17ο αιώνα και εξής, όπως στον χάρτη της πόλης από τον Babin του 1672 (εικ. 3), στον οποίο συμπεριλαμβάνει δίπλα στα τείχη της πόλης στα ανατολικά τον «Ναό των Ανέμων»⁵⁶. Περισσότερο λεπτομερειακές, τόσο ως προς τον γλυπτό διάκοσμο όσο και ως προς το εσωτερικό του μνημείου με το υδραυλικό ωρολόγιο, είναι οι περιγραφές του Le Roy⁵⁷ και των Stuart και Revett· οι δεύτεροι, μάλιστα, προκειμένου να αποτυπώσουν το μνημείο με μεγάλη πιστότητα, φθάνουν στο σημείο να σκάψουν μέχρι τα θεμέλιά του, καθώς οι επιχώσεις στην περιοχή είχαν σκεπάσει ολόκληρη τη βορειοδυτική είσοδο και μεγάλο τμήμα της βορειοανατολικής⁵⁸ (εικ. 38). Μεγάλο ενδιαφέρον δείχνουν οι περιηγητές για τον διάκοσμο του μνημείου, που έχει μετατραπεί λίγο πριν από τα μέσα του 18ου αιώνα σε τεκέ, τον λεγόμενο τεκέ του Μπραϊμή, περιγράφουν δε με ενάργεια τον χορό των δερβίσηδων και την ισλαμική επιγραφή στο βαμμένο κόκκινο ανώφλι του, όπως απεικονίστηκε σε υδατογραφίες του Chandler και του Dodwell⁵⁹ (εικ. 47). Οι επιχώσεις στο κάτω μέρος του μνημείου απομακρύνθηκαν μετά την Απελευθέρωση από την Αρχαιολογική Εταιρεία (1838-1841)⁶⁰. Στις απεικονίσεις

52. Αποδίδεται σε σχέδιο του Thürmer του 1819, βλ. Matton, Matton 1963, 132-133, εικ. 99, με αναφορά και σε μεταγενέστερα σχέδια του 1829 και 1832, στα οποία επίσης διατηρείται.

53. Du Moncel 1845, πίν. VII. Matton, Matton 1963, εικ. 100. Τραυλός 1993, εικ. 123.

54. Υπάρχει αναφορά σε χειρόγραφο του 1463 του λεγόμενου Ανωνύμου της Αμβροσιανής Βιβλιοθήκης με περιγραφή του Ωρολογίου του Κυρρήστου (Ziebarth 1899, 77§15, 86-87), καθώς και σε χειρόγραφο του 1465 από τον Fr. Giambetti στη Βιβλιοθήκη Barberini της Ρώμης με σχέδιο του μνημείου (Spon 1679, τ. II, 137). Ο Κυριακός της Αγκώνας το αναφέρει ως Tiempo di Eolo, βλ. Beschi 1998, 89. Το μνημείο μέχρι τον 15ο αιώνα λειτουργούσε ως χριστιανική εκκλησία, πιθανώς και ως βαπτιστήριο, Τραυλός 1993, 139, σημ. 1.

55. Matton, Matton 1963, 134.

56. Babin 1674, 40-41, με αναφορά στην περιγραφή του Βιτρουβίου και σημείωση ότι κάποιοι θεωρούν το μνημείο ως τον τάφο του Σωκράτη. Βλ. επίσης για τον 17ο αιώνα, Spon 1679, τ. II, 134-137 με σχέδιο στη σ. 135· Wheeler 1682, 395-397. Για το πρώτο ήμισυ του 18ου αιώνα, βλ. Pococke 1745, 168-169, πίν. LXXV-LXXVI· Dalton 1751-1752, πίν. 16-19· Magni 1688, 45-46.

57. Le Roy 1758, 26-27, πίν. XIV.

58. Stuart, Revett 1762, part I, 38, 41 (όπου σημειώνεται ότι πετυχαίνουν και να γκρεμιστεί τοίχος εφαιπόμενης στο μνημείο κατοικίας για να αποτυπώσουν με ακρίβεια τον γλυπτό του διάκοσμο), πίν. XIII-XXIII.

59. Le Roy 1758, 26-27. Dodwell 1819, 373-374. Για τις υδατογραφίες, βλ. Chandler 1776, II, 21· Matton, Matton 1963, εικ. 107 και 105-106· Dodwell 1821· Τραυλός 1993, εικ. 146.

60. ΠΑΕ 1839, 56. ΠΑΕ 1841, 118. Κόκκου 2009, 179.

from Stuart and Revett's reference to a wall consisting of 25 courses and surmounting pediment⁴² that they meant the northwest corner of the Stoa of Attalus, which must always have been visible, built into the Late Roman wall⁴³. The surviving part of the monument was depicted in 1805 by Dodwell and Pomardi together with adjacent modern residences⁴⁴. The identification was made following excavation by Koumanoudis in 1859-1860 and the discovery of architectural members and the inscribed architrave⁴⁵.

Continuing the tour eastwards, one entered the site of the Roman Agora, the Turkish "Bazaar" (Market), through the Bazaar Portal (*Pazaroportá*). In the 17th century, its "Doric Propylon", as it was called by travelers, was identified by Spon and Wheler as the façade of the temple of Augustus⁴⁶ due to a mistaken reading of the inscription on its architrave. The same mistaken assessment was adopted on maps prepared in 1687 by Morosini's engineers during the Venetians' siege of Athens⁴⁷, as well as by the mid-18th century travelers Pococke and Le Roy⁴⁸. However, these early depictions of the monument were useful for including it amidst its residential surroundings, next to the church of the Soteira, the residence of the French consul, and the fountain he constructed. An image of the monument during this period is provided by the work of Sayer (fig. 37), who republished Le Roy's etchings and combined the portal with the Erechtheion, creating an imaginary landscape⁴⁹. The first to disassociate the gate from the temple of Augustus were Stuart and Revett, who correctly read and interpreted the inscription on the architrave. They concluded that it was a monument dedicated to Athena Archegetis, and interpreted it as the propylon of the Roman Agora and not as a temple⁵⁰. This identification, however, was not universally accepted by all subsequent travelers⁵¹. An important

by Fauvel in 1800, see Camp 2013, 126-127. Map by Pomardi in 1805 (Pomardi 1820, map on p. 108). Panorama of Athens 30.10.1805, with Dodwell's handwritten notes, see Camp 2013, cat. no. 40. Map by Clarke (Clarke 1813, 462). Travelers in the 17th century, misunderstanding Pausanias, situated the Gymnasium of Ptolemy west of the Theseion, see Wheler 1682, 387; Fanelli 1707, 343.

42. Stuart, Revett 1762, part III, 113. See also Dodwell 1819, 371 (Gymnasium of Ptolemy, though he mentions that on the basis of an inscription, the temple of the Dioskouroi would have been nearby).

43. On the map by Kleantes and Schaubert of 1831-1832, part of the Late Roman wall with three towers, attached to the preserved part of the door wall of the Stoa of Attalus, is marked, see Koppéç 2010, 65.

44. Engraving by Dodwell (Dodwell 1834, pl. 71. Thompson, Wycherley 1972, pl. 56a). Sepia by Pomardi of 1805, no. 342 in the Collection of the Packard Humanities Institute (Camp 2013, 180, cat. no. 60). The Athens-Piraeus Railway

line passed just below this point in 1890-1891, see photograph in Camp, Mauzey 2009, fig. 83.

45. Travlos 1971, 505-519.

46. Spon 1679, vol. II, 140. Wheler 1682, 388 with drawing. Both men refer to the adjacent chapel of the Soteira.

47. Map by the engineer Miller in the Marburg Archives. The letter S is used to indicate the "temple of Augustus" (see Omont 1898, 11, pl. XXXIII). Map by the engineer Verneda in Fanelli 1707, 345. See also Omont 1898, 12, pl. XXXV.

48. Pococke 1745, 168, pl. LXXVII. Le Roy 1758, part I, 32 pl. XIX, part II, 13-14, pl. XIV.

49. Sayer 1759, pl. 9 (referred to as the temple of Augustus).

50. Stuart, Revett 1762, part I, 21-37 (they recognized in adjacent residences the north door jamb of the central doorway with its long-known inscription of Hadrian on the trade of olive oil), pls. III-VI.

51. Dodwell 1819, 372. See Camp 2013, 182 (citing earlier views without taking a position: "Its name today is unknown"). Map by

71. Andrea Gasparini,
Το Ωρολόγιο του
Ανδρονίκου Κυρρήστου
(ή Πύργος των Ανέμων),
1843, χαλκογραφία
(αρ. κατ. 30)

71. Andrea Gasparini,
The Horologium of
Andronicus Kyrrhestes
(or Tower of the Winds),
1843, engraving
(cat. no. 30)

σημείο το σύνολο, ώστε να παρουσιάζει την εικόνα ερειπίων πολλών διαφορετικών κτισμάτων. Η ταύτισή του δίχασε για χρόνια τους περιηγητές. Τον 17ο αιώνα θεωρείτο ως το παλάτι του Θεμιστοκλέους⁶⁹, ενώ ο Babin αμφιταλαντεύεται μεταξύ του παλατιού του Θεμιστοκλέους ή του ναού του Ολυμπίου Διός⁷⁰, όπως άλλωστε και ο Magni⁷¹. Επηρεασμένοι από το έργο του Babin, το οποίο άλλωστε εξέδωσε ο ίδιος ο Spon,

61. Koutsogiannis 2014, αρ. κατ. 56.

62. Heydemann 1874, 107-162.

63. Rey 1867. Du Moncel 1984, 46-47.

64. Για το μνημείο ως Αγορανομείο, βλ. Τραυλός 1993, 102, εικ. 55. Για ταύτιση του κτίσματος ως ιερού του Αυγούστου, βλ. Hoff 1994, 93-117. Για την πρόσφατη ταύτιση με αρχιτεκτονική διαμόρφωση της βόρειας οδού, βλ. Κορρές 2010, 66, σημ. 63· Sourlas 2012, 129.

65. Stuart, Revett 1794, μέρος III, 113-114, πίν. XLI.

66. Έργο του Chaceton 1837 στο Μουσείο Μπενάκη. Τραυλός 1993, εικ. 156.

του μνημείου της εποχής αυτής, όπως στο χαρακτηριστικό του Gasparini του 1843⁶¹ (εικ. 71), διακρίνουμε ένα προστατευτικό τοίχιο γύρω από την είσοδο του μνημείου, το οποίο λειτούργησε από εκείνη τη χρονιά (1843) και ως χώρος φύλαξης αρχαίων⁶². Σε χαρακτηριστικά του Rey και του du Moncel⁶³ της ίδιας περιόδου διακρίνεται, εκτός από το τοίχιο, ο Μεντρεσές (το οθωμανικό ιεροδιδασκαλείο) στο πίσω μέρος και στα αριστερά η τρίτοξη πύλη που θεωρείτο μέχρι πρόσφατα ως κατάλοιπα του Αγορανομείου, αλλά πλέον ερμηνεύεται ως σκηνογραφική αρχιτεκτονική διαμόρφωση της βόρειας οδού της Ρωμαϊκής Αγοράς⁶⁴. Η ίδια τρίτοξη πύλη είχε απεικονιστεί ως μεμονωμένο θέμα από τους Stuart και Revett⁶⁵, ενώ απεικονίστηκε και σε έργο του 19ου αιώνα με σύγχρονη οικία κτισμένη στα κατάλοιπά της⁶⁶.

Βορειότερα από τον Πύργο των Ανέμων, δίπλα στη Μεγάλη Παναγιά, δέσποζε από το 1814 το λεγόμενο Ωρολόγιο του Έλγιν, ένας ψηλός πύργος με το ρολόι που χάρισε στην πόλη ο Έλγιν⁶⁷ ως «αντίδωρο» για όσα είχε αποκομίσει από αυτήν και ο οποίος είναι ορατός στα πανοράματα της Αθήνας της εποχής (εικ. 70). Ο πύργος καταστράφηκε στην πυρκαϊά που ξέσπασε στον χώρο τον Αύγουστο του 1884.

Το τελευταίο εν μέρει ορατό μνημείο στην περιοχή της Ρωμαϊκής Αγοράς, ή του τουρκικού Παζαριού, είναι η Βιβλιοθήκη του Αδριανού, στο μέσον της οποίας είχε κτιστεί η Μεγάλη Παναγιά. Το μνημείο αυτό, τμηματικά σωζόμενο στο ανατολικό, στο βόρειο και, κυρίως, στο δυτικό μέρος του, είχε καλυφθεί στο κεντρικό τμήμα του από τόσα σύγχρονα κτήρια, εκκλησίες⁶⁸ και τζαμιά και είχε αλλοιωθεί σε τέτοιο

67. Γεννάδιος 1997, 40-41, σημ. 43.

68. Σχέδιο του μνημείου του 1674, που αποδίδεται στον J. Carrey, για λογαριασμό του μαρκησιού de Nointel (Omont 1898, πίν. XXI), απεικονίζει καμπαναριό εκκλησίας επάνω από το επιστύλιο του εντοιχισμένου στην εκκλησία των Αγίων Ασωμάτων προπύλου.

69. Matton, Matton 1963, 138-139.

70. Babin 1674, 43.

71. Magni 1688, 42.

element in the history of the monument provided by travelers' descriptions is that the inscribed plinth of the central *acroterion* on the propylon's pediment was preserved until at least 1820⁵², whereas it is missing from the 1843 lithograph by du Moncel⁵³. In the lithograph, the adjacent 18th century buildings — with the sole exception of the church of the Soteira — have been demolished, with the result that the Fethiye Mosque and the Horologium of Kyrrhestes are distinguishable in the background.

The Horologium (Clock) of Andronicus Kyrrhestes is one of the few monuments of antiquity that remained visible and easily recognizable throughout its history. Due to its unique decoration, it was called the Tower of the Winds, and had attracted travelers' interest as early as the 15th century⁵⁴; during the medieval period, it had been considered the tomb of Socrates⁵⁵. It was systematically depicted and described from the 17th century onward, e.g. on Babin's 1672 city map (fig. 3), which included the "Temple of the Winds" beside the walls of the city on the east⁵⁶. More detailed descriptions in respect to both its sculptural decoration and interior with its hydraulic clock were provided by Le Roy⁵⁷ and Stuart and Revett. Indeed the latter, in order to record the monument with a high degree of fidelity, went so far as to dig down to its foundations, since the fill in the area had covered the entire northwest entrance and a large part of that on the northeast⁵⁸ (fig. 38). Travelers showed great interest in the (sculptural) decoration of the monument, which had been converted to a *tekke* (the "Tekke of Brahim") shortly before the mid-18th century, clearly described the dance of the dervishes and the Islamic inscription on its red-painted lintel, as depicted in watercolors by Chandler and Dodwell⁵⁹ (fig. 47). The fill in the lower part of the monument was removed after Greece's liberation by the Archaeological

Fauvel of 1800, see Camp 2013, 126-127 (noted as the temple of Augustus); Pomardi 1820, vol. I, 137 (referred to as a Doric propylon); Leake 1829, 149-150 (propylon of the Roman Agora).

52. Depicted in a drawing by Thürmer in 1819, see Matton, Matton 1963, 132-133, fig. 99, with a reference to subsequent drawings of 1829 and 1832, where it is also preserved.

53. Du Moncel 1845, pl. VII. Matton, Matton 1963, fig. 100. Τραυλός 1993, fig. 123.

54. There is a mention in a 1463 manuscript by the so-called Anonymous of the Biblioteca Ambrosiana, with a description of the Horologium of Kyrrhestes (Ziebarth 1899, 77 §15, 86-87), as well as in a 1465 manuscript by Fr. Giambetti in the Biblioteca Barberini in Rome with a drawing of the monument (Spon 1679, vol. II, 137). Cyriacus of Ancona refers to it as "Tiempo di Eolo", see Beschi 1998, 89. Until the 15th century, the monument functioned as a Christian church and

probably also as a baptistery, Τραυλός 1993, 139, note 1.

55. Matton, Matton 1963, 134.

56. Babin 1674, 40-41, with a reference to Vitruvius' description and note that some considered the monument to be the tomb of Socrates. Also for the 17th century, see Spon 1679, vol. II, 134-137 with a drawing on p. 135; Wheler 1682, 395-397. For the first half of the 18th century, see Pococke 1745, 168-169, pls. LXXV-LXXVI; Dalton 1751-1752, pl. 16-9; Magni 1688, 45-46.

57. Le Roy 1758, 26-27, pl. XIV.

58. Stuart, Revett 1762, part I, 38, 41 (where it is noted that they managed to tear down the wall of a residence abutting the monument to record its sculptural decoration accurately), pls. XIII-XXIII.

59. Le Roy 1758, 26-27. Dodwell 1819, 373-374. For the watercolors, see Chandler 1776, II, 21; Matton, Matton 1963, fig. 107 and figs. 105-106; Dodwell 1821; Τραυλός 1993, fig. 146.

οι Spon και Wheler ταυτίζουν τα ερείπια του μνημείου, παρερμηνεύοντας τον Πausanία, με τον ναό του Ολυμπίου Διός⁷², ταύτιση που επαναλαμβάνεται και σε άλλους περιηγητές, καθώς και στους χάρτες που εκπονήθηκαν το 1687 από τους μηχανικούς του Morosini και οι οποίοι απεικονίζουν την πόλη από τα βορειοανατολικά με τον βομβαρδισμό της Ακρόπολης στο βάθος, σημειώνοντας αμέσως δίπλα στα τείχη, στη βόρεια πλευρά της πόλης, τα κατάλοιπα του «Ναού του Ολυμπίου Διός»⁷³ (εικ. 54). Ο Γάλλος αρχιτέκτονας Le Roy σημειώνει ότι τα σωζόμενα ερείπια πίσω από τη λαχαναγορά του Παζαριού (εικ. 55) ανήκουν σε στοά ή περίβολο και όχι σε ναό, προβαίνει μάλιστα αυθαίρετα στην αποκατάσταση του περιβόλου με τον θεωρούμενο ναό του Ολυμπίου Διός στο μέσον⁷⁴. Πρώτοι οι Stuart και Revett προτείνουν τη θέση του ναού του Ολυμπίου Διός στα νότια της Ακρόπολης και τον αποσυσχετίζουν από την καθιερωμένη έως τότε ταύτιση με τα ερείπια της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, χωρίς να κατορθώσουν, όμως, να δώσουν σωστή ταύτιση του συγκεκριμένου μνημείου, το οποίο θεωρούν στοά, πιθανότατα την Ποικίλη, με ανακατασκευή της εποχής του Αδριανού⁷⁵. Ομογνωμία δεν υπάρχει ούτε στους μεταγενέστερους περιηγητές για την ταύτιση του μνημείου⁷⁶, που συνηθίζεται τον 19ο αιώνα να ονομάζεται «Στοά του Αδριανού», ακόμα και όταν χρησιμοποιήθηκε ως χώρος προσωρινής φύλαξης αρχαιοτήτων από το 1837⁷⁷. Πρώτος ο Leake το ονόμασε Στοά και Βιβλιοθήκη του Αδριανού⁷⁸, ενώ η ταύτιση επιβεβαιώθηκε με την ανασκαφή που ακολούθησε την πυρκαϊά των σύγχρονων κτισμάτων του χώρου το 1884. Ενδιαφέρον είναι πάντως για την ιστορία του μνημείου ότι στα μέσα του 18ου αιώνα απεικονίζονται τρεις κορινθιακοί κίονες στο πρόπυλο της δυτικής πλευράς⁷⁹ (εικ. 55), ενώ στις αρχές του 19ου αιώνα απεικονίζεται μόνον ένας κίονας εντοιχισμένος στην εκκλησία των Αγίων Ασωμάτων των Σκαλιών⁸⁰, πίσω από τον τοίχο με τους κορινθιακούς κίονες διακρί-

72. Spon 1679, τ. II, 141-143, αρ. 12 στο τοπογραφικό σχέδιο, σ. 211. Wheler 1682, 391-393 (με σχέδιο).

73. Χάρτης του μηχανικού Miller στα αρχεία του Marburg, με το γράμμα Q δηλώνεται ο «Ναός του Ολυμπίου Διός» (βλ. Omont 1898, 11, πίν. XXXIII). Χάρτης του Verneda στα αρχεία της Βενετίας, με Q δηλώνεται ο «Ναός του Ολυμπίου Διός» (βλ. Omont 1898, 12, πίν. XXXIV). Χάρτης του Verneda, στο Fanelli 1707, 344-345 (εικ. 54). Την ταύτιση υιοθετεί και ο Pococke (Pococke 1745, 169).

74. Le Roy 1758, μέρος I, 19-20, πίν. X, μέρος II, 20, πίν. XII, όπου αποδίδει στην κάτοψη τον σωζόμενο τοίχο με την κιονοστοιχία ως τμήμα της πρόσοψης του περιβόλου και αποκαθιστά, παραδεχόμενος ότι δεν σώζονται καθόλου ίχνη, και τον ναό του Ολυμπίου Διός στο εσωτερικό του περιβόλου.

75. Stuart, Revett 1762, μέρος I, 65-82, ιδ. 65-68, πίν. XXIX-XXXVI.

76. Chandler 1776, κεφ. 20, 97 (Πρυτανείο). Χάρτης Fauvel του 1800 για τον άτλαντα του έργου του G. A. Olivier, βλ. Camp

2013, 126-27 (ναός Ολυμπίου Διός). Dodwell 1819, 377-378 (μάλλον Ποικίλη Στοά με ανακατασκευή σε εποχή Αδριανού). Χάρτης Pomardi του 1805, Pomardi 1820, 108 (ναός Ολυμπίου Διός).

77. Για τις αρχαιότητες στη «Στοά του Αδριανού», βλ. χειρόγραφο κατάλογο του Πιττάκη του 1843 στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Επίσης, Heydemann 1874, 1-103· Sybel 1828, 251-267. Ως χώρος φύλαξης αρχαίων είχε ήδη από το 1830 έως το 1835 χρησιμοποιηθεί από τον Πιττάκη η εκκλησία της Μεγάλης Παναγίας, βλ. Κόκκου 2009, 159-160.

78. Leake 1829, 193-195 (στον χάρτη το μνημείο σημειώνεται ως «Στοά του Αδριανού;»). Κορρές 2010, εικ. 3.3.2, 62, 65.

79. Σε Le Roy και Stuart, Revett, βλ. ανωτέρω, υποσημ. 74-75. Παλαιότερα ο Ανώνυμος της Αμβροσιανής Βιβλιοθήκης, το 1463, ανέφερε τέσσερις κορινθιακούς κίονες (Ziebarth 1899), όπως και ο Sieur du Loir (βλ. Matton, Matton 1963, 139).

80. Σχέδιο Pomardi του 1805 σε σέπια, Camp 2013, αρ. κατ. 62 (όπου η εκκλησία αναφέρεται ως Άγιος Νικόλαος).

Society (1838-1841)⁶⁰. In illustrations of the monument during this period such as Gasparini's 1843 etching⁶¹ (fig. 71), we can make out a low protective wall around the entrance to the monument, which also functioned beginning in that year (1843) as a storage place for antiquities⁶². In etchings by Rey and du Moncel⁶³ dating to the same period one can discern, apart from the protective wall, the Madrasa (the Ottoman seminary) at its rear and on the left the triple-arched gate which until recently was considered to be remains of the Agoranomeion (the market headquarters), but is now interpreted as a scenographic architectural configuration for the north road of the Roman Agora⁶⁴. This same triple-arched gate had been represented as a separate subject by Stuart and Revett⁶⁵, while it was depicted in a 19th-century work with a contemporary house built among its remains⁶⁶.

North of the Tower of the Winds and beside the church of the Megali Panagia towered the so-called Clock of Elgin, a tall tower with the clock Elgin⁶⁷ gave the city as "recompense" for all he had taken from Athens; it was visible in panoramic views of Athens during this era (fig. 70). The tower was destroyed by the August 1884 fire that broke out in the area.

The last partially-visible monument in the area of the Roman Agora (or Turkish Bazaar) was the Library of Hadrian, in the center of which the church of the Megali Panagia had been built. The central part of this monument, whose east, north, and above all west sections were partially-preserved, had been covered by so many contemporary buildings, churches⁶⁸, and mosques, and had as a whole been altered to the point that it presented the image of ruins from many different buildings. Its identification remained for years a matter of dispute among travelers. In the 17th century, it was considered the palace of Themistocles⁶⁹, while Babin wavered between identifying it as the palace of Themistocles or the temple of Olympian Zeus⁷⁰, as did Magni⁷¹. Influenced by Babin's work, which in fact Spon himself published, Spon and Wheler identified the ruins of the monument — misinterpreting Pausanias — with those of the temple of Olympian Zeus⁷². Their identification was repeated by other travelers, as well as on maps produced in 1687 by Morosini's engineers. These maps depicted the city

60. *Prakt* 1839, 56. *Prakt* 1841 118. Κόκκου 2009, 179.

61. Koutsogiannis 2014, cat. no. 56.

62. Heydemann 1874, 107-162.

63. Rey 1867. Du Moncel 1984, 46-47.

64. For the monument as the Agoranomeion (Market Inspectors' Headquarters), see Τραυλός 1993, 102, fig. 55. For the building's identification as a sanctuary of Augustus, see Hoff 1994, 93-117. For its recent identification with the architectural configuration of the north road, see Κoppές 2010, 66, note 63; Sourlas 2012, 129.

65. Stuart, Revett 1794, part III, 113-14, pl. XLI.

66. Work by Chaceton (1837) in the Benaki Museum. Τραυλός 1993, fig. 156.

67. Γεννάδιος 1997, 40-41, note 43.

68. A drawing of the monument dated to 1674 attributed to J. Carrey on behalf of the marquis de Nointel (Omont 1898, pl. XXI) depicted a church bell tower above the cornice of the propylon, which was built into the church of the Agioi Asomatoi.

69. Matton, Matton 1963, 138-139.

70. Babin 1674, 43.

71. Magni 1688, 42.

72. Spon 1679, vol. II, 141-143, no. 12 on the topographic plan, p. 211. Wheler 1682, 391-393 (with drawing).

72. Théodore Caruelle d'Aligny (1798-1871),
*Η Πνύκα με την Ακρόπολη
στο βάθος*, 1845,
οξυγραφία (αρ. κατ. 32)

72. Théodore Caruelle d'Aligny (1798-1871),
*The Pnyx with the
Acropolis in the
background*, 1845,
etching (cat. no. 32)

νεται το Βοεβοδαλίκι και στα βόρεια το τζαμί του Τζισδαράκη ή του Κάτω Συντριβανιού (εικ. 70), στην κατασκευή του οποίου το 1759 χρησιμοποιήθηκε ένας κίονας του Ολυμπείου⁸¹. Την εικόνα αυτή, χωρίς το Βοεβοδαλίκι, παρουσιάζει το μνημείο ακόμα και σήμερα. Από το Παζάρι της τουρκοκρατίας ξεκινούσε ο δρόμος που συναντούσε στη Βόρεια κλιτύ της Ακρόπολης το σημείο όπου κατέληγε η αρχαία οδός των Παναθηναίων και από εκεί, μέσα από τις πυλίδες και τα προτειχίσματα της βυζαντινής και της οθωμανικής περιόδου⁸² (εικ. 31), εισερχόταν κάποιος στην Ακρόπολη.

Ακολουθώντας κανείς τη δυτική πρόσβαση προς την Ακρόπολη, από την Πειραιϊκή οδό, περνούσε δίπλα από τον βράχο του Αρείου Πάγου (εικ. 62) και νοτιότερα έβλεπε τον λόφο της Πνύκας. Ο βράχος του Αρείου Πάγου ήταν

Βλ. επίσης σχέδιο του Thürmer (1919), υδατογραφία του Heydeck (1835), και σχέδια των Gasparini και du Moncel στο Matton, Matton 1963, εικ. 117, 118, 120 και 121 αντίστοιχα.

81. AE 1856, 1378, σημ. 1. Κόκκου 2009, 25.

82. Για την είσοδο αυτή του Ριζόκαστρου των βυζαντινών χρόνων, βλ. Τραυλός 1993, 159. Για την αντίστοιχη πυλίδα

του τείχους της Υπαπαντής της ύστερης τουρκοκρατίας, στη λεγόμενη ντάπια του Λιονταριού, όπου κατέληγε η οδός από το Παζάρι, βλ. Τραυλός 1993, 194, σημ. 2, 204· Matton, Matton 1963, 80, εικ. 12 κειμένου. Την είσοδο αυτή αναφέρει ο Fanelli (Fanelli 1707, 341) και οι Stuart και Revett (Stuart, Revett 1787, 14, σημειώνεται με α στην κάτοψη Ακροπόλεως του πίν. ΙΙ).

from the northeast with the bombardment of the Acropolis in the distance, marking directly beside the walls on the north side of the city the remains of the “Temple of Olympian Zeus”⁷³ (fig. 54). The French architect Le Roy noted that the surviving ruins behind the Bazaar’s vegetable market (fig. 55) belonged to a stoa or enclosure rather than to a temple, and even proceeded to an arbitrary restoration of the enclosure with the putative temple of Olympian Zeus in its center⁷⁴. Stuart and Revett were the first to propose the location of the temple of Olympian Zeus south of the Acropolis, and to disassociate it from identification with the Library of Hadrian which had until then been standard, though they did not manage to provide the correct identification to the monument, which they considered a stoa (probably the Poikile) reconstructed in the age of Hadrian⁷⁵. Nor was there any consensus among subsequent travelers concerning the identification of the monument⁷⁶, which was normally referred to as the “Stoa of Hadrian” during the 19th century, even when it began to be used as a temporary storage place for antiquities in 1837⁷⁷. Leake was the first to call it the Stoa and Library of Hadrian⁷⁸, and its identification was confirmed by the excavation which followed the fire that broke out in modern buildings at the site in 1884. It is nevertheless interesting for the monument’s history that in the mid-18th century three Corinthian columns were depicted on its west propylon⁷⁹ (fig. 55), while in the early 19th, only one column was shown, built into the church of Agioi Asomatoi on the Steps (“*ton Skalion*”)⁸⁰. Behind the wall with the Corinthian columns, one can discern the *Voevodaliki* (the Ottoman governor’s residence) and on the north, the Mosque of Tzisdarakis or of the Lower Fountain (fig. 70), for which construction a column from the Olympieion had been used in 1759⁸¹. This is the picture (minus the *Voevodaliki*) which the monument still presents

73. Map by the engineer Miller in the Marburg Archives. The letter Q is used to indicate the “Temple of Olympian Zeus” (see Omont 1898, 11, pl. XXXIII). Map by Verneda in the Venetian Archives, with the letter Q to indicate the “Temple of Olympian Zeus” (see Omont 1898, 12, pl. XXXIV). Map by Verneda in Fanelli 1707, 344-345 (fig. 54). This identification was also adopted by Pococke (Pococke 1745, 169).

74. Le Roy 1758, part I, 19-20, pl. X, part II, 20, pl. XII, who in the plan renders the surviving wall and colonnade as part of the façade of the enclosure, and restores — while accepting that no traces whatsoever are preserved — the temple of Olympian Zeus in the interior of the enclosure.

75. Stuart, Revett 1762, part I, 65-82, esp. 65-68, pls. XXIX-XXXVI.

76. Chandler 1776, ch. 20, 97 (Prytaneion). Map by Fauvel in 1800 for the atlas in the work of G. A. Olivier, see Camp 2013, 126-127 (temple of Olympian Zeus). Dodwell 1819, 377-378 (probably the Stoa Poikile with a Hadrianic reconstruction). Map by Pomardi in 1805, Pomardi 1820, 108 (temple of Olympian Zeus).

77. On the antiquities in the “Stoa of Hadrian”, see the 1843 handwritten catalogue by Pittakis in the National Archaeological Museum. Also, Heydemann 1874, 1-103; Sybel 1881, 251-267. The church of Megali Panagia had already been used by Pittakis as a storage place for antiquities between 1828 and 1835, see Kóκκου 2009, 159-160.

78. Leake 1829, 193-195 (on the map the monument is noted as “Stoa of Hadrian?”). Κοππές 2010, fig. 3.3.2, 62, 65.

79. In Le Roy and Stuart, Revett, above notes 74-75. Previously the Anonymous of the Biblioteca Ambrosiana, in 1463, referred to four Corinthian columns (Ziebarth 1899, 77 §14, 86), as did Sieur du Loir (see Matton, Matton 1963, 139).

80. Sepia drawing by Pomardi in 1805, Camp 2013, cat. no. 62 (where the church is referred to as Agios Nikolaos). See also the drawing by Thürmer (1919), the watercolor by Heydeck (1835), and drawings by Gasparini and du Moncel in Matton, Matton 1963, fig. 117, 118, 120 and 121, respectively.

81. *AEphem* 1856, 1378, note 1. Kóκκου 2009, 25.

73. Αγαλμάτιο Αθηνάς, γνωστό ως Αθηνά Lenormant, αντίγραφο της Αθηνάς Παρθένου του Φειδία, αρ. ευρ. 128. Βρέθηκε στην Πνύκα το 1859. Αντίγραφο του 1ου αι. μ.Χ. (αρ. κατ. 33)

73. Statuette of Athena known as the Athena Lenormant, copy of the Athena Parthenos by Pheidias, inv. no. 128. Found on the Pnyx in 1859. 1st c. AD copy (cat. no. 33)

τόπος λατρείας⁸³, κυρίως όμως συνάθροισης του πολιτικού και δικαστικού σώματος της ομώνυμης Βουλής. Εκεί δίδαξε ο Απόστολος Παύλος στα μέσα του 1ου αι. μ.Χ. τις αρχές του Χριστιανισμού. Οικοδομικά λείψανα στην κορυφή του λόφου δεν βρέθηκαν, παρά μόνον ίχνη κατοίκησης και ιερών στις κλιτύς του⁸⁴, καθώς ο βράχος οριοθετούσε τους δήμους της Μελίτης και του Κολλυτού, καθώς και τμήματα του τείχους του Χασακή. Στους περισσότερους χάρτες περιηγητών ο λόφος σημειώνεται με το όνομά του⁸⁵, απεικονίζεται δε στις περισσότερες από τα δυτικά απεικονίσεις της Ακρόπολης (εικ. 69, 72). Ωστόσο, στο παλαιότερο έργο της έκθεσης, τη χαλκογραφία του 1672 του Babin (εικ. 3) ως «mazures de l'Aréopage» σημειώνονται οι καμάρες στη Νότια κλιτύ της Ακρόπολης, πιθανότατα της Στοάς του Ευμένους, ενώ οι Spon και Wheeler θεωρούν ως τον Άρειο Πάγο τα κατάλοιπα της Πνύκας⁸⁶, παρόλο που έχουν σημειώσει στον λόφο βορειότερα την εκκλησία του Αγίου Διονυσίου.

Νοτιότερα από τον Άρειο Πάγο υψωνόταν ο λόφος της Πνύκας, κοντά στην οποία βρέθηκε το άγαλμα της Αθηνάς αρ. ευρ. 128⁸⁷ (εικ. 73). Ήταν η έδρα της Εκκλησίας του Δήμου, του σώματος των Αθηναίων πολιτών με νομοθετική (ψηφίζει τα σχέδια νόμου που προετοίμαζε η Βουλή των Πεντακοσίων), δικαστική και εκτελεστική εξουσία. Στην ομαλή κορυφή του λόφου εντοπίστηκαν κατά τις ανασκαφές των ετών 1930-1931 και 1936-1937 τρεις οικοδομικές φάσεις⁸⁸. Με το νεότερο σχέδιο ανοικοδόμησης του Λυκούργου (326 π.Χ.) το κοίλο είχε χωρητικότητα 13.500 ατόμων, η οικοδόμηση όμως των υπό σχεδιασμό στοών στην πλατεία μπροστά του δεν πραγματοποιήθηκε, καθώς από τα θεμέλιά τους πέρασε το Διατείχισμα, το τμήμα του τείχους που ένωνε τα Μακρά Τείχη, έργο επίσης του Λυκούργου. Την εποχή των περιηγητών ορατό ήταν μόνον το βραχύτμητο βαθμιδωτό βήμα των ρητόρων, η εκατέρωθεν αυτού κατατομή του βράχου της Πνύκας (εικ. 72) και ο μεγαλιθικός αναλημματικός τοίχος⁸⁹, το τοπότημό της σημειώνεται, εντούτοις, στους περισσότερους χάρτες της Αθήνας (εικ. 60)⁹⁰. Ο Le Roy ταύτισε λανθασμένα τον χώρο με το Ωδείο του Περικλέους⁹¹ και οι

83. Για τον ιωνικό ναό και το ιερό των Σεμνών Θεών, βλ. πρόσφατα R. di Cesare, στο Greco 2010, 219, 221-222, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

84. Βλ. αναλυτικά πρόσφατα F. Longo και M. Tofi, στο Greco 2010, 209-247, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

85. Βλ. το σχέδιο το εκπονηθέν το 1687 από τον Verneda (Τραυλός 1993, εικ. 117). Stuart, Revett 1762, μέρος III, 22, πίν. I. Χάρτης Pomardi 1805 (Pomardi 1820, 108). Χάρτης Clarke (Clarke 1813, ch. 12, 462).

86. Spon 1679, τ. II, 145-146, αρ. 20 στο τοπογραφικό σχέδιο σ. 211. Ο Άγιος Διονύσιος σημειώνεται στον ίδιο χάρτη ως αρ. 21. Wheeler 1682, 382-383. Το ίδιο λάθος επαναλαμβάνει και ο Pococke (Pococke 1745, 165, πίν. LXIX).

87. Καλτσάς 2001, αρ. 190.

88. Η παλαιότερη του 500 π.Χ., που διέθετε μόνο βήμα και εκμεταλλευόταν τον φυσικό βράχο για το ακροατήριο, η επόμενη του 404/403 π.Χ., κατά την οποία κατασκευάστηκε το πρώτο κοίλο, και η τελευταία περί το 326 π.Χ. επί Λυκούργου. Για τις ανασκαφές, βλ. Kourouniotes, Thompson 1932, 90-217, εικ. 6, 16, 51· Thompson, Scranton 1943, 269-301, fig. 13. Επίσης, Τραυλός 1993, 80, εικ. 39-40· Forsén, Stanton 1996.

89. Λιθογραφία του Haghe, στο Wordsworth 1836, 64 (βλ. Koutsogiannis 2014, αρ. κατ. 34).

90. Χάρτης Pomardi 1805 (Pomardi 1820, 108). Χάρτης Clarke (Clarke 1813, πίν. 462), όπου όμως σημειώνονται λανθασμένα οι εκατέρωθεν της Πνύκας πύλες του τείχους.

91. Le Roy 1758, μέρος I, 22-23, πίν. XII, όπου απεικονίζεται στα δεξιά και ο λόφος του Αρείου Πάγου.

today. The road that started from the Ottoman Bazaar joined the ancient Panathenaic Way at its conclusion on the North Slope of the Acropolis, and by passing through the postern gates and outworks (*proteichismata*) of the Byzantine and Ottoman periods⁸² (fig. 31), one entered the Acropolis.

If one followed the western access route to the Acropolis from Piraeus Street, one passed alongside the rock of the Areios Pagos (Areopagus) (fig. 62) and saw the hill of the Pnyx to the south. The Areopagus was a place of worship⁸³, but above all it was the site for gatherings of the political and judicial body of the Boule (Assembly) of this name. The Apostle Paul taught the principles of Christianity there in the mid-1st c. AD. No building remains were found at the summit of the hill apart from some traces of habitation and sanctuaries on its slopes⁸⁴, given that the rock marked the boundary between the demes of Melite and Kollytos, as well as sections of the wall of Haseki. On most travelers' maps, the hill was marked by name⁸⁵, and it was depicted in most illustrations of the Acropolis from the west (figs. 69, 72). However, in the earliest work in the exhibition, the 1672 engraving by Babin (fig. 3), the arches on the South Slope of the Acropolis (probably those of the Stoa of Eumenes) are marked as the "*mazures de l'Aréopage*", while Spon and Wheeler considered the remains on the Pnyx to be the Areopagus⁸⁶, despite having marked the church of Agios Dionysios on the hill further north. To the south of the Areopagus rose the hill of the Pnyx, near which the statue of Athena inv. no. 128⁸⁷ (fig. 73) was found. The Pnyx was the seat of the *Ekklesia tou Demou*, the body of Athenian citizens with legislative (it voted on draft laws prepared by the Boule of the Five Hundred), judicial, and executive authority. On the hill's level summit, excavations in 1930-1931 and 1936-1937 identified three building phases⁸⁸. With the later reconstruction plan of Lycurgus (326 BC), the cavea accommodated 13,500 people, though construction of the planned stoas in the square in front of it was never realized, since the *Diатеichisma* (partition wall) (the part of the wall linking the Long Walls, also a Lycurgan project)

82. On this entrance to the Rizokastro during Byzantine times, see Τραυλός 1993, 159. For the corresponding postern gate in the Hypapante wall during the late Ottoman period, at the so-called Lion Bastion, where the road from the Bazaar ended, see Τραυλός 1993, 194, note 2, 204; Matton, Matton 1963, 80, in-text fig. 12. This entrance was mentioned by Fanelli (Fanelli 1707, 341) and by Stuart and Revett (Stuart, Revett 1787, 14, marked with the letter α on the plan of the Acropolis on pl. II).

83. For the Ionic temple and sanctuary of the *Semnai Theai* (the Erinyes), see the recent work by R. di Cesare in Greco 2010, 219, 221-22, with earlier bibliography.

84. See for an in-depth recent study F. Longo and M. Tofi, in E. Greco 2010, 209-247, with earlier bibliography.

85. See the drawing made in 1687 by Verneda (Τραυλός 1993, fig. 117). Stuart, Revett 1762, part III, 22, pl. I. Map by Pomardi 1805 (Pomardi 1820, 108). Map by Clarke (Clarke 1813, ch. 12, 462).

86. Spon 1679, vol. II, 145-146, no. 20 on the topographic plan, p. 211. Agios Dionysios church is marked on the same map as no. 21. Wheeler 1682, 382-383. Pococke repeated the same error (Pococke 1745, 165, pl. LXIX).

87. Καλτσάς 2001, no. 190.

88. The earliest one of 500 BC, which had only a speaker's platform and took advantage of the natural bedrock for the audience, the following one of 404/403 BC, in which the first cavea was built, and the final one of ca. 326 BC under Lycurgus. For the excavations, see Kourouniotes, Thompson 1932,

Stuart και Revett το 1751-1752 με το Ωδείο του Ηρώδη Αττικού για τη Ρήγιλλα⁹², ταύτιση που διορθώθηκε από τον Chandler με απόδοση και των θεμελίων του Διατειχίσματος στα δυτικά του βήματος⁹³, όπως και στο σχέδιο των αρχιτεκτόνων του Έλγιν, S. Ittar και V. Balestra, το 1801-1802⁹⁴.

Προσπερνώντας οι περιηγητές τον Άρειο Πάγο προσέγγιζαν τον βράχο της Ακρόπολης από τη δυτική της είσοδο, μπροστά στην οποία συναντούσαν τα τουρκικά μνήματα (εικ. 48), όπως φαίνεται σε πολλές απεικονίσεις της εισόδου του Κάστρου από τα δυτικά⁹⁵, και κατόπιν εισέρχονταν στην Πύλη του Κάστρου, στο άκρο του Τείχους της Υπαπαντής, έχοντας στα δεξιά τους τον Σερπεντζέ (εικ. 69, 72). Πρόκειται, βέβαια, για πύλη που χρησιμοποιούσε κυρίως η φρουρά που διέμενε στο Κάστρο⁹⁶ και μέσω αυτής και της πύλης του Θολικού βρισκόταν κάποιος απευθείας στο εσωτερικό του Κάστρου της Ακρόπολης.

92. Stuart, Revett 1794, κεφ. VIII, πίν. I.

93. Chandler 1776, κεφ. XIII, 68.

94. Elgin drawings, British Museum, τ. III, σ. 8, βλ. Gallo 2009, 67-69, 290, εικ. 116. Το σχέδιο αναπαράγεται σχεδόν αυτούσιο από τον W. Kinnard, στο Cockerell *et al.* 1830, 21-22, πίν. 3.

95. Stuart, Revett 1787, πίν. I, αρ. D5 (τουρκικά μνήματα) και κάτοψη πίν. II, αρ. g (Πύλη Κάστρου). Dupré 1825, πίν. XXI-II. Πανόραμα Dodwell του 1805, βλ. Camp 2013, αρ. κατ. 40.

Dodwell 1819, 305. Βλ. και χαλκογραφία του Pomardi (Τραυλός 1993, εικ. 121) και λιθογραφία του Haghe στο Wordsworth (Wordsworth 1836, 110) με απεικόνιση των μνημάτων και του τεκέ του Χουσεΐν εφέντη ή του Καράμπαμπα. Ο τεκές αυτός περιγράφεται διεξοδικά από τον Τούρκο γεωγράφο Εβλιά Τσελεμπί το 1667 (Τραυλός 1993, 182, εικ. 121). Τα μνημεία αυτά απομακρύνθηκαν μετά την Απελευθέρωση, βλ. εικ. 69, 72.

96. Τραυλός 1993, 205-206.

passed by their foundations. During the age of travelers, only the rock-cut, stepped speakers' platform (the *bema*), the profile of the rock of the Pnyx on either side of it (fig. 72) and the megalithic retaining wall⁸⁹ were visible. However, it was noted as a landmark on most maps of Athens (fig. 60)⁹⁰. Le Roy incorrectly identified the site as the Odeion of Pericles⁹¹, and in 1751-1752, Stuart and Revett mistook it as the Odeion of Herodes Atticus built in memory of Regilla⁹², an identification corrected by Chandler with a rendering of the foundations of the partition wall (*Diateichisma*) west of the *bema*⁹³, as also in the plan produced by Elgin's architects S. Ittar and V. Balestra in 1801-1802⁹⁴.

Passing by the Areopagus, travelers approached the rock of the Acropolis by its western entrance, in front of which they encountered Turkish grave-monuments (fig. 48), as is apparent in many depictions of the entrance to the castle from the west⁹⁵, and then entered through the Castle Gate at the end of the Hypapante wall, with the (bastion of) Serpentzes on their right (figs. 69, 72). This was of course the gate used primarily by the garrison resident in the fortress⁹⁶, and by passing through it and the Tholikon Gate, one found oneself directly inside the fortress of the Acropolis.

90-217, figs. 6, 16, 51; Thompson, Scranton 1943, 269-301, fig. 13. Also, Τραυλός 1993, 80, figs. 39-40; Forsén, Stanton 1996.

89. Lithography by Haghe in Wordsworth 1836, 64 (see Koutsogiannis 2014, cat. no. 34).

90. Pomardi map 1805 (Pomardi 1820, 108). Clarke map (Clarke 1813, pl. 462), where, however, the wall gates on either side of the Pnyx are noted incorrectly.

91. Le Roy 1758, part I, 22-23, pl. XII, in which the hill of the Areopagus is illustrated on the right.

92. Stuart, Revett 1794, ch. VIII, pl. I.

93. Chandler 1776, ch. XIII, 68.

94. Elgin drawings, British Museum, vol. III, p. 8, see Gallo 2009, 67-69, 290, fig. 116. The drawing was reproduced al-

most unaltered by W. Kinnard, in Cockerell *et al.* 1830, 21-22, pl. 3.

95. Stuart, Revett 1787, pl. I, no. D5 (Turkish graves) and plan pl. II, no. g (Castle Gate). Dupré 1825, pl. XXIII. Panorama by Dodwell of 1805, see Camp 2013, cat. no. 4; Dodwell 1819, 305. See also the copperplate by Pomardi (Τραυλός 1993, fig. 121) and the lithography by Haghe in Wordsworth (Wordsworth 1836, 110) with a depiction of the graves and *tekke* of Hussein Efendi(s) or of Karababa. The Turkish geographer Evliya Çelebi described this *tekke* in detail in 1667 (Τραυλός 1993, 182, fig. 121). These monuments were demolished after Greece's liberation, see figs. 69, 72.

96. Τραυλός 1993, 205-206.

74. Τα Προπύλαια
της Ακρόπολης,
εικονογράφηση στο
Étienne Rey,
*Voyage pittoresque en
Grèce et dans le Levant*,
Λυών 1867
(βλ. αρ. κατ. 18)

74. *The Propylaea
of the Acropolis*,
illustration in
Étienne Rey,
*Voyage pittoresque en
Grèce et dans le Levant*,
Lyon 1867
(see cat. no. 18)

Η «ΕΛΛΑΔΟΣ ΠΑΙΔΕΥΣΙΣ» ΤΟΥ ΠΕΡΙΚΛΗ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΒΛΕΜΜΑ ΤΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ*Quod non fecerunt Goti
Hoc fecerunt Scoti¹*

Ο βράχος της Ακρόπολης, μόνη σταθερά και αιώνιος παρατηρητής της Αθήνας του χτες και της Αθήνας του σήμερα, αποτελεί το σημείο αναφοράς κάθε επισκέπτη της πόλης. Είτε πρόκειται για προσκυνητή της βυζαντινής εποχής, όπως ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β' Βουλγαροκτόνος², ή της φραγκοκρατίας, όπως ο Ιταλός Niccolò da Martoni³, είτε για αρχαιόφιλο έμπορο του Μεσαίωνα, όπως ο Κυριακός της Αγκώνας, είτε για περιηγητή ή ζωγράφο του 17ου, 18ου και 19ου αιώνα, όλοι ανεξαιρέτως είχαν ως στόχο μια επίσκεψη στον Ιερό Βράχο. Τόσος ήταν ο θαυμασμός για τα περιλαμπρα μνημεία του ακόμα και στον μεσαίωνα, ώστε ο Πέτρος Δ' της Αρραγονίας, δούκας της Αθήνας το 1380, να θεωρεί την Ακρόπολη το πολυτιμότερο κειμήλιο του κόσμου, του οποίου παρόμοιο δεν θα μπορούσαν να κατασκευάσουν όλοι οι βασιλείς της οικουμένης μαζί⁴. Επί είκοσι ολόκληρους αιώνες, μέχρι τα μέσα του 17ου αιώνα περίπου, παρά τις διάφορες προσθήκες και επισκευές, η μορφή της Ακρόπολης παραμένει κατά βάση αμετάβλητη, καθώς οι διάφοροι κατακτητές (Ρωμαίοι, Έρουλοι, Γότθοι, Φράγκοι, Καταλανοί, Τούρκοι) σεβάστηκαν σε μεγάλο βαθμό τα ιερά της και περιορίστηκαν στην καταστροφή της πόλης και των οχυρώσεων.

Ο λόφος της Ακρόπολης διέθετε φυσική οχυρότητα, εκτεταμένη ομαλή άνω επιφάνεια και, κυρίως, πηγές πόσιμου νερού στους πρόποδες του, παράγοντες που οδήγησαν στην κατοίκησή του ήδη από την 4η χιλιετία π.Χ. και στη συνεχή χρήση του μέχρι την εποχή μας. Μεγάλη ακμή γνωρίζει κατά την ύστερη μυκηναϊκή περίοδο. Η παρακολούθηση, ωστόσο, της οικοδομικής εξέλιξης των ιερών της Ακρόπολης από αυτή την περίοδο είναι ιδιαίτερος δυσχερής, διότι οι ανεγερθέντες κατά την αρχαϊκή και κλασική εποχή μεγάλοι ναοί⁵ κάλυψαν τα ερείπια των προϊστορικών κτισμάτων. Στην κορυφή του λόφου ήταν κτισμένο το ανάκτορο

1. Ό,τι δεν έκαναν οι Γότθοι, αυτό έκαναν οι Σκώτοι, χαραγμένο στον πλίνθινο πεσσο που αντικατέστησε τη διαρπαγείσα από τον Έλγιν Καρυάτιδα του Ερεχθείου, βλ. Γεννάδιος 1997, 78-79, 99, 243.

2. Γεννάδιος 1997, 156.

3. Επισκέφθηκε την Ακρόπολη επιστρέφοντας από τους Αγίους Τόπους το 1395, βλ. Gallo 2009, 3, σημ. 3· Ματθαίου 2010, 50· Τανούλας 2011, 337-342.

4. Γεννάδιος 1997, 157.

5. Για κάποια βασικά συγγράμματα, βλ. Michaelis 1882· Καββαδίας, Καβεράου 1907· Stevens *et al.* 1928· Walter 1929· Travlos 1971· Ορλάνδος 1977· Τραυλός 1993· Rhodes 1995· Μπρούσκαρη 1996· Τανούλας 1997· Holtzmann 2003· Hurwit 2004· Greco 2010, 53-159.

TOURING THE ATHENIAN ACROPOLIS

Chrysanthi Tsouli

PERICLES' "SCHOOL OF HELLAS" THROUGH THE GAZE OF TRAVELERS

*Quod non fecerunt Goti
Hoc fecerunt Scoti*¹

The rock of the Acropolis, the sole constant and perpetual observer of Athens of both yesterday and today, is a reference point for every visitor to the city. Whether it was a Byzantine pilgrim like the Emperor Basil II Bulgaroktonus², one from the period of Frankish rule like the Italian Niccolò da Martoni³, an antiquarian medieval merchant such as Cyriacus of Ancona, or a 17th, 18th, or 19th-century traveler or painter, all of them without exception had the goal of visiting the Sacred Rock. Even in the Middle Ages, such was the admiration for its splendid monuments that Peter IV of Aragon, the Duke of Athens in 1380, considered the Acropolis the world's most precious heirloom, the like of which all the kings in the inhabited world together could not build⁴. For twenty long centuries — until around the mid-17th century — despite numerous additions and repairs, the form of the Acropolis remained basically unchanged, since its various conquerors (Romans, Herulians, Goths, Franks, Catalans, Turks) largely respected its sanctuaries and confined themselves to destroying the city and its fortifications. The hill of the Acropolis was naturally fortified. It had an extensive, regular upper surface area, and above all, sources of drinking water on its lower slopes. All these were factors which led to its being inhabited from the 4th millennium BC and in continuous use down to the present day. It experienced an apogee during the Late Mycenaean period, although following the course of building development of the sanctuaries on the Acropolis from this period is especially difficult because the large temples erected during Archaic and Classical times⁵ covered the ruins of its Prehistoric buildings. At the summit of the hill was the palace of the kings, the *megaron*, which also included administrative buildings and the most important of the sanctuaries. In the second half

1. *What the Goths did not do, the Scots did*, carved on the brick pilaster which replaced the Erechtheion Caryatid pilaged by Lord Elgin, see Γεννάδιος 1997, 78-79, 99, 243.

2. Γεννάδιος 1997, 156.

3. He visited the Acropolis on his return from the Holy Lands in 1395, see Gallo 2009, 3, note 3; Ματθαίου 2010, 50; Τανούλας 2011, 337-342.

4. Γεννάδιος 1997, 157.

5. For some of the basic literature, see Michaelis 1881; Καββαδίας, Καβεράου 1907; Stevens *et al.* 1928; Walter 1929; Travlos 1971; Ορλάνδος 1977; Τραυλός 1993; Rhodes 1995; Μπρούσκαρη 1996; Τανούλας 1997; Holtzmann 2003; Hurwit 2004; Greco 2010, 53-159.

των βασιλείων, το μέγαρο, το οποίο περιελάμβανε και τα διοικητικά κτήρια και τα κυριότερα των ιερών. Στο β' μισό του 13ου αιώνα κτίζονται ισχυρά «κυκλώπεια» τείχη στην κορυφή του λόφου, πιθανώς για προστασία από δωρική εισβολή. Με την ίδρυση από τον Θησέα στους πρόποδες του λόφου στα βορειοδυτικά της πρώτης Αγοράς, τα διοικητικά κτήρια σταδιακά εκτοπίζονται από την Ακρόπολη, και έκτοτε ο βράχος αφιερώνεται στη λατρεία των θεών. Τον 8ο αιώνα στη θέση του μυκηναϊκού ανακτόρου κτίστηκε ένας μικρός ναός αφιερωμένος στην Αθηνά Πολιάδα.

Την εποχή του Πεισιστράτου διαπιστώνεται μεγάλη ακμή με την αναδιοργάνωση της γιορτής των Παναθηναίων και την κατασκευή του πώρινου Εκατόμπεδου στη θέση του κλασικού Παρθενώνα προς τιμήν της Αθηνάς Παλλάδος, ενώ αργότερα (τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.) ο γνωστός ως «αρχαίος ναός» διαδέχθηκε τον προγενέστερο ναό προς τιμήν της Αθηνάς Πολιάδος και στέγασε το λατρευτικό της ξόανο, κοντά στο Ερέχθειο. Βωμός ιδρύθηκε προς τιμήν της Αθηνάς Νίκης πάνω στον μυκηναϊκό πύργο της εισόδου της Ακρόπολης και ένα πρόπυλο κτίστηκε στη θέση των μεταγενέστερων Προπυλαίων, ενώ διάφορα αρχιτεκτονικά λείψανα και γλυπτά μαρτυρούν την ύπαρξη και άλλων μικρών πώρινων οικοδομημάτων στον Ιερό Βράχο, των οικημάτων. Μετά τη μάχη του Μαραθώνα (490 π.Χ.) ξεκίνησε η ανέγερση του πρώτου μαρμαρίνου Παρθενώνα, του Προπαρθενώνα, ως έκφραση ευχαριστίας προς τη θεά Αθηνά για τη μεγάλη νίκη, καθώς και των πρώτων μνημειακών Προπυλαίων και ενός μικρού πώρινου ναού προς τιμήν της Αθηνάς Νίκης στον χώρο που υπήρχε ο βωμός της. Ολόκληρος ο βράχος, οι ναοί και τα αναθήματα, καταστράφηκαν ολοσχερώς από τους Πέρσες το 480 π.Χ. Μετά τη νίκη των Αθηναίων και των συμμάχων τους στη Σαλαμίνα (480 π.Χ.) και στις Πλαταιές (479 π.Χ.), τα συντρίμια των ναών και των αναθημάτων θάβονται με επιμέλεια από τους Αθηναίους ή εντοιχίζονται στο Θεμιστόκλειο τείχος, που κτίστηκε στη βόρεια πλευρά της Ακρόπολης, έτσι ώστε να εκτίθενται ως ενθύμια σε θέα προς την Αγορά.

Η ανοικοδόμηση στην Ακρόπολη άρχισε μετά από τρεις δεκαετίες περίπου, μετά τη σύναψη συνθηκών με την Περσία και τη Σπάρτη και τη μεταφορά του συμμαχικού ταμείου από τη Δήλο στην Ακρόπολη. Κύριος εμπνευστής του οικοδομικού προγράμματος ήταν ο Περικλής και επικεφαλής των εργασιών ο γλύπτης Φειδίας. Το οικοδομικό πρόγραμμα ξεκινά με την ανέγερση του Παρθενώνα (447-438 π.Χ.), ο οποίος στέγασε το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς Παρθένου⁶ (εικ. 75), κατόπιν των Μνησικλειών Προπυλαίων (437-432 π.Χ.), που έμειναν ημιτελή, και ολοκληρώνεται στα διαλείμματα ειρήνης του Πελοποννησιακού πολέμου με την ανέγερση του Ερεχθείου (421-406 π.Χ.) και του ναού της Αθηνάς Νίκης (420 π.Χ.). Ο γλυπτός διάκοσμος των ναών, όπως η ζωφόρος του Ερεχθείου (εικ. 76)⁷, συμπληρώθηκε λίγα χρόνια μετά την περάτωση

6. Το πληρέστερο από τα σωζόμενα αντίγραφα του χρυσελεφάντινου αγάλματος της Αθηνάς Παρθένου είναι το αγάλματιο στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, με αρ. ευρ. 129, η λεγόμενη Αθηνά του Βαρβακείου, βλ. Καλτσάς 2001, 104, αρ. 187, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

7. Ο ανδρικός κορμός του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, με αρ. ευρ. 15485 ταυτίστηκε από την Ισμήνη και τον Στέλιο Τριάντη και δημοσιεύθηκε πρόσφατα, Τριάντη 2010, 491-493, εικ. 9-13. Οι διαστάσεις, το υλικό (παριανό μάρμαρο), τα τεχνικά χαρακτηριστικά (ακανόνιστος όγκος μαρμάρου στο πίσω

of the 13th century, the strong “Cyclopean” walls were built at the summit of the hill, probably as protection from the Doric invasion. With Theseus’ founding of the first Agora on its northwest slopes, the administrative buildings were gradually displaced, and thenceforth the hill was devoted to the worship of the gods. In the 8th century, a small temple dedicated to Athena Polias was built on the site of the Mycenaean palace.

During the age of Peisistratus the Acropolis was in its heyday, with the reorganization of the celebration of the Panathenaea and construction of the poros *Hekatompedon* at the site of the Classical Parthenon in honor of Athena Pallas; later (in the final quarter of the 6th c. BC), the *archaios naos* (old temple) succeeded the earlier one in honor of Athena Polias and housed her cult *xoanon* near the Erechtheion. An altar was built in honor of Athena Nike on the Mycenaean entrance tower to the Acropolis, and a propylon was built at the site of the later Propylaea, while various architectural remains and sculptures attest to the presence of other small limestone buildings, the *oikemata*, on the Sacred Rock.

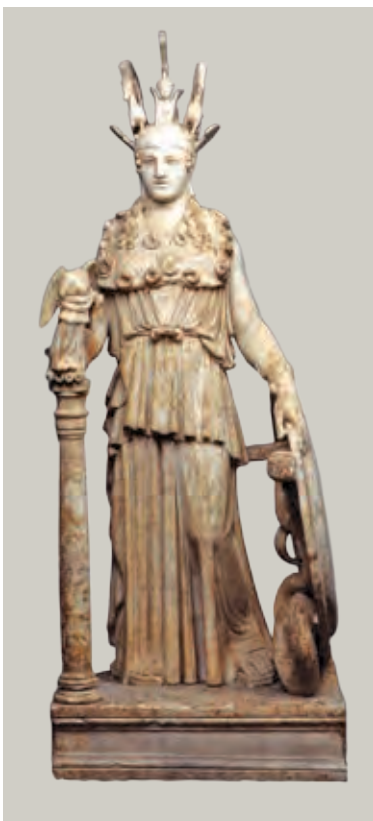
After the Battle of Marathon (490 BC), the construction of the first marble Parthenon, the Pre-Parthenon (*Ur-Parthenon*) was begun as an expression of thanks to the goddess Athena for the great victory, together with the first monumental Propylaea and a small limestone temple in honor of Athena Nike at the site where her altar was. The entire rock, both temples and votives, was totally destroyed by the Persians in 480 BC. After the victory of the Athenians and their allies at Salamis (480 BC) and Plataea (479 BC), the ruins of temples and votives were carefully buried by the Athenians or built into the Themistoclean wall, which was erected on the north side of the Acropolis to be displayed as mementoes in view of the Agora.

Rebuilding began on the Acropolis after around thirty years, following treaties with Persia and Sparta and the transfer of the allied treasury from Delos to the Acropolis. The main inspiration behind the building program was Pericles and the overseer of the entire project was the sculptor Pheidias. The building program began with the erection of the Parthenon (447-438 BC), which housed the chryselephantine statue of Athena Parthenos⁶ (fig. 75), followed by the Mnesiclean Propylaea (437-432 BC), which remained unfinished, and was completed during intervals of peace in the Peloponnesian War with the construction of the Erechtheion (421-406 BC) and the temple of Athena Nike (420 BC). The sculptural decoration on the temples, e.g. the Erechtheion frieze (fig. 76)⁷ was completed a few years after construction was over. In the area of the Propylaea and the sanctuary of Athena Nike, there are a few remains of other cults, including the sanctuary of Aphrodite Pandemos,

6. The best preserved copy of the chryselephantine cult statue of Athena Parthenos is the statuette with inv. no. 129 in the National Archaeological Museum, the so-called Varvakeion Athena, see Καλτσός 2001, 104, no. 187, with earlier bibliography.

7. The male torso in the National Archaeological Museum, inv. no. 15485, has been identified by Ismene and Stelios Triantis

and published recently, Τριάντη 2010, 491-493, figs. 9-13. Its dimensions, material (Parian marble), technical features (irregular volume of marble behind and a tenon for mounting on a marble slab), and style match those of other figures on the Erechtheion, most of them probably warriors, and it may be attributed with a high degree of certainty to the frieze in the temple's cella.

75. Η «Αθηνά του Βαρβακείου»,
αντίγραφο της Αθηνάς Παρθένου
του Φειδία, αρ. ευρ. 129,
3ος αι. μ.Χ.
(αρ. κατ. 43)

75. The "Varvakeion Athena", copy
of the Athena Parthenos statue
by Pheidias, inv. no. 129
3rd c. AD
(cat. no. 43)

τους. Στην περιοχή των Προπυλαίων και του ιερού της Αθηνάς Νίκης βρίσκονται λίγα κατάλοιπα και άλλων λατρειών, του ιερού της Αφροδίτης Πανδήμου, των Χαρίτων και της Αρτέμιδος - Εκάτης, ενώ στα βορειοανατολικά και στα ανατολικά του Παρθενώνα υπήρχε το ιερό του Διός Πολιέως και το ιερό του Πανδίωνος, τα οποία είχαν πιθανότατα και παλαιότερες φάσεις στους αρχαίους χρόνους. Ο 4ος αιώνας, μετά τις καταστρεπτικές για την Αθήνα συνέπειες του πολέμου, βρίσκει την πόλη σε μια προσπάθεια ανάκαμψης. Το ιερό της Αρτέμιδος Βραυρωνίας (Βραυρώνιο), το οποίο είχε πιθανόν ιδρυθεί ήδη από την εποχή του Πεισιστράτου στην Ακρόπολη, ανοικοδομείται μετά τα μέσα του αιώνα ανάμεσα στη νότια πτέρυγα των Προπυλαίων και τον Παρθενώνα, ενώ στα ανατολικά του και κατά μήκος του νότιου τείχους κτίστηκε η Χαλκοθήκη. Παράλληλα, πλήθος πλαστικών αναθημάτων, δημιουργήματα εξαιρετών καλλιτεχνών, αφιερώνονται στο ιερό. Κατά την ελληνιστική εποχή, πέρα από μεμονωμένα αναθήματα, κατασκευάζεται ένα ψηλό βάθρο μπροστά στη βόρεια πτέρυγα των Προπυλαίων για την ίδρυση χάλκινου τεθρίππου του Ευμένους Β', το οποίο στα τέλη του 1ου αι. π.Χ. αντικαταστάθηκε από τέθριππο του Αγρίππα, μετά τη χάραξη νέας αναθηματικής επιγραφής. Η οικοδομική δραστηριότητα κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους περιορίστηκε σε έναν μονόπτερο ναό αφιερωμένο στη λατρεία της Ρώμης και του Αυγούστου στα ανατολικά του Παρθενώνα τον ύστερο 1ο αι. π.Χ.

Στους χριστιανικούς χρόνους όλοι οι μεγάλοι ναοί μετατρέπονται σε εκκλησίες για να εξυπηρετήσουν τη νέα θρησκεία, ενώ ο βράχος απογυμνώνεται από τον καλλιτεχνικό του πλούτο, ο οποίος μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη ή έπεσε θύμα του φανατισμού των Χριστιανών. Κατά τον μεσαίωνα και την τουρκοκρατία το Ερέχθειο και τα Προπύλαια απέκτησαν κοσμικό χαρακτήρα, ενώ ο Παρθενώνας μετασκευάστηκε σε μουσουλμανικό τέμενος.

Καθώς η Ακρόπολη ήταν τουρκικό οχυρό, έδρα του δισδάρη και της φρουράς, απαγορευόταν κατά βάση η είσοδος στους ξένους, παρά μόνο με συνοδεία κάποιου προξένου ή άλλου αξιωματούχου, ή με τη δωροδοκία του δισδάρη. Η είσοδος γινόταν από τα δυτικά, μέσα από ένα πολύπλοκο σύστημα οχυρώσεων⁸, προμαχώνων και πυλίδων, το οποίο αναδιαμορφωνόταν και ενισχυόταν μετά από κάθε πολιορκία. Το εξωτερικό τείχος που περιγράφουν οι περισσότεροι περιηγητές του 17ου αιώνα είναι στα δεξιά των εισερχομένων, ο Σερπεντζές⁹ (εικ. 31), το τμήμα του Ριζόκαστρου των βυζαντινών χρόνων που περιέκλειε το Ηρώδειο και

μέρος και τόρμος για τη στερέωση σε πλάκα μαρμάρου), καθώς και η τεχνοτροπία του ταιριάζουν με άλλες μορφές της ζωφόρου του Ερεχθείου, πιθανότατα πολεμιστών, και μπορούν να αποδοθούν με μεγάλη ασφάλεια στη ζωφόρο του στικού του ναού.

8. Από τα τμήματα του τείχους που αναφέρουν οι περιηγητές αξίζει να αναφερθεί τμήμα του κυκλώπειου και του Κιμώνειου τείχους, καθώς και στη Βόρεια κλιτύ το τμήμα του Θεμιστόκλειου τείχους όπου εντοιχίστηκαν οι ημίεργοι

σφόνδυλοι του Προπαρθενώνα και τμήμα του θριγκού του «αρχαίου ναού» που πυρπόλησαν οι Πέρσες το 480 π.Χ. (Stuart, Revett 1787, 12· Dodwell 1819, 306-307· I. Jenkins, στο Cockerell *et al.* 1830, 4, πίν. III).

9. Τραυλός 1993, 178. Απεικονίζεται στα σχέδια που εκπονήθηκαν για τον de Nointel και τον Ortieres (Omont 1898, πίν. XXXI, εικ. 1-2), καθώς και στο Fanelli 1707, 308. Επίσης, στο Le Roy 1758, μέρος I, πίν. III.

the Charites (Graces), and Artemis-Hecate; northeast and east of the Parthenon were the sanctuary of Zeus Polieus and the sanctuary of Pandion, both of which probably had earlier Archaic phases. Following the war's devastating consequences for Athens, the fourth century found the city attempting to recover. The sanctuary of Artemis Brauronia (the Braurionion), which had perhaps already been founded on the Acropolis in the age of Peisistratus, was rebuilt after the mid-5th century between the south wing of the Propylaea and the Parthenon, while the Chalkotheke was built to its east along the south wall. In parallel, a host of sculptured votives created by exceptionally fine artists were dedicated at the sanctuary.

In addition to individual votives, during the Hellenistic age a tall pedestal base was built in front of the north wing of the Propylaea for the erection of the bronze quadriga of Eumenes II, which was replaced by that of Agrippa in the late 1st c. BC after a new votive inscription was carved on the pedestal. Building activity during Roman times was limited to a *monopteros* temple dedicated to the cult of Rome and Augustus east of the Parthenon in the late 1st c. BC.

In Christian times, all the large temples were converted to churches in service to the new religion, and the rock was stripped of its artistic wealth, which was transported to Constantinople or fell victim to Christian fanaticism. During the medieval period and Ottoman occupation, the Erechtheion and the Propylaea acquired a secular character, while the Parthenon was remodeled into a Muslim mosque.

Given that the Acropolis was a Turkish fortress, the seat of the *dizdar* (fortress governor) and garrison, entrance was essentially forbidden to foreigners unless they were accompanied by a consul or other official, or offered a generous bribe to the *dizdar*. The entrance was on the west, through a complicated system of fortifications⁸, bastions, and postern gates which was remodeled and reinforced after each siege. The outer wall described by most 17th-century travelers, the Serpentes⁹ (fig. 31), was to the right of those entering and formed part of the Rizokastro of Byzantine times that enclosed the Herodeion and the entire area as far as the theater of Dionysus. The west side of Serpentes, in which the Castle's entrance gate opened, abutted the bastion built by the Franks in the mid-13th century, thus blocking the hitherto main entrance to the Acropolis, the so-called Beulé Gate¹⁰. From the mid-18th century, maps depicted the so-called wall of Hypapante, which

8. Of the parts of the wall mentioned by travelers, it is worth mentioning a part of the Cyclopean and the Kimonian wall, as well as the part of the Themistoclean wall on the North Slope into which had been built the unfinished column drums from the Pre-Parthenon and part of the entablature of the "ancient (old) temple" which the Persians burned down in 480 BC (Stuart, Revett 1787, 12; Dodwell 1819, 306-307; I. Jenkins, in Cockerell *et al.* 1830, 4, pl. III).

9. Τραυλός 1993, 178. It was illustrated in drawings done for de Nointel and Ortieres (Omont 1898, pl. XXXI, figs. 1-2), as well as in Fanelli 1707, 308. Also, Le Roy 1758, part I, pl. III.

10. This bastion was described in the late 14th century by Niccolò da Martoni (Τανούλας 1997, 39-40, 343; Τανούλας 2011, 337-341) and in the 15th century by the Anonymous of the Biblioteca Ambrosiana (Ziebarth 1899, 74, no. 3, 84; Ματθαίου 2010, 51). For the gate, which was revealed in

76. Ανδρικός κορμός πολεμιστή, που έχει αποδοθεί στο Ερέχθειο, αρ. ευρ. 15485. Άγνωστης προέλευσης. Κοσμούσε πιθανότατα τη ζωφόρο του σηκού του ναού. 410-400 π.Χ. (αρ. κατ. 41)

76. Male torso of a warrior which has been attributed to the Erechtheion, inv. no. 15485. Unknown provenance. It probably adorned the frieze in the temple's cella. 410-400 BC (cat. no. 41)

ολόκληρη την έκταση μέχρι το θέατρο του Διονύσου. Το δυτικό σκέλος του Σερπεντζέ, στο οποίο ανοιγόταν και η πύλη εισόδου στο Κάστρο, επαπτόταν στον προμαχώνα που έκτισαν στα μέσα του 13ου αιώνα οι Φράγκοι, αποκλείοντας έτσι την έως τότε κύρια είσοδο της Ακρόπολης, τη λεγόμενη Πύλη Beulé¹⁰. Από τα μέσα του 18ου αιώνα απεικονίζεται στους χάρτες το λεγόμενο Τείχος της Υπαπαντής, που εξασφάλιζε την προστασία του βορειοδυτικού τμήματος του Κάστρου και την πρόσβαση σε αυτό από την πόλη¹¹ (εικ. 60, 69). Το τείχος αυτό ξεκινούσε από τον Σερπεντζέ, δίπλα από την παλιά εξωτερική πύλη του Κάστρου, η οποία συνεχίζει να υφίσταται ως εσωτερική, πλέον, πυλίδα¹². Περνώντας την οι περιηγητές του 17ου αιώνα βρίσκονταν στην πύλη του οικίσκου της φρουράς και, στη συνέχεια, στην πύλη κάτω από τον πύργο της Αθηνάς Νίκης, μέσω της οποίας οδηγούνταν μπροστά στα Προπύλαια¹³. Λίγο πριν από την πολιορκία της Ακρόπολης από τους Βενετούς, το 1687, οι Τούρκοι έκτισαν έναν ακόμη προμαχώνα για να τον χρησιμοποιήσουν ως κανονιοστάσιο από το βάθρο του Αγρίππα έως τον πύργο της Αθηνάς Νίκης, ενισχύοντας τον οχυρωματικό τοίχο που προϋπήρχε και χρησιμοποιώντας τα αρχιτεκτονικά μέλη του συγκεκριμένου ναού, που αποδόμησαν επί τούτου. Ο προμαχώνας αυτός απεικονίζεται στους χάρτες και στα χαρακτηριστικά του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα με τα κανόνια στο πάνω μέρος¹⁴, ενώ κάποιες εντοιχισμένες πλάκες της ζωφόρου και του θωρακίου της Αθηνάς Νίκης περιγράφονται με λεπτομέρεια και απεικονίζονται από τους περιηγητές¹⁵. Κατεδαφίστηκε το 1835 κατά τις εργασίες εκκαθάρισης της δυτικής πρόσβασης της Ακρόπολης από τον L. Ross¹⁶.

Η ταύτιση του ναού της Αθηνάς Νίκης δίχασε για δύο περίπου αιώνες τους περιηγητές. Οι Spon και Wheeler, που είχαν επισκεφθεί την Ακρόπολη το 1675-1676, όσο το μνημείο ήταν ακόμα στη θέση του, ταύτισαν σωστά τον μικρό ιωνικό ναό στον οχυρωματικό πύργο μπροστά από τη νότια πτέρυγα των Προπυλαίων με τον

10. Ο προμαχώνας αυτός περιγράφεται στα τέλη του 14ου αιώνα από τον Niccolò da Martoni (Τανούλας 1997, 39-40, 343· Τανούλας 2011, 337-341) και τον 15ο αιώνα από τον Ανώνυμο της Αμβρουσιανής Βιβλιοθήκης (Ziebarth 1899, 74 αρ. 3, 84. Ματθαίου 2010, 51). Για την πύλη, που αποκαλύφθηκε το 1852 με τις ανασκαφές του Γάλλου αρχαιολόγου E. Beulé, από όπου και η ονομασία της, και η οποία είχε κατασκευαστεί με τα αρχιτεκτονικά μέλη του χορηγικού μνημείου του Νικία, βλ. Beulé 1853-1854, 51-61· Τραυλός 1993, 129, σημ. 2, 164-165· Τανούλας 1997, 240-242, 265-269.

11. Τραυλός 1993, 194, 204. Matton, Matton 1963, 80, εικ. 12 κειμένου. Fanelli 1707, 341. Stuart, Revett 1787, 14, πίν. II. Στον χάρτη του Le Roy (Le Roy 1758, μέρος I, πίν. III), που επισκέφθηκε την Αθήνα το 1755, το τείχος της Υπαπαντής δεν απεικονίζεται.

12. Το τμήμα του Κάστρου μέσα από την Πύλη σκεπάστηκε με καμάρα το 1805 (Matton, Matton 1963, 84, σημ. 2) και ονομάστηκε έκτοτε Θολικό.

13. Spon 1679, 104-105. Wheeler 1682, 358. Τραυλός 1993, 165, σημ. 1.

14. Κάτοψη Ακρόπολης και χαρακτηριστικό Le Roy (Le Roy 1758, μέρος I, πίν. II, VI). Κάτοψη Ακρόπολης και χαρακτηριστικό Pars του 1764 (Stuart, Revett 1787, 17, πίν. II, αρ. B και 102, πίν. XLI, εικ. 1 αντίστοιχα). Χαρακτικό Pomardi και Dodwell του 1805 (Camp 2013, αρ. κατ. 46 και 47 αντίστοιχα). Χαρακτικό W. Kinnard, στο Cockerell *et al.* 1830, 3, πίν. I. Τοπογραφικό αποτύπωμα Ακρόπολης Κλεάνθους και Schaubert 1831-1832 (Κορρές, Παπαγεωργίου-Βενετάς 2010, εικ. 5.4).

15. Pococke 1745, 161. Χαρακτικό Pars του 1764 (Stuart, Revett 1787, 102, πίν. XLI, εικ. 2-3). Wordsworth 1836, 111, σημ. 2 (με αναφορά και στα νεότερα δεδομένα των ανασκαφών). Wordsworth 1840, 137. Τέσσερις από τους λίθους της ζωφόρου απέσπασε από εκεί ο Έλγιν στις αρχές του 19ου αιώνα.

16. Μαλλούχου-Tufano 1998, 21, εικ. 21.

ensured the protection of the northwestern section of the Castle and access to it from the city¹¹ (figs. 60, 69). This wall started from the Serpentizes, next to the Castle's old outer gate, which continued to exist in the form of an inner postern gate¹². Passing through it, 17th-century travelers found themselves at the gate of the small guardhouse and then at the gate beneath the tower of Athena Nike, through which they were brought to the front of the Propylaea¹³. Not long before the Venetian siege of the Acropolis in 1687, the Turks built another bastion to use as a cannon emplacement, extending from the pedestal of Agrippa to the tower of Athena Nike. It strengthened the pre-existing fortification wall and employed architectural members from the temple of Athena Nike, which was deliberately dismantled. This bastion was depicted on maps and engravings of the 18th and early 19th centuries with the cannons on its top¹⁴, and a number of built-in slabs of the frieze and parapet of Athena Nike were described in detail and depicted by travelers¹⁵. It was demolished in 1835 during L. Ross' work of clearing the western access to the Acropolis¹⁶.

Travelers' opinions on the identification of the temple of Athena Nike remained divided for around two centuries. Spon and Wheler, who had visited the Acropolis in 1675-1676 while the monument was still in place, correctly identified the small Ionian temple on the fortification tower in front of the south wing of the Propylaea as the temple of Wingless Victory (Apteros Nike), as did Magni¹⁷. This attribution was rejected by Stuart and Revett, who did not have the opportunity to see the temple in 1751; they identified it with the Pinakothekē, the Doric north wing of the Propylaea, a view adopted by Chandler, and believed that the Ionic temple described by Pausanias would have belonged to Aglauros¹⁸. During the early 19th century, Lord Elgin's

1852 in the excavations of French archaeologist E. Beulé — whence its name — and had been constructed from architectural members of the choragic monument of Nicias, see Beulé 1853-1854, 51-61; Τραυλός 1993, 129, note 2, 164-165. Τανούλας 1997, 240-242, 265-269.

11. Τραυλός 1993, 194, 204. Matton, Matton 1963, 80, fig. 12 (in-text). Fanelli 1707, 341. Stuart, Revett 1787, 14, pl. II. On the map by Le Roy (Le Roy 1758, part I, pl. III), who visited Athens in 1755, the wall of Hypapante was not shown.

12. This part of the Castle inside the gate was covered by a vault in 1805 (Matton, Matton 1963, 84 note 2) and called "Tholikon" henceforth.

13. Spon 1679, 104-105. Wheler 1682, 358. Τραυλός 1993, 165, note 1.

14. Plan of the Acropolis and engraving by Le Roy (Le Roy 1758, part I, pls. II, VI). Plan of the Acropolis and engraving by Pars in 1764 (Stuart, Revett 1787, 17, pl. II, no. B, and 102, pl. XLI, fig. 1, respectively). Engraving by Pomardi and Dod-

well in 1805 (Camp 2013, cat. nos. 46 and 47, respectively). Engraving by W. Kinnard, in Cockerell *et al.* 1830, 3, pl. I. Topographic plan of the Acropolis by Kleanthes and Schaubert 1836-1832 (Κορρές, Παπαγεωργίου-Βενετός 2010, fig. 5.4).

15. Pococke 1745, 161. Engraving by Pars in 1764 (Stuart, Revett 1787, 102, pl. XLI, figs. 2-3). Wordsworth 1836, 111, note 2 (with reference to more recent excavation data). Wordsworth 1840, 137. Elgin broke off four of the slabs belonging to the frieze in the early 19th century.

16. Μαλλούχου-Tufano 1998, 21, fig. 21.

17. Spon 1679, 105-106 with a brief description of some of the frieze's figures. Wheler 1682, 358 (who mentions Doric columns). Magni 1688, 55 (refers to the monument as belonging to the Doric order). Fanelli was also apparently influenced by the latter (Fanelli 1707, 315).

18. Stuart, Revett 1787, ch. V, 103, D on pl. XLII, 105-106 (with a note by the publisher on the mistaken identification). Chandler 1776, 40.

ναό της Απτέρου Νίκης, όπως και ο Magni¹⁷. Την απόδοση αυτή απέρριψαν οι Stuart και Revett, οι οποίοι δεν είχαν την ευκαιρία να δουν τον ναό το 1751, ταυτίζοντάς τον με την Πινακοθήκη, τη δωρική βόρεια πτέρυγα των Προπυλαίων, άποψη που υιοθετεί και ο Chandler, θεωρούν δε ότι ο περιγραφόμενος από τον Πausanias ιωνικός ναός θα ανήκε στην Άγλαυρο¹⁸. Τα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα οι αρχιτέκτονες του Έλγιν αποδίδουν σωστά τη θέση του ναού¹⁹, όπως και ο Dodwell²⁰. Ο ναός αναστηλώθηκε στην αρχική του θέση το 1835-1836, αφού απομακρύνθηκε ο τουρκικός προμαχώνας στον οποίο είχαν ενσωματωθεί αρχιτεκτονικά μέλη του, με αποτέλεσμα να είναι ολόκληρος ορατός στα μεταγενέστερα σχέδια και χαρακτηριστικά²¹ (εικ. 72). Τα Προπύλαια είναι ένα ακόμη μνημείο του οποίου η ταύτιση προκάλεσε δυσχέρεια στους περιηγητές. Μετά από αρκετές διαφορετικές χρήσεις, ως χριστιανική εκκλησία²² και, κατόπιν, κατοικία των ορθοδόξων μητροπολιτών των Αθηνών, μετατρέπεται τον 13ο αιώνα σε κατοικία των Γάλλων δουκών, στη συνέχεια σε ανάκτορο των Καταλανών δουκών και κατόπιν των Φλωρεντινών Acciaiuoli, αυτοδύναμο αμυντικά και με ενσωματωμένη την υστερορρωμαϊκή δεξαμενή στα βορειοανατολικά, που του έδινε τη δυνατότητα αντιμετώπισης πολύμηνης πολιορκίας. Στη νότια πτέρυγιά του κατασκευάστηκε πύργος ύψους 26 μ., γνωστός ως φραγκικός πύργος, ο ονομαζόμενος από τους Τούρκους Κουλάς, για την επόπτευση της περιοχής²³. Το κεντρικό τμήμα των Προπυλαίων χαρακτηρίζει το 1395 ο Ιταλός συμβολαιογράφος Niccolò da Martoni, με θαυμασμό για το μέγεθος και το υλικό κατασκευής του, ως «sala magna»²⁴. Στο φραγκικό ανάκτορο, διώροφο στο βόρειο αλλά και στο κεντρικό του τμήμα, που στεφόταν από πολεμίστρες, και με κτισμένα τα μετακίονια της πρόσοψης, διέμενε ο Ciriaco di Filippo de' Pizziccoli di Ancona, γνωστός ως Κυριακός της Αγκώνας, φιλοξενούμενος των Acciaiuoli κατά τα έτη 1436 και 1444, στον οποίο οφείλουμε λεπτομερέστερη περιγραφή του κτηρίου²⁵. Η είσοδος στο κεντρικό τμήμα γινόταν πλέον μόνον από τα ανατολικά και η είσοδος στην Ακρόπολη από τα νότια του Κουλά.

17. Spon 1679, 105-106 με σύντομη περιγραφή κάποιων μορφών της ζωφόρου. Wheeler 1682, 358 (αναφέρει δωρικούς κίονες). Magni 1688, 55 (αναφέρει το μνημείο ως δωρικού ρυθμού). Από τους τελευταίους φαίνεται να έχει επηρεαστεί και ο Fanelli (Fanelli 1707, 315).

18. Stuart, Revett 1787, κεφ. V, 103, στον πίν. XLII, 105-106 (με σημείωση του εκδότη για τη λανθασμένη ταύτιση). Chandler 1776, 40.

19. Gallo 2009, 291, 292.

20. Dodwell 1819, 312.

21. Skene 1985, πίν. 6 (του 1838). Rey 1867, 20-21 (του 1843-1844). Du Moncel 1984, 25 (του 1847). Στο πανόραμα του Stademann (εικ. 69), που εκπονήθηκε το 1835, το βάθρο του Αγρίππα φαίνεται ελεύθερο από τον τουρκικό προμαχώνα, ο ναός όμως δεν έχει πλήρως αναστηλωθεί. Για άλλες απεικονίσεις του μνημείου κατά τη διάρκεια της αναστήλωσής του, βλ.

Μαλλούχου-Tufano 1998, εικ. 11-3. Η πρώτη αυτή αναστήλωση έγινε από τους Ch. Chansen, L. Ross και E. Schaubert.

22. Για τρεις διαφορετικές εκκλησίες, στις οποίες είχε μετατραπεί το κεντρικό, το νότιο και το βόρειο τμήμα των Προπυλαίων, βλ. Τραυλός 1993, 138, σημ. 5, 166.

23. Περί της απόψεως κατασκευής του πύργου επί τουρκοκρατίας, βλ. Γεννάδιος 1997, 147-151.

24. Τανούλας 1997, 40. Τανούλας 2011, 341-342, όπου σημειώνεται ότι η πρόσβαση γινόταν ακόμα τότε μέσα από το κεντρικό τμήμα των Προπυλαίων. Kreeb 2000, 351.

25. Beschi 1998, με αναλυτική βιβλιογραφία για τον Κυριακό της Αγκώνας. Για τον ίδιο, βλ. επίσης Γεννάδιος 1997, 161-166· Τανούλας 1997, 40-41, 310-323· Kreeb 2000, 351-354· Τανούλας 2011, 342, σημ. 21. Ως ανάκτορο αναφέρεται το κτήριο τον 15ο αιώνα και από τον Ανώνυμο της Αμβροσιανής Βιβλιοθήκης, βλ. Ziebarth 1899, 74, 83.

architects correctly depicted the temple's location¹⁹, as did Dodwell²⁰. The temple was restored to its original position in 1835-1836 following the removal of the Turkish bastion into which its architectural members had been incorporated, resulting in its being fully visible in later drawings and engravings²¹ (fig. 72).

The Propylaea is another monument whose identification proved difficult for travelers. After a number of different uses, including that as a Christian church²² and subsequently as the residence of the Orthodox bishops of Athens, in the 13th century it was converted to the residence of the French dukes, later to the palace of the Catalan dukes, and then to that of the Florentine Acciaiuoli. It was autonomous in terms of its defense, with a Late Roman reservoir incorporated on its northeast which made it possible to withstand months-long sieges. In its south wing, a 26-meter tall tower was constructed, known as the "Frankish tower" and called the "Koulas" by the Turks, for overseeing the area²³. The central part of the Propylaea was characterized in 1395 by the Italian notary Niccolò da Martoni with admiration for its size and construction material as a "sala magna"²⁴. Ciriaco di Filippo de' Pizzicolti di Ancona — known as Cyriacus of Ancona — stayed in the Frankish palace, which was two-storied in its northern as well as central sections, was surmounted by battlements, and had built intercolumniations on its façade. He was the guest of the Acciaiuoli in 1436 and 1444, and it is to him that we owe a more detailed description of the building²⁵. The entrance to the central part was by this time only from the east, with entrance to the Acropolis from south of Koulas.

After the city was taken by the Turks, the Propylaea was the home of the governor of the Castle, while part of it was turned into a gunpowder magazine, which was blown up by lightning in the mid-17th century²⁶, resulting in the destruction of the northern and central sections and two of the Ionic columns of the interior

19. Gallo 2009, 291, 292.

20. Dodwell 1819, 312.

21. Skene 1985, pl. 6 (1838). Rey 1867, 20-21 (1843-1844). Du Moncel 1984, 25 (1847). In Stademann's panoramic view (fig. 69) of 1835, the pedestal of Agrippa appears to be free of the Turkish bastion, but the temple has not been fully restored. For other depictions of the monument during its restoration, see Μαλλούχου-Tufano 1998, figs. 11-3. The first restoration was done by Ch. Chansen, L. Ross, and E. Schaubert.

22. For the three different churches to which the central, south, and north part of the Propylaea had been converted, see Τραυλός 1993, 138, note 5, 166.

23. Concerning the view that the tower was built under Ottoman rule, see Γεννάδιος 1997, 147-151.

24. Τανούλας 1997, 40. Τανούλας 2011, 341-342, where it is noted that at the time, access was still through the central part of the Propylaea. Kreeb 2000, 351.

25. Beschi 1998, with detailed bibliography on Cyriacus of Ancona. On Cyriacus himself, see also Γεννάδιος 1997, 161-166; Τανούλας 1997, 40-41, 310-323; Kreeb 2000, 351-354; Τανούλας 2011, 342, note 21. The building was referred to as a "palace" in the 15th century by the Anonymous of the Biblioteca Ambrosiana, see Ziebarth 1899, 74, 83.

26. In 1640, according to the consul Giraud (see Matton, Matton 1963, 91) or in 1656 according to Spon (Spon 1679, 107-108), Wheler (Wheler 1682, 359), and Le Roy (Le Roy 1758, 12). The explosion occurred on the eve of the feast of Agios Demetrios and was seen as divine retribution, since the Turks wanted to bombard the church of Agios Demetrios — called "Loumbardiariis" henceforth — from the Castle. The result was that Aga and his entire family except for his young daughter were killed (Spon 1679, 107-108).

Μετά την κατάληψη της πόλης από τους Τούρκους, τα Προπύλαια αποτέλεσαν κατοικία του διοικητή του Κάστρου, ενώ τμήμα τους μετατράπηκε σε πυριτιδαποθήκη, η οποία εξερράγη από κεραυνό στα μέσα του 17ου αιώνα²⁶, με αποτέλεσμα να καταστραφεί το βόρειο και το κεντρικό τμήμα και δύο από τους ιωνικούς κίονες της εσωτερικής κιονοστοιχίας. Όσοι επισκέφθηκαν την Ακρόπολη πριν από την πολιορκία του Morosini περιγράφουν το κτήριο με τις φθορές από την έκρηξη αυτή και αναφέρουν τις ταυτίσεις με ανάκτορο ή «οπλοστάσιο του Λυκούργου»²⁷, λόγω της μετασκευής του σε οχυρό, σημειώνουν δε όλοι, χωρίς εξαίρεση, τον λεγόμενο φραγικό πύργο στα νότια, τον Κουλά. Ο Spon ταυτίζει σωστά τη βόρεια πτέρυγα με την Πινακοθήκη και εκφράζει την άποψη ότι το κεντρικό τμήμα είναι ναός²⁸, καθώς η δυτική πρόσοψη στέφεται από αέτωμα, ένα αρχιτεκτονικό στοιχείο που δηλώνεται και στα σχέδια που απεικονίζουν την Ακρόπολη από τα νότια και εκπονήθηκαν το 1670, καθώς και κατά την πολιορκία της Ακρόπολης από τον Morosini το 1687, όπως αυτό του Fanelli (εικ. 31)²⁹. Η εικόνα του μνημείου στα σχέδια αυτά, εν συγκρίσει με τις απεικονίσεις του τον 18ο αιώνα, μαρτυρεί την καταστροφή που προκάλεσαν στο κεντρικό του τμήμα τα κανόνια των Βενετών στις 25 Σεπτεμβρίου 1687, μία ημέρα πριν από την καταστροφή του Παρθενώνα. Στην από τα ανατολικά απεικόνιση του Pococke του 1740 λείπει η στέγη του κεντρικού τμήματος, το αέτωμα και μέρος του επιστυλίου της ανατολικής πλευράς³⁰, ενώ στην αντίστοιχη από τα δυτικά του Le Roy του 1755 και των Revett και Pars του 1764 λείπει και το δυτικό αέτωμα, καθώς και τα ιωνικά κιονόκρανα της εσωτερικής κιονοστοιχίας, σε αντίθεση με τους δωρικούς κίονες της πρόσοψης, που διατηρούν τα κιονόκρανά τους³¹. Περαιτέρω κατάρρευση του μνημείου παρατηρούν ο Chandler το 1765 και ο Dodwell στις αρχές του 19ου αιώνα, σημειώνοντας ότι έχει τοποθετηθεί κανονιοστάσιο πάνω στη δυτική πρόσοψη των Προπυλαίων, για την εγκατάσταση του οποίου οι Τούρκοι είχαν μόλις γκρεμίσει όλα τα δωρικά κιονόκρανα της πρόσοψης πλην των δύο πλευρικών³². Την εικόνα αυτή

26. Το 1640, σύμφωνα με τον πρόξενο Giraud (βλ. Matton, Matton 1963, 91), ή το 1656, σύμφωνα με τους Spon (Spon 1679, 107-108), Wheler (Wheler 1682, 359) και Le Roy (Le Roy 1758, 12). Η έκρηξη έγινε την παραμονή της γιορτής του αγίου Δημητρίου και θεωρήθηκε ως θεία δίκη, επειδή οι Τούρκοι ήθελαν να βομβαρδίσουν από το Κάστρο την εκκλησία του Αγίου Δημητρίου, του ονομαζόμενου έκτοτε Λουμπαρδιάρη. Το αποτέλεσμα ήταν να σκοτωθεί ο Αγός με ολόκληρη την οικογένειά του, εκτός από τη μικρή του κόρη (Spon 1679, 107-108).

27. Babin 1674, 35-36. Magni 1688, 55. Fanelli 1707, 316. Ο Τούρκος περιηγητής Εβλιά Τσελεμπή θεωρεί το 1667 τα Προπύλαια ως διδασκαλείο σοφών και γιατρών, στο οποίο οι Τούρκοι είχαν εγκαταστήσει πυριτιδαποθήκη, βλ. Τανούλας 1997, 50.

28. Spon 1679, 106-107.

29. Βλ. τα πρωιμότερα σχέδια του 1670 του Ανωνύμου στο Kunstmuseum της Βόννης και στη Συλλογή Perin Felix (Omont 1898, πίν. XXIX και XXX αντίστοιχα). Βλ. επίσης τα σχέδια που εκπονήθηκαν για τον de Nointel και τον Ortieres (ό.π., πίν. XXXI, εικ. 1-2) και αυτά στο Fanelli (Fanelli 1707, 308).

30. Pococke 1745, πίν. LXVI (απεικονίζεται ως αυτοτελές κτίσμα το κεντρικό τμήμα χωρίς τη νότια και βόρεια πτέρυγα).

31. Le Roy 1758, μέρος I, πίν. VI. Stuart, Revett 1787, πίν. XVI.

32. Chandler 1776, II, 8. Dodwell 1819, 313-314 (αναφέρει μάλιστα ότι διατηρούνταν ακόμα τα ξύλινα εμπόλια στους αρμούς των κιονοκράνων, τα οποία και απεικονίζει). Οι Matton και Matton (Matton, Matton 1963, 93) θεωρούν ότι τα κανόνια είναι αυτά που χάρισε ο σουλτάνος Σελίμ Γ' στις αρχές του 19ου αιώνα.

colonnade. Everyone who visited the Acropolis before the siege of Morosini described the building with the damage from this explosion and identified it as a palace or the “arsenal of Lycurgus”²⁷ by virtue of its alteration to a fortress, without exception noting the so-called Frankish tower, the Koulas, on the south. Spon correctly identified the north wing as the Pinakotheke and expressed the view that the central section was a temple²⁸, given that the west façade was crowned by a pediment, an architectural element also shown in drawings depicting the Acropolis from the south prepared in 1670 and during Morosini’s 1687 siege of the Acropolis, e.g. that done by Fanelli (fig. 31)²⁹. When compared to 18th-century depictions, the image of the monument in these drawings testifies to the destruction the Venetian cannons caused to the central part of the building on 25 September 1687, a day before the destruction of the Parthenon. In Pococke’s 1740 illustration from the east, the roof over the central section, the pediment, and part of the eastern architrave are missing³⁰. In the corresponding depiction done from the west by Le Roy in 1755 and by Revett and Pars in 1764, the west pediment and the Ionic column capitals of the interior colonnade are missing, in contrast with the Doric columns on the façade, which preserve their capitals³¹. Further collapse of the monument was observed by Chandler in 1765 and in the early 19th century by Dodwell, who noted that a cannon emplacement had been set above the west façade of the Propylaea, and that to install it the Turks had dismantled all the Doric column capitals from the façade with the exception of the two on the sides³². This is the picture of the monument presented in the engravings by Pomardi and Kinnard³³, while in other early 19th-century engravings a Doric capital from the east side also appears fallen, while the fill and ruins inside the monument have nearly half-covered the building’s columns and doors³⁴. All these ruins, the cannon emplacement, and intercolumnial walls on the façade were removed after Greece’s liberation, as is apparent in engravings from this era³⁵ (fig. 52). The Frankish tower was done away with in 1874³⁶, leaving a clear view of the Parthenon (fig. 62).

27. Babin 1674, 35-36. Magni 1688, 55. Fanelli 1707, 316. In 1667, the Turkish traveler Evliya Çelebi considered the Propylaea as a teaching institution for learned men and physicians, in which the Turks had installed a powder magazine, see Τανούλας 1997, 50.

28. Spon 1679, 106-107.

29. See the earliest drawings of 1670 by the Anonymous in the Kunstmuseum, Bonn, and the collection of Félix Perin (Omont 1898, pls. XXIX and XXX, respectively). Also, the drawings prepared for de Nointel and Ortieres (Omont 1898, pl. XXXI, figs. 1-2) and those in Fanelli (Fanelli 1707, 308).

30. Pococke 1745, pl. LXVI (the central part is shown as a separate building without the south and north wings).

31. Le Roy 1758, part I, pl. VI. Stuart, Revett 1787, pl. XVI.

32. Chandler 1776, II, 8. Dodwell 1819, 313-314 (who mentions that the wooden *embolia* were still preserved in the joints of the column capitals, which he also illustrated). Matton and Matton (Matton, Matton 1963, 93) consider that the cannons were those given by the Sultan Selim III in the early 19th century.

33. Pomardi 1820, 117. Camp 2013, cat. no. 46. W. Kinnard, in Cockerell *et al.* 1830, 2, pl. I.

34. Dodwell 1821, see Koutsogiannis 2014, cat. no. 29, top. See also the depiction by Williams (1829) from inside the monument looking east.

35. Du Moncel 1884, 25. Skene 1885, 6 (1838).

36. Γεννάδιος 1997, 147-151, with a different date for the construction of the tower.

του μνημείου παρουσιάζουν τα χαρακτηριστικά του Pomardi και του Kinnard³³, ενώ σε άλλα χαρακτηριστικά των αρχών του 19ου αιώνα φαίνεται πεσμένο και ένα δωρικό κιονόκρανο της ανατολικής πλευράς, με τις επιχωματώσεις και τα ερείπια στο εσωτερικό του μνημείου να έχουν καλύψει σχεδόν κατά το ήμισυ τους κίονες και τις θύρες του κτηρίου³⁴. Όλα αυτά τα ερείπια, το κανονιοστάσιο και τοίχοι των μετακτινίων της πρόσοψης, απομακρύνθηκαν μετά την Απελευθέρωση, όπως φαίνεται σε χαρακτηριστικά της εποχής³⁵ (εικ. 52), ενώ ο φραγκικός πύργος καθαιρέθηκε το 1874³⁶ αφήνοντας ελεύθερη τη θέα προς τον Παρθενώνα (εικ. 62).

Ως προς την αποκατάσταση και την ταύτιση του μνημείου θα πρέπει να αναφερθεί ότι οι περιηγητές πέτυχαν αφ' ενός από τα μέσα του 18ου αιώνα να αποδώσουν στα περισσότερα σημεία σωστά την κάτοψή του, παρά τις παρεμβάσεις και αλλοιώσεις που είχε αυτό υποστεί, από την άλλη όμως οδηγήθηκαν σε πολλές περιπτώσεις σε λανθασμένη αποκατάσταση ενός δεύτερου βάθρου μπροστά από τη νότια πτέρυγα, συμμετρικού ως προς το λεγόμενο βάθρο του Αγρίππα³⁷ (εικ. 74). Την ορθή ταυτότητα του μνημείου ως προπύλου της Ακρόπολης καθιερώνει ο Le Roy, που περιγράφει λεπτομερώς τις πέντε θύρες του κεντρικού τμήματος³⁸, ενώ οι Stuart και Revett δέχονται ότι τα Προπύλαια είναι το κεντρικό τμήμα, ταυτίζουν όμως λανθασμένα τη νότια πτέρυγα με την Πινακοθήκη και τη βόρεια πτέρυγα με τον ναό της Αθηνάς Νίκης, απορρίπτοντας τη σωστή ταύτιση του Spon έναν αιώνα πριν³⁹. Τη σωστή ταύτιση αποκαθιστούν ο αρχιτέκτονας του Έλγιν, Ittar, και οι Dodwell και Kinnard στις αρχές του 19ου αιώνα⁴⁰. Η βόρεια πτέρυγα του μνημείου, η Πινακοθήκη, χρησιμοποιήθηκε προσωρινά μετά την Απελευθέρωση για τη φύλαξη αρχαιοτήτων⁴¹.

33. Pomardi 1820, 117. Camp 2013, αρ. κατ. 46. W. Kinnard, στο Cockerell *et al.* 1830, 2, πίν. I.

34. Dodwell 1821, βλ. Koutsogiannis 2014, αρ. κατ. 29, πάνω. Βλ. και απεικόνιση του Williams (1829) από το εσωτερικό του μνημείου προς τα ανατολικά.

35. Du Moncel 1984, 25. Skene 1985, 6 (του 1838).

36. Γεννάδιος 1997, 147-151, με διαφορετική χρονολόγηση της κατασκευής του πύργου.

37. Pococke 1745, 161-162, πίν. LXVI. Le Roy 1758, μέρος I, 12, μέρος II, πίν. XI, XIII. Επίσης, Stuart, Revett 1787, 101-102 (με διόρθωση εκδότη για μη ύπαρξη δεύτερου βάθρου), πίν. XLII, με σωστή όμως απόδοση του βάθρου του Αγρίππα μη ευθυγραμμισμένου με τον δυτικό τοίχο της Πινακοθήκης. Δύο βάθρα αποκαθιστά και ο Chandler (Chandler 1776, 43), ο οποίος μάλιστα αναφέρεται και σε υποτιθέμενη επιγραφή του δεύτερου βάθρου, καθώς και ο Wordsworth (Wordsworth 1840, 129).

38. Le Roy 1758, μέρος I, 11-12 (αποκαθιστά όμως απολύτως συμμετρικές τη βόρεια και τη νότια πτέρυγα). Ο Pococke (Pococke 1745, 162) λίγο νωρίτερα αμφιταλαντευόταν ως προς την ταύτιση του μνημείου με ανάκτορο, οπλοστάσιο του Λυκούργου ή Πινακοθήκη.

39. Stuart, Revett 1787, κεφ. V, 105-106 (με διόρθωση του λάθους από τον εκδότη), πίν. XLII, σημειωμένα με C και B αντίστοιχα. Στην περιγραφή, καταμέτρηση και ακριβή σχεδίαση του μνημείου αφιερώνεται το κεφ. V, πίν. XLI-XLIX. Για την ταύτιση του Spon, βλ. παραπάνω, υποσημ. 28.

40. Για τα σχέδια του Ittar, βλ. Gallo 2009, 291-92, εικ. 81, 85-86. Επίσης, Dodwell 1819, 312. W. Kinnard, στο Cockerell *et al.* 1830, 2, 4, πίν. I (με αποκατάσταση των ιωνικών κιόνων σε αττικές βάσεις και όχι σε βάθρα, όπως οι Le Roy (Le Roy 1758, πίν. XII) και Stuart και Revett (Stuart, Revett 1787, πίν. XLII)).

41. Καββαδίας, Καβεράου 1907, 13-14. Sybel 1881, 406-449. Κόκκου 2009, 162, 168, εικ. 68.

With regard to the monument's restoration and identification, it should be noted that on the one hand, from the mid-18th century travelers managed to depict its ground plan correctly at most points, despite the interventions and alterations it had undergone. But on the other, they were often led to incorrectly restoring a second pedestal in front of the south wing, symmetrical to the so-called pedestal of Agrippa³⁷ (fig. 74). The monument's correct identity as the propylon of the Acropolis was established by Le Roy, who provided a detailed description of the five doors in its central part³⁸, while Stuart and Revett accepted that the Propylaea was the central section, but wrongly identified the south wing as the Pinakothekē and the north wing as the temple of Athena Nike, rejecting the correct identification by Spon a century earlier³⁹. The correct identification was restored by Elgin's architect Ittar, and by Dodwell and Kinnard in the early 19th century⁴⁰. The north wing of the monument, the Pinakothekē, was temporarily used for storing antiquities after the Greek liberation⁴¹.

Proceeding south of the Propylaea, one passed through the gate beside the Frankish tower⁴² whence one entered the Castle. The sanctuaries between the Propylaea, the Parthenon, and the south wall had been completely covered by the houses⁴³ (fig. 7) of the families of the *dizdar* and the guards, numbering about 200 during the second period of Ottoman rule. The site already appeared completely covered by houses in sketches of the Acropolis done before and after Morosini's attack⁴⁴ (fig. 31).

The Parthenon rose behind the Propylaea, visible from a great distance, and indeed in such an extent that many of the first travelers depicted it as oversized and occupying most of the Acropolis, with the minaret of the Turkish mosque dominating its southwest corner⁴⁵ (figs. 3, 27, 31, 59). In the 6th c. AD, the temple's

37. Pococke 1745, 161-162, pl. LXVI. Le Roy 1758, part I, 12, part II, pl. XI, XIII. Also, Stuart, Revett 1787, 101-102 (with a correction by the publisher concerning the non-existence of a second pedestal), pl. XLII, but with a correct depiction of the pedestal of Agrippa not aligned with the west wall of the Pinakothekē. Two pedestals were also restored by Chandler (Chandler 1776, 43), who even referred to an alleged inscription on the second pedestal, as did Wordsworth (Wordsworth 1840, 129).

38. Le Roy 1758, part I, 11-12 (who, however, restored the north and south wings as entirely symmetrical). Not long before this, Pococke (Pococke 1745, 162) had wavered as to whether the monument was to be identified as a palace, the Arsenal of Lycurgus, or the Pinakothekē.

39. Stuart, Revett 1787, ch. V, 105-106 (with a correction of the mistake by the publisher), pl. XLII, marked as C and B, respectively. Chapter V is devoted to the description, measurement, and accurate drawings of the monument, pls. XLI-XLIX. For Spon's identification, see above, note 28.

40. For Ittar's drawings, see Gallo 2009, 291-92, fig. 81, 85-

86. Also, Dodwell 1819, 312. W. Kinnard, in Cockerell *et al.* 1830, 2, 4, pl. I, with the Ionic columns restored on Attic bases and not on pedestals, as Le Roy (Le Roy 1758, pl. XII) and Stuart and Revett (Stuart, Revett 1787, pl. XLII).

41. Καββαδίας, Καβεράου 1907, 13-14. Sybel 1881, 406-449. Κόκκου 2009, 162, 168, fig. 68.

42. W. Kinnard, in Cockerell *et al.* 1830, 2, pl. I.

43. Stuart, Revett 1787, ch. I, pl. IV. Pomardi 1820, 7-8. Dodwell 1821, see Koutsogiannis 2014, cat. no. 29, above. See also the plan of the Acropolis in Le Roy 1758, part I, pl. III, indicating many narrow streets. Stuart, Revett 1787, ch. V, pl. II. Topographic plan of the Acropolis by Kleanthes and Schaubert 1831-1832 (Κορρές, Παπαγεωργίου-Βενετός 2010, fig. 5.4). Dodwell (Dodwell 1819, 321) mentions that between the Propylaea and the Parthenon, a number of steps carved into the natural bedrock were still preserved.

44. Above, note 29.

45. See previous note. The location of the minaret, however, was not always correctly depicted.

Προχωρώντας κάποιοι στα νότια των Προπυλαίων περνούσε από την πύλη δίπλα στον φραγκικό πύργο⁴² και από εκεί εισερχόταν εντός του χώρου του Κάστρου. Τα ιερά ανάμεσα στα Προπύλαια, τον Παρθενώνα και το νότιο τείχος είχαν πλήρως σκεπαστεί από τις κατοικίες⁴³ (εικ. 7) των οικογενειών του δισδάρη και των φρουρών, οι οποίες έφθαναν περίπου τις 200 κατά τη δεύτερη περίοδο της τουρκοκρατίας. Πλήρως καλυμμένος από κατοικίες φαίνεται ο χώρος ήδη στα σχεδιογραφήματα της Ακρόπολης που εκπονήθηκαν πριν και μετά την επίθεση του Μοροζίνι⁴⁴ (εικ. 31).

Ο Παρθενώνας υψωνόταν πίσω από τα Προπύλαια, ορατός από μεγάλη απόσταση, σε σημείο μάλιστα που πολλοί από τους πρώτους περιηγητές να τον αποδίδουν υπερμεγέθη, να καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της Ακρόπολης, με τον μινάρé του τουρκικού τεμένους να δεσπόζει στη νοτιοδυτική γωνία του⁴⁵ (εικ. 3, 27, 31, 59). Τον 6ο αι. μ.Χ. ο σηκός του ναού μετατράπηκε σε χριστιανική εκκλησία, αφιερωμένη στην του Θεού Σοφία και κατόπιν, στη μεσοβυζαντινή περίοδο, στην Παναγία, τη λεγόμενη Αθηνιώτισσα⁴⁶. Η είσοδος του χριστιανικού ναού ήταν στα δυτικά, ενώ για τη δημιουργία της ασίδας του ιερού στα ανατολικά γκρεμίστηκε η ανατολική πλευρά του σηκού, κάποιοι κίονες της ανατολικής πρόστασης και, πιθανότατα, οι κεντρικές μορφές του ανατολικού αετώματος (εικ. 77)⁴⁷. Η στέγαση, μετά την καταστροφή της στέγης του αρχαίου ναού από πυρκαϊά τον 3ο αι. μ.Χ., περιορίστηκε στο τμήμα του σηκού, αφήνοντας τα πτερά ελεύθερα. Από το 1205 ο ναός αποτέλεσε την καθεδρά της Καθολικής Εκκλησίας και αφιερώθηκε στη Notre Dame, ενώ ένα κωδωνοστάσιο προστέθηκε στη νοτιοδυτική γωνία. Ήταν τότε η φήμη του μνημείου και των αφιερωμάτων του που προσέλκυσε πολλούς προσκυνητές.

Ο πρώτος που δίνει μια σύντομη περιγραφή του μνημείου, εντυπωσιασμένος από το μέγεθός του, είναι ο Ιταλός συμβολαιογράφος Niccolò da Martoni⁴⁸, που επισκέφθηκε την Αθήνα επιστρέφοντας από τους Αγίους Τόπους το 1395. Περίπου μισό αιώνα αργότερα ο Κυριακός της Αγκώνας μας παραδίδει τα πρώτα σχέδια του Παρθενώνα⁴⁹ από τα δυτικά, τα οποία είναι πολύ γενικευμένα και με πολλές ανακρίβειες, καθώς απεικονίζουν

42. W. Kinnard, στο Cockerell *et al.* 1830, 2, πίν. I.

43. Stuart, Revett 1787, κεφ. I, πίν. IV. Pomardi 1820, 7-8. Dodwell 1821, βλ. Koutsogiannis 2014, αρ. κατ. 29, πάνω. Βλ. επίσης κάτοψη της Ακρόπολης στο Le Roy 1758, μέρος I, πίν. III, με δήλωση και πολλών στενωπών. Stuart, Revett 1787, κεφ. V, πίν. II. Τοπογραφικό αποτύπωμα της Ακρόπολης Κλεάνθους και Schaubert 1831-1832 (Κορρές, Παπαγεωργίου-Βενετάς 2010, εικ. 5.4). Ο Dodwell (Dodwell 1819, 321) αναφέρει ότι μεταξύ Προπυλαίων και Παρθενώνας διατηρούνται ακόμα κάποια σκαλοπάτια λαξευμένα στον φυσικό βράχο.

44. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 29.

45. Βλ. προηγούμενη υποσημ. Η θέση του μινάρé, βέβαια, δεν αποδίδεται πάντοτε σωστά.

46. Ο Dodwell (Dodwell 1819, 325) θεωρεί την εκκλησία αφιερωμένη στον Άγιο Γεώργιο.

47. Από τη μορφή της Αθηνάς των αετωμάτων του Παρθενώνα έχει εμπνευστεί το ρωμαϊκό αγαλμάτιο Αθηνάς από την Επίδαυρο στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, με αρ. ευρ. 275, Καλτσάς 2001, 107, αρ. 192.

48. Niccolò da Martoni, transcr. στο Le Grand 1895, 651. Gallo 2009, 3.

49. Michaelis 1882, ιδ. 370-371. Omont 1898, πίν. XXIV πάνω. Mitchell 1974, 111-123, εικ. 4. Beschi 1998. Οι δύο κώδικες που σώθηκαν, στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Βερολίνου και στη Βιβλιοθήκη του Βατικανού στη Ρώμη, απεικονίζουν ο πρώτος τον ναό ως δωρικό, με σκαρίφημα της ζωφόρου στο κάτω

cella was converted to a Christian church dedicated to the Divine Wisdom (*Sophia*) and subsequently in the Middle Byzantine period to the Panagia Atheniotissa (Our Lady of Athens)⁴⁶. The entrance to the Christian church was on the west; to create the sanctuary apse on the east, the east side of the cella, some columns on the east façade, and probably the central figures of the east pediment (fig. 77) were torn down⁴⁷. Following the destruction of the roof of the ancient temple by fire in the 3rd c. AD, the roof was confined to part of the cella, leaving the wings open. From 1205 the church was the Catholic cathedral dedicated to Notre Dame, and a bell tower was added at its southwest corner. It was the reputation of both the monument and its votives which attracted large numbers of pilgrims.

The first person to provide a brief description of the monument, impressed as he was by its size, was the Italian notary Niccolò da Martoni⁴⁸, who visited Athens while returning from the Holy Lands in 1395. About half a century later, Cyriacus of Ancona provided us with the first drawings of the Parthenon⁴⁹ from the west. These drawings were very general and had many inaccuracies, since they depicted only Athena and not Poseidon in the pediment. Descriptions of the monument remained laconic and often misleading for the following two centuries, since the Turks forbade entrance to the fortress and the temple was inaccessible, so occasional foreign visitors to the city reported whatever they could see from a distance⁵⁰. The monument and Muslim mosque into which the Christian church had been transformed in 1456 with the conversion of the bell tower on the southwest to a minaret was described by Babin in 1670-1672 and by the Turkish traveler Evliya Çelebi in 1667⁵¹, but the most detailed description was by Spon and Wheeler⁵², whose erroneous identification influenced travelers for many decades. Specifically, they believed that the entrance to the Christian church and Muslim mosque on the west was also the entrance to the ancient temple, and interpreted the scene in the west pediment as the birth of Athena instead of the contest between Athena and Poseidon, mistakenly identifying the figures and even going so far as to consider that the figures of Cecrops and Herse or Pandrosos (fig. 80)⁵³

46. Dodwell (Dodwell 1819, 325) believed the church was dedicated to Agios Georgios.

47. The Athena figure of the pediments probably inspired the Roman statuette found in Epidauros and exhibited in the National Archaeological Museum, with inv. no. 275, Καλτσάς 2001, 107, no. 192.

48. Niccolò da Martoni, transcribed in Le Grand 1895, 651. Gallo 2009, 3.

49. Michaelis 1882, esp. 370-371. Omont 1898, pl. XXIV above. Mitchell 1974, 111-123, fig. 4. Beschi 1998. Of the two surviving codices in the National Library in Berlin and the Vatican Library in Rome, the first depicts the temple as Doric with a sketch of the frieze below, and the second depicts a temple with Corinthian columns, metopes on either side of

the pediment, and a sketch of the frieze below, see Kreeb 2000, 350-351, figs. 4 and 5, respectively.

50. Dodwell 1819, 345 (with reference to Tavernier, who described the columns of the temple as made of black stone and porphyry). Matton, Matton 1963, 99 (with reference to the description of the monument by the French Ambassador Hayes de Courmerin as an oval building).

51. Babin 1674, 25-35. He even notes (*op. cit.*, 31) that a metope of the temple that had collapsed was stored in the mosque. On Evliya Çelebi, see Τραυλός 1993, 182.

52. Spon 1679, 108-121, with a perspective view on p. 109. Wheeler 1682, 360-364, with fig. on p. 360.

53. This group of figures was copied in the pedimental figures of temple F in Eleusis, dated to the Antonine period and

77. Αγαλμάτιο ένοπλης Αθηνάς, εμπνευσμένο από τη μορφή της θεάς στα αετώματα του Παρθενώνα, αρ. ευρ. 275. Βρέθηκε στην Επίδαυρο το 1886. Μέσα 3ου αι. μ.Χ. (αρ. κατ. 6)

77. Statuette of an armed Athena, inspired by the figure of the goddess on the pediments of the Parthenon, inv. no. 275. Found at Epidauros in 1886. Mid-3rd c. AD (cat. no. 6)

στο αέτωμα μόνον την Αθηνά και όχι τον Ποσειδώνα. Λακωνικές και συχνά παραπλανητικές παραμένουν οι περιγραφές του μνημείου για τους επόμενους δύο αιώνες, καθώς οι Τούρκοι απαγόρευαν την είσοδο στο Κάστρο και η πρόσβαση στον ναό δεν ήταν εφικτή, με αποτέλεσμα οι περιστασιακοί ξένοι επισκέπτες της πόλης να αναφέρουν ό,τι μπορούσαν να δουν από μακριά⁵⁰. Το μνημείο με το ισλαμικό τέμενος, στο οποίο είχε μετασκευαστεί ο χριστιανικός ναός το 1456 με τη μετατροπή του κωδωνοστασίου στα νοτιοδυτικά σε μιναρέ, περιγράφει ο Babin το 1670-1672 και ο Τούρκος περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπί το 1667⁵¹, λεπτομερέστερη όμως είναι η περιγραφή των Spon και Wheeler⁵², οι λανθασμένες ταυτίσεις των οποίων επηρέασαν για πολλές δεκαετίες τους περιηγητές. Συγκεκριμένα, θεώρησαν ότι η είσοδος της χριστιανικής εκκλησίας και του ισλαμικού τεμένους στα δυτικά αποτελούσε και την είσοδο του αρχαίου ναού και ερμήνευσαν τη σκηνή στο δυτικό αέτωμα ως τη γέννηση της Αθηνάς, αντί για την έριδα Αθηνάς και Ποσειδώνα, ταυτίζοντας λανθασμένα τις μορφές, έφτασαν μάλιστα στο σημείο να θεωρήσουν ότι οι μορφές του Κέκροπα και της Έρης ή Πανδρόσου (εικ. 80)⁵³ απεικονίζουν τον Αδριανό και τη Σαβίνα και αποτελούν προσθήκες της εποχής των Αντωνίωνων⁵⁴. Ιδιαίτερης σημασίας για την ιστορία του μνημείου ήταν η επίσκεψη το 1674 του Γάλλου πρέσβη de Nointel, ο οποίος, έχοντας λάβει άδεια εισόδου στην Ακρόπολη, ανέθεσε στον J. Carrey την εκπόνηση σχεδίων του μνημείου και του γλυπτού του διακόσμου χωρίς προσπάθεια αποκατάστασης, προσφέροντάς μας τα πρώτα λεπτομερή, αν και όχι απολύτως ακριβή, σχέδια, δεδομένου ότι ολοκληρώθηκαν σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα και από μακρινή σχετικά απόσταση (από το έδαφος). Εντούτοις, παραμένουν τα μοναδικά σχέδια των αετωμάτων, των μετοπών και της ζωφόρου⁵⁵ πριν από τον βομβαρδισμό του Παρθενώνα από τον ναύαρχο Μοροζίνι, στα οποία βασίζονται εν πολλοίς οι αποκαταστάσεις των μορφών που καταστράφηκαν με τον βομβαρδισμό και τη δήωση των Βενετών, όπως οι κεντρικές μορφές του δυτικού αετώματος. Η πολιορκία της Ακρόπολης από τους Βενετούς το 1687 απέβη μοιραία για τον Παρθενώνα. Το μνημείο, που είχε αντέξει στον χρόνο και στις προκαταλήψεις των Τούρκων, έμελλε να καταστραφεί από τα κανόνια της

μέρος, και ο δεύτερος έναν ναό με κορινθιακούς κίονες, μετόπες εκατέρωθεν του αετώματος και σκαρίφημα της ζωφόρου στο κάτω μέρος, βλ. Kreeb 2000, 350-51, εικ. 4 και 5 αντίστοιχα.

50. Dodwell 1819, 345 (με αναφορά στον Travernier, που περιγράφει κίονες ναού κατασκευασμένους από μελανό λίθο και πορφυρίτη). Matton, Matton 1963, 99 (με αναφορά στην περιγραφή του μνημείου από τον Γάλλο πρέσβη Hayes de Courmerin ως ελλειψοειδούς κτίσματος).

51. Babin 1674, 25-35. Σημειώνει μάλιστα (Babin 1674, 31) ότι μία μετόπη του ναού που είχε γκρεμιστεί φυλάχθηκε στο εσωτερικό του ισλαμικού τεμένους. Για τον Εβλιά Τσελεμπί, βλ. Τραυλός 1993, 182.

52. Spon 1679, 108-121, με προοπτική απεικόνιση στη σ. 109. Wheeler 1682, 360-364, με εικ. στη σ. 360.

53. Το σύμπλεγμα αυτό αντιγράφουν οι αντίστοιχες αετωματικές μορφές του ναού F της Ελευσίνας της εποχής των Αντωνίωνων που εκτίθενται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, με αρ. ευρ. 200, βλ. Καλτσάς 2001, 108, αρ. 194.

54. Spon 1679, 110-111 (περιγραφή δυτικού αετώματος), 112 (αναφορά σε Αδριανό και Σαβίνα). Wheeler 1682, 361. Από αυτούς επηρεάζεται στις ταυτίσεις των μορφών και ο Fanelli (Fanelli 1707, 317-21).

55. Σχεδίασε τα αετώματα, πλην των κεντρικών μορφών του ανατολικού αετώματος που έλειπαν, 15 μετόπες της νότιας πλευράς και αρκετές μορφές της ζωφόρου, βλ. Omont 1898, πίν. I-XIX.

depicted Hadrian and Sabina, and formed additions of the Antonine age⁵⁴. Of particular importance for the monument's history was the 1674 visit by the French Ambassador de Nointel, who having received permission to enter the Acropolis commissioned J. Carrey to produce drawings of the monument and its sculptural decoration without any attempt at restoration, offering us the first detailed — though not entirely accurate — drawings, given that they were completed in a very short period of time and from a relatively great distance (ground level). Nevertheless, they remain the sole drawings of the pediments, metopes, and frieze⁵⁵ prior to the Parthenon's bombardment by admiral Morosini, and restorations of the figures destroyed by the shelling and pillage of the Venetians (such as the central figures of the west pediment) were largely based on them. The siege of the Acropolis by the Venetians in 1687 proved fatal to the Parthenon. The monument, which had withstood time and Turkish prejudice, would be destroyed by the cannons of the protective Christian power, arrayed on the neighboring hills of the Pnyx, Philopappos, and the Areopagus. A shell that fell on 26 September on the roof of the temple, which the Turks had temporarily turned into a gunpowder magazine in the hopes that the Venetians would respect the monument, caused a terrible explosion which rent the temple in two⁵⁶ (figs. 31, 54). Three of the cella's four walls were largely toppled, together with three-fifths of the frieze, about half the columns on the long sides, their superstructure, and the entire east porch apart from one column⁵⁷. This blast opened the way for the pillaging of the sculptures which had collapsed in ruins on the ground⁵⁸, falling to the mercy of the Turks in the garrison, who used them to rebuild their houses, as well as of foreign visitors, crew members of foreign ships docked in Piraeus, who lost no opportunity to take a piece of sculpture as a souvenir, and travelers and ambassadors wanting to enrich their collections abroad. Indeed Morosini, before he withdrew from Athens in 1688, wanted to transport the torso of Poseidon and the horses from Athena's chariot on the west pediment to Venice; however, the sculptures fell in the attempt to detach them from the pediment and were crushed⁵⁹. Worth mentioning among scattered fragments of the Parthenon sculptures, attributed to the monument, is the fragment of a male head from the north frieze, which was recently identified and is housed in the National Archaeological Museum, inv. no. 9081⁶⁰ (fig. 8). Depictions of the Parthenon by 18th-century travelers illustrate in the most eloquent way the extent of the

exhibited in the National Archaeological Museum, with inv. no. 200, see Καλτσάς 2001, 108, no. 194

54. Spon 1679, 110-111 (description of the west pediment), 112 (reference to Hadrian and Sabina). Wheeler 1682, 361. Fanelli was also influenced by them in his identifications of figures (Fanelli 1707, 317-321).

55. He drew the pediments except for the central figures of the east pediment (which were missing), 15 metopes from the south side, and a number of figures from the frieze, see Omont 1898, pls. I-XIX.

56. The explosion was depicted in drawings by Venetian engineers, see Omont 1898, pls. XXXIII-XXXVII.

57. See illustration in Dalton 1751-1752, 5.

58. See, e.g., the reference by Chandler 1817, 53. Dodwell 1819, 323-325.

59. Michaelis, 1870-1871, 347. Γεννάδιος 1997, 183-185. Palagia 1993, 10.

60. Δεσπίνης 2011, 87-9, figs. 1-2.

προστάτιδας χριστιανικής δύναμης, παρατεταγμένα σε συστοιχία στους γειτονικούς λόφους της Πινύκας, του Φιλοπάππου και του Αρείου Πάγου. Μία οβίδα, που έπεσε στις 26 Σεπτεμβρίου στη στέγη του ναού, τον οποίο προσωρινά οι Τούρκοι είχαν μετατρέψει σε πυριτιδαποθήκη ελπίζοντας ότι οι Βενετοί θα σέβονταν το μνημείο, προκάλεσε μια φοβερή έκρηξη που έσκισε το ναό στα δύο⁵⁶ (εικ. 31, 54). Ανατράπηκαν σε μεγάλο βαθμό οι τρεις από τους τέσσερις τοίχους του σηκού, τα τρία πέμπτα της ζωφόρου, οι μισοί περίπου κίονες των μακρών πλευρών με την υπερκείμενη ανωδομή και ολόκληρη η ανατολική πρόσταση, εκτός από έναν κίονα⁵⁷. Η ανατίναξη αυτή άνοιξε τον δρόμο για τη διαρπαγή των γλυπτών, τα οποία βρίσκονταν σωριασμένα σε ερείπια στο έδαφος⁵⁸, έρμαιο και των Τούρκων της φρουράς που τα χρησιμοποίησαν για την ανακατασκευή των κατοικιών τους, αλλά και των ξένων επισκεπτών, μελών των πληρωμάτων των ξένων караβιών που προσάραζαν στον Πειραιά, οι οποίοι δεν έχαναν ευκαιρία να πάρουν κάποιο κομμάτι γλυπτού ως αναμνηστικό, ή των περιηγητών και των πρεσβευτών που ήθελαν να πλουτίσουν τις συλλογές τους στο εξωτερικό. Ο Μοροζίνι, μάλιστα, πριν αποχωρήσει από την Αθήνα το 1688, θέλησε να μεταφέρει τον κορμό του Ποσειδώνα με τα άλογα του άρματος της Αθηνάς του δυτικού αετώματος στη Βενετία, τα γλυπτά όμως κατέπεσαν στην προσπάθεια να αποσπαστούν και συνετρίβησαν⁵⁹. Από τα διάσπαρτα θραύσματα των γλυπτών του Παρθενώνα, άγνωστης προέλευσης, που έχουν κατά καιρούς αποδοθεί στο μνημείο, αξίζει να αναφερθεί το τμήμα ανδρικής κεφαλής της βόρειας ζωφόρου, που ταυτίστηκε πρόσφατα και φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, με αρ. ευρ. 9081⁶⁰ (εικ. 8).

Οι απεικονίσεις του μνημείου στους περιηγητές του 18ου αιώνα δηλώνουν με τον πιο εύγλωττο τρόπο το μέγεθος της καταστροφής που προξένησαν οι Βενετοί, πολύ περισσότερο μάλιστα εάν γίνει σύγκριση με τα σχέδια του J. Carrey που είχαν προηγηθεί αυτής. Ο R. Dalton, ο πρώτος που ζωγράφισε τον Παρθενώνα μετά την καταστροφή του κατά την επίσκεψή του στην Αθήνα το 1749 στη συνοδεία του James Caulfeild, πρώτου κόμη του Charlemont, απεικονίζει στο σχέδιο της δυτικής πλευράς του ναού μόνον τις μορφές των δύο κερκίδων του αετώματος να στέκονται στη θέση τους, ενώ από τις υπόλοιπες, δύο γυμνοί ανδρικοί κορμοί είναι πεσμένοι πάνω στο οριζόντιο γείσο⁶¹. Σώζεται, πάντως, ακόμα το άγαλμα της Αμφιτρίτης στη νότια κερκίδα, που πατά πάνω στην κεφαλή κήτους αναδυόμενου από τη θάλασσα. Η κεφαλή κήτους στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 4799, είχε αποδοθεί βάσει αυτού του σχε-

56. Η ανατίναξη απεικονίστηκε στα σχέδια των Βενετών μηχανικών, βλ. Omont 1898, πίν. XXXIII-XXXVII.

57. Βλ. απεικόνιση σε Dalton 1751-1752, 5.

58. Βλ. χαρακτηριστικά αναφορά Chandler 1817, 53. Dodwell 1819, 323-325.

59. Michaelis, 1870-1871, 347. Γεννάδιος 1997, 183-185. Palagia 1993, 10.

60. Δεσπίνης 2011, 87-9, εικ. 1-2.

61. Dalton 1751-1752, 3. Τα σχέδια δεν συνοδεύονται από

επεξηγηματικό κείμενο. Βλ. επίσης Palagia 1993, 10, εικ. 5. Για άλλα σχέδια του μνημείου από τον Dalton, βλ. Dalton 1751-1752, 4-5 (όψη από τα νοτιοανατολικά και τα βόρεια με τμήματα των κιόνων και της ανωδομής σωριασμένα ακόμα σε ερείπια), 6-10 (ζωφόρος), 11 (κάτοψη). Σχέδιο της δυτικής όψης, χωρίς καμία μορφή στο αέτωμα, είχε εκπονήσει λίγα χρόνια νωρίτερα και ο Pococke (Pococke 1745, πίν. LXVII).

destruction caused by the Venetians, all the more if one compares them with J. Carrey's pre-destruction drawings. R. Dalton, the first to paint the Parthenon after its destruction during his visit to Athens in 1749 in the entourage of James Caulfeild, first earl of Charlemont, depicted in his drawing of the temple's west side only the figures in the two corners of the pediment as being in their original location; of the remaining figures, two nude male torsos were shown fallen on the horizontal cornice⁶¹. The statue of Amphitrite, however, still survived in the south part of the pediment, standing on the head of a sea monster emerging from the sea. The head of a sea monster in the National Archaeological Museum inv. no. 4799 had been attributed on the basis of this drawing to this animal on the west pediment, though the identification was not universally accepted by scholars⁶². The "beautified" drawing of the monument from the east by Le Roy⁶³ a few years later is not at all enlightening, given that the temple's entire pediment is missing, though it does depict the small mosque built inside the temple by the Turks around 1708, which had not been depicted by Dalton. The drawings published in Stuart and Revett's second volume are far more detailed, containing accurate measurements, sections, and views of the pediments, the frieze, and the metopes⁶⁴, since they were done by Pars, who climbed up onto the temple's architrave for this purpose⁶⁵. The British architects and painters were the first to maintain that the entrance to the temple was on the east⁶⁶, though they did not succeed either in correctly identifying the figures in the pediments, nor in persuading others of their view about the entrance to the temple, since until the early 19th century the view of Spon and Wheeler, viz. that the temple's entrance was on the west, prevailed⁶⁷. They met with criticism the established view on the identification of the figures in the north part of the west pediment (fig. 78) as Hadrian and Sabina, originally set forth by Spon and Wheeler⁶⁸, without rejecting it outright⁶⁹.

61. Dalton 1751-1752, 3. The drawings were not accompanied by an explanatory text. See also Palagia 1993, 10, fig. 5. For other drawings of the monument by Dalton, see Dalton 1751-1752, 4-5 (view from the southeast and north, with parts of the columns and superstructure still fallen in ruins), 6-10 (frieze), 11 (ground plan). Pococke had also done a plan of the west façade, without any figures in the pediment, a few years earlier (Pococke 1745, pl. LXVII).

62. The identification was made by N. Yalouris (Yalouris 1984, 281-283). Part of a snout, inv. no. 4799a, belongs to the fragment inv. no. 4799. Scholars disagree over whether the animal accompanying Amphitrite was a dolphin (Becatti 1965, 74; Δεσπίνης 1982, 63) on the basis of a drawing by Carrey (Omont 1898, pl. III), or a sea monster (Brommer 1969, 122-23, pl. 56; Palagia 1993, 49, 57, note 165). The possible dating of the fragment in the National Archaeological Museum to the Roman period, which has been proposed by some scholars (Brommer 1969, 123 note

150; Palagia 1993, 57, note 165), its unknown provenance, and its good condition are all constraining factors for identifying it as the lost fragment from the west pediment.

63. Le Roy 1758, 9-10, pl. IV.

64. Stuart, Revett 1787, 21-58, pls. IV-XIV.

65. Chandler 1817, 58. Palagia 1993, 11

66. Stuart, Revett 1787, 26, 31, 36.

67. Stuart, Revett 1787, comments by the publisher to p. 46. Barbié du Bocage, in his drawing of the west pediment in the atlas of Barthélemy (Barthélemy 1788, 18) had given the title "façade antérieur de Parthenon" (front pediment). Elgin's architects had the same erroneous impression, see Gallo 2009, 291.

68. See above, note 54.

69. Stuart, Revett 1787, 28-9, 45 "perhaps with no sufficient authority". The publisher (*op. cit.*, 47) noted that the figures were probably Hephaistos and Aphrodite.

78. Η πόλη πάνω στην Ακρόπολη με τον Παρθενώνα στο βάθος – γλυπτά του δυτικού αετώματος και μετόπες της νότιας πλευράς, εικονογράφηση στο J. Stuart & N. Revett, *The Antiquities of Athens*, τ. 2, Λονδίνο 1825 (αρ. κατ. 37)

78. *The town on the Acropolis with the Parthenon in the background – sculpture of the western pediment and metopes of the south side*, illustration in J. Stuart & N. Revett, *The Antiquities of Athens*, vol. 2, London 1825 (cat. no. 37)

79. Ο Παρθενώνας, εικονογράφηση στο Hugh William Williams, *Select views in Greece with classical illustrations*, Λονδίνο & Εδιμβούργο 1829 (αρ. κατ. 36)

79. *The Parthenon*, illustration in Hugh William Williams, *Select views in Greece with classical illustrations*, London & Edinburgh 1829 (cat. no. 36)

80. Σύμπλεγμα Κέκροπα και Έρσης ή Πανδρόσου, αετωματικές μορφές του ναού F της Ελευσίνας, αρ. ευρ. 200. Το σύμπλεγμα βρέθηκε στο ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στην Ελευσίνα το 1887-1888 και αποτελεί αντίγραφο των αντίστοιχων μορφών του δυτικού αετώματος του Παρθενώνα. 2ος αι. μ.Χ. (αρ. κατ. 35)

80. Statuary group of Cecrops and Herse or Pandrosos, pedimental figures from temple F at Eleusis, inv. no. 200.

The group was found in the sanctuary of Demeter and Kore at Eleusis in 1887-1888. It is a copy of the corresponding figures on the west pediment of the Parthenon.

2nd c. AD
(cat. no. 35)

It was this erroneous identification of the two above-mentioned figures, which prevailed until the early 19th century, as well as their dating to the Roman period which kept Elgin from transporting them to the British Museum⁷⁰. This is also why they were depicted on the monument following the departure of his staff in the 1820s⁷¹ (fig. 79). Fauvel managed to gather some slabs from the metopes and the frieze which had collapsed as a result of the explosion in the Parthenon or from natural wear and tear for the comte de Choiseul-Gouffier in 1788-1789⁷². His object, of course, was to remove a great many more pieces for transfer to the Louvre.

The next major destruction to the monument after that of Morosini was inflicted at the turn of the 19th century by Lord Elgin, who was appointed Great Britain's Ambassador to the Sublime Porte in 1799. In 1800, his technical staff, which included the architects Ittar and Balestra, the painter Iwanovitch and was headed by the

70. Cook 1988, 4. Palagia 1993, 43, whence various opinions concerning the identification and date of the sculptures, as well as what befell their heads. Palagia 2005, 227.

71. In this depiction by Williams, the heads of the figures have been lost. The head of the male figure was removed in 1803,

while the female figure's head was already missing, see Michaelis 1870-1871, 193-194; Palagia 1993, 43, notes 61-67. The statues of these figures were only removed from the pediment in 1977, and since then they have been on display in the Acropolis Museum.

72. Gallo 2009, 15.

δίου στο συγκεκριμένο ζώο του δυτικού αετώματος, χωρίς όμως να δέχεται η ταύτιση αυτή τη σύμφωνη γνώμη όλων των μελετητών⁶². Το ωραιοποιημένο σχέδιο του μνημείου από τα ανατολικά του Le Roy⁶³, λίγα χρόνια αργότερα, δεν είναι καθόλου διαφωτιστικό, καθώς λείπει εντελώς το αέτωμα του ναού, αποδίδει όμως στο εσωτερικό του ναού το μικρό τζαμί που έκτισαν οι Τούρκοι γύρω στο 1708, στοιχείο που δεν είχε αποδοθεί από τον Dalton. Πολύ περισσότερο λεπτομερειακά είναι τα σχέδια που δημοσιεύθηκαν στον δεύτερο τόμο των Stuart και Revett, με ακριβείς μετρήσεις, τομές και όψεις των αετωμάτων, της ζωφόρου και των μετοπών⁶⁴, καθώς τα σχέδια έγιναν από τον Pars, που είχε σκαρφαλώσει για τον σκοπό αυτό πάνω στο επιστύλιο του ναού⁶⁵. Οι Βρετανοί αρχιτέκτονες και ζωγράφοι είναι οι πρώτοι που υποστήριξαν ότι η είσοδος του ναού ήταν στα ανατολικά⁶⁶, χωρίς όμως να καταφέρουν να ταυτίσουν σωστά τις μορφές των αετωμάτων, αλλά ούτε και να πείσουν για την άποψή τους τους υπολοίπους, καθώς μέχρι και τις αρχές του 19ου αιώνα κυριαρχεί η άποψη των Spon και Wheeler ότι η είσοδος στον ναό ήταν από τα δυτικά⁶⁷. Την καθιερωμένη άποψη για την ταύτιση των μορφών στη βόρεια κερκίδα του δυτικού αετώματος (εικ. 78) με τον Αδριανό και τη Σαβίνα, που είχαν διατυπώσει αρχικά οι Spon και Wheeler⁶⁸, αντιμετωπίζουν κριτικά, χωρίς όμως να την απορρίπτουν⁶⁹. Αυτή η λανθασμένη ταύτιση των δύο τελευταίων μορφών, που επικράτησε μέχρι και τις αρχές του 19ου αιώνα, καθώς και η χρονολόγησή τους στους ρωμαϊκούς χρόνους ήταν που απέτρεψε τον Έλγιν να τις μεταφέρει στο Βρετανικό Μουσείο⁷⁰, γι' αυτό και απεικονίζονται στο μνημείο μετά την αποχώρηση του επιτελείου του, τη δεκαετία του 1820⁷¹ (εικ. 79). Κάποιες πλάκες μετοπών και της ζωφόρου, που είχαν καταρρεύσει από την έκρηξη στον Παρθενώνα ή από φυσική φθορά, κατάφερε να συλ-

62. Η ταύτιση έγινε από τον Ν. Γιαλούρη (Yalouris 1984, 281-283). Στο θραύσμα αρ. ευρ. 4799 συνανήκει και το τμήμα ρύγχους, αρ. ευρ. 4799α. Διχογνωμία υπάρχει στην έρευνα για το εάν το ζώο που συνόδευε την Αμφιτρίτη ήταν δελφίνι (Becatti 1965, 74· Δεσπίνης 1982, 63), βάσει του σχεδίου του Carrey (Omont 1898, πίν. ΙΙΙ), ή κήτος (Brommer 1969, 122-23, πίν. 56· Palagia 1993, 49, 57, σημ. 165). Η πιθανή χρονολόγηση του θραύσματος του Εθνικού Μουσείου στους ρωμαϊκούς χρόνους, που έχει προταθεί από ορισμένους μελετητές (Brommer 1969, 123, σημ. 150· Palagia 1993, 57, σημ. 165), η άγνωστη προέλευσή του και η καλή κατάσταση διατήρησής του αποτελούν παράγοντες ανασταλτικούς για την ταύτιση με το χαμένο θραύσμα του δυτικού αετώματος.

63. Le Roy 1758, 9-10, πίν. IV.

64. Stuart, Revett 1787, 21-58, πίν. IV-XIV.

65. Chandler 1817, 58. Palagia 1993, 11.

66. Stuart, Revett 1787, 26, 31, 36.

67. Stuart, Revett 1787, σχόλια εκδότη στη σ. 46. Ο Barbié

du Bocage, στο σχέδιο του δυτικού αετώματος στον άτλαντα του Barthélemy (Barthelemy 1788, 18) έχει δώσει ως τίτλο «façade antérieur de Parthenon» (αέτωμα εμπρόσθιο). Την ίδια εσφαλμένη εντύπωση έχουν και οι αρχιτέκτονες του Έλγιν, βλ. Gallo 2009, 291.

68. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 54.

69. Stuart, Revett 1787, 28-9, 45 «perhaps with no sufficient authority». Ο εκδότης (ό.π., 47) σημειώνει ότι πιθανώς πρόκειται για τον Ήφαιστο με την Αφροδίτη.

70. Cook 1988, 4. Palagia 1993, 43, όπου και οι διάφορες απόψεις για την ταύτιση και τη χρονολόγηση των γλυπτών, καθώς και την τύχη των κεφαλών τους. Palagia 2005, 227.

71. Στην άποψη αυτή του Williams τα κεφάλια των μορφών έχουν χαθεί. Το κεφάλι της ανδρικής μορφής αποσπάστηκε το 1803, ενώ της γυναικείας μορφής ήδη έλειπε, βλ. Michaelis 1870-1871, 193-194· Palagia 1993, 43, σημ. 61-67. Τα αγάλματα των μορφών αποκαθλώθηκαν από το αέτωμα μόλις το 1977 και έκτοτε εκτίθενται στο Μουσείο Ακρόπολης.

landscapist Lusieri, went to Athens for the construction of casts of the Parthenon sculptures. Finally, with the goal of “rescuing the Parthenon sculptures from possible acts of vandalism by the Turks”, Elgin managed on 6 July 1801 to obtain a firman from Sultan Selim III granting him permission “to copy and even take with him stones which he might find excavating around the temples of the idols”⁷³. The operation to dismantle the Parthenon metopes started late that same month, while at the same time many sculptural fragments that had been detached during the bombardment by Morosini were dug up during excavations in front of the west side or removed from more recent buildings⁷⁴; with only a very few exceptions, the pedimental sculptures were removed in 1802-1803⁷⁵. Clarke and Dodwell, who were present at the dismantling, described the process as well as the jeers and taunts by Greeks and Turks in cases of accidental or deliberate damage, of which there was no lack, in order for the sculptures to be more easily detached from the monument, as attested in depictions of Lusieri’s staff at the moment they were removing a sculpture⁷⁶. The picture of the monument stripped of its sculptures (fig. 79) shocked not only the locals, but many foreigners who severely criticized Lord Elgin⁷⁷. “When we moved to the southern part of the sanctuary of Athena, we were forcefully struck by its lamentable reversal and ruinous state, which had occurred during its ultimate looting”, the British scholar and prelate Th. Hughes characteristically noted in 1813⁷⁸. In closing our survey of travelers’ impressions of the Parthenon, we should note that the observational skill and insistence on precision by a number of them also led to detecting the foundations of the so-called Pre-Parthenon beneath the Periclean temple⁷⁹. The temple was cleared of ruins in 1844, when the small mosque⁸⁰ inside it partially collapsed and was demolished. The first restoration projects had already begun in 1841.

The ruins of the small monopteral temple east of the Parthenon which had been dedicated to the cult of Rome and Augustus came to the attention of only a few travelers. The inscription on the architrave was copied by Cyriacus of Ancona, but Stuart and Revett’s editor attributed it to a pedestal base rather than to a temple of Augustus⁸¹. These architraves were also illustrated in a view of the Parthenon from the east by Rey in 1843⁸².

73. Γεννάδιος 1997, 143. Τσιγκάκου 2007, 54.

74. Palagia 1993, 11-12. Palagia 2005, 227, pl. II (with an illustration of the engraving by Pars of the excavation in front of the west side to recover the fallen sculptures).

75. For a depiction of some of these in the British Museum, see Wordsworth 1840, 98. In all, Elgin removed and transferred to London 19 pedimental sculptures, 15 metopes from the south side, and 56 sawed-off slabs (70 m.) from the frieze.

76. Dodwell 1819, 323-329. Clarke 1818, 225, note 1. Dodwell illustrated the removal of the 6th metope from the east on the south side on 31-7-1801 (Camp 2013, cat. no. 4).

77. See indicatively Γεννάδιος 1997, 60 ff., 80 ff.

78. Hughes 1820, 261, translated by Gennadios (Γεννάδιος 1997, 99).

79. Stuart, Revett 1787, 42 (they mention the Piraeus limestone sub-foundation of the early 5th c. BC temple beneath the steps of the Parthenon). Dodwell (Dodwell 1819, 331) notes that the Turks removed some slabs from the cella of the Parthenon, revealing the foundation of the old temple.

80. This mosque was used for the temporary storage of antiquities, Κόκκου 2009, 164, fig. 65.

81. Stuart, Revett 1787, 36, note e.

82. Rey 1867, pl. XXIII.

λέξει ο Fauvel για λογαριασμό του μαρκησίου Choisel-Gouffier το 1788-1789⁷², του οποίου βέβαια ο στόχος ήταν να αφαιρέσει πολύ περισσότερα κομμάτια για να τα μεταφέρει στο Λούβρο.

Η επόμενη μεγάλη καταστροφή του μνημείου μετά από εκείνη του Μοροζίνι έγινε στη στροφή στον 19ο αιώνα από τον Λόρδο Έλγιν, ο οποίος ορίστηκε πρέσβης της Μεγάλης Βρετανίας στην Υψηλή Πύλη το 1799. Το 1800 το επιτελείο των τεχνικών του, με αρχιτέκτονες τους Ittar και Balestra, ζωγράφο τον Iwanonitch και επικεφαλής τον τοπιογράφο Lusieri, μετέβη στην Αθήνα για την κατασκευή εκμαγείων των γλυπτών του Παρθενώνα. Τελικά, με στόχο «να σώσει τα γλυπτά του Παρθενώνα από τυχόν βανδαλισμούς εκ μέρους των Τούρκων», ο Έλγιν καταφέρνει στις 6-7-1801 να αποσπάσει από τον σουλτάνο Σελίμ Γ' ένα φερμάνι, το οποίο του παραχωρούσε την άδεια «ν' αντιγράψει και να λάβει ακόμη μεθ' αυτού πέτρας, ας ήθελεν εύρη ανασκάπτων περί τους ναούς των ειδώλων»⁷³. Η επιχείρηση αποξήλωσης των μετοπών του Παρθενώνα ξεκίνησε στο τέλος του ίδιου μήνα, ενώ παράλληλα πολλά θραύσματα γλυπτών που είχαν αποκολληθεί από τον βομβαρδισμό του Μοροζίνι ξεθάφτηκαν κατά τις ανασκαφές μπροστά από τη δυτική όψη ή αποτοιχίστηκαν από νεότερα κτίσματα⁷⁴, ενώ το 1802-1803 αποκαθλώθηκαν τα γλυπτά των αετωμάτων⁷⁵, με ελάχιστες εξαιρέσεις. Οι Clarke και Dodwell, που ήταν παρόντες στις εργασίες αποξήλωσης, περιγράφουν τη διαδικασία, καθώς και τις αποδοκιμασίες Ελλήνων και Τούρκων σε περίπτωση ακούσιων ή εκούσιων καταστροφών, οι οποίες δεν έλειπαν προκειμένου τα γλυπτά να αποσπασθούν ευκολότερα από το μνημείο, όπως μαρτυρούν και ορισμένες απεικονίσεις του επιτελείου του Lusieri την ώρα που αποκολλούν κάποιο γλυπτό⁷⁶. Η εικόνα του μνημείου απογυμνωμένου από τα γλυπτά του (εικ. 79) συγκλόνισε όχι μόνον τους ντόπιους, αλλά και πολλούς ξένους, που άσκησαν αυστηρή κριτική στον Λόρδο Έλγιν⁷⁷. «Ότε μετέβημεν εις το νότιον μέρος του ιερού της Αθηνάς, σφόδραν μας ενεποίησεν εντύπωσιν η αξιοθρήνητος ανατροπή και ερείπωσις, η γενομένη κατά την επ' εσχάτων λαφυραγώγησιν», αναφέρει χαρακτηριστικά το 1813 ο Βρετανός λόγιος ιερέας Th. Hughes⁷⁸. Κλείνοντας τις εντυπώσεις των περιηγητών για τον Παρθενώνα, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι η παρατηρητικότητα και η εμμονή στην πιστότητα ορισμένων τούς οδήγησε και στην ανίχνευση των θεμελίων του λεγόμενου Προπαρθενώνα κάτω από τον Περίκλειο ναό⁷⁹. Ο ναός απαλλάχθηκε από τα ερείπια το 1844,

72. Gallo 2009, 15.

73. Γεννάδιος 1997, 143. Τσιγκάκου 2007, 54.

74. Palagia 1993, 11-12. Palagia 2005, 227, πίν. II (με απεικόνιση χαρακτηριστικού Pars με ανασκαφή μπροστά στη δυτική πλευρά για ανάκτηση γκρεμισμένων γλυπτών).

75. Βλ. απεικόνιση κάποιων εξ αυτών στο Βρετανικό Μουσείο, Wordsworth 1840, 98. Συνολικά, ο Έλγιν αποξήλωσε και φυγάδευσε στο Λονδίνο 19 εναέτια γλυπτά, 15 μετόπες της νότιας πλευράς και 56 προιονισμένες πλάκες (70 μ.) της ζωφόρου.

76. Dodwell 1819, 323-329. Clarke 1818, 225, σημ. 1. Ο πρώτος

απεικονίζει την αποκόλληση της 6ης από τα ανατολικά μετόπης της νότιας πλευράς στις 31-7-1801 (Camp 2013, αρ. κατ. 4).

77. Βλ. ενδεικτικά Γεννάδιος 1997, 60 κ.ε., 80 κ.ε.

78. Hughes 1820, 261, μετάφραση Γενναδίου (Γεννάδιος 1997, 99).

79. Stuart, Revett 1787, 42 (αναφέρουν υποθεμελίωση από πειραϊκό λίθο του ναού του πρώιμου 5ου αιώνα κάτω από τα σκαλιά του Παρθενώνα). Ο Dodwell (Dodwell 1819, 331) αναφέρει ότι οι Τούρκοι αφαίρεσαν κάποιες πλάκες του σηκού του Παρθενώνα και αποκαλύφθηκε η θεμελίωση του παλιού ναού.

81. Το Ερέχθειο,
εικονογράφηση στο
Edward Dodwell,
Views in Greece,
Λονδίνο 1821
(βλ. αρ. κατ. 40)

81. *The Erechtheion*,
illustration in
Edward Dodwell,
Views in Greece,
London 1821
(see cat. no. 40)

όταν και το μικρό τζαμί⁸⁰ στο εσωτερικό του Παρθενώνα κατέρρευσε εν μέρει και κατεδαφίστηκε, ενώ οι πρώτες αναστηλωτικές εργασίες είχαν ήδη ξεκινήσει το 1841.

Τα ερείπια του μονόπτερου ναΐσκου που είχε αφιερωθεί στη λατρεία της Ρώμης και του Αυγούστου στα ανατολικά του Παρθενώνα υπέπεσαν στην αντίληψη ελάχιστων περιηγητών. Η επιγραφή του επιστυλίου αντιγράφηκε από τον Κυριακό της Αγκώνας, ο εκδότης των Stuart και Revett όμως την αποδίδει σε βάθρο και όχι σε ναό του Αυγούστου⁸¹. Τα επιστύλια αυτά απεικονίζονται και στην άποψη από τα ανατολικά του Παρθενώνα από τον Rey το 1843⁸².

Το Ερέχθειο είναι ο τελευταίος ναός της Ακρόπολης που διασώθηκε σε σχετικά καλή κατάσταση, παρά τις διαδοχικές του χρήσεις, ως τρίκλιτης βασιλικής αφιερωμένης στον Σωτήρα Χριστό από τον 7ο αιώνα και ως κατοικίας του Λατίνου επισκόπου από τον 13ο αιώνα με μετατροπή του ανατολικού τμήματος σε τριώροφη πτέρυγα και τοίχους στα μετακίονια του βόρειου προστώου, αλλά και ανάμεσα στις Καρυάτιδες του νότιου προστώου. Την εποχή της τουρκοκρατίας οι κατοικίες των φρουρών στην Ακρόπολη κρύβουν το κτίσμα, με αποτέλεσμα στις απεικονίσεις της Ακρόπολης από τα βόρεια αυτό να μην ξεχωρίζει ανάμεσά τους⁸³ (εικ. 54). Οι Spon και Wheeler είναι οι πρώτοι που περιγράφουν τον ναό, τον ταυτίζουν με τον ναό προς τιμήν της Αθηνάς Πολιάδος και της Πανδρόσου, σημειώνουν ότι το βόρειο προστώο χρησιμοποιείται ως χαρέμι του δισδάρη και αναφέρουν ότι κάποιες από τις Καρυάτιδες θα ήταν οι τρεις Χάριτες του Σωκράτη⁸⁴, εκτίμηση που καθιερώθηκε για έναν αιώνα περίπου στα περιηγητικά συγγράμματα. Ο Magni περιγράφει επίσης το μνημείο, αναφέροντας παραδόξως τέσσερα αγάλματα Κορών⁸⁵, ενώ όλοι οι μεταγενέστεροι περιηγητές αναφέρουν πέντε: η Καρυάτιδα της ανατολικής πλευράς είχε ήδη χαθεί στις αρχές του 18ου αιώνα⁸⁶, βρέθηκε δε σε κομμάτια στην ανασκαφή του Ερεχθείου από τον Πιττάκη το 1837-1838 και, αφού συμπληρώθηκε σε μάρμαρο το κατώτερο τμήμα του κορμού και το κεφάλι της από τον γλύπτη Andreoli, τοποθετήθηκε στο μνημείο το 1846-1847 από τον A. Piccard⁸⁷. Στα μέσα του 18ου αιώνα το κεντρικό τμήμα του ναού βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση, χωρίς στέγη και μισοθαμμένο από τις επιχώσεις⁸⁸, ενώ το βόρειο προστώο έχει μετατραπεί σε πυριτιδαποθήκη. Το επιτελείο του Έλγιν το 1801 καθαρίζει τις Καρυάτιδες από τα ενδιάμεσα τοιχία, προκειμένου να διαλέξει την καλύτερα σωζόμενη για να τη μεταφέρει στο Λονδίνο, τοποθετώντας στη θέση της έναν πλινθόκτιστο πεσσό (εικ. 81),

80. Το τζαμί αυτό χρησιμοποιήθηκε για την προσωρινή φύλαξη αρχαίων, Κόκκου 2009, 164, εικ. 65.

81. Stuart, Revett 1787, 36, σημ. ε.

82. Rey 1867, πίν. XXIII.

83. Χάρτης του μηχανικού Miller στα αρχεία του Marburg, βλ. Omont 1898, 11, πίν. XXXIII. Χάρτης του μηχανικού Verneda στα αρχεία της Βενετίας (βλ. Omont 1898, 12, πίν. XXXIV). Χάρτης του μηχανικού Verneda, στο Fanelli 1707, 342-43 (εικ. 54).

84. Spon 1679, 122-123. Wheeler 1682, 364-365.

85. Magni 1688, 56-57.

86. Pococke 1745, 164, πίν. LXVIII. Dalton 1751-1752, πίν. 12-15. Le Roy 1758, 10-11, πίν. V. Stuart, Revett 1787, κεφ. II, πίν. XIX, XXVII (με ανασκαφή για λογαριασμό τους μπροστά στο νότιο προστώο).

87. Μαλλούχου-Tufano 1998, 28, σημ. 66, 33.

88. Stuart, Revett 1787, 69.

The Erechtheion was the last temple on the Acropolis that survived in relatively good condition, despite its successive uses as a three-aisle basilica dedicated to Christ the Savior in the 7th century, and as the residence of the Latin Bishop from the 13th with the conversion of its eastern part into a three-storied wing with walls in the intercolumniations of the north porch as well as between the Caryatids on the south porch. During the period of Ottoman rule, the houses of the guards on the Acropolis hid the building, with the result that in depictions of the Acropolis from the north it could not be made out among them⁸³ (fig. 54). Spon and Wheeler were the first to describe the temple, identifying it as that in honor of Athena Polias and Pandrosos. They noted that the north porch was used as the harem of the *dizdar*, and mentioned that some of the Caryatids would have been the three Graces of Socrates⁸⁴, an assessment which became established for about a century in travelers' writings. Magni also described the monument, referring rather surprisingly to four statues of Korai⁸⁵, while all later travelers mention five — the Caryatid on the east side had already been lost in the early 18th century⁸⁶. She was found in pieces in the excavation of the Erechtheion by Pittakis in 1837-1838, and after the lower part of her torso and head were repaired in marble by the sculptor Andreoli, she was placed back on the monument in 1846-1847 by A. Piccard⁸⁷.

83. Map by the engineer Miller in the archives of Marburg, see Omont 1898, 11, pl. XXXIII. Map by the engineer Verneda in the Venetian state archives, see Omont 1898, 12, pl. XXXIV. Map by the engineer Verneda, in Fanelli 1707, 342-343 (fig. 54).

84. Spon 1679, 122-123. Wheeler 1682, 364-365.

85. Magni 1688, 56-57.

86. Pococke 1745, 164, pl. LXVIII. Dalton 1751-1752, pls. 12-15. Le Roy 1758, 10-11, pl. V. Stuart, Revett 1787, ch. II, pls. XIX, XXVII (showing an excavation carried out on their behalf in front of the south porch).

87. Μαλλούχου-Tufano 1998, 28, note 66, 33.

82. Αναθηματικό ανάγλυφο θεραπευτή θεού με σκηνή εγκοίμησης, αρ. ευρ. 1841. Βρέθηκε στις ανασκαφές του 1838-1839 στα ανατολικά του Ερεχθείου. Η ακριβής αρχική θέση ανίδρυσής του δεν είναι γνωστή. Β' μισό 4ου αι. π.Χ. (αρ. κατ. 39)

82. Votive relief to a healing god showing a scene of *enkoimesis*, inv. no. 1841.

Found in the excavations of 1838-1839 east of the Erechtheion.

The exact site where it was erected is unknown. Second half of the 4th c. BC (cat. no. 39)

μαζί δε απομακρύνει και τον βόρειο κίονα της ανατολικής πρόστασης, ο οποίος, όταν αποξηλώθηκε, συμπάρεσυρε τμήμα του επιστυλίου του ναού⁸⁹. Οι καταστροφές του μνημείου όμως δεν τελειώνουν εδώ: κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και ενώ οι Τούρκοι πολιορκούσαν την Ακρόπολη τον Ιανουάριο του 1827, βομβάρδισαν τον ναό, στο βόρειο προστώο του οποίου είχαν οι Έλληνες τοποθετήσει πυρομαχικά, ενώ εκεί είχε ζητήσει καταφύγιο και η οικογένεια του Γκούρα, η οποία βρήκε φρικτό θάνατο⁹⁰. Καταστράφηκε η στέγη του βόρειου προστώου και το μεγαλύτερο τμήμα του δυτικού τοίχου εκτός από τους κεντρικούς ημικίονες⁹¹. Η τέταρτη από τα δυτικά Καρυάτιδα με τμήμα του επιστυλίου κατέπεσε, ήλθε όμως πάλι στο φως στις ανασκαφές του Πιττάκη του 1837-1838 και επανατοποθετήθηκε στη θέση της κατά τις εργασίες αναστήλωσης του ιδίου το 1838-1840⁹². Στις ανασκαφές αυτές στα ανατολικά του Ερεχθείου το 1838-1839 βρέθηκε και το αναθηματικό ανάγλυφο αρ. ευρ. 1841⁹³ (εικ. 82), το οποίο και σχεδιάστηκε επί τόπου από τον Th. Hansen το 1839⁹⁴. Τέλος, κατά τις εργασίες αναστήλωσης του μνημείου το 1846-1847 απομακρύνθηκε ο πλίνθινος πεσσός που είχε κτιστεί στη θέση της διαρπαγείας από τον Έλγιν Καρυάτιδας και τοποθετήθηκε στη θέση του το εκμαγείο της ίδιας (εικ. 13) που είχε σταλεί από το Βρετανικό Μουσείο την άνοιξη του 1845⁹⁵. Με τον τρόπο αυτό «αποκαταστάθηκε» αισθητικά το έργο του Έλγιν (*orpus Elgin*), όπως δήλωνε η επιγραφή που είχε χαράξει ένας επισκέπτης για να χαρακτηρίσει τον πλίνθινο πεσσό, το υποκατάστατο της Καρυάτιδας. Η ηθική αποκατάσταση, όμως, στη συνείδηση των Ελλήνων δεν έχει ακόμα επιτευχθεί...

89. Dodwell 1819, 352. Pomardi 1820, 121. Wordsworth 1840, 144. Σε δύο σχέδια του Dodwell του 1805 (Camp 2013, αρ. κατ. 54-55), η Καρυάτιδα έχει πλέον απομακρυνθεί, η ανατολική πρόσταση όμως είναι στην κατάσταση που την είχε δει στην πρώτη του επίσκεψη, το 1801.

90. Κόκκου 2009, 38.

91. Wordsworth 1840, 143.

92. Μαλλούχου-Tufano 1998, 28, σημ. 66. Βλ. απεικόνιση στο Du Moncel 1984, 33 (του 1843).

93. Καλτσάς 2001, 225, αρ. 473. Το ανάγλυφο, του β' μισού του 4ου αι. π.Χ., απεικονίζει σκηνή εγκοίμησης ασθενούς, δίπλα στον οποίο στέκει νεαρός θεός. Στο ανάγλυφο σε δεύτερη χρήση είχε χαραχθεί επιγραφή που το συνδέει με το Ασκληπιείο στη Νότια κλιτύ της Ακρόπολης, δεν γνωρίζουμε όμως σε ποιο ιερό θεραπευτού θεού είχε αρχικά ανιδρυθεί, βλ. σχετικά Δεσπίνης 2013, 84, 90-91, αρ. 10.

94. Σχέδιο με μολύβι στην Ακαδημία Καλών Τεχνών της Βιέννης, Συλλογή Γραφικών Τεχνών, Κατάλοιπα Χάνσεν. Φέρει χρονολογία και υπογραφή «Akropolis: August 1839. TH» (Κασιμάτη, Πανέτσος 2014, 54, 196, αρ. κατ. 7.1).

95. Μαλλούχου-Tufano 1998, 33, σημ. 93 και 99. Το εκμαγείο ήταν από τεχνητό λίθο. Σύμφωνα με τον Dodwell (Dodwell 1819, 353), ο κόμης Guilford είχε στείλει νωρίτερα εκμαγείο προς αντικατάσταση της διαρπαγείας Καρυάτιδας, το οποίο όμως δεν είναι βέβαιο εάν τοποθετήθηκε ποτέ στο μνημείο: ο Γεννάδιος (Γεννάδιος 1997, 242-243) σημειώνει ότι κατά την επίσκεψή του στην Αθήνα τον Σεπτέμβριο του 1824 ο ναυτικός ιατρός W. Black εντόπισε στην αυλή της οικίας του Άγγλου προξένου, μεταξύ άλλων γλυπτών, το πήλινο αντίγραφο της Καρυάτιδας που είχε στείλει ο Έλγιν, θραυσμένο σε κομμάτια — το αντίγραφο αυτό δεν πρόλαβε προφανώς ποτέ να στηθεί στην Ακρόπολη.

In the mid-18th century, the central part of the temple was in a ruinous state, missing its roof and half-buried by fill⁸⁸, while the north porch had been turned into a powder magazine. In 1801, Elgin's staff cleared the Caryatids of the intervening walls so that he could choose the one that was best preserved and transfer it to London, setting in its place a brick pilaster (fig. 81) and removing with it the north column of the east portico, which when dismantled pulled part of the temple's architrave down with it⁸⁹. But the damage to the monument did not end here: when the Turks were besieging the Acropolis in January of 1827 during the Greek War of Independence, they shelled the temple, on the north porch of which the Greeks had set ammunition, and the Gouras' family, who had sought refuge there, met a horrible death⁹⁰. The roof of the north porch and most of the west wall apart from the central half-columns were destroyed⁹¹. The Caryatid standing fourth from the west fell together with part of the architrave, though it came to light again in the excavations by Pittakis in 1837-1838 and was repositioned during restoration work by the same excavator in 1838-1840⁹². The votive relief inv. no. 1841⁹³ (fig. 82) was also found in the excavations east of the Erechtheion in 1838-1839 and it was drawn *in situ* by Th. Hansen in 1839⁹⁴. Finally, during restoration of the monument in 1846-1847, the brick pillar which had been built in place of the Caryatid looted by Elgin was removed, and in its place was set a cast of the Caryatid (fig. 13) sent from the British Museum in the spring of 1845⁹⁵. In this way, there was an aesthetic "restoration" of the work of Elgin (*opus Elgin*), as the inscription carved by a visitor to characterize the Caryatid's substitute — the brick pillar — stated. But in the minds of the Greeks, moral restoration has yet to be achieved...

88. Stuart, Revett 1787, 69.

89. Dodwell 1819, 352. Pomardi 1820, 121. Wordsworth 1840, 144. In two drawings by Dodwell dating to 1805 (Camp 2013, cat. nos. 54-55), the Caryatid had been removed, though the east portico was in the same condition he had seen it on his first visit in 1801.

90. Κόκκου 2009, 38.

91. Wordsworth 1840, 143.

92. Μαλλούχου-Tufano 1998, 28, note 66. See the illustration in Du Moncel 1984, 33 (in 1843).

93. Κατσάς 2001, 225, no. 473. The relief, which dates to the second half of the 4th c. BC, depicts an *enkoimesis* scene of a patient beside whom stands a youthful god. An inscription had been carved on the relief when it was re-used that links it with the Asclepieion on the South Slope of the Acropolis, but we do not know at which sanctuary of a healing god it was originally erected, see Δεσπίνης 2013, 84, 90-91, no. 10.

94. Drawing with pencil in the Academy of Fine Arts, Wien, Collection of Graphic Arts, Hansen's residues. It bears a chronology and signature "Akropolis: August 1839. TH" (Κασιμάτη, Πανέτσος 2014, 54, 196, cat. no. 7.1).

95. Μαλλούχου-Tufano 1998, 33, notes 93 and 99. The cast was of artificial stone. According to Dodwell (Dodwell 1819, 353), Count Guilford had earlier sent a cast to replace the pilaged Caryatid, but it is uncertain whether this cast was ever set on the monumen: Gennadios (Γεννάδιος 1997, 242-243) noted that during the naval physician W. Black's visit to Athens in September 1824, he found among other sculptures in the courtyard of the home of the English consul the terracotta copy of the Caryatid "which Elgin had sent", broken into pieces — this copy apparently never managed to be set up on the Acropolis.

83. Richard Banks
Harraden (1778-1862),
*Άποψη της Αθήνας από
τον λόφο των Μουσών*,
1828, ελαιογραφία
(αρ. κατ. 46)

83. Richard Banks
Harraden (1778-1862),
*View of Athens from
the Muses Hill*,
1828, oil painting
(cat. no. 46)

Ο λόφος των Μουσών (Μουσείο)

Ο λόφος των Μουσών αποτελεί έναν βραχώδη σχηματισμό ύψους 161 μ. στα νοτιοδυτικά της Ακρόπολης, ο οποίος κατά τη μυθική μάχη των Αθηναίων εναντίον των Αμαζόνων την εποχή του Θησέα υπήρξε θέατρο αιματηρών μαχών (Πλούταρχος, *Θησέας* 27.1). Το όνομα του λόφου είναι αρχαίο και συνδέεται είτε με τις Μούσες, θεότητες προστάτιδες των τεχνών, είτε με τον μυθικό αοιδό Μουσαίο, που σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές έζησε, πέθανε και τάφηκε στον λόφο (Αρριανός, *Κυνηγετική* 35· Πausanias 1.25.8). Μετά τους Περσικούς πολέμους ο λόφος εντάχθηκε στην οργανωμένη πόλη των κλασικών χρόνων, η οποία περιβαλλόταν από το Θεμιστόκλειο τείχος (479-478 π.Χ.) και αποτέλεσε κομβικό σημείο της οχύρωσης, όταν ο Κίμων και ο Περικλής ανήγειραν το Φαληρικό και τα Μακρά τείχη (περί τα μέσα του 5ου αι. π.Χ.), τα οποία συνέδεσαν την Αθήνα με τα λιμάνια του Φαλήρου και του Πειραιά. Περί το 330 π.Χ. ένα νέο τείχος, το Διατείχισμα, κατασκευάστηκε για να προστατεύσει την πόλη από τον επερχόμενο Μακεδονικό κίνδυνο. Στην περίοπτη κορυφή του λόφου των Μουσών, απέναντι από την Ακρόπολη, τάφηκε ο Γάιος Ιούλιος Φιλοπάππος τον 2ο αι. μ.Χ. Το μαρμάρινο ταφικό μνημείο του κυριάρχησε από τότε στο τοπίο. Η στρατηγική σημασία του λόφου απέναντι από την Ακρόπολη δεν αγνοήθηκε στην περίοδο της τουρκοκρατίας. Κατά τον τουρκοβενετικό πόλεμο, τα κανόνια του Μοροζίνι που ανατίναξαν τον Παρθενώνα στις 26-9-1687 είχαν στηθεί στον λόφο των Μουσών και στην Πνύκα. Η ανατίναξη του Παρθενώνα από τον Μοροζίνι απεικονίζεται σε υδατογραφία του Ενετού μηχανικού G. M. Verneda. Σε όλη τη διάρκεια του 18ου και του 19ου αιώνα υπάρχουν αρκετές πληροφορίες και αποτυπώσεις του βραχώδους αρχαιολογικού τοπίου από τους περιηγητές, ενώ η πρώτη συστηματική αποτύπωση του αναγλύφου και των αρχαίων λαξευμάτων επιχειρείται το 1856 από τον Emil Burnouf, ο οποίος κάνει πολύτιμες παρατηρήσεις για την πολεοδομική συγκρότηση της αρχαίας εγκατάστασης. Μια γενική άποψη του λόφου των Μουσών με το μνημείο του Φιλοπάππου απεικονίζεται επίσης στο Πανόραμα της Αθήνας του Otto Magnus von Stackelberg (χαρακτικό, Παρίσι 1834).

Η περιήγηση στον λόφο των Μουσών με προορισμό το μνημείο του Φιλοπάππου στην κορυφή του ξεκινούσε τότε, όπως και σήμερα, από την εκκλησία του **Αγίου Δημητρίου του Λουμπαρδιάρη**¹. Το επίθετο

1. *ΑΠΑ* 7 (2004), 13-14.

STROLLING SOUTH OF THE ACROPOLIS

Evridiki Leka

HILL OF THE MUSES, PHILOPAPPOS MONUMENT,
MONUMENT OF LYSICRATES,
SOUTH SLOPE OF THE ACROPOLIS

The hill of the Muses (Mouseion)

The hill of the Muses was a rocky formation 161 m. high southwest of the Acropolis. It was the site of bloody fighting during the mythical battle of the Athenians and Amazons in the age of Theseus (Plutarch, *Theseus* 27.1). The hill's name was associated either with the Muses, the deities-patrons of the arts, or with the mythical bard Mousaios, who according to the ancient sources lived, died, and was buried on the hill (Arrian, *Cynegeticus* 35; Pausanias 1.25.8). After the Persian wars, the hill was included in the organized Classical city, surrounded by the Themistoclean wall (479-478 BC). It formed a critical point in the fortifications when Kimon and Pericles erected the Phaleric wall and the Long Walls (around the mid-5th c. BC) linking Athens with the harbors of Phaleron and Piraeus. Around 330 BC a new wall, the *Diateichisma*, was built to protect the city from the imminent danger posed by the Macedonians. In the 2nd c. AD, Gaius Julius Philopappos was buried on the prominent summit of the hill of the Muses across from the Acropolis. Since that time, his marble funerary monument has dominated the landscape. The hill's strategic importance across from the Acropolis was not ignored during the period of Turkish rule. During the Turco-Venetian war, Morosini's cannons, which blew up the Parthenon on 26 September 1687, had been set up on the hill of the Muses and the Pnyx. Morosini's shelling of the Parthenon was depicted in a watercolor by the Venetian engineer G. M. Verneda. Throughout the 18th and 19th centuries, travelers provided a considerable amount of information and depictions of the rocky archaeological site, while the first systematic survey of the terrain and the ancient rock carvings was attempted in 1856 by Emil Burnouf, who made valuable observations about the urban setting of the ancient installations. A general view of the hill of the Muses and the monument of Philopappos was also depicted in the Panorama of Athens by Otto Magnus von Stackelberg (engraving, Paris 1834). A tour of the hill of the Muses heading for the Philipappos Monument at its summit started out then — as now — from the church of **Agios Dimitrios Loumbardiari**¹. The epithet “Loumbardiari” meant “bombardier”; according to popular tradition, it was connected with a miracle on the eve of the Saint's celebration during the years 1640-1650, when he protected his church from the cannonades of Yusuf, the Turkish governor of the

1. *AIA* 7 (2004), 13-14.

«Λουμπαρδιάρης» σημαίνει «κανονιέρης» και, σύμφωνα με τη λαϊκή παράδοση, σχετίζεται με θαύμα την παραμονή της γιορτής του αγίου στα έτη 1640-1650, όταν προστάτευσε την εκκλησία του από τους κανονιοβολισμούς του Τούρκου διοικητή της Ακρόπολης Γιουσούφ. Σύμφωνα με άλλη εκδοχή, το επίθετο προέρχεται από κάποιον Λομβαρδό, που είχε κάποια σχέση με την περιοχή. Η οικοδόμηση της εκκλησίας τοποθετείται στον 12ο αιώνα και συνδέεται πιθανώς με την τελευταία φάση του Διατειχίσματος. Στο πέραςμα των αιώνων η εκκλησία υπέστη πολλές αλλαγές. Η σημερινή μορφή της οφείλεται στην αναστήλωση της μεταβυζαντινής φάσης του 16ου αιώνα. Στο εσωτερικό του ναού διατηρούνται τοιχογραφίες, οι οποίες χρονολογούνται από την κτητορική επιγραφή στο 1735. Η προσθήκη του νάρθηκα και οι διακοσμήσεις της εσωτερικής τοιχοποιίας με λαϊκότεροπα μοτίβα ανήκουν στις επεμβάσεις του αρχιτέκτονα Δ. Πικιώνη (1954-1957).

Απέναντι από την εκκλησία του Αγίου Δημητρίου Λουμπαρδιάρη ήταν ορατά τα κατάλοιπα μιας πύλης του Διατειχίσματος, η οποία σημειώνεται από τους περιηγητές και τους πρώτους τοπογράφους και ταυτίζεται είτε με την Πειραιϊκή πύλη είτε με τις Μελιτίδες πύλες, που αναφέρονται από τους αρχαίους συγγραφείς². Πρόκειται για τη νότια και σημαντικότερη πύλη του τείχους, η οποία ήταν τοποθετημένη στο σημείο σύγκλισης των δύο λόφων, Μουσών και Πνύκας, από όπου διερχόταν η *διὰ Κοίλης οδός*. Ο νότιος τομέας της πύλης ανασκάφηκε το 1937 από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών και ταυτίστηκε με το *Δίπυλον υπὲρ τῶν Πυλῶν* που αναφέρεται στο ψήφισμα του Δημοχάρη του 307/306 π.Χ.³. Σήμερα η ταύτιση αυτή αμφισβητείται⁴. Η πύλη χαρακτηρίζεται από πέντε οικοδομικές φάσεις που αντιστοιχούν σε αυτές του Διατειχίσματος. Η κατασκευή της τοποθετείται στο β' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. και μια ριζική ανακατασκευή στο β' τέταρτο του 2ου αι. π.Χ. Μετά από μια περίοδο ερείπωσης κατά το α' μισό του 1ου αι. μ.Χ., η πύλη αποκαταστάθηκε στην εποχή του αυτοκράτορα Βαλεριανού (253-260 μ.Χ.). Άλλες δύο επεμβάσεις ανάγονται στην Ιουστινιάνεια και στη βυζαντινή εποχή. Σήμερα είναι ορατός μόνον ο νότιος τοίχος του αντίστοιχου πύργου. Το υπόλοιπο κομμάτι της πύλης έχει καλυφθεί από τον λιθόστρωτο δρόμο του Πικιώνη και την εκκλησία του Αγίου Δημητρίου Λουμπαρδιάρη. Η πύλη ήταν σε χρήση έως και τον 12ο αιώνα, όταν ιδρύθηκε στην ίδια θέση ο μικρός ναός του στρατιωτικού Αγίου Δημητρίου Λουμπαρδιάρη, που συνέχισε στους βυζαντινούς χρόνους την αρχαία παράδοση της προστασίας των πυλών. Ανατολικά του ιερού του βυζαντινού ναού, εσωτερικά του βόρειου πύργου του «Δίπυλου υπὲρ των Πυλών» και δίπλα στην αρχαία οδό Κοίλης αποκαλύφθηκε το 1956 ένα μικρό ιερό σε μορφή ναΐσκου, το οποίο θεωρείται σύγχρονο του Διατειχίσματος⁵. Ο ναΐσκος ήταν πιθανώς αφιερωμένος στον Ηρακλή (μαζί με την Αθηνά και τον Δήμο) ή/και στον Αίαντα,

2. Stuart, Revett 1794, III, 6, πίν. 1. Dodwell 1819, I, 385, 393, 400. Pittakis 1835, 446, 451, 453-454. Müller 1836, 50-51. Leake 1841, I, 227-235, 445. Burnouf 1856, 68, 80.

3. IG II² 463 + *Athenian Agora* XVI, αριθ. 109 = Maier 1959, I, αρ. 11. Judeich 1931, 161. Thompson, Scranton 1943, 317-

324, 352-356. Χαριτωνίδης 1979, 187. *AIA* 7 (2004), 11-13.

4. Gruben 1970, 126, σημ. 14. Travlos 1971, 160-161 (Πύλη XIV). Ruppenstein 1997. Δακουρά-Βογιατζόγλου 2009, 220-222. Greco 2011, 355-357 (D. Marchiandi).

5. Χαριτωνίδης 1979, 165.

Acropolis. Another version has it that the epithet comes from a Lombard who had some connection with the area. The church's construction is dated to the 12th century, and was probably linked with the final phase of the Diateichisma. It was subjected to many alterations over the course of centuries. Its modern form is owed to the restoration of the Post-Byzantine phase of the 16th century. There are surviving wall paintings in its interior which are dated by the founder's inscription to 1735. The addition of the narthex and the decoration of the interior wall with naïve motifs belong to interventions by the architect D. Pikionis (1954-1957).

Opposite the church of Agios Dimitrios Loumbardiari, the remains of one of the gates of the Diateichisma were visible. It was noted by travelers and the first topographers, and identified either with the Piraeus gate or the Melitidai gates mentioned by ancient sources². This was the wall's south and most important gate, situated at the point where the hill of the Muses and the Pnyx converged, and through which the "Koile Road" passed. The southern part of the gate was excavated in 1937 by the American School of Classical Studies and identified as the "Dipylon above the Gates" mentioned in the decree of Demochares of 307/306 BC³. Today this identification is in doubt⁴. The gate was characterized by five building phases corresponding to those of the Diateichisma itself. Its construction is placed in the third quarter of the 3rd c. BC, with a radical reconstruction in the second quarter of the 2nd c. BC. Following a period of neglect in the 1st c. AD, the gate was restored during the reign of the Emperor Valerian (AD 253-260). Two further interventions date to the Justinian and Byzantine eras. Only the south wall of the corresponding (south) tower is visible today. The other part of the gate has been covered by Pikionis' stone road and by the church of Agios Dimitrios Loumbardiari. This gate was in use until the 12th century, when the small church of Agios Dimitrios Loumbardiari was built at the same location, thus continuing the ancient tradition of protecting gates in Byzantine times. East of the sanctuary of the Byzantine church inside the north tower of the "Dipylon above the Gates" and beside the ancient Koile Road, a small *naiskos*-form sanctuary was uncovered in 1956 which is considered to be contemporary with the Diateichisma⁵. The *naiskos* must have been dedicated to Heracles (together with Athena and the Deme) and/or Ajax, as the eponymous hero of one of the ten tribes of Attica. In accordance with ancient practice, the two heroes probably protected this important Athenian city gate. Continuing a few meters west of the church of Agios Dimitrios Loumbardiari and south of the ancient Koile Road, visitors encountered on their left a large rectangular construction hewn out of bedrock, the so-called "**Tomb of Kimon**". The monument's identification as the family tomb of Kimon (the *Kimoneia mnēmata*)

2. Stuart, Revett, III, 1794, 6, pl. 1. Dodwell 1819, I, 385, 393, 400. Pittakis 1835, 446, 451, 453-454. Müller 1836, 50-51. Leake 1841, I, 227-235, 445. Burnouf 1856, 68, 80.

3. IG II² 463 + *Athenian Agora* XVI, no. 109 = Maier 1959, I, no. 11. Judeich 1931, 161. Thompson, Scranton 1943, 317-

324, 352-356. Χατζιωρίδης 1979, 187. *AIA* 7 (2004), 11-13.

4. Gruben 1970, 126, note 14. Travlos 1971, 160-161 (Gate XIV). Ruppenstein 1997. Δακούρά-Βογιατζόγλου 2009, 220-222. Greco 2011, 355-357 (D. Marchiandi).

5. Χατζιωρίδης 1979, 165.

ως επώνυμο ήρωα μιας από τις δέκα φυλές της Αττικής. Κατά τη συνήθεια των αρχαίων, οι δύο ήρωες προστατεύαν πιθανώς τη σημαντική πύλη της πόλης της Αθηνάς.

Προχωρώντας λίγα μέτρα δυτικά της εκκλησίας του Αγίου Δημητρίου Λουμπαρδιάρη, νότια της αρχαίας οδού Κοίλης, ο επισκέπτης συναντούσε στα αριστερά του μια μεγάλη ορθογώνια κατασκευή λαξευμένη στον φυσικό βράχο, τον λεγόμενο «**Τάφο του Κίμωνα**». Η ταύτιση του μνημείου με τον οικογενειακό τάφο του Κίμωνα (τα *Κιμώνεια μνήματα*) ανάγεται στον 19ο αιώνα και συνδέεται με την αναφορά του Ηροδότου (6.103.3) ότι *πρὸ τοῦ ἄστεος, πέρην τῆς διὰ Κοίλης καλεομένης ὁδοῦ* τάφηκε το 524 π.Χ., μαζί με τα δώδεκα ἀλογά του, ο πατέρας του Μιλτιάδη, *Κίμων* ο Πρεσβύτερος, τρεις φορές ολυμπιονίκης στο αγώνισμα της αρματοδρομίας με τέθριππο⁶. Πλησίον του μνήματος αυτού, κατά μήκος της οδού Κοίλης, τάφηκαν επίσης ο Κίμων ο Νεότερος, που πέθανε το 449 π.Χ., η αδελφή του Ελπινίκη και άλλοι συγγενείς, μεταξύ των οποίων ο Θουκυδίδης με τον πατέρα του (Πλούταρχος, *Κίμων* 4.3). Τα οστά του Θουκυδίδη, μετά τον θάνατό του στη Θράκη το 396 π.Χ., μεταφέρθηκαν και τάφηκαν στα *Κιμώνεια μνήματα*. Ο Πausanias (1.23.9) αναφέρει τον τάφο του Θουκυδίδη *οὐ πόρρῳ πυλῶν Μελιτίδων*, οι οποίες τοποθετούνται είτε βόρεια της Πνύκας είτε νότια της οδού Κοίλης. Το μνημείο αναφέρεται και από άλλες μεταγενέστερες αρχαίες πηγές, οι οποίες το τοποθετούν κοντά στις πύλες των Μελιτίδων *ἐν Κοίλῃ*. Στη νότια πλευρά του μνημείου υπάρχει δίδυμος λαξευτός τάφος του 3ου αι. μ.Χ. με την επιγραφή «Αὐτός ο τάφος ἀνήκει στον Ζωσιμιανόν· ὅποιος τον παραβιάσει θα τιμωρηθεῖ με πρόστιμο 25 δηναρίων» (*IG II² 13220*)⁷. Στο άνδρηρο πάνω από τον «Τάφο του Κίμωνα» είχε αποκαλυφθεῖ το 1899 μια επιγραφή του 4ου αι. π.Χ. (*SEG* 41.121) χαραγμένη στον βράχο, η οποία οριοθετούσε **το ιερό της Μητέρας των Θεών**, Κυβέλης⁸. Η θέση της επιγραφής δεν εντοπίζεται πλέον. Κατά μία άποψη, η επιγραφή συνδέεται με το Βουλευτήριο και τον ιερό περίβολο που ίδρυσαν οι Αθηναίοι προς τιμήν της Μητέρας των Θεών. Οι αρχαίες πηγές αναφέρουν ότι ο Φρύγας Μητραγύρτης μύησε τις Αθηναίες στη λατρεία της θεάς και για τον λόγο αυτό καταδικάστηκε σε θάνατο και ρίχτηκε στο Βάραθρο, στη χαράδρα όπου κρημνίζονταν οι καταδικασμένοι σε θάνατο για πολιτικά εγκλήματα ή για ιεροσυλία. Όπως είναι γνωστό ήδη από τον 19ο αιώνα, το Βάραθρο βρισκόταν στα βορειοανατολικά του λόφου των Νυμφών. Η θεά, οργισμένη από τον θάνατο του Μητραγύρτου, έστειλε στην πόλη λοιμό. Ο χρησμός αποκάλυψε στους Αθηναίους το αίτιο της επιδημίας και τους συνέστησε να ασκήσουν τα Μυστήρια. Διαφορετικά, θα έπρεπε να μεταφέρουν το σώμα του νεκρού σε ένα Βουλευτήριο, να στήσουν ένα άγαλμα αφιερωμένο στην Κυβέλη και να φροντίσουν να σφραγίσουν το Βάραθρο. Αν και ο μύθος συνδέεται γενικά με την ίδρυση του Μητρώου της Αγοράς, δεν αποκλείεται να σχετίζεται και με το Μητρώο της Κοίλης. Το ιερό

6. Dodwell 1819, I, 396, με αναφορά και σε τρεις σαρκοφάγους στο εσωτερικό του τάφου. Pittakis 1835, 453. Breton 1868, 325-327. Βλ. πιο πρόσφατα Müller 1987, 627.

7. Για τις νεότερες έρευνες, βλ. Judeich 1931, 409-410· Λαζαρίδου 1997, 41· Nicholson 2003, 112· Corso 2004β, 143-149·

ΑΠΑ 7 (2004) 14-15· Δακουρά-Βογιατζόγλου 2008, 259· Δακουρά-Βογιατζόγλου 2009, 220-225· Greco 2011, 359 (M. C. Monaco).

8. Curtius, Kaupert 1878, 20. Lolling 1892, 100-103, 110-111. Σκιάς 1898, 239-240. Fowler 1900, 488.

dates back to the 19th century, and was connected with Herodotus' mention (6.103.3) that the father of Miltiades, Kimon the Elder, who was three times an Olympic victor in the four-horse chariot race, was buried in 524 BC together with his twelve horses "in front of the city, across the road called 'Through the Hollow,' and ... opposite him are the mares who won the three Olympic prizes"⁶. Beside this monument and along the Koile Road, Kimon the Younger (d. 449 BC), his sister Elpinike, and other relatives including Thucydides and his father (Plutarch, *Kimon* 4.3) were also buried. After his death in Thrace in 396 BC, Thucydides' bones were transported and buried in the *Kimoneia mnēmata*. Pausanias (1.23.9) mentioned that the tomb of Thucydides was "not far from the Melitidai gates", which were situated either north of the Pnyx or south of Koile Road. The monument is also mentioned by later ancient sources, which placed it near the "Gates of the Melitidai in Koile". South of the monument was a double rock-cut tomb of the 3rd c. AD with the inscription "This tomb belongs to Zosimianos; whoever violates it will be punished with a fine of 25 denarii" (*IG II² 13220*)⁷.

On the terrace above the "Tomb of Kimon," a 4th c. BC inscription carved into the rock had been uncovered in 1899 (*SEG* 41.121) which marked the boundary of **the sanctuary of the Mother of the Gods, Cybele**⁸. The position of this inscription is no longer identifiable. According to one view, it was connected with the Bouleuterion and the sacred enclosure built by the Athenians in honor of the Mother of the Gods. The ancient sources mention that a Phrygian Metragyrtes initiated the women of Athens into the cult of the goddess, and for this reason he was condemned to death and thrown into the Barathron, the ravine into which those condemned to death for political crimes or sacrilege were flung. It has been known since the 19th century that the Barathron was northeast of the hill of the Nymphs. The goddess, enraged by the death of the Metragyrtes, visited a plague upon the city. An oracle revealed to the Athenians the cause of this epidemic, and recommended that they practice the Mysteries. Otherwise, they would have to transfer the body of the deceased to the Bouleuterion, erect a statue dedicated to Cybele, and ensure that the Barathron was sealed shut. While the myth was generally associated with the founding of the Metroon in the Agora, it may also have been related to the Metroon in the Koile. The sanctuary must have been more than 150 m. in total area, and according to the inscription have extended to the *Eptathronon* ("seven thrones"), a rectangular square lying to the southwest bounded by two low curbs cut out of bedrock. The southern, longer curb carries a series of seven rock-cut thrones; the eastern one has a bench reached by rock-cut steps. According to one view, the Eptathronon is identified as the Bouleuterion

6. Dodwell 1819, I, 396, also with a reference to three sarcophagi inside the tomb. Pittakis 1835, 453. Breton 1868, 325-327. See more recently, Müller 1987, 627.

7. For recent research, see Judeich 1931, 409-410; Λαζαρίδου 1997, 41; Nicholson 2003, 112; Corso 2004β, 143-

149; ΑΐΙΑ 7 (2004), 14-15; Δακουρά-Βογιατζόγλου 2008, 259; Δακουρά-Βογιατζόγλου 2009, 220-225; Greco 2011, 359 (M. C. Monaco).

8. Curtius, Kaupert 1878, 20. Lolling 1892, 100-103, 110-111. Σκιάς 1898, 239-240. Fowler 1900, 488.

πρέπει να είχε έκταση πάνω από 150 μ. και, σύμφωνα με την επιγραφή, να έφτανε μέχρι το **Επτάθρονο**, μια ορθογώνια πλατεία στα νοτιοδυτικά, που ορίζεται από δύο χαμηλά κράσπεδα λαξευμένα στον φυσικό βράχο. Το νότιο, μακρύτερο, κράσπεδο φέρει σειρά επτά λαξευτών θρόνων και το ανατολικό κράσπεδο φέρει θρανίο, στο οποίο οδηγούν σκαλοπάτια λαξευμένα στον βράχο. Κατά μία άποψη, το Επτάθρονο ταυτίζεται με το Βουλευτήριο του ιερού της Μητέρας των Θεών ως χώρος συγκέντρωσης και τέλεσης ιεροτελεστιών. Έχει επίσης ερμηνευθεί ως σημείο στάσης ή δικαστήριο. Στο ιερό της Μητρός πρέπει να ανήκουν δύο ενεπίγραφες κεραμίδες που βρέθηκαν κοντά στον λόφο των Μουσών (IG II² 4870) και άλλες δύο επιγραφές χαραγμένες στον βράχο κοντά στο Επτάθρονο (IG I³ 1403· SEG 41.232). Σύμφωνα με νεότερη άποψη, τα συγκεκριμένα κείμενα σχετίζονται με το έπος και τον ποιητή Μουσαίο⁹.

Απέναντι από τον «Τάφο του Κίωνα» άρχιζε το ορατό τμήμα της αρχαίας οδού **Κοίλης**, που ξεκινούσε από τη βορειοδυτική πλαγιά της Ακρόπολης και οδηγούσε στον Πειραιά μέσα από τα Μακρά τείχη, όπως σημειώνεται στους χάρτες του 19ου αιώνα¹⁰. Η *διὰ Κοίλης* οδός αποτελούσε σημαντικότερο οδικό, εμπορικό και στρατηγικό άξονα, ο οποίος λειτουργούσε ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους. Η μεσαιωνική παράδοση διέσωσε τη διαδρομή ως *Μακρυτείχη* οδό, ενώ στους νεότερους χρόνους χρησιμοποιήθηκε ως πέρασμα από τα στρατεύματα του Φαβιέρου κατά την πολιορκία της Ακρόπολης το 1826. Το ορατό τμήμα της αρχαίας οδού (μήκους 500 μ.) ακολουθεί το φυσικό ανάγλυφο της βαθιάς χαράδρας ανάμεσα στους λόφους των Μουσών και της Πνύκας και οδηγεί δυτικά στην πεδιάδα, διερχόμενο από τη Δυτική πύλη του Θεμιστόκλειου τείχους. Στο δυτικό όριο του λόφου των Μουσών, η οδός αποκτούσε το μεγαλύτερο πλάτος της, περίπου 20 μ., λόγω της σύγκλισης στο σημείο αυτό οδών από διάφορες πλευρές των λόφων της Πνύκας και των Νυμφών, οι οποίες ακολουθούσαν κοινή πορεία προς τον Πειραιά μέσα από τα Μακρά τείχη. Στην ίδια περιοχή εκατέρωθεν της οδού Κοίλης έχουν αποκαλυφθεί λαξευτές κατασκευές, που αποδίδονται σε στοές, καταστήματα και αποθήκες, οι οποίες υπήρχαν συνήθως κοντά σε πύλες του τείχους¹¹. Η μεγάλη Αγορά της Κοίλης, που αναφέρεται από τους αρχαίους συγγραφείς και δύο επιγραφές του 363 π.Χ. (Ag. Inscr. 3244) και του 265 π.Χ. (Ag. Inscr. 3394), πιστεύεται ότι βρισκόταν στο πλάτωμα εκατέρωθεν της οδού Κοίλης¹². Ο χώρος ορίζεται

9. Για τις νεότερες έρευνες, βλ. Judeich 1931, 397-398· Peek 1942, 149-150· Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός 1947-1948, 94-96· Πανταζόπουλος 1947-1948, 119-121· Oikonomidis 1964, 75-76· Frapiccini 1987· Ritchie 1990, 268-271, 791-792· *Athenian Agora* XIX, 8· Πετράκος 1995· Peppas-Delmousou 1996, 105-107· AIA 7 (2004), 15· Λαζαρίδου 1997, 41· Xagorari-Gleissner 2008, 22-24· Δακουρά-Βογιατζόγλου 2009, 233· Greco 2011, 359-360 (M. C. Monaco).

10. Curtius, Kaupert 1878. Για τις νεότερες έρευνες, βλ. Lauter-Bufé, Lauter 1971, 120-122· Travlos 1971, 161, 392· Traill 1975, 12, 51· Whitehead 1986, 403· Greco 2001· Κορ-

ρές 2002· AIA 7 (2004), 16-18· Kostaki 2006, 581-584 (XV.3)· Conwell 2008, 179-181· Ficuciello 2008, 99-102 (38)· Δακουρά-Βογιατζόγλου 2008, 257-259· Δακουρά-Βογιατζόγλου 2009, 220-230· Greco 2011, 349-351 (V. Consoli).

11. Thompson, Scranton 1943, 312-316. Lauter 1982.

12. Για τις διάφορες απόψεις σχετικά με τον εντοπισμό της Αγοράς της Κοίλης, βλ. Ferguson 1938· Thompson 1938· Κακαβογιάννης 1977, 203-208· Σαλλιώρα-Οικονομάκου 1979· *Athenian Agora* XIX, 175-178 (G. Lalonde)· Lambert 1997, 96· Goette 2000, 71-73· Batino 2003· Longo 2007, 121-122.

of the sanctuary of the Mother of the Gods as a place for gatherings and the performance of rituals. It has also been interpreted as a resting-place or courtyard. Two inscribed roof tiles found near the hill of the Muses (*IG* II² 4870) and another two rock-carved inscriptions near the Eptathronon (*IG* I³ 1403; *SEG* 41.232) must have belonged to the sanctuary of the Mother. More recent opinion holds that these particular texts were associated with the epic and the poet Mousaios⁹.

Across from the “Tomb of Kimon” began the visible section of **the ancient Koile Road**, which started from the northwest slope of the Acropolis and led to Piraeus via the Long Walls, as noted on 19th-century maps¹⁰. The “road through Koile” was an extremely important commercial and strategic axis already in operation in the Archaic period. Medieval tradition has preserved the route as “Long Walls Road”, while in more recent times it was used as a passage for the troops of Favieros during the 1826 siege of the Acropolis. The visible part of the ancient road (length: 500 m.) followed the natural terrain of the deep ravine between the hills of the Muses and the Pnyx, heading west to the plain, passing through the West gate of the Themistoclean wall. At the western limits of the hill of the Muses, the road was at its widest (approx. 20 m.), due to the convergence here of roads from different sides of the hills of the Pnyx and the Nymphs, which followed the same course towards Piraeus via the Long Walls. In this area there have been uncovered rock-cut constructions on either side of Koile Road attributed to stoas, shops, and storerooms normally located near the gates of a wall¹¹. The large Agora of Koile referred to by ancient writers and by two inscriptions of 363 (*Ag. Inscr.* 3244) and 265 BC (*Ag. Inscr.* 3394) is believed to have lain on a plateau along either side of Koile Road¹². The site was delimited by a large channel with cover slabs around a square with benches, and included the ground plans of large structures with monumental staircases and small shops on the south side of the street.

The operation of the Koile Road attests to the expansion of the *asty* towards this side of the hill of the Muses from the Archaic period. Within the walled area there developed the **deme of Koile**, one of the most important Athenian demes, occupying the deep ravine between the hill of the Muses and the Pnyx. This deme experienced tremendous growth during the 5th and 4th c. BC, as attested by a large number of literary and

9. For recent research, see Judeich 1931, 397-398; Peek 1942, 149-150; Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός 1947-1948, 94-96; Πανταζόπουλος 1947-1948, 119-121; Oikonomidis 1964, 75-76; Frapiccini 1987; Ritchie 1990, 268-271, 791-792; *Athenian Agora* XIX, 8; Πετράκος 1995; Peppas-Delmousou 1996, 105-107; *AIA* 7 (2004), 15; Λαζαρίδου 1997, 41; Xagorari-Gleissner 2008, 22-24; Δακουρά-Βογιατζόγλου 2009, 233; Greco 2011, 359-360 (M. C. Monaco).

10. Curtius, Kaupert 1878. More recently, see Lauter-Bufé, Lauter 1971, 120-122; Travlos 1971, 161, 392; Traill 1975, 12, 51; Whitehead

1986, 403; Greco 2001; Κοπρές 2002: *AIA* 7 (2004), 16-18; Kostaki 2006, 581-584 (XV.3); Conwell 2008, 179-181; Ficuciello 2008, 99-102 (38); Δακουρά-Βογιατζόγλου 2008, 257-259; Δακουρά-Βογιατζόγλου 2009, 220-230; Greco 2011, 349-351 (V. Consoli).

11. Thompson, Scranton 1943, 312-316. Lauter 1982.

12. For the various opinions on the identification of the Agora of Koile, see Ferguson 1938; Thompson 1938; Κακαβogiάννης 1977, 203-208; Σαλλιώρα-Οικονομάκου 1979; *Athenian Agora* XIX, 175-178 (G. Lalonde); Lambert 1997, 96; Goette 2000, 71-73; Batino 2003; Longo 2007, 121-122.

από μεγάλο αγωγό με καλυπτήριες πλάκες γύρω από μια πλατεία με έδρανα και περιλαμβάνει κατόψεις μεγάλων κατασκευών με μνημειώδεις κλίμακες και μικρά καταστήματα στη νότια πλευρά της οδού. Η λειτουργία της διά Κοίλης οδού πιστοποιεί την επέκταση του άστεως προς την πλευρά του λόφου των Μουσών ήδη από τους αρχαίους χρόνους. Εντός της περιτειχισμένης έκτασης αναπτύχθηκε ο **δήμος της Κοίλης**, ένας από τους σημαντικότερους Αθηναίικούς δήμους, ο οποίος κατελάμβανε τη βαθιά χαράδρα ανάμεσα στον λόφο των Μουσών και την Πνύκα. Ο δήμος γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη κατά τη διάρκεια του 5ου και του 4ου αι. π.Χ., η οποία πιστοποιείται από πολυάριθμες φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες. Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα περιορίζονται σε αποσπασματικά λαξεύματα στον φυσικό βράχο, ανέκδοτα ορατά στα πρανή των λόφων εκατέρωθεν της οδού Κοίλης, τα οποία συνθέτουν την «Αθήνα ή πόλη των βράχων», όπως ονομάστηκε στο β' μισό του 19ου αιώνα από τους Γερμανούς μελετητές Curtius και Kaupert¹³. Πρόκειται για ένα πυκνό οικιστικό πλέγμα με άνδηρα, κατόψεις οικιών, πηγάδια, δεξαμενές, αγωγούς, κόγχες ιερών, κλίμακες, αυλές, πλατείες, δρόμους και μονοπάτια, όλα λαξευμένα στον ασβεστολιθικό βράχο. Όσον αφορά στην ανωδομή των διαφόρων κατασκευών, θα πρέπει να την φανταστούμε από ελαφρά υλικά, λίθους, πηλό και ξύλο, όπως αναφέρουν οι αρχαίοι συγγραφείς (Ξενοφών, *Απομνημονεύματα* 3.1.7· Βιτρούβιος 2.1.5· Πλούταρχος, *Δημοσθένης* 11.6). Τα αρχαία λαξεύματα τράβηξαν από νωρίς την προσοχή των περιηγητών και των τοπογράφων. Περιγράφονται από τους Dodwell και Leake και αποτυπώνονται με ακρίβεια από τον Burnouf¹⁴, το τοπογραφικό σχέδιο του οποίου παραμένει μέχρι σήμερα το μόνο διαθέσιμο. Λίγο μετά το 1850 ο Burnouf καταγράφει περί τις 800 οικίες, 60 δεξαμενές, καθώς και περίπου 100 τάφους ενταγμένους στον οικιστικό ιστό. Αν και σήμερα γνωρίζουμε ότι οι τάφοι αυτοί ανήκουν στην εκτεταμένη νεκρόπολη που κατέλαβε όλη την περιοχή στην ύστερη ελληνιστική και στη ρωμαϊκή εποχή, οι πρώτοι σχολιαστές τούς θεωρούσαν σύγχρονους του οικισμού, τον οποίο άλλωστε τοποθετούσαν σε μια μυθική εποχή, κατά την οποία οι χώροι κατοίκησης και ταφής δεν διαχωρίζονταν (Πλάτων, *Μένων* 315d). Ο Curtius αναγνωρίζει στον οικισμό αυτό την Αθήνα του μυθικού Πελασγού βασιλιά Κραναού, η οποία αναφέρεται στις πηγές των κλασικών χρόνων ως *ἡ Κρανάα πόλις* ή *αἱ Κρανάαι* (Αριστοφάνης, *Αχαρνές* 75· *Ὀρνιθες* 123· Ηρόδοτος 8.44.2· Αισχίνης, *Ευμενίδες* 1011)¹⁵, ενώ ο Wachsmuth υποθέτει μια αρχικά φοινικική εγκατάσταση¹⁶. Οι έρευνες που ακολούθησαν τεκμηρίωσαν τη χρονολόγηση του οικισμού στους κλασικούς χρόνους, αν και λείπει ακόμη μια επικαιροποιημένη μελέτη του χώρου¹⁷.

13. Curtius, Kaupert 1878, 17-20, πίν. III, 27, πίν. VI. Traill 1975, 12, 51.

14. Βλ. αντιστοίχως Dodwell 1819, I, 394· Leake 1841, I, 432· Burnouf 1856, 71-85.

15. Curtius 1862, 15-21. Curtius 1868, 14-17, πίν. 4-5· Curtius 1891, 25-28, 322-323, πίν. III.

16. Wachsmuth 1874, 404-445. Βλ. επίσης Dyer 1873, 6-16.

17. Για τις νεότερες έρευνες, βλ. Judeich 1931, 54, 389· Thompson, Scranton 1943, 307, σημ. 45, 312-316· Lauter 1982· *ΑΠΑ* 7 (2004), 18, 28-29· Conwell 2008, 180· Δακουρά-Βογιατζόγλου 2009· Greco 2011, 351-353 (D. Marchiandi).

epigraphic sources. The archaeological remains are confined to fragmentary bedrock cuttings, always visible on the slopes of the hills on either side of Koile Road, which made up the “Athens or city on the rocks” as it was called in the second half of the 19th century by the German scholars Curtius and Kaupert¹³. Koile was a dense residential network of terraces, ground plans of houses, wells, reservoirs, water-pipes, sanctuary niches, staircases, courtyards, squares, roads, and paths, all cut into limestone. As for the superstructures of the various constructions, we should imagine these were of light materials including stone, clay, and wood, as mentioned by ancient authors (Xenophon, *Memorabilia* 3.1.7; Vitruvius 2.1.5; Plutarch, *Demosthenes* 11.6). The ancient stone cuttings attracted early on the attention of travelers and topographers. They were described by Dodwell and Leake, and accurately recorded by Burnouf¹⁴, whose topographic plan even now remains the only one available. Shortly after 1850, Burnouf recorded around 800 houses, 60 reservoirs and about 100 graves integrated into the residential fabric. While we now know that these graves belonged to a large cemetery that occupied the entire area in Late Hellenistic and Roman times, the first commentators considered them contemporary with the settlement, which moreover they dated to a mythical age in which residential areas and burial sites were not differentiated (Plato, *Minos* 315d). Curtius recognized in this settlement the Athens of the mythical Pelasgian King Kranaos, which is referred to in Classical sources as the *Kranaa polis* or *ai Kranaai* (Aristophanes, *Acharnians* 75; *Birds* 123; Herodotus 8.44.2; Aechines, *Eumenides* 1011)¹⁵, while Wachsmuth surmised an originally Phoenician settlement¹⁶. Later research documented the settlement’s dating to the Classical age, though there is no updated study of the site¹⁷.

Construction of the Diateichisma divided the urban fabric of the deme of Koile and led to the gradual abandonment of the western part of this quarter, which remained outside the walls¹⁸. Outside the “Dipylon above the Gates” and along the length of Koile Road, there was an organized cemetery beginning in the 3rd c. BC as well as pottery workshops¹⁹. During Roman times the destruction of the Long Walls by Sulla in 86 BC led to the desertion of the residential area, which was taken up by the expanded Hellenistic cemetery. A large number of cist graves, funerary colonettes (*columellae*), and grave monuments of various types were noted in the 19th century throughout the entire area of the “Rock(y) City”²⁰. Burnouf recorded 111 graves,

13. Curtius, Kaupert 1878, 17-20, pl. III, 27, pl. VI. Trail 1975, 12, 51.

14. See correspondingly, Dodwell 1819, I, 394; Leake 1841, I, 432; Burnouf 1856, 71-85.

15. Curtius 1862, 15-21. Curtius 1868, 14-17, pls. 4-5. Curtius 1891, 25-28, 322-323, pl. III.

16. Wachsmuth 1874, 404-445. See also Dyer 1873, 6-16.

17. For modern research, see Judeich 1931, 54, 389; Thompson, Scranton 1943, 307, note 45, 312-316; Lauter

1982; *AIIA* 7 (2004), 18, 28-29; Conwell 2008, 180; Δακουρά-Βογιατζόγλου 2009; Greco 2011, 351-353 (D. Marchiandi).

18. Lauter-Bufé, Lauter 1971, 120-122.

19. Curtius, Kaupert 1878. Thompson, Scranton 1943. Χαριτωνίδης 1979, 167-177. Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη 1994, 54, note 30. Monaco 2000, 106-107.

20. Dodwell 1819, I, 393, 400. Leake 1841, I, 432. Ross 1855, 14. Burnouf 1856, 76, 86-88. Dyer 1873, 11-12.

Η κατασκευή του Διατειχίσματος δίχασε τον πολεοδομικό ιστό του δήμου της Κοίλης και οδήγησε στη σταδιακή εγκατάλειψη του δυτικού τμήματος της συνοικίας, το οποίο έμεινε εκτός των τειχών¹⁸. Έξω από το «Δίπυλο υπέρ των Πυλών» και κατά μήκος της οδού Κοίλης οργανώθηκε από τον 3ο αι. π.Χ. ένα νεκροταφείο, καθώς και εργαστηριακοί χώροι παραγωγής κεραμικής¹⁹. Στους ρωμαϊκούς χρόνους, η καταστροφή των Μακρών τειχών από τον Σύλλα το 86 π.Χ. οδήγησε στην πλήρη ερήμωση του οικιστικού χώρου, ο οποίος καταλήφθηκε εξ ολοκλήρου από την επέκταση του νεκροταφείου της ελληνιστικής εποχής. Πολυάριθμοι κιβωτιόσχημοι τάφοι, επιτύμβιοι κιονίσκοι και ταφικά μνημεία διαφόρων τύπων σημειώνονται κατά τον 19ο αιώνα σε όλη την έκταση της «Πόλης των βράχων»²⁰. Ο Burnouf καταγράφει 111 τάφους, μέρος των οποίων στο εσωτερικό εγκαταλελειμμένων οικιστικών δομών. Η μόνη μέχρι σήμερα εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε το 1861 από τον Περβάνογλου²¹ στη δυτική πλαγιά του λόφου των Μουσών και έφερε στο φως περίπου εκατό ταφές της ύστερης ελληνιστικής/ρωμαϊκής εποχής, περί τους δεκαπέντε επιτύμβιους κιονίσκους που χρονολογούνται μεταξύ του τέλους του 3ου και του 1ου αι. π.Χ., καθώς επίσης υπολείμματα εργαστηρίων παραγωγής κεραμικής και κοροπλαστικής (κλιβάνους, μήτρες, απορρίμματα). Ένα μικρό τμήμα αυτής της νεκρόπολης είναι σήμερα ορατό στο Αρχαιολογικό Πάρκο της Κοίλης²². Ανηφορίζοντας τη βορινή πλαγιά του λόφου των Μουσών, σε κοντινή απόσταση από την εκκλησία του Αγίου Δημητρίου Λουμπαρδιάρη, ο επισκέπτης συναντούσε τα ερείπια μιας μνημειακής κατασκευής λαξευμένης στο βραχώδες πρηνές του λόφου, η οποία έγινε γνωστή ως «**οι Φυλακές του Σωκράτη**». Πολλά περιγηγνητικά κείμενα και χάρτες του 19ου αιώνα συνέδεσαν τη σπηλαιώδη κατασκευή με το «Δεσμωτήριο του Σωκράτους», ακολουθώντας πιθανώς μια λαϊκή παράδοση, ενώ σε άλλα αναφέρεται ως «αρχαία λουτρά», όπως στην κάτοψη που δημοσίευσε το 1856 ο Ernst Bretton²³. Παλαιότερα το μνημείο είχε ερμηνευθεί και ως ταφικό. Σήμερα ερμηνεύεται ως κατοικία, το πίσω μέρος της οποίας αποτελείται από τρία δωμάτια και μία δεξαμενή, λαξευμένα στον φυσικό βράχο σε δύο επίπεδα, ενώ το εμπρόσθιο τμήμα ήταν κτιστό, διώροφο ή τριώροφο²⁴. Το μνημείο χρησιμοποιήθηκε κατά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο για την απόκρυψη γλυπτών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και του Μουσείου Ακροπόλεως.

Κατά μήκος της ανηφορικής διαδρομής προς την κορυφή του λόφου των Μουσών μπορούσε κανείς να παρατηρήσει τα κατάλοιπα του **Διατειχίσματος**, του τείχους που κατασκευάστηκε μετά τη μάχη της Χαιρώνειας

18. Lauter-Bufé, Lauter 1971, 120-122.

19. Curtius, Kaupert 1878. Thompson, Scranton 1943. Χαριτωνίδης 1979, 167-177. Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη 1994, 54, σημ. 30. Monaco 2000, 106-107.

20. Dodwell 1819, I, 393, 400. Leake 1841, I, 432. Ross 1855, 14. Burnouf 1856, 76, 86-88. Dyer 1873, 11-12.

21. Περβάνογλου 1862α. Περβάνογλου 1862β.

22. Για τις νεότερες έρευνες, βλ. Judeich 1931, 180-181· Thompson,

Scranton 1943, 312-316, 361-362, 379-381· Χαριτωνίδης 1979· *ΑΠΑ* 7 (2004), 18, 28-29· Conwell 2008, 181-182· Δακουρά-Βογιατζόγλου 2009, 230-232· Greco 2011, 353-354 (D. Marchiandi).

23. Burnouf 1856, πίν. I-IV. Breton 1868, 327-329. Curtius, Kaupert 1878, πίν. III.

24. Για τις νεότερες έρευνες, βλ. Judeich 1931, 389· Χωρέμη-Σπετσιέρη 2002, 416-419· *ΑΠΑ* 7 (2004), 10-11· Greco 2011, 360 (M. C. Monaco).

some of them inside abandoned residential structures. To date the only extensive excavation was that carried out in 1861 by Pervanoglou²¹ on the west slope of the hill of the Muses. It brought to light about 100 graves of the Late Hellenistic/Roman period, around 15 funerary *columellae* dating to between the late 3rd and 1st c. BC, as well as the remains of pottery and terracotta workshops (kilns, molds, wasters). A small part of this cemetery is visible today in the Archaeological Park of Koile²².

Ascending the north slope of the hill of the Muses, not far from the church of Agios Dimitrios Loumbardiari, visitors found the ruins of a monumental structure hewn out of the rocky slope of the hill, which became known as the “**Prison of Socrates**”. Many 19th-century travel texts and maps connected this cavernous construction with the “Dungeon of Socrates”, probably following popular tradition, though in other texts it was referred to as the “ancient baths”, as on the ground plan published by Ernst Bretton in 1856²³. Previously, it had also been interpreted as a funerary monument. Today it is interpreted as a house, the rear part of which consisted of three rooms and a reservoir cut into the natural bedrock at two levels; the front part was built and was either two- or three-storied²⁴. It was used in the World War II as a hiding place for sculptures from the National Archaeological Museum and the Acropolis Museum.

Along the ascent to the summit of the hill of the Muses, one could observe the ruins of the *Diateichisma*, the wall which was built after the battle of Chaeronea (338 BC) to protect Athens from the looming risk posed by the Macedonians. The Diateichisma passed across the ridges of the hills of the Muses, the Pnyx, and the Nymphs, and was connected on the north and south with the Themistoclean enclosure wall. It had a length of 900 m. and width of around 3 m., and was reinforced with square towers and two circular ones. The towers and wall masonry reveal its different construction and historical phases. One of the wall's two gates, the “Dipylon above the Gates”, was set in the natural passage between the hill of the Muses and the Pnyx through which Koile Road passed. The wall then made its way up to the top of the Mouseion, where it joined the Themistoclean wall to form the fortress of Demetrius Poliorcetes. The north slope of the hill of the Muses preserves the most important remains of the Diateichisma and its towers, which have remained visible from antiquity down to the present and were from an early date noticed by travelers and topographers, to whom the monument's identification as the “Diateichisma” of the ancient sources was owed²⁵. According

21. Περβάνογλου 1862α. Περβάνογλου 1862β.

22. For modern research, see Judeich 1931, 180-181; Thompson, Scranton 1943, 312-316, 361-362, 379-381; Χαριτωνίδης 1979; ΑΠΑ 7 (2004), 18, 28-29; Conwell 2008, 181-182; Δακουρά-Βογιατζόγλου 2009, 230-232; Greco 2011, 353-354 (D. Marchiandi).

23. Burnouf 1856, pls. I-IV. Breton 1868, 327-329. Curtius, Kaupert 1878, pl. III.

24. For recent research, see Judeich 1931, 389; Χωρέμη-Σπετσιέρη 2002, 416-419; ΑΠΑ 7 (2004), 10-11; Greco 2011, 360 (M. C. Monaco).

25. Stuart, Revett 1794, III, 6, πίν. I. Dodwell 1819, I, 385, 393. Pittakis 1835, 446, 454. Leake 1841, I, 225-226, 435-436, πίν. II. Burnouf 1856, 68-69. Curtius 1862, 62-66, πίν. II. Wachsmuth 1874, 341-342, 572, πίν. I. Curtius, Kaupert 1878, πίν. I-III. Frickenhaus 1905, 32-34. Noack 1907, 508-509.

(338 π.Χ.) για να προστατεύσει την Αθήνα από τον επερχόμενο Μακεδονικό κίνδυνο. Το Διατείχισμα διερχόταν από τις κορυφογραμμές των λόφων Μουσών, Πνύκας και Νυμφών και συνδεόταν στα βόρεια και στα νότια με τον Θεμιστόκλειο περίβολο. Είχε μήκος 900 μ. και πλάτος 3 μ. περίπου και ενισχυόταν από τετράγωνους και δύο κυκλικούς πύργους. Οι πύργοι και η τοιχοδομία του αποκαλύπτουν τις διαφορετικές οικοδομικές και ιστορικές φάσεις του. Στο φυσικό πέρασμα ανάμεσα στον λόφο των Μουσών και την Πνύκα, από όπου διερχόταν η οδός Κοίλης, τοποθετήθηκε μία από τις δύο πύλες του τείχους, το «Δίπυλον υπέρ των Πυλών». Στη συνέχεια, το τείχος ανηφόριζε ως την κορυφή του Μουσείου, όπου ενωνόταν με τον Θεμιστόκλειο περίβολο για να σχηματίσει το φρούριο του Δημητρίου Πολιορκητή. Στη βορινή πλαγιά του λόφου των Μουσών διατηρούνται τα σημαντικότερα κατάλοιπα του Διατειχίσματος και των πύργων του, τα οποία παρέμειναν ορατά από την αρχαιότητα έως σήμερα και αποτέλεσαν από νωρίς αντικείμενο της προσοχής των περιηγητών και των τοπογράφων, στους οποίους οφείλεται και η ταύτιση του μνημείου με το «Διατείχισμα» των αρχαίων πηγών²⁵. Σύμφωνα με τον Ulrichs²⁶, η κατασκευή του Διατειχίσματος συνδέεται με τον δημαγωγό Κλέωνα και τοποθετείται στους χρόνους του Πελοποννησιακού πολέμου, υπόθεση που στηρίζεται σε ένα απόσπασμα του Αριστοφάνη (*Ιππής* 817-818). Η ύπαρξη του τείχους στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. μαρτυρείται από ένα ψήφισμα που προτάθηκε το 307/306 π.Χ. από τον Δημοχάρη, εγγονό του Δημοσθένη, και αφορούσε σε εργασίες επισκευής τειχών, από τις οποίες εξαιρούνταν το Διατείχισμα και το «Δίπυλον υπέρ των Πυλών»²⁷. Ωστόσο, οι πληροφορίες των γραπτών πηγών δεν επιβεβαιώνονται από τις αρχαιολογικές έρευνες. Οι συστηματικές ανασκαφές που πραγματοποίησε η Αμερικανική Σχολή τη δεκαετία του 1930 σε όλο το μήκος του τείχους ταύτισαν μια πρώτη οικοδομική φάση στα τέλη του 4ου και μια δεύτερη στον ύστερο 3ο αι. π.Χ.²⁸, ενώ, σύμφωνα με τη νεότερη έρευνα, η κατασκευή του Διατειχίσματος τοποθετείται στο β' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. και η ανακατασκευή του στο β' τέταρτο του 2ου αι. π.Χ.²⁹. Την εποχή του αυτοκράτορα Βαλεριανού (253-260 μ.Χ.) ή μετά την επιδρομή των Ερούλων (267 μ.Χ.), οι Αθηναίοι περιέβαλαν εκ νέου την πόλη με ένα μικρότερο τείχος, το λεγόμενο Υστερορρωμαϊκό, ενώ επισκεύασαν παράλληλα το Διατείχισμα και το Θεμιστόκλειο, τα οποία λειτούργησαν ως δεύτερος εξωτερικός περίβολος. Την εποχή του Ιουστινιανού (527-565 μ.Χ.) το Διατείχισμα ή «βασιλικό τείχος» επισκευάστηκε εκ νέου με την προσθήκη νέων πύργων, γεγονός που αποδεικνύει τη στρατηγική του σημασία.

25. Stuart, Revett 1794, III, 6, πίν. I. Dodwell 1819, I, 385, 393. Pittakis 1835, 446, 454. Leake 1841, I, 225-226, 435-436, πίν. II. Burnouf 1856, 68-69. Curtius 1862, 62-66, πίν. II. Wachsmuth 1874, 341-342, 572, πίν. I. Curtius, Kaupert 1878, πίν. I-III. Frickenhaus 1905, 32-34. Noack 1907, 508-509.

26. Ulrichs 1863, 168, πίν. σ. 156.

27. IG II² 463 + *Athenian Agora* XVI, αρ. 109 = Maier 1959, I, αρ. 11. Hellmann-Fraisse 1999, 33-37, αρ. 7.

28. Thompson 1936, 192-200. Thompson, Scranton 1943, 300-381. Judeich 1931, 161-163. Travlos 1971, 159. Χαριτωνίδης 1979. Thompson 1982, 145-147. Conwell 1996. Karlsson 1996. *ΑΠΑ* 7 (2004) 36-37. Conwell 2008, 174-184. Δακουρά-Βογιατζόγλου 2009, 226. Sokolicek 2009, 74-77.

29. Grace 1974, 198, σημ. 19. Thompson 1982, 146, σημ. 44. Romano 1985, 452-454. Conwell 1996, 96-98, σημ. 43. Lawall 2005. Conwell 2008, 178-179, 237, εικ. 8. Sokolicek 2009. Greco 2011, 327-331 (D. Marchiandi).

to Ulrichs²⁶, the construction of the Diateichisma was connected with the demagogue Cleon and is datable to the Peloponnesian War period, a hypothesis supported by a passage in Aristophanes (*Knights* 817-818). The wall's existence in the late 4th c. BC is attested by a decree proposed in 307/306 by Demochares, the grandson of Demosthenes, concerning repairs to the walls with the exception of the Diateichisma and the "Dipylon above the Gates"²⁷. However, information gleaned from the written sources has not been confirmed by archaeological research. Systematic excavations by the American School in the 1930s along the entire length of the wall identified an initial building phase in the late 4th century and a second in the late 3rd c. BC²⁸, while more recent research indicates the dating of the Diateichisma be placed in the second quarter of the 3rd c. BC and its reconstruction to the second quarter of the 2nd c. BC²⁹. During the age of the emperor Valerian (AD 253-260) or following the Herulian invasion (AD 267), the Athenians surrounded the city once again with a smaller wall, called the Late Roman wall, and simultaneously repaired the Diateichisma and the Themistoclean wall, which functioned as a second outer enclosure wall. During the age of Justinian (AD 527-565), the Diateichisma or "Royal wall" was again repaired and new towers added, demonstrating its strategic importance.

Arriving at the summit of the hill of the Muses, visitors will find the remains of the **fortress of Demetrius Poliorcetes**, which was noted on most travelers' maps (figs. 59, 60)³⁰. The strategically-important summit of the hill of the Muses, which overlooked the Acropolis and access routes to the sea, was used as a fortified site by the Athenians or their enemies. According to ancient sources, it was fortified by Demetrius Poliorcetes in the spring of 294 BC after the second occupation of Athens (Pausanias 1.25.8; Plutarch, *Demosthenes* 34.7). The fortress was referred to as the "Mouseion", and the Macedonian garrison was installed in it, ensuring control of the city. A few years later, in the spring of 287 BC, it was occupied by the Athenian army led by Olympiodoros (Pausanias 1.26.1-2). Two decades later, a decree dated to the beginning of the Chremonidean War against Antigonos Gonatas (268-263/262 BC) honored the Ephebes for defending the "Mouseion" (*IG* II² 665.12). After Athens' surrender, the fort once again passed into Macedonian control (Pausanias 3.6.6), probably until around 255 BC, when the Macedonian garrison was withdrawn by Antigonos Gonatas, son of Demetrius Poliorcetes. From that time on, the "Mouseion" was no longer mentioned in the sources; one view maintains that it was ultimately abandoned and possibly destroyed.

26. Ulrichs 1863, 168, pl. p. 156.

27. *IG* II² 463 + *Athenian Agora* XVI, no. 109 = Maier 1959, I, no. 11. Hellmann-Fraisse 1999, 33-37, no. 7.

28. Thompson 1936, 192-200. Thompson, Scranton 1943, 300-381. Judeich 1931, 161-163. Travlos 1971, 159. Χαριτωνίδης 1979. Thompson 1982, 145-147. Conwell 1996. Karlsson 1996. *ΑΙΤΑ* 7 (2004), 36-37. Conwell 2008,

174-184. Δακουρά-Βογιατζόγλου 2009, 226. Sokolicek 2009, 74-77.

29. Grace 1974, 198, note 19. Thompson 1982, 146, note 44. Romano 1985, 452-454. Conwell 1996, 96-98, note 43. Lawall 2005. Conwell 2008, 178-179, 237, fig. 8. Sokolicek 2009. Greco 2011, 327-331 (D. Marchiandi).

30. See map no. 25 by Spon, in Omont 1898, pl. XLII.

Φτάνοντας στην κορυφή του λόφου του Μουσών, ο επισκέπτης συναντούσε τα κατάλοιπα του **φρουρίου του Δημητρίου του Πολιορκητή**, το οποίο σημειώνεται στους περισσότερους περιηγητικούς χάρτες (εικ. 59, 60)³⁰. Η στρατηγικής σημασίας κορυφή του λόφου των Μουσών, η οποία επόπτευε την πόλη και τις προσπάθειες προς τη θάλασσα, χρησιμοποιήθηκε ως οχυρή θέση από τους Αθηναίους ή από τους εχθρούς τους. Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, οχυρώθηκε από τον Δημήτριο τον Πολιορκητή την άνοιξη του 294 π.Χ., μετά τη δεύτερη κατάληψη της Αθήνας (Παυσανίας 1.25.8· Πλούταρχος, *Δημοσθένης* 34.7). Το φρούριο αναφέρεται ως «Μουσειόν» και μέσα σε αυτό εγκαταστάθηκε Μακεδονική φρουρά που εξασφάλιζε τον έλεγχο της πόλης. Λίγα χρόνια αργότερα, την άνοιξη του 287 π.Χ., καταλήφθηκε από τον στρατό των Αθηναίων υπό την καθοδήγηση του Ολυμπιόδωρου (Παυσανίας 1.26.1-2). Μια εικοσαετία αργότερα, ένα ψήφισμα που χρονολογείται στην αρχή του Χρεμωνίδειου πολέμου ενάντια στον Αντίγονο Γονατά (268-263/262 π.Χ.) τιμά τους Εφήβους για την υπεράσπιση του «Μουσειού» (*IG* II² 665.12). Μετά τη συνθηκολόγηση της Αθήνας, το οχυρό πέρασε πάλι στα χέρια των Μακεδόνων (Παυσανίας 3.6.6), πιθανώς μέχρι το 255 π.Χ. περίπου, όταν η Μακεδονική φρουρά αποσύρθηκε από τον Αντίγονο Γονατά, γιο του Δημητρίου του Πολιορκητή. Από τότε το «Μουσειόν» δεν αναφέρεται πια στις πηγές και, κατά μία άποψη, εγκαταλείφθηκε οριστικά και πιθανώς καταστράφηκε. Πρόκειται για ένα τεράστιο πολυγωνικό φρούριο, η περίμετρος του οποίου ενσωματώνει τμήματα του Διατειχίσματος και του Θεμιστόκλειου τείχους. Κατάλοιπα του φρουρίου έχουν αναγνωριστεί γύρω από το μνημείο του Φιλοπάππου. Ένας μεγάλος τραπεζιοειδής πύργος (D1) προστάτευε το σημείο ένωσης με το Διατείχισμα, ενώ άλλοι δύο πύργοι κτίστηκαν, αντίστοιχα, στην πλευρά του οχυρού που έβλεπε προς την πόλη (D2) και στην ένωση με το Θεμιστόκλειο τείχος (C7). Η δοκιμαστική ανασκαφή του Σκιά το 1898 αποκάλυψε τον πύργο D2, το μοναδικό στοιχείο που διατηρείται από την αρχική φάση του οχυρού³¹, ενώ οι έρευνες των Αμερικανών αρχαιολόγων τη δεκαετία του 1930 αποσαφήνισαν τη συνολική πορεία του οχυρωματικού περιβόλου³². Η εξέταση της τοιχοδομίας υποδεικνύει επισκευή του πύργου D2 και, πιθανώς, όλου του οχυρού στο β' τέταρτο του 2ου αι. π.Χ. Ο πύργος C7 στα νοτιοδυτικά του μνημείου του Φιλοπάππου ξανακτίστηκε εξ ολοκλήρου με χρήση νεότερου και παλαιότερου υλικού. Η ομοιότητα της τεχνικής και του υλικού κατασκευής οδήγησε τους ανασκαφείς να εντάξουν το οχυρό του «Μουσειού» στο μακροπρόθεσμο οικοδομικό πρόγραμμα του Διατειχίσματος, του οποίου θα αποτέλεσε την τελική πράξη. Ωστόσο, σύμφωνα με τη νεότερη έρευνα, η κατασκευή του Διατειχίσματος τοποθετείται στο β' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ., δηλαδή αρκετά χρόνια μετά την παραδοσιακή χρονολογία της επέμβασης του Δημητρίου του Πολιορκητή (294 π.Χ.)³³. Στο βόρειο πρानές της κορυφής του λόφου των Μουσών ο επισκέπτης συναντούσε τα κατάλοιπα μιας μνημειακής κατασκευής, οι δύο πλευρές της οποίας συναντώνται σε ορθή γωνία σχηματίζοντας ένα είδος

30. Βλ. τον χάρτη αρ. 25 του Spon, στο Omont 1898, πίν. XLII.

31. Σκιάς 1898.

32. Judeich 1931, 162-163. Thompson, Scranton 1943, 330-

332, 337-340, 357-358. Travlos 1971, εικ. 233. *AIPA* 7 (2004) 37.

33. Conwell 2008, 176-177. Greco 2011, 363-364 (E. Carando, D. Marchiandi).

The fortress had an enormous polygonal form whose perimeter incorporated parts of the Diateichisma and the Themistoclean wall. Remains of the fortress have been recognized around the Philopappos monument. A large trapezoidal tower (D1) protected the point where it joined the Diateichisma, while another two towers were built on the side of the fortress looking towards the city (D2) and at the point where it joined the Themistoclean wall (C7), respectively. Skias' 1898 trial excavation revealed tower D2, the sole element preserved from the fort's original phase³¹, and investigation by American archaeologists during the 1930s clarified the overall course of the fortification enclosure³². Examination of the masonry indicates a repair of the tower D2 and possibly the entire fortress in the second quarter of the 2nd c. BC. Tower C7, southwest of the Philopappos monument, was entirely rebuilt using both new and older materials. The similarity in technique and construction materials led excavators to include the "Mouseion" fortress in the long-term building program of the Diateichisma, in which it formed the "final act". Modern research, however, maintains that construction of the Diateichisma should be dated to the second quarter of the 3rd c. BC, quite a few years after the traditional date of Demetrius Poliorcetes' intervention (294 BC)³³. On the north slopes of the summit of the hill of the Muses, visitors encountered the remains of a monumental construction, two of whose sides met at a right angle, forming a sort of square. On its southwest side, three large niches opened, with a table (*trapeza*) and benches (*thrania*) for offerings and votives, statue bases, and another four shallow niches. Investigation at the site yielded mainly Hellenistic as well as some Classical finds. The monument is identified as the **tomb - heroon of Mousaios**, the epic poet who according to Pausanias (1.25.8) was worshipped on Mouseion Hill where he lived and died, and which took his name³⁴.

The Philopappos monument

On the prominent summit of the hill of the Muses, a few meters above the Acropolis, are preserved the impressive ruins of the monument of Philopappos, the grandson of the last king of Commagene, Antiochus IV. Gaius Julius Antiochus Philopappos lived during the age of the Emperor Trajan, first in Sparta and later in Rome, where he held high offices. In AD 72, he was exiled by Vespasian and settled in Athens, where he spent the last years of his life as an honorary citizen of Besa, of the Antiochid tribe, and served as archon, *agonothetes* of the Dionysia, and *choregos* (IG II² 3112; Plutarch, *Questions* 1.10.1). In return for his

31. Σκιάς 1898.

32. Judeich 1931, 162-163. Thompson, Scranton 1943, 330-332, 337-340, 357-358. Travlos 1971, fig. 233. *AIA* 7 (2004), 37.

33. Conwell 2008, 176-177. Greco 2011, 363-364 (E. Carando, D. Marchiandi).

34. The tomb of Mousaios was mentioned by Spon (1679, 157), Fanelli (1707, 339) and Dodwell (1819, I, 393). For recent research, see Judeich 1931, 389; *AIA* 7 (2004), 38; Greco 2011, 362 (M. C. Monaco).

πλατείας. Στη νοτιοδυτική πλευρά ανοίγονται τρεις μεγάλες κόγχες που διαθέτουν τράπεζα με θρανία για προσφορές και αναθήματα, βάθρα για αγάλματα και άλλες τέσσερις αβαθείς κόγχες. Η έρευνα του χώρου έδωσε ευρήματα κυρίως ελληνιστικών αλλά και κλασικών χρόνων. Το μνημείο ταυτίζεται με τον **τάφο-ηρώο του Μουσαίου**, του επικού ποιητή που σύμφωνα με τον Πausanias (1.25.8) λατρευόταν στον λόφο του Μουσείου, όπου έζησε και πέθανε, και ο οποίος πήρε το όνομά του³⁴.

Το μνημείο του Φιλοπάππου

Στην περίοπτη κορυφή του λόφου των Μουσών, λίγα μέτρα ψηλότερα από την Ακρόπολη, διατηρούνταν τα επιβλητικά ερείπια του μνημείου του Φιλοπάππου, εγγονού του τελευταίου βασιλιά της Κομμαγηνής Αντίοχου Δ'. Ο Γάιος Ιούλιος Αντίοχος Φιλόπαππος έζησε την εποχή του αυτοκράτορα Τραϊανού, πρώτα στη Σπάρτη και στη συνέχεια στη Ρώμη, όπου κατέλαβε υψηλά αξιώματα. Το 72 μ.Χ. εξορίστηκε από τον Βεσπασιανό και εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, όπου πέρασε τα τελευταία χρόνια της ζωής του ως επίτιμος δημότης Βήσης, της Αντιοχίδος φυλής, ενώ χρημάτισε άρχοντας, αγωνοθέτης των Διονυσίων και χορηγός (IG II² 3112· Πλούταρχος, *Ερωτήσεις* 1.10.1). Για τις ευεργεσίες του προς τους Αθηναίους έλαβε την ιδιαίτερη τιμή να ταφεί απέναντι από την Ακρόπολη, στην κορυφή του λόφου του Μουσείου, όπου υπήρχε και ο τάφος του μυθικού αοιδού Μουσαίου (Πausanias 1.25). Η επιλογή της θέσης του μνημείου, η απεικόνιση των προγόνων του Φιλοπάππου και ο εκλεκτισμός στην αρχιτεκτονική και στις επιγραφές αναβιώνει τις παραδόσεις της ταφικής αρχιτεκτονικής της Κομμαγηνής. Στους νεότερους χρόνους, το μνημείο του Φιλοπάππου περιγράφεται για πρώτη φορά τον 15ο αιώνα από τον Κυριακό της Αγκώνας και από έναν ανώνυμο Ιταλό περιηγητή³⁵. Τον 17ο αιώνα ο Γάλλος ιατρός και αρχαιοδίφης Spon περιγράφει λεπτομερώς το μνημείο, τα γλυπτά και τις επιγραφές και σημειώνει ότι κάποιοι Γάλλοι αρχαιοδίφες αναγνωρίζουν λανθασμένα το μνημείο ως «αψίδα του Τραϊανού», παρερμηνεύοντας την επιγραφή της αριστερής παραστάδας της πρόσοψης, η οποία αναφέρεται στον Φιλόπαππο³⁶. Ως «αψίδα του Τραϊανού» σημειώνεται το μνημείο και σε έναν χάρτη των Καπουτσίνων του 1670³⁷. Τον 18ο αιώνα το μνημείο απεικονίζεται από τους J. Stuart και N. Revett³⁸ και τον 19ο αιώνα παρουσιάζεται στο χαρακτηριστικό του Andrea Gasparini, που περιλαμβάνεται στην έκθεση (1843) (εικ. 84). Τη δεκαετία του 1820 ο Th. Hughes³⁹, αναφερόμενος στο άγαλμα του Φιλοπάππου που κοσμούσε την πρόσοψη του μνημείου, σημειώνει: «poor Philopappus lost his last leg by the hands of a mischievous young Frenchman».

34. Τον τάφο του Μουσαίου αναφέρουν οι Spon (Spon 1679, 157), Fanelli (Fanelli 1707, 339) και Dodwell (Dodwell 1819, I, 393). Για τη νεότερη έρευνα, βλ. Judeich 1931, 389· AΠA 7 (2004), 38· Greco 2011, 362 (M. C. Monaco).

35. Ziebarth 1899.

36. Spon 1679, 156-159, από τον οποίο είναι επηρεασμένη

και η περιγραφή του Fanelli (Fanelli 1707, 339-340).

37. Ο χάρτης δημοσιεύθηκε σε χαρακτηριστικό στο De la Guilletière 1675, 215 κ.ε., με υπόμνημα στις σ. 345-354. Επίσης, Omont 1898, 13-14, πίν. XL, αρ. 99.

38. Stuart, Revett 1794, κεφ. V.

39. Hughes 1820, 266.

benefactions to the Athenians, he received the distinct honor of burial across from the Acropolis on the summit of the Mouseion Hill, the site of the tomb of the mythical bard Mousaios (Pausanias 1.25). The choice of the monument's location, the depiction of Philopappos' ancestors, and the eclecticism of both architecture and inscriptions revived the traditions of the funerary architecture of Commagene. The Philopappos monument was first described in modern times in the 15th century by Cyriacus of Ancona and an anonymous Italian traveler³⁵. In the 17th century, the French physician and antiquarian Spon provided a detailed description of the monument, its sculptures and inscriptions, and noted that some French antiquarians had mistakenly recognized the monument as the "arch of Trajan", misinterpreting the inscription on the left pilaster of the façade, which referred to Philopappos³⁶. It was also marked as the "arch of Trajan" on a map prepared by the Capuchins in 1670³⁷. In the 18th century, it was depicted by J. Stuart and N. Revett³⁸, and in the 19th century (1843) it was shown in the engraving by Andrea Gasparini included in this exhibition (fig. 84). In the 1820s, Th. Hughes³⁹, referring to the statue of Philopappos which adorned the monument's façade, observed: "poor Philopappos lost his last leg at the hands of a mischievous young Frenchman".

The Philopappos monument, with a total height of 12 m., consisted of a mortuary chamber set atop a tall pedestal base and decorated by a magnificent curved façade facing the Acropolis, articulated into two sculptural zones and probably, an attic story. In the lower zone, a relief frieze depicted the most formal moment in the dead man's life: the assumption of the office of consul in Rome in AD 109. Philopappos is shown at the center on a four-horse chariot accompanied by grooms; to right and left of the chariot were 12 lictors in two rows. The upper zone included three niches containing statues of the deceased and his most famous ancestors, who are securely identified thanks to accompanying inscriptions. In the large central niche there survives the headless, semi-nude seated statue of Philopappos above the inscription *Φιλόπαππος Ἐπιφανοῦς Βησαιεύς* (Philopappos, son of Epiphanes, of the deme of Besa)

84. Andrea Gasparini,
Το μνημείο του Φιλοπάππου,
1843, χαλκογραφία
(αρ. κατ. 44)

35. Ziebarth 1899.

36. Spon 1679, 156-159, by whom Fanelli's description was influenced (Fanelli 1707, 339-340).

37. The map was published in an engraving in De la

Guilletière 1675, 215 ff. with key on pp. 345-354. Also, Omont 1898, 13-14, pl. XL, no. 99.

38. Stuart, Revett 1794, ch. V.

39. Hughes 1820, 266.

84. Andrea Gasparini,
The Philopappos monument,
1843, engraving
(cat. no. 44)

85 α, β, γ. Τρεις
εικονιστικές κεφαλές
από μεγάλο επιτύμβιο
ανάγλυφο της πρώιμης
εποχής του Αδριανού, αρ.
ευρ. 3085, 3086 και 3087.
Βρέθηκαν το 1911 στους
πρόποδες του λόφου
των Μουσών, ακριβώς
κάτω από το μνημείο του
Φιλοπάππου.
Περί το 120 μ.Χ.
(αρ. κατ. 45)

85 a, b, c. Three portrait
heads from a large
funerary relief of the early
Hadrianic period, inv. nos.
3085, 3086, and 3087.
Found in 1911 at the
foot of the Hill of the
Muses directly below the
Philopappos monument.
Ca. AD 120
(cat. no. 45)

Το μνημείο του Φιλοπάππου, συνολικού ύψους 12 μ., αποτελείται από έναν ταφικό θάλαμο τοποθετημένο πάνω σε ψηλό βάθρο, ο οποίος κοσμείται από μεγαλοπρεπή καμπύλη πρόσοψη, που βλέπει προς την Ακρόπολη και διαρθρώνεται σε δύο ζώνες με γλυπτά και, πιθανώς, μία σοφίτα. Στην κατώτερη ζώνη παριστάνεται σε ανάγλυφη ζωφόρο η πιο επίσημη στιγμή της ζωής του νεκρού, η ανάληψη του αξιώματος της υπατίας στη Ρώμη το 109 μ.Χ. Στο κέντρο απεικονίζεται ο Φιλόπαππος επάνω σε τέθριππο άρμα με συνοδεία ιπποκόμων, ενώ δεξιά και αριστερά του άρματος απεικονίζονται δώδεκα ραβδούχοι σε δύο σειρές. Η ανώτερη ζώνη περιλαμβάνει τρεις κόγχες με τα αγάλματα του νεκρού και των πιο ένδοξων προγόνων του, οι οποίοι αναγνωρίζονται με ασφάλεια χάρις στις επιγραφές. Στη μεγάλη κεντρική κόγχη σώζεται, ακέφαλο, το ημίγυμνο καθιστό άγαλμα του Φιλοπάππου πάνω από την επιγραφή *Φιλόπαππος Έπιφανούς Βησαιεύς* (IG II² 3451d). Στην αριστερή κόγχη σώζεται, επίσης ακέφαλο, το ντυμένο καθιστό άγαλμα του παππού του Αντίοχου Δ' με την επιγραφή *Βασιλεύς Αντίοχος Βασιλέως Αντιόχου* (IG II² 3451c). Στη δεξιά κόγχη υπήρχε, σύμφωνα με την επιγραφή, το άγαλμα του Σελεύκου Νικάτορα, μακρινού συγγενή του Φιλοπάππου και ιδρυτή της δυναστείας των Σελευκιδών (*Βασιλεύς Σέλευκος Αντιόχου Νικάτωρ*) (IG II² 3451e). Στις δύο παραστάδες που πλαισιώνουν την κεντρική κόγχη υπάρχουν επιγραφές στα λατινικά και στα ελληνικά. Στην αριστερή αναφέρεται *il cursus honorum* (οι τιμητικοί τίτλοι) που έλαβε ο Φιλόπαππος στη Ρώμη (IG II² 3451a). Στην ίδια επιγραφή, η αναφορά των τίτλων του Τραϊανού ως *Optimus Germanicus Dacius* και όχι ως *Parthicus* (τίτλος που αποκτήθηκε το 116 μ.Χ. μετά τη νίκη κατά των Πάρθων) οδήγησε στη χρονολόγηση του μνημείου μεταξύ 114 και 116 μ.Χ. Η επιγραφή της δεξιάς παραστάδας δεν σώζεται πια, αλλά μεταγράφηκε από τον Κυριακό της Αγκώνας. Αναφέρει τόσο τον Φιλόπαππο όσο και τον Αντίοχο ως βασιλείς της Κομμαγενής: *Βασιλεύς Αντίοχος Φιλόπαππος, βασιλέως Έπιφανούς του Αντιόχου* (IG II² 3451b). Στο εσωτερικό του ταφικού θαλάμου, εκτός από τη σαρκοφάγο, υπήρχε πιθανώς και δεύτερο άγαλμα του νεκρού. Κατά τον 13ο αιώνα οι τοίχοι του ταφικού θαλάμου κατεδαφίστηκαν και το οικοδομικό υλικό χρησιμοποιήθηκε για

(IG II² 3451d). In the left niche there survives the also-headless, fully-clothed seated statue of his grandfather Antiochus IV and the inscription *Βασιλεὺς Ἀντίοχος Βασιλέως Ἀντιόχου* (King Antiochus, son of King Antiochus) (IG II² 3451c). According to its inscription, in the right niche was the statue of Seleucus Nicator, a distant relation of Philopappos and founder of the Seleucid dynasty (*Βασιλεὺς Σέλευκος Ἀντιόχου Νικάτωρ*) (IG II² 3451e). There were Latin and Greek inscriptions on the two pilasters framing the central niche. At left, the *cursus honorum* (honorary titles) received by Philopappos in Rome (IG II² 3451a) is mentioned. In the same inscription, the reference to Trajan's titles as *Optimus Germanicus Dacius* and not as *Parthicus* (a title acquired in AD 116 after his victory against the Parthians) has led to dating the monument between AD 114 and 116. The inscription on the right-hand pilaster no longer survives, but it was transcribed by Cyriacus of Ancona. It referred both to Philopappos as well as Antiochus as kings of Commagene: *Βασιλεὺς Ἀντίοχος Φιλόπαππος, βασιλέως Ἐπιφανοῦς τοῦ Ἀντιόχου* (King Antiochus Philopappos, son of King Antiochus Epiphanes) (IG II² 3451b). Inside the mortuary chamber, in addition to his sarcophagus there was also probably a second statue of the deceased. During the 13th century, the walls of the mortuary chamber were demolished and their building material was used to build a tower near the cella of the Parthenon⁴⁰. The form of the monument today is owed to the interventions of architect N. Balanos in 1904⁴¹.

The three portrait heads inv. nos. 3085, 3086 and 3087 (fig. 85a, b, c) were found in 1911, built into a modern house situated in the foothills of the hill of the Muses directly below the monument of Philopappos. They were from a large funerary relief of the early Hadrianic period, around AD 120. The young frontally-posed male head with trim moustache depicts the deceased, while the mature bearded male and the female head covered by a himation depict his parents, who gaze sadly upon their dead son⁴².

The Street of the Tripods and the choragic monuments

Strolling south of the Acropolis also included the Street of the Tripods, an old main street of ancient Athens connecting the ancient Agora with the sanctuary and theater of Dionysus on the South Slope of the Acropolis. It owed its name to the dozens of tripods set up all along its length. The tripods were the prizes with which the city honored the generosity of victorious sponsors in the dithyramb competitions of the Great (or *ἐν ᾿Αστει*, i.e. City) Dionysia. The sponsors were wealthy Athenians who provided funding for the preparation of the chorus and its

40. Korres 1994.

41. Σκιάς 1898. Santangelo 1941-1943. Kleiner 1983. Baslez 1992. Λαζαρίδου 1997, 42. Gros 2001, 438-439. Steinhart 2003. *AIA* 7 (2004), 38-39. Fläming 2007, 55-58. Greco 2011, 364-367 (E. Carando).

42. K. Κουρουνιώτης, *Εξ Αττικής*, *AEphem* 1911, 252-253, figs. 21-23. Von Moock 1998, 146, no. 319, pl. 48β-δ. Καλτσάς 2001, 352, no. 744.

την κατασκευή ενός πύργου κοντά στον σηκό του Παρθενώνα⁴⁰. Η σημερινή μορφή του μνημείου οφείλεται στις επεμβάσεις του αρχιτέκτονα Ν. Μπαλάνου το 1904⁴¹.

Το 1911, στους πρόποδες του λόφου των Μουσών, ακριβώς κάτω από το μνημείο του Φιλοπάππου, βρέθηκαν εντοιχισμένες σε οικία νεότερων χρόνων οι τρεις εικονιστικές κεφαλές με αριθ. ευρ. 3085, 3086 και 3087 (εικ. 85 α, β, γ). Προέρχονται από μεγάλο επιτύμβιο ανάγλυφο της πρώιμης εποχής του Αδριανού, περί το 120 μ.Χ. Η νεαρή μετωπική ανδρική κεφαλή με το λεπτό μουστάκι εικονίζει τον νεκρό, ενώ η γενειοφόρος ώριμη ανδρική και η καλυμμένη με το μάτιο γυναικεία κεφαλή εικονίζουν τους γονείς που κοιτάζουν με θλίψη προς τον νεκρό γιο τους⁴².

Η οδός Τριπόδων και τα χορηγικά μνημεία

Ο περίπατος νότια της Ακρόπολης περιελάμβανε επίσης την οδό Τριπόδων, παλαιά κύρια οδική αρτηρία της αρχαίας Αθήνας, η οποία συνέδεε την Αρχαία Αγορά με το ιερό και το θέατρο του Διονύσου στη Νότια κλιτύ της Ακρόπολης. Η οδός οφείλει το όνομά της στους δεκάδες τρίποδες που ήταν στημένοι σε όλο το μήκος της, τα έπαθλα με τα οποία η πόλη τιμούσε τη γενναιοδωρία των νικητών χορηγών στους αγώνες διθυράμβου των Μεγάλων ή *ἐν Ἄστει* Διονυσίων. Οι χορηγοί ήταν εύποροι Αθηναίοι που αναλάμβαναν να χρηματοδοτήσουν την προετοιμασία του χορού και τη συμμετοχή του στους αγώνες διθυράμβου και προσέφεραν τους τρίποδες στην πόλη σε ανάμνηση της νίκης τους. Εκτός από την οδό Τριπόδων, πολλά χορηγικά μνημεία ανεγείρονταν επίσης δίπλα στο θέατρο του Διονύσου. Οι χάλκινοι και (σπανιότερα) επίχρυσοι ή επάργυροι τρίποδες στήνονταν επάνω σε απλές ορθογώνιες βάσεις τον 5ο αι. π.Χ. και σε πιο περίτεχνες τον 4ο αιώνα, κίονες, κτίσματα που έμοιαζαν με μικρούς ναούς ή άλλες ιδιόμορφες κατασκευές που έφεραν στη στέγη τους, εκτός από τους τρίποδες, και γλυπτά. Από τα μνημεία αυτά διατηρείται σχεδόν ακέραιο το κυκλικό κτίσμα που ίδρυσε ο Λυσικράτης για τη νίκη του το 335/334 π.Χ. και απηχεί τη λαμπρότητα των χορηγικών μνημείων και τη μεγαλοπρέπεια της οδού Τριπόδων στους κλασικούς χρόνους. Το καλύτερα διατηρημένο κομμάτι της οδού είναι ορατό μεταξύ του μνημείου του Λυσικράτους και του θεάτρου του Διονύσου. Η οδός ήταν σε χρήση από τους κλασικούς έως τους ρωμαϊκούς και βυζαντινούς χρόνους, όταν μετατράπηκε σε νεκροταφείο έως την ίδρυση, το 1669, της μονής των Καπουτσίνων, που ενσωμάτωσε και το χορηγικό μνημείο του Λυσικράτους.

40. Korres 1994.

41. Σκιάς 1898. Santangelo 1941-1943. Kleiner 1983. Baslez 1992. Λαζαρίδου 1997, 42. Gros 2001, 438-439. Steinhart 2003. *ΑΠΑ* 7 (2004), 38-39. Fläming 2007, 55-58. Greco 2011, 364-367 (E. Carando).

42. Κ. Κουρουνιώτης, *Εξ Αττικής*, *ΑΕ* 1911, 252-253, εικ. 21-23. Von Moock 1998, 146, αρ. 319, πίν. 48β-δ. Καλτσάς 2001, 352, αρ. 744.

participation in the dithyramb competitions, and offered their tripods to the city in memory of their victory. In addition to the Street of the Tripods, many choragic monuments were erected beside the theater of Dionysus. In the 5th c. BC, the bronze (more rarely, gilt or silver-gilt) tripods were set up on simple rectangular bases, and in the 4th century on more elaborate ones, including columns, structures resembling small temples or other *sui generis* structures with sculptures on the roof in addition to the tripods. Of these monuments, the circular building erected by Lysicrates for his victory in 335/334 BC is preserved nearly intact, echoing the splendor of choragic monuments and the magnificence of the Street of the Tripods in Classical times. The best-preserved part of the street is visible between the monument of Lysicrates and the theater of Dionysus. It was in use from the Classical age and Roman and Byzantine times, when it was converted to a cemetery until the founding in 1669 of the monastery of the Capuchins, which incorporated the choragic monument of Lysicrates.

The monument of Lysicrates

The monument of Lysicrates known as the “Lantern of Demosthenes or Diogenes” in modern-day Lysicratous Square is the best-preserved choragic monument on the Street of the Tripods⁴³. It supported the tripod of the victorious sponsor Lysicrates, a wealthy Athenian citizen chosen by the archon to fund the preparation of the chorus and its participation in the dithyramb competitions. The inscription (*IG II² 3042*) with the name of Lysicrates, son of Lysitheides of the deme of Kikynna, who assumed the sponsorship in the name of the Akamantis tribe in the Great Dionysia during the period when Euainetos was archon, was carved on the east side of the architrave, giving an exact date for the erection of the monument (335/334 BC). Like other approximately contemporary choragic monuments (e.g. those of Nikias and Thrasyllus) as well as funerary monuments, the Lysicrates monument is magnificent, reflecting the preferences of the 4th-century elite. Similar costly architectural constructions were banned with the law against luxury proposed by Demetrius Phalereus in 316 BC (Cicero, *Laws* 2.69).

The monument of Lysicrates consists of three parts: a square base atop a three-step *crepis*, a circular marble *monopteron* with conical roof, and a bronze tripod atop its roof (lost today). The circular *monopteron* has six Corinthian columns and rests on a three-step *crepis*, where the alternation of grey Hymettus and white Pentelic marble creates a sort of polychromy. An Ionic entablature with architrave and relief frieze carries the entablature. The subject of the relief frieze was the triumph of Dionysus over the Tyrrhenian pirates, who transformed themselves into dolphins to survive⁴⁴. This particular theme was associated with the Athenians’

43. *RE Suppl.* VIII (1956), 266-248, s.v. Lysikratenmonument (H. Riemann). Travlos 1971, 348-351. Bauer 1977. McCredie 1984. Weber 1990, 106. Παπαθανασόπουλος 1993, 87-88. Wilson 2000, 219-226.

Scholl 2002, 548-549, 551. *ATIA* 2 (2004), 14-15. Schmalz 2006, 47-48. Goette 2007β, 132-133. Greco 2011, 541-544 (M. Saporiti).

44. Ehrhardt 1993.

86. Το μνημείο
του Λυσικράτους
ως σπουδαστήριο
των Καπουτσίνων,
εικονογράφηση στο
Edward Dodwell,
*A classical and
topographical tour through
Greece*, Λονδίνο 1819
(αρ. κατ. 47)

86. *The monument of
Lysicrates as studiolo of the
Capuchins*, illustration in
Edward Dodwell,
*A classical and
topographical tour through
Greece*, London 1819
(cat. no. 47)

Το μνημείο του Λυσικράτους

Το μνημείο του Λυσικράτους, γνωστό και ως «Φανάρι του Δημοσθένη ή του Διογένη», βρίσκεται στη σημερινή πλατεία Λυσικράτους και είναι το καλύτερα διατηρημένο από τα χορηγικά μνημεία της οδού Τριπόδων⁴³. Έφερε τον τρίποδα του νικητή χορηγού Λυσικράτη, ενός εύπορου Αθηναίου πολίτη που επελέγη από τον άρχοντα για να χρηματοδοτήσει την προετοιμασία του χορού και την συμμετοχή του στους αγώνες διθυράμβου. Η επιγραφή (IG II² 3042) με το όνομα του Λυσικράτη, γιου του Λυσιθείδη, από τον δήμο της Κίκυννας, ο οποίος ανέλαβε τη χορηγία στο όνομα της Ακαμαντίδος φυλής στα Μεγάλα Διονύσια, επί άρχοντος Ευαινέτου, είναι χαραγμένη στην ανατολική πλευρά του επιστυλίου και καθορίζει με ακρίβεια τη χρονολογία του μνημείου (335/334 π.Χ.). Το μνημείο του Λυσικράτους είναι μεγαλοπρεπές και απηχεί τις προτιμήσεις των ελίτ του 4ου αιώνα, όπως και άλλα περίπου σύγχρονα χορηγικά μνημεία, π.χ. του Νικία και του Θρασύλλου, αλλά και επιτύμβια μνημεία. Παρόμοιες πολυδάπανες αρχιτεκτονικές κατασκευές απαγορεύθηκαν με τον νόμο κατά της πολυτέλειας που προώθησε ο Δημήτριος Φαληρέας το 316 π.Χ. (Κικέρων, *Νόμοι* 2.69).

43. *RE Suppl.* VIII (1956), 266-248, βλ. λ. Lysikratenmonument (H. Riemann). Travlos 1971, 348-351. Bauer 1977. McCredie 1984. Weber 1990, 106. Παπαθανασόπουλος 1993, 87-88.

Wilson 2000, 219-226. Scholl 2002, 548-549, 551. *AITA* 2 (2004), 14-15. Schmalz 2006, 47-48. Goette 2007β, 132-133. Greco 2011, 541-544 (M. Saporiti).

87. Ο κήπος της μονής των Καπουτσίνων με το μνημείο του Λυσικράτους στο βάθος, εικονογράφηση στο F. C. H. L. Pouqueville, *Grèce*, Παρίσι 1835 (αρ. κατ. 48)

87. *The garden of the Capuchins convent with the monument of Lysicrates in the background*, illustration in F. C. H. L. Pouqueville, *Grèce*, Paris 1835 (cat. no. 48)

victorious campaign against the pirates under the general Diotimos⁴⁵. On the roof was a basket shown in the round with acanthus leaves and three volutes; it had mortises which have been interpreted as sockets for supporting the bronze tripod⁴⁶.

The monument of Lysicrates was first mentioned by Cyriacus of Ancona (mid-15th century). In 1669, it was incorporated into the Capuchin Monastery and used as a library. In 1670-1672, the French Jesuit P. Babin referred to the monument, which was incorporated into the monastery, as the “Lantern of Demosthenes”⁴⁷. Not long after this, a highly-detailed description was provided by Spon, who though repeating the widespread name for the monument, “Lantern of Demosthenes”, did advance to a new identification on the basis of the inscription, which speaks of victors in the contests and theatrical works. The French antiquarian concluded that it was a monument in honor of some victor in such competitions, probably in association with Heracles, as suggested by the relief decoration on the monument’s frieze, which is connected with the labors of Heracles⁴⁸. This identification was adopted in the early 18th century by Fanelli⁴⁹, who called the monument the “Lantern of

45. Zevi 2003, 58.

46. Amandry 1997, 463-470. Alemdar 2000.

47. Babin 1674, 37-40, who connected the relief decoration of the frieze with maritime deities.

48. Spon 1679, 132 (with drawing), 133, 134, with a possible relation between the decoration and Heracles *furans*.

49. Fanelli 1707, 350-351.

Το μνημείο του Λυσικράτους αποτελείται από τρία μέρη: ένα τετράγωνο βάθρο πάνω σε τρίβαθμη κρηπίδα, ένα κυκλικό μαρμάρινο μονόπτερο με κωνική στέγη και έναν, χαμένο σήμερα, χάλκινο τρίποδα στη στέγη. Το κυκλικό μονόπτερο φέρει έξι κορινθιακούς κίονες και στηρίζεται πάνω σε τρίβαθμη κρηπίδα, όπου η εναλλαγή του γκριζου υμήττειου και του λευκού πεντελικού μαρμάρου δημιουργεί ένα είδος πολυχρωμίας. Ένας ιωνικός θριγκός, με επιστύλιο και ανάγλυφη ζωφόρο, φέρει το γείσο. Η ανάγλυφη ζωφόρος έχει ως θέμα τον θρίαμβο του Διονύσου επί των Τυρρηγών πειρατών, οι οποίοι μεταμορφώθηκαν σε δελφίνια για να σωθούν⁴⁴. Το συγκεκριμένο θέμα συνδέεται με τη νικηφόρο εκστρατεία των Αθηναίων ενάντια στους πειρατές υπό τον στρατηγό Διότιμο⁴⁵. Πάνω στη στέγη υπάρχει ένα ολόγλυφο καλάθι με φύλλα ακάνθου και τρεις έλικες, το οποίο φέρει τόρμους που ερμηνεύονται ως υποδοχές στήριξης του χάλκινου τρίποδα⁴⁶.

Το μνημείο του Λυσικράτους αναφέρεται για πρώτη φορά από τον Κυριακό της Αγκώνας (μέσα 15ου αιώνα), ενώ το 1669 ενσωματώθηκε στη μονή των Καπουτσίνων και χρησιμοποιήθηκε ως βιβλιοθήκη. Το 1670-1672 ο Γάλλος ιησουΐτης P. Babin αναφέρει το μνημείο ως «Φανάρι του Δημοσθένους», ενσωματωμένο στη μονή⁴⁷. Πολύ λεπτομερής είναι λίγο αργότερα η περιγραφή του Spon, ο οποίος επαναλαμβάνει μεν τη διαδεδομένη ονομασία του μνημείου ως «Φανάρι του Δημοσθένους», προχωρά όμως σε νέα ταύτιση βάσει της επιγραφής, η οποία κάνει λόγο για νικητές αγώνων και θεατρικά έργα. Ο Γάλλος αρχαιοδίφης καταλήγει ότι πρόκειται για μνημείο προς τιμήν κάποιου νικητή σε τέτοιους αγώνες, πιθανότατα σε σχέση με τον Ηρακλή, όπως υποδηλώνει ο ανάγλυφος διάκοσμος της ζωφόρου του μνημείου, ο οποίος συνδέεται με τους άθλους του Ηρακλή⁴⁸. Την ταύτιση αυτή υιοθετεί στις αρχές του 18ου αιώνα ο Fanelli⁴⁹, ο οποίος ονομάζει το μνημείο «Φανάρι του Δημοσθένους ή Ναό του Ηρακλή», αλλά επισημαίνει ότι η επιγραφή του σχετίζεται με αυτήν του «μνημείου της Παναγίας της Σπηλιώτισσας», δηλαδή του χορηγικού μνημείου του Θρασύλλου. Σχεδιαστική αναπαράσταση του μνημείου του Λυσικράτους και αναλυτικά σχέδια των ανάγλυφων παραστάσεων της ζωφόρου του περιλαμβάνονται στην έκδοση των J. Stuart και N. Revett, ενώ οι E. Dodwell (εικ. 86) και Fr.-Ch.-H.-L. Rouquerville (εικ. 87) το απεικονίζουν όπως είχε ενσωματωθεί στη μονή των Καπουτσίνων. Το μνημείο αποτέλεσε στόχο των βléψεων του Lusieri, επικεφαλής του συνεργείου του Έλγιν, ο οποίος παρότρυνε σε επιστολή του το 1802 τον κόμη «να προσπαθήσει διά χρημάτων ή άλλως να πείσει τον εν Κωνσταντινουπόλει προϊστάμενον των Καπουκίνων, όπως ούτοι εκχωρήσωσι αυτό το μνημείον!». Η πρόταση είχε απήχηση στον Έλγιν, ο οποίος του παρήγγειλε: «Continue your acquisitions and add to my obligations... the Lantern of Demosthenes!»⁵⁰. Προφανώς, χάρις στους Καπουκίνους απετράπη η μεταφορά του μνημείου

44. Ehrhardt 1993.

45. Zevi 2003, 58.

46. Amandry 1997, 463-470. Alemdar 2000.

47. Babin 1674, 37-40, ο οποίος συνδέει τον ανάγλυφο διάκοσμο της ζωφόρου με θαλάσσιες θεότητες.

48. Spon 1679, 132 (με σχέδιο), 133, 134, με πιθανό συσχέτισμό του διακόσμου με τον Ηρακλή Μαινόμενο.

49. Fanelli 1707, 350-51.

50. Γεννάδιος 1997, 23, σημ. 27.

88. Κορμός αγάλματος
Αφροδίτης στον τύπο της
Αφροδίτης της Arles,
αρ. ευρ. 227.
Βρέθηκε στην οδό
Τριπόδων, κοντά
στο μνημείο του
Λυσικράτους (πριν το
1881). Ύστερο ελληνιστικό
αντίγραφο του 1ου αι.
π.Χ. ενός πραξιτελικού
πρωτοτύπου των χρόνων
περί το 360 π.Χ.
(αρ. κατ. 49)

88. Torso of a statue
of Aphrodite of the
“Aphrodite of Arles” type,
inv. no. 227.
Found on the Street of
the Tripods near the
monument of Lysicrates
(before 1881).
Late Hellenistic copy
(1st c. BC) of a
Praxitelean original
of ca. 360 BC
(cat. no. 49)

Demosthenes or ‘Temple of Heracles’, though he pointed out that its inscription was associated with that on the “monument of the Panagia Spiliotissa”, i.e. the choragic monument of Thrasyllus. An artist’s reconstruction of the monument of Lysicrates and detailed drawings of the relief scenes on its frieze were included in the edition of J. Stuart and N. Revett, while E. Dodwell (fig. 86) and Fr.-Ch.-H.-L. Pouqueville (fig. 87) depicted it as it was when incorporated into the monastery of the Capuchins. Lusieri, the head of Lord Elgin’s staff, had set his sights on it, and had urged Elgin in an 1802 letter to “endeavor by money or other means to persuade the head of the Capuchins in Constantinople to cede the monument to him!”. This proposal resonated with Elgin, who ordered Lusieri to “Continue your acquisitions and add to my obligations... the Lantern of Demosthenes!”⁵⁰. The monument’s transfer to London was prevented, probably thanks to the Capuchins. The monument was restored in 1845, and since 1920 it has been investigated archaeologically together with the square which bears its name, where a part of the Street of the Tripods and Roman water supply installations were revealed⁵¹. Near the monument of Lysicrates, Kyriakos Pittakis found an inscribed statue base signed by Praxiteles (*APMA* 3, no. 507; *SEG* 48.227) which has been connected with the statue of a young Satyr seen by Pausanias (1.20.1) on one of the Street of the Tripods’ choragic monuments. This famous work has been recognized in a series of Roman

50. Γεννάδιος 1997, 23, note 27.

51. Λυδάκης 1966.

στο Λονδίνο. Το 1845 το μνημείο αποκαταστάθηκε και από το 1920 ερευνήθηκε αρχαιολογικά μαζί με την ομώνυμη πλατεία, όπου αποκαλύφθηκε ένα τμήμα της οδού Τριπόδων και εγκαταστάσεις ύδρευσης ρωμαϊκών χρόνων⁵¹. Κοντά στο μνημείο του Λυσικράτους ο Κυριακός Πιττάκης βρήκε ενεπίγραφη βάση αγάλματος με την υπογραφή του Πραξιτέλη (APMA 3, αρ. 507· SEG 48.227), η οποία συνδέθηκε με το άγαλμα νεαρού Σατύρου που είδε ο Πausanias (1.20.1) μέσα σε ένα από τα χορηγικά μνημεία της οδού Τριπόδων. Το διάσημο έργο αναγνωρίζεται σε σειρά ρωμαϊκών αντιγράφων στον τύπο του Οίνοχοούντος Σατύρου⁵². Στην οδό Τριπόδων, κοντά στο μνημείο του Λυσικράτη βρέθηκε (πριν το 1881) και ο άνω κορμός αγάλματος Αφροδίτης του τύπου της Arles με αριθ. ευρ. 227 (εικ. 88). Πρόκειται για ύστερο ελληνιστικό αντίγραφο του 1ου αι. π.Χ. ενός πρωτοτύπου που θεωρείται επίσης πρώιμο έργο του Πραξιτέλη της δεκαετίας 370-360 π.Χ.⁵³. Η θεά παριστάνεται ως προστάτιδα των εταίρων, ημίγυμνη και έτοιμη να καθρεπτιστεί στο κάτοπτρο που θα κρατούσε στο αριστερό της χέρι. Το άγαλμα, στημένο στην οδό Τριπόδων την οποία κοσμούσαν γλυπτά σχετιζόμενα με τα δρώμενα στο Διονυσιακό θέατρο, ενδέχεται να σχετίζεται με την αναβίωση ενός έργου της Νέας Κωμωδίας βασισμένου στην μορφή της «γλυκιάς εταίρας».

Η Νότια κλιτύς της Ακρόπολης

Η Νότια κλιτύς της Ακρόπολης αποτέλεσε ιδιαίτερα σημαντικό θρησκευτικό και πολιτιστικό κέντρο της αρχαίας Αθήνας. Εδώ ιδρύθηκαν τα μεγάλα ιερά του Διονύσου Ελευθερέως και του Ασκληπιού και ανεγέρθηκαν το Θέατρο του Διονύσου, το Ωδείο του Περικλή και, αργότερα, η Στοά του Ευμένους και το Ωδείο του Ηρώδη του Αττικού. Σημαντικοί σταθμοί στη μακρά περίοδο κατοίκησης της Νότιας κλιτύς, η οποία ξεκίνησε ήδη από την 4η χιλιετία π.Χ. και συνεχίστηκε αδιάλειπτα σε όλη την αρχαιότητα, είναι οι εξής: τον 13ο αι. π.Χ. το φυσικό άνδρηρο του Ασκληπιείου περικλείστηκε από το λεγόμενο Πελαργικό τείχος· τον 6ο αι. π.Χ. ιδρύθηκαν τα παλαιότερα γνωστά οικοδομήματα, η λεγόμενη αρχαϊκή κρήνη στο άνδρηρο του Ασκληπιείου και ο αρχαϊκός ναός του Διονύσου· τον 5ο αι. π.Χ. ανεγέρθηκαν το Ωδείο του Περικλή και η ιωνική στοά στο δυτικό τμήμα του Ασκληπιείου· τον 4ο αι. π.Χ. ιδρύθηκαν ο ναός με τον βωμό του Ασκληπιού και η δωρική στοά, που χρησίμευε ως *ἄβατον* ή *ἐγκοιμητήριον*, αναμορφώθηκε πλήρως το ιερό και το θέατρο του Διονύσου με το οικοδομικό πρόγραμμα του ρήτορα και άρχοντα Λυκούργου (περί το 330 π.Χ.) και ιδρύθηκε το χορηγικό μνημείο του Θρασύλλου βόρεια του θεάτρου (320 π.Χ.)· τον 2ο αι. π.Χ. ανεγέρθηκε η Στοά του Ευμένους· τον 1ο αι. π.Χ. αναστηλώθηκε το Ωδείο του Περικλή με δωρεά του βασιλιά της Καππαδοκίας

51. Λυδάκης 1966.

52. Corso 2004a, 281-289. Pasquier, Martinez 2007, 248-259, 270-273, αρ. 65-66 (J.-L. Martinez). Καλτσάς, Δεσπίνης 2007, 150-155, αρ. 42-43 (I. Μέννεγκας). Corso 2009, 249, 257.

53. Καρούζου 1956, 159-161, εικ. 1, πίν. 3. Καλτσάς 2001, 241 αριθ. 507. Corso 2004a, 261-265, σημ. 439. Pasquier, Martinez 2007, 166-167, αρ. 31 (A. Pasquier). Καλτσάς, Δεσπίνης 2007, 114-116, αρ. 22 (A. Corso). Stewart 2012, 337-338, εικ. 43.

copies of the Satyr pouring wine type⁵². At some point prior to 1881, the upper torso of a statue of Aphrodite of the Arles type inv. no. 227 (fig. 88) was found on the Street of the Tripods near the monument of Lysicrates. It was a Late Hellenistic copy (1st c. BC) of an original which is also considered to be an early work of Praxiteles dating to 370-360 BC⁵³. The goddess is depicted as the patroness of courtesans (*hetairai*), semi-nude and poised to gaze at her reflection in the mirror she would have held in her left hand. The statue, set up on the Street of the Tripods which was adorned by sculptures connected with events in the theater of Dionysus, may have been associated with the revival of a New Comedy work based on the figure of the “sweet courtesan”.

The South Slope of the Acropolis

The South Slope of the Acropolis was a particularly important religious and cultural center in ancient Athens. It was here that the great sanctuaries of Dionysus Eleuthereus and the Asclepieion were founded, and that the Theater of Dionysus, the Odeion of Pericles and later, the Stoa of Eumenes and the Odeion of Herodes Atticus were erected. Important landmarks in the long period of habitation on the South Slope, which had already begun in the 4th millennium BC and continued without interruption throughout antiquity, include the following: in the 13th c. BC, the natural terrace of the Asclepieion was surrounded by the “Pelargic wall”; in the 6th c. BC, the earliest known buildings were erected, viz. the so-called Archaic fountain on the Asclepieion terrace and the Archaic temple of Dionysus; in the 5th c. BC, the Odeion of Pericles and the Ionic stoa in the western section of the Asclepieion were erected; in the 4th c. BC, the temple of Asclepius with its altar and Doric stoa were built, with the stoa serving as an *abaton* or *enkoimeterion*; the sanctuary and theater of Dionysus were entirely remodeled with the building program of the orator and archon Lycurgus (*ca.* 330 BC), and the choragic monument of Thrasyllus was erected north of the theater (320 BC); in the 2nd c. BC, the Stoa of Eumenes was built; in the 1st c. BC, the Odeion of Pericles was restored with a donation from the Cappadocian King Ariobarzanes II in the wake of the destruction it had suffered in 86 BC during the invasion of the Roman general Sulla; in the 2nd c. AD, the Odeion of Herodes Atticus was erected; finally, the Herulian invasion of AD 267 damaged most of the monuments on the South Slope.

During the ensuing centuries, the function of these monuments changed as their building materials were used to erect churches and other buildings, for building defensive walls in Byzantine times and during the period of Ottoman rule, and even for the construction of houses in modern Athens. When Christianity prevailed

52. Corso 2004a, 281-289. Pasquier, Martinez 2007, 248-259, 270-273, nos. 65-66 (J.-L. Martinez). Καλτσάς, Δεσπίνης 2007, 150-155, nos. 42-43 (I. Μέννεγκας). Corso 2009, 249, 257.

53. Καρούζου 1956, 159-161, fig. 1, pl. 3. Καλτσάς 2001, 241

no. 507. Corso 2004a, 261-265, note 439. Pasquier, Martinez 2007, 166-167, note 31 (A. Pasquier). Καλτσάς, Δεσπίνης 2007, 114-116, no. 22 (A. Corso). Stewart 2012, 337-338, fig. 43.

Αριοβαρζάνη Β', μετά τις καταστροφές που υπέστη το 86 π.Χ. κατά την επιδρομή του Ρωμαίου στρατηγού Σύλλα· τον 2ο αι. μ.Χ. ανεγέρθηκε το Ωδείο του Ηρώδη του Αττικού και, τέλος, η εισβολή των Ερούλων το 267 μ.Χ. έπληξε τα περισσότερα μνημεία της Νότιας κλιτύος.

Στους αιώνες που ακολούθησαν η λειτουργία των μνημείων άλλαξε, το οικοδομικό υλικό τους χρησιμοποιήθηκε για την ανέγερση εκκλησιών και άλλων κτηρίων, για την οικοδόμηση αμυντικών τειχών κατά τους βυζαντινούς χρόνους και την περίοδο της τουρκοκρατίας, ακόμη και για την κατασκευή σπιτιών της νεότερης Αθήνας. Με την επικράτηση του χριστιανισμού τον 5ο αι. μ.Χ. πολλά κτήρια της Νότιας κλιτύος μετατράπηκαν σε χριστιανικές εκκλησίες. Στο α' μισό του 13ου αιώνα η Ακρόπολη περιβλήθηκε από ένα τείχος, γνωστό ως Ριζόκαστρο, το οποίο ενσωμάτωσε τον ψηλό τοίχο της σκηνής του Ωδείου του Ηρώδη του Αττικού και οικοδομήθηκε πάνω στον οπίσθιο τοίχο της Στοάς του Ευμένους και στους αναλημματικούς τοίχους των παρόδων του θεάτρου του Διονύσου. Για την κατασκευή του τείχους χρησιμοποιήθηκε άφθονο αρχαίο υλικό, ιδίως από το Διονυσιακό θέατρο. Μετά από μια περίοδο εγκατάλειψης κατά τη φραγκοκρατία, η Νότια κλιτύς κατοικήθηκε εκ νέου στο β' μισό του 15ου ή στον 16ο αιώνα. Κατά την πρώτη περίοδο της τουρκοκρατίας (1456-1687) διατηρήθηκε ένα μόνον τμήμα του Ριζόκαστρου, το οποίο περιέκλειε το Ωδείο του Ηρώδη του Αττικού και την έκταση μέχρι το Διονυσιακό θέατρο και είναι γνωστό ως ο προμαχώνας του Σερπεντζέ. Ο Σερπεντζές διατηρήθηκε κατά τη δεύτερη περίοδο της τουρκοκρατίας (1687-1833) και συμπληρώθηκε από ένα νέο τείχος, γνωστό ως το τείχος του Χασεκί, από το όνομα του Τούρκου βεοβόδα της Αθήνας Χατζή Αλή Χασεκί, το οποίο από το 1778 περικλείει το ανατολικό τμήμα της Νότιας κλιτύος. Ο νέος αυτός περίβολος της Αθήνας ακολουθούσε περίπου την πορεία του αρχαίου τείχους, ενσωματώνοντας πολλά αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη. Στους χρόνους της Επανάστασης ο προμαχώνας του Σερπεντζέ ήταν το καλύτερα οχυρωμένο τμήμα του τείχους, από το οποίο έπρεπε να διέλθει ο επιτιθέμενος για να καταλάβει την Ακρόπολη και, επομένως, την Αθήνα. Υπάρχουν δραματικές περιγραφές των μαχών που έγιναν μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων για την κατάληψη του Σερπεντζέ. Χαρακτηριστική είναι η σκληρότητα της τελευταίας μάχης, που έγινε το 1827. Ο πυκνός οικισμός που αναπτύχθηκε στους χρόνους της τουρκοκρατίας στα ανατολικά του Διονυσιακού θεάτρου διατηρήθηκε μέχρι τους νεότερους χρόνους και κατεδαφίστηκε στη δεκαετία του 1960. Στις απεικονίσεις της Νότιας κλιτύος από τους Ευρωπαίους περιηγητές κατά τους χρόνους της τουρκοκρατίας και έως περίπου τα μέσα του 19ου αιώνα διακρίνονται μόνον ο προμαχώνας του Σερπεντζέ που ενσωματώνει τον τοίχο της σκηνής του Ωδείου του Ηρώδη του Αττικού και τον οπίσθιο τοίχο της Στοάς του Ευμένους, επίσης τα τείχη του Χασεκί, το μνημείο του Θρασύλλου και οι δύο χορηγικοί κίονες πάνω από αυτό. Τα υπόλοιπα αρχαία μνημεία της Νότιας κλιτύος, η ύπαρξη και η θέση των οποίων πιστοποιούνταν μόνον από τις αναφορές των αρχαίων συγγραφέων, ήταν καλυμμένα εξ ολοκλήρου από μεγάλους όγκους επιχώσεων. Αναφέρουμε ενδεικτικά ένα χαρακτηριστικό του P. Babin του 1674 (εικ. 3) που ταυτίζει τον σωζόμενο τοίχο της Στοάς του Ευμένους με τα ερείπια του Αρείου Πάγου, «mazes de l'Aréopage», ένα χαρακτηριστικό που αποδίδει τον λόφο της Ακρόπολης από τα νοτιοανατολικά και περιλαμβάνεται στην έκδοση του W. Walker

in the 5th c. AD, many of the South Slope's buildings were converted to Christian churches. In the first half of the 13th century, the Acropolis was surrounded by a wall known as *Rizokastro*, which incorporated the high wall of the scene building belonging to the Odeion of Herodes Atticus and was built atop the rear wall of the Stoa of Eumenes and the retaining walls of the *parodoi* of the theater of Dionysus. A great amount of ancient material, especially from the Dionysian theater, was used to construct this wall. Following a period of abandonment during the period of Frankish rule, the South Slope was re-inhabited in the second half of the 15th or 16th century. During the first period of Ottoman rule (1456-1687), only one section of the *Rizokastro* was preserved, which surrounded the Odeion of Herodes Atticus and the area extending to the theater of Dionysus. Known as the bastion of Serpentzes, it was preserved during the second period of Ottoman rule (1687-1833) and augmented by a new wall known as the wall of Haseki from the name of the Turkish *voevoda* in Athens, Hadji Ali Haseki. Since 1778 the wall of Haseki had enclosed the eastern section of the South Slope. Athens' new enclosure wall followed approximately the same route as the ancient wall and incorporated many ancient architectural members. During the years of the Greek Revolution, the bastion of Serpentzes was the best-fortified part of the wall, through which an attacking army had to pass in order to take the Acropolis, and consequently, Athens. There are dramatic descriptions of battles between Greeks and Turks for the capture of Serpentzes — the brutality of the final battle in 1827 was typical. The densely-populated settlement that sprang up during the Ottoman period east of the theater of Dionysus, and which survived until modern times, was finally torn down in the 1960s. In European travelers' depictions of the South Slope during the years of Turkish rule and until about the mid-19th century, one can only discern the bastion of Serpentzes, which incorporated the wall of the scene building of the Odeion of Herodes Atticus and the rear wall of the Stoa of Eumenes, the wall of Haseki, the monument of Thrasyllus and the two choragic columns atop it. The other ancient monuments on the South Slope, whose existence and position is attested only by references in ancient authors, were entirely covered by large volumes of earth fill. We may note indicatively a 1674 engraving by P. Babin (fig. 3) which identifies the surviving wall of the Stoa of Eumenes as the ruins of the Areopagus ("mazures de l'Aréopage"), an engraving which depicts the hill of the Acropolis from the southeast included in the edition of W. Walker (1804), an oil painting of the Acropolis and Olympieion from the southeast included in the edition of L. Dupré (1825), and above all the oil painting by Richard Bankes Harraden (1778-1862) depicting Athens from the hill of the Muses (1828) on display in this exhibition (fig. 83).

Upon the establishment of the independent Greek state, excavation on the South Slope was deemed a priority by the Archaeological Society. From the second year of its operation (1838), excavations began at the theater of Dionysus, whose location had been pointed out by the British officer and traveler W. M. Leake. In parallel, the clearing of the Odeion of Herodes Atticus, begun in 1848, was completed in 1858. Between 1862 and 1867, the Society carried out systematic excavations at the site of the sanctuary and theater of Dionysus, initially in collaboration with the architect of the German Archaeological Institute J. H. Strack and later under the

(1804), μία ελαιογραφία της Ακρόπολης και του Ολυμπίου από τα νοτιοανατολικά που περιλαμβάνεται στην έκδοση του L. Dupré (1825) και, κυρίως, την ελαιογραφία του Richard Bankes Harraden (1778-1862) που περιλαμβάνεται στην έκθεση και απεικονίζει την Αθήνα από τον λόφο των Μουσών (1828) (εικ. 83).

Με τη σύσταση του ανεξάρτητου Ελληνικού κράτους, η ανασκαφική έρευνα της Νότιας κλιτύος τίθεται ως προτεραιότητα από την Αρχαιολογική Εταιρεία. Από το δεύτερο κιόλας έτος της λειτουργίας της, το 1838, αρχίζει να ανασκάπτεται το Διονυσιακό θέατρο, η θέση του οποίου είχε επισημανθεί από τον Βρετανό αξιωματικό και περιηγητή W. M. Leake. Παράλληλα, το 1848 αρχίζει ο καθαρισμός του Ωδείου του Ηρώδη του Αττικού, ο οποίος ολοκληρώνεται το 1858. Κατά τα έτη 1862-1867 η Εταιρεία διεξάγει συστηματικές ανασκαφές στον χώρο του θεάτρου και του ιερού του Διονύσου, αρχικά, σε συνεργασία με τον αρχιτέκτονα του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου J. H. Strack και, αργότερα, υπό τη διεύθυνση του Α. Σ. Ρουσσόπουλου. Τις ανασκαφές παρακολουθεί ο Γερμανός αρχιτέκτονας Ernst Ziller, ο οποίος εκπονεί τα πρώτα αρχιτεκτονικά σχέδια του θεάτρου. Κατά την περίοδο 1876-1879, η Αρχαιολογική Εταιρεία, με επικεφαλής τον Στέφανο Κουμανούδη, διενεργεί εκτεταμένες ανασκαφές σε όλη σχεδόν τη νότια πλευρά της Ακρόπολης. Τα έτη 1876-1877 ανασκάπτεται το Ασκληπιείο και τα έτη 1877-1879 αποκαλύπτονται τα ερείπια της Στοάς του Ευμένους. Παράλληλα, το 1877 κατεδαφίζεται ο Σερπεντζές και αποκαλύπτονται πολλά από τα εδώλια του θεάτρου που είχαν χρησιμοποιηθεί για την οικοδόμησή του. Στις ανασκαφές του 1876 βρέθηκε και η πωγωνοφόρος ανδρική κεφαλή με αρ. ευρ. 96, η οποία αποδίδεται σε άγαλμα Διονύσου ή σε ερμαϊκή στήλη και χρονολογείται γύρω στο 480 π.Χ.⁵⁴ Από το 1882 έως το 1895 τη συνέχεια των εργασιών στο ιερό και το θέατρο του Διονύσου αναλαμβάνει το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, υπό τη διεύθυνση του W. Dörpfeld. Το 1898 ο Γ. Σωτηριάδης προχωρεί στον καθαρισμό του κοίλου του Ηρωδείου και παράλληλα κτίζει αναλήμματα και κλίμακες για την αποκατάσταση της αρχαίας οδού πάνω από το μνημείο. Τέλος, κατά την περίοδο 1914-1932, η Αρχαιολογική Εταιρεία διενεργεί περιορισμένης κλίμακας ανασκαφικές έρευνες στο Ωδείο του Περικλή.

Το **Ωδείο του Περικλή** βρισκόταν στο ανατολικό άκρο της Νότιας κλιτύς της Ακρόπολης, δίπλα στο ιερό και στο θέατρο του Διονύσου. Το μνημείο καταστράφηκε κατά την επιδρομή των Ερούλων το 267 μ.Χ. και τα ερείπια καλύφθηκαν από επιχώσεις. Κατά τους βυζαντινούς χρόνους ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο και μέσα από αυτόν διερχόταν το τείχος του Ριζόκαστρου. Ο πυκνός οικισμός που αναπτύχθηκε εδώ στους χρόνους της τουρκοκρατίας διατηρήθηκε έως και τους νεότερους χρόνους. Οι ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας (Π. Καστριώτης, 1914-1919, και Α. Ορλάνδος, 1931-1932) αποκάλυψαν τον βόρειο τοίχο, τμήματα του ανατολικού και του δυτικού, τέσσερις τετράγωνες βάσεις κίωνων και τα θεμέλια άλλων τεσσάρων στη βορειοανατολική γωνία του κτηρίου⁵⁵. Τη δεκαετία του 1960 η κατεδάφιση οικιών της περιόδου της τουρκοκρατίας οδήγησε στην

54. Καλτσάς 2001, 86 αριθ. 147. Δεσπίνης, Καλτσάς 2014, 476-477, αρ. I.1 400, εικ. 1300-1302.

55. Καστριώτης 1914α· 1914β· 1922· 1927· 1929. Ορλάνδος 1931· 1932.

direction of A. S. Roussopoulos. The excavations were observed by the German architect Ernst Ziller, who produced the first architectural plans of the theater. Between 1876 and 1879, the Archaeological Society carried out extensive excavations over nearly the entire South Slope under Stefanos Koumanoudis. The Asclepieion was excavated in 1876-1877, and the ruins of the Stoa of Eumenes were uncovered in 1877-1879. In parallel, the Serpentez bastion was torn down in 1877, and many of the theater's seats used in its construction were revealed. The bearded male head inv. no. 96 was found in the 1876 excavations. It is attributed to a statue of Dionysus or Herm stele, and dates to around 480 BC⁵⁴. From 1882 to 1895, the German Archaeological Institute under W. Dörpfeld assumed responsibility for the continuation of excavation work in the sanctuary and theater of Dionysus. In 1898, G. Soteriadis cleared out the *cavea* of the Herodeion, at the same time constructing retaining walls and staircases to restore the ancient road over the monument. Finally, during the years 1914-1932, the Archaeological Society conducted small-scale excavations in the Odeion of Pericles. The **Odeion of Pericles** was at the eastern end of the South Slope of the Acropolis next to the sanctuary and theater of Dionysus. It was destroyed in the Herulian invasion of AD 267 and its ruins were covered by earth fill. In Byzantine times, the site was used as a cemetery and the Rizokastro wall passed through it. The densely-populated settlement that grew up here during the period of Ottoman rule was preserved until recently. Excavations by the Archaeological Society (P. Kastriotis 1914-1919, A. Orlandos 1931-1932) uncovered the northern wall, parts of the eastern and western walls, four square column bases and the foundations of another four at the building's northeastern corner⁵⁵. During the 1960s, demolition of Ottoman-period houses led to the discovery of the foundations of eight columns on the south side of the Odeion. In 1980, previously-unknown choragic monuments were identified at its southwestern corner, which allowed its southern limits to be calculated. In 2000, its southeastern corner was uncovered at no. 16 Thrasyllou Street. Study of the above evidence allows a general reconstruction, though many elements remain hypothetical⁵⁶. The Odeion had the form of a large, nearly square hypostyle hall, with 9 x 10 regular rows of columns on its interior. Its roof must have been pyramidal, with four gables and probably, a skylight in the center to illuminate the large hall. The location of the entrance remains uncertain, and different views have been expressed as to whether or not there were walls around the building's outer perimeter.

54. Καλτσάς 2001, 86, no. 147. Δεσπίνης, Καλτσάς 2014, 476-477, no. I.1 400, figs. 1300-1302.

55. Καστριώτης 1914α; 1914β; 1922; 1927; 1929. Ορλάνδος 1931; 1932.

56. Broneer 1944, 1952. Boersma 1970, 72, 206, 79. Travlos 1971, 387-391. Robkin 1976. Knell 1979, 77-79. Meinel 1980, 135-154. M. Koppes, *ADelt* 35 (1988), Chronika, 14-18.

Corso 1986, 61-68. Kotsidu 1991, 141-154. Izenour 1992, 30-35. Παπαθανασόπουλος 1993, 93-98. Καλλιγιάς 1994, 25-27. Bringmann, von Steuben 1995, 84-86. Corso 1997β, 740-742. Miller 1997, 218-242. Podlecki 1998, 77-81, 170. Hurwit 1999, 216-217, 317. Goette 2001, 53-54. Χωρέμη-Σπετσιέρη 2003, 15. *AIA* 2 (2004), 24-25. Sear 2006, 389-390. Winter 2006, 139. Γώγος 2008, 29-65. Greco 2010, 161-163 (M. G. Tofi).

αποκάλυψη των θεμελίων οκτώ κίωνων της νότιας πλευράς του Ωδείου. Το 1980 εντοπίστηκαν στη νοτιοδυτική γωνία του χορηγικά μνημεία άγνωστα μέχρι τότε, κάτι που επέτρεψε τον υπολογισμό του νότιου ορίου του. Το 2000 αποκαλύφθηκε η νοτιοανατολική γωνία του στην οδό Θρασύλλου 16. Η μελέτη των παραπάνω στοιχείων επιτρέπει την αποκατάστασή του σε γενικές γραμμές, αν και πολλά στοιχεία παραμένουν ακόμη υποθετικά⁵⁶. Το Ωδείο είχε τη μορφή μιας μεγάλης, σχεδόν τετράγωνης, υπόστυλης αίθουσας, με 9 x 10 κανονικές σειρές κίωνων στο εσωτερικό της. Η οροφή του πρέπει να είχε πυραμιδοειδή μορφή, με τετράρριχτη στέγη και, πιθανώς, έναν φεγγίτη στο κέντρο, ο οποίος φώτιζε τη μεγάλη αίθουσα. Αβέβαιη παραμένει η θέση της εισόδου, ενώ διαφορετικές απόψεις έχουν εκφραστεί για την ύπαρξη ή όχι τοίχων στην εξωτερική περίμετρο του κτηρίου.

Οι αρχαίοι συγγραφείς παραδίδουν σημαντικές πληροφορίες για το μνημείο. Η θέση του σημειώνεται με ακρίβεια από τον Πausanία (1.20.4) και τον Βιτρούβιο (5.9.1). Ο Θεόφραστος (*Χαρακτήρες* 3.3) κάνει έμμεση αναφορά στο πλήθος των κίωνων στο εσωτερικό του, ενώ ο Βιτρούβιος (5.9.1) αναφέρει ότι οι κίονες ήταν λίθινοι. Η κύρια πηγή πληροφοριών είναι ο Πλούταρχος (*Περικλής* 13.9) που κάνει λόγο για κτήριο *πολύεδρον* (με πολλά καθίσματα) και *πολύστυλον* (με πολλούς κίονες), *περικλινές και κάταντες εκ μιᾶς κορυφῆς* (με στέγη που κλίνει προς όλες τις πλευρές και πέφτει από μία κορυφή), το οποίο σχεδιάστηκε *κατ' εἰκόνα και μίμημα* της σκηνής του μεγάλου βασιλιά των Περσών (Pausanias 1.20.4). Οι αρχαίοι συγγραφείς και οι σύγχρονοι μελετητές διαφωνούν στην απόδοση του μνημείου στον Θεμιστοκλή ή στον Περικλή. Ο Βιτρούβιος (5.9.1) αναφέρει ότι ο Θεμιστοκλής, μετά την τοποθέτηση των λίθινων κίωνων, στέγασε το Ωδείο με την ξυλεία των περσικών πλοίων που κυριεύθηκαν στη ναυμαχία της Σαλαμίνας. Άλλες αρχαίες πηγές (Λυκούργος, απόσπ. 9.2· Πλούταρχος, *Περικλής* 13.9-11· Σουΐδας, Φώτιος, βλ. λ. Ωδείον *Anecdota Graeca* 317.33· IG II² 968.47, περίπου 140 π.Χ.) συνδέουν το Ωδείο με τον Περικλή και ιδιαίτερος με τους μουσικούς αγώνες των Παναθηναίων. Μια μερίδα σύγχρονων μελετητών θεωρεί ότι ο συσχετισμός με τον Θεμιστοκλή αναφέρεται σε ένα προγενέστερο κτήριο, το οποίο συμπληρώθηκε, αναστηλώθηκε ή μετασκευάστηκε από τον Περικλή⁵⁷. Έχει επίσης ερμηνευθεί ως τρόπαιο που έστησε ο Θεμιστοκλής μετά την εκδίωξη των Περσών, στη μορφή της σκηνής του Ξέρξη, και λειτούργησε αρχικά ως αίθουσα συνέλευσης του δήμου, για να ονομαστεί Ωδείο την εποχή του Περικλή, όταν άρχισε να φιλοξενεί μουσικές εκδηλώσεις⁵⁸. Η σύνδεση του κτηρίου με τον Θεμιστοκλή προέρχεται από ένα απόσπασμα του αρχιτέκτονα Ερμογένη⁵⁹, ενώ η Περικλεία πατρότητα έχει συσχετιστεί

56. Broneer 1944, 1952. Boersma 1970, 72, 206, 79. Travlos 1971, 387-391. Robkin 1976. Knell 1979, 77-79. Meinel 1980, 135-154. M. Κορρές, *ΑΔ* 35 (1988), Χρονικά, 14-18. Corso 1986, 61-68. Kotsidu 1991, 141-154. Izenour 1992, 30-35. Παπαθανασόπουλος 1993, 93-98. Καλλιγιάς 1994, 25-27. Bringmann, von Steuben 1995, 84-86. Corso 1997β, 740-742. Miller 1997, 218-242. Podlecki 1998, 77-81, 170. Hurwit 1999,

216-217, 317. Goette 2001, 53-54. Χωρέμη-Σπετσιέρη 2003, 15. *ΑΠΑ* 2 (2004), 24-25. Sear 2006, 389-390. Winter 2006, 139. Γώγος 2008, 29-65. Greco 2010, 161-163 (M. G. Tofi).

57. Davison 1958, 33-36. Schmaltz 1995, 247-249. Corso 1997α, 393-396, 400.

58. Παπαθανασόπουλος 2003.

59. Musti 2002.

Ancient authors have passed down important information about this monument. Its location was accurately noted by Pausanias (1.20.4) and Vitruvius (5.9.1). Theophrastus (*Characters* 3.3) refers indirectly to the large number of columns on its interior, and Vitruvius (5.9.1) notes that they were of stone. Our main source of information is Plutarch (*Pericles* 13.9), who speaks of a building that was *polyhedron* (with many seats) and *polystylon* (with many columns), with a roof inclined on all sides, falling from a peak (*περικλινές καὶ κάταντες ἐκ μιᾶς κορυφῆς*), designed in imitation of the tent of the great king of Persia (Pausanias 1.20.4). Ancient authors and modern scholars disagree concerning whether the monument should be attributed to Themistocles or Pericles. Vitruvius (5.9.1) mentions that after the installation of the stone columns, Themistocles roofed the Odeion using the timber from the Persian ships seized in the battle of Salamis. Other ancient sources (Lycurgus, frag. 9.2; Plutarch, *Pericles* 13.9.11; Suda, Photius, s.v. Odeon; *Anecdota Graeca* 317.33; IG II² 968.47, ca. 140 BC) associated the Odeion with Pericles, and especially with the musical contests of the Panathenaea. Some contemporary scholars consider that the association with Themistocles refers to an earlier building which was completed, restored, or remodeled by Pericles⁵⁷. It has also been interpreted as a trophy erected by Themistocles after the expulsion of the Persians in the form of Xerxes' tent, functioning initially as an assembly hall for the deme, and called the Odeion in the age of Pericles when it began to host musical performances⁵⁸. The building's association with Themistocles comes from a fragment by the architect Hermogenes⁵⁹, whereas its Periclean "paternity" has been connected with innovations in music in the second half of the 5th c. BC⁶⁰. In addition to serving as a concert venue, the Odeion was also used upon occasion for other purposes: as a courthouse (Aristophanes, *Wasps* 1109; Demosthenes 59.52 and 54) it hosted the trial in which the Thirty condemned those taken prisoner at Eleusis (Xenophon, *Hellenika* 2.4.8-10); it was where the Athenian cavalry spent the night in 403 BC (Xenophon, *Hellenika* 2.4.24); it hosted the preliminary contests (*proagones*) (*Schol. Aeschines* 3.66-67; *Schol. Aristophanes, Wasps* 1109a), i.e. the presentation of dramatic performances for the Great Dionysia. It was even used as a granary (Demosthenes 34.37) and a place of philosophical discussions (*Alexandros*, frag. 25 K.-A; Plutarch, *Moralia* 605A; Diogenes Laertius 7.184). Another matter of dispute is the exact date of the monument, which is based on Plutarch's testimony that Pericles was the *epistates* (overseer) (*Pericles* 13.9): the building must have been completed either around 445-440 BC (probably in connection with the Panathenaea of 446 or 442 BC) or around 435-430 BC⁶¹. It was probably restored in the era of Lycurgus (Hyperides, frag. 118; IG II² 1688.3). It was set afire by the Roman general Sulla in 86 BC (Pausanias 1.20.4; Vitruvius 5.9.1) or by the defenders of the city itself to prevent its timber being used by the Romans for the siege of the Acropolis (Appian, *Mithridates* 38). It was rebuilt by Ariobarzanes II, king of Cappadocia (63-52

57. Davison 1958, 33-36. Schmaltz 1995, 247-249. Corso 1997a, 393-396, 400.

58. Παπαθανασόπουλος 2003.

59. Musti 2002.

60. Mosconi 2000.

61. Hose 1993. Knibbe 2002.

με τις καινοτομίες στον χώρο της μουσικής στο β' μισό του 5ου αι. π.Χ.⁶⁰. Το Ωδείο, εκτός από χώρος συναυλιών, χρησιμοποιήθηκε κατά καιρούς και για άλλους σκοπούς: ως δικαστήριο (Αριστοφάνης, *Σφήκες* 1109· Δημοσθένης 59.52 και 54) φιλοξένησε τη δίκη στην οποία οι Τριάκοντα καταδίκασαν τους φυλακισμένους της Ελευσίνας (Ξενοφών, *Ελληνικά* 2.4.8-10)· αποτέλεσε χώρο διανυκτέρευσης του αθηναϊκού ιππικού το 403 π.Χ. (Ξενοφών, *Ελληνικά* 2.4.24)· φιλοξενούσε τους *προαγώνες* (Σχόλ. *Αισχίνης* 3.66-67· Σχόλ. *Αριστοφάνης*, *Σφήκες* 1109α), δηλαδή την παρουσίαση των δραματικών παραστάσεων των *έν Άστει* Διονυσίων· χρησιμοποιήθηκε ως σιτοβολώνας (Δημοσθένης 34.37), αλλά και ως χώρος φιλοσοφικών συζητήσεων (Αλέξανδρος, απόσπ. 25 Κ.-Α· Πλούταρχος, *Ηθικά* 605Α· Διογένης Λαέρτιος 7.184). Αντικείμενο διαμάχης αποτελεί, επίσης, η ακριβής χρονολόγηση του μνημείου, που βασίζεται στη μαρτυρία του Πλουτάρχου ότι ο Περικλής ήταν ο *έπιστάτης* (Περικλής 13.9): το κτήριο πρέπει να είχε ολοκληρωθεί είτε περί το 445-440 π.Χ. (πιθανώς σε σχέση με τα Παναθήναια του 446 ή του 442 π.Χ.) είτε περί το 435-430 π.Χ.⁶¹. Το Ωδείο αναστηλώθηκε πιθανώς την εποχή του Λυκούργου (Υπερείδης, απόσπ. 118· *IG* II² 1688.3). Το 86 π.Χ. πυρπολήθηκε από τον Ρωμαίο στρατηγό Σύλλα (Παυσανίας 1.20.4· Βιτρούβιος 5.9.1) ή από τους ίδιους τους υπερασπιστές της πόλης, προκειμένου να μην χρησιμοποιηθεί η ξυλεία του από τους Ρωμαίους για την πολιορκία της Ακρόπολης (Αππιανός, *Μιθριδάτης* 38). Το κτήριο ανοικοδομήθηκε από τον βασιλιά της Καππαδοκίας Αριοβαρζάνη Β' (63-52 π.Χ.), όπως μαρτυρούν ο Βιτρούβιος (5.9.1) και η αφιερωματική επιγραφή των τριών αρχιτεκτόνων που ανέλαβαν τις εργασίες (*IG* II² 3426). Η ανοικοδόμηση του Ωδείου από τον Αριοβαρζάνη μνημονεύεται επίσης σε αφιερωματική επιγραφή των Αθηναίων, χαραγμένη σε σπόνδυλο κίονα (*IG* II² 3427).

Το ιερό και το θέατρο του Διονύσου

Το ιερό του Διονύσου με το θέατρο στα βόρεια του είναι το πρώτο σύνολο μνημείων που συναντά ο σημερινός επισκέπτης στο ανατολικό τμήμα της Νότιας κλιτύς της Ακρόπολης. Εδώ ο Διόνυσος λατρευόταν ως *Έλευθερέυς*, καθώς η λατρεία του εισήχθη στην Αθήνα από τον αρχικά βοιωτικό και έπειτα αττικό δήμο των Ελευθερών, την εποχή του τυράννου Πεισιστράτου (6ος αι. π.Χ.) (Παυσανίας 1.2.5 και 1.38.8). Στο ιερό του Διονύσου Ελευθερέως εορτάζονταν κάθε χρόνο, κατά τον μήνα Ελαφηβολιώνα (τέλη Μαρτίου-αρχές Απριλίου), τα Μεγάλα ή *έν Άστει* Διονύσια, με πομπή που ξεκινούσε από την Ακαδημία, όπου το άγαλμα του θεού μεταφερόταν μία ημέρα πριν.

Ελάχιστες είναι οι πληροφορίες για την ιστορία του ιερού και του θεάτρου του Διονύσου μετά το τέλος της αρχαιότητας. Στα τέλη του 5ου αι. μ.Χ. μια μονόκλιτη βασιλική κτίστηκε στην ανατολική πάροδο του θεάτρου, η οποία καταστράφηκε και αντικαταστάθηκε τον 11ο ή τον 12ο αιώνα από την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου

60. Mosconi 2000.

61. Hose 1993. Knibbe 2002.

BC), as attested by Vitruvius (5.9.1) and the dedicatory inscription by the three architects who undertook the project (IG II² 3426). The rebuilding of the Odeion by Ariobarzanes is also mentioned in a dedicatory inscription of the Athenians carved on a column drum (IG II² 3427).

The sanctuary and theater of Dionysus

The sanctuary of Dionysus and the theater to its north are the first group of monuments today's visitors to the eastern part of the South Slope of the Acropolis encounter. Here Dionysus was worshipped as *Eleuthereus*, since his cult was introduced to Athens by the (originally) Boeotian and (later) Attic deme of Eleutherai during the age of the tyrant Peisistratus (6th c. BC) (Pausanias 1.2.5 and 1.38.8). At the sanctuary of Dionysus Eleuthereus, each year in the month of Elaphebolion (late March-early April), the Great or City (*ἐν Ἀστει*) Dionysia were celebrated with a procession that began from the Academy, to which the god's statue was transferred one day in advance.

Our information about the history of the sanctuary and theater of Dionysus after the end of antiquity remains scanty. In the late 5th c. AD, a single-aisle basilica was built in the theater's eastern *parodos*, which was destroyed and replaced in the 11th or 12th century by the church of Agios Georgios Alexandrinos⁶². This church was blown up in 1827 during the siege of the Acropolis by Kioutachis, and in the late 19th century the chapel which is there today was built in its place. A short distance south of the southeastern corner of the sanctuary of Dionysus' enclosure precinct, modern visitors will encounter the remains of the small church of Agia Paraskevi, a small, single-aisle basilica with a floor of ancient architectural members and remnants of wall paintings. The church underwent three building phases dating from the Late Byzantine period to 1860, and was first depicted in 1687 in a drawing by the Venetian engineer G. M. Verneda. Today, the second construction phase (17th century) is visible. The church was probably destroyed during the siege of the Acropolis in 1827. In 1860, a small chapel was built in its place, which was removed in 1961. In addition, traces of a Byzantine building of the 12th-early 13th century have been identified. The wall of Rizokastro, built in the 13th century, passed over it⁶³. In subsequent centuries, the entire region was permanently abandoned and covered by a voluminous fill of earth and ruins, making it impossible to identify the monuments. Stuart and Revett⁶⁴ identified the surviving ruins of the Dionysian theater as the Odeion of Pericles, which had been completely destroyed. The British traveler W. M. Leake (1841) proposed that the area beneath the monument of Thrasyllus be excavated, but the excavations he conducted did not result in success. The exact location

62. Τραυλός 1953-1954. Baldini-Lippolis 1995, 188.

64. Stuart, Revett 1787, V.

63. Κ. Τσάκος, *ADelt* 40 (1985), *Chronika*, 9-11.

του Αλεξανδρινού⁶². Η εκκλησία αυτή ανατινάχθηκε το 1827 κατά την πολιορκία της Ακρόπολης από τον Κιουταχή και στη θέση της κτίστηκε στα τέλη του 19ου αιώνα το εκκλησάκι που υπάρχει σήμερα. Σε μικρή απόσταση νότια της νοτιοανατολικής γωνίας του περιβόλου του ιερού του Διονύσου, ο σημερινός επισκέπτης συναντά τα κατάλοιπα του μικρού ναού της Αγίας Παρασκευής. Πρόκειται για μια μικρή μονόκλιτη βασιλική με δάπεδο από αρχαία μέλη και υπολείμματα τοιχογραφιών στους τοίχους. Ο ναός αριθμεί τρεις οικοδομικές φάσεις από τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους έως το 1860 και απεικονίζεται για πρώτη φορά σε σχέδιο του Ενετού μηχανικού G. M. Verneda το 1687. Σήμερα είναι ορατή η δεύτερη φάση του 17ου αιώνα. Ο ναός καταστράφηκε πιθανώς κατά την πολιορκία της Ακρόπολης το 1827. Στη θέση του κτίστηκε το 1860 μικρό ναύδριο, το οποίο αποκολλήθηκε το 1961. Επίσης, έχουν εντοπιστεί ίχνη ενός βυζαντινού κτηρίου του 12ου-αρχών 13ου αιώνα, πάνω από το οποίο πέρασε το τείχος του Ριζόκαστρου που κτίστηκε τον 13ο αιώνα⁶³. Στους αιώνες που ακολούθησαν όλη η περιοχή εγκαταλείφθηκε οριστικά και καλύφθηκε από ογκώδη επίχωση χώματος και ερειπίων, έτσι ώστε δεν ήταν πια δυνατόν να εντοπιστούν τα μνημεία. Οι Stuart και Revett⁶⁴ ταύτισαν τα σωζόμενα ερείπια του Διονυσιακού θεάτρου με το Ωδείο του Περικλή, που είχε πλήρως καταστραφεί. Ο Βρετανός περιηγητής W. M. Leake (1841) πρότεινε να ανασκαφεί η περιοχή κάτω από το μνημείο του Θρασύλλου, αλλά οι ανασκαφικές έρευνες που πραγματοποίησε δεν τελεσφόρησαν. Η ακριβής θέση του θεάτρου πιστοποιήθηκε, τελικά, το 1838 από την ανασκαφή της Αρχαιολογικής Εταιρείας στο μέσον περίπου του κοίλου. Οι συστηματικές ανασκαφές διεξήχθησαν αρχικά από την Αρχαιολογική Εταιρεία και στη συνέχεια από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο υπό τη διεύθυνση των W. Dörpfeld και E. Reisch, οι οποίοι δημοσίευσαν το 1896 την πρώτη μελέτη για το ιερό και το θέατρο⁶⁵. Οι γνώσεις μας για την αρχιτεκτονική των επί μέρους μνημείων εμπλουτίστηκαν σημαντικά τα τελευταία χρόνια χάρις στις εργασίες ανάδειξης και αναστήλωσης⁶⁶. Το ιερό περιβαλλόταν από τοίχο με επιμελημένη μόνον τη νότια όψη, κάτι που δείχνει ότι λειτουργούσε και ως αναλημματικός. Ο περίβολος οριοθετούσε το τέμενος του Διονύσου ήδη από τον 5ο αι. π.Χ., αλλά η σωζόμενη μορφή του ανάγεται στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ., στην εποχή του ρήτορα Λυκούργου. Στη νοτιοανατολική γωνία του φαίνεται πως σεβάστηκε και προφύλαξε έναν αρχαιότερο, σηκόμορφο, παρόδιο ναΐσκο,

62. Τραυλός 1953-1954· Baldini-Lippolis 1995, 188.

63. Κ. Τσάκος, *ΑΔ* 40 (1985), Χρονικά, 9-11.

64. Stuart, Revett 1787, V.

65. Dörpfeld, Reisch 1896.

66. Καλλιγιάς 1994. *ARepLond* 52 (2005-2006), 3. *Restoration* 2006. Για τις αρχαιολογικές έρευνες στο ιερό και το θέατρο του Διονύσου, βλ. επίσης Fiechter 1935, 1936· Pickard-Cambridge 1946· Π. Καλλιγιάς, *ΑΔ* 18 (1963), Χρονικά, 12-18· Travlos 1971, 537-551· Wurster 1979· M. Koppés, *ΑΔ* 35 (1980), Χρο-

νικά, 9-14, 19-20· *ΑΔ* 36 (1981), Χρονικά, 4· Townsend 1986· Kenner 1986-1987· Παπαθανασόπουλος 1987· Lauter-Bufé, Lauter 1988· Polacco 1990· Παπαθανασόπουλος 1993· Goette 1995· Moretti 1999-2000· Goette 2001, 50-52· Moretti 2001, 123-127, 156-160, 194-202· Froning 2002, 38-53· Isler 2002, 533-541· Karivieri 2002· Nielsen 2002, 118-120· *AIA* 2 (2004) 11-23· Townsend 2004· Ίωγος 2005· Sear 2006, 388-389· Winter 2006, 97-103· Goette 2007a· Koppés 2009, 79-81· Greco 2010, 166-169 (E. Santaniello)· Di Napoli 2013.

of the theater was finally verified in 1838 by the Archaeological Society's excavation in about the center of the *cavea*. Systematic excavations were initially conducted by the Archaeological Society and then by the German Archaeological Institute under W. Dörpfeld and E. Reisch, who in 1896 published the first study on the sanctuary and theater⁶⁵. Our knowledge about the architecture of individual monuments has been significantly augmented in recent years thanks to enhancement and restoration projects⁶⁶.

The sanctuary was surrounded by a wall, whose south face was its only finished one, showing that it also functioned as a retaining wall. The enclosure wall already bounded the sacred precinct of Dionysus in the 5th c. BC, but its surviving form dates to the second half of the 4th c. BC, the age of the orator Lysurgus. At its southeast corner, it appears to have respected and safeguarded an earlier (first half of the 5th c. BC) cella-form roadside *naiskos*, built at the junction of three ancient roads. This roadside *naiskos*, uncovered in 1961-1962, may have been dedicated to Hecate. The presence of reused building materials in the east section of the enclosure wall is attributed to repairs following Sulla's destruction of Athens in 86 BC. Part of the Ottoman wall of Athens built in 1778 by the Voevoda Hadji Ali Haseki using ancient architectural members is preserved in the enclosure's southwest section.

The precinct's main entrance was in the east part of the enclosure, which was the end of the ancient Street of the Tripods (Pausanias 1.20.1). The position of the entrance had been approximately determined in the late 19th century, but in 1999 the foundations of a monumental propylon in the shape of a double Π were revealed⁶⁷. The propylon, dated to the 4th c. BC, is associated with the building program of Lysurgus. In its place there was an earlier propylon, mentioned by the orator Andokides in his speech *On the Mysteries* (1.38) in connection with the mutilation of the Herms on the eve of the Athenian fleet's departure for the Sicilian expedition (415 BC).

The oldest building in the sanctuary is the **Archaic temple of Dionysus**, which was erected in the second half of the 6th c. BC to house the wooden cult statue (*xoanon*) of the god brought there from Eleutherai. From this temple, which was considered the work of the tyrant Peisistratus or his sons, only part of the foundations, the *euthynteria*, and the *crepis* of the north and west walls are preserved. In addition, several architectural members from the superstructure have been identified. It was probably a small Doric temple with simple

65. Dörpfeld, Reisch 1896.

66. Καλλιγιάς 1994. *AREpLond* 52 (2005-2006) 3. *Restoration* 2006. On archaeological investigations in the sanctuary and theater of Dionysus, see also Fiechter 1935, 1936; Pickard-Cambridge 1946; Π. Καλλιγιάς, *ADelt* 18 (1963), *Chronika*, 12-18; Travlos 1971, 537-551; Wurster 1979; M. Κορρές, *ADelt* 35 (1980), *Chronika*, 9-14, 19-20; *ADelt* 36 (1981), *Chronika*, 4; Townsend 1986; Kenner 1986-1987; Παπαθανασόπουλος 1987;

Lauter-Bufé, Lauter 1988; Polacco 1990; Παπαθανασόπουλος 1993; Goette 1995; Moretti 1999-2000; Goette 2001, 50-52; Moretti 2001, 123-127, 156-160, 194-202; Froning 2002, 38-53; Isler 2002, 533-541; Karivieri 2002; Nielsen 2002, 118-120; *AIA* 2 (2004), 11-23; Townsend 2004; Γώγος 2005; Sear 2006, 388-389; Winter 2006, 97-103; Goette 2007a; Κορρές 2009, 79-81; Greco 2010, 166-169 (E. Santaniello); Di Napoli 2013.

67. Καββαδίας 2005, 188-189.

ιδρυμένο στη συμβολή τριών αρχαίων οδών, ο οποίος χρονολογείται στο α' μισό του 5ου αι. π.Χ. Ο παρόδιος ναῖσκος αποκαλύφθηκε το 1961-1962 και ήταν ίσως αφιερωμένος στην Εκάτη. Η παρουσία οικοδομικού υλικού σε β' χρήση στο ανατολικό τμήμα του περιβόλου αποδίδεται σε επισκευές μετά την καταστροφή της Αθήνας από τον Σύλλα το 86 π.Χ. Στα νοτιοδυτικά του περιβόλου σώζεται τμήμα του οθωμανικού τείχους της Αθήνας, που κτίστηκε το 1778 από τον βοεβόδα Χατζή Αλή Χασεκί με χρήση αρχαίων μελών.

Η κύρια είσοδος του τεμένους βρισκόταν στο ανατολικό τμήμα του περιβόλου και αποτελεί το σημείο κατάληξης της αρχαίας οδού Τριπόδων (Παυσανίας 1.20.1). Η θέση της εισόδου είχε προσδιοριστεί κατά προσέγγιση στα τέλη του 19ου αιώνα, αλλά το 1999 αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια ενός μνημειακού προτύλου σε σχήμα διπλού Π⁶⁷. Το πρότυλο αυτό χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. και συνδέεται με το οικοδομικό πρόγραμμα του Λυκούργου. Στη θέση του υπήρχε παλαιότερο πρότυλο, το οποίο μνημονεύεται από τον ρήτορα Ανδοκίδη στον λόγο του *Περὶ Μυστηρίων* (1.38) αναφορικά με το επεισόδιο της αποκοπής των Ερμών την παραμονή της αναχώρησης του Αθηναϊκού στόλου για τη Σικελική Εκστρατεία (415 π.Χ.).

Το παλαιότερο κτήριο του ιερού είναι ο **αρχαϊκός ναός του Διονύσου**, ο οποίος ανεγέρθηκε στο β' μισό του 6ου αι. π.Χ. για να στεγάσει το ξόανο του θεού που μεταφέρθηκε από τις Ελευθερές. Από τον ναό αυτό, ο οποίος θεωρείται έργο του τυράννου Πεισιστράτου ή των γιών του, διατηρείται μόνον ένα τμήμα των θεμελίων, της ευθυντηρίας και της κρηπίδας του βόρειου και του δυτικού τοίχου. Επίσης, έχουν ταυτιστεί ορισμένα αρχιτεκτονικά μέλη από την ανωδομή. Πρόκειται, μάλλον, για δωρικό ναό μικρών διαστάσεων με απλή ορθογώνια κάτοψη, η οποία διαιρείται σε σηκό και πρόναο δίπτυλο εν παραστάσι. Μια πρόσφατη μελέτη γλυπτών (ενός κορμού Σατύρου στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και ενός κορμού θωρακοφόρου μορφής στην αποθήκη της Βιβλιοθήκης του Αδριανού)⁶⁸ και αρχιτεκτονικών μελών⁶⁹ που ανήκουν στον αρχαϊκό ναό οδήγησε στην αναχρονολόγησή του στους χρόνους περί το 490 π.Χ. Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται από την αναφορά στο Λεξικό Σουίδα (βλ. λ. Πρατίνας) ότι το νέο θέατρο της πόλης εγκαταστάθηκε στο ιερό του Διονύσου κατά την 70ή Ολυμπιάδα (500/499-497/496 π.Χ.) μετά την κατάρρευση των *ικρίων* της Αγοράς. Υπάρχουν, ωστόσο, στοιχεία που συνηγορούν υπέρ μιας αρχαιότερης φάσης μνημειοποίησης του χώρου, όπως το ανάγλυφο με σατύρους και μαινάδα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, το οποίο μπορεί να σχετίζεται με μια μνημειακή κατασκευή (πιθανώς βωμό ή μικρό ναό) του γ' τετάρτου του 6ου αι. π.Χ., και ο αρχαϊκός παρόδιος ναῖσκος, ο οποίος παρεμβάλλεται στην πορεία του περιβόλου στο νοτιοανατολικό άκρο του. Μια φάση του ιερού κατά τη διάρκεια του 6ου αι. π.Χ. συνάδει, εξάλλου, με τη γραπτή παράδοση (*FrGrHist* 239 A 43) που συνδέει την εγκαθίδρυση των *ἐν Ἄστει* Διονυσίων κατά την 61η Ολυμπιάδα (536/535-532/531 π.Χ.) με τον τραγωδὸ Θέσπη.

67. Καββαδίας 2005, 188-189.

68. Despinis 1996/97.

69. Μ. Κορρές, *ΑΔ* 37 (1982), Χρονικά, 15-18.

rectangular ground plan divided into a cella and a distyle *in antis* pronaos. A recent study of sculptures (the torso of a Satyr in the National Archaeological Museum and that of a cuirassed figure in the storeroom of the Library of Hadrian)⁶⁸ and architectural members⁶⁹ belonging to the temple has led to its re-dating to the years around 490 BC. This view is confirmed by a mention in the Suda (s.v. Πατήνας) that the city's new theater was installed in the sanctuary of Dionysus in the 70th Olympiad (500/499-497/496 BC) following the collapse of the bleachers-seats in the Agora. There is, however, evidence arguing in favor of an older phase for the monumentalizing of the site, including the relief with satyrs and a maenad in the National Archaeological Museum, which may be associated with a monumental construction (probably an altar or small temple) of the third quarter of the 6th c. BC, and the Archaic roadside *naiskos*, which was interposed in the course of the enclosure wall at its southeast end. Furthermore, a 6th c. BC phase for the sanctuary would also be in agreement with the written tradition (*FrGrHist* 239 A 43) linking the establishment of the Great Dionysia in the 61st Olympiad (536/535-532/531 BC) with the tragedian Thespis.

The marble torso of a Satyr inv. no. 2324 (fig. 89) was found shortly before 1867 during excavations by the Archaeological Society, and is attributed to a pedimental figure on the Archaic temple of Dionysus⁷⁰. The marble torso of a cuirassed figure, today in the storeroom of the Library of Hadrian (inv. no. PA 1262), which is identified with the torso inv. no. 2324 as regards size, technical features, and style is attributed to the pediments of the same temple. The two torsos date to around 490 BC. The relief inv. no. 3131 found shortly before 1879 in the yard of a house south of the scene building of the Dionysian theater depicts two satyrs and a maenad dancing and playing music⁷¹. This relief, which dates to the third quarter of the 6th c. BC, belonged either to the *orthostates* of a pediment, or to the *krateutes* of a monumental altar, or to a small temple built a generation earlier than the Archaic temple of Dionysus to house the *xoanon* of the god, which was transferred at that time from Eleutherai to Athens.

The **second temple of Dionysus** was built in the second half of the 4th c. BC about 6 m. south of the first temple. An earlier date in the second half of the 5th c. BC had formerly been maintained for it due to the chryselephantine cult statue of Dionysus, a work of Alkamenes seen by Pausanias (1.20.3) inside the temple. However, this statue must have been transferred from an older building. Pausanias also described paintings with scenes from the myth of Dionysus, including the transport of the drunken Hephaistos to Mt Olympus, episodes with Lykourgos and Pentheus, and the abduction of Ariadne sleeping at Theseus' side. Only the foundations of the temple and base of its cult statue are preserved *in situ*. A Doric architrave has also been found⁷². The ground

68. Despinis 1996/1997.

69. M. Κορρές, *ADelt* 37 (1982), Chronika, 15-18.

70. Καλτσάς 2001, 82, no. 142. Δεσπίνης, Καλτσάς 2014,

332-333, no. I.1. 329, figs. 1111-1114.

71. Καλτσάς 2001, 46, no. 37. Δεσπίνης, Καλτσάς 2014, 356-358, no. I.1. 341, fig. 1142.

72. Townsend 1982.

Ο μαρμάρινος κορμός Σατύρου με αρ. ευρ. 2324 (εικ. 89) βρέθηκε λίγο πριν το 1867, κατά τις ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας, και αποδίδεται σε μια μορφή των αετωμάτων του αρχαϊκού ναού του Διονύσου⁷⁰. Στα αετώματα του ίδιου ναού αποδίδεται και ο μαρμάρινος κορμός θωρακοφόρου μορφής που φυλάσσεται σήμερα στην αποθήκη της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, με αρ. ευρ. ΡΑ 1262, και ο οποίος ταυτίζεται με τον κορμό αρ. ευρ. 2324 ως προς το μέγεθος, τα τεχνικά χαρακτηριστικά και το στυλ. Οι δύο κορμοί χρονολογούνται περί το 490 π.Χ. Το ανάγλυφο με αρ. ευρ. 3131 βρέθηκε λίγο πριν το 1879 στην αυλή ενός σπιτιού νότια της σκηνής του Διονυσιακού θεάτρου και απεικονίζει δύο σατύρους και μία μαινάδα που χορεύουν παίζοντας μουσική⁷¹. Το ανάγλυφο χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. και ανήκει είτε σε ορθοστάτη αετώματος, είτε σε κρατευτή ενός μνημειακού βωμού ή σε έναν μικρό ναό, που κτίστηκε μια γενιά πριν από τον αρχαϊκό ναό του Διονύσου, για να στεγάσει το ξόανο του θεού που μεταφέρθηκε τότε από τις Ελευθερές στην Αθήνα.

Ο **δεύτερος ναός του Διονύσου** κτίστηκε στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ. περί τα 6 μ. νότια του πρώτου. Παλαιότερα είχε υποστηριχθεί μια πρωιμότερη χρονολόγηση στο β' μισό του 5ου αι. π.Χ., λόγω του χρυσεlefάντινου λατρευτικού αγάλματος του Διονύσου, έργου του Αλκαμένη, το οποίο είδε ο Πανσανίας (1.20.3) μέσα στον ναό. Ωστόσο, το άγαλμα αυτό πρέπει να μεταφέρθηκε από άλλο προγενέστερο κτήριο. Ο Πανσανίας περιγράφει επίσης ζωγραφικούς πίνακες με σκηνές από τον μύθο του Διονύσου, όπως τη μεταφορά του μεθυσμένου Ηφαίστου στον Όλυμπο, τα επεισόδια με τον Λυκούργο και τον Πενθέα και την απαγωγή της κοιμωμένης Αριάδνης στο πλευρό του Θησέα. Κατά χώραν διατηρούνται μόνον τα θεμέλια του ναού και της βάσης του λατρευτικού αγάλματος. Έχει βρεθεί επίσης ένα δωρικό γείσο⁷². Η κάτοψη ενός δωρικού ναού με τετράστυλη πρόσταση δεν φαίνεται να ανήκει στην αρχική φάση του 4ου αι. π.Χ., αλλά οφείλεται σε μεταγενέστερες μετασκευές. Νοτιοανατολικά του ναού σώζονται τα θεμέλια μιας ορθογώνιας κατασκευής, επίσης του 4ου αι. π.Χ., η οποία αποδίδεται σε βωμό ή σε κάποιο ανάθημα.

Την ίδια εποχή ανεγέρθηκε μια μεγάλη στοά στο βόρειο όριο του ιερού για την προστασία των πιστών από τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες, από την οποία διατηρούνται τα θεμέλια, μέρος της ευθυντηρίας, της κρηπίδας και του κατώτερου τμήματος της τοιχοποιίας. Σύμφωνα με την κρατούσα άποψη, η στοά ήταν δωρικού ρυθμού, μονώροφη και στο δυτικό άκρο της σχηματιζόταν ένα κλειστό δωμάτιο. Πρέπει να ανήκε και αυτή στο οικοδομικό πρόγραμμα αναδιοργάνωσης του ιερού και του θεάτρου του Διονύσου από τον Λυκούργο κατά το β' μισό του 4ου αι. π.Χ. Έξω από τον ανατολικό τοίχο του περιβόλου του ιερού βρέθηκε ένας μαρμάρινος κυλινδρικός βωμός του Διονύσου, που αφιερώθηκε περί το 100 π.Χ. και κοσμεύεται με ανάγλυφα προσωπεία σατύρων, ρόδακες και πλοχμούς από φύλλα κισσού, άκανθας και καρπούς.

70. Καλτσάς 2001, 82, αρ. 142. Δεσπίνης, Καλτσάς 2014, 332-333, αρ. I.1. 329, εικ. 1111-1114.

71. Καλτσάς 2001, 46, αρ. 37. Δεσπίνης, Καλτσάς 2014, 356-358, αρ. I.1. 341, εικ. 1142.

72. Townsend 1982.

89. Κορμός Σατύρου,
αρ. ευρ. 2324.
Βρέθηκε λίγο πριν το
1867 νοτιοανατολικά της
σκηνής του Διονυσιακού
θεάτρου και αποδίδεται σε
μία μορφή των αετωμάτων
του αρχαϊκού ναού του
Διονύσου.
Περί το 490 π.Χ.
(αρ. κατ. 50)

89. Torso of a Satyr,
inv. no. 2324.
Found shortly before
1867 southeast of the
scene building of the
theater of Dionysus,
attributed to a figure
on the pediments of the
Archaic temple of
Dionysus.
Ca. 490 BC
(cat. no. 50)

plan of a Doric temple with tetrastyle porch does not appear to have belonged to the initial 4th c. BC phase, but rather owed to subsequent alterations. Southeast of the temple there survive the foundations of a rectangular construction, also dated to the 4th c. BC, which are attributed to an altar or votive.

During the same era, a large stoa was erected on the northern boundary of the sanctuary to protect believers from inclement weather. Its foundations and part of the *euthynteria*, *crepis*, and lower walls are preserved. According to the prevailing view, the stoa was of the Doric order, one-storied, and formed a closed room at its western end. This too must have belonged to the building program to reorganize the sanctuary and theater of Dionysus carried out by Lycurgus during the second half of the 4th c. BC. Outside the sanctuary's eastern enclosure wall, a cylindrical marble altar of Dionysus was found that was dedicated around 100 BC. It was decorated with relief masks of satyrs, rosettes, and guilloches consisting of ivy leaves, acanthus, and fruits.

The oldest phase of the **theater of Dionysus Eleuthereus** dates to the second half of the 6th c. BC, when a semi-circular retaining wall was built northeast of the Archaic temple to form a sort of terrace on which the rituals in honor of Dionysus were celebrated. Ancient Greek drama was born from these ritual celebrations, which were viewed by Athenians seated on the slopes of the hill of the Acropolis. The oldest permanent structure dates to the first half of the 5th c. BC, and included a *cavea* that took advantage of the incline of the terrain, with a wooden Π-shaped seating tier containing at least 45 rows of seats⁷³. The *proedria* was of

73. Moretti 2000.

Η αρχαιότερη φάση του **θεάτρου του Διονύσου Ελευθερέως** ανάγεται στο β' μισό του 6ου αι. π.Χ., όταν κατασκευάστηκε ένας ημικυκλικός αναλημματικός τοίχος βορειοανατολικά του αρχαϊκού ναού για να συγκρατήσει ένα είδος ανδήρου, πάνω στο οποίο τελούνταν τα λατρευτικά δρώμενα προς τιμήν του Διονύσου. Από τα δρώμενα αυτά, τα οποία παρακολουθούσαν οι Αθηναίοι καθισμένοι στα πρηνή του λόφου της Ακρόπολης, γεννήθηκε το αρχαίο ελληνικό δράμα. Η παλαιότερη μόνιμη κατασκευή ανάγεται στο α' μισό του 5ου αι. π.Χ. και περιελάμβανε ένα κοίλο που εκμεταλλευόταν την κλίση του εδάφους και είχε μία ξύλινη κερκίδα σε σχήμα Π με τουλάχιστον 45 σειρές εδωλίων⁷³. Η προεδρία ήταν λίθινη, όπως προκύπτει από την εύρεση ενεπίγραφων εδωλίων που χρονολογούνται στο β' μισό του 5ου αι. π.Χ.⁷⁴. Η είσοδος στο κοίλο γινόταν είτε από τις παρόδους είτε από τον Περίπατο. Ένα πρόχειρο ισόγειο σκηνικό οικοδόμημα στηνόταν πιθανώς απέναντι από το κοίλο για τις ανάγκες των παραστάσεων. Η ορχήστρα είχε επίσης σχήμα Π και οριοθετείτο από ρείθρο απορροής των ομβρίων υδάτων. Μια επιμήκης κατασκευή στο κέντρο της ανατολικής παρόδου αποτελεί τον βόρειο τοίχο ενός προπύλου που υπογράμμιζε την είσοδο του θεάτρου από την οδό Τριπόδων, ενώ μια αντίστοιχη κατασκευή αποκαθίσταται και στη δυτική πάροδο⁷⁵. Στο θέατρο αυτό παρουσιάστηκαν τα έργα των μεγάλων δραματουργών, του Αισχύλου, του Σοφοκλή και του Ευριπίδη.

Με εξαίρεση τη σκηνή, η μνημειακή λίθινη μορφή του θεάτρου που βλέπει σήμερα ο επισκέπτης ανάγεται στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ., σε μια φάση αναδιοργάνωσης που αποδίδεται από τους αρχαίους συγγραφείς στον ρήτορα Λυκούργο (Παυσανίας 1.29.16· Πλούταρχος, *Ηθικά* 841C και 852C· πρβλ. Παυσανίας 1.21.1). Έχει προταθεί ακόμη μια προγενέστερη φάση, ήδη από το 360 π.Χ., που σχετίζεται με επεμβάσεις του ρήτορα Ευβούλου (Υπερείδης, απόσπ. 118)⁷⁶. Ο αριθμός των εδωλίων αυξήθηκε μετά την εκτεταμένη αποκοπή του φυσικού βράχου. Η ακτίνα του κοίλου έφθασε τα 82 μ. και η χωρητικότητά του υπολογίζεται στους 17.000 θεατές περίπου. Στη νέα του μορφή το κοίλο ενσωμάτωσε τον Περίπατο ως διάζωμα και το τμήμα του κοίλου πάνω από τον Περίπατο αποτέλεσε το λεγόμενο Επιθέατρο. Στα άκρα του διαζώματος διαμορφώθηκαν επικλινή επίπεδα για την άνετη πρόσβαση του κοινού που ερχόταν από τον Περίπατο. Η προεδρία εμπλουτίστηκε με μαρμάρινα καθίσματα, που έφεραν επιγραφές με τους τίτλους των επίσημων προσώπων (ιερέων και αξιωματούχων) για τα οποία προορίζονταν⁷⁷. Στο κέντρο της προεδρίας, ένας περίτεχνος θρόνος προοριζόταν για τον ιερέα του Διονύσου Ελευθερέως. Το ερεισίνωτο του θρόνου κοσμεείται με ανάγλυφη παράσταση δύο Σατύρων που μεταφέρουν ένα τσαμπί σταφύλι, τα ερεισίχειρα με παραστάσεις κοκορομαχίας και το κάτω μέρος του καθίσματος με παραστάσεις γρυπών που πλαισιώνονται από λεοντοπόδαρα. Το σκηνικό οικοδόμημα έγινε μόνιμο και υπέστη πολλές αλλαγές, οι οποίες έχουν δεχθεί διαφορετικές ερμηνείες και χρονολογήσεις⁷⁸. Πρόκειται για ένα επίμηκες κεντρικό οικοδόμημα με παρασκήνια και κιονοστοιχία στο μεγαλύτερο μέρος

73. Moretti 2000.

74. Pöhlmann 1981.

75. M. Korrés, *ΑΔ* 37 (1982), Χρονικά, 15-18.

76. Townsend 1982. Hintzen-Bohlen 1997, 21-29.

77. Maass 1972.

78. Bringmann, von Steuben 1995, 445-446.

stone, as shown by the discovery of inscribed seats dating to the second half of the 5th c. BC⁷⁴. Entrance to the *cavea* was either through the *parodoi* or from the Peripatos. A makeshift ground-level scene building was probably set up opposite the *cavea* for the needs of performances. The orchestra was also Π-shaped, and was bordered by a gutter for rainwater runoff. An oblong construction in the middle of the eastern *parodos* was the northern wall of a propylon that highlighted the entrance to the theater from the Street of the Tripods; a corresponding structure has also been reconstructed for the western *parodos*⁷⁵. The works of the great dramatists — Aeschylus, Sophocles, and Euripides — were presented in this theater.

With the exception of the *skene*, the monumental stone form of the theater seen by visitors today dates to the second half of the 4th c. BC, to a reorganization phase attributed by the ancient authors to the orator Lysurgus (Pausanias 1.29.16; Plutarch, *Moralia* 841C and 852C; cf. Pausanias 1.21.1). An even earlier phase has also been proposed — from 360 BC — which is associated with interventions by the orator Euboulos (Hyperides, frag. 118)⁷⁶. The number of seats increased following extensive cutting away of the natural bedrock. The *cavea* had a radius of 82 m., and an estimated seating capacity of about 17,000. In its new form, the *cavea* incorporated the Peripatos as its *diazoma* and the part of the *cavea* above the Peripatos formed the so-called *epitheatron*. At the ends of the *diazoma*, level inclines were created for easy access by the public arriving from the Peripatos. The *proedria* was enhanced with marble seats carrying inscriptions with the titles of the official persons (priests and officials) for whom they were reserved⁷⁷. In the center of the *proedria*, an elaborate throne was reserved for the priest of Dionysus Eleuthereus. The throne's back was adorned by a relief scene of two satyrs carrying a bunch of grapes; the armrests were decorated with representations of a cock fight, and the lower part of the chair with scenes of griffins flanked by lion's feet. The scene building became permanent and underwent many alterations which have been subject to different interpretations and dates⁷⁸. It was an oblong central building with *paraskenia* and a colonnade along most of its façade which acquired an ever-more-monumental form during Hellenistic and Roman times.

In the invasion by Sulla in 86 BC, the *skene* suffered damage and was probably repaired by the Cappadocian King Ariobarzanes II. In the mid-1st c. AD during the rule of the Emperor Nero, a new scene building of monumental dimensions was erected. An inscribed architrave belonged to this period's scene building façade (*scaenae frons*). It has a votive inscription to Dionysus Eleuthereus and Nero by Tiberius Claudius Novius, a general in 61/62 and the sponsor of many interventions to the theater (*IG II² 3182*). In Roman times, the orchestra acquired its current horseshoe shape with a diamond-shaped marble floor covering. It was subsequently separated by parapets from the *proedria* to serve the needs of the spectacles of gladiatorial fights and sea battles (Dio Chrysostom 31.121). A small altar (*thymele*) dedicated to Dionysus was placed in the center of the orchestra.

74. Pöhlmann 1981.

75. M. Koppéç, *ADelt* 37 (1982), Chronika, 15-18.

76. Townsend 1982. Hintzen-Bohlen 1997, 21-29.

77. Maass 1972.

78. Bringmann, von Steuben 1995, 445-446.

της πρόσοψης, η οποία απέκτησε όλο και πιο μνημειακή μορφή κατά την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή εποχή. Κατά την εισβολή του Σύλλα το 86 π.Χ. η σκηνή υπέστη καταστροφές και επισκευάστηκε πιθανώς από τον βασιλιά της Καππαδοκίας Αριοβαρζάνη Β'. Στα μέσα του 1ου αι. μ.Χ., επί αυτοκράτορα Νέρωνα, ανεγέρθηκε νέα σκηνή μνημειωδών διαστάσεων. Στην *scaenae frons* (πρόσοψη της σκηνής) αυτής της περιόδου ανήκει ένα ενεπίγραφο επιστύλιο με αφιερωματική επιγραφή στον Διόνυσο Ελευθερέα και στον Νέρωνα εκ μέρους του Τιβέριου Κλαύδιου Νόβιου, στρατηγού το 61/62 και χορηγού πολλών επεμβάσεων στο θέατρο (IG II² 3182). Στους ρωμαϊκούς χρόνους η ορχήστρα απέκτησε τη σημερινή πεταλόσχημη μορφή της, με μαρμάρινη πλακόστρωση σε σχήμα ρόμβου, και στη συνέχεια χωρίστηκε με θωράκια από την προεδρία για τις ανάγκες των θεαμάτων των μονομαχιών και των ναυμαχιών (Δίων Χρυσόστομος 31.121). Στο κέντρο της ορχήστρας τοποθετήθηκε ένας μικρός βωμός (*θυμέλη*) αφιερωμένος στον Διόνυσο.

Στα μέσα του 2ου ή στον 3ο αιώνα προστέθηκε μπροστά από τη σκηνή ένα ψηλό λογείο, βήμα για τους ρήτορες κατά τις συνελεύσεις που λάμβαναν χώρα στο θέατρο. Ονομάστηκε «Βήμα του Φαίδρου» (IG II² 5021), όταν μεταξύ του β' μισού του 4ου και των αρχών του 5ου αι. μ.Χ. ο άρχοντας Φαίδρος πραγματοποίησε μετατροπές και ενσωμάτωσε στην πρόσοψή του ολόγλυφες μορφές γονατισμένων Σιληνών και ανάγλυφες πλάκες από προγενέστερο κτήριο, πιθανώς του 2ου αι. μ.Χ., που εξιστορούν σημαντικά επεισόδια από τη ζωή του Διονύσου (γέννηση, είσοδος στην Αττική, ιερός γάμος με τη Βασίλιννα, ενθρόνιση στο ιερό)⁷⁹. Διάφορες προτάσεις έχουν γίνει σχετικά με την προέλευση των αναγλύφων: μπορεί να προέρχονται είτε από την *scaenae frons* της εποχής του Αδριανού⁸⁰ είτε από ένα κτήριο εκτός του τεμένους. Τελευταία, ο Γ. Δεσπίνης⁸¹ πρότεινε την προέλευσή τους από βωμό στημένο στο ιερό του Διονύσου.

Ο ευρύτερος χώρος του θεάτρου ήταν γεμάτος από αγάλματα των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Πρόκειται για αγάλματα θεοτήτων, ανδριάντες ποιητών και Ρωμαίων αυτοκρατόρων (ιδίως του Αδριανού). Πολλά από αυτά τα γλυπτά σώζονται σε καλή κατάσταση και εκτίθενται σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, στο Μουσείο της Ακρόπολης και στο στέγαστρο των αγαλμάτων στη νοτιοανατολική γωνία του αρχαιολογικού χώρου⁸². Ανάμεσά τους ξεχωρίζει μια σειρά έξι αγαλμάτων Παπποσιληνών, που χρονολογούνται στον 1ο ή 2ο αι. μ.Χ. και κοσμούσαν τη ρωμαϊκή σκηνή του θεάτρου. Στην ίδια περίοδο ανήκουν δύο γυναικεία αγάλματα, πιθανώς προσωποποιήσεις της Τραγωδίας ή της Κωμωδίας, και ένα κολοσσικό άγαλμα που ίσως παριστάνει γυναικεία θαλάσσια θεότητα. Σώζονται, επίσης, ενεπίγραφα βάθρα ανδριάντων ποιητών, όπως το βάθρο του ανδριάντα του Μενάνδρου, ποιητή της Νέας Κωμωδίας, που χρονολογείται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., έργο των γίων του Πραξιτέλη, Κηφισόδοτου και Τιμάρχου.

Το μαρμάρινο άγαλμα Απόλλωνα με αρ. ευρ. 45 βρέθηκε το 1862 στο θέατρο του Διονύσου. Έγινε γνωστό ως ο Απόλλωνας του Ομφαλού, επειδή αρχικά υποτέθηκε ότι ήταν στημένο πάνω σε βάση σε σχήμα ομ-

79. Frantz 1982. Sironen 1994, 43-45, αρ. 27.

80. Sturgeon 1977.

81. Despinis 2003, 7-145.

82. Παπασταμάτη-von Moock 2012.

In the mid-2nd or 3rd century, a high *logeion*, a rostrum (*bema*) for orators during gatherings in the theater, was added in front of the *skene*. It was named the “Bema of Phaedrus” (IG II² 5021) when between the second half of the 4th and early 5th c. AD the archon Phaedrus made alterations and incorporated into its façade sculptured figures in the round of kneeling Silenoi and relief plaques from an earlier building, probably of the 2nd c. AD, which narrated important episodes from the life of Dionysus (birth, entry into Attica, sacred marriage with Basilinna, enthronement in his sanctuary)⁷⁹. There have been numerous proposals concerning the provenance of the reliefs: they may be either from the *scaenae frons* of the Hadrianic age⁸⁰, or from a building that lay outside the sacred precinct. Recently, G. Despinis⁸¹ has proposed that they came from an altar erected in the sanctuary of Dionysus.

The wider area of the theater was filled by statues dating to the Hellenistic and Roman periods. These were of deities and portrait statues of poets and Roman emperors (especially Hadrian). Many survive in good condition and are today on display in the National Archaeological Museum, the Acropolis Museum, and in the covered area for statues at the southeastern corner of the archaeological site⁸². Among them may be singled out a series of six statues of Papposilenoi dating to the 1st or 2nd c. AD which adorned the theater’s Roman scene building. Two female statues, probably personifications of Tragedy or Comedy, belong to the same period, as does a colossal statue that may depict a female marine deity. There also survive some inscribed bases for portrait statues of poets, like that for the portrait of Menander, a New Comedy poet, which dates to the early 3rd c. BC and was the work of Praxiteles’ sons Kephisodotos and Timarchos.

The marble statue of Apollo inv. no. 45 was found in 1862 in the theater of Dionysus. It became known as the Omphalos Apollo, as it was originally believed to have been set up on a base in the shape of an omphalos found with the statue (inv. no. 46). This is a Roman copy of a bronze original dating to ca. 460-450 BC and attributed to the Peloponnesian sculptor Kalamis or, according to others, the Aeginetan bronze-worker Onatas⁸³. The marble statue of the Papposilenos inv. no. 257 is today on display in the Acropolis Museum. Found in 1832 in the theater of Dionysus, it depicts a bald, bearded Papposilenos with hairy body and himation covering his lower body. His facial features (wrinkled forehead, raised eyebrows, thick nose) recall portraits of Socrates. A small Dionysus sits on his left shoulder, holding a theatrical mask in his right hand. This was a Late Hellenistic copy (2nd c. BC) from an original dating to around 440-430 BC⁸⁴. The marble statue of Dionysus inv. no. 1656 was found in the theater of Dionysus in 1865. The god is depicted standing, dressed in a chiton and a himation wrapped around his body and left arm. His long, wavy hair, held back with a band, falls down onto

79. Frantz 1982. Sironen 1994, 43-45, no. 27.

80. Sturgeon 1977.

81. Δεσπίνης 2003, 7-145.

82. Παπασταμάτη-von Moock 2012.

83. Καλτσάς 2001, 90-91, no. 155.

84. Καλτσάς 2001, 119, no. 217.

φαλού που βρέθηκε μαζί με το άγαλμα (αρ. ευρ. 46). Πρόκειται για αντίγραφο της ρωμαϊκής εποχής ενός χάλκινου πρωτοτύπου των χρόνων περί το 460-450 π.Χ. που αποδίδεται στον Πελοποννήσιο γλύπτη Κάλαμι ή, κατά μία άλλη άποψη, στον Αιγινήτη χαλκοπλάστη Ονάτα⁸³. Το μαρμάρινο άγαλμα Παπποσιληνού με αρ. ευρ. 257 εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο της Ακρόπολης. Βρέθηκε το 1832 στο θέατρο του Διονύσου και παριστάνει έναν γενειοφόρο φαλακρό Παπποσιληνό με τριχωτό σώμα και ιμάτιο, που σκεπάζει το κάτω μέρος του σώματός του. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου του (ρυτίδες στο μέτωπο, ανασηκωμένα φρύδια και χοντρή μύτη) θυμίζουν τα πορτραίτα του Σωκράτη. Στον αριστερό του ώμο κάθεται ο μικρός Διόνυσος, ο οποίος κρατά στο δεξί του χέρι ένα θεατρικό προσωπίο. Πρόκειται για αντίγραφο της ύστερης ελληνιστικής περιόδου (του 2ου αι. π.Χ.) ενός πρωτοτύπου των χρόνων περί το 440-430 π.Χ.⁸⁴. Το άγαλμα Διονύσου με αρ. ευρ. 1656 βρέθηκε το 1865 στο θέατρο του Διονύσου. Ο θεός παριστάνεται όρθιος, ντυμένος με χιτώνα και ιμάτιο, το οποίο τυλίγεται γύρω από το σώμα και το αριστερό χέρι του. Τα κυματιστά μακριά μαλλιά του, δεμένα με ταινία, πέφτουν στους ώμους και το στήθος. Τα γένια του είναι επίσης πολύ μακριά. Στο δεξί υψωμένο χέρι του θα κρατούσε θύρσο. Πρόκειται για ρωμαϊκό αντίγραφο, πιθανώς των αρχών του 1ου αι. π.Χ., στον τύπο του Διονύσου Σαρδανάπαλου, ο οποίος αποδίδεται σε πρωτότυπο χάλκινο έργο του κύκλου του Πραξιτέλη, φιλοτεχνημένο περί το 330-320 π.Χ.⁸⁵.

Εκτός από την οδό Τριπόδων, οι χάλκινοι τρίποδες με τους οποίους η πόλη αντάμειβε τους νικητές χορηγούς στους αγώνες διθυράμβου στα Μεγάλα Διονύσια στήνονταν επίσης στην περιοχή του θεάτρου του Διονύσου. Το **χορηγικό μνημείο του Θρασύλλου** ιδρύθηκε το 320/319 π.Χ. πάνω από την τελευταία σειρά εδωλίων του κοίλου του θεάτρου του Διονύσου, σε μια περίοπτη θέση όπου ήταν στημένα και άλλα χορηγικά μνημεία, όπως οι δύο κορινθιακοί κίονες, που υψώνονται ακριβώς επάνω από το μνημείο του Θρασύλλου, χρονολογούνται στον 4ο/3ο αι. π.Χ. ή στη ρωμαϊκή εποχή και επιστέφονται από τρίπλευρα κιονόκρανα, πάνω στα οποία στηρίζονταν οι χορηγικοί τρίποδες. Το μνημείο του Θρασύλλου έκλεινε το άνοιγμα μιας σπηλιάς στην παρειά του φυσικού βράχου. Το εσωτερικό της σπηλιάς είχε εξομαλυνθεί ώστε να σχηματίζεται ένα μικρό δωμάτιο, όπου ο Πausanias (1.21.3) σημειώνει την παρουσία μιας σύνθεσης Απόλλωνα και Άρτεμης, οι οποίοι σκοτώνουν τα παιδιά της Νιόβης. Λόγω των περιορισμένων διαστάσεων της σπηλιάς, θεωρείται ότι επρόκειτο για ζωγραφικό έργο ή ανάγλυφο και όχι για περίοπτο γλυπτό. Ο Pausanias αναφέρει, επίσης, έναν τρίποδα στη στέγη του μνημείου. Η πρόσοψη του μνημείου δεν ήταν ανοιχτή, αλλά υπήρχαν θύρες μεταξύ παραστάδων. Τρεις δωρικές παραστάδες έφεραν μαρμάρινο επιστύλιο, στο οποίο ήταν χαραγμένη η επιγραφή της νίκης του Θρασύλλου (IG II² 3056). Ένα επίκρανο που φυλασσόταν στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και μεταφέρθηκε πρόσφατα στον αρχαιολογικό χώρο της

83. Καλτσάς 2001, 90-91, αρ. 155.

84. Καλτσάς 2001, 119, αρ. 217.

85. Καλτσάς 2001, 245, αρ. 512. Corso 2004a, 85-89. Pasquier,

Martinez 2007, 328-330, αρ. 81 (J.-L. Martinez). Καλτσάς, Δεσπίνης 2007, 167-168, αρ. 51 (Γ. Μοστράτος).

his shoulders and chest. His beard is also very long. He would have held a thyrsus in his raised right hand. This is a Roman copy, probably datable to the early 1st c. BC, of the Dionysus Sardanapalus type, which is attributed to an original bronze work of the circle of Praxiteles done around 330-320 BC⁸⁵.

In addition to the Street of the Tripods, bronze tripods with which the city rewarded the victorious sponsors in the dithyrambic contests at the Great Dionysia were also set up in the area around the theater of Dionysus. The **choragic monument of Thrasyllus** was erected in 320/319 BC above the last row of seats in the *cavea* of the theater of Dionysus in a prominent location where other choragic monuments were also set, including the two Corinthian columns dated to the 4th/3rd c. BC or the Roman age, which rose just above the monument of Thrasyllus and were surmounted by three-sided capitals supporting the choragic tripods. The monument of Thrasyllus closed the opening to a cave on the face of the natural bedrock. The cave's interior had been smoothed to create a small room, where Pausanias (1.21.3) noted the presence of a composition of Apollo and Artemis, who slew the children of Niobe. Because of the cave's small size, this is believed to have been a painting or relief, rather than a statuary group. Pausanias also mentioned a tripod on the roof of the monument. Its façade was not open; there were doors between pilasters. Three Doric pilasters supported a marble architrave on which was carved the inscription relating to Thrasyllus' victory (*IG II² 3056*). A capital in the storerooms of the National Archaeological Museum recently transferred to the archaeological site on the South Slope is believed to have surmounted the central pilaster⁸⁶. Above the architrave was a frieze decorated with ten relief wreaths of olive branches and one of ivy in the middle, part of which was also stored until recently in the National Archaeological Museum (inv. no. 3943). The bronze victory tripod was set on a stepped base on the finial of the monument⁸⁷. In 271/270 BC, Thrasykles, the son of Thrasyllus, won two victories as *agonothetes* at the Dionysia, and he placed the two bases with his own tripods and the inscriptions noting his successes (*IG II² 3083 A and B*) on either side of his father's tripod. Much later, in the Late Roman period (*ca.* AD 400), a fully-clothed seated statue of Dionysus was set in the center of the crowning element in place of Thrasyllus' tripod, and two other statues were set on the side bases in place of Thrasykles' tripods⁸⁸.

During Christian times, the monument was converted to a chapel dedicated to the Panagia Spiliotissa or Chrysospiliotissa, with frescoes on the walls of the cave⁸⁹. The chapel continues in operation today. The statue of Dionysus which adorned the finial of the monument until 1802 was detached along with other

85. Καλτσάς 2001, 245, no. 512. Corso 2004a, 85-89. Pasquier, Martinez 2007, 328-330, no. 81 (J.-L. Martinez). Καλτσάς, Δεσπίνης 2007, 167-168, no. 51 (Γ. Μοστράτος).

86. Townsend 1985.

87. Welter 1938, 33.

88. For the monument of Thrasyllus, see Welter 1937, 1938; Travlos

1971, 562-565; Borbein 1973, 58; Παπαθανασόπουλος 1993, 82-86; Amandry 1997, 459-463; Hintzen-Bohlen 1997, 59-60; Hurwit 1999, 258-259, 276; Wilson 2000, 229-233; Camp 2001, 162-163; Moretti 2001, 229-230; Townsend 2003, 97-99; 2004; *AIRA* 2 (2004), 23-24; Goette 2007β, 133-135; Greco 2010, 163-164 (M. G. Tofi).

89. Mommsen 1868, 29-30, no. 38.

Νότιας κλιτύος θεωρείται ότι επέστεφε την κεντρική παραστάδα⁸⁶. Πάνω από το επιστύλιο υπήρχε ζωφόρος διακοσμημένη με δέκα ανάγλυφα στεφάνια ελιάς και ένα στεφάνι κισσού στο κέντρο, τμήμα της οποίας φυλασσόταν επίσης μέχρι πρόσφατα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αρ. ευρ. 3943). Ο χάλκινος τρίποδας της νίκης ήταν τοποθετημένος επάνω σε βαθμιδωτή βάση στην επίστεψη του μνημείου⁸⁷. Το 271/270 π.Χ. ο Θρασύκλης, γιος του Θρασύλλου, πέτυχε δύο νίκες ως αγωνοθέτης στα Διονύσια και τοποθέτησε εκατέρωθεν του τρίποδα του πατέρα του δύο βάσεις που έφεραν τους τρίποδες και τις επιγραφές με τις επιτυχίες του (IG II² 3083 A και B). Πολύ αργότερα, στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους (περί το 400 μ.Χ.), ένα ντυμένο καθιστό άγαλμα Διονύσου τοποθετήθηκε στο κέντρο της επίστεψης, στη θέση του τρίποδα του Θρασύλλου, και άλλα δύο γλυπτά στήθηκαν στις πλευρικές βάσεις, στη θέση των τριπόδων του Θρασυκλή⁸⁸.

Στους χριστιανικούς χρόνους το μνημείο μετατράπηκε σε παρεκκλήσιο αφιερωμένο στην Παναγία Σπηλιώτισσα ή Χρυσοσπηλιώτισσα, με αγιογραφίες στα τοιχώματα της σπηλιάς, το οποίο λειτουργεί έως σήμερα⁸⁹. Το άγαλμα του Διονύσου, που έως το 1802 κοσμούσε την επίστεψη του μνημείου, αποσπάστηκε μαζί με άλλες αρχαιότητες από τον Λόρδο Έλγιν και βρίσκεται σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο του Λονδίνου⁹⁰. Το μνημείο καταστράφηκε τελικά ολοσχερώς κατά την πολιορκία της Ακρόπολης από τον Κιουταχί το 1827. Η μορφή του μας είναι, ωστόσο, γνωστή χάρις στη μαρτυρία του Κυριακού της Αγκώνας (μέσα 15ου αιώνα), στην περιγραφή του Spon το 1676⁹¹, στα αρχιτεκτονικά σχέδια των J. Stuart και N. Revett (1751-1753) και στις περιγραφές περιηγητών του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα, όταν το μνημείο διατηρείτο ακόμη σε καλή κατάσταση, αφιερωμένο πλέον στη λατρεία της Παναγίας⁹². Στην απεικόνιση του μνημείου του Θρασύλλου από τους Άγγλους αρχιτέκτονες J. Stuart και N. Revett διακρίνεται στο κέντρο της επίστεψης, επάνω στη βαθμιδωτή βάση, το άγαλμα του Διονύσου, καθώς και οι δύο πλευρικές ενεπίγραφες βάσεις χωρίς τρίποδες⁹³. Διακρίνονται, επίσης, οι δύο κορινθιακοί κίονες που διατηρούνται ακόμη και σήμερα στη θέση τους επάνω από το μνημείο. Στην ίδια κατάσταση απεικονίζει το μνημείο και ο Γάλλος περιηγητής J.-D. Le Roy⁹⁴. Το άγαλμα του Διονύσου απέδωσε αργότερα στη Νιόβη ο R. Chandler⁹⁵, ενώ τη σωστή ταύτιση έκανε για πρώτη φορά ο E.-D. Clarke⁹⁶. Αντίθετα, στην άποψη του μνημείου του Θρασύλλου του 1805 του S. Pomardi⁹⁷, όπως και στην άποψη της Ακρόπολης και του Ολυμπίου από τα νοτιοανατολικά του L. Dupré

86. Townsend 1985.

87. Welter 1938, 33.

88. Για το μνημείο του Θρασύλλου, βλ. Welter 1937, 1938· Travlos 1971, 562-565· Borbein 1973, 58· Παπαθανασόπουλος 1993, 82-86· Amandry 1997, 459-463· Hintzen-Bohlen 1997, 59-60· Hurwit 1999, 258-259, 276· Wilson 2000, 229-233· Camp 2001, 162-163· Moretti 2001, 229-230· Townsend 2003, 97-99· 2004· AIA 2 (2004), 23-24· Goette 2007β, 133-135· Greco 2010, 163-164 (M. G. Tofi).

89. Mommsen 1868, 29-30, αρ. 38.

90. Smith 1892, 257-259, αρ. 32.

91. Spon 1679, 129, με αναφορά στο σπήλαιο και στο ναύδριο της Παναγίας.

92. Βλ. την απεικόνιση του Dodwell 1819, I, 300.

93. Stuart, Revett, 1787, 29-36, κεφ. IV, 86-87, σημ. d, πίν. VI.

94. Le Roy 1758, πίν. VIII.

95. Chandler 1776, 64.

96. Clarke 1813, part 2, section 2, 467.

97. Pomardi 1820, 132.

antiquities by Lord Elgin, and is today in the British Museum in London⁹⁰. Ultimately, the monument was completely destroyed during Kioutachis' siege of the Acropolis in 1827. However, its form is known to us thanks to the testimony of Cyriacus of Ancona (mid-15th c.), the description by Spon and Wheler in 1676⁹¹, the architectural plans of J. Stuart and N. Revett (1751-1753), and 18th and early 19th-century descriptions by travelers, when the monument was still preserved in good condition and by that time dedicated to the worship of the Panagia⁹². In the depiction of the monument of Thrasyllus by the English architects J. Stuart and N. Revett, one can make out at the center of the apex atop a stepped base the statue of Dionysus, as well as the two inscribed side bases without tripods⁹³. The two Corinthian columns still preserved today in place above the monument can also be discerned. The French traveler J.-D. Le Roy⁹⁴ also showed the monument in the same condition. The statue of Dionysus was later attributed to Niobe by R. Chandler⁹⁵; the first time it was correctly identified was by E.-D. Clarke⁹⁶. In contrast, in the 1805 view of the monument of Thrasyllus by S. Pomardi⁹⁷, as in that of the Acropolis and Olympieion from the southeast by L. Dupré (1825), the statue of Dionysus had been removed from the apex of the monument. The English traveler E. Dodwell⁹⁸, who had seen the statue on his first trip to Athens in 1801 but not on his second in 1805, wrote: "The beautiful Colossal, clothed in female attire and panther's skin, still occupied its ancient situation when I first visited Athens: but is has since been barbarously removed to London..." Its removal from the monument in August 1802 was described by Hamilton in a letter: "the Voevoda allowed us to remove the Bacchus from the Monument of Thrasyllus, and for that purpose the machinery is now being put in place... and he is exceedingly kind, saying that we may take whatever we want!"⁹⁹.

In some cases, choragic monuments assumed the form of small "temples" (Pausanias 1.20.1), for example in the case of the monument erected in 320/319 BC by Nikias, son of Nikodemus, the victorious sponsor of a chorus of children which performed the *Elpenor* of Timotheos (*IG II²* 3055). According to one view, the sponsor Nikias was identified with the 4th c. BC painter of this name, one of whose works, the *Nekyomanteia*, may have adorned the interior of the choragic monument due to the thematic affinity with *Elpenor* and similarity to the painting of the slaying of the children of Niobe by Apollo and Artemis in the monument of Thrasyllus¹⁰⁰. The ancient authors do not mention the choragic victory of Nikias in the 4th c. BC, but rather those of the Athenian general of this name in the Peloponnesian War and his brothers, who dedicated a

90. Smith 1892, 257-259, no. 32.

91. Spon 1679, 129, with a reference to the cave and the chapel of the Panagia.

92. See the illustration in Dodwell 1819, I, 300.

93. Stuart, Revett, II, 1787, 29-36, ch. IV, 86-7, note d, pl. VI.

94. Le Roy 1758, pl. VIII.

95. Chandler 1776, 64.

96. Clarke 1813, part 2, section 2, 467.

97. Pomardi 1820, 132.

98. Dodwell 1819, I, 299.

99. Γεννάδιος 1997, 21.

100. Palagia 1980, 70-71.

(1825), το άγαλμα του Διονύσου έχει πλέον αφαιρεθεί από την επίστεψη του μνημείου. Ο Άγγλος περιηγητής E. Dodwell⁹⁸, ο οποίος είχε δει το άγαλμα στο πρώτο ταξίδι του στην Αθήνα το 1801, αλλά όχι και στο δεύτερο το 1805, γράφει: «The beautiful Colossal, clothed in female attire, and panther's skin, still occupied its ancient situation when I first visited Athens: but it has since been barbarously removed to London...». Την απόσπαση του έργου τον Αύγουστο του 1802 περιγράφει ο Hamilton σε επιστολή του: «μας επέτρεψεν ο βοεβόδας να καταβιβάσωμεν τον Βάκχον εκ του Μνημείου του Θρασύλλου, δι' όν σκοπόν τοποθετούνται τώρα τα μηχανήματα... και είναι εις άκρον φιλόφρων λέγων ότι δυνάμεθα να αποκομίσωμεν ό,τι θέλομεν!»⁹⁹. Σε ορισμένες περιπτώσεις τα χορηγικά μνημεία έπαιρναν τη μορφή μικρών «ναών» (Παυσανίας 1.20.1), όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του μνημείου που ανήγειρε το 320/319 π.Χ. ο Νικίας, γιος του Νικοδήμου, νικητής χορηγός ενός χορού παιδών που εκτέλεσε το έργο «Ελπήνωρ» του Τιμόθεου (IG II² 3055). Κατά μία άποψη, ο χορηγός Νικίας ταυτίζεται με τον ομώνυμο ζωγράφος του 4ου αι. π.Χ., ένα έργο του οποίου, η Νεκρομαντεία, θα μπορούσε να κοσμήι το εσωτερικό του χορηγικού μνημείου λόγω της θεματικής συνάφειας με τον Ελπήνωρα και της αναλογίας με τον πίνακα του φόνου των Νιοβιδών από τον Απόλλωνα και την Άρτεμη στο μνημείο του Θρασύλλου¹⁰⁰. Οι αρχαίοι συγγραφείς δεν αναφέρουν τη χορηγική νίκη του Νικία του 4ου αι. π.Χ., αλλά εκείνες του ομώνυμου Αθηναίου στρατηγού του Πελοποννησιακού πολέμου, ο οποίος αφιέρωσε μαζί με τους αδελφούς του μια σειρά τριπόδων στο ιερό του Διονύσου (Πλάτων, *Γοργίας* 472A). Ο Πλούταρχος (*Νικίας* 3.3) αποδίδει μάλιστα στον στρατηγό Νικία έναν ναό στον περίβολο του Διονύσου, ο οποίος οικοδομήθηκε σε ανάμνηση των πολυάριθμων χορηγικών επιτυχιών του και πάνω στον οποίο ήταν τοποθετημένοι οι τρίποδες. Με βάση αυτές τις πληροφορίες, ορισμένοι μελετητές οδηγήθηκαν στην υπόθεση ταύτισης του ναού που αναφέρει ο Πλούταρχος με το χορηγικό μνημείο του 4ου αι. π.Χ. Φαίνεται όμως πιθανότερο ο Πλούταρχος να είδε τους τρίποδες του στρατηγού Νικία δίπλα στον ναΐσκο του τέλους του 4ου αι. π.Χ. και να πίστεψε ότι τόσο αυτοί όσο και το μνημείο στήθηκαν από το ίδιο πρόσωπο¹⁰¹. Το 237 μ.Χ., όταν η οχύρωση της Ακρόπολης ενισχύθηκε, το μνημείο αποξηλώθηκε προσεκτικά και πολλά αρχιτεκτονικά μέλη του ενσωματώθηκαν στην πρόσοψη της νέας πύλης εισόδου που κατασκευάστηκε δυτικά των Προπυλαίων, γνωστής ως Πύλης Beulé, από τον Γάλλο αρχαιολόγο που την αποκάλυψε το 1853. Κατά μία άλλη άποψη, η αποξήλωση του μνημείου συνδέεται με την επιδρομή των Ερούλων (267 μ.Χ.) και την κατασκευή του Υστερορρωμαϊκού τείχους της πόλης, στο οποίο ενσωματώθηκαν τα αρχιτεκτονικά μέλη πολλών μνημείων. Η ταύτιση των αρχιτεκτονικών μελών του μνημείου του Νικία έγινε το 1885 από τον Dörpfeld, ο οποίος όμως τοποθετούσε τα θεμέλιά του πάνω από το Ωδείο του Ηρώδη του Αττικού¹⁰². Το **χορηγικό μνημείο του Νικία** είχε τη μορφή ενός πρόστυλου εξάστυλου δωρικού ναΐσκου. Πάνω στους

98. Dodwell 1819, I, 299.

99. Γεννάδιος 1997, 21.

100. Palagia 1980, 70-71.

101. Dinsmoor 1910.

102. Dörpfeld 1885. Dörpfeld 1889.

series of tripods at the sanctuary of Dionysus (Plato, *Gorgias* 472A). Indeed Plutarch (*Nikias* 3.3) attributed to the general Nikias a temple in the precinct of Dionysus, which was built in memory of his many choragic successes and atop which the tripods were placed. On the basis of this information, some scholars have been led to the hypothesis of identifying the temple mentioned by Plutarch with the 4th c. BC choragic monument. However, it seems more probable that Plutarch saw the tripods of the general Nikias beside the late 4th c. BC *naiskos*, and believed that both they as well as the monument were erected by the same person¹⁰¹.

In AD 237, when the fortification of the Acropolis was reinforced, the monument was carefully dismantled and many of its architectural members were incorporated into the façade of the new entrance gate built west of the Propylaea and known as the Beulé Gate after the French archaeologist who discovered it in 1853. According to others, its dismantling was associated with the Herulian invasion (AD 267) and construction of the city's Late Roman wall, into which architectural members from many monuments were incorporated. Identification of the architectural members from the monument of Nikias was done by Dörpfeld in 1885, although he placed its foundations atop the Odeion of Herodes Atticus¹⁰².

The **choragic monument of Nikias** was in the form of a prostyle hexastyle Doric *naiskos*. The inscription referring to the choragic victory was carved on the three central blocks of the architrave. The bronze tripod was either set inside the *naiskos*¹⁰³ or as the central *acroterion*¹⁰⁴. Its foundations are preserved west of the *cavea* of the theater of Dionysus, almost in contact with the southeast corner of the Stoa of Eumenes (identified by Dinsmoor)¹⁰⁵.

The Asclepieion

Excavations conducted by the Archaeological Society in 1876-1877 north of the Peripatos, between the western boundary of the upper *cavea* of the theater of Dionysus and the eastern boundary of the Herodeion, brought to light a series of structures and a large number of architectural members, sculptures, and inscriptions¹⁰⁶. The most imposing remains belonged to the Asclepieion, whose presence here is attested by, among others, Pausanias (1.22.1), Aristophanes (*Plutus* 633-747)¹⁰⁷, Menander, and Marinus (*Vita Procli* 29). The cult of Asclepius was

101. Dinsmoor 1910.

102. Dörpfeld 1885. Dörpfeld 1889.

103. Dinsmoor 1910.

104. Korres 2001, 38-39, fig. 36.

105. Dinsmoor 1910. For the choragic monument of Nikias, see also Travlos 1971, 357-360; Παπαθανασόπουλος 1993, 87; Hintzen-Bohlen 1997, 61-62, 146; Hurwit 1999, 258-259; Wilson 2000, 226-229; Camp 2001, 161-162; Goette 2001,

17; Moretti 2001, 229-230; Svenshon 2002, 108-124; *AIA* 2 (2004), 26; Townsend 2004; Goette 2007β, 135; Ficuciello 2008, 90; Greco 2010, 192-193 (M. G. Tofi).

106. Köhler 1877, 171-186, 229-240, 251-260. Βερσάκης 1908. 1912β. 1913. Κεραμόπουλλος 1934-1935. Beschi 1967/1968α. Παπαθανασόπουλος 1993, 99-103. *AIA* 2 (2004), 30-32. Greco 2010, 180-183 (M. Saporiti).

107. Girard 1881.

τρεις κεντρικούς λίθους του επιστυλίου ήταν χαραγμένη η επιγραφή που ανέφερε τη χορηγική νίκη. Ο χάλκινος τρίποδας ήταν τοποθετημένος είτε στο εσωτερικό του ναΐσκου¹⁰³ είτε ως κεντρικό ακρωτήριο¹⁰⁴. Τα θεμέλια του μνημείου διατηρούνται δυτικά του κοίλου του Διονυσιακού θεάτρου, σε επαφή σχεδόν με την νοτιοανατολική γωνία της Στοάς του Ευμένους (ταυτίστηκαν από τον Dinsmoor)¹⁰⁵.

Το Ασκληπιείο

Οι ανασκαφές που διενήργησε η Αρχαιολογική Εταιρεία το 1876-1877 βόρεια του Περιπάτου, μεταξύ του δυτικού ορίου του άνω κοίλου του θεάτρου του Διονύσου και του ανατολικού ορίου του Ηρωδείου, έφεραν στο φως μια σειρά κτισμάτων και πλήθος αρχιτεκτονικών μελών, γλυπτών και επιγραφών¹⁰⁶. Τα πιο επιβλητικά κατάλοιπα ανήκουν στο Ασκληπιείο, η παρουσία του οποίου σε αυτό τον χώρο μαρτυρείται, μεταξύ άλλων, από τον Πausanία (1.22.1), τον Αριστοφάνη (*Πλούτος* 633-747)¹⁰⁷, τον Μένανδρο και τον Μαρίνο (*Βίος Πρόκλου* 29). Η λατρεία του Ασκληπιού εγκαθιδρύθηκε στην Αθήνα το 420/419 π.Χ. με πρωτοβουλία του Αθηναίου πολίτη Τηλεμάχου από τις Αχαρνές και με τη συναίνεση του δήμου¹⁰⁸. Για την ίδρυση του ιερού και για τις εργασίες που ακολούθησαν έως το 412/411 π.Χ. μας πληροφορεί λεπτομερώς το χρονικό που είναι χαραγμένο στο ανάθημα του Τηλεμάχου, ένα αμφίγλυφο πάνω σε πεσσό (*SEG* 24.226), ο οποίος φέρει ανάγλυφα και επιγραφές¹⁰⁹. Η λατρεία του θεραπευτή θεού ήλθε στην Αθήνα από την Επίδαυρο, αφού πρώτα πέρασε στην Αίγινα (Αριστοφάνης, *Σφήκες* 122-123) και στη Ζέα, λίγο πριν φτάσει στην Ακρόπολη. Η διαδρομή από τον Πειραιά στην Αθήνα περιέλαβε μία στάση στο Ελευσίνιο¹¹⁰, ενώ είναι αμφιλεγόμενη η υποδοχή της λατρείας στην πόλη από τον τραγικό ποιητή Σοφοκλή, ο οποίος ηρωοποιήθηκε μετά θάνατον ως *Δεξίων*, επειδή «δεξιώθηκε» τον Ασκληπιό¹¹¹. Οι συνθήκες εγκαθίδρυσης της λατρείας στη Νότια κλιτύ της Ακρόπολης, στα τέλη του 5ου αι. π.Χ., όπως συνάγονται από το μνημείο του Τηλεμάχου, περιλαμβάνουν

103. Dinsmoor 1910.

104. Korres 2001, 38-39 εικ. 36.

105. Dinsmoor 1910. Για το χορηγικό μνημείο του Νικία, βλ. επίσης Travlos 1971, 357-360· Παπαθανασόπουλος 1993, 87· Hintzen-Bohlen 1997, 61-62, 146· Hurwit 1999, 258-259· Wilson 2000, 226-229· Camp 2001, 161-162· Goette 2001, 17· Moretti 2001, 229-230· Svenshon 2002, 108-124· *AIA* 2, (2004), 26· Townsend 2004· Goette 2007β, 135· Ficuciello 2008, 90· Greco 2010, 192-193 (M. G. Tofi).

106. Köhler 1877, 171-186, 229-240, 251-260. Βερσάκης 1908, 1912β, 1913. Κεραμόπουλος 1934-1935. Beschi 1967/1968α. Παπαθανασόπουλος 1993, 99-103. *AIA* 2 (2004), 30-32. Greco 2010, 180-183 (M. Saporiti).

107. Girard 1881.

108. Wickkiser 2008.

109. Για το μνημείο του Τηλεμάχου, βλ. Walter 1930, 75-104· Beschi 1967/1968β· Beschi 1982· Garland 1992, 118-130· Clinton 1994· Vikela 1997, 190-192· Ιλιάκης 1998· Beschi 2002α, 19-25· Riethmüller 2005, 241-250· Wulfmeier 2005, 37-42· Greco 2010, 184 (M. Saporiti).

110. Clinton 1994. Wickkiser 2008. Wickkiser 2009.

111. Beschi 1967/1968β, 422-428. Dentzer 1982, 466-468. Connolly 1998. Beschi 2002, 25. Riethmüller 2005, 273-278.

established in Athens in 420/419 BC at the initiative of the Athenian citizen Telemachos of Acharnai and with the consent of the deme¹⁰⁸. The chronicle on the votive pillar of Telemachos (*SEG* 24.226), carved on both faces with reliefs and inscriptions, and supporting a double-faced relief plaque, provides detailed information about the founding of the sanctuary and the works which followed its founding down to 412/411 BC¹⁰⁹. The cult of this healing god came to Athens from Epidauros, having first passed to Aigina (Aristophanes, *Wasps* 122-123) and Zea, shortly before arriving on the Acropolis. The route from Piraeus to Athens included a stop at the Eleusinion¹¹⁰; the hypothesis that the cult was received in Athens by the tragic poet Sophocles, who was heroized after his death as *Dexion*, because he “received” (*dexiothike*) Asclepius remains disputed¹¹¹. The conditions for the establishment of the cult on the South Slope of the Acropolis in the late 5th c. BC, as may be inferred from the monument of Telemachos, included a temple, a fountain (Xenophon, *Memorabilia* 3.13.3), a small grove, one or more altars and a *trapeza* (offering table) within an enclosure. Archaeological evidence is confined to some parts of the enclosure wall, the Archaic fountain on the western terrace of the sanctuary, and possible remains of tree pits in the grove. Recent investigations have identified the earliest phases of the sanctuary on its eastern terrace, especially in the altar and precinct enclosure¹¹².

The monuments on the eastern terrace included the temple and altar of Asclepius, the Doric stoa on the north, the Roman stoa on the south, and the propylon. The western terrace included the Ionic stoa, the Archaic fountain, and two *naiskoi*. The **Archaic fountain** was constructed around 520 BC, and is one of the oldest monuments on the South Slope¹¹³. It was supplied with water from a well 3.10 m. deep. South of the fountain, a boundary marker with the inscription *HOPOS KPHNHΣ* (boundary stone of the fountain) dated to around 420 BC was found built into the large polygonal wall interpreted as the Pelasgian wall in ancient texts¹¹⁴. West of the Archaic fountain are the very fragmentarily-preserved foundations of two *naiskoi*, which on the basis of Pausanias’ testimony and the finds are attributed with reservations to Themis and Isis, respectively¹¹⁵. The overall appearance of the sanctuary appears to have remained essentially unchanged from the late 5th c. BC until the erection of the Doric stoa in the late 4th c. BC, which contributed to the overall reorganization of the sanctuary’s spaces: those on the eastern terrace were now intended for

108. Wickkiser 2008.

109. For the monument of Telemachos, see Walter 1930, 75-104; Beschi 1967/1968β; Beschi 1982; Garland 1992, 118-130; Clinton 1994; Vikela 1997, 190-192; Ιλιάκης 1998; Beschi 2002α, 19-25; Riethmüller 2005, 241-250; Wulfmeier 2005, 37-42; Greco 2010, 184 (M. Saporiti).

110. Clinton 1994. Wickkiser 2008. Wickkiser 2009.

111. Beschi 1967/68β, 422-428. Dentzer 1982, 466-468. Connolly 1998. Beschi 2002, 25. Riethmüller 2005, 273-278.

112. Lefantzis, Jensen 2009. Papaefthymiou 2009.

113. For the archaic fountain, see Köhler 1877, 183; Wrede 1933, 8; Martin, Metzger 1949, 342-350; Πλάτων 1963, 21; 1964, 27; Beschi 1967/1968α, 521-524; Travlos 1971, 138-141; Camp 1977, 98-100; Glaser 1983, 7-8; Camp 1984; Beschi 2002α, 28; Greco 2010, 185-186 (M. C. Monaco).

114. Ritchie 1990, 372-377.

115. Greco 2010, 186-188 (M. C. Monaco).

έναν ναό, μία κρήνη (Ξενοφών, *Απομνημονεύματα* 3.13.3), ένα αλσύλλιο, έναν ή περισσότερους βωμούς και μία τράπεζα στο εσωτερικό ενός περιβόλου. Οι αρχαιολογικές ενδείξεις περιορίζονται σε μερικά τμήματα του τοίχου του περιβόλου, στην αρχαϊκή κρήνη στο δυτικό άνδριο του ιερού και στα πιθανά κατάλοιπα των λάκκων του άλσους. Πρόσφατες έρευνες αναγνωρίζουν τις αρχαιότερες φάσεις του ιερού στο ανατολικό άνδριο, κυρίως στον βωμό και στον περίβολο¹¹².

Τα μνημεία που περιλαμβάνονται στο ανατολικό άνδριο είναι ο ναός και ο βωμός του Ασκληπιού, η δωρική στοά στα βόρεια, η στοά των ρωμαϊκών χρόνων στα νότια και το πρόπυλο. Το δυτικό άνδριο περιλαμβάνει την ιωνική στοά, την αρχαϊκή κρήνη και δύο ναΐσκους. Η **αρχαϊκή κρήνη** κατασκευάστηκε περί το 520 π.Χ. και είναι ένα από τα αρχαιότερα μνημεία της Νότιας κλιτύος¹¹³. Τροφοδοτούνταν με νερό από ένα πηγάδι βάθους 3,10 μ. Νότια της κρήνης, στον μεγάλο πολυγωνικό τοίχο που ερμηνεύεται ως το Πελαργικό τείχος των αρχαίων κειμένων, βρίσκεται εντοιχισμένο ένα ορόσημο με την επιγραφή *ΗΟΡΟΣ ΚΡΗΝΗΣ* που χρονολογείται περί το 420 π.Χ.¹¹⁴. Δυτικά της αρχαϊκής κρήνης διατηρούνται πολύ αποσπασματικά τα θεμέλια δύο ναϊσκών, οι οποίοι με βάση τη μαρτυρία του Πausανία και τα ευρήματα αποδίδονται με επιφύλαξη ο ένας στην Θέμιδα και ο άλλος στην Ίσιδα¹¹⁵. Η φυσιογνωμία του ιερού φαίνεται ότι παρέμεινε ουσιαστικά αναλλοίωτη από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. έως την ανέγερση της δωρικής στοάς στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., η οποία συνέβαλε στη συνολική αναδιοργάνωση των χώρων του ιερού: οι χώροι στο ανατολικό άνδριο προορίζονταν πλέον για την εγκοίμηση και αυτοί στο δυτικό άνδριο για την κατανάλωση ιερών γευμάτων¹¹⁶. Στους χρόνους 380-370 π.Χ. χρονολογούνται, εξάλλου, τα πρωτότυπα της Υγείας Hope και του Ασκληπιού Giustiniani, δηλαδή των αγαλματικών τύπων των ρωμαϊκών χρόνων που απηχούν τα λατρευτικά αγάλματα των δύο θεραπευτικών θεοτήτων που στεγάζονταν στον ναό του Ασκληπιού. Με βάση το επιγραφικό υλικό¹¹⁷ και τα αναθηματικά ανάγλυφα που έχουν έλθει στο φως¹¹⁸, οι εποχές ακμής του ιερού τοποθετούνται στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. και κατά τον 1ο-2ο αι. μ.Χ.

Ο μικρός **ναός του Ασκληπιού**, πιθανώς πρόστυλος τετράστυλος, διατηρείται μόνο στο επίπεδο των θεμελίων και παρουσιάζει διαφορετικές οικοδομικές φάσεις. Η ζωφόρος της θύρας εισόδου πιστοποιεί την ύπαρξη μιας φάσης στα τέλη του 5ου αι. π.Χ.¹¹⁹. Είναι επίσης πιθανόν την ίδια εποχή να προστέθηκε μία στοά με ιωνική κιονοστοιχία και ανάλογη ζωφόρο στο κτήριο που προϋπήρχε στο δυτικό άνδριο και αποτελούνταν από τέσσερα δωμάτια με βοτσαλωτό δάπεδο και ανάκλιντρα¹²⁰. Αυτό το κτήριο προοριζό-

112. Lefantzis, Jensen 2009. Papaefthymiou 2009.

113. Για την αρχαϊκή κρήνη, βλ. Köhler 1877, 183· Wrede 1933, 8· Martin, Metzger 1949, 342-350· Πλάτων 1963, 21· 1964, 27· Beschi 1967/1968a, 521-524· Travlos 1971, 138-141· Camp 1977, 98-100· Glaser 1983, 7-8· Camp 1984· Beschi 2002a, 28· Greco 2010, 185-186 (M. C. Monaco).

114. Ritchie 1990, 372-377.

115. Greco 2010, 186-188 (M. C. Monaco).

116. Melfi 2007, 313-433.

117. Aleshire 1989, 1991. Melfi 2007, 333-340.

118. Svoronos 1908-1937. Hausmann 1948. Beschi 1969/1970, 85-117. Vikela 1997, 189-197. Droste 2001. Melfi 2007. Δεσπίνης 2013.

119. Melfi 2007.

enkoimesis (incubation), and those on the western terrace for consumption of sacred meals¹¹⁶. Moreover, the models for the type of the Hope Hygieia and the Giustiniani Asclepius — the Roman statuary types which echoed the cult statues of the two healing deities housed in the temple of Asclepius — date to the years 380-370 BC. On the basis of the epigraphic material¹¹⁷ and votive reliefs which have come to light¹¹⁸, the sanctuary's *floruits* are datable to the mid-4th c. BC and the 1st-2nd c. AD.

The small **temple of Asclepius**, probably prostyle tetrastyle, is preserved only as far as its foundation level, and presents various building phases. The frieze on the entrance door testifies to the existence of a late 5th c. BC phase¹¹⁹. It is also possible that during this same period, a stoa with Ionic colonnade and similar frieze was added to the pre-existing building on the western terrace (four rooms with a pebble floor and couches)¹²⁰. This building was intended as a guest-house — a place for housing the patients or the priests of Asclepius¹²¹ — or restaurant¹²²; during the sanctuary's founding period, it might even have been connected with incubation¹²³. It has also been interpreted as the object of the territorial dispute between the Kerykes and Telemachos, which has come down to us in the chronicle of the sanctuary's founding¹²⁴.

The two-story **Doric stoa** north of the temple is dated to 300/299 BC on the basis of architectural details and the building inscription which preserves its construction contract¹²⁵. The stoa served as an *abaton* or *enkoimeterion*, i.e. as a place for incubation (*enkoimesis*) and the miraculous healing of patients. Today its foundations, part of its stylobate and back wall, and fragments of its façade are preserved¹²⁶. On both its stories, the stoa had an exterior Doric colonnade and on the ground floor interior, an Ionic one. The last five intercolumniations on the western end of the ground floor and the final one on the east, corresponding to two staircases that led to the upper floor, were walled off. From the rear wall of the ground floor one had access to a circular vaulted rock chamber, the "Sacred Fountain". The water gushed from the fountain circulated through a system of pipes inside the stoa before flowing into a reservoir at the entrance to the sanctuary¹²⁷. As Vitruvius (1.2.7) noted, "clean water" was required for the purification of patients. A large circular depository, the so-called "sacred *bothros* (pit)", was inside the west end of the stoa. This was a large well flanked by four columns which probably supported a sort of roof (*baldacchino*). According to one view, the depository preceded the stoa and thus was one of the monuments belonging to the sanctuary's initial

116. Melfi 2007, 313-433.

117. Aleshire 1989, 1991. Melfi 2007, 333-340.

118. Svoronos 1908/1937. Hausmann 1948. Beschi 1969-1970, 85-117. Vikela 1997, 189-197. Droste 2001. Melfi 2007. Δεσπίνης 2013.

119. Melfi 2007.

120. Martin, Metzger 1949. Melfi 2007.

121. Travlos 1971, 127-137.

122. Tomlinson 1969. Armpis 1998.

123. Melfi 2007.

124. Beschi 2002a.

125. Aleshire 1991.

126. Allen, Caskey 1911. Martin, Metzger 1949. Townsend 1982, 44-87. Townsend 2004, 314.

127. Melfi 2007.

ταν για καταγώγιο — χώρο στέγασης των ασθενών ή των ιερέων του Ασκληπιού¹²¹ —, για εστιατόριο¹²² ή ακόμη, την εποχή ίδρυσης του ιερού, μπορεί να σχετιζόταν με την εγκοίμηση¹²³. Ερμηνεύεται, επίσης, ως το αντικείμενο της εδαφικής διαμάχης μεταξύ των Κηρύκων και του Τηλεμάχου, η οποία παραδίδεται από το χρονικό της ίδρυσης του ιερού¹²⁴.

Η διώροφη **δωρική στοά** βόρεια του ναού χρονολογείται στο 300/299 π.Χ. με βάση αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες και την οικοδομική επιγραφή που σώζει το συμβόλαιο ανέγερσής της¹²⁵. Χρησίμευε ως *ἄβατον* ή *ἐγκοιμητήριον*, δηλαδή ως χώρος για την εγκοίμηση και θαυματουργή ίαση των ασθενών. Σήμερα διατηρούνται τα θεμέλια, τμήμα του στυλοβάτη και του οπίσθιου τοίχου και αποσπασματικά μέλη της πρόσοψης¹²⁶. Η στοά έφερε εξωτερικά και στους δύο ορόφους από μία δωρική κιονοστοιχία και στο εσωτερικό του ισογείου μία ιωνική. Τα τελευταία πέντε μετακίονια διαστήματα στο δυτικό άκρο του ισογείου και το τελευταίο στο ανατολικό, στα οποία αντιστοιχούσαν οι δύο κλίμακες που οδηγούσαν στον άνω όροφο, κλείνονταν με τοίχους. Από τον οπίσθιο τοίχο του ισογείου είχε κανείς πρόσβαση σε έναν κυκλικό θολωτό θάλαμο μέσα στον βράχο, την «Ιερή κρήνη». Το νερό που ανέβλυζε κυκλοφορούσε μέσω ενός συστήματος αγωγών στο εσωτερικό της στοάς και στη συνέχεια έρρεε σε μια δεξαμενή στην είσοδο του ιερού¹²⁷. Όπως σημειώνει ο Βιτρούβιος (1.2.7), το «καθαρό νερό» ήταν απαραίτητο για τους καθαρμούς των ασθενών. Στο εσωτερικό του δυτικού άκρου της στοάς ενσωματώθηκε ένας μεγάλος κυκλικός αποθήτης, ο λεγόμενος «Ιερός βόθρος». Πρόκειται για ένα μεγάλο πηγάδι που πλαισιωνόταν από τέσσερις κίονες, οι οποίοι στήριζαν πιθανώς ένα είδος οροφής (*baldacchino*). Κατά μία άποψη, ο αποθήτης προηγείται της στοάς και, επομένως, συγκαταλέγεται μεταξύ των μνημείων που ανήκουν στην αρχική φάση του ιερού. Αργότερα, όταν κτίστηκε η στοά, ο αποθήτης μνημειοποιήθηκε με την προσθήκη στομιού και κίωνων¹²⁸. Αν και δεν στερείται κριτικής¹²⁹, η πιο διαδεδομένη άποψη συσχετίζει τον ιερό βόθρο με τις θυσίες που γίνονταν στο πλαίσιο της ηρωικής και, επομένως, χθόνιας λατρείας του Ασκληπιού κατά τον εορτασμό των *ήρώων*¹³⁰. Κατά μία άλλη άποψη, επρόκειτο απλά για μία δεξαμενή¹³¹.

Από τα τέλη του 2ου αι. π.Χ. διάφορες εργασίες αναστήλωσης και πολλά αναθήματα στο ιερό αποτελούν προϊόν ευεργεσίας ιδιωτών, κυρίως των ετήσιων ιερέων, οι οποίοι επιλέγονταν από τις πιο σημαντικές αθηναϊκές οικογένειες¹³². Οι πιο συστηματικές εργασίες χρονολογούνται στον 1ο αι. π.Χ., πιθανότατα μετά τις καταστροφές που επέφερε η επιδρομή του Σύλλα (86 π.Χ.), και οφείλονται στην ευεργεσία δύο ιερέων, του

120. Martin, Metzger 1949. Melfi 2007.

121. Travlos 1971, 127-137.

122. Tomlinson 1969. Armpis 1998.

123. Melfi 2007.

124. Beschi 2002α.

125. Aleshire 1991.

126. Allen, Caskey 1911. Martin, Metzger 1949. Townsend 1982, 44-87. Townsend 2004, 314.

127. Melfi 2007.

128. Riethmüller 2005, 241-278.

129. Martin, Metzger 1949.

130. Köhler 1877. Riethmüller 1999. Riethmüller 2005.

131. Aleshire 1989. Verbanck-Piérard 2000. Melfi 2007.

132. Schmalz 1994, 54-60. Melfi 2007, 399-405.

phase. Later, when the stoa was built, it was monumentalized with the addition of a mouth and columns¹²⁸. While not without criticism¹²⁹, the most widely-held view relates the sacred pit to sacrifices made within the framework of the heroic and therefore, chthonian cult of Asclepius during the celebration of the *heroa*¹³⁰. According to others, it was simply a reservoir¹³¹.

From the late 2nd c. BC, various restoration works and many dedications at the sanctuary were the results of the beneficence of private individuals, primarily the annual priests chosen from among Athens' most important families¹³². The most systematic of these works date to the 1st c. BC, most probably in the wake of the destruction caused by the invasion of Sulla (86 BC) and were owed to the beneficence of two priests, Socrates and Diocles from Kephisia. Socrates dealt with the sacred fountain, while the restoration of a propylon and the temple was owed to Diocles. According to the reconstruction drawing by J. Travlos (1939/1941), the precinct's only entrance — which should be attributed to Diocles's intervention — is the double propylon on the south along the Peripatos¹³³. It is also possible that the Doric stoa was restored after the invasion of Sulla (*SEG* 24.226). During Roman Imperial times, the benefaction of Zenon from Rhamnous, priest of Asclepius between 9/8 BC and AD 13/14, was recognized in a fragmentary Ionic inscribed architrave which is attributed either to a stoa generally¹³⁴, to the propylon¹³⁵, or to the stoa erected in Roman times in the southern part of the sanctuary¹³⁶. The foundations preserved south of the temple of Asclepius and the Corinthian column capitals previously attributed to the *naiskos* of Isis on the western terrace belong to this stoa¹³⁷. It is also possible some restoration works were done during the Augustan age. The attribution to some building in the sanctuary of another fragmentary architrave with a votive inscription to the health of the Emperor Tiberius (*IG* II² 3181)¹³⁸ remains doubtful. A chronologically-controversial but drastic restoration of the Doric stoa which altered its design should be assigned to the 2nd or 4th c. AD. Previously this intervention was dated after the Herulian invasion of AD 267¹³⁹ and associated with Julian the Apostate (361-363)¹⁴⁰ or the prefect of Illyricum Herculius (408-412)¹⁴¹. According to others, given the general breakdown after the Herulian invasion, reconstruction works in the stoa should be re-dated to either the 2nd c. AD¹⁴² or the age of the Emperor Gallienus¹⁴³.

128. Riethmüller 2005, 241-278.

129. Martin, Metzger 1949.

130. Köhler 1877. Riethmüller 1999. Riethmüller 2005.

131. Aleshire 1989. Verbanck-Piérard 2000. Melfi 2007.

132. Schmalz 1994, 54-60. Melfi 2007, 399-405.

133. Melfi 2007.

134. Aleshire 1989.

135. Baldassarri 1998.

136. Melfi 2007, 327-329.

137. Martin, Metzger 1949, 344-350. Tomlinson 1969, 112-117. Walker 1979. Armpis 1998, 344-346. Leybold 2008, 37-40.

138. Melfi 2007.

139. Dinsmoor 1974, 142-155.

140. Travlos 1971.

141. Franz 1979.

142. Aleshire 1989.

143. Melfi 2007.

Σωκράτη και του Διοκλή από την Κηφισιά. Ο πρώτος ασχολήθηκε με την ιερή κρήνη, ενώ στον δεύτερο αποδίδεται η αναστήλωση ενός προπύλου και του ναού. Σύμφωνα με τη σχεδιαστική αποκατάσταση του Ι. Τραυλού (1939/1941), η μοναδική είσοδος του τεμένους, στην οποία θα πρέπει να αποδοθεί η επέμβαση του Διοκλή, είναι το διπλό πρόπυλο στα νότια, κατά μήκος του Περιπάτου¹³³. Επίσης, είναι πιθανόν ότι και η δωρική στοά αναστηλώθηκε μετά την επιδρομή του Σύλλα (SEG 24.226). Κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, η ευεργεσία του Ζήνωνα από τον Ραμνούντα, ιερέα του Ασκληπιού μεταξύ των ετών 9/8 π.Χ. και 13/14 μ.Χ., αναγνωρίζεται σε ένα αποσπασματικό ιωνικό ενεπίγραφο επιστύλιο, το οποίο αποδίδεται είτε γενικά σε μια στοά¹³⁴ είτε στο πρόπυλο¹³⁵ είτε στη στοά που ανεγέρθηκε στους ρωμαϊκούς χρόνους στο νότιο τμήμα του ιερού¹³⁶. Στη στοά αυτή ανήκουν τα θεμέλια που διατηρούνται νότια του ναού του Ασκληπιού και τα κορινθιακά κιονόκρανα που αποδίδονταν παλαιότερα στον ναΐσκο της Ίσιδας στο δυτικό άνδρρο¹³⁷. Είναι επίσης πιθανόν να έγιναν κάποιες αναστηλωτικές εργασίες και την εποχή του Αυγούστου. Προβληματική παραμένει η απόδοση σε κάποιο κτήριο του ιερού ενός άλλου αποσπασματικού επιστυλίου με αφιερωματική επιγραφή για την υγεία του αυτοκράτορα Τιβερίου (IG II² 3181)¹³⁸. Στον 2ο ή στον 4ο αι. μ.Χ. πρέπει να αποδοθεί μια αμφιλεγόμενη χρονολογικά αλλά δραστική αναστήλωση της δωρικής στοάς, η οποία επέφερε αλλαγές στο σχέδιό της. Αυτή η επέμβαση τοποθετούνταν παλαιότερα μετά την επιδρομή των Ερούλων το 267 μ.Χ.¹³⁹ και συνδεόταν με τον Ιουλιανό τον Παραβάτη (361-363)¹⁴⁰ ή με τον έπαρχο του Ιλλυρικού Ερκούλιο (408-412)¹⁴¹. Κατά μία άλλη άποψη, δεδομένης της γενικής κατάρρευσης που επακολούθησε της επιδρομής των Ερούλων, οι αναστηλωτικές εργασίες στη στοά πρέπει να αναχρονολογηθούν είτε στον 2ο αι. μ.Χ.¹⁴² είτε στην εποχή του αυτοκράτορα Γαλλιηνού¹⁴³.

Αβέβαιη παραμένει και η χρονολογία εγκατάλειψης του Ασκληπιείου. Σύμφωνα με τον Μαρίνο (*Βίος Πρόκλου* 29) το ιερό παρέμεινε σε χρήση έως τον 5ο αι. μ.Χ. Ωστόσο, οι επιγραφές και οι άλλες μαρτυρίες που σχετίζονται με τη λατρεία του Ασκληπιού σταματούν περί το 260 μ.Χ. Δεν μπορεί να αποκλειστεί ότι μετά την επιδρομή των Ερούλων το ιερό περιέπεσε σε μια κατάσταση ημι-εγκατάλειψης έως τον 5ο αι. μ.Χ., όταν ξεκίνησε η διαδικασία μετασκευής του σε παλαιοχριστιανική βασιλική¹⁴⁴. Η τρίκλιτη βασιλική αφιερώθηκε στους θεράποντες Αγίους Αναργύρους και κτίστηκε κυρίως με το οικοδομικό υλικό του Ασκληπιείου. Το νερό της ιερής κρήνης λειτούργησε ως αγίασμα και η σπηλιά αφιερώθηκε στη Ζωοδόχο Πηγή, η οποία λατρεύεται έως σήμερα. Είναι άγνωστο πότε και γιατί καταστράφηκε η

133. Melfi 2007.

134. Aleshire 1989.

135. Baldassarri 1998.

136. Melfi 2007, 327-329.

137. Martin, Metzger 1949, 344-350. Tomlinson 1969, 112-

117. Walker 1979. Armpis 1998, 344-346. Leypold 2008, 37-40.

138. Melfi 2007.

139. Dinsmoor 1974, 142-155.

140. Travlos 1971.

141. Franz 1979.

142. Aleshire 1989.

143. Melfi 2007.

144. Τραυλός 1939-1941.

The date of the Asclepieion's abandonment is still uncertain. According to Marinós (*Vita Procli* 29), the sanctuary continued in operation until the 5th c. AD. However, inscriptions and other testimony related to the cult of Asclepius cease around AD 260. It cannot be ruled out that following the Herulian invasion the sanctuary fell into a state of semi-abandonment until the 5th c. AD, when the process of converting it into an Early Christian basilica began¹⁴⁴. The three-aisled basilica was dedicated to the healing saints, the Agioi Anargyroi, and was largely constructed with building material from the Asclepieion. The water from the sacred fountain served as holy water, and the cave was dedicated to Zoodochos Pigi, who continues to be worshipped today. We do not know when or why the three-aisled basilica was destroyed. On the western terrace, on the west sidewall of the Archaic fountain, a barrel-vaulted reservoir was installed in Byzantine times which collected the fountain's water; when the water overflowed, it was channeled to a larger reservoir further south.

The Stoa of Eumenes

The stoa donated to the city by Eumenes II, king of Pergamon (197-159 BC) extended along the south side of the Acropolis between the theater of Dionysus to the east, the Odeion of Herodes Atticus to the west, and the terrace of the Asclepieion and the Peripatos to the north. As Vitruvius (5.9.1) mentions, it was a typical example of a stoa beside a theater which functioned as a refuge for the audience in case of bad weather. The building was in use until the mid-3rd c. AD, when it was destroyed, probably in the Herulian invasion. Later, its building material was built into the Late Roman (Valerian) wall of Athens. It may have been during this period that two statuary groups whose bases are preserved *in situ* were set up in the western part of the stoa. The marble male head inv. no. 189 was found in 1867 in the excavation of the Stoa of Eumenes (fig. 90). It was a (probably, 1st c. AD) Roman copy of the Ludovisi Ares type, attributed to a bronze original dating to around 330-310 BC by Lysippus or some sculptor belonging to his circle¹⁴⁵. One view holds that this head belonged to the funerary statue of a heroized deceased.

The erection of this long, narrow rectangular stoa required the configuration of a large terrace. Towards this purpose, the area directly south of the Peripatos was excavated to considerable depth, and a strong retaining wall was built to hold the fill. This retaining wall is the most impressive surviving part of the stoa. The wall was reinforced with buttresses joined by an arcade. Along the arcade, the rear wall of the stoa was built, which preserves its marble *orthostates* and part of its masonry *in situ*. During the years of Ottoman rule, the Serpentizes bastion rested on the retaining wall's arcade before turning to meet

144. Τραυλός 1939-1941.

145. For the statuary type, see Boardman 1995, 74, fig. 66.

Kaltsas (Καλτσάς 2001, 251, no. 523) attributes the original to Euphranor.

90. Ανδρική κεφαλή στον τύπο του Άρη Ludovisi, αρ. ευρ. 189.

Βρέθηκε το 1867 στις ανασκαφές της Στοάς του Ευμένους. Ρωμαϊκό αντίγραφο, πιθανώς του 1ου αι. μ.Χ., ενός χάλκινου πρωτοτύπου των χρόνων περί το 330-310 π.Χ. που αποδίδεται στον Λύσιππο ή σε κάποιον γλύπτη του κύκλου του (αρ. κατ. 51)

90. Male head of the Ares Ludovisi type, inv. no. 189.

Found in 1867 in the excavations of the Stoa of Eumenes. Roman copy, probably of the 1st c. AD, of a bronze original of ca. 330-310 BC attributed to Lysippus or a sculptor belonging to his circle (cat. no. 51)

τρίκλιτη βασιλική. Στο δυτικό άνδρηρο, στη δυτική παρειά της αρχαϊκής κρήνης εγκαταστάθηκε στους βυζαντινούς χρόνους μία καμαροσκεπής δεξαμενή, η οποία συνέλεγε το νερό και, όταν υπερχειλίζει, το διοχέτευε σε μεγαλύτερη δεξαμενή νοτιότερα.

Η Στοά του Ευμένους

Η στοά που δώρησε στην πόλη ο βασιλιάς της Περγάμου Ευμένης Β' (197-159 π.Χ.) εκτεινόταν κατά μήκος της νότιας πλευράς της Ακρόπολης, μεταξύ του θεάτρου του Διονύσου στα ανατολικά, του Ωδείου του Ηρώδη του Αττικού στα δυτικά και του ανδρήρου του Ασκληπιείου και του Περιπάτου στα βόρεια. Όπως αναφέρει ο Βιτρούβιος (5.9.1), πρόκειται για τυπικό παράδειγμα στοάς δίπλα σε θέατρο, η οποία λειτουργούσε ως καταφύγιο των θεατών σε περίπτωση κακών καιρικών συνθηκών. Το κτήριο ήταν σε χρήση μέχρι τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ., οπότε καταστράφηκε, πιθανώς κατά την επιδρομή των Ερούλων, και το οικοδομικό υλικό του ενσωματώθηκε αργότερα στο Υστερορρωμαϊκό ή, αλλιώς, Βαλεριάνειο τείχος της πόλης. Ίσως αυτή την περίοδο στήθηκαν στο δυτικό τμήμα της στοάς δύο συμπλέγματα αγαλμάτων, οι βάσεις των οποίων διατηρούνται στη θέση τους. Η ανδρική κεφαλή με αρ. ευρ. 189 βρέθηκε το 1867 στις ανασκαφές της Στοάς του Ευμένους (εικ. 90). Πρόκειται για ρωμαϊκό αντίγραφο πιθανώς του 1ου αι. μ.Χ. στον τύπο του Άρη Ludovisi, ο οποίος αποδίδεται σε πρωτότυπο χάλκινο έργο των χρόνων περί το 330-310 π.Χ., φιλοτεχνημένο από τον Λύσιππο ή κάποιον γλύπτη του κύκλου του¹⁴⁵. Κατά μία άποψη, το κεφάλι αυτό ανήκε σε επιτύμβιο άγαλμα αφηρωισμένου νεκρού.

Η ανέγερση της επιμήκους ορθογώνιας στοάς απαίτησε τη διαμόρφωση ενός μεγάλου ανδρήρου. Για τον σκοπό αυτό, ο χώρος αμέσως νότια του Περιπάτου σκάφηκε σε βάθος και για τη συγκράτηση των επιχώσεων κατασκευάστηκε ένας ισχυρός αναλημματικός τοίχος, ο οποίος αποτελεί το πιο επιβλητικό κομμάτι που έχει διατηρηθεί από τη στοά. Ο τοίχος ενισχύθηκε με αντηρίδες, οι οποίες ενώνονταν μεταξύ τους με τοξοστοιχία. Κατά μήκος της τοξοστοιχίας οικοδομήθηκε ο οπίσθιος τοίχος της στοάς, από τον οποίο διατηρούνται στη θέση τους οι μαρμάρινοι ορθοστάτες και μέρος της τοιχοποιίας. Στους χρόνους της τουρκοκρατίας επάνω στην τοξοστοιχία του αναλημματικού τοίχου της στοάς εδραζόταν ο προμαχώνας του Σερπεντζέ, πριν «στρίψει» για να συναντήσει το νότιο τείχος της Ακρόπολης. Η πρώτη ταύτιση των σωζόμενων ερειπίων του μνημείου ανάγεται στο 1676 και οφείλεται στον Spon: «Portique d'Euménicus»¹⁴⁶. Ωστόσο, η ταύτιση αυτή δεν έτυχε καθολικής αποδοχής. Οι Stuart και Revett αναγνώρισαν στη στοά τον περίβολο του θεάτρου του Διονύσου, με το οποίο ταύτισαν το

145. Για τον αγαλματικό τύπο, βλ. Boardman 1995, 74, εικ. 66. Ο Καλτσάς (Καλτσάς 2001, 251, αρ. 523), αποδίδει το πρωτότυπο στον Ευφράνορα.

146. Spon 1679, 126, αρ. 29 στον χάρτη της εικ. 8.

the south wall of the Acropolis. The first identification of the surviving ruins of the monument dates to 1676 and is owed to Spon: “Portique d’Eumenicus”¹⁴⁶. This identification was not however universally accepted. Stuart and Revett identified the stoa as the enclosure wall of the theater of Dionysus, which they identified as the Herodeion, while Dodwell¹⁴⁷ believed that the stoa was no earlier than the Herodeion. The stoa was a two-story building with a double row of columns. On the ground floor, the outer colonnade was of the Doric order and the inner one, Ionic. On the upper floor, a row of double Ionic columns formed the façade, while on the interior there was a row of columns with Pergamene type capitals. Today the foundations of the stylobate of the outer colonnade and 18 Ionic column bases from the ground floor’s inner colonnade are preserved. On its west side, the stoa was attached to the Odeion of Herodes Atticus via an intermediary side wall. There were two doors in this wall: one provided access to the square in front of the Odeion and the other, the inside door, led to the east vestibule of the Odeion. On the outside of the stoa’s east wall, there was a stairway leading to the upper story.

The dating and attribution of the building were disputed: the excavator, St. Koumanoudis and the first scholars to study it supported a dating to the Roman Imperial period¹⁴⁸, but this was questioned in 1888 by W. Dörpfeld, the first champion of a Hellenistic date for the stoa¹⁴⁹. Through identification with the *Porticus Eumenicae* mentioned by Vitruvius (5.9.1) in connection with the theater of Dionysus, the German architect was led to attribute the stoa to Eumenes II of Pergamon. Later, V. Viale and L. Polacco returned to a Roman date¹⁵⁰ for the stoa on the basis of topographical and technical arguments, with Viale proposing the second half of the 3rd and Polacco the 2nd c. AD, including it in the same building program as the Odeion of Herodes Atticus. Furthermore, Polacco¹⁵¹ argued that Vitruvius called the stoa behind the scene building of the theater of Dionysus (*porticus postscenam*) the *Porticus Eumenicae*. The case for a Roman dating of the stoa found no other supporters; on the contrary, a Hellenistic dating was already supported by Versakis¹⁵² due to its similarity to the Stoa of Attalus in the Ancient Agora. This dating was further supported by the stratigraphy of excavations during the 1960s¹⁵³ and was ultimately confirmed by M. Korres¹⁵⁴. Most of the stoa’s architectural members appear to have been worked in Pergamon and transported to Athens ready-made, as shown by the Pergamene building symbols carved on them¹⁵⁵.

146. Spon 1679, 126, no. 29 on the map of fig. 8.

147. Dodwell 1819, I, 298.

148. Στ. Κουμανούδης, *Prakt* 1877, 12-18. Köhler 1878.

149. Dörpfeld 1888.

150. Viale 1921-1922, 13-32. Polacco 1954.

151. Polacco 1990, 162.

152. Βερσάκης 1912α, 173-182.

153. Πλάτων 1965. Mercuri 2004.

154. Korres 1983.

155. For the Stoa of Eumenes, see also Schaaf 1992, 84-93; Παπαθανασόπουλος 1993, 89-92; *ΑΠΑ* 2 (2004), 26-27; Ficuciello 2008, 91; Greco 2010, 194-195 (M. G. Tofi).

Ηρώδειο, ενώ ο Dodwell¹⁴⁷ θεωρούσε ότι η στοά δεν ήταν προγενέστερη του Ηρώδειου.

Η στοά ήταν ένα διώροφο κτήριο με διπλή σειρά κίωνων. Στο ισόγειο, η εξωτερική κιονοστοιχία ήταν δωρικού ρυθμού και η εσωτερική ιωνικού. Στον όροφο, μία σειρά αμφικίωνων ιωνικού ρυθμού διαμόρφωναν την πρόσοψη, ενώ εσωτερικά υπήρχε σειρά κίωνων με κιονόκρανα περγαμηνού τύπου. Σήμερα διατηρούνται τα θεμέλια του στυλοβάτη της εξωτερικής κιονοστοιχίας και 18 βάσεις ιωνικών κίωνων της εσωτερικής κιονοστοιχίας του ισογείου. Στη δυτική πλευρά, η στοά προσκολλάται στο Ωδείο του Ηρώδη του Αττικού με τη μεσολάβηση ενός ενδιάμεσου πλευρικού τοίχου. Σε αυτόν τον τοίχο ανοίγονταν δύο θύρες, εκ των οποίων η μία παρείχε πρόσβαση στην πλατεία μπροστά από το Ωδείο, και η άλλη, εσωτερική, εισήγε στον ανατολικό προθάλαμο του Ωδείου. Στην εξωτερική πλευρά του ανατολικού τοίχου της στοάς υπήρχε κλίμακα που οδηγούσε στον άνω όροφο.

Η χρονολόγηση και η απόδοση του κτηρίου αποτέλεσαν αντικείμενο διαμάχης: ο ανασκαφέας Στ. Κουμανούδης και οι πρώτοι μελετητές υποστήριζαν μια χρονολόγηση στους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους¹⁴⁸, η οποία ωστόσο αμφισβητήθηκε το 1888 από τον W. Dörpfeld, πρώτο υπέρμαχο της χρονολόγησης της στοάς στην ελληνιστική εποχή¹⁴⁹. Μέσα από την ταύτιση με το *Porticus Eumenicae* που αναφέρεται από τον Βιτρούβιο (5.9.1) σε σχέση με το θέατρο του Διονύσου, ο Γερμανός αρχιτέκτονας οδηγήθηκε στην απόδοση της στοάς στον Ευμένη Β' της Περγάμου. Αργότερα, οι V. Viale και L. Polacco επέστρεψαν στη χρονολόγηση της στοάς στη ρωμαϊκή εποχή¹⁵⁰ με βάση τοπογραφικά και τεχνικά επιχειρήματα, προτείνοντας ο πρώτος το β' μισό του 3ου και ο δεύτερος τον 2ο αι. μ.Χ., εντάσσοντας τη στοά στο ίδιο οικοδομικό πρόγραμμα με το Ωδείο του Ηρώδη του Αττικού. Επιπλέον, ο Polacco¹⁵¹ υποστήριξε ότι ο Βιτρούβιος ονομάζει *Porticus Eumenicae* τη στοά που βρισκόταν πίσω από τη σκηνή του θεάτρου του Διονύσου (*porticus postscaenam*). Η υπόθεση μιας χρονολόγησης της στοάς στη ρωμαϊκή εποχή δεν βρήκε άλλους υποστηρικτές, αντίθετα η χρονολόγηση στην ελληνιστική εποχή στηρίχθηκε ήδη από τον Βερσάκη¹⁵², λόγω της ομοιότητας με τη Στοά του Αττάλου στην Αρχαία Αγορά, ενισχύθηκε από τη στρωματογραφία των ανασκαφών της δεκαετίας του 1960¹⁵³ και επιβεβαιώθηκε τελικά από τον Μ. Κορρέ¹⁵⁴. Τα περισσότερα αρχιτεκτονικά μέλη της στοάς φαίνεται ότι δουλεύτηκαν στην Πέργαμο και μεταφέρθηκαν έτοιμα στην Αθήνα, όπως δείχνουν τα περγαμηνά οικοδομικά σύμβολα που χαράχθηκαν επάνω σε αυτά¹⁵⁵.

147. Dodwell 1819, I, 298.

148. Στ. Κουμανούδης, *ΙΑΕ* 1877, 12-18. Köhler 1878.

149. Dörpfeld 1888.

150. Viale 1921-1922, 13-32. Polacco 1954.

151. Polacco 1990, 162.

152. Βερσάκης 1912α, 173-182.

153. Πλάτων 1965. Mercuri 2004.

154. Korres 1983.

155. Για τη στοά του Ευμένου, βλ. επίσης Schaaf 1992, 84-93· Παπαθανασόπουλος 1993, 89-92· *ΑΠΑ* 2 (2004), 26-27· Ficuciello 2008, 91· Greco 2010, 194-195 (M. G. Tofí).

The Odeion of Herodes Atticus (Herodeion)

The Herodeion occupied the western end of the South Slope of the Acropolis where the Stoa of Eumenes came to an end. It was built with a donation from the renowned benefactor and sophist Herodes Atticus in memory of his wife Regilla, who died around AD 160 (Philostratus, *Lives of the Sophists* 551; Pomeroy 2007). It is referred to in the ancient sources as the *Odeion* (Pausanias, 7.20.6), *Theatron* (Philostratus, *Lives of the Sophists* 551, 556) or *Theatron hyporofion* (roofed theater) (Suda, s.v. Herodes, Julius), and praised for its dimensions and rich architectural decoration. The name *Odeion* refers to listening to music. However, we know that similar buildings could also host literary readings and philosophical lectures, as for example the Odeion of Agrippa in the Ancient Agora (Philostratus, *Lives of the Sophists* 571-572). Indeed, a series of holes and an opening in the rock below the *pulpitum* (*proscenium*) of the Herodeion, which were interpreted as a *hyposcaenium* and served to close off the stage with a system of curtains, led to the hypothesis that the Herodeion also hosted theatrical performances¹⁵⁶.

The façade of the scene building was built into the Rizokastro wall in the 13th century and preserved during the years of Ottoman rule as part of the Serpentzes bastion. Spon erroneously identified the monument as the theater of Dionysus¹⁵⁷. This identification was adopted by the Venetian engineer Verneda in 1687¹⁵⁸ and by J. Stuart and N. Revett in the mid-18th century¹⁵⁹ (fig. 91), who recognized the Odeion of Herodes Atticus in the remains on the Pnyx¹⁶⁰. Stuart and Revett did a view of the interior of the Herodeion. Chandler¹⁶¹ identified the monument as the Odeion of Herodes Atticus, but considered it an altered form of the Odeion of Pericles. Identification of the monument as the Odeion of Herodes Atticus was supported by Barthélemy and corroborated in the early 18th century by Dodwell¹⁶², who noticed that its architectural form and construction materials represented an era long after the Classical age. The first excavations at the site of the Herodeion were conducted by Kyriakos Pittakis in 1848-1858, and brought to light a thick layer of ash and burnt ruins¹⁶³. This discovery led to the hypothesis that the Odeion was destroyed by a fire connected with the Herulian invasion in AD 267. The Odeion was radically reconstructed in 1954, and since 1957 has hosted artistic events during the summer months.

The Odeion's semi-circular *cavea* was dug into the slope of the Acropolis, and was surrounded by a wall reinforced by buttresses. It is estimated that it could hold an audience of between 4,400 and 5,500. A *diazoma*

156. Meinel 1980, 80-117. Galli 1998, 519-528. Galli 2002, 32-57.

157. Spon 1679, 123-126, no. 28 on the map of fig. 8.

158. No. L on the map published by Fanelli 1707, 317.

159. Stuart, Revett 1787, ch. III, pl. 1, II.

160. Stuart, Revett 1794, ch. VIII, pl. I.

161. Chandler 1776, 12, 65.

162. Dodwell 1819, I, 297.

163. Πιττάκης 1858. Tuckermann 1868.

Το Ωδείο του Ηρώδη του Αττικού (Ηρώδειο)

Το Ηρώδειο καταλαμβάνει το δυτικό άκρο της Νότιας κλιτύος της Ακρόπολης, στην κατάληξη της Στοάς του Ευμένους. Κτίστηκε με χορηγία του διάσημου ευεργέτη και σοφιστή Ηρώδη του Αττικού στη μνήμη της συζύγου του Ρηγίλλης, η οποία πέθανε περί το 160 μ.Χ. (Φιλόστρατος, *Βίοι σοφιστών* 551· Pomeroy 2007). Στις αρχαίες πηγές αναφέρεται ως *Ωδείον* (Παυσανίας, 7.20.6), *Θέατρον* (Φιλόστρατος, *Βίοι σοφιστών* 551, 556) ή *Θέατρον ὑπορόφιον* (Σουίδας, βλ. λ. Ηρώδης, Ιούλιος) και υμνείται για τις διαστάσεις και τον πλούσιο αρχιτεκτονικό του διάκοσμο. Η ονομασία *Ωδείον* παραπέμπει σε μουσικές ακροάσεις. Γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι παρόμοια οικοδομήματα μπορούσαν να φιλοξενήσουν επίσης φιλολογικές αναγνώσεις και φιλοσοφικές διαλέξεις, όπως για παράδειγμα το Ωδείο του Αγρίππα στην Αρχαία Αγορά (Φιλόστρατος, *Βίοι σοφιστών* 571-572). Μάλιστα, μία σειρά οπών και ένα άνοιγμα στον βράχο κάτω από το *pulpitum* (προσκήνιο) του Ηρώδειου, τα οποία ερμηνεύθηκαν ως *hyposcaenium* (υποσκήνιο) και χρησίμευαν στο κλείσιμο της σκηνής με ένα σύστημα κουρτινών, οδήγησαν στην υπόθεση ότι το Ηρώδειο φιλοξενούσε επίσης θεατρικές παραστάσεις¹⁵⁶. Η πρόσοψη της σκηνής ενσωματώθηκε τον 13ο αιώνα στο τείχος του Ριζόκαστρου και διατηρήθηκε στους χρόνους της τουρκοκρατίας ως τμήμα του προμαχώνα του Σερπεντζέ. Το μνημείο ταυτίστηκε λανθασμένα με το θέατρο του Διονύσου από τον Spon¹⁵⁷. Την ταύτιση αυτή υιοθέτησαν ο Ενετός μηχανικός Verneda το 1687¹⁵⁸ και οι J. Stuart και N. Revett στα μέσα του 18ου αιώνα¹⁵⁹ (εικ. 91), οι οποίοι αναγνώρισαν το Ωδείο του Ηρώδη Αττικού στα κατάλοιπα της Πνύκας¹⁶⁰. Οι ίδιοι φιλοτέχνησαν και μια άποψη του εσωτερικού του Ηρώδειου. Ο Chandler¹⁶¹ ταύτισε το μνημείο ως Ωδείο του Ηρώδη του Αττικού, αλλά το θεώρησε μετασκευή του Ωδείου του Περικλέους. Η ταύτιση του μνημείου ως Ωδείου του Ηρώδη του Αττικού υποστηρίχθηκε από τον Barthélemy και τεκμηριώθηκε στις αρχές του 18ου αιώνα από τον Dodwell¹⁶², ο οποίος παρατήρησε ότι η αρχιτεκτονική μορφή και το υλικό κατασκευής του μνημείου παραπέμπουν σε εποχή πολύ μεταγενέστερη της κλασικής. Οι πρώτες ανασκαφές στον χώρο του Ηρώδειου διεξήχθησαν από τον Κυριακό Πιττάκη κατά τα έτη 1848-1858 και έφεραν στο φως ένα παχύ στρώμα στάχτης και καμένων ερειπίων¹⁶³. Η ανακάλυψη αυτή οδήγησε στην υπόθεση ότι το Ωδείο καταστράφηκε από πυρκαϊά, η οποία συνδέθηκε με την επιδρομή των Ερούλων το 267 μ.Χ. Το μνημείο αναστηλώθηκε ριζικά το 1954 και από το 1957 φιλοξενεί καλλιτεχνικές εκδηλώσεις κατά τους θερινούς μήνες. Η ημικυκλική *cavea* (κοίλον) του Ωδείου είναι σκαμμένη στην πλαγιά της Ακρόπολης και περιβάλλεται από τοίχο ενισχυμένο με αντηρίδες. Υπολογίζεται ότι μπορούσε να φιλοξενήσει 4.400 έως 5.500 θεατές. Ένα διά-

156. Meinel 1980, 80-117. Galli 1998, 519-528. Galli 2002, 32-57.

157. Spon 1679, 123-126, αρ. 28 στον χάρτη της εικ. 8

158. Αρ. I στον χάρτη που δημοσιεύθηκε από τον Fanelli 1707, 317.

159. Stuart, Revett 1787, κεφ. III, πίν. I, II.

160. Stuart, Revett 1794, κεφ. VIII, πίν. I.

161. Chandler 1776, 12, 65.

162. Dodwell 1819, I, 297.

163. Πιττάκης 1858. Tuckermann 1868.

91. Το Ωδείο του Ηρώδη του Αττικού, εικονογράφηση στο J. Stuart & N. Revett, *The Antiquities of Athens*, τ. 2, Λονδίνο 1825 (βλ. αρ. κατ. 37)

91. *The Odeion of Herodes Atticus*, illustration in J. Stuart & N. Revett, *The Antiquities of Athens*, vol. 2, London 1825 (see cat. no. 37)

separated the *ima* (lower) *cavea* from the *summa* (upper) *cavea*, which probably included a stoa (*porticus*) at a higher point. Two additional sections of seating were located in the *summa cavea* above the *parodoi*. There was a *proedria* around the orchestra with marble seats equipped with backs and low footrests. The semi-circular orchestra was paved with marble rhombus-shaped slabs, alternating between white and blue-gray, whose condition today is largely the result of contemporary restorations. Access to the orchestra was either through the *pulpitum* via three staircases or from the *parodoi*, which were partially covered by vaulted roofs. Today, the well-preserved façade of the scene building (*scaenae frons*) consists of a central section and two side wings. The scene building's façade was formed in three or four levels, interrupted by three arched entrances that led from the *pulpitum* to the rear stage area (*postscaenium*). On either side of the entrances, four pairs of

ζωμα χώριζε την *ima cavea* (το κάτω κοίλον) από τη *summa cavea* (το άνω κοίλον), που περιελάμβανε πιθανώς μία στοά (*porticus*) στο ψηλότερο σημείο. Δύο επιπλέον τομείς εδωλίων βρίσκονταν στη *summa cavea* πάνω από τις παρόδους. Γύρω από την ορχήστρα υπήρχε η προεδρία με μαρμάρινα καθίσματα εφοδιασμένα με ερεισίνωτο και χαμηλό υποπόδιο. Η ημικυκλική ορχήστρα ήταν στρωμένη με μαρμαρίνες ρομβοειδείς πλάκες, εναλλάξ λευκού και κυανού-φαιού χρώματος, η σημερινή κατάσταση των οποίων είναι σε μεγάλο βαθμό προϊόν σύγχρονων αποκαταστάσεων. Η πρόσβαση στην ορχήστρα γινόταν είτε από το *pulpitum*, μέσω τριών κλιμάκων, είτε από τις πλευρικές παρόδους, οι οποίες ήταν εν μέρει καλυμμένες με τοξωτή οροφή. Η καλά διατηρημένη σήμερα *scaenae frons* (πρόσοψη της σκηνής) αποτελείται από έναν κεντρικό τομέα και δύο πλευρικές πτέρυγες. Η πρόσοψη της σκηνής διαμορφωνόταν σε τρία ή τέσσερα επίπεδα και διακοπτόταν από τρεις τοξωτές εισόδους που οδηγούσαν από το *pulpitum* στο *postscaenium* (μετασκήνιο). Εκατέρωθεν των εισόδων, τέσσερα ζευγάρια κόγχες, εναλλάξ ημικυκλικές και ορθογώνιες, μέσα σε προστάσεις με κορινθιακούς κίονες, φιλοξενούσαν αγάλματα κατά το ρωμαϊκό πρότυπο. Έχει υποθεθεί ένας κύκλος προς τιμήν του Ηρώδη του Αττικού και της οικογενείας του και ένας δεύτερος προς τιμήν της αυτοκρατορικής οικογένειας. Στις δύο πλευρές της *scaenae frons* η πρόσβαση στο *pulpitum* εξασφαλίζεται από άλλες δύο εισόδους, οι οποίες οδηγούσαν προς τα *parascaenia* (παρασκήνια) και πλαισιώνονται από δύο κόγχες με αγάλματα μέσα σε προστάσεις με κορινθιακούς κίονες. Το δεύτερο επίπεδο του κεντρικού τομέα της *scaenae frons* διαμορφωνόταν επάνω από μία σειρά ορθογώνιων κογχών και παρουσίαζε έξι τοξωτά παράθυρα εκατέρωθεν μιας μεγάλης κεντρικής κόγχης. Από το τρίτο επίπεδο διατηρείται σήμερα μόνον ένα παράθυρο, ενώ η υπόθεση ενός τέταρτου επιπέδου στηρίζεται στην παρουσία τέταρτου ορόφου στα *parascaenia* και σε ένα σχέδιο αναπαράστασης του μνημείου από τους J. Stuart και N. Revett¹⁶⁴. Τα *parascaenia* έφεραν στους δύο τελευταίους ορόφους από τέσσερα τοξωτά παράθυρα σε κάθε πλευρά, τα οποία διατηρούνται εν μέρει. Το κάθε παρασκήνιο είχε είσοδο από νότια και ήταν εφοδιασμένο με δύο εσωτερικούς προθαλάμους, οι οποίοι οδηγούσαν σε κλιμακοστάσια που παρείχαν πρόσβαση στη *summa cavea*. Οι δύο πλησιέστεροι προθάλαμοι στον κεντρικό τομέα εισήγαν επίσης προς τις πλευρικές εισόδους του *pulpitum* και προς τις παρόδους, ενώ ο εξωτερικός προθάλαμος της ανατολικής πτέρυγας επικοινωνούσε απευθείας με τη Στοά του Ευμένους. Τέλος, το λιγότερο καλά διατηρημένο *postscaenium* αποκαθίσταται επίσης σε τρία επίπεδα και πρέπει να είχε τη μορφή επιμήκους ορθογώνιας αίθουσας με ψηφιδωτό δάπεδο και τοξωτή κάλυψη¹⁶⁵.

Οι αρχαίοι συγγραφείς μας πληροφορούν ότι το κτήριο έφερε στέγη από πολύτιμο ξύλο κέδρου (Φιλόστρατος, *Βίοι σοφιστών* 551· Σουΐδας, βλ. λ. Ηρώδης, Ιούλιος). Έχουν βρεθεί επίσης πολλά κεραμίδια με

164. Meinel 1980, 80-117.

165. Για την αρχιτεκτονική του Ωδείου του Ηρώδη του Αττικού, βλ. Βερσάκης 1912α, 163-173· Παπαθανασόπουλος

1993, 104-108· Tobin 1997, 185-194· Galli 2002, 32-57· *ΑΠΑ* 2 (2004), 28-29· Sear 2006, 390-391· Γώγος 2008, 95-137· Greco 2010, 195-200 (M. G. Tofi).

niches alternating in shape between semi-circular and rectangular held statues in porches with Corinthian columns, in accordance with the Roman model. It has been assumed there was a circle in honor of Herodes Atticus and his family, with a second one in honor of the imperial family. On both sides of the *scaenae frons*, access to the *pulpitum* was ensured by two other entrances which led to the side wings (*parascaenia*) and were flanked by two niches containing statues in porches with Corinthian columns. The second level of the central section of the *scaenae frons* was formed above a row of rectangular niches, and presented six arched windows on either side of a large central niche. Only one window remains preserved today from the third level; the supposition that there was a fourth level is based on the existence of a fourth story in the *parascaenia* and on a reconstruction of the monument by Stuart and Revett¹⁶⁴. On their two upper stories, the *parascaenia* carried four arched windows on each side which remain partially preserved. Each *parascaenium* had an entrance from the south and two interior vestibules leading to the stairways that provided access to the *summa cavea*. The two vestibules nearest the central section also opened onto the side entrances to the *pulpitum* and the *parodoi*, while the outer vestibule of the east wing communicated directly with the Stoa of Eumenes. Finally, the less well-preserved *postscaenium* is also reconstructed to three levels. It must have been in the form of a long, rectangular hall with mosaic floor and vaulted covering¹⁶⁵.

The ancient authors tell us that the building was roofed in costly cedar wood (Philostratus, *Lives of the Sophists* 551; Suda, s.v. Herodes, Julius). There have also been found many roof tiles with a stamped monogram consisting of the letters H and P (R) in a circle, which is interpreted as signifying the *Theater of Herodes and Regilla*. The various reconstruction hypotheses which have been proposed range between full and partial roofing for the Odeion, including the *cavea*¹⁶⁶. The question of whether the Herodeion was fully roofed was finally resolved in a recent study by M. Korres¹⁶⁷.

Little has survived from the sculptural decoration of the Herodeion. The main pieces are a headless male statue wearing a himation with a *scrinium* (case for cylinders, i.e. rolled-up manuscripts) beside his left foot, and a female head (inv. no. 177) now on display in the Acropolis Museum. The female head, of Parian marble, was found in the Herodeion in 1920 and came from an acrolithic statue depicting some goddess. The polished marble surface imitates ivory; the eyeballs are of ivory, the irises of a black stone, and the eyelashes, of metal. The hair was dyed red. This head is dated to the 2nd c. AD, and is probably a copy of an original chryselephantine statue of the 5th or 4th c. BC¹⁶⁸. The male portrait head inv. no.

92. Εικονιστική κεφαλή Πολυδευκίωνα, αρ. ευρ. 3468. Βρέθηκε το 1920 απέναντι από το Ηρώδειο, στο Μερόπειο Εκπαιδευτήριο. Περί το 150 μ.Χ. (αρ. κατ. 52)

92. Portrait head of Polydeukion, inv. no. 3468. Found in 1920 across from the Herodeion in the Meropeion Foundation. Ca. AD 150 (cat. no. 52)

164. Meinel 1980, 80-117.

165. For the architecture of the Odeion of Herodes Atticus, see Βερσάκης 1912α, 163-173; Παπαθανασόπουλος 1993, 104-108; Tobin 1997, 185-194; Galli 2002, 32-57; ΑΠΑ 2 (2004), 28-29; Sear 2006, 390-391; Γώγος 2008, 95-137; Greco 2010, 195-200 (M. G. Tofi).

166. Meinel 1980, 80-117. Izenour 1992, 132-139. Galli 1998, 519-528.

167. Korres 2014.

168. Καλτσάς 2001, 128, no. 244. Σάλλα 2003, 174-175, fig. 8.

έντυπο μονόγραμμα από τα γράμματα Η και Ρ μέσα σε κύκλο, το οποίο ερμηνεύεται ως *Θέατρον Ἡρώδου καὶ Ῥηγίλλης*. Οι διάφορες υποθέσεις αναπαράστασης που έχουν προταθεί κινούνται μεταξύ μιας ολικής και μιας μερικής κάλυψης του Ωδείου, η οποία αφορά και την *cavea*¹⁶⁶. Το ζήτημα της ολικής στέγασης του Ηρωδείου βρήκε οριστική λύση με την πρόσφατη μελέτη του Μ. Κορρέ¹⁶⁷.

Λίγα πράγματα σώθηκαν από τον γλυπτό διάκοσμο του Ηρωδείου. Πρόκειται, κυρίως, για ένα ακέφαλο ανδρικό άγαλμα με ιμάτιο και *scrinium* (κουτί με κυλίνδρους) δίπλα στο αριστερό πόδι και για το γυναικείο κεφάλι με αρ. ευρ. 177, το οποίο εκτίθεται στο Μουσείο της Ακρόπολης. Το γυναικείο κεφάλι από παριανό μάρμαρο βρέθηκε στο Ηρώδειο το 1857 και προέρχεται από ακρόλιθο άγαλμα που παρίστανε κάποια θεά. Η στιλβωμένη επιφάνεια του μαρμάρου μιμείται το ελεφαντόδοντο, οι βολβοί των ματιών είναι από ελεφαντόδοντο, οι ίριδες από μαύρο λίθο και οι βλεφαρίδες μεταλλικές. Τα μαλλιά είναι βαμμένα κόκκινα. Το κεφάλι χρονολογείται στον 2ο αι. μ.Χ. και αντιγράφει πιθανώς κάποιο πρωτότυπο χρυσελεφάντινο έργο του 5ου ή του 4ου αι. π.Χ.¹⁶⁸. Η ανδρική εικονιστική κεφαλή με αρ. ευρ. 3468 βρέθηκε το 1920 απέναντι από το Ηρώδειο, στο Μερόπειο Εκπαιδευτήριο (εικ. 92)¹⁶⁹. Εικονίζεται ο Βιβούλλιος Πολυδευκίωνας ή Πολυδεύκης, αγαπημένος μαθητής και υιοθετημένος γιος του Ηρώδη του Αττικού. Ο πρόωρος θάνατός του σε εφηβική ηλικία συγκλόνισε τον Ηρώδη, ο οποίος τον έθαψε σε ηρώο, οργάνωσε αγώνες προς τιμήν του και διαιώνισε τη μνήμη του με προτομές, αγάλματα και ανάγλυφα. Η κεφαλή χρονολογείται περί το 150 μ.Χ.

166. Meinel 1980, 80-117. Izenour 1992, 132-139. Galli 1998, 519-528.

167. Κορρές 2014.

168. Καλτσάς 2001, 128, αρ. 244. Σάλτα 2003, 174-175, εικ. 8.

169. Α. Φιλαδελφεύς, Α΄ Αρχαιολογική Περιφέρεια. Περί-συλλογή αρχαίων, ΑΔ 6 (1920-1921), Παράρτημα 126, αρ. 45, εικ. 22. Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Συμβολή στην εικονογραφία του Πολυδεύκη, ΑΑΑ 10 (1977), 139, εικ. 13.

3468 was found in 1920 across from the Herodeion in the Meropeion Foundation (fig. 92)¹⁶⁹. It depicts Vibullius Polydeukion or Polydeuces, the beloved student and adopted son of Herodes Atticus. His premature death in adolescence greatly upset Herodes, who buried him in a heroon, organized games in his honor, and perpetuated his memory in busts, statues, and reliefs. This head dates to around AD 150.

169. Α. Φιλαδελφεύς, Α' Αρχαιολογική Περιφέρεια. Περισυλλογή αρχαίων, *ADelt* 6 (1920-1921), Appendix 126, no. 45, fig. 22.

Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Συμβολή στην εικονογραφία του Πολυδέυκη, *AAA* 10 (1977), 139, fig. 13.

93. Johann Carl Neumann
(1833-1891),
*Άποψη της Ακρόπολης
από τον Ιλισό,*
1857, ελαιογραφία
(αρ. κατ. 54)

93. Johann Carl Neumann
(1833-1891),
*View of the Acropolis
from the Ilissos river,*
1857, oil painting
(cat. no. 54)

Η περιοχή του Ιλισού υπήρξε για τους Ευρωπαίους περιηγητές του 18ου και 19ου αιώνα ίσως η πιο ελκυστική όσον αφορά στην εικαστική απόδοση του αθηναϊκού τοπίου και των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της αρχαιότητας, εκτός βεβαίως από την Ακρόπολη και τα μνημεία της.

Σε πολλούς πίνακες και λευκώματα οι δύο αυτές χαρακτηριστικές για το τοπίο της Αθήνας τοποθεσίες απεικονίζονται μαζί, όπως σε χαρακτηριστικό του J. D. Le Roy¹, καθώς επίσης σε δύο έργα του L. Dupré, μια υδατογραφία του στο Μουσείο Μπενάκη και μια ελαιογραφία του ίδιου καλλιτέχνη στην Κολωνία².

Το τοπίο που ανοίγεται από τις όχθες του Ιλισού προς το Ολυμπείο και την Ακρόπολη μαζί με τα σπίτια και τις εκκλησιές της Πλάκας κάτω από τον Ιερό Βράχο επιλέγει να αποδώσει ο Jean-Baptiste Le Chevalier το 1802 (εικ. 45)³.

Ο Ιλισός, με τις ανθρώπινες φιγούρες να καθρεφτίζονται στα ήσυχα νερά του, αλλά και οι μεγαλύτερες, ντυμένες με παραδοσιακές φορεσιές μορφές, στο ύψος της Καλλιρρόης, εισάγουν τον θεατή στο καθιερωμένο «πορτραίτο» του ναού του Ολυμπίου Διός, με την Πύλη του Αδριανού και την Ακρόπολη στο βάθος, σε ακουαρέλα του τοπιογράφου και προστατευόμενου του Λουδοβίκου I της Βαυαρίας, Johann-Michael Wittmer⁴.

1. Le Roy 1758. Kouria 2002, 125-136, ιδ. 129-130, εικ. 6.

2. Beschi 2005, 135-154, ιδ. 141-142, εικ. 8 και 9. Ο φιλέλληνας L. Dupré έγινε γνωστός κυρίως ως συγγραφέας και λιθογράφος ενός album *Voyage à Athènes et à Constantinople*, Παρίσι 1825, που εκδόθηκε μετά το ταξίδι του στην Ελλάδα το 1819. Από τους πιο γνωστούς πίνακές του είναι μια ελαιογραφία, σήμερα στο Μουσείο Smart του Σικάγου, στην οποία απεικονίζεται το σπίτι του Γάλλου υποπροξένου και αρχαιολάτρη L. Fauvel με την Ακρόπολη στο βάθος, Beschi 2005, 142-144, εικ. 10. Στο δεξιό άκρο του πίνακα αυτού απεικονίζεται μεταξύ άλλων αρχαιοτήτων ο κορμός θωρακοφόρου, που φυλάσσεται σήμερα

στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 1676 (εικ. 11), ενώ η αρχαϊκή στήλη του Θήρωνος από την ίδια συλλογή, βρίσκεται στην Αρχαία Αγορά, αρ. ευρ. I 2056. Harrison 1965, 43-45, αρ. 101, πίν. 20. Βλ. Beschi 2001, 72-120· Τραυλός, Beschi 2001, 121-128. Άλλες αρχαιότητες της συλλογής Fauvel περιήλθαν στην κατοχή του Μουσείου του Λούβρου.

3. Le Chevalier 1802. Koutsogiannis 2014, 92, αρ. κατ. 22.

4. Koutsogiannis 2014, 124, αρ. κατ. 49. Βλ. και Μπούρας κ.ά. 2000, 304 με εικ. 19 (Φ.-Μ. Τσιγκάκου). Ο Wittmer ήλθε στην Ελλάδα το 1834 συνοδεύοντας τον αδελφό του Όθωνα, πρίγκηπα Μαξιμιλιανό.

STROLLING EAST OF THE ACROPOLIS

Maria Salta

OLYMPIEION, HADRIAN'S GATE, SANCTUARIES ON THE BANKS OF ILISSOS, STADIUM AREA

For 18th and 19th-century European travelers, the Ilissos area was perhaps the most attractive with regard to the visual depiction of the Athenian landscape and ancient architectural remains, second only to the Acropolis and its monuments.

In many paintings and illustrated editions, the two locations so characteristic of the Athenian landscape were shown together, as in the engraving by J. D. Le Roy¹ and two works by L. Dupré, a water color in the Benaki Museum and an oil painting by the same artist in Cologne².

It is the landscape opening up from the banks of the Ilissos to the Olympieion and Acropolis, with the houses and churches of Plaka under the Sacred Rock, that Jean-Baptiste Le Chevalier chooses to depict in 1802 (fig. 45)³.

The Ilissos at the height of Kallirrhoe, with human figures reflected in its quiet waters as well as other in larger scale figures dressed in traditional costumes, introduce the viewer to the established “portrait” of the temple of Olympian Zeus, with Hadrian’s Gate and the Acropolis in the background, in an aquarelle by Johann-Michael Wittmer, a landscapist and protégé of Ludwig I of Bavaria⁴.

1. Le Roy 1758. Kouria 2002, 125-136, esp. 129-130, fig. 6.

2. Beschi 2005, 135-154, esp. 141-142, figs. 8 and 9. The Philhellene L. Dupré became known chiefly as the author and lithographer of the album *Voyage à Athènes et à Constantinople*, Paris 1825, published following his trip to Greece in 1819. One of his best-known paintings is an oil (today in the Smart Museum in Chicago) depicting the house of the French vice consul and antiquarian L. Fauvel with the Acropolis in the background, Beschi 2005, 142-144, fig. 10. At the right edge of this painting, numerous antiquities are depicted including the torso of a cuirassed male today in the National Archaeological

Museum inv. no. 1676 (fig. 11); the Archaic stele of Theron from the same collection is today in the Ancient Agora, inv. no. I 2056. Harrison 1965, 43-45, no. 101, pl. 20. See also Beschi 2001, 72-120; Τραυλός, Beschi 2001, 121-128. Other antiquities in Fauvel’s collection came into the possession of the Louvre.

3. Le Chevalier 1802. Koutsogiannis 2014, 92, cat. no. 22.

4. Koutsogiannis 2014, 124, cat. no. 49. See also Μπούρας κ.ά. 2000, 304 and fig. 19 (Φ.-Μ. Τσιγκάκου). Wittmer came to Greece in 1834 accompanying Prince Maximilian, the brother of King Otho.

Το βραχώδες τοπίο του Ιλισού κοντά στην Καλλιρρόη θα συγκινήσει και τον Δανό καλλιτέχνη Johann Carl Neumann σε ελαιογραφία του 1857 (εικ. 93), που θα το προτάξει, ενώ οι κολώνες του ναού στο κέντρο της εικόνας θα τονιστούν με τη λευκότητά τους και το ωραίο φως, που τις κάνει να λάμπουν στον ορίζοντα, εμπρός από τον σκιασμένο βράχο της Ακρόπολης⁵.

Την παράδοση αυτή θα ακολουθήσουν κατά το β' μισό του 19ου αιώνα και οι πρώτοι φωτογράφοι, Έλληνες και ξένοι⁶, πολλοί από τους οποίους ήταν ταυτοχρόνως και ζωγράφοι⁷.

Γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα, ο ζωγράφος E. Rey θα προσφέρει μια άλλη άποψη της ευρύτερης περιοχής του Ολυμπίου, όπως φαίνεται από το ύψος του μνημείου του Θρασύλλου, στη Νότια κλιτύ της Ακρόπολης⁸ (εικ. 94). Αντίστοιχες απόψεις, μαζί με άλλες φωτογραφημένες από τον Βράχο της Ακρόπολης και θέα προς τα ανατολικά, θα εμφανίσουν και τα επιστολικά δελτάρια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα. Ο χώρος όμως του Ολυμπίου με τον Ιλισό, ως αναπόσπαστο κομμάτι της αρχαίας πόλης, είχε ήδη απεικονιστεί από τον Κυριακό της Αγκώνας (Ciriaco d'Ancona, 1391-1452) στο εξάτομο οδοιπορικό του, στο οποίο περιγράφονται αρχαιότητες και μνημεία της Ελλάδας⁹. Το έργο αυτό είχε συνταχθεί πριν από την άλωση της Κωνσταντινούπολης, αλλά έγινε προσιτό μόνο μετά την ανακάλυψη της τυπογραφίας¹⁰. Ο περιηγητής επισκέφθηκε, εκτός των άλλων ελληνικών περιοχών, και την Αθήνα, στο διάστημα από 7 έως 22 Απριλίου 1436. Έμπορος αλλά και λόγιος, ενδιαφέρθηκε για την καταγραφή αρχαιοτήτων και επιγραφών, τις οποίες μάλιστα και αποτύπωνε. Στην Αθήνα προχώρησε σε πολλές ταυτίσεις μνημείων, αντικρούοντας πολλές φορές την αθηναϊκή προφορική παράδοση. Ερμήνευσε σωστά, λόγω των σωζόμενων επιγραφών, την Πύλη του Αδριανού, όμως το ίδιο αυτό μνημείο τον παρέσυρε στο να θεωρήσει ότι οι εικοσι ένας τότε ακόμη ορθοί κίονες του Ολυμπίου ανήκαν σε ανάκτορο του ίδιου Ρωμαίου αυτοκράτορα¹¹.

Η κατάληψη της Αθήνας από τους Οθωμανούς το 1456 οδήγησε τον χριστιανικό πληθυσμό σε μαρασμό και πολλαπλασίασε τις δυσκολίες για την περιήγηση και εξερεύνησή της από τους Δυτικούς. Σε έργο αγνώστου συγγραφέως, ονομαζόμενου συμβατικά «Wiener Anonymus», που χρονολογείται γύρω στο 1460, γίνεται εκτενής αναφορά στα μνημεία της πόλης.

5. Koutsogiannis 2014, 136, αρ. κατ. 65.

6. *Das Land der Griechen mit der Seele suchen. Photographien des 19. und 20. Jahrhunderts*. Agfa Foto-Historama. Ausstellung im Römisch-Germanischen Museum, Köln, 5. Oktober bis 2. Dezember 1990, Köln 1990, ιδ. 13 εικ. 6, όπου δαγγεροτυπία του 1839 με το Ολυμπίο και την Ακρόπολη. Βλ. επίσης Tsirgiolu 2003, 107-123, ιδ. 110 εικ. 2.

7. Α. Ξανθάκης, *Ιστορία της Ελληνικής Φωτογραφίας 1839-1960*, Αθήνα 1989. Βλ. επίσης *Athens 1839-1900. A Photographic Record*, Benaki Museum, Athens 1985.

8. E. Rey, *Voyage pittoresque en Grèce et dans le Levant, fait*

en 1843-1844, Koutsogiannis 2014, 108, αρ. κατ. 37.

9. Στάικος 2005, 3, αρ. κατ. 1. Βλ. επίσης Μπούρας κ.ά. 2000, 350-354, εικ. 6-7 (Μ. Kreeb)· Koutsogiannis 2014, 17.

10. Το πιο σπουδαίο και λεπτομερές χαρτογραφικό πανόγραμμα της Ελλάδος με τίτλο *Totius Graeciae Descriptio* εκδόθηκε το 1540 στη Ρώμη από τον Κερκυραίο ουμανιστή Νικόλαο Σοφιανό. Το έργο ήταν σε χρήση για περισσότερους αιώνες, ενώ σχολιάστηκε και εικονογραφήθηκε σε διάφορες μεταγενέστερες εκδόσεις. Βλ. Koutsogiannis 2014, 80-81, αρ. κατ. 13.

11. Reisinger 1923, 11-12.

94. Η περιοχή του Ολυμπείου
όπως φαίνεται από το μνημείο
του Θρασύλλου, εικονογράφηση
στο Étienne Rey, *Voyage
pittoresque en Grèce et dans
le Levant*, Λυών 1867
(βλ. αρ. κατ. 18)

94. The region of Olympieion
seen from the monument of
Thrasyllus, illustration in
Étienne Rey, *Voyage
pittoresque en Grèce et dans
le Levant*, Lyon 1867
(see cat. no. 18)

Ο Ανώνυμος τοποθετεί την Εννεάκρουνο ή Καλλιρρόη στην περιοχή του Ιλισού και αποδίδει τον ιωνικό ναό στην αριστερή όχθη του ποταμού (σημερινή περιοχή Μετς) στη θεά Ήρα¹².

Κατά τον 16ο αιώνα ελάχιστες είναι οι περιηγητικές αναφορές, οι οποίες περιορίζονται σε στενούς ιταλικούς και γαλλικούς κύκλους, ενώ οι Γερμανοί λένουν χαρακτηριστικά ότι υπήρχε μια φορά Ελλάδα, υπήρχε Αθήνα, τώρα δεν υπάρχει ούτε στην Ελλάδα Αθήνα ούτε στην Ελλάδα η ίδια η Ελλάδα (*Fuit quondam Graecia, fuerunt Athenae, nunc neque in Graecia Athenae neque in ipsa Graecia Graecia est*)¹³.

Η αναβίωση του Ουμανισμού και το ενδιαφέρον της προτεσταντικής θεολογίας για την ελληνική γλώσσα και εκκλησία δημιούργησε την ανάγκη για μια νέα γνωριμία με τις θεμελιώδεις αρχές του δυτικού πολιτισμού. Σπουδαία ήταν η συμβολή του Γερμανού Μαρτίνου Κρούσιου (Martinus Crusius) στο ξεκίνημα ενός πρώτου φιλελληνισμού με κέντρο την Τυβίγγη (Tübingen) της Βυρτεμβέργης¹⁴. Ο Κρούσιος, καθηγητής της Ελληνικής και Λατινικής γλώσσας στο Πανεπιστήμιο του Tübingen από το 1559 έως το 1607, ήλθε σε άμεση επαφή με μορφωμένους Έλληνες κληρικούς και λογίους της Κωνσταντινούπολης, όπως και μέλη της ελληνικής Διασποράς, προκειμένου να ενημερωθεί για την πραγματική κατάσταση στην Ελλάδα¹⁵. Η αλληλογραφία του με τους Ζυγομαλάδες, τον Συμεών Καβάσιλα κ.ά. εντάχθηκε στο έργο του *Turcograecia*, που εκδόθηκε στη Βασιλεία το 1584 και αφορά στην υπό τουρκική κυριαρχία Ελλάδα. Σε ερώτημα του Γερμανού καθηγητή, εάν ακόμη, το έτος 1573, υφίσταται η φημισμένη πόλη των Αθηνών, ο λόγιος Θεοδόσιος Ζυγομαλάς περιγράφει την Αθήνα σαν ένα ζώο, από το οποίο έχει μείνει μόνον το δέρμα, αλλά έχει φύγει η ζωή, κάτι που δείχνει ότι η πόλη, το όνομα, όπως και πολλά κατάλοιπα της αρχαιότητας, υπήρχαν ακόμη¹⁶. Το ενδιαφέρον στη Δύση για τις αρχαιότητες ξεκίνησε κατά την εποχή της ιταλικής Αναγέννησης, 14ος-17ος αιώνας, σε συνδυασμό με τη μελέτη των κειμένων της λατινικής και της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, και εντάχθηκε στους χρόνους του Διαφωτισμού, τέλη 17ου-αρχές 18ου αιώνα, περίοδο ανόδου της αστικής τάξης στην Ευρώπη. Η επιστροφή στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό δεν συνδέθηκε μόνο με ανθρώπους των γραμμάτων και των τεχνών, αλλά λειτούργησε ταυτόχρονα ως μοχλός πολλών κοινωνικών και πολιτικών ανατροπών¹⁷.

Η αντιμετώπιση των καταλοίπων της αρχαιότητας ως ιστορικών τεκμηρίων με αυτόνομη δυναμική και αξία, όπως εισηγήθηκε ο Γάλλος Graf Caylus (1692-1765), και η θεμελίωση της μελέτης της αρχαίας τέχνης από

12. Reisinger 1923, 15.

13. Reisinger 1923, 16.

14. Καρούζου 1973. Ludwig 1998, 1-104, ιδ. 28-82. Έργο του Μαρτίνου Κρούσιου είναι και η *Germanograecia*, δηλαδή η Γερμανική Ελλάδα, ή, σωστότερα, η Ελλάδα στη Γερμανία.

15. Οι επαφές του Κρούσιου με Έλληνες του Πατριαρχείου αποσκοπούσαν επίσης σε μια προσέγγιση της Γερμανικής Προτε-

σταντικής Εκκλησίας με την Εκκλησία των Ορθοδόξων με απώτερο σκοπό μια πιθανή τους ένωση. Οι Ορθόδοξοι διατηρούσαν όμως επαφές και με την Καθολική Εκκλησία, στη βοήθεια της οποίας προσέβλεπαν για την ανάκτηση της ελευθερίας τους.

16. Reisinger 1923, 16. Βλ. και Μπούρας κ.ά. 2000, 347-350 (M. Kreeb).

17. Borbein, Hölscher, Zanker 2000, 10-14.

The rocky landscape of the Ilissos near Kallirrhoe will also inspire the Danish artist Johann Carl Neumann to highlight it in an oil painting of 1857 (fig. 93), while the columns of the temple in the center of the picture will stand out as to their whiteness and beautiful light that makes them shine on the horizon before the shady rock of the Acropolis⁵.

This tradition will also be followed during the second half of the 19th century by the first Greek and foreign photographers⁶, many of whom were at the same time painters⁷.

Around the mid-19th century, the painter E. Rey will offer another view of the wider Olympieion area as it appears from the height of the monument of Thrasyllus to the South Slope of the Acropolis⁸ (fig. 94). Late 19th and early 20th-century post cards will display comparable views, together with others photographed from the Acropolis looking east.

However, the Olympieion - Ilissos area as an integral part of the ancient city had already been depicted by Cyriacus of Ancona (Ciriaco d'Ancona, 1391-1452) in his six-volume travelogue describing the antiquities and monuments of Greece⁹. It had been written before the Fall of Constantinople, but became accessible only after the invention of printing¹⁰. Among other Greek regions, Cyriacus visited Athens between 7 and 22 April 1436.

A merchant as well as scholar, Cyriacus was interested in recording antiquities and inscriptions, which he transcribed too. In Athens he went on to identify many monuments, often rebutting Athenian oral tradition. Thanks to the surviving inscriptions, he correctly interpreted the Gate of Hadrian, although this very monument misled him into believing that the twenty one then standing columns of the Olympieion belonged to the palace of the same Roman emperor¹¹.

The Ottoman occupation of Athens in 1456 led the Christian population into decline and multiplied the difficulties for Westerners in touring and exploring the city.

In a work of around 1460 by an unknown author, conventionally called the “Wiener Anonymous”, there is an extensive reference to the monuments of the city.

5. Koutsogiannis 2014, 136, cat. no. 65.

6. *Das Land der Griechen mit der Seele suchen. Photographien des 19. und 20. Jahrhunderts*. Agfa Foto-Historama. Ausstellung im Römisch-Germanischen Museum, Köln, 5. Oktober bis 2. Dezember 1990, Köln 1990, esp. 13 fig. 6, where there is a daguerreotype of 1839 showing the Olympieion and Acropolis. See also Tsirgiyalou 2003, 107-123, esp. 110, fig. 2.

7. Α. Ξανθάκης, *Ιστορία της Ελληνικής Φωτογραφίας 1839-1960*, Αθήνα 1989. See also *Athens 1839-1900. A Photographic Record*, Benaki Museum, Athens 1985.

8. E. Rey, *Voyage pittoresque en Grèce et dans le Levant, fait en 1843-1844*, Koutsogiannis 2014, 138, cat. no. 37.

9. Στάικος 2005, 3, cat. no. 1. See also Μπούρας κ.ά. 2000, 350-354, figs. 6-7 (M. Kreeb); Koutsogiannis 2014, 17.

10. The most important and detailed cartographic panorama of Greece, *Totius Graeciae Descriptio*, was published in 1540 in Rome by the Corfiot humanist Nikolaos Sofianos. It was in use for several centuries, and was provided with commentaries and illustrations in subsequent editions. See Koutsogiannis 2014, 80-81, cat. no. 13.

11. Reisinger 1923, 11-12.

τον Γερμανό Johann Joachim Winckelmann (1717-1768) εμπίπτουν στην ίδια περίοδο¹⁸. Είναι εξίσου σημαντικό να αναφέρουμε ότι οι περιηγήσεις έπαιξαν έναν καταλυτικό ρόλο στην γένεση και διαμόρφωση του μετέπειτα κλάδου της Κλασικής Αρχαιολογίας¹⁹. Ο ίδιος ο Winckelmann ανέφερε σε σχέση με τα έργα του «χρυσού αιώνα»: «Ανοιχτές οι πιο καθάριες πηγές της τέχνης! Καλότυχος όποιος τις βρει και τις απολαύσει! Αν θες να τις βρεις, πήγαινε στην Αθήνα»²⁰.

Από τα μέσα του 17ου αιώνα αυξάνονται οι πληροφορίες για την πόλη της Αθήνας σε περιγραφές και σχέδια ξένων περιηγητών. Έως τότε η ηπειρωτική Ελλάδα είχε ως γεωγραφικός χώρος απομονωθεί από την υπόλοιπη Ευρώπη, όπως επέβαλλε η οθωμανική κατοχή, η οποία έβλεπε με καχυποψία κάθε ξένο επισκέπτη. Η κατάσταση όμως αυτή μεταβλήθηκε στην πορεία του χρόνου με την ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων, ιδιαίτερα διά θαλάσσης, αλλά και την πολιτική ισχύ των Κάτω Χωρών, της Γαλλίας και της Βρετανίας, χώρες στις οποίες αναπτύχθηκαν κατά τον 17ο και 18ο αιώνα οι σπουδές της Κλασικής Αρχαιότητας²¹.

Οι αρχικά περισσότερο αποσπασματικές και εν μέρει φανταστικές περιγραφές και απεικονίσεις της Αθήνας αποκτούν τώρα μια πιο τεκμηριωμένη μορφή, πιο κοντά στην πραγματικότητα. Στα τέλη του 17ου αιώνα καθιερώνεται η έκδοση εικονογραφημένων περιηγητικών έργων, τα οποία συντάσσουν ταξιδιώτες-συγγραφείς. Οι γραπτές μαρτυρίες των περιηγητών επικεντρώνονται σε θέματα αρχαιολογίας και τέχνης, ιστορίας και τοπογραφίας, περιέχουν όμως και πληροφορίες σχετικές με θέματα λαογραφίας, κοινωνιολογίας, οικονομίας και πνευματικού βίου εν γένει. Η αξιοπιστία του έργου τους εξαρτάται από τις γνώσεις και τα ιδιαίτερα ενδιαφέροντά τους, αλλά και από το κοινό στο οποίο απευθύνονται. Εκτός από τους ερασιτέχνες παντός είδους, υπάρχουν ανάμεσά τους άτομα με επιστημονική γνώση και εξειδικευμένη κατάρτιση, όπως αρχιτέκτονες και καλλιτέχνες, υπάρχουν διπλωμάτες και συλλέκτες αλλά και παράνομοι διακινητές αρχαιοτήτων²². Στην εκ νέου ανακάλυψη της Ελλάδας κατά τον 17ο αιώνα ιδιαίτερη ήταν η συμβολή των ξένων πρέσβων και προξένων που ταξίδευαν στην Ανατολή, καθώς και των Γάλλων Καπουτσίνων μοναχών που είχαν εγκατασταθεί για λόγους προσηλυτισμού στην Αθήνα και είχαν συντάξει για τις ανάγκες των επισκεπτών-περιηγητών τοπογραφικό σχέδιο της πόλης²³.

18. Winckelmann 1764. Borbein, Hölscher, Zanker 2000, 10-11. Για την ιστορία της Κλασικής Αρχαιολογίας, βλ. H. Sichtermann, *Kulturgeschichte der Klassischen Archäologie*, München 1996.

19. L. Schneider, *Archäologie, Tourismus und Gesellschaft*, στο Borbein, Hölscher, Zanker 2000, 91-106.

20. Π. Τζερμιά, Ελληνογερμανική συνάντηση ανάμεσα στην αυταπάτη και στην πραγματικότητα, στο *Griechen und*

Deutsche. Bilder vom Anderen. Έλληνες και Γερμανοί. Εμείς και Εκείνοι. Württembergisches Landesmuseum Stuttgart. 2 Oktober-28 November 1982. Hessisches Landesmuseum Darmstadt. 26. Januar-6 März 1983 (1982), 10-21, ιδ. 10-16.

21. Borbein, Hölscher, Zanker 2000, 12.

22. Στάκος 2005, Πρόλογος Γ. Μπαμπινιώτη.

23. Μπούρας κ.ά. 2000, 283, με εικ. 4 (Φ.-Μ. Τσιγκάκου). Παπανικολάου-Κρίστενσεν 2003, 30, εικ. 13. Τα μνημεία και οι αρχαίες

This anonymous author placed the Enneakrounos or Kallirrhoe in the Ilissos area, and attributed the Ionic temple on the east bank of the river (today's Metz area) to the goddess Hera¹².

During the 16th century very few are the references made by travelers, which derive from confined Italian and French circles, while the Germans characteristically say that "Greece once existed, Athens once existed, but now there is no Athens in Greece, nor even Greece in Greece itself" (*Fuit quondam Graecia, fuerunt Athenae, nunc neque in Graecia Athenae neque in ipsa Graecia Graecia est*)¹³.

The revival of humanism and the interest of the Protestant theology in the Greek language and church created the need to become reacquainted with the fundamental principles of Western civilization. Important has been the contribution of Martin Crusius (Martinus Crusius) to the initiation of incipient Philhellenism with its centre in Tübingen, Württemberg¹⁴. Crusius, a professor of Greek and Latin at the University of Tübingen from 1559 to 1607, came into direct contact with educated Greek clerics and scholars in Constantinople, as well as with members of the Greek Diaspora to obtain information about the actual situation in Greece¹⁵. His correspondence with the Zygomalas brothers, Symeon Kavasilas, and others was included in his *Turcograecia*, published in Basel in 1584, which dealt with Greece under Turkish rule. To a question posed by the German professor in 1573 as to whether the renowned city of Athens still existed, the scholar Theodosios Zygomalas described Athens as an animal whose hide remained but whose life was gone, a description that suggests that the city, its name, and many antique remains still existed¹⁶. The interest of the West in antiquities began during the Italian Renaissance (14th-17th c.) in conjunction with the study of Latin and Ancient Greek literature. It was intensified during the Enlightenment (late 17th-early 18th c.), the period which witnessed the rise of the European middle class. The return to ancient Greek civilization was not only connected with men of letters and artists but simultaneously it functioned as a driving force for many social and political upheavals too¹⁷.

Treatment of the remains of antiquity as historical documents with a dynamic and value of their own, as proposed by the Frenchman Graf Caylus (1692-1765), and the establishment of the study of art history by the German Johann Joachim Winckelmann (1717-1768) fall within the same period¹⁸. And it is

12. Reisinger 1923, 15.

13. Reisinger 1923, 16.

14. Καρούζου 1973. Ludwig 1998, 1-104, esp. 28-82. Another work by Martin Crusius was *Germanograecia*, i.e. "German Greece" or more properly, "Greece in Germany".

15. Contacts between Crusius and Greeks in the Patriarchate also aimed at a rapprochement between the German Protestant and Greek Orthodox Churches with the ultimate goal of a possible union. Orthodox Greeks, however, also

maintained relations with the Catholic Church, to which they looked for help in regaining their freedom.

16. Reisinger 1923, 16. See also Μπούρας κ.ά. 2000, 347-350 (M. Kreeb).

17. Borbein, Hölscher, Zanker 2000, 10-14.

18. Winckelmann 1764. Borbein, Hölscher, Zanker 2000, 10-11. On the history of Classical Archaeology, see H. Sichtermann, *Kulturgeschichte der Klassischen Archäologie*, München 1996.

Η ερμηνεία πολλών αρχαίων οικοδομημάτων, που απεικονίζονται σε διάφορους πίνακες εκδόσεων, απέχει ακόμη αρκετά από την πραγματικότητα, αφήνοντας μεγάλα περιθώρια στη φαντασία κάθε περιηγητή.

Σε χαλκογραφία του 1674 του ιησουίτη Jacques-Paul Babin με άποψη της Αθήνας από τα νοτιοανατολικά, εμφανίζονται από την περιοχή αυτή ο ναός του Ολυμπίου Διός ως «Restes du Palais d'Hadrian», η δε Πύλη του Αδριανού ως «Portail du Palais d'Hadrian»²⁴ (εικ. 3). Αντιθέτως, κατά τον Γάλλο εκπρόσωπο του Λουδοβίκου ΙΔ' στην αυλή του Σουλτάνου, μαρκήσιο de Nointel, το Ολυμπείο ως ανάκτορο ανήκε στον Περικλή(!)²⁵.

Άλλες πρώιμες απεικονίσεις της ίδιας περιοχής υπάρχουν σε σχέδια του γιατρού J. Spon, από τα ταξίδια του στην Ελλάδα το 1675 και το 1676²⁶ (εικ. 59), καθώς και του συνταξιδιώτη του φυσιοδίφη G. Wheeler²⁷, όπου διακρίνονται, εκτός από τον Ιλισό, το Ολυμπείο και ο χώρος του Σταδίου με την προ αυτού τρίτοξη αρχαία γέφυρα. Ο Wheeler συγκρότησε μάλιστα κατά τις περιηγήσεις του και αρχαιολογική συλλογή, αρχαιότητες της οποίας κατέληξαν στο Μουσείο Ashmolean της Οξφόρδης²⁸.

Οι Γάλλοι Guillet²⁹ και Spon θεωρούνται θεμελιωτές μιας πλέον επιστημονικής τοπογραφίας της Αθήνας. Η ιστορία της εκ νέου ανακάλυψης της Ελλάδας ταυτίζεται έκτοτε με την αρχαιολογική εξερεύνηση της χώρας³⁰. Χαρακτηριστικές υπήρξαν οι μεταξύ τους διαφωνίες, που διατυπώθηκαν μέσω επιστολών που δημοσίευαν οι ίδιοι για μερικά χρόνια. Ο Guillet, πάντως, υστερεί του Spon, διότι έδωσε περισσότερο βάρος στις αρχαίες πηγές και λιγότερο στα ίδια τα μνημεία. Στα μνημεία που αναφέρει ο Guillet συμπεριλαμβάνεται και ο ναός του Ιλισού, τον οποίο μνημονεύει ως «Ναό των Μουσών»³¹.

θέσεις σημειώνονται με τις τότε καθιερωμένες ονομασίες. Το σχέδιο πρωτοδημοσιεύθηκε στο De la Guilletière 1675. Βλ. Μπούρας κ.ά. 2000, 360, εικ. 13 (M. Kreeb).

24. Τραυλός 1993, 175, εικ. 114. Μπούρας κ.ά. 2000, 284 (Φ.-Μ. Τσιγκάκου). Koutsogiannis 2014, 56, 66, αρ. κατ. 1.

25. Reisinger 1923, 17. Ο ίδιος ανέθεσε το 1674 στον ζωγράφο της ακολουθίας του J. Carrey να σχεδιάσει τον γλυπτό διάκοσμο του Παρθενώνα, ο οποίος καταστράφηκε 13 χρόνια αργότερα. Στα σχέδια αυτά οφείλουμε και τις γνώσεις μας για τον γλυπτό διάκοσμο των αετωμάτων του Παρθενώνα. Βλ. Omont 1898. Για τους Nointel και Carrey, βλ. Μπούρας κ.ά. 2000, 284, 306 με εικ. 6 (Φ.-Μ. Τσιγκάκου).

26. J. Spon, Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, Στάικος 2005, 4, αρ. κατ. 3, εικ. 3. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 2003, 31, εικ. 14. Για τη λεπτομερή καταγραφή της πόλης ο Spon είχε ως οδηγούς τον πρόξενο G. Giraud και τον

Παυσανία. Το έργο του γνώρισε μεγάλη επιτυχία και μεταφράστηκε σύντομα σε πολλές γλώσσες, βλ. Koutsogiannis 2014, 68-69, αρ. κατ. 3.

27. Στάικος 2005, 7-8, αρ. κατ. 6, εικ. 6. Koutsogiannis 2014, 70, αρ. κατ. 4. Βλ. και χάρτη της Αττικής βασισμένο στις παρατηρήσεις του G. Wheeler, Koutsogiannis 2014, 17 εικ. 6.

28. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται ένα αγαλμάτιο Κυβέλης και ένα ανάγλυφο του τύπου των νεκροδείπνων. Πρβλ. Wheeler 1689, σκίτσα σ. 485.

29. Βλ. τοπογραφικό χάρτη της Αθήνας του André Georges Guillet ή Georges Guillet de Saint-Georges (1675) με το Ολυμπείο και άλλα αρχαία μνημεία κατά μήκος του Ιλισού, στον οποίο απεικονίζονται και όλοι οι παρίλισιοι λόφοι. Koutsogiannis 2014, 67, αρ. κατ. 2.

30. Reisinger 1923, 17.

31. Μπούρας κ.ά. 2000, 360, εικ. 13 (M. Kreeb).

equally important to note that touring played a decisive role in the birth and formation of the ensuing field of Classical Archaeology¹⁹. Winckelmann himself states in relation to the works of the “golden age”: “The purest gates of art are open! Fortunate is he who finds and enjoys them! If you want to find them, go to Athens”²⁰.

From the mid-17th century, information about Athens augments in foreign travelers’ descriptions and drawings. Until then, mainland Greece had been geographically isolated from the rest of Europe as imposed by the Ottoman occupation, which treated foreign visitors with suspicion. This situation, however, changed over time with the growth of commercial (especially maritime) relations, as well as through the political power of the Low Countries, France, and Britain, where studies in Classical Antiquity developed during the 17th and 18th century²¹.

What had originally been more fragmentary and partly imaginary descriptions and depictions of Athens now acquires a better-documented form closer to reality. In the late 17th century, publication of illustrated travel works (travelogues) by travelers-authors became established. Their written testimony focuses on subjects of archaeology and art, history and topography, though it also contained information about ethnography, sociology, economics, and intellectual life, in general. The reliability of their work depends on their knowledge and special interests, as well as on the public they were addressing. In addition to all manner of amateurs, there are included individuals with scientific knowledge and specialized training like architects and artists, as also diplomats and collectors along with illicit dealers in antiquities²². In the rediscovery of Greece during the 17th century, quite special was the contribution of foreign ambassadors and consuls who traveled to the East, and of the French Capuchin monks who had established themselves in Athens as missionaries, and who had drawn up a topographic plan of the city for the needs of visitors-travelers²³.

The interpretation of many ancient buildings depicted in the illustrations of various editions is still far from reality, leaving ample room to the imagination of each traveler.

19. L. Schneider, *Archäologie, Tourismus und Gesellschaft*, in Borbein, Hölscher, Zanker 2000, 91-106.

20. Π. Τζεργιά, *Ελληνογερμανική συνάντηση ανάμεσα στην αυταπάτη και στην πραγματικότητα*, in *Griechen und Deutsche. Bilder vom Anderen. Έλληνες και Γερμανοί. Εμείς και Εκείνοι*. Württembergisches Landesmuseum Stuttgart. 2 Oktober-28 November 1982. Hessisches Landesmuseum Darmstadt. 26. Januar-6 März 1983 (1982), 10-21, esp. 10-16.

21. Borbein, Hölscher, Zanker 2000, 12.

22. Στάικος 2005, Forward G. Babiniotis.

23. Μπούρας κ.ά. 2000, 283, and fig. 4 (Φ.-Μ. Τσιγκάκου). Παπανικολάου-Κρίστενσεν 2003, 30, fig. 13. The monuments and ancient sites are marked by the names in use at the time. The plan was first published in De la Guilletière 1675. See Μπούρας κ.ά. 2000, 360, fig. 13 (M. Kreeb).

95. Ο παριλίσιος ιωνικός ναός, εικονογράφηση στο J. Stuart & N. Revett, *The Antiquities of Athens*, τ. 1, Λονδίνο 1825 (αρ. κατ. 61)

95. *The Ionic temple by the Ilissos river*, illustration in J. Stuart & N. Revett, *The Antiquities of Athens*, vol. 1, London 1825 (cat. no. 61)

Το ρεύμα αυτό του περιηγητισμού και της «περιηγητικής φιλολογίας», ιδιαίτερα έντονο στους προερχόμενους εξ Εσπερίας, δεν άφησε ασυγκίνητη και την οθωμανική διανόηση με κύριο εκπρόσωπο τον Τούρκο γεωγράφο Εβλιά Τσελεμπί, ο οποίος επισκέφθηκε την Αθήνα το 1667 και περιέγραψε τα μνημεία της³². Δύο δεκαετίες αργότερα την Αθήνα συγκλονίζει ο βενετοτουρκικός πόλεμος. Κατά την πολιορκία της Ακρόπολης το 1687 από τους Ενετούς υπό τη γενική αρχιστρατηγία του Μοροζίνι (Francesco Morosini), το πυροβολικό τους ανατινάσσει την τουρκική πυριτιδαποθήκη, με αποτέλεσμα την ανατίναξη και καταστροφή του Παρθενώνα³³.

Κατά την ολιγόμηνη κυριαρχία των Ενετών στη πόλη, έως τον Απρίλιο του 1688, πολλά μνημεία καταστράφηκαν, ενώ πολλά γλυπτά, αφού αποσπάστηκαν με βίαιο τρόπο, μεταφέρθηκαν ως λάφυρα από τους επιδρομείς, μεταξύ των οποίων πιθανότατα και ανάγλυφες πλάκες της ζωφόρου στον κλασικό μικρό ναό του Ιλισού. Από το μνημείο, το οποίο έχει εντοπιστεί στο ύψωμα πάνω από τη λεωφόρο Αρδηττού στην περιοχή Μετς, σήμερα σώζονται κατά χώραν μόνον τμήματα της θεμελίωσης. Η μορφή

32. Τραυλός 1993, 182.

33. *Die Explosion des Parthenon. Eine Ausstellung des Kultusministeriums Griechenlands* – 1. Ephorie der Altertümer

(Akropolis/Athen). 23 Juni-23 September 1990, Antikenmuseum Berlin. Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Berlin 1990.

In a 1674 bronze etching by the Jesuit Jacques-Paul Babin showing a view of Athens from the south-east, including the area under discussion, the temple of Olympian Zeus appears as the “Restes du Palais d’Hadrian” and the Gate of Hadrian as the “Portail du Palais d’Hadrian”²⁴ (fig. 3). To the contrary, according to the French representative of Louis XIV to the Sultan’s court, the marquis de Nointel, the Olympieion as palace belonged to Pericles (!)²⁵.

There are other early depictions of the same area in drawings by the physician J. Spon from his trips to Greece in 1675 and 1676²⁶ (fig. 59), and by his fellow-traveler the naturalist G. Wheeler²⁷, where apart from Ilissos one can discern the Olympieion and the site of the Stadium with the three-arched ancient bridge in front of it. Moreover, during his travels Wheeler also formed an archaeological collection, some antiquities of which ended up in the Ashmolean Museum in Oxford²⁸.

The Frenchmen Guillet²⁹ and Spon are considered the founders of a more scientific topography of Athens. The history of the re-discovery of Greece has since that time been identified with the archaeological exploration of the country³⁰.

Quite characteristic have been the disputes between the two men, set forth in letters they themselves published over a number of years. Guillet, nevertheless, falls behind Spon, because he gave more emphasis to the ancient sources and less to the monuments themselves. The temple on the Ilissos was among the monuments mentioned by Guillet, which he referred to as a “Temple of the Muses”³¹.

The trend to travel and for “travel literature”, which was especially pronounced among those coming from the West, did not leave the Ottoman intelligentsia unmoved, best represented by the Turkish geographer Evliya Çelebi, who visited Athens in 1667 and described its monuments³².

24. Τραυλός 1993, 175, fig. 114. Μπούρας κ.ά. 2000, 284 (Φ.-Μ. Τσιγκάκου). Koutsogiannis 2014, 56, 66, cat. no. 1.

25. Reisinger 1923, 17. In 1674, de Nointel entrusted the painter in his retinue J. Carrey with drawing the sculptural decoration of the Parthenon, which was destroyed 13 years later. It is to these drawings that we also owe our knowledge about the Parthenon’s pedimental sculptures. See Omont 1898. On Nointel and Carrey, see Μπούρας κ.ά. 2000, 284, 306 and fig. 6 (Φ.-Μ. Τσιγκάκου).

26. J. Spon, *Voyage d’Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant*, Στάικος 2005, 4, cat. no. 3, fig. 3. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 2003, 31, fig. 14. For his detailed recording of the city, Spon had as guides the consul G. Giraud and Pausanias. His work was highly successful and was soon translated into

many languages, see Koutsogiannis 2014, 68-69, cat. no. 3.

27. Στάικος 2005, 7-8, cat. no. 6, fig. 6. Koutsogiannis 2014, 70, cat. no. 4. See also the map of Attica based on the observations of G. Wheeler, Koutsogiannis 2014, 17, fig. 6.

28. Among them were a statuette of Cybele and a funerary banquet relief. Cf. Wheeler 1689, sketch p. 485.

29. See the topographic map of Athens by André Georges Guillet or Georges Guillet de Saint-Georges (1675) showing the Olympieion and other ancient monuments along the Ilissos, on which all the hills beside the river are also depicted. Koutsogiannis 2014, 67, cat. no. 2.

30. Reisinger 1923, 17.

31. Μπούρας κ.ά. 2000, 360, fig. 13 (M. Kreeb).

32. Τραυλός 1993, 182.

του όμως είναι γνωστή από πολλές απεικονίσεις, με σπουδαιότερες εκείνες στην έκδοση των Stuart και Revett³⁴ (εικ. 95). Το τοπίο της περιοχής, όπως είχε διαμορφωθεί το 1842, με την κρήνη Καλλιρρόη και ερείπια αρχαίου κτίσματος στην αριστερή όχθη του Ιλισού, εκεί όπου άλλοτε υψωνόταν ο μικρός ιωνικός ναός, αποδίδει υδατογραφία του James Skene με θέα τον ναό του Ολυμπίου Διός και την Ακρόπολη³⁵.

Ο Μοροζίνι μετέφερε πιθανόν στη Βενετία μερικές από τις ανάγλυφες πλάκες της ζωφόρου που κοσμούσαν τον ιωνικό ναό του Ιλισού, πριν από την τελική καταστροφή του οικοδομήματος, που τοποθετείται το έτος 1778 ή λίγο παλαιότερα³⁶. Στα τέλη του 19ου αιώνα άλλες από τις πλάκες αυτές κατέληξαν στη Βιέννη, άλλες στο Βερολίνο. Η απόδοση των γλυπτών στη συγκεκριμένη ζωφόρο έγινε όμως πολύ αργότερα, το 1910, από τον διακεκριμένο αρχαιολόγο F. Studniczka³⁷.

Στη διάρκεια του βενετοτουρκικού πολέμου (1684-1697) πραγματοποιήθηκαν σημαντικές γεωγραφικές μελέτες υπό την αιγίδα της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας, ενώ παράλληλα εκπονήθηκαν τοπογραφικά σχέδια και απόψεις των κυριότερων πεδίων των μαχών από μηχανικούς του βενετικού στρατού³⁸.

Ως «Palazo di Adriano» απεικονίζεται ο ναός του Ολυμπίου Διός και από τον F. Fanelli (1707), σε σχέδιο με θέμα την ανατίναξη του Παρθενώνα από τους Ενετούς, ενώ η Πύλη του Αδριανού, χωρίς επεξήγηση, θυμίζει περισσότερο πύλες ιταλικών πόλεων νεότερης εποχής³⁹ (εικ. 54).

Το ίδιο θέμα με την ίδια άποψη της Αθήνας από τα βόρεια είχε παρουσιάσει ως αυτόπτης μάρτυς ο αξιωματικός του βενετικού πυροβολικού και μηχανικός G. M. Verneda⁴⁰.

Ο Γερμανός J. G. Transfeldt, ο οποίος είχε διαφύγει από τουρκική αιχμαλωσία και είχε καταλήξει στην Αθήνα, ήταν ο πρώτος ο οποίος ταύτισε σωστά το Ολυμπείο και το μνημείο του Λυσικράτους⁴¹.

Στη διάρκεια του 18ου αιώνα, εποχή του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης, όπως επίσης της ελληνικής αναγέννησης και ανασυγκρότησης, θα αυξηθεί το ενδιαφέρον των περιηγητών για τους ανθρώπους του ελληνικού χώρου και τα έργα τους, τάση η οποία ενισχύεται και εμπλουτίζεται κατά τον 19ο αιώνα

34. Αθήνα 1985, 48, αρ. 21, εικ. 21.

35. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Συλλογή Ζωγραφικών Έργων. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 2003, 51, εικ. 30.

36. Σύμφωνα με άλλη παλαιότερη μαρτυρία, ο Έλληνας αρχιεπίσκοπος αγόρασε τον ναό από τους Τούρκους και τον κατεδάφισε για να οικοδομήσει νέα εκκλησία στην Αθήνα. Baron de Riedesel 1773, 134. Ο G. Gropius αναφέρει αντιθέτως σε κείμενο του 1826, ότι «καμίνια κατέφαγον τον ναόν της Δήμητρος επί τον Ιλισσόν, ο οποίος εσώζετο ακόμη προ πενήντα ή εξήντα χρόνων». Βλ. Κόκκου 2009, 25, με σημ. 5.

37. Studniczka 1910, εικ. 2-5. Ο ίδιος, *AntDenk* III, πίν. 36. Ο

ίδιος, Zu den Friesplatten vom ionischen Tempel am Ilissos, *Jdl* 31 (1916), 169-230.

38. Μπούρας κ.ά. 2000, 284 και 288 με εικ. 13 (Φ.-Μ. Τσιγκάκου).

39. Στάκος 2005, 33, αρ. κατ. 30, εικ. 30. Για την ανατίναξη του Παρθενώνα και την απεικόνισή της από τον Fanelli, βλ. και Cook 1984, 17 εικ. 14 Koutsogiannis 2014, 22-23, 75 αρ. κατ. 9.

40. Tsigakou 1981, 17 και 191. Για τον Verneda και τους συνταχθέντες από τους Ενετούς τοπογραφικούς χάρτες, βλ. και E. N. Σοφού, *AE* 1973, 246-258.

41. Reisinger 1923, 17. Βλ. επίσης Μπούρας κ.ά. 2000, 354-355 (M. Kreeb). Stoneman 2011, 71-72.

Two decades later, Athens was convulsed by the Turco-Venetian War. During the siege of the Acropolis in 1687 by the Venetians under the general command of Francesco Morosini, their artillery blew up the Turkish gun powder magazine, causing an explosion in the Parthenon and its subsequent destruction³³. During the few months the Venetians ruled the city until April 1688, many monuments were destroyed, and many sculptures, after being violently removed, were transported as booty by the invaders, including in all probability relief slabs from the frieze of the small Classical temple on the Ilissos. Today only parts of the monument's foundation survive *in situ*, located on an elevation over the Ardettou Avenue in the area of Metz. The form of the temple, however, is known from its many depictions, the most important being those in the edition of Stuart and Revett³⁴ (fig. 95). The local landscape, as this had been shaped in 1842 with the Kallirrhoe fountain and the ruins of an ancient building on the left bank of the Ilissos where the small Ionic temple once stood, is depicted in a watercolor by James Skene showing the temple of Olympian Zeus and the Acropolis³⁵.

Morosini probably took to Venice some of the relief plaques from the frieze that adorned the Ionic temple on the Ilissos before its final destruction, which is dated to 1778 or slightly earlier³⁶. In the late 19th century, some of these slabs ended up in Vienna and others in Berlin. However, the attribution of the sculptures to this frieze was made much later (1910) by the distinguished archaeologist F. Studniczka³⁷. During the Turco-Venetian War (1684-1697), important geographical studies were carried out under the auspices of the Most Serene Republic of Venice; in parallel, topographic plans and views of the major battlefields were prepared by engineers of the Venetian army³⁸.

The temple of Olympian Zeus was also depicted as the “Palace of Hadrian” (Palazzo di Adriano) by F. Fanelli (1707) in a drawing whose subject was the blowing up of the Parthenon by the Venetians, while the Gate of Hadrian, without commentary, closer recalls the gates of contemporary Italian cities³⁹ (fig. 54).

33. *Die Explosion des Parthenon. Eine Ausstellung des Kultusministeriums Griechenlands* – 1. Ephorie der Altertümer (Akropolis/Athen). 23 Juni-23 September 1990, Antikenmuseum Berlin. Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Berlin 1990.

34. *Αθήνα* 1985, 48, no. 21, fig. 21.

35. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Συλλογή Ζωγραφικών Έργων. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 2003, 51, fig. 30.

36. According to another early testimony, the Greek archbishop purchased the temple from the Turks and demolished it to build a new church in Athens. Baron de Riedesel 1773, 134. In contrast,

G. Gropius notes in a text written in 1826 that “kilns consumed the temple of Demeter on the Ilissos, which still survived until fifty or sixty years ago”. See Κόκκου 2009, 25 and note 5.

37. Studniczka 1910, figs. 2-5. *Id.*, *AntDenk* III, pl. 36. *Id.*, *Zu den Friesplatten vom ionischen Tempel am Ilissos*, *JdI* 31 (1916), 169-230.

38. Μπούρας κ.ά. 2000, 284 and 288 with fig. 13 (Φ.-Μ. Τσιγκάκου).

39. Στάικος 2005, 33, cat. no. 30, fig. 30. On the explosion in the Parthenon and its depiction by Fanelli, see also Cook 1984, 17 fig. 14; Koutsogiannis 2014, 22-23, 75, cat. no. 9.

96. Η πύλη του Αδριανού,
εικονογράφηση στο
J. Stuart & N. Revett,
The Antiquities of Athens,
τ. 3, Λονδίνο 1827
(αρ. κατ. 17)

96. *The Hadrian's gate*,
illustration in
J. Stuart & N. Revett,
The Antiquities of Athens,
vol. 3, London 1827
(cat. no. 17)

και με άλλα στοιχεία, σύμφωνα με το πνεύμα του Νεότερου Κλασικισμού και του Ρομαντισμού, δίδοντας ταυτόχρονα ιδιαίτερη έμφαση στο τοπίο⁴².

Χαρακτηριστική για το β' μισό του 18ου και τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα είναι η ζεύξη αρχαίου και νέου, μια σύνθεση με πολιτικές προεκτάσεις, εμπνευσμένη από τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων, όπως αυτή εκφράζεται και στα έργα των φιλελλήνων ποιητών. Η Αθήνα με τα μνημεία της, ιδιαιτέρως δε η Ακρόπολη, αποκτά συμβολική σημασία και γίνεται πόλος έλξης εκατοντάδων επισκεπτών.

Η πρώτη πιστή απεικόνιση της Πύλης του Αδριανού έγινε από τον R. Dalton το 1749⁴³, μετέπειτα χαράκτη και πρόδρομο της επιστημονικής εργασίας των J. Stuart (1713-1788) και N. Revett (1720-1804), οι οποίοι θα επισκε-

42. Στάικος 2005, Εισαγωγή Ι. Βιγγοπούλου.

43. Στάικος 2005, 41-43, αρ. κατ. 36, εικ. 36.

This very subject involving the same overview of Athens (from the North) had been presented by the engineer and Venetian artillery officer G. M. Verneda as an eyewitness⁴⁰.

The German J. G. Transfeldt, who had escaped from Turkish captivity and ended up in Athens, was the first to identify correctly the Olympieion and the monument of Lysicrates⁴¹.

During the 18th century, the era of the Enlightenment and the French Revolution — as well as of the Greek revival and reformation — travelers' interest in the people of Greece and their works will grow. This trend will be enhanced and enriched in the 19th century together with other traits in accordance with the spirit of Recent Classicism and Romanticism, while simultaneously giving particular emphasis to the landscape⁴². Typical of the second half of the 18th and first decades of the 19th century is the coupling of the ancient with the new, a synthesis with political implications, inspired by the national liberation struggle of the Greeks as this is also expressed in the works of philhellenic poets. Athens and its monuments — particularly, the Acropolis — acquires symbolic significance and becomes a pole of attraction for hundreds of visitors.

The first faithful depiction of the Gate of Hadrian was that done in 1749 by R. Dalton⁴³, the subsequent engraver and forerunner of the scientific work of J. Stuart (1713-1788) and N. Revett (1720-1804), who visited Athens in 1751 to study and record its ancient monuments (fig. 96)⁴⁴. *The Antiquities of Athens measured and delineated*, 4 vols., London (1762-1816), which was funded by the British Society of Dilettanti, contributed to the consolidation of European Classicism. This edition contained *inter alia* bronze etchings featuring subjects from the Olympieion and Ilissos area⁴⁵, including the Ionic temple on the left bank of the Ilissos and the three-arched bridge in front of the Panathenaic Stadium⁴⁶.

An edition of comparable scope was that by the French architect Julien-David Le Roy, *Les ruines des plus beaux monuments de la Grèce* (1758), which included engravings showing views of the monuments in the Olympieion area⁴⁷.

The imaginary compositions (*capricci*) of the antiquities of Athens by Robert Sayer (1759), among them a depiction of the Gate of Hadrian with the temple of Olympian Zeus in the background, are also based on Le Roy⁴⁸.

40. Tsigakou 1981, 17 and 191. On Verneda and the topographical maps prepared by the Venetians, see also E. N. Σοφού, *AEphem* 1973, 246-258.

41. Reisinger 1923, 17. See also Μπούρας κ.ά. 2000, 354-355 (M. Kreeb). Stoneman 2011, 71-72.

42. Στάικος 2005, Introduction I. Viggopoulou.

43. Στάικος 2005, 41-43, cat. no. 36, fig. 36.

44. Στάικος 2005, 9.

45. Koutsogiannis 2014, 56, 86, cat. no. 17.

46. Μπούρας κ.ά. 2000, 365, fig. 17 (M. Kreeb).

47. Koutsogiannis 2014, 20, 23, 64, 83, cat. no. 15. See also *op. cit.*, note 1.

48. Koutsogiannis 2014, 84-85, cat. no. 16.

φθούν την Αθήνα το 1751 με σκοπό τη μελέτη και αποτύπωση των αρχαίων μνημείων⁴⁴ (εικ. 96). Η καθοριστική για την πορεία της κλασικής αρχαιολογίας έκδοσή τους *The Antiquities of Athens measured and delineated*, 4 τόμοι, Λονδίνο (1762-1816), που έγινε με τη χρηματοδότηση της Βρετανικής Εταιρείας των Dilettanti, συνέβαλε στην εδραίωση του Ευρωπαϊκού Κλασικισμού. Η συγκεκριμένη έκδοση περιλαμβάνει, εκτός των άλλων, χαλκογραφίες με θέματα από την περιοχή του Ολυμπίου και του Ιλισού⁴⁵, όπως ο ιωνικός ναός στη αριστερή όχθη του Ιλισού και η τρίτοξη γέφυρα προ του Παναθηναϊκού Σταδίου⁴⁶.

Αντίστοιχης εμβέλειας υπήρξε η έκδοση του Γάλλου αρχιτέκτονα Julien-David Le Roy, *Les ruines des plus beaux monuments de la Grèce* (1758), στην οποία συμπεριλαμβάνονται χαρακτηριστικά με απόψεις μνημείων της περιοχής του Ολυμπίου⁴⁷.

Στον Le Roy βασίζονται και οι φανταστικές συνθέσεις (capricci) αρχαιοτήτων της Αθήνας από τον Robert Sayer (1759), μεταξύ των οποίων απεικονίζεται και η Πύλη του Αδριανού, με τον ναό του Ολυμπίου Διός στο βάθος⁴⁸. Μια νέα καλλιτεχνική αίσθηση του τοπίου, στο οποίο ενσωματώνονται αδιακρίτως οι λόφοι της Αθήνας, οι αρχαιότητες της περιοχής του Ολυμπίου, η Ακρόπολη, η Πλάκα και οι μικρές ανθρώπινες μορφές, σκόρπιες μέσα στη γαλήνια εικόνα της φύσης, εμφανίζεται στον πίνακα του Ιταλού Simone Pomardi, από το ταξίδι του στην Ελλάδα το 1805-1806⁴⁹. Η λεζάντα του πίνακα, η Αθήνα από την πλευρά του Σουνίου, δηλαδή από τα νοτιοανατολικά, από όπου ξεκινούσε ο δρόμος για το Σούνιο, φέρνει στον νου το χαρακτηριστικό ακουαρέλα ενός παλαιότερου καλλιτέχνη, του Louis-François Cassas, με τίτλο «Vue Générale de la Ville d'Athènes Prise du chemin de Marathon» και επεξήγηση «L'on voit le Mont Hymette, la Mer Égée et une partie des Côtes du Péloponnèse»⁵⁰ (εικ. 108). Σε αυτή την άποψη της Αθήνας από τα βορειοανατολικά, από τον δρόμο του Μαραθώνα σύμφωνα με τη λεζάντα, εικονίζεται, σχεδόν τυχαία, το Ολυμπείο από μακριά, ανάμεσα στους λυγρούς κορμούς δύο δέντρων, με την Πύλη του Αδριανού δεξιά του, κοντά στα σπίτια της τειχισμένης από τον Χασεκί πόλης. Αξίζει εδώ να αναφερθεί πόσο θαυμάστηκε και επαινέθηκε ο Cassas από τον Γερμανό ποιητή και συλλέκτη Johann Wolfgang von Goethe. Μια σειρά από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του Κλασικισμού και του Ρομαντισμού στη Γερμανία οραματίστηκε την Ελλάδα και το τοπίο της μέσα από αυτούς τους πίνακες και τις διηγήσεις των περιηγητών. Η φράση της Ιφιγένειας του Goethe «das Land der Griechen mit der Seele suchend», δηλαδή αναζητώντας τη γη των Ελλήνων με τα μάτια της ψυχής, αποδίδει απόλυτα τον ιδεαλιστικό χαρακτήρα του γερμανικού Ουμανισμού⁵¹.

44. Στάικος 2005, 9.

45. Koutsogiannis 2014, 56, 86, αρ. κατ. 17.

46. Μπούρας κ.ά. 2000, 365, εικ. 17 (M. Kreeb).

47. Koutsogiannis 2014, 20, 23, 64, 83, αρ. κατ. 15. Βλ. και ό.π., υποσημ. 1.

48. Koutsogiannis 2014, 84-85, αρ. κατ. 16.

49. «Viaggio nella Grecia», Koutsogiannis 2014, 97, αρ. κατ. 27.

50. Koutsogiannis 2014, αρ. κατ. 38.

51. Rehm 1936.

A new artistic sense of landscape into which are indiscriminately incorporated the hills of Athens, the antiquities in the area of the Olympieion, Acropolis, and Plaka, with small human figures set here and there amidst the tranquil image of nature appeared in the painting of the Italian Simone Pomardi from his trip to Greece in 1805-1806⁴⁹. The painting's caption, "Athens from the Sounion side", i.e. from the southeast where the road to Sounion started, recalls the watercolor engraving by an earlier artist, Louis-François Cassas, titled "Vue Générale de la Ville d'Athènes Prise du chemin de Marathon" and its commentary, "L'on voit le Mont Hymette, la Mer Égée et une partie des Côtes du Péloponnèse"⁵⁰ (fig. 108). In this view of Athens from the northeast, from the road to Marathon according to the caption, there is an almost random illustration of the Olympieion seen from a distance standing between the slender trunks of two trees, with the Gate of Hadrian to its right near the houses of the city which had been walled by Haseki. It is worth mentioning here how much Cassas was admired and praised by the German poet and collector Johann Wolfgang von Goethe. An array of Germany's most important representatives of Classicism and Romanticism envisioned Greece and its landscape through these paintings and travelers' narratives. The phrase by Goethe's Iphigenia "das Land der Griechen mit der Seele suchend", i.e. "searching for Greece with one's soul" perfectly conveys the idealistic nature of German Humanism⁵¹.

A Romantic disposition is also expressed by the Irish painter Edward Dodwell, who in his *Views in Greece, from Drawings*, London 1821, does not neglect to accompany each of his paintings with a brief poetic text⁵². Among his works stands out a rocky landscape of the Ilissos with its waterfalls and the spring of Kallirrhoe southeast of the Olympieion, framed in the background by the Acropolis and Mt Lycabettus⁵³.

Major consequences for the fate of Athens' antiquities had the initiative taken by Hadji Ali Haseki, Voevoda of Athens from 1775 to 1795 to erect a new city wall, since at Haseki's own order, ancient stones and architectural members from ancient buildings were to be used for the construction of the wall. According to one view, it was at that time that the Ionic temple of Ilissos was destroyed⁵⁴. This was the temple attributed to Demeter and Kore or, as suggested by others, to Artemis Agrotera⁵⁵. It had been converted to a Christian church, descriptions of which are given by travelers, but from 1674 onward no liturgical service has ever been held there, because it was considered polluted by the one and only Roman Catholic Mass the Comte de Nointel had celebrated in it⁵⁶. The church, known as the Panagia (Virgin) on the Rock, was depicted with the mounted Haseki and his entourage in a mid-18th

49. "Viaggio nella Grecia", Koutsogiannis 2014, 97, cat. no. 27.

50. Koutsogiannis 2014, cat. no. 38.

51. Rehm 1936.

52. Koutsogiannis 2014, 99, cat. no. 29, 120, cat. nos. 43-44.

53. Μπούρας κ.ά. 2000, 153-155, fig. 8 (Χ. Μπούρας). A small cube-shaped building beside the waterfalls on the left bank of the

Ilissos is perhaps identifiable as an early chapel of Agia Photini.

54. Τραυλός 1993, 66-67 and fig. 32, 195-196. For the temple on the Ilissos and its frieze, see Travlos 1971, 112-120.

55. Möbius 1935-1936, 234-268. Tempel der Artemis Agrotera, Travlos 1971, 112-113.

56. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 2003, 37-39.

Ρομαντική διάθεση εκφράζει και ο Ιρλανδός ζωγράφος Edward Dodwell, ο οποίος στο έργο του *Views in Greece, from Drawings*, Λονδίνο 1821, δεν παραλείπει να συνοδεύει κάθε του πίνακα με ένα σύντομο ποιητικό κείμενο⁵². Ανάμεσά τους ξεχωρίζει το βραχύδες τοπίο του Ιλισού με τους καταρράκτες και την πηγή της Καλλιρρόης στα νοτιοανατολικά του Ολυμπίου, που παλαιώνουν στο βάθος η Ακρόπολη και ο Λυκαβηττός⁵³. Συνέπειες μεγάλες για την τύχη των αρχαιοτήτων είχε η πρωτοβουλία του Χατζή Αλή Χασεκί, βοεβόδα της Αθήνας κατά το χρονικό διάστημα 1775-1795, για την ανέγερση νέου τείχους, διότι, κατόπιν δικής του διαταγής, κατά την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν αρχαίοι λίθοι και αρχιτεκτονικά μέλη αρχαίων οικοδομημάτων. Κατά μία άποψη, τότε καταστράφηκε και ο ιωνικός ναός του Ιλισού⁵⁴, ο αποδιδόμενος στη Δήμητρα και στην Κόρη ή, κατά άλλους, στην Αρτέμιδα Αγροτέρα⁵⁵. Ο ναός είχε μετατραπεί σε χριστιανική εκκλησία, η οποία περιγράφεται από τους περιηγητές, αλλά από το 1674 ο χώρος του είχε πάψει να λειτουργείται, επειδή θεωρήθηκε μολυσμένος από μία και μόνη ρωμαιοκαθολική λειτουργία που τέλεσε σε αυτόν ο κόμης de Nointel⁵⁶. Η εκκλησία, γνωστή ως Παναγία στην Πέτρα, απεικονίζεται μαζί με τον έφιππο Χασεκί και τη συνοδεία του σε χαλκογραφία των μέσων του 18ου αιώνα, που συμπεριέλαβαν στον τρίτο τόμο του έργου τους για τις αθηναϊκές αρχαιότητες οι J. Stuart και N. Revett (εικ. 95). Στο βάθος του πίνακα διακρίνεται η τρίτοξη γέφυρα του Ιλισού προ του Παναθηναϊκού Σταδίου, η οποία κατεδαφίστηκε, όπως και άλλα αρχαία μνημεία, στο πλαίσιο της ανέγερσης του τείχους της Αθήνας⁵⁷. Οι επτά πύλες του νέου αυτού τείχους συνέπιπταν με τις αρχαίες ή με τις βασικές αρχαίες οδικές αρτηρίες⁵⁸, η δε Πύλη του Αδριανού ταυτίζεται με την πόρτα της Βασιλοπούλας ή Καμαρόπορτα του τείχους του Χασεκί, όπως αυτή εμφανίζεται σε σχέδιο του έτους 1810, από τον Otto Magnus von Stackelberg⁵⁹. Ο Ιλισός, ο περίφημος ποταμός της αρχαίας Αθήνας, καλύφθηκε κατά τη δεκαετία του 1950, παρά τις διμαρτυρίες και τους αγώνες σημαντικών Ελλήνων αρχιτεκτόνων και πολεοδόμων. Από τις βορειοδυτικές πλαγιές του Υμηττού κατηφόριζε προς τα νότια της Αθήνας, διασχίζοντας την περιοχή που οριζόταν αριστερά από το Παναθηναϊκό Στάδιο και τον λόφο του Αρδηττού και δεξιά από τον ευρύτερο χώρο του Ολυμπίου. Στη συνέχεια ο ποταμός, αφού έρρεε μεταξύ των λόφων Σικελίας και Μουσών (Φιλοπάππου), κατευθυνόταν στο Νέο Φάληρο, για να εκβάλλει από κοινού με τον Κηφισό στη φαληρική θάλασσα⁶⁰.

52. Koutsogiannis 2014, 99, αρ. κατ. 29, 120, αρ. κατ. 43-44.

53. Μπούρας κ.ά. 2000, 153-155, εικ. 8 (Χ. Μπούρας). Ένα μικρό κυβόσχημο κτίσμα, δίπλα στον καταρράκτη, στην αριστερή όχθη του Ιλισού, ταυτίζεται ίσως με ένα πρώιμο εκκλησάκι της Αγίας Φωτεινής.

54. Τραυλός 1993, 66-67 με εικ. 32, 195-196. Για τον ναό του Ιλισού και τη ζωφόρο του, βλ. Travlos 1971, 112-120.

55. Möbius 1935-1936, 234-268. Tempel der Artemis Agrotera, Travlos 1971, 112-113.

56. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 2003, 37-39.

57. Τραυλός 1993, 196 και 119 εικ. 75.

58. Τραυλός 1993, 196 κ.ε.

59. Τραυλός, 199 και 197 εικ. 131.

60. MEE, τ. 12, σ. 959, λ. Ιλισός (Π. Α. Νεράτζουλας). Για την πορεία του Ιλισού και των παραποτάμων του, βλ. Ν. Παπαχατζής, *Πανσάνιου Ελλάδος Περιήγησις, Αττικά*, Αθήναι 1971, 99, εικ. 24.

century bronze etching which Stuart and Revett included in the third volume of their work, about the Athenian antiquities (fig. 95). In the background, set in front of the Panathenaic Stadium, the three-arched bridge is discerned, which was demolished like other ancient monuments in the course of the Athens wall construction⁵⁷.

The seven gates of this new wall coincided with the ancient gates or the main ancient routes⁵⁸; the Gate of Hadrian is identified with the “Vasilopoula’s Gate” or “Kamaroporta” of the Haseki wall, as depicted in an 1810 drawing by Otto Magnus von Stackelberg⁵⁹.

Ilissos, the renowned river of ancient Athens, was covered during the 1950s despite the protests and struggles of important Greek architects and city planners. It descended from the northwest slopes of Mt Hymettus to the south of Athens, crossing the area bordered on the left by the Panathenaic Stadium and the Ardettos hill and on the right by the wider Olympieion area. After flowing between the hill of Sicily and that of the Muses (Philopappos), the river made its way to Neon Phaleron, flowing into the Phaleric Gulf converging the Kephissos river⁶⁰.

In ancient times the waters of the Ilissos would have been more abundant. However, it would seem that then too it was a stream, with precious little water in the summer time. Strabo in his *Geography* (9.1.24) called it “rather torrential”, with its waters drying up in the summer.

According to Thucydides (2.15.3-6), this area southeast of the ancient *asty* and near the bed of the Ilissos river together with the Acropolis formed the city of Athens before the time of Theseus, something which excavations have also proved⁶¹. It is also known that as much on the slopes of the Acropolis as on the banks of the Ilissos, primeval cults of Athens had been founded⁶². The Ilissos and the spring of Kallirrhoe provided the surrounding area with lush vegetation. Thus, this site was continuously inhabited until the end of antiquity and even later.

Together with the first inhabitants, near the river were established deities linked to important rites of passage and the major life stages, including birth and the growth of children, adolescence, youth and marriage, as well as cults associated with health and the metaphysical concerns of the elderly, focusing mainly on death. A series of rituals and customs relating to the fecundity and beneficial power of the river aimed at ensuring the necessary factors for human prosperity and orderly social life.

There were many sanctuaries along the banks of the Ilissos, some with very ancient roots such as the Olympieion, the Pythion⁶³, the sanctuary of Olympian Gē (Earth), the sanctuaries of Heracles, Demeter

57. Τραυλός 1993, 196 and 119, fig. 75.

58. Τραυλός 1993, 196 ff.

59. Τραυλός 1993, 199 and 197, fig. 131.

60. *MEE*, vol. 12, p. 959, s.v. Ιλισός (Π. Α. Νεράτζουλας). On the course of the Ilissos and its tributaries, see Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Αττικά*, Αθήναι 1971, 99, fig. 24.

61. Travlos 1971, 289-298. Τανούλας 1985, 38-39.

62. Μαχαίρα 2008.

63. The relief found in Plaka, National Museum inv. no. 1389 was a votive to Pythian Apollo, see Καλτσάς 2001, 136-137, no. 262. Late 5th c. BC. It depicts Apollo seated on a tripod, his mother Leto at right, and his sister Artemis at left holding a

Στους αρχαίους χρόνους τα νερά του Ιλισού θα ήταν πλουσιότερα. Φαίνεται όμως ότι και τότε ήταν χείμαρρος, με ελάχιστο νερό το καλοκαίρι. Ο Στράβων στα *Γεωγραφικά* του (Θ' κεφ. Α' 24) τον ονομάζει «μάλλον χείμαρρῶδη», με το νερό του να στερεύει το καλοκαίρι.

Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη (II, 15, 3-6), ο χώρος νοτιοανατολικά του αρχαίου άστεως και κοντά στην κοίτη του Ιλισού αποτελούσε μαζί με την Ακρόπολη την πόλη της Αθήνας πριν από τον καιρό του Θησέα, πράγμα που απέδειξε και η ανασκαφική έρευνα⁶¹. Είναι επίσης γνωστό ότι στις πλαγίες της Ακρόπολης αλλά και στις όχθες του Ιλισού ιδρύθηκαν παλαιότερες λατρείες της Αθήνας⁶². Το ποτάμι του Ιλισού και η πηγή της Καλλιρρόης χάριζαν στη γύρω περιοχή πλούσια βλάστηση. Έτσι, ο τόπος αυτός κατοικήθηκε συνεχώς μέχρι το τέλος της αρχαιότητας, αλλά και μεταγενέστερα.

Μαζί με τους πρώτους κατοίκους είχαν εγκατασταθεί κοντά στον ποταμό θεότητες συνδεδεμένες με τους σπουδαίους σταθμούς και τις κύριες φάσεις της ζωής του ανθρώπου, όπως η γέννηση και η ανάπτυξη των παιδιών, η εφηβική ηλικία, η νεότητα και ο γάμος, αλλά και λατρείες που συνδέονταν με την υγεία και τις μεταφυσικές ανησυχίες μεγαλύτερων ηλικιών, εστιάζοντας κυρίως στο θέμα του θανάτου. Μια σειρά από τελετουργίες και έθιμα που αναφέρονταν στη γονιμοποίηση και ευεργετική δύναμη του ποταμού αποσκοπούσαν στην εξασφάλιση των παραγόντων για την ανθρώπινη ευημερία και την ομαλή κοινωνική ζωή. Πολυάριθμα ήταν τα ιερά στις όχθες του Ιλισού, μερικά από τα οποία είχαν αρχαιότερες ρίζες, όπως το Ολυμπείο, το Πύθιο⁶³, το ιερό της Ολυμπίας Γης, τα ιερά του Ηρακλέους, της Δήμητρας και Κόρης, της Αρτέμιδος, καθώς και το κατ' εξοχήν ιερό της Αφροδίτης «εν Κήποις», που συνδεόταν με άλλες γνωστές από αρχαίες μαρτυρίες χθόνιες λατρείες στον Ιλισό⁶⁴. Η Αφροδίτη Ουρανία στο ιερό αυτό προστάτευε την αναγέννηση της φύσης και τη γονιμότητα των ανθρώπων και συγγένευε με τη θεά του τοκετού Ειλείθια, που πολλοί πίστευαν ότι ήταν και μητέρα του Έρωτα⁶⁵.

Από ιερό της Ειλείθιας στην περιοχή του Ιλισού προέρχεται το αγαλμάτιο κοριτσιού, αρ. ευρ. 695 (εικ. 98), ανάθημα στη θεά, που χρονολογείται γύρω στο 340-330 π.Χ.⁶⁶.

61. Travlos 1971, 289-298. Τανούλας 1985, 38-39.

62. Μαχαίρα 2008.

63. Ανάθημα στο Πύθιο ήταν το ανάγλυφο του Εθνικού Μουσείου, αρ. ευρ. 1389, που βρέθηκε στην Πλάκα, Κατσάς 2001, 136-137, αρ. 262. Τέλη 5ου αι. π.Χ. Παριστάνεται ο Απόλλων, καθισμένος σε τρίποδα, στα δεξιά η μητέρα του Λητώ, αριστερά η αδελφή του Άρτεμις κρατώντας στο δεξί της χέρι λαγωβόλο, E. Vikiela, *AM* 112 (1997), 206, πίν. 27,4. Από το ίδιο ιερό θα μπορούσε να προέρχεται και το βάθρο αρ. ευρ. 2784, Κατσάς 2001, 222, αρ. 461, β' μισό 4ου αι. π.Χ. Ίσως προοριζόταν για τη στήριξη αγάλματος ή συμπλέγματος, ανάθημα νικητή σε αγώνες αρματοδρομίας.

64. Ν. Παπαχατζής, *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις*. Αττικά, Αθήνα 1974, 281. Η θέση «Κήποι» βρισκόταν στα ανατολικά ή στα νότια του Δελφινίου. Για τα διάφορα ιερά στην περιοχή του Ολυμπίου, βλ. και Κυριακού 2007.

65. Πaus. I, 19.2. Μαχαίρα 2008, 127-128 και 132.

66. Κατσάς 2001, 271, αρ. 566. Από το ίδιο ιερό προέρχονται και άλλα αγαλμάτια παιδιών, βλ. Κατσάς 2001, 270-271, αρ. 565. Από την περιοχή της Καλλιρρόης προέρχεται η αναθηματική επιγραφή IG II² 4682/EM 9037 του 3ου αι. π.Χ.: *Εὐκολίνῃ. Πλειθύαι | Φιλουμένη | Ἀμφιμάχου | γυνὴ ἀνέθηκε. | ἐπ' Ἀρχιβίας | ἱερείας*. A. Furtwängler, *AM* 3 (1878), 197. Βλ. και Κατσάς, Shapiro 2009, 302-303, αρ. 133 (Γ. Μοστράτος).

and Kore, of Artemis, and the *par excellence* sanctuary of Aphrodite “in the Gardens”, which was associated with other chthonian cults on the Ilissos known from ancient testimony⁶⁴. In this sanctuary, Aphrodite Ourania protected the rebirth of nature and human fertility, and had ties of kinship with the goddess of childbirth Eileithyia, who, as it was believed by many, was the mother of Eros⁶⁵.

It is from a sanctuary of Eileithyia, in the Ilissos area, that the statuette of a girl, inv. no. 695 (fig. 98) originates, a votive to the goddess dated around 340-330 BC⁶⁶.

As tradition has it, the earliest temple of Olympian Zeus was built by the mythical Deucalion. The construction of the large temple of Zeus, which began in 515 BC, was interrupted by the dissolution of the Peisistratid tyranny in 508 BC not to be resumed for many centuries and, following a number of intervening building phases, it was completed by the Emperor Hadrian, who also inaugurated it in AD 131/132. This work has been the hallmark of that philhellene emperor's deeds who was worshipped as “Olympian”⁶⁷. A portrait of Hadrian, inv. no. 249 (fig. 97) was found in 1888 north of the Olympieion⁶⁸. Another Roman work is the colossal head of Zeus once inserted into a statue, inv. no. Θ. 234 (fig. 9), found in 1937 in the Olympieion⁶⁹.

Excavations in this area brought to light the remains of many buildings identified with relative certainty as sanctuaries known from the ancient evidence, in confirmation of Thucydides' testimony.

From 1862, when Andreas Rousopoulos first excavated the precinct of the Olympieion on behalf of the Archaeological Society⁷⁰ down to the present, with the Ministry of Culture's Archaeological Service activity at the site, the extremely ancient use of this slightly-elevated area along the Ilissos⁷¹, a part of which is occupied by the temple of Olympian Zeus, has been ascertained. It seems that Zeus was worshipped there from at least the beginning of historical times⁷².

curved hunting-stick (*lagobolon*) in her right hand, Vikela, *AM* 112 (1997), 206, pl. 27,4. The statuary base inv. no. 2784 may be from the same sanctuary, see Καλτσάς 2001, 222, no. 461, second half of the 4th c. BC. It may have served to support a statue or statuary group, as a dedication by the victor in the chariot race.

64. N. Παπαχατζής, *Πανσάνιον Ελλάδος Περιήγησις. Αττικά*, Αθήνα 1974, 281. The site of “Κεποι” (Gardens) lay east or south of the Delphinion. For the various sanctuaries in the area of the Olympieion, see also Κυριακού 2007.

65. Paus. I, 19.2. Μαχαίρα 2008, 127-128 and 132.

66. Καλτσάς 2001, 271, no. 566. There are other statuettes of children from the same sanctuary, see Καλτσάς 2001, 270-271, no. 565. The 3rd c. BC votive inscription IG II² 4682/EM 9037 is from the area of Kallirhoe: *Εὐκολίνη. Τλειθῦαι | Φιλουμένη | Ἀμφιμάχου | γυνὴ ἀνέθηκε. | ἐπ' Ἀρχιβίας |*

ιερείας. A. Furtwängler, *AM* 3 (1878), 197. See also Καλτσάς, Shapiro 2009, 302-303, no. 133 (Γ. Μοστράτος).

67. Μπούρας κ.ά. 2000, 182 (Α. Σπετσιέρη-Χωρέμη).

68. Καλτσάς 2001, 339, no. 718. H. 0.61 m. On Hadrian's philhellenism and his founding in AD 131/132 of an organization of Greek cities under the name “Panhellenion”, see I. Romeo, *Das Panhellenion*, in Heilmeyer 2002, 675-684.

69. Willers 1990, 46-48, pl. 4, 4-6. *LIMC* VIII (1997), 353, no. 319 (Zeus) (P. Karanastassis).

70. Ρουσόπουλος 1862, 26-35, pl. I. On the Pelasgians, see Ιακωβίδης 1962, 231-265.

71. N. Παπαχατζής, *Πανσάνιον Ελλάδος Περιήγησις. Αττικά*, Αθήνα 1971, 272. M. Παντελίδου, *Αι Προϊστορικά Αθήναι* (PhD Diss.), Αθήνα 1975, 233 ff.

72. Παπαχατζής, *op. cit.*

97. Προτομή του Ρωμαίου αυτοκράτορα Αδριανού, 117-138 μ.Χ., αρ. ευρ. 249. Βρέθηκε το 1888 στα βόρεια του Ολυμπίου, στην Αθήνα. Εκεί ο αυτοκράτορας, φιλέλληνας και ευεργέτης της πόλης, λατρεύτηκε ως Ολύμπιος από κοινού με τον Δία, όπως και σε άλλες σημαντικές πόλεις της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (αρ. κατ. 53)

97. Bust of the Roman Emperor Hadrian, AD 117-138, inv. no. 249. Found in 1888 north of the Olympieion in Athens, where the emperor, who was a philhellene and benefactor of the city, was worshipped as Olympian along with Zeus, as in other important cities throughout the Roman Empire (cat. no. 53)

Ο παλαιότερος ναός του Ολυμπίου Διός κτίστηκε, κατά την παράδοση, από τον μυθικό Δευκαλίωνα. Η κατασκευή του μεγάλου ναού του Διός, που ξεκίνησε το 515 π.Χ., διακόπηκε με την κατάλυση της τυραννίδας των Πεισιστρατιδών το 508 π.Χ. για πολλούς αιώνες και, μετά από κάποιες ενδιάμεσες οικοδομικές φάσεις, περατώθηκε από τον αυτοκράτορα Αδριανό, ο οποίος και τον εγκαινίασε το 131/132 μ.Χ. Με το έργο αυτό ταυτίστηκε ο φιλέλληνας αυτοκράτορας, ο οποίος και λατρεύτηκε ως «Ολύμπιος»⁶⁷. Ένα πορταίτο του, αρ. ευρ. 249 (εικ. 97), βρέθηκε το 1888 στα βόρεια του Ολυμπίου⁶⁸. Έργο των ρωμαϊκών χρόνων είναι και η κολοσσική κεφαλή Διός, άλλοτε ένθετη σε άγαλμα, αρ. ευρ. 234 (εικ. 9), που βρέθηκε το 1937 στο Ολυμπείο⁶⁹.

Η ανασκαφική έρευνα στην περιοχή έφερε στο φως λείψανα πολλών κτισμάτων, τα οποία ταυτίζονται με σχετική βεβαιότητα με ιερά που γνωρίζουμε από αρχαίες μαρτυρίες, επιβεβαιώνοντας τη μαρτυρία του Θουκυδίδη.

Από το 1862, όταν ο Ανδρέας Ρουσόπουλος πρωτοανέσκαψε τον περίβολο του Ολυμπίου για λογαριασμό της Αρχαιολογικής Εταιρείας⁷⁰, έως τις ημέρες μας, που στον χώρο αυτό δραστηριοποιείται η Αρχαιολογική Υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού, αποδεικνύεται η παλαιότατη χρήση της ελαφρώς υπερυψωμένης παρλισίας περιοχής⁷¹, ένα μέρος της οποίας καταλαμβάνει ο ναός του Ολυμπίου Διός. Φαίνεται ότι η λατρεία του Διός υπήρχε εκεί τουλάχιστον από τις αρχές των ιστορικών χρόνων⁷². Από τους πρώτους συστηματικούς ξένους μελετητές του Ολυμπίου υπήρξε ο αρχιτέκτονας, και μετέπειτα διευθυντής της εν Αθήναις Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής, F. C. Penrose (1817-1903). Τα πορίσματα των σχετικών ερευνών και ανασκαφών του (1883-1886) περιελήφθησαν στις μονογραφίες *An Investigation of the Principles of Athenian Architecture* και *The Temple of Jupiter Olympius*, που εκδόθηκαν αντίστοιχα τα έτη 1851 και 1888 στο Λονδίνο⁷³. Ο ίδιος ανακάλυψε τα θεμέλια του Πεισιστράτειου ναού του Διός. Η Αρχαιολογική Εταιρεία επανέλαβε τις ανασκαφές στον ευρύτερο χώρο του Ολυμπίου το 1886, τις οποίες και συνέχισε έως το 1907.

67. Μπούρας κ.ά. 2000, 182 (Α. Σπετσιέρη-Χωρέμη).

68. Καλτσάς 2001, 339, αρ. 718. Ύψος 0,61 μ. Για τον φιλέλληναισμό του Αδριανού και την ίδρυση από τον ίδιο, το 131/132 μ.Χ., συνδέσμου ελληνικών πόλεων, υπό την επωνυμία «Πανελλήνιον», βλ. I. Romeo, *Das Panhellenion*, στο Heilmeyer 2002, 675-684.

69. Willers 1990, 46-48, pl. 4, 4-6. *LIMC* VIII (1997), 353, αρ. 319 (Zeus) (P. Karanastassis).

70. Ρουσόπουλος, 1862, 26-35, πίν. I. Για τους Πελαγούς, βλ. Ιακωβίδης 1962, 231-265.

71. Ν. Παπαχατζής, *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις*. Αττικά, Αθήνα 1971, 272. Μ. Παντελίδου, *Αι Προϊστορικά Αθήναι* (διδ. διατριβή), Αθήνα 1975, 233 κ.ε.

72. Παπαχατζής, ό.π.

73. Μαλλούχου-Tufano 2005, 44-49. Επίσης, Μ. Κορρές, Ο Francis Crammer Penrose και η αθηναϊκή αρχιτεκτονική και τοπογραφία, ό.π., 50-58.

One of the first systematically engaged foreign scholars of the Olympieion was the architect and subsequent Director of the British School at Athens, F. C. Penrose (1817-1903). The findings from his related research and excavations (1883-1886) were included in the monographs *An Investigation of the Principles of Athenian Architecture* and *The Temple of Jupiter Olympius*, published in 1851 and 1888 respectively in London⁷³. Penrose himself discovered the foundations of the Peisistratid temple of Zeus. The Archaeological Society resumed excavations in the greater Olympieion area in 1886 and continued excavations there until 1907.

A large number of sculptures from the Olympieion and the neighboring sanctuaries was unearthed during the final decades of the 19th century, including the head of Apollo, inv. no. 47 (fig. 99)⁷⁴, a Roman work of the 2nd c. AD, most likely a copy of an early bronze statue by Pheidias, that of Apollo Parnopios also known as the Apollo Kassel⁷⁵.

Another statue from the Olympieion area is that of a nude youth, inv. no. 248 (fig. 100), who was holding some object in his upturned right hand⁷⁶. This is an eclectic work of the 2nd c. AD which some consider to be a rendering of a bronze statue of the third quarter of the 5th c. BC, the “*Splachnoptes*” by the Cypriot sculptor Styppax. According to Pliny, the statue represented a young boy preparing to roast on a spit entrails for a sacrifice while simultaneously blowing on the fire to get it going⁷⁷.

The statuette of Pan, inv. no. 683+668 (fig. 101), which was found in 1861 in the Olympieion area⁷⁸, was most likely from the sanctuary of this divinity on the banks of the Ilissos. A similar figure of the horned and goat-footed god seated on a rock is also depicted on a votive relief from the Ilissos in the Berlin State Museum⁷⁹. According to its preserved inscription, this relief, found in 1759 near the Panathenaic Stadium, had been dedicated by washers, *plyneis*, to the Nymphs and “all the gods”⁸⁰. A sanctuary of Acheloos, Pan, and the Nymphs on the Ilissos is mentioned in Plato’s *Phaedrus* (227c) too. A relief figure of Pan was also carved on a rock behind the church of Agia Photini on the left bank of the Ilissos⁸¹.

73. Μαλλούχου-Tufano 2005, 44-49. Also, M. Κορρές, Ο Francis Crammer Penrose και η αθηναϊκή αρχιτεκτονική και τοπογραφία, *op. cit.*, 50-58.

74. R. Kekulé, *AM* 1876, 177, pls. 8-10. Κατσάς 2001, 103, no. 185. H. 0.30 m. Found east of the Olympieion in 1875.

75. The name comes from the best-preserved copy of this work, which is known from the sources, in the city of Kassel in Germany. For the Apollo Parnopios, see Vollkommer 2004, s.v. Pheidias, 210-236 (V. M. Strocka).

76. Κατσάς 2001, 89, no. 154. The statue was found in 1888. M. Mayer, *Jdl* 8 (1893), 218 ff., pl. 4.

77. Vollkommer 2004, 427-428, s.v. Styppax (R. Vollkommer).

78. Κατσάς 2001, 264, no. 552.

79. Staatliche Museen Berlin, inv. no. 709. Travlos 1971, 289 and fig. 382. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 2003, 65 and fig. 41.

80. *IG II²* 2934. In addition to the Nymphs and Pan, Hermes and Acheloos as well as Eleusinian deities worshipped in the area were depicted.

81. On the cult of Pan on the Ilissos and the possible sites of his cult, see Travlos 1971, 289 and figs. 382 and 386-387.

98. Αγαλμάτιο κοριτσιού, αρ. ευρ. 695.
Βρέθηκε στη βορειοδυτική κοίτη του Ιλισού, στην Αθήνα, μαζί με άλλα τρία αγαλμάτια κοριτσιών και έναν ενεπίγραφο αναθηματικό κίονα, αφιέρωμα στη θεά του τοκετού Ειλείθυια. 340-330 π.Χ. (αρ. κατ. 58)

98. Statuette of a girl, inv. no. 695.
Found in the northwest bed of the Ilissos in Athens with another three statuettes of girls and an inscribed votive column, a dedication to the goddess of childbirth, Eileithyia. 340-330 BC (cat. no. 58)

99. Κεφαλή Απόλλωνα, αρ. ευρ. 47.
Βρέθηκε το 1875, ανατολικά του Ολυμπίου, στην Αθήνα. Πρόκειται για ρωμαϊκό έργο του 2ου αι. μ.Χ., που αντιγράφει πιθανότατα ένα πρώιμο χάλκινο έργο του Φειδία, τον Απόλλωνα Παρνόπιο, γνωστό και ως Απόλλωνα Kassel (αρ. κατ. 56)

99. Head of Apollo, inv. no. 47.
Found in 1875 east of the Olympieion in Athens. Roman work of the 2nd c. AD which is most probably a copy of an early bronze work by Pheidias, the Apollo Parnopios, known as the Kassel Apollo (cat. no. 56)

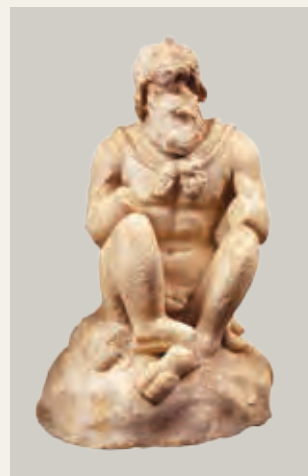
100. Άγαλμα γυμνού νέου, αρ. ευρ. 248.
Βρέθηκε στον χώρο του Ολυμπίου, το 1888. Πρόκειται για εκλεκτικό έργο του 2ου αι. μ.Χ., που κατά μία άποψη αποδίδει ένα χάλκινο άγαλμα του γ' τετάρτου του 5ου αι. π.Χ., τον «Σπλαχνόπτη» του Κύπριου γλύπτη Στύππακος (αρ. κατ. 55)

100. Statue of a nude youth, inv. no. 248.
Found at the site of the Olympieion in 1888. This is an eclectic work of the 2nd c. AD, which according to one view depicts a bronze statue of the third quarter of the 5th c. BC, the *Splachnoptes* by the Cypriot sculptor Styppax (cat. no. 55)

101. Αγαλμάτιο Πανός, αρ. ευρ. 683+668.
Βρέθηκε το 1861 στην περιοχή του Ολυμπίου και προέρχεται πιθανότατα από ιερό της θεότητας αυτής στις όχθες του Ιλισού. Πρόκειται για ελληνιστικό έργο του 2ου αι. π.Χ., που αντιγράφει παλαιότερο τύπο του 4ου αι. π.Χ. (αρ. κατ. 65)

101. Statuette of Pan, inv. nos. 683+668.
Found in 1861 in the vicinity of the Olympieion, probably from a sanctuary to Pan on the banks of the Ilissos. A Hellenistic work (2nd c. BC) which copies an earlier type dating to the 4th c. BC (cat. no. 65)

Near the temple of Olympian Zeus, a waterfall was formed where the famous spring of Kallirrhoe gushed forth. The spring, located at the base of a cliff across from the church of Agia Photini, supplied a considerable quantity of water until 1962.

In 1893, during excavations in this place, A. Skias uncovered two large cisterns in the Ilissos riverbed which he called “A” and “B”, as well as a system for collecting the water flowing from the rocks⁸². Four wells in the riverbed communicated with the large aqueduct “of the Mountain” (*tou Vounou*), which channeled water to Piraeus⁸³. Excavations by Skias at this site yielded a number of important sculptures including the votive relief inv. no. 1778 (fig. 102), with a scene of the river god Acheloos, Zeus Meilichios, Hermes, Heracles and a female deity holding a horn — the Mother of the Gods or, according to some, Kallirrhoe⁸⁴.

A corner slab from the frieze of the Ionic temple on the Ilissos, inv. no. 3941 (fig. 103), with a relief scene on both faces also comes from the excavations in the riverbed⁸⁵. Its better-preserved side depicts two opposing warriors: the one approaching from the left has a shield, a sword and a crested helmet; he is preceded by his partially-preserved nude opponent, boldly striding right. On the other side there appears a man — probably, elderly — seated on a rock. At the left, part of the garment of a moving (?) female figure is preserved.

A fragment of a relief slab from the frieze depicting two askoi for transporting wine and grain, and the left shin of a sturdy male figure in motion, inv. no. 1780 (fig. 104), found by Skias in 1897 in the foundations of the temple on the Ilissos, is attributed to the same temple⁸⁶. Difficulty in interpreting the scene has frequently led to doubts about attributing it to the temple’s relief frieze. But a careful co-examination of the remaining surviving slabs in other European museums, in combination with study of the ancient historical sources shows its organic integration in the temple’s iconographic program, which was inspired by mythical traditions about this locality as well as by actual events during the first decades after the establishment of democracy in Athens.

Together with the corner section of the frieze of the Ionic temple, in 1893 a slab with five relief figures in procession to the right, inv. no. 2668 (fig. 105), was found in the Ilissos riverbed⁸⁷. The relief, which dates to the first half of the 4th c. BC, was probably a revetment for some pedestal base or parapet of a

82. Σκιάς 1893, 111-136. Σκιάς 1894α, 133-142. Σκιάς 1894β, 289-293.

83. See also Καστριώτης 1902, 167-169.

84. Καλτσάς 2001, 278, no. 583. Travlos 1971, 297, fig. 388. Τσαγκάρη 2011, 148, no. 314 (E. Κουρίνου). The relief was found in cistern A in the bed of the Ilissos.

85. Σκιάς 1894α, 140-142, pl. 8A-B. Καλτσάς 2001, 118-119, no. 214 (with bibliography). L. Beschi, *RIA* 57 (III ser.

XXV) 2002, Roma 2003, 15, 29-30, figs. 12, 13. Von Eickstedt 1994, 105-111.

86. A. Σκιάς, *Prakt* 1897, 82-83, pl. A', fig. B'. Καλτσάς 2001, 119, no. 216. L. Beschi, *RIA* 57 (III ser. XXV) 2002, 15-16, nos. 5, 17, fig. 5, p. 20.

87. A. Σκιάς, *AEphem* 1894, 139 ff. Pl. 8A. H. Möbius, *AM* 60-61, 1935-36, 250-253, pl. 91. *LIMC* IV, 881, no. 449 (Demeter). *LIMC* VI, 871, no. 236 (Nike). Καλτσάς 2001, 209, no. 422.

Από το Ολυμπείο και τα όμορα ιερά προέρχεται ένας μεγάλος αριθμός γλυπτών, τα οποία ήλθαν στο φως κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, όπως η κεφαλή Απόλλωνος, αρ. ευρ. 47 (εικ. 99)⁷⁴, ρωμαϊκό έργο του 2ου αι. μ.Χ., που αντιγράφει πιθανότατα ένα πρώιμο χάλκινο έργο του Φειδία, τον Απόλλωνα Παρνόπιο, γνωστό και ως Απόλλωνα Kassel⁷⁵.

Από τον χώρο του Ολυμπίου προέρχεται και το άγαλμα ενός γυμνού νέου, αρ. ευρ. 248 (εικ. 100), που στο δεξί του, λυγισμένο προς τα πάνω, χέρι κρατούσε κάποιο αντικείμενο⁷⁶. Πρόκειται για εκλεκτικό έργο του 2ου αι. μ.Χ., που κατά μία άποψη αποδίδει ένα χάλκινο άγαλμα του γ' τετάρτου του 5ου αι. π.Χ., τον «Σπλαχνόπτη» του Κύπριου γλύπτη Στύππακος. Το άγαλμα, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πλινίου, παρίστανε ένα νεαρό παιδί που ετοιμαζόταν να ψήσει σε σούβλα τα εντόσθια για τη θυσία και ταυτόχρονα φυσούσε για να δυναμώσει η φωτιά⁷⁷. Το αγαλμάτιο Πανός, αρ. ευρ. 683+668 (εικ. 101), που βρέθηκε το 1861 στην περιοχή του Ολυμπίου⁷⁸, προέρχεται πιθανότατα από ιερό της θεότητας αυτής στις όχθες του Ιλισού. Μια ανάλογη μορφή του καθισμένου σε βράχο κερασφόρου και τραγοπόδαρου θεού απεικονίζεται σε αναθηματικό ανάγλυφο από τον Ιλισό στο Μουσείο του Βερολίνου⁷⁹. Το ανάγλυφο αυτό βρέθηκε το 1759 κοντά στο Παναθηναϊκό Στάδιο και, σύμφωνα με τη σωζόμενη επιγραφή, είχε αφιερωθεί από πλυνείς στις Νύμφες και θεοίς *πᾶσιν*⁸⁰. Ιερό του Αχελώου, του Πανός και των Νυμφών στον Ιλισό μνημονεύεται και στον πλατωνικό διάλογο *Φαίδρος*, 227c. Μια ανάγλυφη μορφή Πανός υπήρχε επίσης στο τοίχωμα βράχου πίσω από τον ναό της Αγίας Φωτεινής στην αριστερή όχθη του Ιλισού⁸¹.

Κοντά στον ναό του Ολυμπίου Διός σχηματιζόταν καταρράκτης, εκεί όπου ανέβλυζε και η ονομαστή πηγή της Καλλιρρόης. Η πηγή, στη ρίζα ενός απότομου βράχου, απέναντι από την εκκλησία της Αγίας Φωτεινής, απέδιδε μια αξιόλογη ποσότητα νερού μέχρι το 1962.

Το 1893, κατά τη διάρκεια ανασκαφών σε αυτό σημείο, ο Α. Σκιάς απεκάλυψε δύο μεγάλες δεξαμενές στην κοίτη του Ιλισού, τις οποίες ονόμασε Α και Β, καθώς και ένα σύστημα περισυλλογής των υδάτων που ανέβλυζαν από τους βράχους⁸². Τέσσερα φρέατα στην κοίτη του ποταμού επικοινωνούσαν με το μεγάλο υδραγωγείο «του Βουνού» διοχετεύοντας τα νερά στον Πειραιά⁸³. Από τις ανασκαφές του Α. Σκιά στον συγκε-

74. R. Kekulé, *AM* 1876, 177, πίν. 8-10. Καλτσάς 2001, 103, αρ. 185. Ύψος 0,30 μ. Βρέθηκε το 1875 ανατολικά του Ολυμπίου.

75. Η ονομασία προέρχεται από το καλύτερο σωζόμενο αντίγραφο του γνωστού αυτού από τις πηγές έργου, ευρισκόμενου στην ομώνυμη πόλη της Γερμανίας. Για τον Απόλλωνα Παρνόπιο, βλ. Vollkommer 2004, λ. Pheidias, 210-236 (V. M. Strocka).

76. Καλτσάς 2001, 89, αρ. 154. Το άγαλμα βρέθηκε το 1888. M. Mayer, *JdI* 8 (1893), 218 κ.ε., πίν. 4.

77. Vollkommer 2004, 427-428, λ. Stypax (R. Vollkommer).

78. Καλτσάς 2001, 264, αρ. 552.

79. Staatliche Museen Berlin, αρ. ευρ. 709. Travlos 1971, 289

με εικ. 382. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 2003, 65 με εικ. 41.

80. *IG* II² 2934. Στην παράσταση, εκτός από τις Νύμφες και τον Πάνα, απεικονίζονται ο Ερμής και ο Αχελώος, καθώς και θεότητες του Ελευσινιακού κύκλου που λατρεύονταν στην περιοχή.

81. Για τη λατρεία του Πανός στον Ιλισό και τους πιθανούς χώρους λατρείας του, βλ. Travlos 1971, 289, εικ. 382 και 386-387.

82. Σκιάς 1893, 111-136. Σκιάς 1894α, 133-142. Σκιάς 1894β, 289-293.

83. Βλ. και Καστριώτης 1902, 167-169.

102. Αναθηματικό ανάγλυφο, αρ. ευρ. 1778. Βρέθηκε το 1893 στην κοίτη του Ιλισού, στην Αθήνα, και αποτελούσε αφιέρωμα σε παριλίσιο ιερό. Απεικονίζεται αριστερά ο Ζεύς Μειλίκιος, καθισμένος πάνω από προτομή του ποταμού Αχελώου, στο μέσον ο Ερμής, στα δεξιά ο γενειοφόρος Ηρακλής με λεοντή και ρόπαλο και στο βάθος του αναγλύφου η Μητέρα των Θεών ή η θυγατέρα του Αχελώου, νύμφη Καλλιρρόη. Αρχές 3ου αι. π.Χ. (αρ. κατ. 59)

102. Votive relief, inv. no. 1778. Found in 1893 in the bed of the Ilissos in Athens, this relief was a votive to a sanctuary beside the Ilissos. On the left Zeus Meilichios, seated above the bust of the river god Acheloos. In the middle Hermes, on the right a bearded Heracles with lion's pelt and club, and in the background the Mother of the Gods or the daughter of Acheloos, the nymph Kallirrhoe. Early 3rd c. BC (cat. no. 59)

103. Γωνιακή πλάκα ζωφόρου από τον ιωνικό ναό του Ιλισού, αρ. ευρ. 3941. Βρέθηκε το 1893 στην κοίτη του Ιλισού, στην Αθήνα. Φέρει ανάγλυφη παράσταση στις δύο όψεις. Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού ήταν εμπνευσμένο από μυθικές παραδόσεις του συγκεκριμένου χώρου του Ιλισού αλλά και από πραγματικά γεγονότα των πρώτων δεκαετιών από την καθιέρωση της δημοκρατίας στην Αθήνα. 430-420 π.Χ. (αρ. κατ. 62)

103. Corner slab from the frieze from the Ionic temple on the Ilissos, inv. no. 3941. Found in 1893 in the bed of the Ilissos in Athens. The slab features a relief scene on both sides. The temple's iconographic program was inspired by the mythical traditions of this particular site on the Ilissos as well as by actual events during the first decades following the establishment of democracy in Athens. 430-420 BC (cat. no. 62)

104. Απότμημα ανάγλυφης πλάκας ζωφόρου, αρ. ευρ. 1780. Βρέθηκε το 1897 στα θεμέλια του ναού του Ιλισού. Απεικονίζονται δύο ασκοί και μέρος της αριστερής κνήμης ανδρικής μορφής. 430-420 π.Χ. (αρ. κατ. 60)

104. Fragment of a relief slab from a frieze, inv. no. 1780. Found in 1897 in the foundations of the temple on the Ilissos. It depicts two askoi and part of the left shin of a male figure 430-420 BC (cat. no. 60)

105. Πλάκα με πέντε ανάγλυφες μορφές σε πομπή προς τα δεξιά, αρ. ευρ. 2668. Βρέθηκε το 1893 στην κοίτη του Ιλισού, στην Αθήνα, μαζί με το γωνιακό τμήμα της ζωφόρου του ιωνικού ναού, αρ. ευρ. 3941. Το ανάγλυφο αποτελούσε πιθανόν επένδυση κάποιου βάθρου ή θωράκιο ναού, ίσως του Μητρώου στον Ιλισό. Α' μισό 4ου αι. π.Χ. (αρ. κατ. 63)

105. Slab with five relief figures in procession to the right, inv. no. 2668. Found in 1893 in the bed of the Ilissos in Athens together with the corner fragment of the frieze from the Ionic temple, inv. no. 3941. The relief was probably a revetment for some pedestal base or temple parapet, perhaps that of the Metroon in the Ilissos area. First half of the 4th c. BC (cat. no. 63)

κριμένο χώρο προέρχεται ένας αριθμός σημαντικών γλυπτών, όπως το αναθηματικό ανάγλυφο αρ. ευρ. 1778 (εικ. 102), με παράσταση του ποτάμιου θεού Αχελώου, του Διός Μελιχίου, του Ερμή, του Ηρακλή και μιας γυναικείας θεότητας που κρατά κέρα, της Μητέρας των Θεών ή, κατά άλλους, της Καλλιρρόης⁸⁴. Από τις ίδιες ανασκαφές στην κοίτη του Ιλισού προέρχεται μία γωνιακή πλάκα της ζωφόρου του ιωνικού ναού του Ιλισού, αρ. ευρ. 3941 (εικ. 103), με ανάγλυφη παράσταση στις δύο όψεις⁸⁵. Στην καλύτερα διατηρημένη πλευρά παριστάνονται δύο αντίπαλοι πολεμιστές: ο από αριστερά ερχόμενος φέρει ασπίδα, ξίφος και κράνος με λοφίο, ενώ προηγείται ο εν μέρει σωζόμενος γυμνός αντίπαλός του, σε έντονο διασκελισμό προς τα δεξιά. Στην άλλη πλευρά εμφανίζεται ένας άνδρας, πιθανόν ηλικιωμένος, καθισμένος σε βράχο. Αριστερά σώζεται τμήμα του ενδύματος κινημένης(;) γυναικείας μορφής. Στον ίδιο ναό αποδίδεται και απότμημα ανάγλυφης πλάκας ζωφόρου με παράσταση δύο ασκών για τη μεταφορά κρασιού και σιτηρών, και αριστερής κνήμης μεγαλόσωμης ανδρικής μορφής σε κίνηση, αρ. ευρ. 1780 (εικ. 104), που βρέθηκε το 1897 από τον Σκιά στα θεμέλια του ναού του Ιλισού⁸⁶. Το δυσερμηνευτο της παράστασης οδήγησε συχνά σε αμφισβήτηση της απόδοσής της στην ανάγλυφη ζωφόρο του ναού. Μια προσεκτική όμως συνεξέταση των υπόλοιπων σωζόμενων πλακών σε άλλα ευρωπαϊκά μουσεία, σε συνδυασμό με τη μελέτη των

84. Καλτσάς 2001, 278, αρ. 583. Travlos 1971, 297, εικ. 388. Τσαγκάρη 2011, 148, αρ. 314 (Ε. Κουρίνου). Το ανάγλυφο βρέθηκε στη δεξαμενή Α της κοίτης του Ιλισού.

85. Σκιάς 1894α, 140-142, πίν. 8Α-Β. Καλτσάς 2001, 118-119, αρ. 214 (με βιβλιογραφία). L. Beschi, *RIA* 57 (III ser. XXV) 2002,

Roma 2003, 15, 29-30, εικ. 12, 13. Von Eickstedt 1994, 105-111.

86. Α. Σκιάς, *ΠΑΕ* 1897, 82-83, πίν. Α', εικ. Β'. Καλτσάς 2001, 119, αρ. 216. L. Beschi, *RIA* 57 (III ser. XXV) 2002, 15-16, αρ. 5, 17, εικ. 5, σ. 20.

temple, perhaps the Metroon on the Ilissos. At the left a male figure is shown, wearing a himation and holding a torch or a rod with branches of myrtle (*βάκχος*), perhaps the hero Heracles, shown during his initiation into the Lesser Mysteries that were performed on the Ilissos. Moving to the right, there are depicted in succession, Nike holding a phiale and some other vessel, the goddess Athena armed with shield and helmet, a female figure dressed in a peplos and himation and holding a scepter — possibly Demeter or the Mother Goddess — and finally, another male, probably the chthonian god Meilichios, who was also worshipped on the banks of the Ilissos⁸⁸.

In the same area, there were also found two of ancient Athens' large gymnasiums, the Lykeion⁸⁹ and the Cynosarges⁹⁰, which were associated with the Ilissos sanctuaries of the hero Pankrates and Heracles⁹¹. The politician, orator, and "Archon of Administration" of Athens Lycurgus had in mind youthful athletic contests when he decided to build the Panathenaic Stadium in the valley of the hill of Ardetos (330-329 BC)⁹².

In Roman times another orator and sophist, Herodes Atticus, rebuilt and enlarged the Stadium (AD 139-144), which was flanked by the temple of Fortune (*Tyche*) and his funerary monument⁹³. During the same era the bridge over the Ilissos connecting the Stadium with the Lykeion and the city of Athens was also renovated.

The German architect Ernst Ziller made an important contribution to the recovery of the Panathenaic Stadium. He conducted excavations at the site, which he had purchased specifically for this purpose in 1868. In addition to the architectural structure of the Stadium, excavations during subsequent years revealed various marble sculptures, including the upper right part of the head of a woman, probably a goddess, inv. no. 3739 (fig. 106)⁹⁴, and others such as hermaic stelai, today in the National Archaeologi-

88. For the chthonian cults on the Ilissos, see also M. Salta, *Under the Care of Daemons. From the Athenian Acropolis to Kallirrhoe on Ilissos* (in press in the Proceedings of the "Ascending and Descending the Acropolis. Sacred Travel in Ancient Attica and its Borders", Athens, November 2014 (Monographs series of the Danish Institute at Athens)).

89. See E. Λυγκούρη-Τόλια, *Οδός Ρηγίλλης (η παλαίστρα του γυμνασίου του Λυκείου)*, *ADelt* 51 (1996), Chronika, 46-48, pl. 21a. Eadem, *Archaeological Reports for 1996-1997*, 8-10, fig. 8. In addition to athletic facilities, the Lykeion also held a sanctuary of Apollo Lykeios.

90. X. Καρούζος, *Από το Ηράκλειον του Κυνοσάργους*, *ADelt* 8 (1923), 85-102. I. Τραυλός, *Το Γυμνάσιον του*

Κυνοσάργους, *AAA* 3 (1970), 6-14. Travlos 1971, 340. S. C. Humphreys, *The Nothoi of Kynosarges*, *JHS* 94 (1974), 88-95.

91. Travlos 1971, 278-280. Vikela 1994.

92. The configuration of the Lykeion was also owed to him. Lycurgus, who was from the priestly family of the Eteoboutadai, was a student of Plato and Isocrates.

93. On the funerary monument of Herodes and excavation by A. Skias at the site of the Stadium in 1904, see Παπανικολάου-Κρίστενσεν 2003, 117-119. Eadem, *Ηρώδης και το Παναθηναϊκό Στάδιο, Ανθέμιον*. Ενημερωτικό Δελτίο της Ένωσης Φίλων Ακροπόλεως, issue 23, December 2012, 27-29.

94. Ziller 1878, 4, pl. IV, fig. 3. Langlotz 1954, 22, fig. 4. Καλτσάς 2001, 122-123, no. 228.

106. Τμήμα γυναικείας κεφαλής, αρ. ευρ. 3739. Βρέθηκε στην Αθήνα, κατά την ανασκαφή του Παναθηναϊκού Σταδίου, το 1869. Διατηρείται το άνω δεξιό τμήμα γυναικείας κεφαλής, πιθανόν θεάς. Περί το 420 π.Χ. (αρ. κατ. 66)

106. Part of a female head, inv. no. 3739. Found in Athens during the excavation of the Panathenaic Stadium in 1869. It preserves the upper right part of the head of a woman, probably a goddess. Ca. 420 BC (cat. no. 66)

αρχαίων ιστορικών πηγών, αποδεικνύει την οργανική της ένταξη στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού, που ήταν εμπνευσμένο από μυθικές παραδόσεις του συγκεκριμένου χώρου του Ιλισού αλλά και από πραγματικά γεγονότα των πρώτων δεκαετιών από την καθιέρωση της δημοκρατίας στην Αθήνα.

Μαζί με το γωνιακό τμήμα της ζωφόρου του ιωνικού ναού βρέθηκε το 1893 στην κοίτη του Ιλισού και μία πλάκα με πέντε ανάγλυφες μορφές σε πομπή προς τα δεξιά, αρ. ευρ. 2668 (εικ. 105)⁸⁷. Το ανάγλυφο, το οποίο χρονολογείται στο α' μισό του 4ου αι. π.Χ., αποτελούσε πιθανόν επένδυση κάποιου βάθρου ή θωράκιο ναού, ίσως του Μητρώου στον Ιλισό. Αριστερά παριστάνεται ένας ιματιοφόρος άνδρας, που κρατά δάδες ή βάκχο και ταυτίζεται ίσως με τον ήρωα Ηρακλή κατά τη μύησή του στα Μικρά Μυστήρια, που τελούνταν στον Ιλισό. Στη συνέχεια, προς τα δεξιά απεικονίζονται διαδοχικά Νίκη που κρατά φιάλη και κάποιο άλλο σκεύος, η ένοπλη θεά Αθηνά με ασπίδα και κράνος, μία πεπλοφόρος με ιμάτιο κρατώντας σκήπτρο, ίσως η Δήμητρα ή η θεά Μήτηρ, καθώς και ένας άλλος άνδρας, μάλλον ο χθόνιος θεός Μειλίχιος, που λατρευόταν επίσης στις όχθες του Ιλισού⁸⁸.

Στην ίδια περιοχή βρίσκονταν και δύο από τα μεγάλα γυμνάσια της αρχαίας Αθήνας, το Λύκειο⁸⁹ και το Κυνόσαργες⁹⁰, που ήταν συνδεδεμένα με τα παριλίσια ιερά του ήρωα Παγκράτη και του Ηρακλή⁹¹. Τους αθλητικούς αγώνες των νέων είχε κατά νου και ο πολιτικός, ρήτορας και «άρχων επί τη διοικήσει» της Αθήνας Λυκούργος, όταν αποφάσισε την ανέγερση του Παναθηναϊκού Σταδίου στην κοιλάδα του λόφου του Αρδηττού (330-329 π.Χ.)⁹².

Αργότερα, στους ρωμαϊκούς χρόνους, ένας άλλος ρήτορας και σοφιστής, ο Ηρώδης ο Αττικός, ανακατασκεύασε και μεγάλωσε το Στάδιο (139-144 μ.Χ.), που πλαισιώθηκε από τον ναό της Τύχης και το ιδιωτικό ταφικό μνημείο του⁹³. Την ίδια εποχή ανακαινίστηκε και η γέφυρα στον Ιλισό, η οποία συνέδεε το Στάδιο με το Λύκειο και την πόλη της Αθήνας.

87. Α. Σκιάς, *AE* 1894, 139 κ.ε. πίν. 8Α. H. Möbius, *AM* 60-61 (1935-1936), 250-253, πίν. 91. *LIMC* IV, 881, αρ. 449 (Demeter). *LIMC* VI, 871, αρ. 236 (Nike). Καλτσάς 2001, 209, αρ. 422.

88. Για τις χθόνιες λατρείες του Ιλισού, βλ. και M. Salta, *Under the Care of Daemons. From the Athenian Acropolis to Kallirrhoe on Ilissos* (υπό έκδοση στα Πρακτικά του Workshop «*Ascending and Descending the Acropolis. Sacred Travel in Ancient Attica and its Borders*», Athens, November 2014 (Monographs series of the Danish Institute at Athens).

89. Βλ. Ε. Λυγκούρη-Τόλια, *Οδός Ρηγίλλης* (η παλαιόστρα του γυμνασίου του Λυκείου), *ΑΔ* 51 (1996), Χρονικά, 46-48, πίν. 21α. Η ίδια, *Archaeological Reports for 1996-1997*, 8-10, εικ. 8. Στο Λύκειο υπήρχε, εκτός των αθλητικών εγκαταστάσεων, και ιερό του Λυκείου Απόλλωνα.

90. Χ. Καρούζος, *Από το Ηράκλειον του Κυνοσάργους*, *ΑΔ* 8 (1923), 85-102. Ι. Τραυλός, *Το Γυμνάσιον του Κυνοσάργους*, *AAA* 3 (1970), 6-14. Travlos 1971, 340. S. C. Humphreys, *The Nothoi of Kynosarges*, *JHS* 94 (1974), 88-95.

91. Travlos 1971, 278-280. Vikela 1994.

92. Στον ίδιο οφείλεται και η διαμόρφωση του Λυκείου. Ο Λυκούργος, από την αθηναϊκή ιερατική οικογένεια των Ετεοβουταδών, υπήρξε μαθητής του Πλάτωνα και του Ισοκράτη.

93. Για το μνημείο του Ηρώδη και την ανασκαφή του Α. Σκιά στον χώρο του Σταδίου το 1904, βλ. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 2003, 117-119. Η ίδια, *Ο Ηρώδης και το Παναθηναϊκό Στάδιο, Ανθέμιον*. Ενημερωτικό Δελτίο της Ένωσης Φίλων Ακροπόλεως, τεύχ. 23, Δεκέμβριος 2012, 27-29.

cal Museum (fig. 116)⁹⁵. Following the initial success of the excavation, King George I commissioned Ziller, a close friend of his ⁹⁶, to purchase on his behalf the entire Stadium area, and undertook the entire expenditure for the excavation⁹⁷.

The torso of an early 4th c. BC female statue inv. no. 228 (fig. 107), which probably depicted Aura and formed the acroterion of some temple also came from the west slope of the hill of Ardettos⁹⁸. This piece came into the possession of the Archaeological Society upon its purchase by a private buyer in 1890⁹⁹.

In the Hadrianic extension of the city north of the Olympieion one could see and admire gardens with gymnasiums, fountains, and baths as well as imposing villas adorned with mosaics. Many of these

107. Κορμός γυναικείου αγάλματος, αρ. ευρ. 228. Βρέθηκε στην Αθήνα, μεταξύ του Παναθηναϊκού Σταδίου και της γέφυρας του Ιλισού, περιήλθε δε στην κατοχή της Αρχαιολογικής Εταιρείας με αγορά από ιδιώτη το 1890. Η μορφή παριστάνει μάλλον Αύρα και αποτελούσε ακρωτήριο κάποιου ναού. Αρχές 4ου αι. π.Χ. (αρ. κατ. 67)

107. Torso of a female statue, inv. no. 228. Found in Athens between the Panathenaic Stadium and the bridge over the Ilissos, it ended up in the possession of the Archaeological Society through its purchase by a private buyer in 1890. The figure probably depicts an Aura, and was the *acroterion* of some temple. Early 4th c. BC (cat. no. 67)

95. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 2003, 61, fig. 39. For the finds from his excavations, see, op. cit., 58-71.

96. Δ. Φιλίππιδης, Ο Τσίλλερ ως αρχαιογνώστης, in Μ. Κασιμάτη (ed.), Ziller. *Ερνέστος Τσίλλερ, Αρχιτέκτων*. Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, Αθήνα 2010, 23-32.

97. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 2003, 62.

98. Καββαδίας 1890-1892, 184-185, no. 228. Καλτσάς 2001, 127, no. 243.

99. See Inv. of Stones of the Archaeological Society, no. 4771.

Σπουδαία ήταν η συμβολή του Γερμανού αρχιτέκτονα Ερνέστου Τσίλλερ στην αποκάλυψη του Παναθηναϊκού Σταδίου. Ο Τσίλλερ διεξήγαγε ανασκαφικές έρευνες στον χώρο του Σταδίου, τον οποίο αγόρασε για τον σκοπό αυτό το 1868. Οι εργασίες της ανασκαφής κατά τα επόμενα έτη αποκάλυψαν, εκτός από την αρχιτεκτονική δομή του Σταδίου, διάφορα μαρμάρινα γλυπτά, όπως το άνω δεξιό τμήμα γυναικείας κεφαλής, πιθανόν θεάς, αρ. ευρ. 3739 (εικ. 106)⁹⁴, καθώς και άλλα έργα, όπως ερμαϊκές στήλες, που φυλάσσονται σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (εικ. 116)⁹⁵. Μετά τις πρώτες επιτυχίες της ανασκαφής, ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ ανέθεσε στον Τσίλλερ, με τον οποίο τον συνέδεε ήδη στενή φιλία⁹⁶, να αγοράσει για λογαριασμό του ολόκληρη την περιοχή του Σταδίου και ανέλαβε όλα τα έξοδα της ανασκαφής⁹⁷.

Από τη δυτική κλιτύ του λόφου του Αρδηττού προέρχεται επίσης κορμός γυναικείου αγάλματος των αρχών του 4ου αι. π.Χ., αρ. ευρ. 228 (εικ. 107), ο οποίος παριστάνει μάλλον Αύρα και αποτελούσε ακρωτήριο κάποιου ναού⁹⁸. Το γλυπτό περιήλθε στην κατοχή της Αρχαιολογικής Εταιρείας με αγορά από ιδιώτη το 1890⁹⁹. Στην Αδριάνεια επέκταση της πόλης, στα βόρεια του Ολυμπίου, μπορούσε να δει κανείς και να θαυμάσει κήτους με γυμνάσια, κρήνες και βαλανεία, καθώς και μεγαλοπρεπείς επαύλεις με μωσαϊκά. Πολλά από τα μνημεία αυτά έχουν εντοπιστεί στον χώρο του Ζαππείου και του Εθνικού Κήπου¹⁰⁰. Οι Αθηναίοι, σε ένδειξη ευγνωμοσύνης προς τον Αδριανό για τα σπουδαία έργα που θεμελίωσε στην Αθήνα, ύψωσαν προς τιμήν του το 135 μ.Χ. θριαμβικό τόξο, τη γνωστή Πύλη του Αδριανού, στη βορειοδυτική γωνία του περιβόλου του Ολυμπίου¹⁰¹. Η πύλη οριοθετεί την Αθήνα του Θησέα στα δυτικά και τη νέα πόλη του Αδριανού στα ανατολικά με δύο αντίστοιχες επιγραφές: ΑΙΑ΄ ΕΙΣ΄ ΑΘΗΝΑΙ ΘΗΣΕΩΣ Η ΠΡΙΝ ΠΟΛΙΣ, ΑΙΑ΄ ΕΙΣ΄ ΑΔΡΙΑΝΟΥ ΚΑΙ ΟΥΧΙ ΘΗΣΕΩΣ ΠΟΛΙΣ.

94. Ziller 1878, 4, πίν. IV, εικ. 3. Langlotz 1954, 122-123, αρ. 228. Καλτσάς 2001, 122-123, αρ. 228.

95. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 2003, 61, εικ. 39. Για τα ευρήματα των ανασκαφών του, βλ. ό.π., 58-71.

96. Δ. Φιλίππιδης, Ο Τσίλλερ ως αρχαιογνώστης, στο Μ. Κασιμάτη (επιμ.), *Ziller. Ερνέστος Τσίλλερ, Αρχιτέκτων*. Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, Αθήνα 2010, 23-32.

97. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 2003, 62.

98. Καββαδίας 1890-1892, 184-185, αρ. 228. Καλτσάς 2001, 127, αρ. 243.

99. Βλ. Ευρ. Λιθ. Αρχ. Εταιρ., αρ. 4771.

100. Θ. Κυριακού, Συνολική Ανάδειξη Αρχαιολογικού Χώρου Ολυμπίου, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Χρονικά, Β΄ 1, 278-282. Ο. Ζαχαριάδου, Φρέαρ Ηρώδου Αττικού, στο Παρλαμά, Σταμπολίδης 2000, 190-195. Ο. Ζαχαριάδου, Η ανατολική περιοχή της Αθήνας κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, στο Βλίζος 2008, 153-166. Κατάκης 2007, 389-408, ιδ. 402-404.

101. Τανούλας 1985. Γενικά για τα έργα του Αδριανού στην Αθήνα, βλ. Kahrstedt 1950, 51-67· Α. Κόκκου, Αδριάνεια έργα εις τας Αθήνας, *ΑΔ* 25 (1970), Μελέται 150-173, πίν. 47-56· Willers 1988, 222-226· Willers 1990· Tölle-Kastenbein 1994· Spawforth 1999, 339-352· Μπούρας κ.ά. 2000, 181-193 (Α. Σπετσιέρη-Χωρέμη).

monuments have been found in the area of Zappeion and the National Garden¹⁰⁰. As a gesture of gratitude to Hadrian for the important works he founded in Athens, the Athenians in AD 135 erected a triumphal arch in his honor known as the “Gate of Hadrian” in the northwest corner of the Olympieion precinct¹⁰¹. The gate demarcates the old Athens of Theseus to the west and the new city of Hadrian to the east with two corresponding inscriptions: *ΑΙΔ’ ΕΙΣ’ ΑΘΗΝΑΙ ΘΗΣΕΩΣ Η ΠΡΙΝ ΠΟΛΙΣ*, *ΑΙΔ’ ΕΙΣ’ ΑΔΡΙΑΝΟΥ ΚΑΙ ΟΥΧΙ ΘΗΣΕΩΣ ΠΟΛΙΣ*, “This is the Athens of Theseus, the prior city”, and “This is [the Athens] of Hadrian, and not the city of Theseus”.

100. Θ. Κυριακού, Συνολική Ανάδειξη Αρχαιολογικού Χώρου Ολυμπίου, *ADelt* 56-59 (2001-2004), *Chronika*, B’1, 278-282. Ο. Ζαχαριάδου, Φρέαρ Ηρώδου Αττικού, in Παρλαμά, Σταμπολίδης 2000, 190-195. Ο. Ζαχαριάδου, Η ανατολική περιοχή της Αθήνας κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, in Βλίζος 2008, 153-166. Κατάκης 2007, 389-408, esp. 402-404.

101. Τανούλας 1985. Generally on Hadrian’s projects in Athens, see Kahrstedt 1950, 51-67; Α. Κόκκου, Αδριάνεια έργα εις τας Αθήνας, *ADelt* 25 (1970), *Meletai* 150-173, pls. 47-56; Willers 1988, 222-226; Willers 1994; Tölle-Kastenbein 1994; Spawforth, 1999, 339-352; Μπούρας κ.ά. 2000, 181-193 (Α. Σπετσιέρη-Χωρέμη).

*Vue Générale de la Ville d'Athènes
L'on voit le Mont, Mycette la Mer*

*Prise du chemin de Marathon
Egée et une partie des côtes du Péloponèse*

Η αύξηση του ενδιαφέροντος των ευρωπαίων περιηγητών για την Ελλάδα και τις αρχαιότητές της από τον 17ο αιώνα, ιδιαίτερα δε τον 18ο, όταν έγινε αμεσότερη η γνωριμία με τον ελλαδικό χώρο και περισσότερο συστηματικός ο εντοπισμός και η μελέτη των αρχαίων μνημείων, οδήγησε στη συλλογή και διαρπαγή αρχαιοτήτων, φαινόμενο που γενικεύτηκε στις αρχές του 19ου αιώνα με τη διενέργεια επίσημων ή ανεπίσημων ανασκαφών. Η αρχαιολατρία και η αρχαιοδιφία ήταν συχνά συνυφασμένες με την αρχαιοθηρία. Ο Γεννάδιος αναφέρει χαρακτηριστικά «Εκτοτε δε (ενν. από την δήωση της Αθήνας από τους Βενετούς) περιηγητής Φράγκος, διπλωματικός απεσταλμένος, στρατιώτης μισθωτός ή εξ επαγγέλματος τυχοδιώκτης δεν διήλθε της Ελλάδος χωρίς να καταστρέψη, αρπάξη ή αποκομίση τι των αρχαίων»¹. Το κυνήγι αρχαιολογικών θησαυρών² έγινε από μεμονωμένους ταξιδιώτες, διπλωματικές ή επιστημονικές αποστολές και εντάθηκε εξαιτίας των αναγκών των δημόσιων μουσείων των μεγάλων δυτικοευρωπαϊκών κρατών, που πολλαπλασιάζονται στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, και του μεταξύ τους ανταγωνισμού. Οι φιλότεχνοι που θέλησαν να συγκροτήσουν συλλογές ήταν αρχικά μορφωμένοι αριστοκράτες, Άγγλοι και Γάλλοι κυρίως, που έστελναν εκπροσώπους στην Ελλάδα για την περισυλλογή αρχαιοτήτων, όπως ο Th. Howard, δεύτερος κόμης Arundel στις αρχές του 17ου αιώνα και ο κόμης του Aberdeen το 18ο αιώνα³. Ενεργό ρόλο στον εντοπισμό, στη συλλογή και στην εξαγωγή αρχαιοτήτων κατά τον 18ο και 19ο αιώνα διαδραματίζουν οι διπλωματικοί εκπρόσωποι στην Υψηλή Πύλη, οι οποίοι εκμεταλλεύονται τις γνωριμίες και τα προνόμια που τους είχαν παραχωρηθεί για να εκπληρώσουν τα φιλόδοξα σχέδιά τους: ο Γάλλος πρέσβης μαρκήσιος Olier de Nointel, που επισκέφθηκε την Αθήνα το 1674 συνοδεία του J. Carrey και του C. Magni, ο Γάλλος πρόξενος στην Αθήνα Jean Giraud, την ίδια περίοδο, ο Γάλλος πρέσβης, κόμης Choiseul-

1. Γεννάδιος 1997, 159-160.

2. Για το θέμα των κυνηγών αρχαιοτήτων, βλ. ενδεικτικά Σιμόπουλος 1997, 271 κ.ε· Bracken 1975· Τόλιας 1996· Κόκκου 2009, 5-26· Μάντης 2012. Για τη δήωση της Ακρόπολης από τον Μοροζίνη, που είχε προηγηθεί, βλ. παραπάνω X.

Τσούλη, Περιήγηση στην Ακρόπολη της Αθήνας: η «Ελλάδος παιδείσεις» του Περικλή μέσα από τα μάτια των περιηγητών, 208-210 με παλαιότερη βιβλιογραφία. Επίσης, Μάντης 2012, 174-177.

3. Βλ. αναλυτικά Γεννάδιος 1997, 170 κ.ε. και 38 αντίστοιχα.

European travelers' increased interest in Greece and its antiquities, which began in the 17th century and became more pronounced in the 18th when acquaintance with the Greek area became more direct and the identification and study of ancient monuments more systematic, led to antiquities being collected and looted, a phenomenon which became generalized in the early 19th century with formal or informal excavations. Love of antiquity and antiquarianism were frequently entwined with the plundering of antiquities. Gennadius characteristically noted: "Since that time (sc. from the sack of Athens by the Venetians), no French traveler, no diplomatic emissary, no salaried military man, no professional adventurer has passed through Greece without destroying, seizing, or earning something from its antiquities"¹.

The hunt for archaeological treasures² was conducted by both individual travelers as well as by diplomatic and scientific missions. It grew more intense as a result of the needs of public museums in large Western European states, whose numbers multiplied in the late 18th-early 19th century, and the ensuing competition among them. Art lovers wishing to form collections were originally educated aristocrats, primarily from England and France, who sent representatives to Greece to collect antiquities, e.g. Th. Howard, second Count of Arundel in the early 17th and the Count of Aberdeen in the 18th century³. Diplomatic representatives to the Sublime Porte played an active role in identifying, collecting, and exporting antiquities during the 18th and 19th centuries, exploiting their contacts and the privileges they were granted to realize their ambitious plans: the French Ambassador Marquis Olier de Nointel, who visited Athens in 1674 accompanied by J. Carrey and C. Magni; the French consul in Athens Jean Giraud in the same period; the French Ambassador Count Choiseul-Gouffier⁴, who visited Greece in 1776 and 1784 with his staff (fig. 108) accompanied by the painters L. Cassas, J. Hilaire and L.-Fr. Fauvel, and finally, the British

1. Γεννάδιος 1997, 159-160.

2. On the subject of antiquities-hunters, see indicatively Σιμόπουλος 1997, 271 ff.; Bracken 1975; Τόλιας 1996; Κόκκου 2009, 5-26; Μάντης 2012. For Morosini's earlier sacking of the Acropolis, see below Ch. Tsouli, *Touring the Athenian Acropolis*:

Pericles' "School of Hellas" through the gaze of travelers, 209-211 with earlier bibliography. Also, Μάντης 2012, 174-177.

3. For details, see Γεννάδιος 1997, 170 ff. and 38, respectively.

4. Γεννάδιος 1997, 204-208. Τόλιας 2012, 84 and 88, with note 33 (containing detailed bibliography on Choiseul-Gouffier).

Gouffier⁴, ο οποίος επισκέφθηκε την Ελλάδα το 1776 και το 1784 με το επιτελείο του (εικ. 108), συνοδεία των ζωγράφων L. Cassas, J. Hilaire και L.-Fr. Fauvel και, τέλος, ο Βρετανός πρέσβης λόρδος Έλγιν από το 1799. Με τη συλλογή αρχαιοτήτων ασχολήθηκαν και ιερείς, όπως οι Καπουτσίνοι στην Αθήνα και ο αββάς M. Fourmont, απεσταλμένος του Λουδοβίκου ΙΕ' στην Ελλάδα το 1729⁵. Την ίδια προσφιλή τακτική, κυρίως ως προς τη συλλογή επιγραφών, ακολούθησαν και οι ίδιοι οι περιηγητές, όπως ο G. Wheeler τον 17ο αιώνα, ο R. Chandler, απεσταλμένος της Εταιρείας των Dilettanti τον 18ο αιώνα (1764-1766) και οι Clarke και Dodwell στις αρχές του 19ου αιώνα⁶, καθώς και ορισμένοι διανοούμενοι, αρχιτέκτονες και καλλιτέχνες, όπως ο Ch. Cockerell και ο O. M. von Stackelberg, που ανέσκαψαν το θαμμένο γλυπτό διάκοσμο των ναών της Αφαιάς στην Αίγινα (1811) και του Επικουρείου Απόλλωνα στις Βάσσεις Φιγαλείας (1812) και τα φυγάδευσαν στο εξωτερικό, όπου και δημοπρατήθηκαν⁷.

Το δυτικό ενδιαφέρον για τις αρχαιότητες ενέπλεξε εκούσια ή ακούσια και τους Οθωμανούς ιθύνοντες στην Ελλάδα, ιδιαίτερα στις περιοχές όπου σημειώθηκε έντονη αρχαιολογική δραστηριότητα. Ιδιαίτερα αναμείχθηκαν στην αρχαιολογική φρενίτιδα των αρχών του 19ου αιώνα ο Αλή πασάς και ο γιος του, Βελής, συμμετείχαν μάλιστα σε ανασκαφές και εμπόριο αρχαιοτήτων⁸. Δεν θα πρέπει βέβαια να ξεχνάμε ότι και αρκετοί εγγράμματοι και εύποροι Έλληνες, όπως ο Γ. Σακελλάριος και οι Νοταράδες στην Κορινθία, συνέλεξαν αρχαιότητες⁹, ακόμα και μέλη της Αρχαιολογικής Εταιρείας που συστάθηκε το 1837, όπως ο Κ. Πιττάκης, ο Κ. Μπέλλιος και ο Στ. Κουμανούδης¹⁰, ενώ δεν έλειπαν και Έλληνες που έκαναν ανασκαφές για λογαριασμό ξένων συλλεκτών¹¹. Μια ιδιαίτερη περίπτωση καλλιτέχνη και διπλωματικού απεσταλμένου, που διαδραμάτισε κεντρικό ρόλο στην παροικία των ξένων στην Αθήνα την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα και μέχρι την Επανάσταση, αποτελεί ο L.-Fr. Fauvel¹², ζωγράφος και πράκτορας στην Αθήνα του κόμη Choiseul-Gouffier, Γάλλου πρέσβη στην Υψηλή Πύλη από το 1784, τον οποίο και ακολούθησε στην περιοδεία του στην Ελλάδα. Για λογαριασμό του Choiseul-Gouffier¹³ ο Fauvel συνέλεξε και απέσπασε αρχαιότητες από πολλά μνημεία, όπως πλάκα της ζωφόρου και μετόπη του Παρθενώνα¹⁴, έκανε ανασκαφές στον Μαραθώνα και τις Κυκλάδες και εκπόνησε εκ-

4. Γεννάδιος 1997, 204-208. Τόλιας 2012, 84 και 88, με σημ. 33 (όπου και αναλυτική βιβλιογραφία για τον Choiseul-Gouffier) αντίστοιχα. Για τις αρχαιότητες της συλλογής του τελευταίου, βλ. Dubois 1818. Για τον Nointel και τον Giraud, βλ. ενδεικτικά και Spon 1679, 263 και 130 αντίστοιχα. Για τις γαλλικές επιστημονικές και διπλωματικές αποστολές στην Ελλάδα, βλ. Omont 1902.

5. Γεννάδιος 1997, 196-204. Σιμόπουλος 1973, 130-133.

6. Γεννάδιος 1997, 172, 180, και 84, σημ. 73 αντίστοιχα.

7. Τόλιας 1996.

8. Τόλιας 2012, 99-100.

9. Τόλιας 2012, 101.

10. Πετράκος 2009, 30, 262. Πετράκος 2013, 125, 126.

11. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου 1984, 209 κ.ε.

12. Για τη ζωή του και το έργο του, βλ. Legrand 1897· Beschi 2001, με αναλυτική βιβλιογραφία στη σ. 73 σημ. 1· Clairmont 2007.

13. Ο Choiseul-Gouffier έγραφε στον Fauvel «... χρησιμοποιείτε κάθε μέσο, αγαπητέ μου Fauvel, προκειμένου να λεηλατήσετε στην Αθήνα και την περιοχή της ό,τι λεηλατείται. Μην λυπηθείτε ούτε τους ζωντανούς, ούτε τους νεκρούς ...», βλ. Legrand 1897, 57.

14. Μάντης 2012, 178. Για τα έργα που περιήλθαν στη συλλογή του Choiseul-Gouffier και κατόπιν στην πλειονότητά τους στο Μουσείο του Λούβρου, αλλά και σε άλλα μουσεία, βλ. Dubois 1818· Beschi 2001, 85-86.

Ambassador Lord Elgin beginning in 1799. Members of the clergy were also involved in collecting antiquities, like the Capuchin monks in Athens and the abbot M. Fourmont, Louis XV's envoy to Greece in 1729⁵. The same popular tactics — chiefly for collecting inscriptions — were also employed by the travelers themselves, like G. Wheler in the 17th century, emissary of the Society of Dilettanti R. Chandler in the 18th century (1764-1766), Clarke and Dodwell in the early 19th century⁶, as well as some intellectuals, architects, and artists like Ch. Cockerell and O. M. von Stackelberg, who excavated the buried sculptural decorations from the temples of Aphaia in Aigina (1811) and Apollo Epicurius in Bassae, Phigaleia (1812) and secreted them out of the country, where they were sold at auction⁷.

The West's interest in antiquities also involved Ottoman leaders in Greece, whether intentionally or unintentionally, especially in regions where pronounced archaeological activity was noted. Ali Pasha and his son Velis in particular were involved in the early 19th century's archaeological "mania", and even took part in excavations and antiquities dealing⁸. And of course, we should not forget that a good number of literate and well-off Greeks — for example, G. Sakellarios and the Notaras family in Corinthia — collected antiquities⁹, as did even some members of the Archaeological Society (founded in 1837) such as K. Pittakis, K. Bellios, and St. Koumanoudis¹⁰. And there were also Greeks who excavated on behalf of foreign collectors¹¹.

One special case of an artist and diplomatic envoy who played a central role in the foreign enclave in Athens from the last fifteen years of the 18th century until the Greek Revolution was L.-Fr. Fauvel¹², a painter and agent in Athens of Count Choiseul-Gouffier, the French Ambassador to the Sublime Porte from 1784, whom he followed on the latter's tour of Greece. On behalf of Choiseul-Gouffier¹³, Fauvel collected and removed antiquities from many monuments, including a slab from the frieze and a metope from the Parthenon¹⁴. He excavated at Marathon and in the Cyclades, and produced casts, drawings, and paintings. In 1803, Fauvel was appointed vice consul in Athens, where he reestablished himself and conducted archaeological research and excavations, created maps and plan-reliefs, and served as a guide and teacher concerning the city's antiquities for many foreigners as well as educated Greeks like K. Pittakis. Fauvel himself

fier), respectively. For the antiquities in the collection of the latter, see Dubois 1818. For Nointel and Giraud, see indicatively also Spon 1679, 263 and 130, respectively. For French scientific and diplomatic missions in Greece, see Omont 1902.

5. Γεννάδιος 1997, 196-204. Σιμόπουλος 1973, 130-133.

6. Γεννάδιος 1997, 172, 180, and 84, note 73, respectively.

7. Τόλιας 1996.

8. Τόλιας 2012, 99-100.

9. Τόλιας 2012, 101.

10. Πετράκος 2009, 30, 262. Πετράκος 2013, 125, 126.

11. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου 1984, 209 ff.

12. For his life and work, see Legrand 1897; Beschi 2001, with detailed bibliography on p. 73 note 1; Clairmont 2007.

13. Choiseul-Gouffier wrote to Fauvel "... employ every means, my dear Fauvel, to plunder whatever can be plundered in Athens and the Athens area. Spare neither the living nor the dead ...", see Legrand 1897, 57.

14. Μάντης 2012, 178. For the works that came into Choiseul-Gouffier's collection and subsequently went to the Louvre (primarily) and other museums, see Dubois 1818; Beschi 2001, 85-86.

μαγεία, σχέδια και πίνακες. Το 1803 διορίστηκε ο ίδιος υποπρόξενος στην Αθήνα, όπου εγκαταστάθηκε εκ νέου και διεξήγαγε αρχαιολογικές έρευνες και ανασκαφές, φιλοτέχνησε χάρτες και plan-reliefs και υπήρξε ξεναγός και δάσκαλος για τις αρχαιότητες της πόλης σε πολλούς ξένους, αλλά και σε μορφωμένους Έλληνες, όπως ο Κ. Πιπτάκης. Ο ίδιος φιλοξένησε πολλούς αρχαιοφίλους περιηγητές και καλλιτέχνες, αρκετούς από τους οποίους προμήθευσε με αρχαιότητες, όπως τον κόμη Forbin, Γενικό Διευθυντή των Παρισινών Μουσείων¹⁵, το 1817. Τις αρχαιότητες είχε συγκεντρώσει αρχικά ο Fauvel στο γαλλικό προξενείο στη Ρωμαϊκή Αγορά όπου διέμενε και, μετά το 1810 που αυτονομήθηκε, στο νέο σπίτι του στη συνοικία της Βλασαρούς στην Αρχαία Αγορά, μεταξύ του Ωδείου του Αγρίππα και της Οδού των Παναθηναίων¹⁶. Το μικρό αυτό «Μουσείο» με τον Fauvel σε πρώτο πλάνο καθισμένο στον εξώστη του σπιτιού του και την εκκλησία των Αγίων Αποστόλων με την Ακρόπολη στο βάθος απεικονίσε σε λιθογραφία του ο L. Dupré το 1819 (εικ. 10). Στο δεξιό άκρο του έργου αυτού απεικονίζεται στην αυλή του σπιτιού, μεταξύ άλλων αρχαιοτήτων¹⁷, ο κορμός θωρακοφόρου, ο οποίος φυλάσσεται σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 1676¹⁸ (εικ. 11). Το 1821, μετά την έναρξη της Επανάστασης, ο Fauvel αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το σπίτι του και να καταφύγει αρχικά στη Σύρο και κατόπιν στη Σμύρνη, όπου δημιούργησε ένα ακόμα μικρό σπίτι-μουσείο. Τα σχέδια και τις αρχαιότητες της οικίας του στην Αρχαία Αγορά της Αθήνας, πλην των ιδιαίτερα ογκωδών γλυπτών και αρχιτεκτονικών μελών, συσκέυασε το 1823 σε 54 κιβώτια ο Γάλλος φίλος του Dejean με σκοπό να τα αποστείλει στη Σμύρνη, αλλά εμπόδισαν την εξαγωγή τους ο Γκούρας και οι Έλληνες Έφοροι¹⁹. Η οικία με τα εγκιβωτισμένα αρχαία βομβαρδίστηκε κατά τη διάρκεια της δεύτερης πολιορκίας της Ακρόπολης το 1825 και καταστράφηκε²⁰. Ελάχιστα κομμάτια κατάφερε να ανασύρει από τα ερείπια ο Αυστριακός πρόξενος Gropius και να τα στείλει στη Σμύρνη το 1831²¹. Αρκετά γλυπτά και επιγραφές της αθηναϊκής συλλογής αποκαλύφθηκαν κατά χώραν εκατό περίπου χρόνια αργότερα στις ανασκαφές της Αρχαίας Αγοράς²². Η λεηλασία των ελληνικών μνημείων, ιδιαίτερα αυτή του Έλγιν που έγινε με βάνανυσο τρόπο και πάνω σε μνημεία που είχαν σεβαστεί οι κατακτητές ανά τους αιώνες, καθώς και η δημόσια κατακραυγή Ελλήνων και ξένων, όπως του λόρδου Βύρωνα²³ (εικ. 109) και άλλων αυτοπτών μαρτύρων της λεηλασίας, εγείρουν εντονότερα το ενδι-

15. Beschi 2001, 96-97. Οι αρχαιότητες αυτές περιήλθαν στην κατοχή του Μουσείου του Λούβρου. Για άλλους συλλέκτες στους οποίους προμήθευσε αρχαιότητες, βλ. στο ίδιο, 87.

16. Το πρώτο σπίτι του Fauvel, στο προξενείο, ήταν κοντά στην Πύλη της Αθηνάς Αρχηγέτιδος στη Ρωμαϊκή Αγορά. Αυτό το σπίτι με τις συγκεντρωμένες αρχαιότητες περιγράφει ο F. Chateaubriand, που φιλοξενήθηκε εκεί το 1806, βλ. Chateaubriand 1852, 209-250. Για το δεύτερο σπίτι στην Αρχαία Αγορά, από το 1810, το οποίο περιγράφει με τις αρχαιότητές του ο Pouqueville το 1815 (Pouqueville 1835, IV, 75-76), βλ. Beschi 2001, 75-79, όπου και αναφορά στους διάσημους επισκέπτες του. Επίσης, Τραυλός 2001.

17. Για τις απεικονιζόμενες στη λιθογραφία του Dupré αρχαιότητες, βλ. Κατάλογος Πιπτάκη, αριθ. 573· Beschi 2001, 93-95.

18. Κατάλογος Πιπτάκη αρ. 573. Beschi 2001, 94-95, αρ. 3, εικ. 14.

19. Beschi 2001, 81, 102-108, με κατάλογο των εγκιβωτισμένων έργων.

20. Beschi 2001, 81-82.

21. Beschi 2001, 82-3.

22. Για τις αρχαιότητες που βρέθηκαν στον χώρο της οικίας Fauvel στις ανασκαφές της Αμερικάνικης Σχολής Κλασικών Σπουδών τον 1934 και 1935, βλ. Beschi 2001, 113-120.

23. Γεννάδιος 1997, 60 κ.ε., ιδ. 63-70, με αναφορά στο άσμα

hosted many antiquities-loving travelers and artists, several of whom he supplied with antiquities, such as Count Forbin, the General Director of Parisian Museums¹⁵, in 1817.

Fauvel had originally collected the antiquities in the French Consulate in the Roman Agora, where he lived, and after 1810, when he became autonomous, in his new home in the Vlassarou neighborhood in the Ancient Agora between the Odeion of Agrippa and the Panathenaic Way¹⁶. This small “Museum”, with Fauvel in the foreground seated on the balcony of his home with the church of the Twelve Apostles and the Acropolis in the background was depicted in a lithograph by L. Dupré in 1819 (fig. 10). At the right edge of the work, the torso of a cuirassed statue today in the National Archaeological Museum inv. no. 1676¹⁷ (fig. 11) is shown among other antiquities¹⁸, in the yard of the house. In 1821, after the outbreak of the Greek Revolution, Fauvel was obliged to abandon his home and seek refuge, initially on Syros and then in Smyrna, where he created another small home-museum. In 1823, Fauvel’s French friend Dejean packed 54 boxes of drawings and antiquities (except for the very bulky sculptures and architectural members) from his residence in the Ancient Agora in Athens to dispatch them to Smyrna, but Gouras and the Greek Ephors prevented their export¹⁹. His residence and its boxed antiquities were shelled during the second siege of the Acropolis in 1825 and destroyed²⁰. The Austrian Consul, Gropius, managed to pull only a few pieces from the ruins and send them to Smyrna in 1831²¹. A number of sculptures and inscriptions from Fauvel’s Athenian collection were uncovered *in situ* about a century later during the excavations of the Ancient Agora²².

The pillaging of Greek monuments, particularly by Elgin, which was done in a brutal fashion and on monuments which had been respected by the conquerors of Athens over the course of centuries, in addition to a public outcry by Greeks and foreigners like Lord Byron²³ (fig. 109) and other eyewitnesses to the plundering, aroused in Greece a more noticeable interest in antiquities. The first coherent response on the part of the Greek intelligentsia came in 1807 with Adamantios Korais, who proposed the founding

15. Beschi 2001, 96-97. These antiquities came into the possession of the Louvre. For other collectors whom he supplied with antiquities, see *ib.*, 87.

16. Fauvel’s first home in the Consulate was near the Gate of Athena Archegetis in the Roman Agora. This home and the antiquities gathered there were described by F. Chateaubriand, who stayed there in 1806, see Chateaubriand 1852, 209-250. For his second home in the Ancient Agora (from 1810), which was described together with its antiquities by Pouqueville in 1815 (Pouqueville 1835, IV, 75-76), see Beschi 2001, 75-79, where there is also reference to its famous visitors. Also, Τραυλός 2001.

17. Pittakis Catalogue no. 573. Beschi 2001, 94-95, no. 3, fig. 14.

18. For the antiquities depicted in Dupré’s lithograph, see Beschi 2011, 93-95.

19. Beschi 2001, 81, 102-108, with a catalogue of the works that had been packed in boxes.

20. Beschi 2001, 81-82.

21. Beschi 2001, 82-83.

22. For the antiquities found in Fauvel’s home during the 1934 and 1935 excavations by the American School of Classical Studies, see Beschi 2001, 113-120.

23. Γεννάδιος 1997, 60 ff., esp. 63-70, with a reference to Childe Harold’s pilgrimage published by Lord Byron in 1812,

109. Sir Charles Lock Eastlake (1793-1865) [αποδιδόμενο], *Ο λόρδος Βύρωνας* (?), α' μισό 19ου αιώνα, λάδι σε μουσαμά, Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών – Ίδρυμα Βούρου-Ευταξία (αρ. κατ. 68)

109. Sir Charles Lock Eastlake (1793-1865) [attributed to], *Lord Byron* (?), first half of 19th century, oil on canvas, Museum of the City of Athens – Vouros-Eutaxias Foundation (cat. no. 68)

αφέρον των Ελλήνων για τις αρχαιότητες. Η πρώτη συγκροτημένη αντίδραση από την πλευρά της ελληνικής διανόησης θα έρθει στα 1807 με τον Αδαμάντιο Κοραή, που πρότεινε την ίδρυση ενός «Ελληνικού Μουσείου» στην Κωνσταντινούπολη ή στη Χίο²⁴. Το 1813 ιδρύεται στην Αθήνα η Φιλόμουσος Εταιρεία από Έλληνες λόγιους αλλά και πολλούς Άγγλους αρχαιόφιλους με σκοπούς, σύμφωνα με το καταστατικό της, εκπαιδευτικούς και αρχαιολογικούς, ήτοι την προστασία και μελέτη των αρχαίων στο φυσικό τους περιβάλλον, αλλά και την παροχή διευκολύνσεων προς τους ξένους περιηγητές²⁵. Η νοοτροπία των κατοίκων της Ελλάδας για τις αρχαιότητες και τη σημασία τους διέφερε πολύ από τη σημερινή. Τα χρόνια εκείνα, ακόμα και αν αντιμετώπιζαν τα μνημεία ως έργα τέχνης, τα έβλεπαν περισσότερο ως αντικείμενα εμπορίου και όχι ως αναπαλλοτρίωτα εθνικά κειμήλια. Η τυμβωρυχία και οι ανεξέλεγκτες ανασκαφές από Έλληνες και ξένους συνεχίζονταν, καθώς δεν υπήρχε ακόμα νόμος που να απαγορεύει τις ανασκαφές ή το εμπόριο των αρχαίων.

Η ανάμειξη στα πράγματα του Αγώνα περισσότερων λογίων οδήγησε στο να αποκτήσουν οι αρχαιότητες θέση στα συνταγματικά κείμενα της Επανάστασης. Τα πρώτα νομικά κείμενα για τη διαφύλαξη των αρχαιοτήτων ανάγονται στο 1822, γίνεται προσπάθεια για τη δημιουργία του πρώτου μουσείου στο Ερέχθειο το 1825, ενώ καθολικής σημασίας για την προστασία των αρχαιοτήτων είναι το σύνταγμα της Γ' Εθνοσυνέλευσης της Τροιζήνας της 1ης Μαΐου 1827, που απαγόρευσε την πώληση και εξαγωγή αρχαίων²⁶. Τα μέτρα αυτά δεν τελεσφόρησαν, διότι δεν υπήρχε ακόμα κράτος και διοικητική οργάνωση. Σιγά-σιγά όμως, η αναγνώριση της συμβολικής αξίας των αρχαίων ως εθνικής παρακαταθήκης ριζώνει στη συνείδηση πολλών Αγωνιστών, όπως αποτυπώνεται στην περίφημη ρήση του Μακρυγιάννη²⁷, και κατόπιν και του απλού λαού. Με εγκυκλίους του Καποδίστρια, ο οποίος δημιούργησε και το πρώτο μουσείο στην Αίγινα²⁸, και του Έκτατου Επιτρόπου Ήλιδος Π. Αναγνωστόπουλου²⁹ εντατικοποιείται η κρατική μέριμνα για τις αρχαιότητες, ρυθμίζεται δε συστηματικά με την ψήφιση αρχαιολογικού νόμου από την Αντιβασιλεία το 1834, ο οποίος προέβλεπε και τη δημιουργία «Κεντρικού Δημόσιου Μουσείου διά τας αρχαιότητας» στην Αθήνα³⁰, που είχε επιλεγεί ως πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου. Η εφαρμογή των διατάξεων του νόμου αυτού έθεσε σε βάσεις την αρχαιολογική νομοθεσία

του Childe Harold, που δημοσίευσε ο λόρδος Βύρωνας το 1812, ασκώντας βαθύτατη επιρροή στη βρετανική και ευρωπαϊκή κοινή γνώμη.

24. Τόλιας 2012, 102.

25. Γεννάδιος 1997, 139-140. Κόκκου 2009, 32 κ.ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου 1984, 194 κ.ε. Τόλιας 1996, 35. Βουδούρη 2003, 10-11. Τόλιας 2012, 96. Πετράκος 2013, I, 15-16, με αναφορά στο έργο της Εταιρείας, το οποίο ήταν ενίοτε προς όφελος των περιηγητών και ξένων συλλεκτών και όχι μόνο των αρχαιοτήτων.

26. Πετράκος 2013, I, 15-19, II, 215-216.

27. Απευθυνόμενος σε Αγωνιστές που ετοιμάζονταν να που-

λήσουν αρχαία αγάλματα σε Ευρωπαίους λέει «Αυτά, και δέκα χιλιάδες τάλαρα να σας δώσουνε, μη το καταδεχτείτε να βγουν από την πατρίδα μας. Γι' αυτά πολεμήσαμεν», *Στρατηγού Μακρυγιάννη, Απομνημονεύματα*, Βλαχογιάννης 1947, Β', 63.

28. Η σύσταση του πρώτου μουσείου, που φέρει τον τίτλο «Εθνικόν Μουσείον», γίνεται με το υπ' αριθ. 49 Ψήφισμα του Καποδίστρια της 21ης Οκτωβρίου 1829 και στεγάζεται στο κτήριο του Ορφανοτροφείου της Αίγινας, βλ. Πετράκος 2004, 6-13· Βουδούρη 2003, 15-7· Πετράκος 2013, I, 40-48.

29. Βουδούρη 2003, 13-15. Πετράκος 2013, I, 22-23, 26-27.

30. Ν. της 10/22 Μαΐου 1834, άρθρο 1. Πετράκος 1982, 19-20, 123-124. Βουδούρη 2003, 19-24. Πετράκος 2013, I, 89-

of a “Greek Museum” in Constantinople or on Chios²⁴. In 1813, the Society of the Friends of the Muses (Filomousos Hetaireia) was established in Athens by Greek scholars as well as many English devotees of antiquity. In accordance with its founding charter, the Society’s goals were educational and archaeological, i.e. the protection and study of antiquities in their natural environment, as well as the facilitation of foreign travelers²⁵. The mindset of Greece’s inhabitants concerning antiquities and their significance was far different from what it is today. During those years, even if they treated the monuments as works of art, they saw them more as objects to be sold and not as inalienable national heirlooms-artifacts. Grave-robbing and uncontrolled excavations by Greeks and foreigners continued, given that there was as yet no law forbidding excavations or antiquities trafficking.

The involvement in the struggle for independence of more scholars led to antiquities assuming a place in the constitutional texts of the Greek Revolution. The first legal texts on the safeguarding of antiquities date back to 1822; there was an effort to create the first museum in the Erechtheion in 1825, while the Constitution of the Third National Assembly at Troezen on 1 May 1827, which forbade the sale and export of antiquities²⁶, was of universal importance for the protection of antiquities. These measures were unsuccessful, because there was as yet no state or administrative organization. But little by little, the recognition of the symbolic value of antiquities as a national legacy took hold in the consciousness of many Revolutionary fighters, as expressed in the famous saying of Makrygiannis²⁷, and then in that of ordinary people. Through the encyclicals of Kapodistrias (who also created the first Museum on Aigina²⁸) and the Special Commissioner of Elis P. Anagnostopoulos²⁹ state concern for antiquities was intensified, and was systematically regulated with the passage of the archaeological law by the Regency in 1834. The law also provided for the creation of a “Central Public Museum for antiquities” in Athens³⁰, which had been chosen as the capital of the Greek kingdom. The implementation of this law’s provisions laid the basis for the state’s

which profoundly influenced British and European public opinion.

24. Τόλιας 2012, 102.

25. Γεννάδιος 1997, 139-140. Κόκκου 1977, 32ff. Πωτοπούλου-Σισιλιάνου 1984, 194 ff. Τόλιας 1996, 35. Βουδούρη 2003, 10-11. Τόλιας 2012, 96. Πετράκος 2013, 15-16, with a reference to the Society’s work, which was occasionally for the benefit of travelers and foreign collectors and not solely for that of antiquities.

26. Πετράκος 2013, I, 15-19, II, 215-216.

27. Addressing fighters in the Greek War of Independence preparing to sell ancient statues to Europeans, he said “Even if they give you 10,000 talers for these (statues), don’t let them leave our homeland. They’re what we fought for”,

Στρατηγού Μακρυγιάννη, *Απομνημονεύματα*, Βλαχογιάννης 1947, Β’, 63.

28. The first museum, called the “National Museum”, was established by Decree no. 49 by Kapodistrias on 21 October 1829. It was housed in the Orphanage on Aigina, see Πετράκος 2004, 6-13; Βουδούρη 2003, 15-17; Πετράκος 2013, 40-48.

29. Βουδούρη 2003, 13-15. Πετράκος 2013, I, 22-23, 26-27.

30. Law of 10/22 May 1834, article 1. Πετράκος 1982, 19-20, 123-124. Βουδούρη 2003, 19-24. Πετράκος 2013, I, 89-91, II, 120, 215. Subject to terms and conditions, this law recognized the right to private ownership of antiquities and allowed their export subject to certain conditions, while it also contained provisions concerning duplicate and useless antiquities and

110. Χειρόγραφος κατάλογος Κ. Πιττάκη του 1843, με τις φυλασσόμενες στο Θησείο, τα Προπύλαια της Ακρόπολης και τη λεγόμενη «Στοά του Αδριανού» (δυτική πτέρυγα της Βιβλιοθήκης του Αδριανού) αρχαιότητες. Φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αρ. κατ. 75)

110. Handwritten catalogue by K. Pittakis, 1843, with the antiquities in the Theseion, the Propylaea of the Acropolis, and the so-called "Stoa of Hadrian" (west wing of the Library of Hadrian). The catalogue is now in the National Archaeological Museum (cat. no. 75)

του κράτους, χωρίς βέβαια να απαλειφθούν πλήρως περιπτώσεις λαθρανασκαφών και εξαγωγής αρχαιοτήτων στο εξωτερικό, αφού εξακολουθούσαν να υπάρχουν κενά και ασάφειες στο θεσμικό πλαίσιο.

Οι πρώτες δημόσιες αρχαιολογικές συλλογές συγκροτήθηκαν στην Αθήνα αμέσως μετά την απελευθέρωση και στεγάστηκαν, λόγω της οικονομικής δυσπραγίας που δεν επέτρεπε την κατασκευή μουσείων, στα καλύτερα σωζόμενα αρχαία μνημεία και, αργότερα, σε νεόκτιστα πνευματικά ιδρύματα. Αρχαιότητες συγκεντρώθηκαν αρχικά στην εκκλησία της Μεγάλης Παναγιάς³¹, στο μέσον της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, και στην Ακρόπολη³², από το 1835 στο Θησείο, από το 1837 στη σωζόμενη δυτική πτέρυγα της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, που ονομαζόταν «Στοά του Αδριανού», από το 1841 στο Γραφείο της Γενικής Εφορείας και από το 1843 στον Πύργο των Ανέμων³³. Τη δεκαετία του 1860 δημιουργήθηκε η Συλλογή της Αρχαιολογικής Εταιρείας στο Εθνικό Πανεπιστήμιο αρχικά, στο Βαρβάκειο Λύκειο και στο Πολυτεχνείο αργότερα. Τα φυλασσόμενα στο Θησείο, τη Στοά του Αδριανού και τα Προπύλαια της Ακρόπολης αρχαία κατέγραψε το 1843 σε χειρόγραφο κατάλογο³⁴ (εικ. 110) με τίτλο «Μουσείον Αρχαιοτήτων» ο Κυριακός Πιττάκης, επιστάτης των αρχαιοτήτων της Αθήνας από το 1832 και κατόπιν «υποέφορος» Στερεάς Ελλάδας και έφορος του «Κεντρικού Δημόσιου Μουσείου διά τας αρχαιότητας»³⁵. Κατάλογοι των πρώτων συλλογών αρχαιοτήτων δημοσιεύθηκαν και από ξένους μελετητές, ενώ από το 1861 άρχισε να συντάσσεται ο χειρόγραφος κατάλογος της Συλλογής της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Το μεγαλύτερο μέρος των αρχαιοτήτων των περισσότερων από αυτές τις Συλλογές, πλην των ευρημάτων της Συλλογής της Ακρόπολης που προέρχονταν από τον Ιερό Βράχο, περιήλθε μετά το 1874 στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο³⁶ (εικ. 116).

91, II, 120, 215. Ο νόμος αυτός αναγνώριζε, υπό όρους και περιορισμούς, δικαίωμα κυριότητας ιδιωτών σε αρχαιότητες και επέτρεπε την εξαγωγή αρχαιοτήτων υπό προϋποθέσεις, ενώ περιείχε και διατάξεις περί διπλών και αχρήστων αρχαίων και εκποίησής τους. Σχετικά με το νομοθετικό πλαίσιο για τις εξαγωγές αρχαιοτήτων, βλ. Μερκούρη 2012.

31. Αρχαιότητες συγκεντρώνοντο ο Κ. Πιττάκης στο μνημείο ήδη από το 1828, πριν την απελευθέρωση, *Αιών* φ. 591, Τετάρτη 17 Ιανουαρίου 1845, βλ. Πετράκος 2009, 185, 584-586.

32. Αρχαιότητες στην Ακρόπολη φυλάσσονταν από το 1833 στα Προπύλαια, στην Πινακοθήκη, στο τζαμί και στο εσωτερικό του Παρθενώνα, στη δεξαμενή στα δυτικά του Παρθενώνα, στη θολωτή πυριταποθήκη στα ανατολικά του Ερεχθείου, στον τουρκικό οικίσκο μπροστά από το Ερέχθειο και στο φυλάκιο των Απομάχων στην είσοδο του Ιερού Βράχου. Στο τελευταίο συγκεντρώνονταν οι αρχαιότητες από τις ανασκαφές της Νότιας κλιτύος της Ακρόπολης, του Διονυσιακού θεάτρου και του Ασκληπιείου. Αναφορά στις φυλασσό-

μενες στην Ακρόπολη αρχαιότητες δίνεται από τον Πιττάκη, βλ. *Αιών* φ. 575, Τετάρτη 8 Νοεμβ. 1844· *Αιών* φ. 578, Τετάρτη 22 Νοεμβ. 1844· *Αιών* φ. 588, Σάββατο 6 Ιανουαρίου 1845· *Αιών* φ. 591, Τετάρτη 17 Ιανουαρίου 1845, βλ. Πετράκος 2009, 183, 186-187, 573-585, 587-588.

33. Για τις πρώτες αυτές Συλλογές, βλ. επτά άρθρα του Κ. Πιττάκη στον *Αιών*, 8 Οκτωβρίου 1844-17 Ιανουαρίου 1845, Πετράκος 2009, 181-189, κείμενο 280, 567-588. Σύντομη μνεία και στο Καββαδίας 1890-1892, 13-28.

34. Ο κατάλογος φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

35. Πετράκος 2009, 39-40 (επιστάτης), 49, 63, 66 (υποέφορος), 114, 118, 137 (έφορος).

36. Καββαδίας 1890-1892, 35-39, και για τις αρχαιότητες που μεταφέρθηκαν από τον χώρο της Ακρόπολης, στο ίδιο 39, σημ. 1. Το Μουσείο ονομαζόταν τότε Κεντρικόν Μουσείον και με το από 19 Απριλίου 1888 ΒΔ και τον από 28 Απριλίου 1889 ΑΨΟΓ' νόμο «επωνομάσθη Εθνικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον», στο ίδιο, 39 σημ. 4.

archaeological legislation, without of course entirely eliminating cases of illicit excavations and the export of antiquities, since there continued to be gaps and ambiguities in the institutional framework.

The first public archaeological collections were formed in Athens immediately after liberation. Due to economic hardship which did not allow the construction of museums, they were housed in the best-preserved ancient monuments, and later in newly-built cultural foundations. Initially, antiquities were gathered in the church of Megali Panagia³¹ in the center of the Library of Hadrian and on the Acropolis³². From 1835 they were kept in the Theseion, from 1837 in the surviving west wing of the Library of Hadrian (called the “Stoa of Hadrian”), from 1841 in the Office of the General Ephorate, and from 1843 in the Tower of the Winds³³. During the 1860s, the Collection of the Archaeological Society at Athens was created; initially it was kept at the National University, and later at the Varvakeion School (Varvakeion Lykeion) and at the Technical University of Athens (Polytechnio). In 1843, Kyriakos Pittakis (superintendent of antiquities in Athens from 1832, later “sub-ephor” of Mainland Greece and ephor of the “Central Public Museum for antiquities”³⁴) recorded the antiquities kept in the Theseion, the Stoa of Hadrian, and the Propylaea on the Acropolis in a handwritten catalogue³⁵ (fig. 110) entitled “Museum of Antiquities”. Catalogues of the first antiquities collections were also published by foreign scholars, while the compilation of the handwritten catalogue of the Archaeological Society’s Collection began in 1861. The greater part of the antiquities in most of these Collections — apart from the finds in the Acropolis Collection, which came from the Sacred Rock — came under the auspices of the National Archaeological Museum after 1874³⁶ (fig. 116).

In November 1834 the Theseion, the best-preserved ancient temple in Athens, was designated the “Central

their sale. For the legislative framework on exporting antiquities, see Μερκούρη 2012.

31. K. Pittakis had been already gathering antiquities in the monument since 1828, before the liberation of Greece, *Αιών*, f. 591, Τετάρτη 17 Ιανουαρίου 1845, see Πετράκος 2009, 185, 584-586.

32. Antiquities on the Acropolis were stored from 1833 in the Propylaea, the Pinakothek, the mosque and interior of the Parthenon, the reservoir west of the Parthenon, the vaulted powder store east of the Erechtheion, the small Turkish house in front of the Erechtheion, and the guardhouse of the Veterans at the entrance to the Sacred Rock. Antiquities from excavations on the South Slope of the Acropolis, the theater of Dionysus, and the Asclepieion were gathered in the latter. Pittakis mentioned the antiquities stored on the Acropolis in *Αιών* f. 575, Τετάρτη 8 Νοεμβ. 1844; *Αιών* f. 578, Τετάρτη 22 Νοεμβ. 1844; *Αιών* f. 588, Σάββατο 6 Ιανουαρίου 1845;

Αιών f. 591, Τετάρτη 17 Ιανουαρίου 1845, see Πετράκος 2009, 183, 186-187, 573-585, 587-588.

33. For these first collections, see seven articles by K. Pittakis in *Αιών*, 8 Οκτωβρίου 1844 – 17 Ιανουαρίου 1845; Πετράκος 2009, 181-189, text 280, 567-588. There is also a brief mention of them in Καββαδίας 1890-1892, 13-28.

34. Πετράκος 2009, 39-40 (superintendent), 49, 63, 66 (sub-ephor), 114, 118, 137 (ephor).

35. This catalogue is now in the National Archaeological Museum.

36. Καββαδίας 1890-1892, 35-39, and for the antiquities transferred from the site of the Acropolis, *ib.*, 39 note 1. The Museum was then called the “Central Museum”; it was renamed the “National Archaeological Museum” with the Royal Decree of 19 April 1888 and Law ΑΨΟΓ’ of 28 April 1889, *ib.*, 39 note 4.

111. Άγαλμα του Ερμή της Αταλάντης, αρ. ευρ. 240. Βρέθηκε στην Αταλάντη Φθιώτιδος και φυλασσόταν στο Θησείο. Έργο του 2ου αι. μ.Χ. το οποίο επαναλαμβάνει ή αντιγράφει αγαματικό τύπο του 4ου αι. π.Χ. με χαρακτηριστικά του μεγάλου γλύπτη Λυσίππου (αρ. κατ. 71)

111. Statue of Hermes from Atalanta, inv. no. 240. Found in Atalanta, Phthiotis and stored in the Theseion. A 2nd c. AD work repeating or copying a statuary type of the 4th c. BC with the characteristics of the great sculptor Lysippus (cat. no. 71)

Τον Νοέμβριο του 1834 το Θησείο, ο καλύτερα διατηρημένος αρχαίος ναός της Αθήνας, ορίζεται με βασιλικό διάταγμα ως «Κεντρικόν Μουσείον»³⁷. Τα πρώτα αρχαία τοποθετούνται στο εσωτερικό του μνημείου τον Φεβρουάριο του 1835, αρχικά όσα είχαν φυλαχθεί στην εκκλησία της Μεγάλης Παναγιάς, κατόπιν αρχαιότητες από τα νησιά του Αιγαίου και πληθώρα ευρημάτων από την Αττική, αλλά και τις επαρχίες, όπως το άγαλμα Ερμή της Αταλάντης, αρ. ευρ. 240³⁸ (εικ. 111). Το 1837 μεταφέρεται στο Θησείο το μεγαλύτερο μέρος των φυλασσόμενων στο πρώτο Μουσείο της Αίγινας αρχαιοτήτων³⁹, στις οποίες συγκαταλέγονται η επιτύμβια στήλη από τη Ρήνεια, αρ. ευρ. 1209⁴⁰ (εικ. 112) και το τμήμα ψηφισματικού αναγλύφου, αρ. ευρ. 1478⁴¹ (εικ. 113) που βρέθηκε στις Αχαρνές το 1830. Τα έργα αυτά απεικονίζονται σε λήψη του P. Sébah του 1874 (εικ. 12), το ακέραιο άγαλμα του Ερμή σε πρώτο πλάνο, και στα αριστερά ο κούρος της Θήρας αρ. ευρ. 8⁴², ενώ στο βάθος, εντοιχισμένα σε αυτοσχέδια ξύλινα πλαίσια και στερεωμένα με γύψο, τους λεγό-

37. ΒΔ 13ης Νοεμβρίου 1834 (Ευρετήριο ρη'), βλ. Πετράκος 2013, II, 120.

38. Kekulé 1869, 118-19, αρ. 289. Καλτσάς 2001, 251, αρ. 524, με παλαιότερη βιβλιογραφία

39. Λίγα ογκώδη αρχαία του μουσείου αυτού μεταφέρθηκαν και στο Σποά του Αδριανού, βλ. Καββαδίας 1890-1892, 22.

40. Κατάλογος Πιττάκη αρ. 335 («ευρέθη τω 1830»). Καββαδίας 1890-1892, 31, αρ. 326. Couilloud 1974, 152, αρ. 281, πίν. 55.

41. Κατάλογος Πιττάκη αρ. 334 (παλαιότερα γραμμένο με κόκκινο μελάνι στην πρόσθια επιφάνεια του αναγλύφου). Meyer 1989, 308, αρ. Α149, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

42. Κατάλογος Πιττάκη αρ. 346. Καλτσάς 2001, 41, αρ. 22, με παλαιότερη βιβλιογραφία. Στο άγαλμα συγκολλήθηκε το 1990 η δεξιά κνήμη (αρ. ευρ. 5295), ενώ το αριστερό σκέλος συμπληρώθηκε με γύψο.

112. Επιτύμβια στήλη του Γοργία, αρ. ευρ. 1209. Βρέθηκε στη Ρήνεια το 1830 και μεταφέρθηκε στο πρώτο Μουσείο της Αίγινας και από εκεί στο Θησείο. Περί το 150-125 π.Χ. (αρ. κατ. 72)

112. Grave stele of Gorgias, inv. no. 1209. Found in Rheneia in 1830 and transferred to the first Museum of Aigina and thence to the Theseion. Ca. 150-125 BC (cat. no. 72)

113. Τμήμα ψηφισματικού αναγλύφου, αρ. ευρ. 1478. Βρέθηκε στις Αχαρνές το 1830 και μεταφέρθηκε στο πρώτο Μουσείο της Αίγινας και από εκεί στο Θησείο. Περί το 350-325 π.Χ. (αρ. κατ. 73)

113. Part of a relief accompanied by a decree, inv. no. 1478. Found at Acharnai (Acharnes) in 1830 and transferred to the first Museum of Aigina and thence to the Theseion. Ca. 350-325 BC (cat. no. 73)

Museum” by Royal Decree³⁷. The first antiquities were placed there in February 1835, initially those which had been stored in the church of Megali Panagia and later antiquities from the Aegean islands and a great many finds from Attica and the provinces, such as the statue of Hermes from Atalanta inv. no. 240³⁸ (fig. 111). In 1837 the greater part of the antiquities housed in the first Museum on Aigina³⁹ were transferred to the Theseion, among them the grave stele from Rheneia inv. no. 1209⁴⁰ (fig. 112) and the part of the relief accompanied by a decree inv. no. 1478⁴¹ (fig. 113) found at Acharnai in 1830. These works were pictured in a 1874 photograph by P. Sébah (fig. 12) showing the intact statue of Hermes in the foreground and the kouros from Thera inv. no. 8⁴² on the left. In the background, in improvised wooden frames and secured with plaster, Pittakis’s so-called “panels”, the smaller reliefs can be made out. As Pittakis himself characteristically noted, “Since I could not simply have the ancient artifacts I found and collected thrown about, because there wasn’t enough space in the

37. Royal Decree of 13 November 1834 (Index 108), see Πετράκος 2013, II, 120.

38. Kekulé 1869, 118-19, no. 289. Καλτσάς 2001, 251, no. 524, with earlier bibliography.

39. A few bulky antiquities from this Museum were also transferred to the Stoa of Hadrian; see Καββαδίας 1890-1892, 22.

40. Pittakis Catalogue no. 335 (“found in 1830”). Καββαδίας 1890-1892, 31, no. 326. Couilloud 1974, 152, no. 281, pl. 55.

41. Pittakis Catalogue no. 334 (previously written in red ink on the relief’s front surface). Meyer 1989, 308, no. A149, with earlier bibliography.

42. Pittakis Catalogue no. 346. Καλτσάς 2001, 41, no. 22,

114. Άγαλμα της Νίκης των Μεγάρων, αρ. ευρ. 225. Βρέθηκε στα Μέγαρα το 1820 και μεταφέρθηκε στο Θησείο το 1841. Περί το 320-300 π.Χ.

114. Statue of the Nike from Megara, inv. no. 225. Found in Megara in 1820 and transferred to the Theseion in 1841. Ca. 320-300 BC

μενους «πίνακες» του Πιττάκη, διακρίνονται τα μικρότερα ανάγλυφα. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο ίδιος ο Κ. Πιττάκης «Μη δυνάμενος νὰ ἔχω ἀπλῶς κατερῥιμμένας τὰς ὁποίας ἀνεύρισκον καὶ συνήθροίζον ἀρχαιότητα, διότι τότε δὲν ἀρκοῦσε τὸ ἐμβαδὸν τοῦ Θησείου [οὐδὲ ἤθελον φαίνωνται αὐται], ἐνόμισα ἀναγκαῖον νὰ ἐντειχίσω τοὺς τῆ- πους καὶ τὰ δυνάμενα νὰ ἐντειχισθῶσιν ἐν πλαισίοις λείψανα τῆς ἀρ- χαιότητος, τὰ δὲ ἀγάλματα καὶ ὅσα ἄλλα ἀπαιτεῖ ἡ τέχνη καὶ σπουδῇ, ὅπως ὥσι περίοπτα, κατέταξα ἐντὸς τοῦ Θησείου, ὅπου ἀρμοδιώτερον, συνδέσας ταῦτα ἐπὶ βάθρων γόμφοις σιδηροῖς, ἵνα μένωσιν ἀκλόνητα καὶ μὴ ἀνάρπαστα»⁴³. Στην πλατεία στη νότια πλευρά του ναοῦ στή- θηκε το 1841 το ἀγαλμα της Νίκης ἀπὸ τα Μέγαρα⁴⁴ (εικ. 114), το ὁποῖο ἀπεικόνισε σε χαρακτηριστικό του το 1842 ο Gasparini (εικ. 115). Τα περισσότερα ἀρχαία της Συλλογῆς αὐτῆς μεταφέρθηκαν στο Εθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο μετὰ το 1874, ἐνὸς στο μνημεῖο συνεχίστηκε ἡ ἀπόθεση ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ. Το 1939 περιήλθε στο Μουσεῖο μια ἀκόμα μεγάλη ομάδα ἀρχαίων ἀπὸ το Θησεῖο που καταγράφηκαν στο λεγόμενο εὐρετήριο «Συλλογῆς Θησείου», το ὁποῖο ἀπαριθμεῖ περὶ τις 350 ἐγγραφές⁴⁵.

43. Κ. Πιττάκης, *Εφημερίς των Φιλομαθών*, Δ', αρ. 199, 9 Φεβρουαρίου 1857, 809. Για τις ἀρχαιότητες του Θησείου, βλ. ἐκτὸς ἀπὸ τον χειρόγραφο κατὰλογο του Πιττάκη στο Εθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο καὶ ἀναφορὰ του ἰδίου, *Αἰών* φ. 571, Τετάρτη 25 Οκτ. 1844: *Αἰών* φ. 573, Τετάρτη 1 Νοεμβ. 1844. Βλ. ἐπίσης Κεκυλέ 1869: Sybel 1881, 244-250: Πετράκος 2009, 182-183, 568-573: Κόικου 2009, 172-174. Πρόσφατα, με ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία, Κουρίνου-Πίκουλα 1999.

44. Αρ. ευρ. 895 Λιθίνων Ἀρχαιολογικῆς Εταιρείας, αρ. ευρ. 225. Κεκυλέ 1869, 165, αρ. 379. Καββαδίας 1890-1892, 182, αρ. 225. Δεσπίνης 2010, 12 κ.ε., εικ. 1. Επίσης, βλ. φωτογραφία του ἔργου μπροστὰ στο Θησεῖο του 1852-1854 σε Μαλλούχου-Tufano 1998, 25 εικ. 18. Το ἔργο μεταφέρθηκε στο Εθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο το 1889.

45. Ἀναλυτικὰ Κουρίνου-Πίκουλα 1999, 17-19, 32-35.

115. Andrea Gasparini,
Ο ναός του Θησέα
στην Αθήνα, 1842,
επιχρωματισμένη
χαλκογραφία,
Μουσείο της Πόλεως
των Αθηνών –
Ίδρυμα Βούρου-Ευταξία
(αρ. κατ. 74)

115. Andrea Gasparini,
The temple of Theseus
in Athens, 1842,
coloured engraving,
Museum of the
City of Athens –
Vouros-Eutaxias
Foundation
(cat. no. 74)

Theseion and neither would I want to leave them exposed in public sight, I deemed it necessary to enclose in frames the reliefs and whatever remains of antiquity could be set in that manner. As for the statues and whatever else that Art and Science requires to be freestanding for viewing from all sides, I arranged them in the Theseion, wherever more appropriate, and I attached them to bases with iron dowels to remain stable and not be stolen⁴³. In 1841, the statue of the Nike from Megara⁴⁴ (fig. 114) was set up in the square on the south side of the temple; Gasparini depicted it in his 1842 engraving (fig. 115). Most of the antiquities in this collection were transferred to the National Archaeological Museum after 1874, while antiquities from Attica continued to be deposited in the monument. In 1939, the Museum received another large group of antiquities formerly housed in the Theseion recorded in the so-called “Theseion Collection” inventory and numbering around 350 entries⁴⁵.

with earlier bibliography. In 1990, the right shin (inv. no. 5295) was attached to the statue, while the left leg was restored with plaster.

43. Κ. Πιττάκης, *Εφημερίς των Φιλομαθών*, Δ', no. 199, 9 Φεβρουαρίου 1857, 809. For the antiquities in the Theseion, see in addition to Pittakis's handwritten catalogue in the National Archaeological Museum a reference by Pittakis himself, *Αιών* f. 571, Τετάρτη 25 Οκτ. 1844; *Αιών* f. 573, Τετάρτη 1 Νοεμβ. 1844. See also, Kekulé 1869; Sybel 1881, 244-50; Πετράκος

2009, 182-183, 568-573; Κόκκου 2009, 172-174. For a recent publication with full bibliography, Κουρίνου-Πίκουλα 1999.

44. Inv. no. 895 of the Archaeological Society Sculptures, inv. no. 225. Kekulé 1869, 165, no. 379. Καββαδίας 1890-1892, 182, no. 225. Δεσπίνης 2010, 12 ff., fig. 1. See also the photograph of this work in front of the Theseion in 1852-1854 in Μαλλούχου-Tufano 1998, 25 fig. 18. The sculpture was transferred to the National Archaeological Museum in 1889.

45. See in detail Κουρίνου-Πίκουλα 1999, 17-19, 32-35.

Αναγνώσεις του θέματος

Ήταν Νοέμβριος του 2014 όταν η ιδέα της δημιουργίας μιας έκθεσης που θα προσκαλούσε τον επισκέπτη να ιχνηλατήσει την εικόνα της Αθήνας και των μνημείων της, ακολουθώντας τα βήματα των περιηγητών, άρχισε να παίρνει σάρκα και οστά. Η βασική σκέψη ήταν να προσφέρουμε στους επισκέπτες τη δυνατότητα να συνδυάσουν όψεις της Αθήνας από τον 17ο έως τον 19ο αιώνα, όπως αποτυπώθηκαν σε έργα ξένων περιηγητών, με κάποιες από τις αρχαιότητες που βρέθηκαν κατά το β' κυρίως μισό του 19ου αιώνα στους χώρους που απεικονίζονται και οι οποίες φυλάσσονται ή εκτίθενται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Επιθυμία μας ήταν να προσομοιώσουμε την επίσκεψη στην έκθεση με έναν νοερό περίπατο στην Αθήνα μιας άλλης εποχής, προσφέροντας ματιές στο τοπίο της πόλης και τα υλικά ίχνη της αρχαιότητας μέσα σε αυτό. Ένα τοπίο που έχει αλλάξει άρδην όχι μόνο λόγω της επέκτασης της σύγχρονης πόλης, αλλά και των αρχαιολογικών πρακτικών που άρχισαν να ακολουθούνται μετά τη σύσταση του νέου ελληνικού κράτους και την ίδρυση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.

Πολύτιμος συνεργάτης στην προσπάθεια αυτή στάθηκε η Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων και συγκεκριμένα, η Συλλογή Έργων Τέχνης και οι Ειδικές Συλλογές. Δεκατέσσερα πρωτότυπα έργα τέχνης

Οι στόχοι της έκθεσης είναι:

- Να έρθουν σε επαφή οι επισκέπτες με στοιχεία της τοπογραφίας της μνημειακής Αθήνας από τον 17ο έως τον 19ο αιώνα και με αναφορές στην αρχαία, αλλά και τη σημερινή τοπογραφία της πόλης.
- Να συνδέσουν επιλεγμένα εκθέματα του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου με τον τόπο και το πλαίσιο εύρεσής τους.
- Να γνωρίσουν βιβλία και έργα τέχνης, με τα οποία η Αθήνα έγινε γνωστή στη δυτική Ευρώπη, εμπνέοντας τα καλλιτεχνικά κινήματα του νεοκλασικισμού και του ρομαντισμού και καλλιεργώντας τον φιλελληνισμό.
- Να συναισθανθούν την ατμόσφαιρα μιας άλλης εποχής στην Αθήνα και τον ρόλο των αρχαιοτήτων στην αναδυόμενη ταυτότητα της νεότερης πόλης.

THE MUSEOLOGICAL DESIGN OF THE EXHIBITION

Despina
Kalessopoulou

A P P R O X I M A T I N G T H E C I T Y ' S M U L T I - T E M P O R A L L A N D S C A P E

Readings of the subject

It was November 2014 when the idea of creating an exhibition that would invite visitors to trace the image of Athens and its monuments by following in the footsteps of travelers began to take shape. The basic consideration was for us to offer visitors the possibility of combining views of Athens from the 17th to the 19th century as depicted in works by foreign travelers with some of the antiquities found at the sites depicted during the second half of the 19th century (primarily), and which are today either stored or displayed at the National Archaeological Museum. We wanted the visit to the exhibition to simulate an imaginary stroll through the Athens of a bygone age, providing glances of the city's landscape and its material traces of antiquity. A landscape which has changed dramatically, not only due to the expansion of the modern city but also as a result of the archaeological practices which were adopted following the founding of the new Greek state and the establishment of the Archaeological Service.

The goals of the exhibition are:

- To enable visitors to come in contact with elements of the topography of monumental Athens between the 17th and 19th centuries and with references to the city's ancient and modern-day topography.
- To help them associate selected exhibits in the National Archaeological Museum with the place and context of their discovery.
- To become acquainted with books and artworks through which Athens became known to Western Europe, inspiring the artistic movements of Neoclassicism and Romanticism and cultivating Philhellenism.
- To gain a sense of the atmosphere of a bygone era in Athens and of the role played by antiquities in the emerging identity of the modern city.

του 18ου και του 19ου αιώνα, καθώς και 22 εικονογραφημένες εκδόσεις του 17ου-19ου αιώνα, επιλέχθηκαν για τη δημιουργία ενός πρωτότυπου διαλόγου. Τα αρχαία μνημεία που απαθανάτισαν οι περιηγητές, ενταγμένα σχεδόν ακέραια στον αστικό ιστό ή διάσπαρτα στον περίγυρό του, συνδιαλέγονται για πρώτη φορά με εκείνα που δεν μπόρεσαν να δουν στο πέρασμά τους: τμήματα του αρχιτεκτονικού διακόσμου των μνημείων, αναθήματα που οι πιστοί κάτοικοι της αρχαιότητας είχαν αφιερώσει στους θεούς τους, προτομές αυτοκρατόρων, ηρώων και σεβάσμιων προγόνων· με λίγα λόγια, γλυπτά που η γη της Αττικής κρατούσε ακόμη στους κόλπους της, περιμένοντας τον χτύπο της επίσημης αρχαιολογικής σκαπάνης ή μια ευοίωνη συγκυρία στο διαρκώς αναπτυσσόμενο *κλεινόν άστυ*, για να τα αποκαλύψει. Η συμπαράθεση αυτή προσφέρει μια ακόμη ευκαιρία στον επισκέπτη: να δει τα εκθέματα του Μουσείου να πλαισιώνονται από τον τόπο, στον οποίο βρέθηκαν ή με τον οποίο σχετίζονται, να μάθει για τις συνθήκες εύρεσής τους και σε μερικές περιπτώσεις να γνωρίσει τους χώρους, στους οποίους φυλάσσονταν στα πρώτα χρόνια του νέου ελληνικού κράτους, πριν από τη δημιουργία του κτηρίου, στο οποίο λειτουργεί εδώ και 140 χρόνια το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Πέρα, όμως, από την ατμόσφαιρα άλλων εποχών που αποπνέουν οι κιτρινισμένες σελίδες των βιβλίων και τα αρχαία σπαράγματα, το υλικό που είχαμε στα χέρια μας άγγιζε ποικιλοτρόπως ένα συλλογικό φαντασιακό. Ένα φαντασιακό που είχε αρχίσει να παίρνει μορφή μετά τα μέσα του 17ου αιώνα και βρήκε την πλήρη έκφρασή του κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα. Η επανανακάλυψη της Αθήνας και της κλασικής Ελλάδας από την ευρωπαϊκή διανόηση αποτέλεσε το εφελτήριο και προμήθευσε την πρώτη ύλη για τη δημιουργία των καλλιτεχνικών κινημάτων του νεοκλασικισμού και του ρομαντισμού. Ο φιλελληνισμός που αναπτύχθηκε την ίδια περίοδο μπορεί να θεωρηθεί απότοκο αυτής της στροφής του ενδιαφέροντος προς τον τόπο, ο οποίος θεωρήθηκε ως η πνευματική μήτρα του δυτικού πολιτισμού. Οι περιηγητές, με τον ερχομό τους στην Ελλάδα, εκπλήρωναν το όνειρο της εμβάπτισής τους, ψυχή τε και σώματι, στον ιερό τόπο που συνιστούσε για αυτούς το ιδεώδες της κλασικής αρχαιότητας και που τον αναζητούσαν στα ιστάμενα μνημεία και τα κάθε λογής θραύσματα. Η ενδελεχής μελέτη και η αποτύπωσή τους και συχνά η απόσπαση αρχαιοτήτων και η ένταξή τους σε ιδιωτικές συλλογές ήταν δύο όψεις της προσπάθειάς τους να οικειοποιηθούν το κλασικό παρελθόν. Από την άλλη πλευρά, οι κάτοικοι της πόλης κατά τα προεπαναστατικά χρόνια είχαν αναπτύξει μια πολυσήμαντη βιωματική σχέση με αυτό το παρελθόν, εντάσσοντας τα μνημεία στην καθημερινότητά τους, χρησιμοποιώντας τμήματά τους σε καινούριες κατασκευές και συχνά επενδύοντάς τα με αποτροπαϊκές ή προστατευτικές ιδιότητες. Με τη δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους, προστέθηκε μια τρίτη διάσταση. Εξέχουσες προσωπικότητες, πολιτικοί, λόγιοι και κρατικοί λειτουργοί, υιοθετώντας το κλασικό ιδεώδες που τροφοδοτούσε τα σημαντικότερα πνευματικά κινήματα εκείνης της εποχής στην Ευρώπη, διεκδίκησαν δυναμικά την κυριότητά του. Όρισαν το ελληνικό έθνος ως αποκλειστικό δικαιούχο και θεματοφύλακα και δημιούργησαν τους θεσμούς και τους μηχανισμούς για την προστα-

The Library of the Hellenic Parliament, and specifically the Art Collection within its Special Collections, proved a valued partner in this effort. Fourteen original 18th and 19th century artworks as well as twenty-two illustrated editions of the 17th-19th century were selected to create a novel dialogue. The ancient monuments immortalized by travelers, included nearly intact in the urban fabric or scattered among its surroundings, converse here for the first time with those travelers couldn't see when passing through: parts of the architectural decoration on monuments, votives ancient believers had dedicated to their gods, busts of emperors, heroes and venerable ancestors – in a word, sculptures which the land of Attica still held in her bosom, awaiting official excavation or a fortunate coincidence of discovery in the ever-expanding renowned city (*κλεινόν άστυ*). This juxtaposition offers visitors yet another opportunity: to see the Museum's exhibits framed by the place in which they were found or with which they were associated, to learn about the conditions under which they were discovered, and in some cases to become acquainted with the places where they were kept during the early years of the newly-founded Greek state and prior to the construction of the building in which the National Archaeological Museum has operated for 140 years.

But above and beyond the atmosphere of bygone eras exuded by the yellowed pages of books and ancient fragments, the material we had in hand touched on a collective “imaginary” in various ways, an “imaginary” which had begun to take shape after the mid-17th century and would find its full expression in the 18th and 19th centuries. The rediscovery of Athens and Classical Greece by the European intelligentsia served as a springboard in providing the raw material for the creation of the artistic movements of Neoclassicism and Romanticism. The philhellenism that developed during the same period may be considered a consequence of this turn in interest towards the place considered the intellectual birthplace of Western civilization. Upon arriving in Greece, travelers fulfilled the dream of immersion, body and soul, in the sacred place which for them comprised the ideal of Classical antiquity, and which they sought in still-standing monuments and every sort of fragment. The thorough study and depiction and frequently, the removal of antiquities and their inclusion in private collections formed two aspects of the effort to appropriate the Classical past. On the other hand, the city's inhabitants in the pre-Revolutionary period had developed a polysemous relationship to this past, integrating the monuments into their daily lives, using parts of them in new structures and frequently investing them with apotropaic or protective properties. With the creation of the modern Greek state, a third dimension was added. Prominent figures – politicians, scholars, and state functionaries – adopted the classical ideal that was fueling the most important intellectual movements of the age in Europe, and vigorously claimed ownership of it. They designated the Greek nation as its sole proprietor and custodian, and created the institutions and mechanisms to protect and enhance antiquities, now seen as the Greeks' ancestral cultural heritage¹.

1. For a detailed discussion of the topics touched upon in this paragraph and extensive bibliography, see e.g. Κόκκου 2009; Τόλιας 1996; Χαμηλάκης 2012.

σία και την ανάδειξη των αρχαιοτήτων, οι οποίες πλέον εκλαμβάνονται ως προγονική πολιτιστική κληρονομιά¹.

Με βάση αυτό το πλέγμα σκέψεων, μπορεί κανείς να πει πως η έκθεση που δημιουργήθηκε έχει πολλαπλές αναγνώσεις. Η πρώτη ανάγνωση καλεί τον επισκέπτη σε μια ρομαντική θέαση των πραγμάτων, παρακινώντας τον να εξερευνήσει ενσώματα, καθώς περιδιαβάζει τον εκθεσιακό χώρο, τις πτυχές του αθηναϊκού τοπίου, αξιοποιώντας τη φαντασία και το συναίσθημά του. Να χαρεί τις διαφορετικές υλικότητες των τεκμηρίων που συνυπάρχουν στην έκθεση, καθώς συναισθάνεται τα χέρια που ξεφύλλισαν αυτά τα βιβλία, αναζητώντας τους προσωπικούς τους μύθους στη γη της Αθήνας, την αίσθηση ευθύνης, αλλά και εθνικής δικαίωσης που συνέπαιρνε όσους είχαν την τύχη να ξεθάψουν, ύστερα από αιώνες λήθης, τα υλικά ίχνη του εμβληματικού τους παρελθόντος. Να αφεθεί στο χρώμα και το φως του αττικού τοπίου, έτσι όπως αναδύεται από τους πίνακες των ζωγράφων-περιηγητών και αντανακλά επάνω στα «υπέροχα ερείπια» του, να θαυμάσει το μέτρο, τον ρυθμό και την ισορροπία των μνημείων και των τεχνέργων, που λειτούργησαν ως πρότυπα παγκοσμίως. Να μεταφερθεί με το μαγικό όχημα της μουσικής, που ακούγεται διακριτικά στις αίθουσες, στα ευρωπαϊκά σαλόνια την εποχή που μεσουρανούσε ο ρομαντισμός και ο νεοκλασικισμός, αναδεικνύοντας την περιρρέουσα ατμόσφαιρα και συμπληρώνοντας με καίριο τρόπο τη μουσειακή εμπειρία.

Η δεύτερη ανάγνωση έχει να κάνει με την επανασύνδεση με τις διαφορετικές χρονικότητες της πόλης. Οι μόνιμοι κάτοικοι της Αθήνας που βιαστικά προσπερνούν τους περιχαρακωμένους αρχαιολογικούς χώρους και οι τουρίστες, που ως ευλαβικοί προσκυνητές της σύγχρονης εποχής οδηγούνται από μνημείο σε μνημείο για να το αιχμαλωτίσουν για πάντα στη μνήμη τους διαμέσου της φωτογραφικής τους μηχανής, αντικρίζουν, ως επί το πλείστον, μια αποσπασματική εικόνα της διαχρονίας αυτού του τόπου. Προϊόν των αρχαιολογικών πρακτικών που ακολουθήθηκαν στις αρχές του 19ου αιώνα από τους επίσημους φορείς και εμπορούνταν από την επικρατούσα τότε λογική της κάθαρσης από τα μεταγενέστερα «βαρβαρικά» προσκτίσματα, οι μνημειακοί χώροι του κέντρου της Αθήνας αποτελούν συχνά μονοδιάστατους μάρτυρες μιας εικόνας του παρελθόντος, που εν πολλοίς δεν υπήρξε ποτέ σε αυτή τη μορφή, αλλά κατασκευάστηκε, ειδικά, με την ανάδειξη των ερειπίων που θα αφηγούνταν πιο πιστά τον χρυσό αιώνα του ελληνικού πνεύματος². Αυτή την επιλεκτική μνημειοποίηση έρχεται να θεραπεύσει απροσδόκητα το έργο των περιηγητών. Μέσα από τα έργα τους αναδύονται με ζωντάνια μνημεία από καιρό χαμένα λόγω της αδιάκοπης ανθρώπινης δραστηριότητας σε αυτή την πόλη ή πλέον αποκομμένα ως παράταιρες νησίδες στο αστικό τοπίο. Ο επισκέπτης, παρατηρώντας τις λεπτομέρειες των έργων, θα ανακαλύψει σε αρκετά από αυτά τη ζωή της πόλης και τους κατοίκους της σε εκείνες τις εποχές, όταν αρχαία μνημεία από διάφορες ιστορικές περιόδους διαπλέκονταν στις καθημερινές συνδιαλλαγές των ανθρώπων και το φυσικό περιβάλλον της Αττικής απλωνόταν θαλερό και αναδείκνυε τις αναλογίες των κτισμάτων, που σχεδιάστηκαν με βάση τη δική του κλίμακα. Το παλίμψηστο αυτό μάς απομακρύνει από τη γραμμικότητα των νεωτερικών ιστορικών αφηγήσεων και μάς συνδέει με

1. Για μια ενδελεχή συζήτηση σχετικά με τα θέματα που θίγει η παράγραφος αυτή, καθώς και εκτενή βιβλιογραφία,

βλ. ενδεικτικά Κόκκου 2009· Τόλιας 1996· Χαμηλάκης 2012.
2. Χαμηλάκης 2012, 115-118. Πετράκος 1987, 35-36, 97-98.

On the basis of this web of thought, one can say that the exhibition has multiple readings. The first of these invites visitors to a Romantic appraisal, inducing them to explore and embody aspects of the Athenian landscape as they stroll around the exhibition area, drawing upon both their imagination and feelings. We hope they will enjoy the different types of material evidence which co-exist in the exhibition, and get a sense of the hands which once paged through these volumes, searching for their own personal myths in the land of Athens, and the sense of responsibility as well as national vindication which so excited those fortunate enough to uncover the material traces of their iconic past after centuries of oblivion. We hope they will surrender themselves to the color and light of the Attic landscape as this emerges from the paintings of artists-travelers and reflects its “splendid ruins”, admiring the moderation, rhythm, and balance of the monuments and artifacts which set the standard worldwide. We hope the magic vehicle of the music heard playing discreetly in the exhibition galleries will transport them to European salons during the age when Romanticism and Neoclassicism were at their zenith, highlighting the prevailing atmosphere and complementing in pivotal fashion the museum experience.

The second reading has to do with becoming reconnected to the different temporalities of the city. The permanent residents of Athens who pass by the closed-off archaeological sites in haste, and the tourists who as pious modern pilgrims are guided from monument to monument to capture them forever in their memory with the help of their cameras for the most part see a piecemeal image of Athens’ timelessness. A product of archaeological practices followed in the early 19th century by official bodies then dominated by the prevailing logic of clearing sites of later “barbarian” annexes, the monumental sites in the center of Athens were often one-dimensional witnesses to an image of the past which in many respects never existed in that form. Rather, it was specially constructed to highlight the monuments which would most faithfully narrate the history of the golden age of the Greek spirit². Travelers’ works unexpectedly came to rehabilitate this selective monumentalization. It is through their works that monuments vividly emerge: monuments that had long been lost due to the uninterrupted human activity in the city, or which are cut off like incongruous islands in the urban landscape. In observing details of these works, exhibition visitors will discover in quite a number of them the life of the city and its residents during those eras, when ancient monuments from different historical periods were interwoven in people’s daily affairs and the natural environment of Attica was thriving, bringing into relief the proportions of buildings designed to their own scale. This palimpsest distances us from the linearity of modern historical narratives and connects us to a different sort of narrative in which time, like an endless spiral, coils round, enclosing successive layers of human activities and connotations. Of course in

2. Χαμηλάκης 2012, 115-118. Πετράκος 1987, 35-36, 97-98.

μία άλλου είδους αφήγηση, όπου ο χρόνος, σαν μια ατέρμονη σπείρα, περιελίσσεται κυκλικά περικλείοντας διαδοχικές επιστρώσεις ανθρώπινων δραστηριοτήτων και νοηματοδοτήσεων. Παράλληλα, βέβαια, στέκονται τα έργα των περιηγητών, που απεικονίζουν τα μνημεία απογυμνωμένα από ζωή, ενώ ο λόγος τους, κατά κανόνα, εστιάζει στη λεπτομερή περιγραφή των αρχαιοτήτων, λειτουργώντας ως ένα είδος προγραμματικού κειμένου για την προσέγγιση του αρχαίου κόσμου, ο οποίος κτίζεται με τις επιλογές που εκείνοι προτάσσουν. Όπως ακριβώς, δηλαδή, έκαναν οι αρχαιολογικές πρακτικές που προαναφέραμε.

Το τελευταίο σημείο μάς συνδέει με την τρίτη ανάγνωση της έκθεσης. Στον περίπατο στην Αθήνα των περιηγητών συναντά κανείς, επίσης, την Αθήνα των μόνιμων κατοίκων, αρχαίων και νεότερων, αλλά και τα υλικά ίχνη της Αθήνας των ανθρώπων, που ανέλαβαν τη διαφύλαξη των μνημείων της από τον «πυρετό των μαρμάρων»³. Βλέποντας για πρώτη φορά μαζί πορείες που δεν έμελλε και δεν έπρεπε να συναντηθούν στο παρελθόν, γιατί τότε θα γραφόταν μια διαφορετική ιστορία, ο επισκέπτης μπορεί να νιώσει την αντίφαση, να βιώσει το δίλημμα και καλείται υπαινικτικά να λειτουργήσει κριτικά. Παρατηρώντας τις πολυκαιρισμένες εικόνες των βιβλίων, ρίχνοντας κλεφτές ματιές στα κείμενά τους, διασκεδάζοντας ίσως με τα ουτοπικά καπρίτσια της φαντασίας των δημιουργών τους, μπορεί κανείς να διακρίνει την αναγωγή του κλασικού παρελθόντος της Ελλάδας σε κοινή πατρίδα. Η κοινή αυτή πατρίδα του δυτικού κόσμου αποτελεί σαφέστατα μια ετεροτοπία, μια υλοποιημένη ουτοπία κατά τον Φουκώ. Οι ετεροτοπίες έχουν την ικανότητα να συμπαραθέτουν σε έναν μόνο πραγματικό τόπο περισσότερους χώρους, περισσότερες υπαρκτές τοποθεσίες, οι οποίες είναι μεταξύ τους ασύμβατες. Με άλλα λόγια, ο τόπος αυτός είναι απολύτως διαφορετικός από όλες τις τοποθεσίες που αντανakλά και στις οποίες αναφέρεται⁴. Τους ασύμβατους αυτούς «τόπους των άλλων» μάς θυμίζει υπαινικτικά η αντιστικτική τοποθέτηση των αρχαιοτήτων και των εκδόσεων, οι οποίες αποτελούν εύγλωττους μάρτυρες της προσπάθειας μιας σειράς ανθρώπων να οικειοποιηθούν την υλική πραγματικότητα του κλασικού παρελθόντος και συχνά να την αναδομήσουν με τη συγκρότηση ιδιωτικών συλλογών και μουσείων. Ο επισκέπτης θα συναντήσει τον πιο διάσημο συλλέκτη και έμπορο αρχαιοτήτων εκείνης της εποχής στην Αθήνα, τον Γάλλο πρόξενο Fauvel. Θα συναντήσει ακόμη τεκμήρια των οργανωμένων προσπαθειών του νέου ελληνικού κράτους να αρθρώσει έναν διαφορετικό λόγο για τα μνημεία του, έναν λόγο που θα λειτουργήσει προστατευτικά για την παραμονή των αρχαιοτήτων στους σαφώς προσδιορισμένους αρχαιολογικούς και μουσειακούς χώρους, που δημιουργούνται και λειτουργούν συνεκτικά ως προς τη δόμηση της εθνικής ταυτότητας.

Δομή της έκθεσης και ερμηνευτικά μέσα

Ο μουσειολογικός σχεδιασμός της έκθεσης έγινε έτσι ώστε να εμπεριέχει πολλαπλά σημεία εισόδου, απολύτως σύμφωνα με τις σύγχρονες μουσειολογικές τάσεις, αλλά ταυτοχρόνως και ως απαραίτητη συνθήκη για

3. Πρόκειται για τον ευφάνταστο τίτλο του βιβλίου του Γ. Τόλια, το οποίο αναφέρεται στην αρπαγή και το εμπόριο των

αρχαιοτήτων κατά τον 19ο αιώνα (Τόλιας 1996).

4. Foucault 2012, 260.

parallel stand the works of the travelers who depicted the monuments denuded of life. Their discourse usually focuses on the detailed description of antiquities, functioning as a sort of “programmatic text” for approaching the ancient world. A world built through the choices travelers gave preference to, much in the same way as the archaeological practices aforementioned.

The last point connects us to the third reading of the exhibition. Strolling through the travelers’ Athens, one also encounters the Athens of its permanent inhabitants both ancient and modern, as well as the material traces of the Athens of those individuals who undertook the task to protect the monuments from “marble fever”³. Seeing for the first time together routes that would not – and should not – have met in the past (because in that case, a different history would have been written), the visitor can sense the contradiction, experience the dilemma, and feel implicitly invited to function critically. Observing the worn-out images in books, stealing glances at their texts, perhaps enjoying themselves with the utopian *capricci* of their creators’ imagination, one can discern the elevation of Greece’s classical past into a common homeland. This common homeland of the Western world is clearly a *heterotopia*, a materialized utopia according to Foucault. Heterotopias have the capacity to co-locate in a single actual place additional places which are mutually incompatible. In other words, this place is entirely different from all the sites it reflects and references⁴. We are allusively reminded of these “heterotopias” by the contrapuntal placement of antiquities and editions, which constitute eloquent witnesses to the effort by a series of individuals to appropriate the material reality of the Classical past, and frequently to reconstruct it through the formation of private collections and museums. Visitors will meet the most famous collector and antiquities dealer of the age in Athens, the French consul Fauvel. They will also encounter evidence of the organized attempts by the newly-established Greek state to articulate a different form of discourse about its monuments, one which would function to protect the antiquities so that they could remain in clearly-defined archaeological sites and museums which are created and operate cohesively for the construction of national identity.

The structure of the exhibition and its means of interpretation

The museological design of the exhibition includes multiple entry points, which is entirely in agreement with contemporary museological trends but which is at the same time also a necessary condition for likening the experience of visiting the exhibition to an actual stroll: visitors can tour the exhibition sections in any order they like, approaching Athens from various aspects depending on their own wishes and pursuits. Furthermore, no chronological arrangement of works is followed with the exception of a series of illustrated editions. Rather, ex-

3. This is the imaginative title of G. Tolias’ book on the looting and trafficking of antiquities in the 19th century (Τόλιας 1996).

4. Foucault 2012, 260.

να προσομοιώσει κανείς την εμπειρία της έκθεσης με έναν πραγματικό περίπατο: ο επισκέπτης μπορεί να περιηγηθεί στις εκθεσιακές ενότητες με όποια σειρά το επιθυμεί, προσεγγίζοντας την Αθήνα από διαφορετικές πλευρές, ανάλογα με τις προσωπικές του επιθυμίες και αναζητήσεις. Δεν ακολουθείται, επίσης, η χρονολογική κατάταξη των έργων, με την εξαίρεση μιας σειράς εικονογραφημένων εκδόσεων, αλλά η παρουσίασή τους με βάση την τοπογραφία της Αθήνας ή τη θεματική ενότητα, στην οποία ανήκουν. Η έκθεση περιλαμβάνει συνολικά πέντε θεματικές ενότητες, εκ των οποίων η τέταρτη αναλύεται σε τέσσερις υποενότητες:

Α. Εισαγωγική Ενότητα

Β. Η Αθήνα στην ευρωπαϊκή φαντασία

Γ. Ανασυστήνοντας την Αθήνα στην Ευρώπη

Δ. Περίπατος στην Αθήνα μιας άλλης εποχής

Δ.1. Περιπατώντας βορειοδυτικά της Ακρόπολης

Δ.2. Η Ακρόπολη των Αθηνών

Δ.3. Περιπατώντας νότια της Ακρόπολης

Δ.4. Περιπατώντας ανατολικά της Ακρόπολης

Ε. Οι αρχαιότητες των Αθηνών: από τη μελέτη των μνημείων στις συλλογές και τα μουσεία

Έχει ενδιαφέρον, πάντως, να επισημάνουμε ότι η ανάπτυξη των υποενότητων της τέταρτης ενότητας στον εκθεσιακό χώρο, ακολουθεί τρόπον τινά την πραγματική προσέγγιση των περιηγητών εκείνης της εποχής στην πόλη. Οι περιηγητές αποβιβάζονταν συνήθως στο λιμάνι του Πειραιά, ακολουθούσαν στο μεγαλύτερο μέρος του τον δρόμο κατά μήκος των Μακρών Τειχών, έφταναν στην Ιερά Οδό και διέσχιζαν τον ελαιώνα που εκτεινόταν από τη μονή Δαφνίου έως το τείχος της πόλης. Κεντρικό σημείο των εξορμήσεών τους ήταν πάντα η Ακρόπολη. Η περιήγηση της πόλης κατέληγε συνήθως στις όχθες του Ιλισού⁵. Όπως θα διαγραφεί και στην παρουσίαση του μουσειογραφικού σχεδιασμού, η υποενότητα της Ακρόπολης έχει τοποθετηθεί στο βάθος της πρώτης αίθουσας, ενώ οι «δρόμοι» που οδηγούν προς αυτή βορειοδυτικά και νότια (υποενότητες Δ.1 και Δ.3) έχουν απλωθεί στους τοίχους δεξιά και αριστερά αντίστοιχα. Η υποενότητα Δ.4, που περιλαμβάνει τις αρχαιότητες που εκτείνονται ανατολικά, έχει τοποθετηθεί στο τέλος του περιπάτου, στη δεύτερη αίθουσα της έκθεσης.

Ως προς την ερμηνευτική προσέγγιση προτάσσεται η άμεση επαφή με τα υλικά τεκμήρια. Το εποπτικό υλικό (χάρτες, φωτογραφίες, αποσπάσματα από ρήσεις περιηγητών) συμπληρώνει και τονίζει επιλεγμένες πτυχές τους. Σε κάποιες περιπτώσεις λειτουργεί περισσότερο αισθητικά για τη δημιουργία της κατάλληλης ατμόσφαιρας, ενώ σε άλλες υποστηρίζει τη διανοητική εμπλοκή του επισκέπτη.

Η αποκλειστική επιλογή 35 συνολικά γλυπτών, κλασικών, ως επί το πλείστον, χρόνων, προκρίθηκε, προκειμένου να εξυπηρετήσει το κεντρικό αφήγημα της έκθεσης, αυτό του περιπάτου σε εποχές που το ενδιαφέρον των αρχαιόφιλων μαγνητιζόταν από τα μαρμάρινα τεχνουργήματα της κλασικής Ελλάδας, αναγνωρίζοντας σε αυτά αισθητικά και ηθικά πρότυπα. Τον ίδιο σκοπό επιτελεί και η μουσική που παι-

5. Κουμαριανού 2005, 36, 50.

hibits are presented on the basis of Athenian topography or the theme of the section to which they belong. The exhibition includes a total of five thematic sections, the fourth of which is further divided into four sub-sections:

- A. Introductory section
- B. Athens in the European imagination
- C. Reintroducing Athens to Europe
- D. Strolling through Athens of another era
 - D.1. Strolling northwest of the Acropolis
 - D.2. On the Acropolis of Athens
 - D.3. Strolling south of the Acropolis
 - D.4. Strolling east of the Acropolis
- E. The antiquities of Athens: from study of the monuments to collections and museums

It is of interest to note that the development of the sub-sections in the fourth section within the exhibition area follows in some fashion the actual approach by travelers of that era in the city. Travelers normally disembarked at the port of Piraeus, following for the most part the road alongside the Long Walls, arrived at the Sacred Way⁵ and then crossed the olive grove extending from the Monastery of Daphni to the city wall. The Acropolis was always a central starting-point for excursions. The tour of the city usually concluded on the banks of the Ilissos⁶. As outlined in the presentation of the museographic design, the sub-section on the Acropolis was placed at the rear of the first gallery, while the “roads” leading to it from the northwest and south (sub-sections D.1 and D.3) are spread out on the walls at right and left, respectively. Sub-section D.4, which includes antiquities east of the Acropolis, has been situated at the end of the stroll, in the exhibition’s second gallery.

As concerns the interpretative approach, direct contact with the material evidence is encouraged. The supporting informational material (maps, photographs, excerpts from sayings by travelers) supplements and underscores selected facets of the artefacts. In some cases, it functions more aesthetically to create the appropriate atmosphere, while in others it supports visitors’ intellectual involvement with the material.

The exclusive selection of a total of 35 sculptures, for the most part dating to the Classical age, was deemed best to serve to the central exhibition narrative, that of a stroll during the age when antiquarians’ interest was magnetized by the marble artifacts of Classical Greece, as travelers recognized in them both aesthetic and moral prototypes. The musical “framing” of both galleries fulfils the same purpose. Classicism and Romanticism also found their expression in musical compositions. Hearing such music describes in another way the feel and the mood of the time.

5. The Sacred Way or *Hierá Hodós* in ancient times was the road from Athens to Eleusis, so called because of the Eleusi-

nian mysteries.

6. Κουμαριανού 2005, 36, 50.

σιώνει τις δύο αίθουσες. Ο κλασικισμός και ο ρομαντισμός βρήκαν την έκφρασή τους και στις μουσικές δημιουργίες. Το άκουσμά τους περιγράφει με έναν άλλο τρόπο την αίσθηση και το κλίμα της εποχής.

Α. Εισαγωγική Ενότητα

Υπέρτιτλος της έκθεσης αποτελεί η φράση του Louis-François Cassas «ένα όνειρο ανάμεσα σε υπέροχα ερείπια», που χρησιμοποίησε σε επιστολή του στις 24 Οκτωβρίου 1784 για να περιγράψει τη σύντομη διαμονή του στην Αθήνα. Η έκθεση ξεκινά με τη φράση αυτή αναγραφόμενη στην πύλη εισόδου, για να εισάγει τον επισκέπτη στην ερειπιογραφική προσέγγιση μεγάλης μερίδας των περιηγητών και την ακαταμάχητη γοητεία που ασκούσαν σε όλους τα ερείπια της άλλοτε ένδοξης πόλης. Ως ορόσημο τόσο τοπολογικό, για να σημάνει τον τόπο, στον οποίο εστιάζει η έκθεση, όσο και χρονολογικό ως αρχή των μονογραφιών της πόλης στους νεότερους χρόνους, εκτίθεται η παλαιότερη έντυπη μονογραφία της (1674) από τον Ιησουίτη μοναχό père Babin, στην οποία παρουσιάζεται η γενική άποψή της. Προκειμένου να κατανοήσει καλύτερα ο επισκέπτης την τοπογραφία της μνημειακής Αθήνας, να μπορέσει να τη συγκρίνει με την τοπογραφία της αρχαίας πόλης, αλλά και να τη συσχετίσει με τη σημερινή όψη της, δημιουργήσαμε οπτικοακουστική προβολή με δορυφορικό χάρτη του κέντρου της Αθήνας. Ο χάρτης περιλαμβάνει το τμήμα εκείνο της Αθήνας με τα μνημεία που θα συναντήσει ο επισκέπτης, καθώς θα περιηγείται στην έκθεση, ενώ επάνω του προβάλλεται για σύγκριση και συσχετισμό το περίγραμμα των τειχών της αρχαίας Αθήνας του 2ου αι. μ.Χ., καθώς και η όψη των μνημείων, όπως είναι σήμερα και όπως τα αποτύπωσαν οι περιηγητές.

Β. Η Αθήνα στην ευρωπαϊκή φαντασία

Στην ενότητα αυτή παρουσιάζονται τέσσερα capricci, φανταστικές απεικονίσεις δηλαδή της αρχαίας Αθήνας. Τα έργα αυτά συνδυάζονται με δύο γλυπτά της θεάς Αθηνάς (εικ. 34, 77), τόσο γιατί πρόκειται για την πολιούχο θεότητα της αρχαίας Αθήνας, η οποία καλωσορίζει συμβολικά τους επισκέπτες στον περίπατο στη μνημειακή Αθήνα, όσο και για την ομοιότητα ενός εκ των δύο γλυπτών με την απεικονιζόμενη Αθηνά στο έργο του Jacques-Philippe Le Bas.

Γ. Ανασυστήνοντας την Αθήνα στην Ευρώπη

Στην ενότητα αυτή παρατίθενται ενδεικτικά και σχολιάζονται εκδόσεις που λειτούργησαν ως βασικά εργαλείδια μελέτης και συνέβαλαν στη διαμόρφωση του νεοκλασικισμού, του ρομαντισμού και του φιλελληνισμού. Η παρουσίαση των εκδόσεων γίνεται χρονολογικά. Έχουν επιλεγεί βιβλία με τόπο έκδοσης διαφορετικές ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, για να τονιστεί η διάχυση της γνώσης για την αρχαία Αθήνα και τα κατάλοιπά της. Εκτός από τα βιβλία που παρουσιάζονται στην ενότητα αυτή, υπάρχουν και άλλα στις υπόλοιπες ενότητες, όπου λειτουργούν συμπληρωματικά για την πληρέστερη παρουσίαση των επιλεχθέντων αρχαιοτήτων και τη διευκόλυνση των τριών επιπέδων ανάγνωσης της έκθεσης.

A. Introductory Section

The exhibition superscript is a phrase of Louis-François Cassas, “a dream among splendid ruins”, which he used in a letter of 24 October 1784 to describe his brief stay in Athens. The exhibition opens with this phrase written at the entrance gate to introduce visitors to the aesthetic approach of ruins by a large portion of travelers, and to the irresistible charm the ruins of the once-glorious city exercised on everyone. As both a topological landmark to signify the place which is the focus of the exhibition as well as a chronological one to mark the start of publications about the city in modern times, the earliest printed monograph on Athens (1674) by the Jesuit monk père Babin is on display, presenting a general view of the city.

So that visitors may better understand the topography of monumental Athens, comparing it with that of the ancient city and relating it to its modern-day appearance, we created an A-V projection with a satellite map of the center of Athens. The map includes that part of Athens containing the monuments visitors will meet as they “tour” the exhibition, while above is projected for comparison and reference the outline of the walls of ancient Athens in the 2nd century AD as well as the monuments as they appear today and as they were when depicted by travelers.

B. Athens in the European imagination

This section presents four *capricci*, i.e. fantastic depictions of ancient Athens. These are combined with two sculptures of the goddess Athena (figs. 34, 77), both because she was the patron deity of ancient Athens symbolically welcoming visitors to this stroll in monumental Athens, as well as for the resemblance of one of the two sculptures with the Athena depicted in the work of Jacques-Philippe Le Bas.

C. Reintroducing Athens to Europe

This section indicatively cites and comments upon editions which served as basic handbooks for study and contributed to the formation of Neoclassicism, Romanticism, and Philhellenism. The editions are presented in chronological order. Books published in various European capitals were chosen to underscore the dissemination of knowledge about ancient Athens and its remains. In addition to the books presented in this section, there are others in the remaining sections where they function in supplementary fashion to offer the fullest possible presentation of the selected antiquities and to facilitate the three levels of reading the exhibition.

D. Strolling through Athens in a bygone era

In this section, visitors realize their imaginary stroll, approaching the Acropolis of Athens from various starting-points (northwest, south, and east), which are presented in corresponding sub-sections, with

Δ. Περίπατος στην Αθήνα μιας άλλης εποχής

Στην ενότητα αυτή ο επισκέπτης πραγματοποιεί τον νοερό του περίπατο, προσεγγίζοντας την Ακρόπολη των Αθηνών από διαφορετικές αφετηρίες (βορειοδυτικά, νότια και ανατολικά), οι οποίες παρουσιάζονται σε αντίστοιχες υποενότητες. Η Ακρόπολη αποτελεί ξεχωριστή υποενότητα. Τα εικονιζόμενα μνημεία στα έργα των περιηγητών αποκτούν μια άμεση, απτή μαρτυρία μέσω του συσχετισμού τους με επιλεγμένα γλυπτά του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, ενώ παράλληλα προσφέρονται στοιχεία του τόπου και του πλαισίου εύρεσής τους. Η επιλογή των εμφανιζόμενων μνημείων έγινε με κριτήριο τις διαθέσιμες συλλογές του μουσείου και την κατάσταση διατήρησης των γλυπτών. Συγκεκριμένα, εκτίθενται γλυπτά από το Θησείο, την Αρχαία Αγορά, τη Ρωμαϊκή Αγορά, την Πνύκα, τον Παρθενώνα, το Ερέχθειο, το Ηρώδειο, τη Στοά του Ευμένους, τον ναό του Διονύσου δίπλα στο Διονυσιακό θέατρο, το μνημείο του Λυσικράτους, το μνημείο του Φιλοπάππου, την Πύλη του Αδριανού, το Ολυμπίο, τα παριλίσια ιερά και το Παναθηναϊκό Στάδιο.

Ένας νοερός περίπατος επιζητά έναν τρόπο προσανατολισμού στον χώρο και στον χρόνο. Εκτός από την προβολή με τον χάρτη του κέντρου της Αθήνας, που υπάρχει στην αρχή της έκθεσης, εκτίθεται τοπογραφικός χάρτης της πόλης (εικ. 61), που χρονολογείται κατά προσέγγιση γύρω στο 1860 και μας παραχωρήθηκε για τις ανάγκες της έκθεσης από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους. Θα πρέπει ακόμη να επισημάνουμε ότι στο πλαίσιο της Εισαγωγικής Ενότητας και της Ενότητας Γ, εκτίθενται χάρτες της Αθήνας από τον 17ο έως τον 19ο αιώνα. Τέλος, ένας πίνακας με σημαντικά γεγονότα που επηρέασαν την Αθήνα από τον 17ο έως τον 19ο αιώνα⁶, προσφέρει στον επισκέπτη μια συνοπτική εικόνα της κατάστασης της πόλης κατά την περίοδο που την επισκεπτόταν ο εκάστοτε περιηγητής.

Ε. Οι αρχαιότητες των Αθηνών: από τη μελέτη των μνημείων στις συλλογές και τα μουσεία

Η καταληκτήρια αυτή ενότητα στοχεύει να σχολιάσει τη στάση των Ελλήνων και των ξένων ως προς τις αρχαιότητες και τη σταδιακή αλλαγή σκυτάλης στη μελέτη, κατοχή και φύλαξή τους, η οποία συστηματοποιήθηκε μετά την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους και τη σύσταση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Προς τον σκοπό αυτό τα εκθέματα είναι οργανωμένα σε δύο υποενότητες.

Από τη μια πλευρά έχουμε δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις Ευρωπαίων, που σηματοδοτούν τις διαφορετικές στάσεις ως προς την Αθήνα και τις αρχαιότητές της στις αρχές του 19ου αιώνα. Η ελαιογραφία του Λόρδου Βύρωνα (εικ. 109), δάνειο του Μουσείου της Πόλεως των Αθηνών, επιλέχθηκε συμβολικά για να υπενθυμίσει όλους εκείνους που προσέγγισαν την Ελλάδα με ρομαντική διάθεση και γνήσιο φιλελληνικό ενδιαφέρον. Ο κατεξοχήν εκπρόσωπος του φιλελληνισμού, ντυμένος με παραδοσιακή ελληνική φορεσιά, κάθεται με ονειροπόλο βλέμμα ανάμεσα στα ερείπια των Αθηνών, με την Ακρόπολη να διαγράφεται στο βάθος, αποτυπώνοντας το νοσταλγικό όραμα όσων επισκεπτόνταν την Αθήνα, αναζητώντας το μεγαλείο της αρχαίας Ελλάδας.

6. Βλ. παραπάνω, Δ. Καλεσοπούλου, *Περίπατος στην Αθήνα μιας άλλης εποχής*, 152 κ.ε.

the Acropolis itself forming a separate sub-section. The monuments depicted in the works of travelers acquire direct, tangible testimony through their connection with selected sculptures from the National Archaeological Museum, while at the same time details are provided concerning the sculptures' find spot and the context within which they were found. The choice of monuments displayed was made on the basis of the museum's available collections and the state of preservation of the sculptures. More specifically, the exhibition displays sculptures from the Theseion, the Ancient Agora, the Roman Agora, the Pnyx, the Parthenon, the Erechtheum, the Herodeion, the Stoa of Eumenes, the temple of Dionysus beside the Theater of Dionysus, the monument of Lysicrates, the Philopappos monument, the Gate of Hadrian, the Olympieion, the Ilissian sanctuaries, and the Panathenaic Stadium.

An imaginary stroll seeks a means of orientation in space and time. Apart from the projection with the map of the center of Athens at the start of the exhibition, a topographic map of the city dating to about 1860 is also on display (fig. 61), kindly granted for the purposes of the exhibition by the General State Archives of Greece. We may also point out that within the framework of the Introductory Section and Section C, maps of Athens dating from the 17th to 19th centuries are on display. Finally, a chart of important historical events which influenced Athens between the 17th and 19th century⁷ offers visitors an overview of the state of the city during the period when each respective traveler visited it.

E. The antiquities of Athens: from study of the monuments to collections and museums

The purpose of the concluding section is to provide a commentary on the attitude of Greeks and foreigners regarding antiquities and the gradual passing of the torch in terms of their study, possession, and preservation, which was systematized after the founding of the modern Greek state and the establishment of the Archaeological Service. Towards this end, the exhibits are organized in two sub-sections.

On the one hand we have two characteristic instances of Europeans signifying the different attitudes towards Athens and its antiquities in the early 19th century. The oil painting of Lord Byron (fig. 109), on loan from the Museum of the City of Athens, was chosen symbolically to recall all those who approached Greece with a Romantic disposition and genuine philhellenic interest. The preeminent representative of philhellenism, dressed in a traditional Greek costume, sits with a dreamy gaze amidst the ruins of Athens with the Acropolis in the background, reflecting the nostalgic vision of visitors to Athens who were in search of the grandeur of ancient Greece and viewed their modern descendants with sensitivity and sympathy. The case of the French consul Fauvel, a resident of Athens for about 30 years, is very different. The love of antiquities led many Europeans – often, at Fauvel's instructions – not only to appropriate them through study, but to remove them to

7. See above, D. Kalessopoulou, *Strolling through Athens in a bygone era*, 153.

και βλέποντας με ευαισθησία και συμπάθεια τους νεότερους απογόνους. Η περίπτωση του Γάλλου προξένου Fauvel, κατοίκου των Αθηνών για 30 περίπου χρόνια, είναι πολύ διαφορετική. Η αγάπη για τις αρχαιότητες οδήγησε πολλούς Ευρωπαίους, συχνά με τις οδηγίες του Fauvel, όχι μόνο να τις οικειοποιούνται μέσω της μελέτης, αλλά να τις αποσπούν για να συγκροτήσουν ιδιωτικές συλλογές, αποξενώνοντάς τες εν τέλει από τον τόπο που τις γέννησε. Στο βιβλίο του Dupré, που εκτίθεται, απεικονίζεται η οικία του Fauvel στην περιοχή της Αρχαίας Αγοράς (εικ. 10), την οποία είχε διαμορφώσει σε άτυπο μουσείο. Ένα από τα γλυπτά που αποτυπώθηκε πλάι στον πρόξενο (εικ. 11) αναδύθηκε από τις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και εκτίθεται παρακείμενα, μια και τύχη αγαθή το κράτησε στα πατρώα εδάφη όταν το σπίτι του προξένου καταστράφηκε κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης. Άλλες αρχαιότητες από το μουσείο του και από τις αρχαιολογικές του αναζητήσεις δεν είχαν την ίδια μοίρα, αφού ο πρόξενος ήταν ένας από τους βασικούς προμηθευτές των βασιλικών αυλών της Ευρώπης, των μουσείων που είχαν ήδη κάνει την εμφάνισή τους στη Δύση, αλλά και ιδιωτών.

Στην άλλη πλευρά παρουσιάζονται τεκμήρια της προσπάθειας του ελληνικού κράτους να προστατέψει και να αναδείξει τις αρχαιότητες που ανήκουν πλέον δικαιωματικά στο κυρίαρχο έθνος. Ο κατάλογος των *έν τῷ Θησείῳ* φυλασσόμενων αρχαιοτήτων με χειρόγραφες καταχωρίσεις του πρωτεργάτη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Κυριακού Πιττάκη εκτίθεται μαζί με τρία γλυπτά που αποτελούσαν τμήμα αυτού του πρώτου αθηναϊκού δημόσιου μουσείου, με τρόπο που αναβιώνει τις τότε υποτυπώδεις εκθεσιακές πρακτικές. Η φωτογραφία των τριών γλυπτών στο εσωτερικό του Θησείου του Pascal Sébah (εικ. 12) και το χαρακτηριστικό του Gasparini (εικ. 115), δάνειο του Μουσείου της Πόλεως των Αθηνών, αποτελούν εύγλωττους μάρτυρες μιας σημαντικής σελίδας της βιογραφίας του αρχαίου μνημείου ως θεματοφύλακα της αρχαίας πολιτιστικής κληρονομιάς. Η έκθεση κλείνει με το σχέδιο της όψης του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, το οποίο ολοκληρώθηκε το 1889 από τον Ερνέστο Τσίλλερ και στέγασε οριστικά τα αρχαία που φιλοξενούνταν σε διάφορους χώρους και μνημεία της πόλης (εικ. 116, 117).

Τέλος, η πολυμεσική εφαρμογή που βρίσκεται στο κέντρο της τελευταίας ενότητας συμπληρώνει τον αναστοχασμό επάνω στις σχέσεις των κατοίκων, προσωρινών και μονίμων, με τις αρχαιότητες της πόλης, προσφέροντας την αμεσότητα των λόγων των ίδιων των πρωταγωνιστών. Προσεκτικά επιλεγμένα χωρία αποτυπώνουν πρακτικές, στάσεις και αντιλήψεις των μόνιμων κατοίκων, των περιηγητών και των επίσημων εκπροσώπων του νέου ελληνικού κράτους, επιβεβαιώνοντας ότι η ιστορία ποτέ δεν είναι μονοσήμαντη και ότι σε κάθε πλευρά μπορεί να υπάρχουν ποικίλες θέσεις και αντιθέσεις.

Αντί επιλόγου

Η Αθήνα στο πέρασμα των αιώνων αλλάζει και μαζί η πρόσληψή της από τους ταξιδιώτες και τους κατοίκους της. Από τη ρομαντική θεώρησή της ως υπέροχου ερειπιώνα, μεταμορφώνεται σε τόπο ιδεολογικών διεκδι-

create private collections, ultimately alienating them from their birthplace. In Dupré's book on display here, there is a depiction of Fauvel's home in the area of the Ancient Agora (fig. 10), which he had fashioned into an informal museum. One of the sculptures depicted beside the consul (fig. 11) emerged from the storerooms of the National Archaeological Museum and is displayed adjacent to the depiction, given that good fortune kept the piece in its homeland when the consul's home was destroyed during the Greek Revolution. Other antiquities from his museum and archaeological pursuits did not enjoy the same fate, since the consul was one of the main suppliers to the royal courts of Europe, to museums which had appeared in the West, and to private collectors.

On the other hand, evidence is presented of efforts by the Greek state to protect and enhance the antiquities, which now rightfully belonged to the sovereign nation. The catalogue of the antiquities stored "in the Theseion" (*ἐν τῷ Θησείῳ*) with handwritten entries by Archaeological Service pioneer Kyriakos Pittakis is exhibited along with three sculptures which formed part of this first Athenian public museum, in a fashion which revives the rudimentary exhibition practices of that time. The photograph of the three sculptures inside the Theseion by Pascal Sébah (fig. 12) and the engraving by Gasparini (fig. 115), on loan from the Museum of the City of Athens, are eloquent testimonies to an important page in the biography of the ancient monument as a guardian of the cultural heritage of antiquity. The exhibition concludes with a drawing by Ernest Ziller of the façade of the National Archaeological Museum, which was completed in 1889 and which became the permanent home to the antiquities previously housed at various locations and monuments of the city (figs. 116, 117).

Finally, the multimedia application in the center of the last section complements reflection on the relations of residents, both temporary and permanent, with the city's antiquities, providing the immediacy of the words of the protagonists themselves. Carefully-selected passages reflect the practices, attitudes, and perceptions of permanent residents, travelers, and official representatives of the modern Greek state, confirming that history is never unambiguous, and that on each side there can be various positions and oppositions.

In lieu of an epilogue

Over the centuries Athens changes, together with its reception by travelers and its own inhabitants. From the romantic view of it as a heap of splendid ruins, it was transformed into a place of ideological claims, colonial ambitions, the school of Europe, but also a symbol of national rebirth and the intellectual starting-place of an identity whose pieces were reconstituted through the fateful interplay of space and time, to use Foucault's saying. In conclusion, one could argue that the approach to the city's multi-temporal landscape and the way people were associated with it is the exhibition's main theme, since this is a view which contains all the other readings. Moreover, as archaeologist-anthropologist Christopher Tilley clearly analyzes, landscape forms:

116. Κύρια όψη του
Εθνικού Αρχαιολογικού
Μουσείου.
Σχέδιο του
Ερνέστου Τσίλλερ (1887)
(αρ. κατ. 76)

116. Central façade of the
National Archaeological
Museum.
Drawing by Ernst Ziller
(1887) (cat. no. 76)

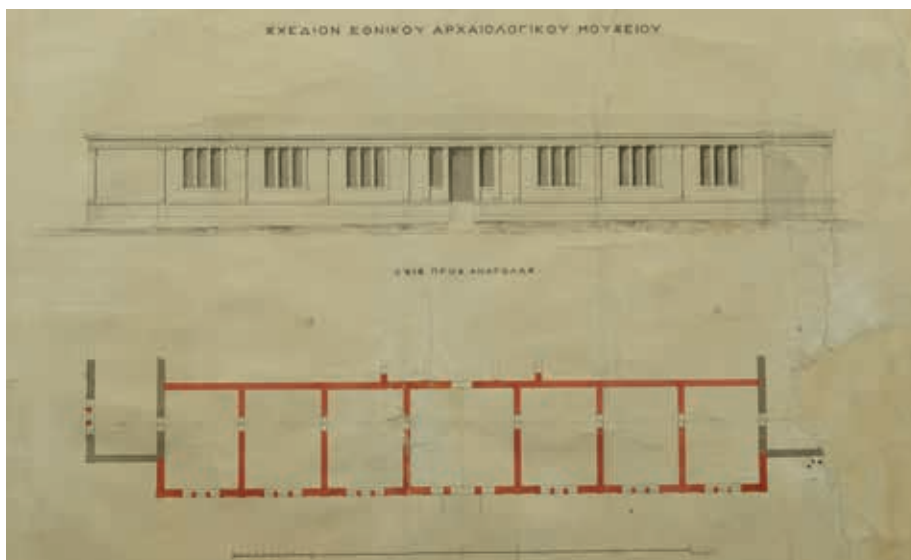
κήσεων, αποικιακών βλέψεων, σχολείο της Ευρώπης, αλλά και σύμβολο εθνικής αναγέννησης, πνευματική αφετηρία μιας ταυτότητας που τα κομμάτια της ανασυντίθενται μέσα από τη μοιραία διαπλοκή του χρόνου με τον χώρο, κατά τη ρήση του Φουκώ. Εν κατακλείδι, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η προσέγγιση του πολυχρονικού τοπίου της πόλης και του τρόπου που οι άνθρωποι σχετίστηκαν με αυτό είναι το κεντρικό θέμα αυτής της έκθεσης, αφού πρόκειται για μια θεώρηση που περιλαμβάνει όλες τις άλλες αναγνώσεις. Όπως, εξάλλου, αναλύει με ενάργεια ο αρχαιολόγος και ανθρωπολόγος Christopher Tilley, το τοπίο συνιστά:

«έναν πολιτισμικό κώδικα διαβίωσης, ένα ανυπόγραφο “κείμενο” προς ανάγνωση και ερμηνεία, έναν πίνακα προς εγγραφή, τοπίο ανθρώπινης πράξης, αλλά και τοπίο για την ανθρώπινη πράξη, έναν τρόπο κατοίκησης και βίωσης. Το τοπίο είναι περιβεβλημένο με δυνάμεις, μπορεί να οργανωθεί και να χορογραφηθεί σε σχέση με επιμέρους συμφέροντα, και οι ανθρώπινες σημασίες εναποτίθενται πάντοτε σαν ίζημα πάνω του. Είναι αφήγηση και ομιλία, χρονικότητα και ενθύμηση»⁷.

Αυτό το τοπίο θελήσαμε να μοιραστούμε μαζί σας, προσφέροντας, ελπίζουμε, τα ερεθίσματα για μια επαναδιαπραγμάτευση της σχέσης του καθένα από εμάς με την πόλη που απλώνεται γύρω μας. Το τοπίο της Αθήνας αναμένει να του εγγράψουμε νέες σημασίες.

Καλή περιήγηση!

7. Tilley 1994, 34. Tilley 2012, 246.

117. Ανατολική όψη και
κάτοψη του Εθνικού
Αρχαιολογικού Μουσείου.
Σχέδιο του Ερνέστου
Τσίλλερ (1887)

117. East façade
and plan of the National
Archaeological Museum.
Drawing by
Ernst Ziller (1887)

“a cultural code for living, an anonymous ‘text’ to be read and interpreted, a writing pad for inscription, a scape of and for human praxis, a mode of dwelling and a mode of experiencing. It is invested with powers, capable of being organized and choreographed in relation to sectional interests, and is always sedimented with human significances. It is story and telling, temporality and remembrance”⁸.

This is the landscape we wanted to share with you, offering – we hope – inducements to renegotiate the relationships each of us has with the city extending around us. The landscape of Athens awaits us to inscribe in it new meanings.

Enjoy your tour!

8. Tilley 1994, 34, Tilley 2012, 246.

Η έκθεση φιλοξενείται στις αίθουσες των περιοδικών εκθέσεων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (εικ. 118, 119). Υπάρχει μία πύλη εισόδου και εξόδου, η ροή των επισκεπτών, όμως, από ενότητα σε ενότητα έχει δομηθεί έτσι ώστε να μην επιβάλλει μια αυστηρά προδιαγεγραμμένη πορεία, δίνοντας τη δυνατότητα στους επισκέπτες να κάνουν τον «περίπατό» τους με μεγαλύτερη αυτονομία. Η πρώτη αίθουσα χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μισό αναπτύσσονται οι τρεις πρώτες ενότητες¹, οι οποίες αποτελούν τη θεωρητική εισαγωγή στην προσέγγιση της Αθήνας από τους Ευρωπαίους περιηγητές. Υπάρχει, επίσης, το εισαγωγικό μέρος της τέταρτης ενότητας (*Περίπατος στην Αθήνα μιας άλλης εποχής*), με τον τοπογραφικό και τον ιστορικό χάρτη των Αθηνών (εικ. 61), που λειτουργεί προσανατολιστικά για την προσέγγιση των υποενοτήτων, οι οποίες συνιστούν τον φανταστικό περίπατο στην Αθήνα. Η ανάπτυξη των υποενοτήτων αυτών στο δεύτερο μισό της πρώτης αίθουσας και σε μέρος της δεύτερης έχει γίνει με τη λογική της νοερής προσέγγισης του βράχου της Ακρόπολης. Για τον λόγο αυτό, η υποενότητα της Ακρόπολης των Αθηνών καταλαμβάνει κεντρική θέση, τοποθετημένη στην αψιδωτή απόληξη της πρώτης αίθουσας, που και ως σχήμα δίνει την αίσθηση της υποδοχής. Το άγαλμα της Αθηνάς του Βαρβακείου (εικ. 75) προτάσσεται, επίσης, σε κεντρικό σημείο του δεύτερου μισού της αίθουσας, προϋπαντώντας τους περιπατητές που προσεγγίζουν τα έργα του Ιερού Βράχου. Η δεύτερη αίθουσα φιλοξενεί στο μισό της μέρος το τμήμα εκείνο του περιπάτου που βρισκόταν εκτός των τειχών της αρχαίας Αθήνας, καθώς και την καταληκτήρια ενότητα, η οποία παρουσιάζει στοιχεία για τις αντιλήψεις και τις πρακτικές των αρχαιοφίλων Ευρωπαίων ως προς το αντικείμενο του πόθου τους και τη θέση της ελληνικής πολιτείας σε ζητήματα μέριμνας και προστασίας των αρχαιοτήτων μετά τη συγκρότηση του νέου ελληνικού κράτους στο β' τέταρτο του 19ου αιώνα. Ως προς τον τρόπο έκθεσης των αντικειμένων, θα πρέπει, καταρχάς, να επισημάνουμε ότι οι πέντε εκθεσιακές ενότητες φιλοξενούν, ως επί το πλείστον, ποικιλία τεχνέργων: με την εξαίρεση της εισαγωγικής

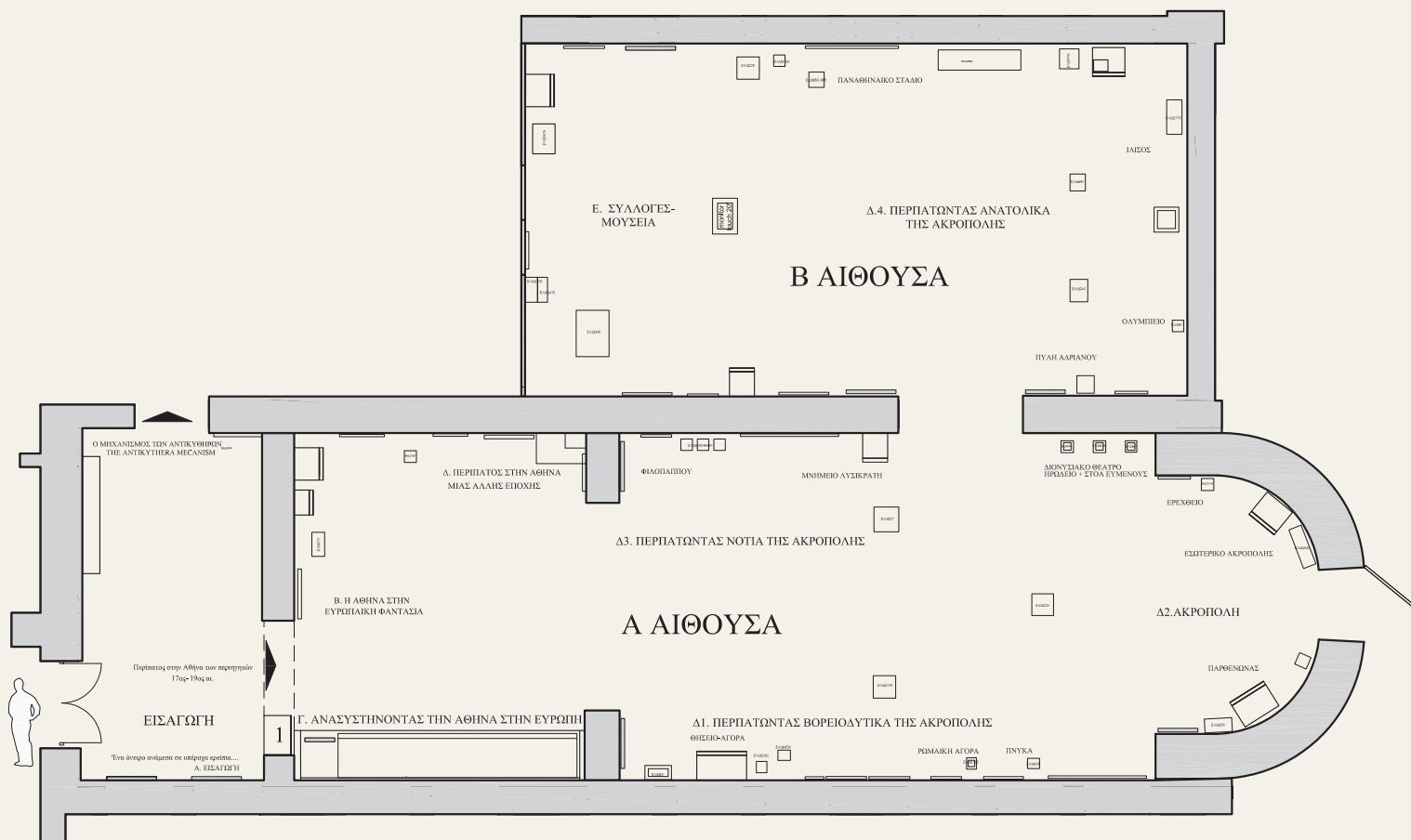
1. Οι εκθεσιακές ενότητες και το περιεχόμενό τους παρουσιάζονται αναλυτικά στο κεφάλαιο του μουσειολογικού σχεδιασμού,

(βλ. παραπάνω Δ. Καλεσοπούλου, Ο Μουσειολογικός σχεδιασμός της έκθεσης, 354 κ.ε.).

The exhibition is hosted in the temporary exhibition halls of the National Archaeological Museum (figs. 118, 119). Although there is a single entrance and exit gate, the visitor flow pattern, from section to section, has been structured in such a way that does not impose a strictly predetermined course of movement, affording visitors the opportunity to enjoy their “stroll” with greater autonomy. The first hall is divided into two parts. Across the former, the first three sections¹ of the exhibition unfold narrating the theoretical introduction to the approach that European travelers developed towards Athens. Also here one can look at the introduction to the fourth section (*Strolling through Athens of another era*) enriched with a topographical and historical map of Athens (fig. 61), which serves as an orientation pointer for the access to those subsections that are devoted to the imaginary stroll through Athens. These units, evolving through the latter half of the first hall and through part of the second one, have been set up on the rationale of a conceptual approach to the rock of the Acropolis. For this reason, the Acropolis of Athens subsection occupies a central position at the apsidal end of the first hall, whereas the shape of the apse evokes a sense of welcome. Also centrally placed is the statue of the Varvakeion Athena (fig. 75) standing in the second half of the hall, gracefully inviting the strollers to approach the artworks on the Sacred Rock. The second hall, in its first half, takes the visitor along that part of the “stroll” which extends outside the walls of the ancient city of Athens. When entering the hall’s second half, one reaches the closing section of the exhibition that not only focuses on evidence relating to the perceptions and practices of the European admirers of antiquity and the object of their desire, but also brings forward the attitude of the Greek state towards the care and protection of antiquities after the formation of the modern Greek state in the second quarter of the 19th century. Regarding the way in which the exhibits are displayed, we should, first of all, point out that all five sections of the exhibition host for the most part a variety of artifacts. With the exception of the homogeneity

1. The various sections and their content are presented in detail in the chapter on the exhibition’s museological design

(see above D. Kalessopoulou, *The Museological Design of the Exhibition*, p. 355 ff.).

118. Κάτοψη της έκθεσης
στο Εθνικό Αρχαιολογικό
Μουσείο

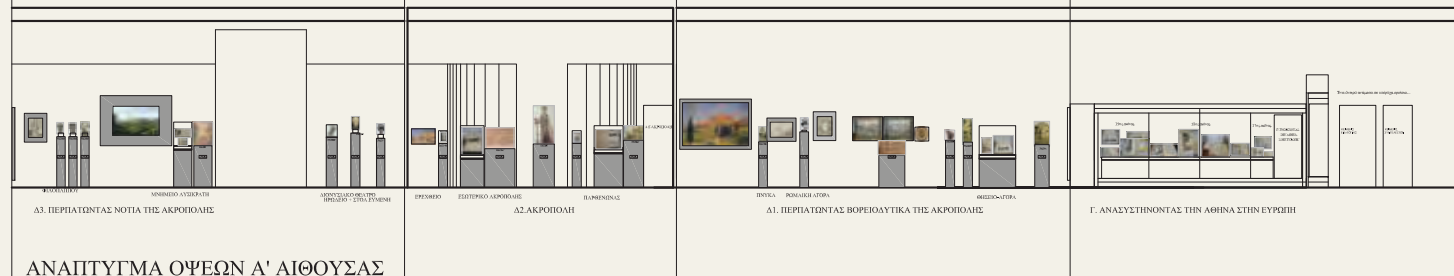
118. Plan of the exhibition
in the National Archaeological
Museum

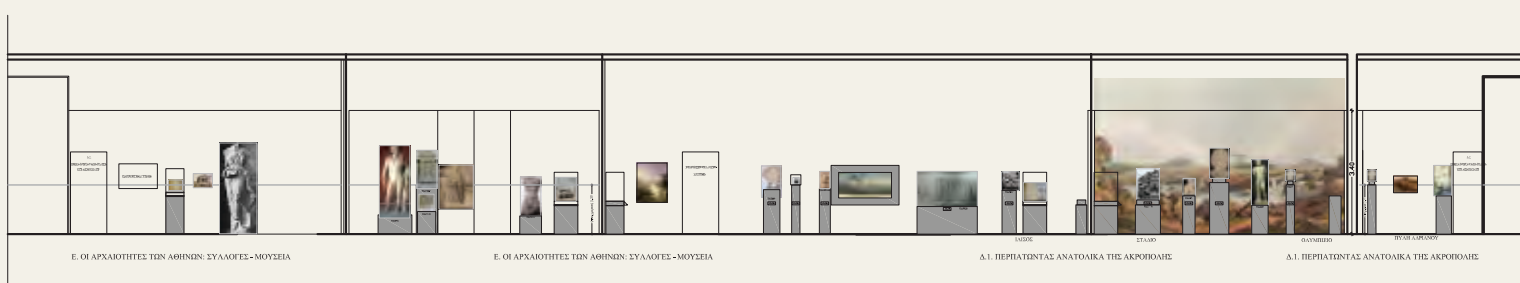
Β. Η ΑΘΗΝΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΦΑΝΤΑΣΙΑ

Β. Η ΑΘΗΝΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΦΑΝΤΑΣΙΑ

ΑΝΑΠΤΥΓΜΑ ΟΨΕΩΝ Α' ΑΙΘΟΥΣΑΣ

ΑΝΑΠΤΥΓΜΑ ΟΨΕΩΝ Α' ΑΙΘΟΥΣΑΣ

ΑΝΑΠΤΥΓΜΑ ΟΨΕΩΝ Β' ΑΙΘΟΥΣΑΣ

119. Ανάπτυγμα όψεων
της έκθεσης στο Εθνικό
Αρχαιολογικό Μουσείο

119. Cross-sections of the
exhibition in the
National Archeological
Museum

ενότητας και της ενότητας Γ' (*Ανασυστήνοντας την Αθήνα στην Ευρώπη*), τα αρχαία γλυπτά, σε ειδικά σχεδιασμένες βάσεις, εναλλάσσονται ρυθμικά με τις σχετικές εικονογραφημένες εκδόσεις και τα νεότερα έργα τέχνης. Για λόγους ασφαλείας τα βιβλία τοποθετήθηκαν σε προθήκες, ενώ σε κάθε ενότητα υπάρχει τουλάχιστον ένα ζωγραφικό έργο, τα χρώματα του οποίου δημιουργούν ένα διαφοροποιημένο ευχάριστο οπτικό ερέθισμα. Οι προθήκες που χρησιμοποιήθηκαν είναι τριών τύπων:

- Μία προθήκη στην εισαγωγική ενότητα φωτίζεται από σποτς οροφής με ενσωματωμένο ροοστάτη για την επιλογή της κατάλληλης έντασης φωτισμού και με λαμπτήρες UVstop για την προστασία από τις βλαβερές για τα αντικείμενα υπεριώδεις ακτινοβολίες.

- Μία μεγάλη προθήκη μήκους 5,80 μ., που φιλοξενεί όλη την ενότητα Γ' (*Ανασυστήνοντας την Αθήνα στην Ευρώπη*), με μεγάλη κρυστάλλινη πρόσοψη και εσωτερικό φωτισμό με σποτς με ενσωματωμένο ροοστάτη για την επιλογή της κατάλληλης έντασης στον φωτισμό και με λαμπτήρες LED. Για την έκθεση των βιβλίων έχει σχεδιαστεί μεγάλο βάθρο-«τραπέζι», με ειδικό στοιχείο τριγωνικής διατομής για την τοποθέτηση της ενημερωτικής λεζάντας.

- Δεκαπέντε προθήκες μικρών σχετικά διαστάσεων, που φέρουν κλειδαριά ασφαλείας και αποσπώμενη πρόσοψη για την τοποθέτηση των βιβλίων. Η πρόσοψη φέρει ειδικό στοιχείο τριγωνικής διατομής για την τοποθέτηση της ενημερωτικής λεζάντας. Το άνω τμήμα της προθήκης αποτελείται από γυάλινο κώδωνα από υπέρλευκο κρύσταλλο και φωτίζεται με σποτς οροφής με ενσωματωμένο ροοστάτη (dimmer) για την επιλογή της κατάλληλης έντασης στον φωτισμό και με λαμπτήρες UVstop για την προστασία από τις βλαβερές για τα αντικείμενα υπεριώδεις ακτινοβολίες.

Η αρχή της κάθε ενότητας σημαίνεται με επιτοίχιο κείμενο, που τοποθετείται επί ειδικής ξύλινης κατασκευής, διαστάσεων 1×2 (ύψος) μ., επενδεδυμένης με PVC. Οι μεγάλες διαστάσεις της κατασκευής δίνουν τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσουμε μεγάλων διαστάσεων γράμματα στα κείμενα, ώστε να διευκολύνεται ο επισκέπτης στην ανάγνωση. Σε επιλεγμένα σημεία της έκθεσης έχουν τοποθετηθεί μεγεθύνσεις φωτογραφιών και κείμενα περιηγητών και ανθρώπων που έζησαν για ένα μικρό ή μεγαλύτερο διάστημα στην πόλη, προκειμένου να δημιουργήσουν την κατάλληλη πλαισιοθέτηση.

Για την αισθητική ενοποίηση της παρουσίασης των γλυπτών έχει σχεδιαστεί η επένδυση των λίθινων βάθρων τους με MDF-ZF (με όλα τα σόκορα να είναι κομμένα υπό γωνία 45°) και η βαφή τους σε μπεζ χρώμα. Για τις λεζάντες και κειμενολεζάντες των γλυπτών σχεδιάστηκαν ειδικές κατασκευές τριγωνικής διατομής, που τοποθετούνται στην ξύλινη επένδυση των λίθινων βάθρων των γλυπτών.

Ο χρωματισμός των αιθουσών είναι σε χρώμα βαθύ μπλε, είναι υποβλητικός, έχει δε το σημαντικό πλεονέκτημα ότι αναδεικνύει με σαφήνεια τα περιγράμματα των μαρμάρινων γλυπτών, καθιστώντας τα περισσότερο ευδιάκριτα σε ανθρώπους με προβλήματα όρασης. Ο φωτισμός των εκθεμάτων (γλυπτά, ζωγραφικοί πίνακες, προθήκες) γίνεται από την οροφή με ειδικά φωτιστικά σποτς, που φέρουν ροοστάτη για τον καθορισμό της κατά έκθεμα έντασης του φωτός, και με λαμπτήρες UVstop.

observed in the introductory section and in section C (*Reintroducing Athens to Europe*), the ancient sculptures, on their specially designed stands, alternate rhythmically with thematically related to them illustrated editions and recent works of art. For safety reasons, the books were placed in showcases, while in each section there is at least one painting, the colors of which create a diversified and pleasing visual effect. Three types of showcases were used:

- One showcase, in the introductory section, with internal spot dimmable lighting to select the appropriate luminous intensity and UV-stop light bulbs for the protection of the objects on display from harmful ultraviolet radiation.
- One large showcase (5.80 m. in length) containing all exhibits of section C (*Reintroducing Athens to Europe*), with large crystal façade and internal spot dimmable lighting to select the appropriate luminous intensity, and LED light bulbs. For the display of the books a large pedestal-“table” has been specially designed with a triangular in section component to hold the informational caption.
- Fifteen relatively small showcases equipped with safety lock and detachable front panel for the display of the books. The front panel is provided with a triangular in section special component to hold the informational caption. This type of showcase is sheltered with a bell-shaped cover of super-white crystal, and receives external dimmable lighting from ceiling spots by selecting the appropriate luminous intensity and UV-stop light bulbs for the protection of the objects on display from harmful ultraviolet radiation.

The opening point of each section is marked by a wall text set in a special wooden panel (1×2 m. high) covered in PVC. The large dimensions of these panels allow the use of large-size text lettering to facilitate reading by visitors. At selected points throughout the exhibition, enlarged photographs and extracts of texts written by travelers and people who lived for a longer or shorter periods of time in the city have been situated to create the appropriate ambience and frame of reference.

To maximize the aesthetic integration of the sculptures into the overall setting, their stone bases were covered in MDF-ZF wood (cut at an angle of 45 degrees down the edges) and painted over in beige. For the captions and informative panels of the sculptures and paintings triangular in section constructions were specially designed to fit into the wooden covering of the sculptures stone bases.

For the walls an imposing deep blue has been chosen. More importantly, this color exposes to advantage marble sculptures by promoting the clarity of their contour and making most of them more perceptible to individuals with low vision. Lighting for all exhibition entities (sculptures, paintings, showcases) radiates from the ceiling through specially adjusted spotlights equipped with dimmers to regulate luminous intensity for each exhibit separately, and with UV-stop light bulbs.

Την εποχή των περιηγητών πολλά αρχαία μνημεία παρέμεναν ακόμα ορατά. Όσα είχαν την τύχη να μην αρπαγούν και να μην αποσπαστούν για ενθυμήματα, είχαν την ατυχία να χαραχθούν με τα ονόματα των περιηγητών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το γκραφίτι του Λόρδου Βύρωνα στον κίονα του ναού του Ποσειδώνα στο Σούνιο, που είναι ακόμα αναγνώσιμο.

Μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας και την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους, η νεοσυσταθείσα Αρχαιολογική Υπηρεσία έκανε ηρωικές προσπάθειες να περισώσει την αρχαιολογική κληρονομιά. Οι κινητές αρχαιότητες συλλέγονταν σε επιλεγμένους χώρους, αφού δεν υπήρχε ακόμα κεντρικό μουσείο (αρχικά στην Αίγινα, στη συνέχεια στα Προπύλαια της Ακρόπολης, στον ναό του Ηφαίστου [Θησείο] και σε διάφορες αποθήκες και δεξαμενές). Ένας τρόπος προφύλαξης από την αρπαγή θραυσμάτων επιγραφών και αναγλύφων ήταν να πακτώνονται μέσα σε ξύλινα πλαίσια με γύψο (μέθοδος Πιττάκη) (εικ. 120). Μεγαλύτερα γλυπτά στερεώνονταν σε βάσεις με μολυβδοχορημένο σίδηρο. Τέλος, όλες οι αρχαιότητες δέχονταν έναν αριθμό κόκκινου ή μαύρου χρώματος σε εμφανές σημείο που αντιστοιχούσε σε έναν κατάλογο.

Οι πρώτοι «συντηρητές» αρχαιοτήτων, κυρίως των μαρμάρινων αγαλμάτων και αναγλύφων, ήταν ξένοι γλύπτες, όπως οι Heller και Imhof, και βοηθοί λιθοξόοι και εκμαγείς, όπως οι Franchini και Andreoli, που εκτέλεσαν εργασίες στην Ακρόπολη. Υποστηρικτικό έργο συντελέστηκε και από τον χημικό Landerer, καθηγητή στο Σχολείο των Τεχνών, μετέπειτα Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

Στα 1888 η Αυστριακή περιηγήτρια Rosa von Gerold περιγράφει στο οδοιπορικό της στην Αθήνα ένα πολύ ενδιαφέρον στιγμιότυπο: «Το αμάξι μας περίμενε στους πρόποδες του λόφου. Μας κατέβασε από τη δενδροστοιχία, προσπερνώντας το Θησείο. Σταματήσαμε πάνω στη γέφυρα για να κάνω ένα σκίτσο των δύο ναών: του Θησείου και από πάνω του Παρθενώνα. Ενώ εγώ σχεδίαζα μέσα στο αμάξι, περνούσε από κάτω ένας κύριος με αραϊή γενειάδα και μια ωραία νέα γυναίκα με χρυσόξανθα μαλλιά Γερμανίδας, που τους συνόδευε ο νεαρός χημικός Ρουσόπουλος με τον οποίο μιλούσαν Γερμανικά. Μεταγενέστερα διαπιστώναμε ότι ... επρόκειτο για τον καθηγητή Χόφμαν, τον διάσημο χημικό του Βερολίνου και τη γυναίκα του». Ο Όθων Α. Ρουσόπουλος είναι ο χημικός, ο οποίος ακριβώς εκείνη τη χρονιά είχε προσληφθεί από το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως για να συντηρήσει τα χάλκινα

During the age of travelers, many ancient monuments remained visible. Those which had the good fortune not to be plundered or removed for memorabilia had the misfortune of having travelers' names carved on them. A typical example is the graffiti by Lord Byron on a column of the temple of Poseidon at Sounion, which is still legible.

After the liberation of Greece and the founding of the modern Greek state, the newly-formed Archaeological Service made heroic efforts to salvage the archaeological heritage. Portable antiquities were collected in selected areas, since there was still no central museum (originally on Aigina, later in the Propylaea on the Acropolis, the temple of Hephaistos [Theseion], and various storerooms and reservoirs). One way of protecting fragments of inscriptions and reliefs from being plundered was to anchor them in wooden frames with plaster (the "Pittakis method") (fig. 120). Larger sculptures were mounted on bases with the help of molten lead and iron. Finally, all the antiquities received a number in red or black ink at a prominent point, which corresponded to a catalogue number.

The first antiquities "conservators", primarily of marble statues and reliefs, were foreign sculptors like Heller, and Imhof, and their assistants, stone-cutters, and cast-makers like Franchini and Andreoli, who carried out projects on the Acropolis. Supportive work was also performed by the chemist Landerer, a professor at the School of Fine Arts (later, National Technical University of Athens).

In 1888, the Austrian traveler Rosa von Gerold described a very interesting vignette from her itinerary in Athens: "Our carriage was awaiting us on the slopes of the hill. It brought us down through a row of trees, passing by the Theseion. We stopped on the bridge so that I could sketch two temples: the Theseion, and the Parthenon above us. While I was drawing in the carriage, there passed by below us a gentleman with sparse beard and a beautiful young woman with the golden-blond hair of a German, accompanied by the young chemist Rhusopoulos with whom they were speaking German. We later found that ... [the man] was Professor Hofmann, the famous chemist from Berlin and his wife". Dr. Othon A. Rhusopoulos was the chemist who had been engaged in that same year by the Ministry of Ecclesiastical Affairs and Public Education to conserve the bronze finds and the colorful archaic

120. Φίλιππος Μαργαρίτης, Αρχαιότητες της Ακρόπολης εντοιχισμένες για προστασία από τον Κ. Πιττάκη. Περί το 1855. Τύπωμα άλατος, 28 × 21,3 εκ. (Συλλογή Θ. Θεοδώρου)

120. Filippus Margaritis, Antiquities from the Acropolis built in for protection by K. Pittakis. Ca. 1855. Salt print, 28 × 21.3 cm. (Th. Theodorou Collection)

ευρήματα της Ακρόπολης και τα πολύχρωμα αρχαϊκά αγάλματα των κορών στο Μουσείο της Ακρόπολης, που τότε ήταν παράρτημα του Κεντρικού Μουσείου (μετέπειτα Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου). Ο καθηγητής Α. W. von Hofmann, ο εφευρέτης των χρωμάτων της ανιλίνης, είχε ασχοληθεί εκτεταμένα με μια κατηγορία χημικών συντήρησης του λίθου, τους πυριτικούς εστέρες. Είναι προφανές ότι ο Έλληνας χημικός των μουσείων, μαζί με τον καθηγητή του, πιθανώς μόλις είχαν επισκεφθεί την Ακρόπολη και σίγουρα θα είχαν κάνει συζητήσεις για τη συντήρηση των μνημείων. Ο Ρουσόπουλος τελικά χρησιμοποίησε ένα πυριτικό υλικό, την υδρύαλο, για να στερεώσει τις πολυχρωμίες στα γλυπτά της Ακροπόλεως.

Σήμερα η συντήρηση έχει εξελιχθεί σε επιστήμη και η επιστημονική και τεχνική πράξη συντήρησης εκτελείται από συντηρητές αρχαιοτήτων και έργων τέχνης, απόφοιτους Ανώτατων Επιστημονικών και Τεχνολογικών Ιδρυμάτων, καθώς και τεχνικούς συντήρησης. Ειδικά, στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο η συμβολή των καλλιτεχνών γλυπτών και των χημικών εξακολουθεί να είναι αναδεδειγμένη.

Για τις ανάγκες της έκθεσης του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου *«Ένα όνειρο ανάμεσα σε υπέροχα ερείπια...»* Περίπατος στην Αθήνα των περιηγητών. 17ος-19ος αιώνας» όλα τα εκθέματα πέρασαν από το εργαστήριο συντήρησης γλυπτών, όπου δέχτηκαν επεμβάσεις συντήρησης – κυρίως καθαρισμό –, στήριξη σε νέα βάθρα, απομάκρυνση παλαιότερων υλικών συντήρησης και νέα συγκόλληση αποκολλημένων θραυσμάτων (εικ. 121).

statues of *korai* in the Acropolis Museum, which was at that time a branch of the Central Museum (later, National Archaeological Museum). Professor A. W. Hofmann, the inventor of aniline colors, had dealt extensively with a category of chemicals used for the conservation of stone, silicate esters. It is obvious that the Greek museum chemist and his professor had probably just visited the Acropolis; surely they would have discussed the conservation of its monuments. Rhusopoulos ultimately used a silicate material, waterglass, to consolidate the polychromy on the Acropolis sculptures.

Today conservation has evolved into a discipline, and the scientific and technical practice of conservation is carried out by conservators of antiquities and works of art, graduates of the Technological Educational Institute of Athens and other Universities, as well as by conservation technicians. At the National Archaeological Museum specifically, the contribution of artists-sculptors and chemists continues to be highly-acclaimed.

For the National Archaeological Museum's exhibition "*A Dream among Splendid Ruins ... Strolling through the Athens of travelers, 17th-19th centuries*", all the exhibits passed through the sculpture conservation laboratory, where they received conservation interventions – primarily, cleaning – as well as support on new bases, removal of older conservation materials, and new bonding of detached fragments (fig. 121).

121. Το ανάγλυφο αρ. 1478 μετά την απομάκρυνση της παλαιάς συμπλήρωσης και την τοποθέτηση νέων ανοξείδωτων ράβδων στήριξης

121. Relief no. 1478 following removal of the old repairs and its placement on new stainless steel support rods

Όταν τον 18ο αιώνα γεννιέται το λεγόμενο Greek revival δεν ήταν η πρώτη φορά στην ιστορία της νεότερης ευρωπαϊκής τέχνης που οι καλλιτέχνες αναζήτησαν τα πρότυπά τους στις πηγές του κλασικισμού. Το μεγάλο ταξίδι που πραγματοποιούσαν αρχιτέκτονες, ζωγράφοι και γλύπτες από το 1750 και έπειτα, στην αρχή στην Ιταλία και έπειτα, στην Ελλάδα, αποτέλεσε το κίνητρο για μια εκ νέου θέαση του κλασικού μέσα από την κατασκευασμένη ρομαντική διάθεση του ευρωπαϊκού κλασικισμού. Και όσον αφορά στις εικαστικές τέχνες η προσέγγιση των ερειπίων, των αναγλύφων ή των αγαλμάτων μπορούσε να κινητοποιήσει την αναπαραστατική φαντασία των Ευρωπαίων καλλιτεχνών με αρκετά «θρασεία» σιγουριά. Στη μουσική, όμως, η σπάνις των πηγών και η δυσκολία της αναπαραγωγής και εκτέλεσης των σπαραγμάτων της τέχνης των ήχων, Της Τέχνης, κατά τους αρχαίους φιλοσόφους, άφησε ευρύ πεδίο ανεξάρτητης και πρωτότυπης δημιουργίας των Ευρωπαίων συνθετών παρά τον τίτλο «κλασική μουσική». Ο δυτικοευρωπαίος περιηγητής, που έρχεται στην οθωμανική αυτοκρατορία του 17ου και 18ου αιώνα, πολλές φορές εκπλήσσεται με τη ζωντάνια του ελληνικού λαού και των παραδόσεών του (εικ. 123). Το ενδιαφέρον της Δύσης για την ελληνική μουσική αρχίζει αρκετά νωρίς. Τον 16ο αιώνα ο βιβλιοθηκάριος του Βατικανού Λέων Αλλάτιος είχε καταγράψει μερικά δημοτικά τραγούδια της εποχής του. Ο B. M. La Guilletière στον πρόλογο του βιβλίου του *Lacédémone ancienne et nouvelle*¹ (Παρίσι 1679) ισχυρίζεται ότι «τα τραγούδια (tragoudis) που ακούγονται σήμερα στη λαϊκή ελληνική γλώσσα στις πλαγιές του Παρνασσού ή στις σπηλιές του Ελικώνα δεν είναι καθόλου ανάξια συγκρινόμενα με τα υπέροχα ποιήματα της αρχαιότητας».

Ο J. B. Laborde στο έργο του *Essai sur la Musique Ancienne et Moderne* (Paris 1780) αφιερώνει το 23ο κεφάλαιο στη μουσική των σύγχρονων Ελλήνων.

1. Ολόκληρος ο τίτλος είναι: *Lacédémone ancienne et nouvelle. Où l'on voit les Mœurs et les Coutumes des Grecs Modernes, des Mahométans et des Juifs du Pays. Et quelques*

Particularités du Séjour que le Sultan Mahomet IV. a fait dans la Thessalie. Par le Sieur de la Guilletière, Paris 1679.

When the so-called “Greek revival” was born in the 18th century, it was not the first time in the history of modern European art that artists sought their models in classical sources. The long journey made by architects, painters, and sculptors from 1750 onward, initially to Italy and then to Greece, formed the impetus for a renewed view of the classical through the constructed romantic disposition of European classicism. With respect to the visual arts, the approach to the ruins, reliefs, and statues could activate the figurative imagination of European artists with fairly “daring” confidence. But in music, the rarity of sources and difficulty surrounding the reproduction and performance of the fragments of the art of sound – The Art, according to the ancient philosophers – left a wide scope for independent and original creations by European composers, despite the title “classical music”.

Western European travelers to the Ottoman Empire in the 17th and 18th centuries were frequently surprised by the vitality of the Greek people and its traditions (fig. 123).

The interest of the West in Greek music began at a fairly early date. In the 16th century, the Vatican librarian Leon Allatius (Leo Allatius) had transcribed a number of folksongs dating to his own era.

In the introduction to his book *Lacédémone ancienne et nouvelle*¹ (Paris 1679), B. M. La Guilletière claimed that “the songs (*tragoudis*) heard today in the demotic Greek language on the slopes of Mt Parnassus and the caves of Mt Helicon are by no means unworthy when compared to the superb poems of antiquity”.

J. B. Laborde devoted the 23rd chapter in his *Essai sur la Musique Ancienne et Moderne* (Paris 1780) to the music of contemporary Greeks.

Despite this, there were only a handful of travelers who transcribed songs. And those who did transcribe some melodies made mistakes due to their ignorance of Greek scales and rhythms. It is just as

1. Full title: *Lacédémone ancienne et nouvelle. Où l'on voit les Mœurs, et les Coutumes des Grecs Modernes, des Mahométans et des Juifs du Pays. Et quelques Particularités du Séjour*

que le Sultan Mahomet IV. a fait dans la Thessalie. Par le Sieur de la Guilletière, Paris 1679.

Παρόλα αυτά ελάχιστοι είναι οι περιηγητές που ασχολήθηκαν με την καταγραφή των τραγουδιών. Και όσοι από αυτούς κατέγραψαν κάποιες μελωδίες δεν απέφυγαν τα λάθη λόγω έλλειψης γνώσης των ελληνικών κλιμάκων και ρυθμών. Όσο δύσκολο και χρονοβόρο είναι να εμβαθύνει κανείς στη γλώσσα ενός έθνους άλλο τόσο δύσκολο είναι να κατανοήσει μια μουσική γλώσσα.

Δεν είμαστε μακριά από τη χρονιά που εκδόθηκε το έργο του Johann Joachim Winckelmann (1717-1768), *Geschichte der Kunst des Altertums* (1764), το οποίο επηρέασε καθοριστικά τους λόγιους της εποχής, πείθοντάς τους ότι η αρχαία ελληνική τέχνη υπερείχε οποιασδήποτε άλλης. Η μουσική θα μπορούσε να συμπεριληφθεί παρά την έλλειψη πηγών.

Σπουδαιότερη συλλογή ελληνικών τραγουδιών είναι αυτή του βαρόνου Werner von Haxthausen, την οποία συνέταξε το 1811. Αν και εκδόθηκε μόλις το 1935, η συλλογή αυτή ήταν γνωστή στους μελετητές κατά τη διάρκεια των 120 χρόνων που παρέμεινε ανέκδοτη. Η συλλογή αυτή περιέχει δέκα δημοτικά ποιήματα και τις μελωδίες 17 τραγουδιών. «Με επισκέφθηκε», γράφει ο Γκαίτε το 1815, «ένας φίλος των Νεοελλήνων, ο οποίος είχε μαζί του μερικά δημοτικά τραγούδια του λαού αυτού, τα πιο όμορφα από όσα γνωρίζουμε μέχρι σήμερα από την άποψη της λυρικής, δραματικής και επικής ποίησης. Αν και δεν είναι παρά δημοτικά τραγούδια»². «Αυτός ο συνδυασμός θαυμασμού για τη ζωντάνια και τον αυθορμητισμό του παραδοσιακού τραγουδιού με μια πολιτισμένη δύσπιστη περιφρόνηση είναι χαρακτηριστική της ρομαντικής ανταπόκρισης απέναντι στη λαϊκή ποίηση αυτής της περιόδου», συμπληρώνει ο Beaton³.

Οι σπουδαιότερες συλλογές, στις οποίες περιέχονται καταγραφές μελωδιών δημοτικών τραγουδιών, είναι κατά χρονολογική σειρά:

- του Ch. Henri de Blanville, *L'Histoire générale, critique et philosophique de la musique*, Paris 1767,
- του P. A. Guys, *Voyage Littéraire de la Grèce (φιλολογικό ταξίδι στην Ελλάδα)*, Paris 1771 (εικ. 122),
- του Jean Benjamin de Laborde, *Essai sur la musique (Πραγματεία περί μουσικής)*, Paris 1780,
- του Franz Joseph Sulzer, *Geschichte des Transalpinischen Daciens*, Wien 1781, που περιλαμβάνει κεφάλαιο περί ελληνικής και οθωμανικής μουσικής,
- του Edward Jones, *Lyric Airs*, London 1840, που περιέχει μερικούς ελληνικούς χορούς, τους οποίους ο συγγραφέας επιχειρεί να συσχετίσει με την αρχαιότητα,
- του J. L. S. Bartholdy, *Bruchstücke zur näheren Kenntnis des heutigen Griechenlands*, Berlin 1805,
- του John Mac Gregor, *Eastern Music*, London 1805, στην οποία δημοσιεύει ένα νανούρισμα από τον Μαραθώνα,
- του J. C. Hobhouse, *A journey through Albania & other provinces of Turkey*, Φιλαδέλφεια και Λονδίνο 1813, που περιλαμβάνει δύο χορευτικές παραλλαγές,

2. Beaton 2004, 6.

3. Ό.π.

difficult and time-consuming for a person to understand a foreign musical language as it is to deepen one's knowledge of the language of a people.

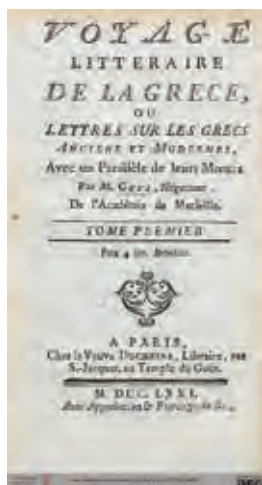
We are not far from the year of publication of the work by Johann Joachim Winckelmann (1717-1768), *Geschichte der Kunst des Altertums* (1764), which had a decisive influence on scholars of that age, persuading them that ancient Greek art was superior to all others. Music could be included, despite the absence of sources. The most important collection of Greek songs was that of Baron Werner von Haxthausen, compiled in 1811. Though it was not published until 1935, this collection was known to scholars during the 120 years it remained unpublished. It contained 10 examples of folk poems and the melodies of 17 songs. Goethe wrote in 1815: "I received a visit from a friend of the Modern Greeks who had with him some folksongs of this people, the loveliest of those we know to date from the viewpoint of lyric, dramatic, and epic poetry, though they are nothing but folksongs"². Roger Beaton adds: "This combination of admiration for the vitality and spontaneity of traditional songs together with a cultivated, scornful disdain is typical of the romantic response to the folk poetry of this period"³.

The most important collections containing transcriptions of the melodies of folksongs are the following (in chronological order):

- Ch. Henri de Blanville, *L'Histoire générale, critique et philosophique de la musique*, Paris 1767,
- P. A. Guys, *Voyage Littéraire de la Grèce*, Paris 1771 (fig. 122),
- Jean Benjamin de Laborde, *Essai sur la musique*, Paris 1780,
- Franz Joseph Sulzer, *Geschichte des Transalpinischen Daciens*, Wien 1781, which included a chapter on Greek and Ottoman music,
- Edward Jones, *Lyric Airs*, London 1840, containing a number of Greek dances, which the author attempted to correlate with antiquity,
- J. L. S. Bartholdy, *Bruchstücke zur näheren Kenntnis des heutigen Griechenlands*, Berlin 1805,
- John MacGregor, *Eastern Music*, London 1805, in which he published a lullaby from Marathon,
- J. C. Hobhouse, *A journey through Albania & other provinces of Turkey*, Philadelphia and London 1813, which contained two dance variations,
- Guillaume André Villoteau, *Description de l'Égypte*, Paris 1823-26 (which also included a chapter on Greek music, as well as the transcription of two urban melodies of the Greeks in Egypt),
- Leopold Schefer, *Palmerio*, n. p. 1823, in which Greek musical instruments and various views on Greek music were described, and nine musical transcriptions were cited,
- R. Gironi, *Il costume dei Greci*, Milano 1824,

2. Beaton 2004, 6.

3. *Op. cit.*

122. Εξώφυλλο του βιβλίου *Voyage littéraire de la Grèce* του Pierre Augustin Guys, Παρίσι 1771

122. Front cover of *Voyage littéraire de la Grèce*, by Pierre Augustin Guys, Paris 1771

- του Guillaume André Villoteau, *Description de l'Égypte*, Paris 1823-26 (παραθέτει και ένα κεφάλαιο για την ελληνική μουσική, καθώς και τις καταγραφές δύο αστικών μελωδιών των Ελλήνων της εκεί κοινότητας),
 - του Leopold Schefer, *Palmerio*, χ.τ. 1823, όπου περιγράφονται ελληνικά μουσικά όργανα, διάφορες γνώμες για την ελληνική μουσική, ενώ παρατίθενται εννέα μουσικές καταγραφές,
 - του R. Gironi, *Il costume dei Greci*, Milano 1824,
 - του Gottfried Weber, το περιοδικό για μουσικούς *Cecilia*, 1824,
 - του Otto Magnus Baron von Stackelberg, *Der Apollotempel zu Bassae in Arkadien*, Ρώμη 1826, στο οποίο δημοσιεύει και δέκα ελληνικές μελωδίες. Πιθανόν σε αυτό να τον βοήθησε ο Έλληνας λόγιος και συνθέτης Κ. Νικολόπουλος, που ζούσε στο Παρίσι και καταγόταν από τη γειτονική στις Βάσσες, Ανδρίτσεινα,
 - των D. A. Schott και M. Mebold, *Taschenbuch für Freunde der Geschichte des Griechischen Volkes*, Χαϊδελβέργη 1827,
 - του Karl Iken, *Eunomia*, Λειψία 1827,
 - του J. D. Elster, *Das Bataillon der Philhellenen dessen Errichtung, Feldzug und Untergang*, Baden 1828,
 - του Daniel H. Sanders, *Das Volksleben der Neugriechen*, Mannheim 1844, όπου περιέχονται 68 δημοτικά τραγούδια, 264 δίστιχα, καθώς και 16 μελωδίες,
 - του C. F. Weitzmann, *Geschichte der Griechischen Musik*, Berlin 1855.
- Όλα αυτά τα κείμενα αναφέρονται στην ελληνική μουσική με τρόπο αποσπασματικό και εξαρτώμενο ως ένα βαθμό από τους τόπους που είχαν επιλέξει οι περιηγητές να επισκεφθούν για λόγους ανεξάρτητους από τον πλούτο της μουσικής τους παράδοσης.
- Η πρώτη επιστημονική-θεωρητική καταγραφή ελληνικών δημοτικών τραγουδιών από την Αθήνα και τη Σμύρνη εκδίδεται το 1876 στη Γαλλία, με τον τίτλο *Trente Mélodies Populaires de Grèce et d'Orient*. Η καταγραφή αυτή γίνεται από τον συνθέτη, ιστορικό και θεωρητικό της μουσικής L. A. Bourgault-Ducoudray, Γάλλο με βρετανική καταγωγή, ο οποίος έχει βαθιά αγάπη για το φολκλόρ της πατρίδας του, αλλά και έμφυτη διάθεση αναζήτησης άλλων μουσικών γλωσσών. Σε μια του διάλεξη το 1878 στη διεθνή έκθεση του Παρισιού εκφράζει τη φιλοσοφία του και με αυτόν τον τρόπο κατανοούμε γιατί ήρθε στην Ελλάδα το 1874 και το 1875 για να συλλέξει τραγούδια: «κανένα στοιχείο έκφρασης σε οποιαδήποτε μελωδία, είτε αρχαία είτε μακρινή, δεν πρέπει να εξαφανιστεί από το μουσικό μας ιδίωμα. Όλοι οι τρόποι, παλαιοί και νέοι, ευρωπαϊκοί ή εξωτικοί, στον βαθμό που είναι ικανοί να εξυπηρετήσουν έναν στόχο έκφρασης, πρέπει να γίνονται αποδεκτοί από τους συνθέτες. Πιστεύω ότι η αρχή της πολυφωνίας μπορεί να εφαρμοστεί σε όλα τα είδη των κλιμάκων. Οι δύο τρόποι μας, ο μείζων και ο ελάσσων, έχουν χρησιμοποιηθεί σε τέτοιο βαθμό που θα έπρεπε να καλωσορίσουμε όλα τα στοιχεία έκφρασης που μπορούν να αναζωογονήσουν το μουσικό ιδίωμα»⁴.

4. *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, τ. III, 6η έκδοση, 1980, 111.

123. Αθηναίοι χορεύουν δίπλα στο μνημείο του Λυσικράτους, εικονογράφηση στο Julien-David Le Roy, *Les ruines des plus beaux monuments de la Grèce*, Παρίσι & Άμστερνταμ 1758 (βλ. αρ. κατ. 14)

123. Athenians dancing beside the monument of Lysicrates, illustration in Julien-David Le Roy, *Les ruines des plus beaux monuments de la Grèce*, Paris & Amsterdam 1758 (see cat. no. 14)

- Gottfried Weber, the musical periodical *Cecilia*, 1824,
- Otto Magnus Baron von Stackelberg, *Der Apollotempel zu Bassae in Arkadien*, Rome 1826, in which he published ten Greek melodies. He may have been assisted by the Greek scholar and composer K. Nikolopoulos, who came from Andritsaina near Bassae and lived in Paris,
- D. A. Schott and M. Mebold, *Taschenbuch für Freunde der Geschichte des Griechischen Volkes*, Heidelberg 1827,
- Karl Iken, *Eunomia*, Leipzig 1827,
- J. D. Elster, *Das Bataillon der Philhellenen dessen Errichtung, Feldzug und Untergang*, Baden 1828,
- Daniel H. Sanders, *Das Volksleben der Neugriechen*, Mannheim 1844, which contained 68 folksongs, 264 couplets (distiches), and 16 melodies,
- C. F. Weitzmann, *Geschichte der Griechischen Musik*, Berlin 1855.

All these texts refer to Greek music in a piecemeal fashion, to some extent depending on the places travelers had chosen to visit for reasons independent of the wealth of their musical tradition.

The first scholarly-theoretical transcription of Greek folksongs from Athens and Smyrna, *Trente Mélodies Populaires de Grèce et d'Orient* was published in 1876 in France. It was done by the composer, historian, and music theorist L. A. Bourgault-Ducoudray, a Frenchman of English descent with a profound love of the folklore of his homeland as well as an inborn disposition to seek out other musical languages. In a lecture delivered in 1878 at the Paris International Exposition, he expressed his philosophy, allowing us to understand why he came to Greece in 1874 and 1875 to collect songs: “No element of expression in any melody, whether ancient or (geographically) distant, should disappear from our musical idiom. All modes, ancient and modern, European or exotic, should, to the degree they are able to serve the goal of expression, be ac-

Στον πρόλογο του έργου του *Trente Mélodies Populaires de Grèce et d'Orient* ο Ducoudray αναφέρει ότι οι 30 αυτές μελωδίες είναι ένα μικρό μέρος των καταγραφών του και ότι πρόκειται να εκδοθούν και άλλοι τόμοι, όνειρο που δυστυχώς δεν ευοδώθηκε.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό στοιχείο που αναφέρεται στον πρόλογο είναι ότι η άφιξη του συνθέτη στην Αθήνα και στη Σμύρνη ήταν κατ' εντολή του υπουργού Δημόσιας Εκπαίδευσης της Γαλλίας για να μελετήσει τα ελληνικά δημοτικά τραγούδια και τη βυζαντινή μουσική.

Οι θεωρητικές παρατηρήσεις του Ducoudray στο πρώτο μέρος του πονήματος δεν είναι άτυχες σε γενικές γραμμές, παρόλα αυτά είναι ολοφάνερο ότι πολλές φορές δεν έχει τη δυνατότητα να καταλάβει και κυρίως να αισθανθεί τον ρυθμό και την εξυπνοούμενη αρμονία, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να τις αποτυπώσει στα τραγούδια με ακρίβεια.

Το έργο του έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη των καταγραφών της δημοτικής μουσικής τόσο από τους Έλληνες συνθέτες όσο και από ξένους. Διδάσκοντας στο Conservatoire National Supérieur de Musique et de Danse de Paris (το σημαντικότερο μουσικό-εκπαιδευτικό ίδρυμα του κόσμου ίσως μέχρι και σήμερα) οι ιδέες του για διεύρυνση του μουσικού ορίζοντα ενοφθάλμισαν την ευρωπαϊκή μουσική με πρωτόγνωρα, αλλά και ουσιαστικά στοιχεία, που σε κάποιον βαθμό έρχονται από τους αρχαίους χρόνους. Το ηχητικό υλικό της έκθεσης εμπλουτίζεται από τη μουσική των τραγουδιών που κατέγραψε ο Ducoudray, όπως αποδόθηκαν από φοιτητές του Τμήματος Μουσικών Σπουδών του Ιονίου Πανεπιστημίου με επιβλέποντα καθηγητή τον Γιάννη Πλεμμένο, καθώς και κομμάτια από τους δίσκους ακτίνας του Αρχείου Ελληνικής Μουσικής με τίτλο: *Μελωδίες της Ανατολής και Ρωμείας*.

Τα έργα των περιηγητών που παρουσιάζονται στην έκθεση «Ένα όνειρο ανάμεσα σε υπέροχα ερείπια... Περίπατος στην Αθήνα των περιηγητών, 17ος-19ος αιώνας», καλύπτουν την χρονική περίοδο από το 1674 έως το 1900. Η μουσική, με την οποία όλοι αυτοί οι περιηγητές/καλλιτέχνες – γόννοι πλούσιων οικογενειών, αφού μπορούσαν να κάνουν το «μεγάλο ταξίδι» – μεγάλωσαν, δεν ακολούθησε μια σταθερή πορεία. Από το ώριμο Μπαρόκ, με πολλά εθνικά στοιχεία, της Αγγλίας, της Γερμανίας, της Γαλλίας, της Ιταλίας και της Ολλανδίας στο ροκοκό, τον κλασικισμό και τον ιμπρεσιονισμό, η μουσική και οι μουσικοί της Ευρώπης αποκτούν ένα συνεχώς αυξανόμενο κοινωνικό βάρος.

Στο πλαίσιο της έκθεσης η μουσική που συνοδεύει τον θεατή είναι εκείνη με την οποία μεγάλωσαν οι περιηγητές στην πατρίδα τους.

Ακούγονται έργα των: P. I. Tchaikovsky, J. S. Bach και Fr. P. Schubert. Τα ακούσματα αυτά, ακολουθούμενα από τα ελληνικά τραγούδια που κατέγραψε ο Ducoudray το 1874 και το 1875 και από έργα των Σπ. Φ. Σαμάρα και Ν. Σκαλκώτα συνθέτουν μια μεικτή – αλλά νόμιμη – μουσική ατμόσφαιρα ως συνοδευτικό υπόστρωμα της έκθεσης.

cepted by composers. I believe that the principle of polyphony can be applied to all types of scales. Our two ways, the major and the minor, have been employed to such an extent that we should welcome all elements of expression that can rejuvenate our musical idiom”⁴.

In the introduction to his *Trente Mélodies Populaires de Grèce et d'Orient*, Ducoudray noted that these thirty melodies formed but a small part of his transcriptions, and that other volumes would be published. This dream, unfortunately, never came to fruition.

Another characteristic element mentioned in the introduction is that the composer arrived in Athens and Smyrna at the order of the French Minister of Public Education to study Greek folksongs and Byzantine music. Ducoudray’s theoretical observations in the first part of his work were not generally infelicitous. Nevertheless, it is quite clear that he was often unable to understand and above all, to feel the rhythm and implied harmony, which resulted in his not being able to capture them accurately in the songs.

His work played a crucial role in the evolution of transcriptions of folk music both by Greek composers and foreigners. As a teacher at the *Conservatoire National Supérieur de Musique et de Danse de Paris* (the most important musical-educational foundation in the world, perhaps even today), his ideas to expand the musical horizon infused European music with unprecedented but essential elements which to some degree came from antiquity. The audio material in the exhibition is enriched by the music of the songs Ducoudray transcribed, as performed by students in the Ionian University’s Department of Music Studies under the direction of Professor Giannis Plemmenos, and by tracks from the compact discs in the Archive of Greek Music entitled *Melodies of the East and Romeika*.

The works by travelers presented in the exhibition “*A dream among splendid ruins...* Strolling through Athens of the travelers, 17th-19th centuries” encompass the years from 1674 to 1900. The music, with which all these travelers and artists – the offspring of affluent families, since they were able to make the “grand tour” – grew up, did not follow a fixed course. From the late Baroque (with many ethnic elements) of England, Germany, France, Italy, and Holland to Rococo, Classicism, and Impressionism, Europe’s music and musicians acquired an ever-growing social importance.

Within the context of the exhibition, the music which “accompanies” viewers is that with which the travelers had grown up in their homeland.

Works by the following composers are heard: P. I. Tchaikovsky, J. S. Bach and Fr. P. Schubert. These sounds, followed by the Greek songs transcribed by Ducoudray in 1874 and 1875 as well as works composed by Sp. F. Samaras and N. Skalkottas, compose a mixed – but legitimate – musical atmosphere to serve as an accompaniment to the exhibition.

4. *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, vol. III, 6th edition, 1980, 111.

ΜΑΤΙΕΣ ΣΕ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ¹

Φωτογραφική τέχνη και αρχαιολογία

Ήδη από την περίοδο της ανακάλυψής της κατά τον 19ο αιώνα, η φωτογραφική τέχνη συνδέθηκε στενά με την επιστήμη της αρχαιολογίας². Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αποτέλεσε μία από τις πρώτες Υπηρεσίες της Ελλάδας που χρησιμοποίησαν φωτογραφίες για την τεκμηρίωση θεμάτων του εργασιακού του αντικειμένου τόσο σε ακαδημαϊκό όσο και σε υπηρεσιακό πλαίσιο.

Γενικά, οι πρώτες φωτογραφίες αποτέλεσαν απλές προβολές εικόνων επάνω σε κάποια επιφάνεια. Ως πρώτη φωτογραφική μηχανή μπορεί να θεωρηθεί ένα σκοτεινό δωμάτιο ή κουτί (*camera obscura*) που στη μία άκρη διαθέτει μία γυαλιστερή επιφάνεια και στην απέναντι άκρη μία πολύ μικρή οπή. Σε μια τέτοια κατασκευή οι ακτίνες του φωτός διαδίδονται μέσα από την οπή και σχηματίζουν επάνω στην επιφάνεια ανεστραμμένα και μικρότερα είδωλα των αντικειμένων που βρίσκονται έξω από το δωμάτιο ή το κουτί. Η μέθοδος με την οποία λειτουργούν οι ακτίνες του φωτός σε αυτή την περίπτωση ήταν γνωστή σε κύκλους της σχολής του Αριστοτέλη, πιθανόν κατά το α' μισό του 3ου αι. π.Χ.³. Τον 11ο αιώνα ο Άραβας επιστήμονας Ibn al-Haytham (Αλχαζέν, γύρω στα 965-1039) περιγράφει το ίδιο φαινόμενο. Για πολλούς αιώνες στη συνέχεια αρκετοί ασχολήθηκαν με την *camera obscura* και το 1558 ο πολυμαθής Giovanni-Giambattista della Porta (1535;-1615) είναι ίσως ο πρώτος που συνιστά σε ζωγράφους τη χρήση μιας ανάλογης φορητής συσκευής για τη σχεδίαση πορτρέτων και τοπίων. Τα πρώτα πειράματα πάνω σε φωτοευαίσθητα υλικά χρονολογούνται γύρω στις αρχές του 18ου αιώνα και ανήκουν στον Johann Heinrich Schulze (1687-1744). Σημαντικά βήματα έγιναν με τους Γάλλους Nicéphore Niépce και Louis Jacques Mande Daguerre (1787-1851). Ο Daguerre είναι ο εφευρέτης της νταγκεροτυπίας, της πρώτης μεθόδου φωτογραφικής παραγωγής μιας εικόνας σε επαργυρωμένη χάλκινη πλάκα με ιωδίνη. Η εφεύρεση της μεθόδου ανακοινώθηκε επίσημα το 1839 στην Académie des Sciences της Γαλλίας. Πατέρας, ωστόσο,

1. Ευχαριστώ τον γενικό γραμματέα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας δρ Βασίλειο Πετράκο και την κα Ιωάννα Νίνου, υπεύθυνη του Αρχείου της Εταιρείας, για την άμεση και γενναιόδωρη παροχή φωτογραφικού υλικού για το παρόν κείμενο.

2. Marc 2013, 3-8.

3. Ψευδο-Αριστοτέλης, *Προβλήματα*, 15. Ακόμη, τα *Οπτικά* του Ευκλείδη (γύρω στο 300 π.Χ.) προϋποθέτουν τη γνώση του φαινομένου του σκοτεινού θαλάμου για την απόδειξη ότι οι ακτίνες του φωτός ταξιδεύουν σε ευθεία γραμμή. Για τις ως άνω πηγές, βλ. Lesky 1981, 793-794, 1084· Easterling, Knox 1990, 1020.

GLANCING AT MONUMENTS AND EXCAVATIONS
THROUGH THE PHOTOGRAPHIC ARCHIVE
OF THE NATIONAL ARCHAEOLOGICAL MUSEUM¹

Photography and archaeology

From the time it was discovered in the 19th century, photography was closely linked with the science of archaeology². The National Archaeological Museum was one of the first services in Greece to employ photographs for documenting the subject of its work, within both an academic and service context. Generally speaking, the first photographs were simple projections of images on some surface. The first camera may be considered the dark room or *camera obscura*, which had a shiny surface at one end, and a very small aperture opposite. In such a construction, light rays were disseminated through the aperture, forming reversed and smaller images of the objects outside the room or box on the surface opposite. The method in which rays of light functioned in this case was already known to circles of the School of Aristotle, probably in the first half of the 3rd c. BC³. In the 11th century, the Arab scientist Ibn al-Haytham (Alhazen, ca. 965-1039) described the same phenomenon. For many centuries after this, a number of individuals dealt with the *camera obscura*, and in 1558 the polymath Giovanni-Giambattista della Porta (1535?-1615) was perhaps the first individual to recommend that painters employ a comparable portable device for portraits and landscapes. The first experiments with light-sensitive materials date to around the beginning of the 18th century, and were conducted by Johann Heinrich Schulze (1687-1744). Important advances were made by the Frenchmen Nicéphore Niépce and Louis Jacques Mande Daguerre (1787-1851). Daguerre was the inventor of the daguerreotype, a process, in which an image was produced on a silvered copper plate sensitized by iodine. The invention was officially announced in 1839 to the French Academy of Sciences. However, the father of modern photography and inventor of the intermediate negative image (calotype or talbotype) is considered to be the Englishman William Fox Talbot

1. Thanks are due to the General Secretary of the Archaeological Society in Athens, Dr Vassileios Petrakos and Ms. Ioanna Ninou, head of the Society Archive, for their prompt and generous help with photographic material from the Society Archive for this paper.

2. Marc 2013, 3-8.

3. Pseudo-Aristotle, *Problems*, 15. Also, Euclid's *Optics* (ca. 300 BC) presupposes the *camera obscura* as a demonstration that the light travels in straight lines. For these sources, see Lesky 1981, 793-794, 1084; Easterling, Knox 1990, 1020.

της σύγχρονης φωτογραφίας και εφευρέτης της ενδιάμεσης αρνητικής εικόνας (καλοτυπίας ή ταλμποτυπίας) θεωρείται ο Άγγλος William Fox Talbot (1800-1877)⁴. Οι γυάλινες φωτογραφικές πλάκες αποτελούν τον πρόγονο του ασπρόμαυρου αρνητικού (film), από το οποίο παράγονταν οι αναλογικές φωτογραφίες. Ήδη κατά τη διάρκεια του β' μισού του 19ου αιώνα είχαν αναπτυχθεί διάφοροι τομείς φωτογραφικής τέχνης, όπως η φωτογραφία τεκμηρίωσης και η καλλιτεχνική φωτογραφία, με λυρικό ή ρεαλιστικό πνεύμα⁵. Μετά την περίοδο της χρήσης των ασπρόμαυρων φωτογραφικών γυάλινων πλακών, ακολούθησε κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα η χρήση αρνητικού (film) για αναλογικές φωτογραφίες, ασπρόμαυρες και σταδιακά έγχρωμες και σήμερα η σύγχρονη ψηφιακή φωτογράφιση.

Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και το Φωτογραφικό Αρχείο του

Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα μουσεία της Ελλάδας και ένα από τα πιο γνωστά αρχαιολογικά μουσεία του κόσμου. Το Φωτογραφικό Αρχείο⁶ του Μουσείου είναι ένα από τα παλαιότερα και πλουσιότερα αρχεία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας⁷. Αποτελεί εξειδικευμένο αρχείο, καθώς διαθέτει Φωτογραφικό Εργαστήριο με τον ανάλογο εξοπλισμό εμφάνισης αναλογικού φωτογραφικού υλικού, καθώς και ψηφιακής φωτογράφισης. Το Φωτογραφικό Αρχείο του Μουσείου διαθέτει πλούσιο αρχαιακό υλικό, στο οποίο περιλαμβάνεται το αρχείο των γυάλινων φωτογραφικών πλακών και το αρχείο των ασπρόμαυρων και έγχρωμων αναλογικών φωτογραφιών και αρνητικών. Το Αρχείο διαθέτει επίσης έναν αριθμό επιστολικών δελταρίων ή καρτών. Σε όλα τα παραπάνω αποτυπώνεται μεγάλος αριθμός από τα αρχαία που φυλάσσονται στο Μουσείο. Οι φωτογραφικές λήψεις που αποτυπώθηκαν στις γυάλινες πλάκες του Αρχείου χρονολογούνται περίπου από τα τέλη του 19ου μέχρι και το α' τρίτο του 20ού αιώνα⁸. Οι αναλογικές ασπρόμαυρες και έγχρωμες φωτογραφίες καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα. Μέσα στο αρχαιακό φωτογραφικό

4. Janson 1991, 657-661. Chilvers 2004, 189. Βλ. ενδεικτικά και Wikipedia, με σχετικά λήμματα.

5. Πρώτος σημαντικός φωτογράφος σύγχρονης ειδησεογραφίας θεωρείται ο Αμερικανός Mathew Brady (1823-1896), που κάλυψε τον Αμερικανικό Εμφύλιο πόλεμο, ενώ από τους πρώτους εκπροσώπους της φωτογραφίας τεκμηρίωσης ήταν ο Σκωτσέζος John Thompson, που εξέδωσε το 1877 κοινωνιολογική μελέτη, με τίτλο *Street Life in London*, εικονογραφημένη με φωτογραφικό υλικό, Janson 1991, 657-661, 704-709.

6. Ένας αριθμός παλαιών εγγράφων του Μουσείου φυλάσσονται στο αρμόδιο Εθνικό Αρχείο Μνημείων.

7. Με το Ιδρυτικό Διάταγμα του Όθωνος «Επί των Εκκλη-

σιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως της Επικρατείας», που εκδόθηκε στις 3/15 Απριλίου 1833, ιδρύθηκε η Αρχαιολογική Υπηρεσία, αν και η αρχική σύστασή της οφείλεται στον Ιωάννη Καποδίστρια. Πρώτος γενικός έφορος ήταν ο Adolf Weissenburg (ή Weissenborn) που διορίστηκε τον Μάιο του 1833. Λίγο αργότερα εκχωρήθηκαν αρμοδιότητες στους τρεις διευθυντές ή υπο-εφόρους: Ludwig Ross, Κυριακό Πιττάκη και Ιωάννη Κοκκώνη. Από αυτούς, ο L. Ross ανέλαβε την εποπτεία της Πελοποννήσου, με έδρα το Ναύπλιο, ο Κ. Πιττάκης της Στερεάς Ελλάδας, με έδρα την Αθήνα, και ο Ι. Κοκκώνης των νησιών του Αιγαίου, με έδρα τη Σύρο, Κόκκου 2009, 70-74.

8. Ονόματα φωτογράφων διατηρούνται κυρίως όπου αυτά

(1800-1877)⁴. Glass photographic plates were the forerunners of black and white negatives (film), from which analogue photos were produced. As early as the second half of the 19th century, various fields of photography had become established, including documentary photography and artistic photography in a lyrical or realistic vein⁵. The period during which black and white photographic glass plates were used was succeeded in the 20th century by the use of negatives (film) for analogue photos, initially black and white and gradually, color, while today we have the use of modern digital photography.

The National Archaeological Museum and its Photographic Archive

The National Archaeological Museum is one of Greece's largest museums and also one of the best-known archaeological museums in the world. Its Photographic Archive⁶ is one of the Archaeological Service's oldest and richest⁷. It is a specialized archive, since it has a lab appropriately equipped for developing analogue photographic materials as well as for digital photography. The Museum's Photographic Archive possesses abundant archival material, including the archive of glass photographic plates and that of black and white and color analogue photos and negatives. The Archive also has a number of postcards/cards. A large number of photos of the Museum's antiquities are produced in all the above formats. The photographs developed from the glass plates in the Archive date from the late 19th through the first third of the 20th century⁸. Analogue black and white and color photos encompass most of the 20th century. The Museum's archival photographic material preserves photographs recording views of archaeological sites in Athens, Attica, and other regions, as well as highlights from the first excavations carried out by the Archaeological Service and the Archaeological Society in the late 19th and early 20th centuries in these areas.

4. Janson 1991, 657-661. Chilvers 2004, 189. See indicatively also Wikipedia, under the related entries.

5. The modern new era's first important photographer is considered to have been the American Mathew Brady (1823-1896), who covered the American Civil war, while one of the first representatives of documentary photography was the Scotsman John Thompson, who published a sociological study in 1877 entitled *Street Life in London* which was illustrated with photographs, Janson 1991, 657-661, 704-709.

6. A number of the museum's old documents are kept in the National Archive of Monuments.

7. The Archaeological Service was established by the founding Decree of King Otho, "On Religious Affairs and Public Education in the State" (Επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου

Εκπαιδεύσεως της Επικρατείας), issued on 3/15 April 1833, although the original recommendation was owed to Ioannis Kapodistrias. The first General Ephor (Inspector) was Adolf Weissenburg (or Weissenborn), who was appointed in May 1833. Not long after this, responsibilities were delegated to three directors or sub-ephors: Ludwig Ross, Kyriakos Pittakis, and Ioannis Kokkonis. Ross assumed supervision of the Peloponnese with headquarters in Nauplion, Pittakis became responsible for Central Greece with headquarters in Athens, and Kokkonis assumed oversight of the Aegean, with headquarters on Syros, Κόκκου 2009, 70-74.

8. Photographers' names are preserved mainly when mentioned in the initial published reports of the excavations or the archival photographic material.

υλικό του Μουσείου διατηρούνται φωτογραφίες που αποτυπώνουν όψεις αρχαιολογικών χώρων της Αθήνας, της Αττικής και άλλων περιοχών, καθώς και στιγμιότυπα των πρώτων ανασκαφικών ερευνών που διενεργήθηκαν από την Αρχαιολογική Υπηρεσία και την Αρχαιολογική Εταιρεία κατά τα τέλη του 19ου και κατά τον πρώιμο 20ό αιώνα στις περιοχές αυτές.

**Η φωτογραφία κατά την περίοδο των πρώτων αρχαιολογικών ερευνών στην Αθήνα και στην Αττική.
Το αρχείο των γυάλινων πλακών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου**

Στους νεότερους χρόνους, από την περίοδο διακυβέρνησης (1828-1831) του Καποδίστρια (1776-1831) και περισσότερο κατά την περίοδο της βαναροκρατίας (1833-1843) στην Ελλάδα, η οικοδομική ανάπτυξη της Αθήνας οδήγησε στη σταδιακή μεταμόρφωσή της από ένα χωριό των ύστερων μεσαιωνικών χρόνων σε πρωτεύουσα του νέου ελληνικού κράτους⁹. Κατά τη διάρκεια του ύστερου 19ου, καθώς και κατά το α' τρίτο του 20ού αιώνα, παρατηρήθηκε έντονη αρχαιολογική ερευνητική δραστηριότητα στους σημαντικότερους αρχαιολογικούς χώρους της Αθήνας και της Αττικής¹⁰. Εκτενής χαρτογράφηση των αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Αττικής πραγματοποιήθηκε το 1831-1832 από τους αρχιτέκτονες Σταμάτιο Κλεάνθη (1802-1862) και Gustav Eduard Schaubert (1804-1860), με σκοπό να χρησιμοποιηθεί ως βάση για το σχέδιο ανοικοδόμησης της Αθήνας, αλλά και για τη διευκόλυνση και συστηματοποίηση της αρχαιολογικής έρευνας¹¹. Ακολούθησαν άλλες χαρτογραφήσεις των αρχαιοτήτων της Αττικής, όπως αυτή που πραγματοποιήθηκε το 1874 από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο σε συνεργασία με Πρώσους αξιωματούχους¹². Το 1882 η Αρχαιολογική Εταιρεία ξεκίνησε ανασκαφές στην Ελευσίνα. Το 1885 ο Παναγιώτης Καββαδίας (1850-1928) επιχείρησε την πρώτη μεγάλη ανασκαφική έρευνα στην Ακρόπολη των Αθηνών, ενώ από το 1895 πραγματοποιήθηκαν εκεί μερικές από τις πρώτες αναστηλωτικές εργασίες με επικεφαλής τον μηχανικό Νικόλαο Μπαλάνο (1860-1942)¹³. Τα ερευνητικά σχέδια των πρώτων χρόνων χαρακτηρίστηκαν από την απόπειρα να διατηρηθούν μόνον οικοδομικά κατάλοιπα της κλασικής και υστεροκλασικής αρχαιότητας στον αρχαιολογικό χώρο της Ακρόπολης¹⁴. Το 1885 η Αρχαιολογική Υπηρεσία αρχίζει να δημοσιεύει ειδήσεις για αρχαιολογικά θέματα στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ενώ από το 1888 εκδίδεται αυτοτελώς

μνημονεύονται στην εκάστοτε αρχική δημοσίευση της ανασκαφικής έρευνας και του αρχαιολογικού υλικού.

9. Για την οικοδομική ανάπτυξη της Αθήνας στους χρόνους του Όθωνα, βλ. ενδεικτικά Fiedler 1840, 7-8.

10. Κόκκου 2009, 117-143. Βλ. και Μιχελή 1988, 35-55.

11. Μπίρης 1938, 11. Μαρμαράς 1999α, 318-319. Κορρές

2010. Πετράκος 2011, 9.

12. Curtius, Kaupert 1881-1900. Τραυλός 1993, 235-240.

13. Κόκκου 2009, 128, 142. Μαλλούχου-Tufano 1998, 76-159. Βλ. και Μπρούσκαρη 1996.

14. Βλ. ενδεικτικά Μαλλούχου-Tufano 1998. Βλ. επίσης, Schneider, Höcker 1990· Alcock 2002, 3-5.

Photography in the days of early archaeological research in Athens and Attica. The archive of glass plates in the National Archaeological Museum

In early modern times, beginning from the period of Kapodistrias' (1776-1831) government (1828-1831) and especially the period of the Bavarian reign (1833-1843) in Greece, Athens underwent a building expansion that gradually transformed it from a post-medieval village into a growing capital⁹. During the late 19th and through the first third of the 20th century, intense archaeological investigation was observed at the most important archaeological sites in Athens and Attica¹⁰. Extensive mapping of Attica's archaeological sites and monuments was carried out in 1831-1832 by the architects Stamatios Kleanthes (1802-1862) and Gustav Eduard Schaubert (1804-1860). The project was meant to be used as groundwork in plans of the urban reconstruction of Athens, as well as to help archaeological research¹¹. This was followed by other archaeological mappings of Attica and Athens, such as the one by the German Archaeological Institute in 1874 in collaboration with Prussian officials¹². In 1882, the Archaeological Society initiated excavations at Eleusis. In 1885, Panagiotis Kavvadias (1851-1928) attempted the first major excavation on the Athenian Acropolis, while beginning in 1895 some of the first restoration works were accomplished there, led by engineer Nikolaos Balanos (1860-1942)¹³. The aim to preserve buildings only of the Greek Classical to Late Classical periods on the Acropolis characterized early projects on this site¹⁴. In 1885, the Archaeological Service began to publish news concerning archaeological topics in the *Government Gazette*; beginning in 1888, the *Archaeological Bulletin* (*Archaiologikon Deltion*) was published separately¹⁵. The first International archaeological Conference was held in Athens in the early 20th century, with a host of participating scholars¹⁶.

The Greek government had decided in 1921 to undertake at its own expense the excavation and enhancement of the archaeological site of the Ancient Agora. In the wake of the Asia Minor catastrophe, the excavation was granted to the American School of Classical Studies at Athens. During the first third of the 20th century, the site of the Ancient Agora was gradually cleared of a large number of destroyed old Athenian houses to enable excavation¹⁷. Large-scale excavation began in March 1931 and is still ongoing¹⁸. The first excavations in the Academy of Plato began in 1929, sponsored by expatriate Panagiotis Aristophron

9. For Otho's construction projects in Athens, see for instance Fiedler 1840, 7-8.

10. Κόκκου 2009, 117-143. See also Μιχελή 1988, 35-55.

11. Μπίρης 1938, 11. Μαρμαράς 1999a, 318-319. Κορρές 2010. Πετράκος 2011, 9.

12. Curtius, Kaupert 1881-1900. Τραυλός 1993, 235-240.

13. Κόκκου 2009, 128, 142. Μαλλούχου-Tufano 1998, 76-159. See also Μπρούσκαρη 1996.

14. See for instance Μαλλούχου-Tufano 1998. See also Schneider, Höcker 1990. Alcock 2002, 3-5.

15. Κόκκου 2009, 130. After a lapse, the series continued to be published since 1960, Πετράκος 2011, 27.

16. Κόκκου 2009, 136-138.

17. Τραυλός 1993, 254-255, εικ. 172, 173. Παπαγεωργίου-Βενετάς 2001, 27-30. Hamilakis 2013, 156-158.

18. Φιλαδελφεύς 1931. Hamilakis 2013, 153-177.

το *Αρχαιολογικόν Δελτίον*¹⁵. Στις αρχές του 20ού αιώνα πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το πρώτο Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο, με πλήθος συμμετεχόντων επιστημόνων¹⁶.

Η ελληνική κυβέρνηση είχε αποφασίσει από το 1921 να αναλάβει με έξοδά της την έρευνα και ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου της Αρχαίας Αγοράς. Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, η ανασκαφή παραχωρήθηκε στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών της Αθήνας. Κατά τη διάρκεια του α' τρίτου του 20ού αιώνα ο χώρος της Αρχαίας Αγοράς σταδιακά απελευθερώθηκε από μεγάλο αριθμό κατεστραμμένων οικιών της παλαιάς Αθήνας, προκειμένου να ερευνηθεί¹⁷. Η ανασκαφή ξεκίνησε σε μεγάλη κλίμακα τον Μάρτιο του 1931 και συνεχίζεται μέχρι σήμερα¹⁸. Από το 1929 ξεκίνησαν επίσης οι πρώτες ανασκαφές στην Ακαδημία Πλάτωνος, με έξοδα του ομογενούς Παναγιώτη Αριστόφρονος από την Αλεξάνδρεια¹⁹. Κατά τα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα τέθηκαν, επομένως, τα θεμέλια της έρευνας μερικών από τα σημαντικότερα μνημεία και τους αρχαιολογικούς χώρους της Αθήνας και της Αττικής. Κατά την ίδια περίοδο, ο αυξανόμενος αριθμός ταξιδιωτικών οδηγών διεθνούς κυκλοφορίας υποδηλώνει αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τον περιηγητισμό στην Ελλάδα, ενασχόληση στην οποία περιλαμβάνονταν επισκέψεις σε αρχαία μνημεία της χώρας²⁰. Ένας αριθμός ερευνητών και περιηγητών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα ασχολήθηκαν με την τέχνη της φωτογραφίας και χρησιμοποίησαν τη φωτογραφική τεκμηρίωση για τις μελέτες τους²¹, ενώ συνεχίστηκε επίσης η αποτύπωση μνημείων και αρχαιολογικών χώρων σε πίνακες και σχέδια μερικών από τους πιο γνωστούς αρχιτέκτονες και καλλιτέχνες της εποχής²². Μέσα από επιλεγμένες ψηφιοποιημένες γυάλινες φωτογραφικές πλάκες και επιστολικά δελτάρια των πρώτων χρόνων της αρχαιολογικής φωτογραφίας στην Ελλάδα, περιηγούμαστε σε μερικές από τις παλαιότερες ανασκαφές στην Αθήνα²³. Πολλά από τα εκθέματα του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου προέρχονται από τις πρώτες αυτές ανασκαφές²⁴. Από τα επιστολικά δελτάρια του Φωτογραφικού Αρχείου του Μουσείου ενδεικτικό είναι ένα με άποψη της Αθήνας και του κτηρίου της σημερινής Βουλής (εικ. 124)²⁵. Ο διαμορφωμένος χώρος στην πρόσοψη της Βουλής και στο Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη μαρτυρά ότι η φωτογραφική λήψη θα πρέπει να χρονολογείται μετά το 1900. Το 1930 ξεκίνησαν οι εργασίες μετατροπής του

15. Κόκκου 2009, 130. Μετά από διακοπή, η έκδοση συνεχίστηκε από το 1960 και εξής, Πετράκος 2011, 27.

16. Κόκκου 2009, 136-138.

17. Τραυλός 1993, 254-255, εικ. 172, 173. Παπαγεωργίου-Βενετάς 2001, 27-30. Hamilakis 2013, 156-158.

18. Φιλαδελφεύς 1931. Hamilakis 2013, 153-177.

19. Κόκκου 2009, 142.

20. Harlan 2009, 425. Βλ. ενδεικτικά Diehl 1896.

21. Βλ. ενδεικτικά για τον Theophil Hansen, Gröning 2014, 343-349.

22. Βλ. ενδεικτικά Παπαστάμος 1982· Παπανικολάου 2007, 12-31.

23. Ενδεικτικά, επισκόπηση ανασκαφών της Αρχαιολογικής Εταιρείας, Πετράκος 2011. Για τις ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, βλ. ενδεικτικά ΑΔ, Χρονικά.

24. Ενδεικτικά για τη Συλλογή Γλυπτών, βλ. Καρούζου 1967, ια-κ.

25. Για το κτήριο, βλ. ενδεικτικά Τραυλός 1993, 240-242.

of Alexandria¹⁹. Thus the foundations for the investigation of some of the most important monuments and archaeological sites in Athens and Attica were laid the late 19th and early 20th century. During the same period, a rising number of travelers' guide books of international range were published, a fact that indicates a revitalization of scholarly travels to Greece. This type of activity included visits to ancient monuments in the same country²⁰. During the 19th century, a number of scholars and travelers to Greece used photography to illustrate their studies and journals²¹, whereas paintings and sketches of sites and monuments by some of the most renowned architects and artists of this period continued from previous centuries²².

Through selected digitized glass photographic plates and post cards from the early years of archaeological photography in Greece, we may "tour" some of the earliest excavations in Athens²³. A large number of the sculptures and other artifacts of the National Archaeological Museum come from these early excavations²⁴. From among the post cards of the National Archaeological Museum Photographic Archive, one showing a view of Athens and today's Parliament is indicative (fig. 124)²⁵. The landscaped area in front of the Parliament and the Tomb of the Unknown Soldier indicate that the photograph must have been taken after 1900. The work of converting the Palace, the construction of which had been completed in 1843, into the Parliament, began in 1930 under the architect Andreas Kriezis (1887-1962)²⁶. Another post card (fig. 125) from the Museum Archive belongs to the same period. It depicts the west side of the Parthenon and represents one of the earliest tourist-promotion images of this monument addressed to the public in modern times²⁷. Sculptures that were found in the 19th century and became part of the National Archaeological Museum Collection were also photographed in the same period or a short time later. Old photograph prints are preserved in the Museum Photographic Archive of the illustrious marble statue of Athena Parthenos that was found near the Varvakeion Lykeion in Athens in 1880 and glass plates of some of the marble frieze reliefs of the years 430-420 BC found in the Ilissos riverbed, also in the late 19th century²⁸.

19. Κόκκου 2009, 142.

20. Harlan 2009, 425. See for instance Diehl 1896.

21. See for instance for Theophil Hansen, Gröning 2014, 343-349.

22. See for instance Παπαστάμος 1982. Παπανικολάου 2007, 12-31.

23. Overview of the excavations by the Archaeological Society, Πετράκος 2011. Reports on the excavations of the Archaeological Service, *ADelt*, *Chronika*.

24. For the Collection of Sculptures, see for instance Καρούζου 1967, ια-κ.

25. For the building, see for instance Τραυλός 1993, 240-242.

26. Otho's Palace was designed by the architect Friedrich

von Gärtner (1791-1847), Παπανικολάου 2007, 29-31. The creation of the landscaped area around the tomb of the Unknown Soldier was begun by the architect Emmanuel Lazaridis (1894-1961) who won the relevant architectural competition, Μαρμαράς 1999b, 328-329, 364-365.

27. Μαλλούχου-Tufano 1998. Ongoing scholarly work on the site by Professor Manolis Korres and conservation by the Service for the Restoration of the Acropolis Monuments, with a large number of publications, see for instance the contributions in Tournikiotis 1994; Κοπρές 1994.

28. Inv. nos. 129, 3941, 1780 (figs. 128-130), Καλτσάς 2001, 104-105, 118-119, nos. 187, 214, 216. For the Athena statue (inv. no. 129, fig. 128), see the article by Chr. Tsouli and for

κτηρίου των Ανακτόρων του Όθωνα, η κατασκευή του οποίου είχε ολοκληρωθεί το 1843, σε κοινοβούλιο από τον αρχιτέκτονα Ανδρέα Κριεζή (1887-1962)²⁶. Άλλο επιστολικό δελτάριο της ίδιας περιόδου (εικ. 125) από το ίδιο Αρχείο απεικονίζει τη δυτική πλευρά του Παρθενώνα και αποτελεί μία από τις παλαιότερες εικόνες προβολής του μνημείου στο κοινό κατά τους νεότερους χρόνους²⁷.

Γλυπτά που βρέθηκαν κατά τον 19ο αιώνα και αποτέλεσαν μέρος της Συλλογής του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου φωτογραφήθηκαν την ίδια περίοδο ή λίγο αργότερα. Στο Φωτογραφικό Αρχείο του Μουσείου διατηρούνται εκτυπωμένες παλαιές φωτογραφίες του σημαντικού μαρμάρινου αγάλματος της Αθηνάς Παρθένου, το οποίο βρέθηκε κοντά στο Βαρβάκειο Λύκειο στην Αθήνα το 1880. Ακόμη, στο ίδιο Αρχείο διατηρούνται γυάλινες φωτογραφικές πλάκες των μαρμάρινων θραυσμάτων από τη ζωφόρο ναού των χρόνων 430-420 π.Χ., τα οποία βρέθηκαν στην κοίτη του ποταμού Ιλισού στα τέλη του 19ου αιώνα²⁸.

Αθήνα, Ρωμαϊκή Αγορά

Μια ομάδα γυάλινων πλακών και επιστολικών δελταρίων του Αρχείου απεικονίζουν τον χώρο του Ωρολογίου του Ανδρονίκου Κυρρήστου και της Ρωμαϊκής Αγοράς (εικ. 126-127). Η Ακρόπολη των Αθηνών και η Ρωμαϊκή Αγορά αναφέρονται συχνά σε διεθνείς ταξιδιωτικούς οδηγούς του ύστερου 19ου αιώνα, περίοδο στην οποία ανήκουν και μερικές από τις παλαιότερες φωτογραφίες αυτών των χώρων²⁹. Η Ρωμαϊκή Αγορά, κέντρο της εμπορικής και οικονομικής δραστηριότητας της Αθήνας επί ρωμαιοκρατίας, εκτείνεται στα ανατολικά της Αρχαίας Αγοράς και συνδέεται με αυτήν με μια οδό που πλαisiώνεται από κιονοστοιχία. Η κατασκευή της Ρωμαϊκής Αγοράς ξεκίνησε στους χρόνους του Καίσαρα στο β' μισό του 1ου αι. π.Χ., και ολοκληρώθηκε επί Αυγούστου. Η είσοδος στην Αγορά οριοθετείται στα δυτικά από το δωρικό πρόπυλο της Αθηνάς Αρχηγέτιδος, με την αναθηματική επιγραφή των χρόνων 11-9 π.Χ. στο επιστύλιο³⁰. Η ανασκαφή στον χώρο της Ρωμαϊκής Αγοράς περιλαμβάνεται στις ανασκαφικές έρευνες που διενεργήθηκαν υπό την αιγίδα της Αρχαιολογικής Εταιρείας στην Αθή-

26. Τα ανάκτορα του Όθωνα σχεδιάστηκαν από τον αρχιτέκτονα Friedrich von Gärtner (1791-1847), Παπανικολάου 2007, 29-31. Η διαμόρφωση του μνημειακού χώρου του Αγνώστου Στρατιώτη ξεκίνησε από τον αρχιτέκτονα Εμμανουήλ Λαζαρίδη (1894-1961), νικητή του σχετικού αρχιτεκτονικού διαγωνισμού το 1928, Μαρμαράς 1999β, 328-329, 364-365.

27. Μαλλούχου-Tufano 1998. Κατά τα πρόσφατα έτη ακαδημαϊκή έρευνα στον χώρο διενεργείται από τον καθηγητή Μανώλη Κορρέ και έργο συντήρησης από την ΥΣΜΑ,

με πολλές δημοσιεύσεις, βλ. ενδεικτικά το συλλογικό έργο Tournikiotis 1994· Κορρές 1994.

28. Αρ. ευρ. 129, 3941, 1780 (εικ. 128-130): Καλτσάς 2001, 104-105, 118-119, αρ. 187, 214, 216. Για το άγαλμα της Αθηνάς (αρ. ευρ. 129, εικ. 128), βλ. στο παρόν το άρθρο της Χ. Τσούλη και για τις ανάγλυφες πλάκες ζωφόρου από τον Ιλισό (αρ. ευρ. 3941, 1780, εικ. 129-130) το άρθρο της Μ. Σάλτα.

29. Harlan 2009, 428, 436-437, εικ. 1, 10, 11.

30. Goette 2001, 87-91.

The Roman Agora, Athens

A group of glass plates in the Archive depict the site of the Horologium of Andronicus Kyrrethes and the Roman Agora (figs. 126-127), which extended east of the Ancient (Greek) Agora and was linked with it via a colonnaded road. During the late 19th century both the Athenian Acropolis and the Roman Agora were often mentioned in international travelers' guides and they were also photographed by some of the early photographers²⁹. The Roman Agora was created in the second half of the 1st c. BC, and was the center of Athens' commercial and financial activity under Roman rule. Its construction was begun in the times of Caesar (second half of the 1st c. BC) and completed during the reign of Augustus. The entrance to the Agora was bounded on the west by the Doric propylon of Athena Archegetis, which has a votive inscription on its architrave dating to 11-9 BC³⁰. Excavation in the Roman Agora was carried out under the aegis of the Archaeological Society at Athens³¹. The glass plates of the National Archaeological Museum Archives present views of the archaeological site following completion of the excavation.

One of the most important buildings in the Roman Agora is the octagonal tower known as the Horologium (Clock) of Andronicus Kyrrethes or the "Tower of the Winds", which is pictured on plates and post cards of the later 19th to early 20th century. It was built by the astronomer Andronicus, who was born in Kyrrethes (Cyrrhus) in Macedonia. The monument was mentioned by Roman authors, including Varro³² in 37 BC and Vitruvius³³ around 27-14 BC, though Pausanias who lived in the 2nd c. AD omitted it. The good preservation of the monument with its conical marble roof and the personified winds with their names (Boreas: N, Kaikias: NE, Euros: SE, Apeliotes: E, Notos: S, Lips: SW, Zephyros: W, and Skiron: NW) and symbols represented in relief on the upper part of each side of the tower led to a large number of early photos of it. The photos on glass plates and post cards depict the basic architectural elements of the building which rested on a three-step base. It has a cylindrical annex on its south side and two *propyla*, one on the northeast and one on the northwest. In antiquity, a bronze weather vane in the form of a Triton mounted atop its roof registered wind direction. Carved rays beneath each wind formed a sundial.

the Ilissos frieze reliefs (inv. nos. 3941, 1780, figs. 129-130) dated around 430-420 BC the one by M. Salta in the present volume.

29. Harlan 2009, 428, 436-437, figs. 1, 10, 11.

30. Goette 2001, 87-91.

31. The marble portrait head of Octavian Augustus (inv. no. 3758) is from the area near the Roman Agora. The portrait type is a free rendering of the Prima Porta Augustus,

named after the statue of the emperor found in the Villa of Livia at Prima Porta near Rome. On the basis of its type, this portrait is dated to *ca.* 20 BC, see Καλτσάς 2001, 316-317, no. 661. The Photographic Archive of the National Archaeological Museum preserves black and white 20th century photos of the sculpture.

32. Marcus Terentius Varro, *De Re Rustica*, 3.5.17.

33. Marcus Vitruvius Pollio, *De Architectura*, 1.6.4-7.

124. Άποψη της Αθήνας
και του κτηρίου της
σημερινής Βουλής.
Ύστερος 19ος-
πρώιμος 20ός αιώνας.
Ψηφιοποιημένο
επιστολικό δελτάριο.
Φωτογραφικό Αρχείο
Εθνικού Αρχαιολογικού
Μουσείου

124. View of Athens
center including the
building
of the Greek Parliament.
Late 19th-early 20th
century. Digitized post
card. Photographic
Archive of the National
Archaeological Museum

125. Ακρόπολη Αθηνών.
Άποψη της δυτικής
πλευράς του Παρθενώνα.
Ύστερος 19ος-
πρώιμος 20ός αιώνας.
Ψηφιοποιημένο επιστολικό
δελτάριο. Φωτογραφικό
Αρχείο Εθνικού
Αρχαιολογικού Μουσείου

125. Athens, Acropolis.
View of the west side of the
Parthenon. Late 19th-early
20th century. Digitized
post card. Photographic
Archive of the National
Archaeological Museum

126. Αθήνα. Άποψη της Ρωμαϊκής Αγοράς. Στο βάθος, η Πύλη της Αθηνάς Αρχηγέτιδος. Ύστερος 19ος-πρώιμος 20ός αιώνας. Ψηφιοποιημένη γυάλινη φωτογραφική πλάκα. Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου

126. Athens. View of the Roman Agora, with the Gate of Athena Archegetis (the Leader) in the background. Late 19th-early 20th century. Digitized glass plate. Photographic Archive of the National Archaeological Museum

127. Αθήνα. Άποψη της Ρωμαϊκής Αγοράς από τα δυτικά. Αριστερά, το Ωρολόγιο του Ανδρονίκου Κυρρήστου. Ύστερος 19ος-πρώιμος 20ός αιώνας. Ψηφιοποιημένο επιστολικό δελτάριο. Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου

127. Athens. View of the Roman Agora from the west. On the left hand side, the Horologium of Andronicus Kyrrhestes. Late 19th-early 20th century. Digitized post card. Photographic Archives of the National Archaeological Museum

128. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Συλλογή Γλυπτών, αρ. ευρ. 129. Μαρμάρινο αγαλμάτιο Αθηνάς Παρθένου. Βρέθηκε κοντά στο Βαρβάκειο Λύκειο, στην Αθήνα. Α' μισό του 3ου αι. μ.Χ. Ψηφιοποιημένη εκτυπωμένη φωτογραφία, ύστερου 19ου-πρώιμου 20ού αιώνα. Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου

128. National Archaeological Museum, Collection of Sculptures, inv. no. 129. Small marble statue of Athena Parthenos. Found near the Varvakeion Lykeion in Athens. First half of the 3rd c. AD. Digitized printed photograph of the late 19th-early 20th century. Photographic Archive of the National Archaeological Museum

να³¹. Οι γυάλινες πλάκες του Αρχείου του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου παρουσιάζουν απόψεις του αρχαιολογικού χώρου μετά το πέρας της ανασκαφής.

Στην ίδια περιοχή περιλαμβάνεται ο οκταγωνικός πύργος γνωστός ως Ωρολόγιο του Κυρρήστου ή Πύργος των Ανέμων ή Αέρηδες. Το σημαντικό αυτό μνημείο απεικονίζεται σε γυάλινες φωτογραφικές πλάκες και επιστολικά δελτάρια του ύστερου 19ου και του πρώιμου 20ού αιώνα. Κατασκευάστηκε από πεντελικό μάρμαρο από τον αστρονόμο Ανδρόνικο, από την Κύρρο της Μακεδονίας, και αναφέρεται από Ρωμαίους συγγραφείς, όπως τον Ουάρωνα³² το 37 π.Χ. και τον Βιτρούβιο³³ γύρω στο 27-14 π.Χ., ενώ ο Πausanias το

31. Ενδεικτικά από τα ευρήματα από την ευρύτερη περιοχή της Ρωμαϊκής Αγοράς, τα οποία αποτέλεσαν μέρος των Συλλογών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, αναφέρουμε τη μαρμάρινη εικονιστική κεφαλή του Οκταβιανού Αυγούστου (αρ. ευρ. 3758), των χρόνων γύρω στο 20 π.Χ. Ο τύπος του πορτραίτου αποτελεί ελεύθερη απόδοση του τύπου Prima Porta, όπως ονομάστηκε από τον ανδριάντα του

αυτοκράτορα που βρέθηκε στη βίλλα της Λιβίας κοντά στην Prima Porta της Ρώμης, Καλτσάς 2001, 316-317, αρ. 661. Το Φωτογραφικό Αρχείο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου διαθέτει ασπρόμαυρες φωτογραφίες του γλυπτού, που πραγματοποιήθηκαν κατά τον 20ό αιώνα.

32. Marcus Terentius Varro, *De Re Rustica*, 3.5.17.

33. Marcus Vitruvius Pollio, *De Architectura*, 1.6.4-7.

129. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Συλλογή Γλυπτών, αρ. ευρ. 3941. Μαρμάρινη γωνιακή πλάκα ζωφόρου, με ανάγλυφη παράσταση αποτελούμενη από δύο οπλίτες, έναν άνδρα που κάθεται σε βράχο και τμήμα από το ένδυμα πιθανόν γυναικείας μορφής. Βρέθηκε στην κοίτη του ποταμού Ιλισού. Περί το 430-420 π.Χ. Ψηφιοποιημένη γυάλινη φωτογραφική πλάκα, ύστερου 19ου-πρώιμου 20ού αιώνα. Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου

129. National Archaeological Museum, Collection of Sculptures, inv. no. 3941. Marble corner slab of frieze, with part of a relief scene consisting of two hoplites, a man seated on a rock and part of garment probably of a female figure. Found in the Ilissos riverbed. Ca. 430-420 BC. Digitized glass plate of the late 19th-early 20th century. Photographic Archive of the National Archaeological Museum

130. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Συλλογή Γλυπτών, αρ. ευρ. 1780. Θραύσμα μαρμάρινης πλάκας ζωφόρου, με ανάγλυφη παράσταση από την οποία σώζεται τμήμα με δύο ασκούς και το πόδι μιας μορφής σε διασκελισμό προς τα αριστερά. Βρέθηκε στην κοίτη του ποταμού Ιλισού. Περί το 430-420 π.Χ. Ψηφιοποιημένη γυάλινη φωτογραφική πλάκα, ύστερου 19ου-πρώιμου 20ού αιώνα. Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου

130. National Archaeological Museum, Collection of Sculptures, inv. no. 1780. Marble slab fragment of frieze, with part of a relief scene consisting of two wineskins and the foot of a figure moving to the left. Found in the Ilissos riverbed. Around 430-420 BC. Digitized glass plate of the late 19th-early 20th century. Photographic Archive of the National Archaeological Museum

παραλείπει. Η καλή διατήρηση του μνημείου με την κωνική στέγη και τα ανάγλυφα των προσωποποιημένων ανέμων με τα ονόματά τους (Βορέας, Καικίας, Απηνιώτης, Εύρος, Νότος, Λίψ, Ζέφυρος, Σκίρων) στο πάνω μέρος της κάθε πλευράς, οδηγούν σε πολλές φωτογραφίες του. Οι γυάλινες φωτογραφικές πλάκες και τα επιστολικά δελτάρια απεικονίζουν βασικά αρχιτεκτονικά στοιχεία του κτηρίου, το οποίο εδράζεται σε βάση με τρεις βαθμίδες και φέρει κυλινδρικό πρόσκτισμα στη νότια πλευρά και δύο πρόπυλα, στη βορειο-ανατολική και στη βορειοδυτική πλευρά. Στην αρχαιότητα ένας χάλκινος ανεμοδείκτης με μορφή Τρίτωνα, τοποθετημένος στην κορυφή της στέγης, ακολουθούσε την κατεύθυνση των ανέμων, ενώ εγχάρακτες ακτίνες κάτω από κάθε άνεμο συναποτελούν ένα ηλιακό ρολόι. Η χρονολόγηση της κατασκευής του μνημείου στον 2ο ή στον 1ο αι. π.Χ. παραμένει αμφιλεγόμενη, με πιθανότερη εκδοχή τους χρόνους γύρω στο 47 π.Χ.³⁴. Οι πρώτες ανασκαφές στον χώρο του Ωρολογίου πραγματοποιήθηκαν από τον πρωτεργάτη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Κυριακό Πιττάκη (1793-1863) από το 1838 έως το 1841. Ακολούθησε η μελέτη του μνημείου από τον Λεωνίδα Παλάσκα (1819-1880) στα 1847-1849³⁵ και ανασκαφή από τον διαπρεπή αρχαιολόγο και επιγραφικό Στέφανο Αθ. Κουμανούδη (1818-1899) στα 1890-1891³⁶. Τον διαδέχθηκε ο Παναγιώτης Καββαδίας, γενικός έφορος Αρχαιοτήτων (1895-1909, 1912-1920)³⁷.

Η Ιερά Οδός, από την Αθήνα στην Ελευσίνα, Αττική

Ο πολυμαθής δικηγόρος και εκδότης φιλολογικών περιοδικών Δημήτριος Καμπούρογλους (1852-1942) διεξήγαγε στα 1890-1891 ανασκαφική έρευνα στο ιερό της Αφροδίτης και του Έρωτα στην Ιερά Οδό, στο Δαφνί³⁸. Η Ιερά Οδός ένωσε την Αθήνα με την Ελευσίνα στην αρχαιότητα. Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα τον χώρο είχαν επισκεφθεί οι περιηγητές και ερευνητές L. F. S. Fauvel, W. M. Leake, E. Dodwell, L. Ross, A. P. Ραγκαβής, C. Bursian και A. Milchhöfer και η θέση είχε συμπεριληφθεί στους πρώτους αρχαιολογικούς χάρτες της Αττικής³⁹. Δύο φωτογραφίες από το Αρχείο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας (εικ. 131, 132) αποτυπώνουν στιγμιότυπα από την πρώτη ανασκαφή στον χώρο, από τον Δ. Καμπούρογλου. Οι λήψεις πραγματοποιήθηκαν από τον ίδιο τον ανασκαφέα. Οι φωτογραφίες χρονολογούνται το 1891 και αποτελούν δύο από τις παλαιότερες φωτογραφίες ανασκαφών που διενεργήθηκαν από Έλληνες ερευνητές στα ίχνη των περιηγητών⁴⁰.

34. Kienast 2014. Βλ. επίσης την αντίστοιχη ενότητα στο παρόν και, ενδεικτικά, Α. Χωρέμη, Ρωμαϊκή Αθήνα, διαδικτυακή έκδοση

35. Palaskas 1846, 247-286. Πετράκος 2011, 131-132.

36. Οικονόμος 1938, 18-19. Πετράκος 2011, 122-123, 135-137. Επί Γραμματείας Στεφάνου Κουμανούδη (1859-1894) πραγματοποιήθηκαν μεγάλης έκτασης ανασκαφές στην Αθήνα, στην Αττική, στη Βοιωτία, στην Πελοπόννησο και στις Κυκλάδες.

37. Πετράκος 1999, 9-11, 26, 30, 32. Μεταξύ άλλων, ο Π. Καββαδίας διεξήγαγε ανασκαφές στην Εύβοια, στη Θεσσαλία, στην Ήπειρο και στη Μακεδονία.

38. Καμπούρογλους 1891, 12. Πετράκος 2011, 117. Βλ. επίσης Dally 1997, 1-20· Μαχαίρα 2008.

39. Μαχαίρα 2008, 11-13, 17 με σημ. 31.

40. Για τη φωτογραφία του συνεργείου της ανασκαφής (εικ. 131), βλ. Πετράκος 2011, εικ. 33. Η φωτογραφία (εικ. 132) με

The date of the monument's construction to the 2nd or 1st c. BC remains controversial, with the likeliest date being around 47 BC³⁴.

The first excavations at this site were carried out by Archaeological Service pioneer Kyriakos Pittakis (1793-1863) between 1838 and 1841 followed by a study of the monument by Leonidas Palaskas (1819-1880) in 1847-1849³⁵. Excavations by the distinguished archaeologist and epigraphist Stefanos Ath. Koumanoudis (1818-1899) followed in 1890-1891³⁶. Koumanoudis was in turn succeeded by General Ephor of Antiquities Panagiotis Kavvadias (1895-1909, 1912-1920)³⁷.

The Sacred Way, from Athens to Eleusis, Attica

In 1890-1891, Demetrios Kambouroglous (1852-1942), erudite lawyer, academic and publisher of literary journals, excavated at Daphni and investigated there the sanctuary of Aphrodite and Eros. This sanctuary is situated on the Sacred Way that led from Athens to Eleusis³⁸. During the 19th century, the site had been described by L. F. S. Fauvel, W. M. Leake, E. Dodwell, L. Ross, A. R. Rangabé, C. Bursian, and A. Milchhöfer and it had been included in the early maps of Attica³⁹. Two photos from the Archive of the Archaeological Society in Athens (figs. 131-132) show instances of the first excavation in this site by D. Kambouroglous. The photos were shot in 1891 by the excavator himself. They are two of the oldest photos of excavations undertaken by Greek researchers, in the wake of scholarly travelers⁴⁰.

At the site of the excavation by Kambouroglous at Daphni and on the north side of the Sacred Way, foundation remains of a building in an enclosure with an entrance are preserved, together with remains of another small building, probably a tower, to the south of the way. A large number of niches for votives or statuettes cut in the rock behind the structures are also preserved⁴¹. A number of sculptures, votive reliefs and marble doves were found in the sanctuary in 1891-1892 and are now housed in the National Archaeological Museum. Glass plates of the first photographs of the finds are also preserved in the Museum⁴².

34. Kienast 2014. See also the relevant chapter in this book, and for instance A. Χωρέμη, *Ρωμαϊκή Αθήνα*, online edition.

35. Palaskas 1846, 247-286. Πετράκος 2011, 131-132.

36. Οικονόμος 1938, 18-19. Πετράκος 2011, 122-123, 135-137. During the period when Stefanos Koumanoudis was Secretary of the Society (1859-1894), large-scale excavations were carried out in Athens, Attica, Boeotia, the Peloponnese, and the Cyclades.

37. Πετράκος 1999, 9-11, 26, 30, 32. Kavvadias excavated among other places on Euboea, in Thessaly, in Epirus, and in Macedonia.

38. Καμπούρογλους 1891, 12. Πετράκος 2011, 117. See also Dally 1997, 1-20. Μαχαίρα 2008.

39. Μαχαίρα 2008, 11-13, 17 with note 31.

40. For the photo of the excavation crew (fig. 131), see Πετράκος 2011, fig. 33. The photo (fig. 132) with the view of the excavation trenches is presented for the first time here.

41. Μαχαίρα 2008, 14-33. See also Goette 1993, 151, fig. 45, pl. 36.

42. Μαχαίρα 2008, 61-62, 66-67 (inv. nos. 1601, 1606, with glass plates depicting these finds preserved in the Museum Photographic Archive). For the doves, also see Καλτσάς 2001, 273, no. 570.

Στον χώρο της ανασκαφής του Δ. Καμπούρογλου και στη βόρεια πλευρά της Ιεράς Οδού στο Δαφνί διατηρούνται οικοδομικά κατάλοιπα από τη θεμελίωση ενός κτηρίου με περίβολο και πρόπυλο, καθώς και ενός άλλου μικρότερου κτηρίου, πιθανόν πύργου, στα νότια της οδού. Στον βράχο πίσω από τα κτήρια διατηρείται μεγάλος αριθμός λαξευμένων κογχών, για την τοποθέτηση αναθημάτων ή λατρευτικών αγαλματιών⁴¹. Ένας αριθμός γλυπτών, αναθηματικών αναγλύφων και μαρμάρινων περιστεριών τα οποία βρέθηκαν στο ιερό κατά την ανασκαφή το 1891-1892 βρίσκονται σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, καθώς και γυάλινες φωτογραφικές πλάκες από τις πρώτες φωτογραφήσεις των ευρημάτων⁴². Από τα τέλη του 17ου αιώνα ο αρχαιολογικός χώρος της Ελευσίνας αναφέρεται σε κείμενα περιηγητών, όπως του Γάλλου J. Spon και του Άγγλου G. Wheeler⁴³. Το περιηγητικό ενδιαφέρον κορυφώνεται από τα τέλη του 18ου αιώνα και συνεχίζεται καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου⁴⁴. Μετά τις πρώτες ανασκαφικές έρευνες, οι επισκέψεις στην Ελευσίνα αυξήθηκαν και δημιουργήθηκαν μερικές από τις πρώτες φωτογραφίες του χώρου⁴⁵. Σε μικρή ομάδα γυάλινων πλακών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου αποτυπώνονται όψεις του αρχαιολογικού χώρου της Ελευσίνας. Οι πλάκες θα πρέπει να χρονολογηθούν στον ύστερο 19ο έως τον πρώιμο 20ό αιώνα, περίοδο ορισμένων από τις παλαιότερες συστηματικές ανασκαφές μεγάλης έκτασης στον χώρο. Οι πρώτες έρευνες στην Ελευσίνα ξεκίνησαν πριν από την απελευθέρωση της Ελλάδας από την οθωμανική κυριαρχία. Ο χώρος μετατράπηκε σε στρατόπεδο κατά τη διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα και από εκεί εξεστράτευσε ο Καραϊσκάκης κατά του Κιουταχή που πολιορκήσε την Αθήνα. Κατά τους πρώτους χρόνους του νέου ελληνικού κράτους ανασκαφική έρευνα στην Ελευσίνα πραγματοποίησε ο Δημήτριος Φίλιος (1844-1907) και ο Ανδρέας Σκιάς (1861-1922). Το ανασκαφικό έργο συνεχίστηκε από το 1917 από τον Κωνσταντίνο Κουρουνιώτη (1872-1945) και, μετά τον θάνατό του, από τους συνεργάτες του, μεταξύ των οποίων ο Γεώργιος Μυλωνάς (1898-1988), ο Ιωάννης Θρεψιάδης (1907-1962) και ο αρχιτέκτονας Ιωάννης Τραυλός (1908-1985)⁴⁶. Το ιερό της Ελευσίνας υπήρξε ένα από πιο σημαντικά αρχαία λατρευτικά κέντρα⁴⁷. Στο ιερό λατρευόταν η Δήμητρα, θεά της φύσης, της γεωργίας και της αγροτικής ζωής. Η λατρεία ξεκίνησε από τη μυκηναϊκή περίοδο και έφθασε έως τα τέλη του 4ου αι. μ.Χ. Στο ιερό τελούνταν μυστηριακές τελετές που στόχευαν στη μύηση των συμμετεχόντων στην ιδέα της αθανασίας. Τον πρώιμο 6ο αι. π.Χ. το ιερό προσαρτήθηκε στην Αθήνα και τα Ελευσίνια Μυστήρια εντάχθηκαν στη θρησκευτική ζωή των Αθηναίων. Στους χρόνους του Πεισιστράτου

άποψη των ανασκαφικών τομών παρουσιάζεται εδώ για πρώτη φορά.

41. Μαχαίρα 2008, 14-33. Βλ. και Goette 1993, 151, εικ. 45, πίν. 36.

42. Μαχαίρα 2008, 61-62, 66-67 (αρ. ευρ. 1601, 1606, για τα οποία διατηρούνται γυάλινες πλάκες στο Αρχείο). Για τα μαρμάρια περιστέρια, βλ. και Καλτσάς 2001, 273, αρ. 570.

43. Παπαγγελή 2002, 47.

44. Βλ. ενδεικτικά Chateaubriand 1814, 128-132.

45. Βλ. ενδεικτικά Harlan 2009, 430, 433.

46. Βλ. ενδεικτικά Kourouniotes 1936. Επισκόπηση των παλαιών ερευνών και σύγχρονη έρευνα, Παπαγγελή 2002.

47. Βλ. ενδεικτικά Clinton 1992.

In the late 17th century, Eleusis is mentioned by travelers, such as the French J. Spon and the English G. Wheler⁴³. Since the late 18th century, the interest of travelers for the site climaxed and continued during the 19th century⁴⁴. Visits to the site multiplied after the first excavations conducted there and some of its earliest photos were also taken⁴⁵. A small group of glass plates of the National Museum record views of the archaeological site of Eleusis. The plates must date to the late 19th-early 20th century, the period of some of the oldest large-scale excavations at the site. Initial excavation at Eleusis began before Greece's liberation from Ottoman rule. The site was turned into an army camp during the Greek War of Independence, and it was from Eleusis that Karaiskakis marched against Kioutachis, who was besieging Athens. During the first years of the new Greek state, excavations at Eleusis were carried out by Dimitrios Filios (1844-1907) and Andreas Skias (1861-1922). Excavations continued under Konstantinos Kourouniotis (1872-1945) beginning in 1917, and were carried on after his death in 1945 by his colleagues, including Georgios Mylonas (1898-1988), Ioannis Threpsiadis (1907-1962), and architect Ioannis Travlos (1908-1985)⁴⁶.

The sanctuary of Eleusis was one of the most important ancient cult centers⁴⁷. Demeter, the goddess of nature, agriculture, and rural life was worshipped at the sanctuary. Her cult, which began in the Mycenaean age, continued until the late 4th c. AD. Mystery rites were performed at the sanctuary with the goal of initiating participants into the concept of immortality. In the early 6th c. BC, the sanctuary was annexed to Athens and the Eleusinian Mysteries were incorporated into the religious life of the Athenians. During the rule of Peisistratus (550-510 BC), the sanctuary and city were reinforced by a wall that included towers. Following its destruction in the Persian Wars, the sanctuary was rebuilt. The new Great Telesterion ("Initiation Hall") and the Stoa of Philo were built a century later. During Roman times, the Great Propylaea, the triumphal arches, the fountain, temples, and altars were constructed. In the early 20th century, views of the Great Propylaea and the Roman Court are preserved in some of the first photographs of the site of Eleusis.

The large National Archaeological Museum (inv. no. 126) marble votive relief of the years around 440-430 BC depicting Demeter, Kore, and Triptolemos was found in 1859 in Eleusis⁴⁸. The marble pedimental group of Cecrops and Herse or Pandrosos of the 2nd c. AD (inv. no. 200, fig. 80) also comes from Eleusis. This group and a few other statuettes (inv. nos. 201, 202) from Eleusis copy figures of the west pediment of

43. Παπαγγελή 2002, 47.

44. See for instance Chateaubriand 1814, 128-132.

45. See for instance Harlan 2009, 430, 433.

46. See for instance Kourouniotis 1936. For an overview of old and recent research in Eleusis, see Παπαγγελή 2002.

47. See for instance Clinton 1992.

48. Καλτσάς 2001, 100-102, no. 180. The Photographic Archive of the National Archaeological Museum preserves black and white 20th century photos of the relief.

131. Ιερά Οδός. Ιερό της Αφροδίτης και του Έρωτα. Άποψη της ανασκαφής με το συνεργείο και αρχιτεκτονικά ευρήματα.

1891. Ψηφιοποιημένη φωτογραφία του Δ. Καμπούρογλου. Φωτογραφικό Αρχείο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

131. Sacred Way. Sanctuary of Aphrodite and Eros. View of the excavation crew with architectural finds.

1891. Photograph by D. Kambouroglous, digitized. Photographic Archive of the Archaeological Society in Athens

(550-510 π.Χ.) το ιερό και η πόλη ενισχύθηκαν με τείχος με πύργους. Το ιερό ανοικοδομήθηκε μετά την καταστροφή του κατά τα Μηδικά. Το νέο Μεγάλο Τελεστήριο και η Στοά του Φίλωνος κατασκευάστηκαν έναν αιώνα αργότερα. Στους ρωμαϊκούς χρόνους οικοδομήθηκαν τα Μεγάλα Προπύλαια, οι θριαμβικές ασπίδες, η κρήνη, ναοί και βωμοί. Στις πρώτες φωτογραφικές λήψεις του αρχαιολογικού χώρου του ιερού της Ελευσίνας κατά τον πρώιμο 20ό αιώνα περιλαμβάνονται απόψεις των Μεγάλων Προπυλαίων και της ρωμαϊκής αυλής. Από την Ελευσίνα προέρχεται το μεγάλο μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (αρ. ευρ. 126), των χρόνων γύρω στα 440-430 π.Χ., με παράσταση Δήμητρας, Κόρης και Τριπτολέμου, το οποίο βρέθηκε το 1859⁴⁸. Από την Ελευσίνα προέρχεται, επίσης, το αετωματικό μαρμάρινο σύμπλεγμα του Κέκροπος και της Έρσης ή Πανδρόσου (αρ. ευρ. 200, εικ. 80) του 2ου αι. μ.Χ., το οποίο μαζί με άλλα αγαλμάτια (αρ. ευρ. 201, 202) αποτελούν αντίγραφα, σε μικρό μέγεθος, ορισμένων μορφών του δυτικού αετώματος του Περικλείου Παρθενώνα. Βρέθηκαν το 1887-1888 και πιθανόν ανήκαν σε αέτωμα μικρού ναού της Ελευσίνας⁴⁹.

48. Καλτσάς 2001, 100-102, αρ. 180, με βιβλιογραφία. Το Φωτογραφικό Αρχείο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου διαθέτει ασπρόμαυρες φωτογραφίες του αναγλύφου που πραγματοποιήθηκαν κατά τον 20ό αιώνα.

49. Δ. Φίλιος, ΠΑΕ 1890, 218-221. Καρούζου 1967, 67.

Καλτσάς 2001, 108-109, αρ. 194, με βιβλιογραφία. Το Φωτογραφικό Αρχείο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου διαθέτει ασπρόμαυρες φωτογραφίες των γλυπτών που πραγματοποιήθηκαν κατά τον 20ό αιώνα.

132. Ιερά Οδός. Ιερό της Αφροδίτης και του Έρωτα. Άποψη της ανασκαφής. 1891. Ψηφιοποιημένη φωτογραφία του Δ. Καμπούρογλου. Φωτογραφικό Αρχείο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

132. Sacred Way. Sanctuary of Aphrodite and Eros. View of the excavation. 1891. Photograph by D. Kambouroglous, digitized. Photographic Archive of the Archaeological Society in Athens

ATHENS AND ATTICA FROM THE 19TH TO EARLY 20TH CENTURY

the Periklean Parthenon, in small size. They were found in 1887-1888 and they most probably belonged to a pediment of a small temple in Eleusis⁴⁹. This choice of iconographic subject constitutes a corroboration of the Athenian dominion on the Eleusinian sanctuary and underscores its strong religious bonds with the Athenian Acropolis. Early photography of both these sculptures helped researchers gain insights into aspects of ancient Greek cult and the Athenian artistic production.

Conclusions

The National Archaeological Museum's Photographic Archive, together with other important Archives, such as the one of the Archaeological Society in Athens, contribute to the preservation of evidence from the history of archaeology in Greece, to the gathering of information related to the Museum and its antiquities, as well as to the promotion of a variety of museum activities. Through the Archive's glass photographic

49. Δ. Φίλιος, *Prakt* 1890, 218-221. Καρούζου 1967, 67. Καλτσάς 2001, 108-109, no. 194, with bibliography. The Pho-

tographic Archive of the National Archaeological Museum preserves black and white 20th century photos of the sculptures.

M. CHIDIROGLIOU

Η επιλογή των μορφών αποτελεί επισφράγιση της αθηναϊκής επικυριαρχίας στο ιερό της Ελευσίνας και υπογραμμίζει τους στενούς θρησκευτικούς δεσμούς του με τον ιερό χώρο της Αθηναϊκής Ακρόπολης. Οι πρώτες φωτογραφήσεις των δύο αυτών γλυπτών συνέβαλαν στη μελέτη της αρχαίας ελληνικής θρησκείας, καθώς και στη μελέτη της αθηναϊκής πλαστικής τέχνης.

Συμπεράσματα

Το Φωτογραφικό Αρχείο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, καθώς και άλλα σημαντικά αρχεία, όπως το Αρχείο της Αρχαιολογικής Εταιρείας, συμβάλλουν στη διαφύλαξη στοιχείων από την ιστορία της αρχαιολογίας στην Ελλάδα, στη συγκέντρωση πληροφοριών για την ιστορία του Μουσείου και των αρχαιοτήτων του, καθώς και στην προβολή των ποικίλων μουσειακών δραστηριοτήτων. Μέσα από τις γυάλινες φωτογραφικές πλάκες και τα επιστολικά δελτάρια του Αρχείου γνωρίζουμε όψεις της Αθήνας και της Αττικής, καθώς και αρχαιολογικούς χώρους και μνημεία, η έρευνα, η διαφύλαξη και η ανάδειξη των οποίων συνεχίζεται χάρις στο αρχικό έργο των πρωτεργατών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας⁵⁰. Η τέχνη της φωτογραφίας κατέστη αρωγός στον αγώνα για τη διάσωση των αρχαιοτήτων και στο έργο της αρχαιολογικής έρευνας και τεκμηρίωσης. Η φωτογραφία αποτελεί επιπλέον, πηγή πληροφοριών ιστορικού περιεχομένου. Απόψεις των μνημείων και των ανασκαφών, όπως αυτά αποτυπώνονται στις πρώτες αρχαιολογικές φωτογραφίες, μας προσφέρουν στοιχεία για την τοπογραφία των αρχαιολογικών χώρων, καθώς και για τα ευρήματα των πρώτων ερευνών. Σημαντικά, από ιστορική άποψη, είναι τα αρχεία των ασπρόμαυρων φωτογραφιών που διαθέτουν το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και η Αρχαιολογική Εταιρεία με απεικονίσεις τόπων, μνημείων και αρχαιολογικών χώρων, αλλά και στιγμιότυπα από την εκτέλεση σημαντικών σχεδίων και ενεργειών, όπως το θέμα της απόκρυψης των αρχαίων του Μουσείου κατά την περίοδο του Β' Παγκοσμίου πολέμου, έργο ιστορικής σημασίας στο οποίο πρωτοστάτησαν ο Χρήστος Καρούζος (1901-1967), τότε διευθυντής του Μουσείου, και η Σέμνη Καρούζου (1897-1994). Συνοπτικά, η μελέτη του αρχαιολογικού υλικού προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες για την καλύτερη κατανόηση και ερμηνεία των αρχαίων που προήλθαν από ανασκαφές της Υπηρεσίας στο Μουσείο, εμπλουτίζει τα στοιχεία από την ιστορία του, αποδίδει εικόνες από τις ανασκαφικές έρευνες των αρχαιολόγων που υπηρέτησαν σε αυτό και γενικά συμβάλλει στην προβολή και αξιοποίηση του μουσειακού πολιτιστικού πλούτου.

50. Πρβλ. Barthes 1982, 15: "For me the noise of Time is not sad: I love bells, clocks, watches — and I recall that at first photographic implements were related to techniques of cabinetmaking and

the machinery of precision: cameras, in short, were clocks for seeing, and perhaps in me someone very old still hears in the photographic mechanism the living sound of the wood".

plates we come to know aspects of Attica, its archaeological sites, and its monuments whose investigation, preservation, and enhancement formed the life's work of the Archaeological Service's pioneers⁵⁰. Photography became a contributor to the struggle to preserve the antiquities and to the work of archaeological research and documentation. Views of monuments and excavations, as these are depicted in the early archaeological photographs, offer topographical information on sites as well as data on finds of early research projects. Further, photography is a source of historical information. Here, an important case is the Archaeological Museum's and Archaeological Society's archives of black and white photos depicting landscapes, monuments and archaeological sites, as well as instances of important projects, such as the photos documenting the concealment of the Museum's antiquities during World War II, a work of historic significance spearheaded by then-Director Christos Karouzou (1901-1967) and Semni Karouzou (1897-1994). In brief, study of the archival material, which provides valuable information regarding the best interpretation of the antiquities in the Museum coming from excavations by the Archaeological Service, enriches the evidence of its history, gives us images from the excavations by archaeologists who served it, and contributes overall to the promotion and utilization of the museum's cultural wealth.

50. Cf. Barthes 1982, 15: "For me the noise of Time is not sad: I love bells, clocks, watches — and I recall that at first photographic implements were related to techniques of cabinetmaking and

the machinery of precision: cameras, in short, were clocks for seeing, and perhaps in me someone very old still hears in the photographic mechanism the living sound of the wood".

Η ΕΚΘΕΣΗ
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

THE EXHIBITION
CATALOGUE

Περίπατος στην Αθήνα των περιηγητών: η δομή της έκθεσης

Η έκθεση αυτή σχεδιάστηκε με στόχο να προσφέρει έναν νοερό περίπατο στην Αθήνα μιας άλλης εποχής.

Τα μνημεία και το τοπίο της πόλης, όπως αποτυπώνονται στα έργα των Ευρωπαίων περιηγητών, που άρχισαν να επισκέπτονται όλο και πιο συστηματικά την Αθήνα από τον 17ο έως τον 19ο αιώνα, συνδυάζονται με υλικά ίχνη της αρχαιότητας, καλώντας τους επισκέπτες σε μια εκ νέου γνωριμία μαζί τους.

Η έκθεση δομείται σε τρία βασικά μέρη. Στο πρώτο παρουσιάζονται χρονολογικά ενδεικτικές εκδόσεις και έργα τέχνης. Με τη βοήθειά τους οι Ευρωπαίοι περιηγητές, ακολουθώντας τη μόδα του «Grand Tour», του μεγάλου εκπαιδευτικού ταξιδιού στους τόπους της κλασικής αρχαιότητας, επανασυστήνουν την Αθήνα στην Ευρώπη και συμβάλλουν στο να αναχθεί η Ελλάδα σε κοινή πατρίδα του ευρωπαϊκού πνεύματος.

Στο δεύτερο μέρος αναπτύσσεται ο περίπατος. Με επίκεντρο τα μνημεία από τον βράχο της Ακρόπολης, που βρίσκονται στο τέλος της πρώτης αίθουσας, ο επισκέπτης μπορεί να ακολουθήσει εναλλακτικές διαδρομές βορειοδυτικά, νότια ή ανατολικά του βράχου. Τα αρχαία μνημεία που απαθανάτισαν οι περιηγητές συνδιαλέγονται με αρχαιότητες που βρέθηκαν μετά το πέρασμά τους στους ίδιους τόπους, καλώντας τον σημερινό περιπατητή να συναισθανθεί την ατμόσφαιρα της εποχής και να εγγράψει στο πολυχρονικό τοπίο της πόλης τις δικές του σημασίες.

Ο περίπατος τελειώνει με έναν αναστοχασμό ως προς τις σχέσεις των κατοίκων, προσωρινών και μονίμων, με τις αρχαιότητες της Αθήνας. Στο τρίτο μέρος της έκθεσης παρουσιάζονται τεκμήρια των διαφορετικών στάσεων και αντιλήψεων και της σταδιακής αλλαγής σκυτάλης στη μελέτη και φύλαξη των αρχαιοτήτων, η οποία συστηματοποιήθηκε μετά την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους και τη σύσταση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.

1. Αποψη της Αθήνας
εικονογράφηση στο
Jacques-Paul Babin
*Relation de l'état présent de
la ville d'Athènes, ancienne
capitale de la Grèce, bâtie
depuis 3400 ans, Avec un
abbregé de son Histoire &
de ses Antiquités*

Λυών, Louis Pascal, 1674
Βιβλιοθήκη της Βουλής των
Ελλήνων, ΣΒΕ ΠΕΠ 1674
REL

Σχήμα 12ο, σελ. [8] + 182 +
[2], με 1 πίνακα

1. View of Athens
illustration in
Jacques-Paul Babin
*Relation de l'état présent de
la ville d'Athènes, ancienne
capitale de la Grèce, bâtie
depuis 3400 ans, Avec un
abbregé de son Histoire &
de ses Antiquités*

Λyon, Louis Pascal, 1674
Hellenic Parliament
Library, ΣΒΕ ΠΕΠ 1674
REL

12mo, pp. [8] + 182 + [2],
with 1 plate

Strolling through the Athens of travelers: the structure of the exhibition

The exhibition was designed with the aim of offering an imaginary stroll through Athens of a bygone era. The city's monuments and landscape, as reflected in the works of European travelers who began to visit Athens more and more systematically between the 17th and 19th centuries, and material remnants of antiquity are brought together, inviting visitors to get reacquainted with them.

The exhibition is structured into three parts.

The first one includes indicative publications in chronological order together with actual artworks. Through their help European travelers following the fashion of the “Grand Tour”, a long educational trip to the sites of Classical antiquity, reintroduce Athens to Europe and contribute to the rise of Greece into Europe's common spiritual homeland.

The second part takes us along the itinerary of the walk. Having as focal point the monuments on the Acropolis rock, presented at the end of the first hall, visitors can follow alternate routes from the rock to the northwest, south or east. Ancient monuments immortalized by the travelers converse with antiquities unearthed after their visit at the same sites, challenging strollers of today to fully sense the atmosphere of the era and inscribe their own meanings on the city's multi-temporal landscape. The walk concludes with a reflection on the relationship of the temporary and permanent residents with the antiquities of Athens. Indeed, the third part of the exhibition presents evidence about different attitudes and perceptions, as well as about “the passing of the torch” to Greek authorities for the study and safeguarding of antiquities, systematized after the founding of the modern Greek state and the establishment of the Archaeological Service.

Η Αθήνα στην ευρωπαϊκή φαντασία

Μέχρι τον προχωρημένο 17ο αιώνα η πόλη της Αθήνας είναι αποκομμένη από το ευρωπαϊκό γίγνεσθαι.

Η ρεαλιστική εικόνα της παραμένει άγνωστη στο ευρωπαϊκό κοινό και αναπληρώνεται από ευφάνταστες απεικονίσεις.

Κατά την Αναγέννηση και το Μπαρόκ (15ος-17ος αι.) επικρατεί η αρχαιοπρεπής αναπαράσταση της Αθήνας, με την πόλη να βρίθκει από αρχαία ερείπια και μνημεία. Ακολουθείται, δηλαδή, ο συνθετικός τύπος του *capriccio*, μιας παράδοξης συμπαράθεσης από υπαρκτά και φανταστικά αρχιτεκτονήματα.

Το εικονογραφικό αυτό είδος θα ανθήσει κατά τον 18ο και 19ο αιώνα.

Παρόλο που πλέον η πραγματική εικόνα της Αθήνας, απότοκο του περιηγητισμού, διαχέεται στην Ευρώπη, η φανταστική απόδοση της πόλης ως θεάτρου αρχαιοτήτων εξακολουθεί να εμπνέει τους καλλιτέχνες και να σαγηνεύει τους θεατές του Νεοκλασικισμού.

Η ορθότητα της απόδοσης των μνημείων σχετίζεται με τις γνώσεις που αποκτώνται, καθώς η αρχαιοδιφία μετεξελίσσεται σε επιστήμη της αρχαιολογίας.

Σε κάθε περίπτωση, η εικαστική φαντασία της Ευρώπης τροφοδοτείται με εικόνες μιας Αθήνας που ανακαλεί το ένδοξο μνημειακό παρελθόν της.

2. Κεφαλή Αθηνάς, αρ. ευρ. 3004. Ύψ.: 0,40 μ. Βρέθηκε στη Στοά του Αττάλου το 1899. Αποτελεί αντίγραφο του 2ου αι. π.Χ. στον τύπο της Αθηνάς Giustiniani ενός πρωτοτύπου περί το 400-390 π.Χ.

2. Head of Athena, inv. no. 3004. H.: 0.40 m. Found in the Stoa of Attalus in 1899. It is a copy made in the 2nd c. BC of an original of the so-called Giustiniani Athena type, dating from ca. 400-390 BC

Athens in the European imagination

Until the late 17th century the city of Athens is cut off from European life.

Its actual appearance remains unknown to the European public, substituted by fanciful depictions.

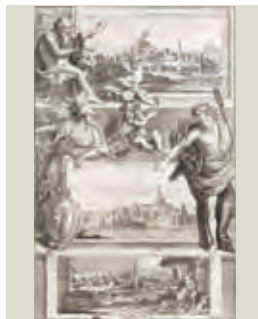
During the Renaissance and Baroque periods (15th-17th c.), an antique style of representing Athens prevails, the city depictions teeming with ancient ruins and monuments.

The compositional type followed is the *capriccio*, a paradoxical juxtaposition of existing and imaginary architectural structures.

This iconographic type will flourish in the 18th and 19th centuries. Even though by now the actual image of Athens, as derived from the reality of traveling, has become widespread throughout Europe, the imaginary depiction of the city as a theater of antiquities continues to inspire artists and to fascinate Neoclassical audiences. Accuracy in rendering the monuments is achieved through the knowledge acquired as antiquarianism evolves into the science of archaeology.

In any case, the artistic imagination of Europe is nurtured by images of an Athens recalling its glorious monumental past.

3. Φανταστικές απόψεις αρχαίων πόλεων: η Αθήνα στο κέντρο
εικονογράφηση στο Nicolaus Gerbelius
*In Graecia Sophiani Descriptionem explicatio, In qua docetur,
quem fructu, quamque voluptatem allatura sit haec pictura
studiosis, si diligenter eam cum historicorum, poetarum,
geographorumque, scriptis contulerint*
στο σύμμεικτο έργο του Jacobus Gronovius
Thesaurus Graecarum Antiquitatum, volumen quartum
Βενετία, Bartholomaeus Javarina, 1732
Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, ΣΒΞ (++)1732 THE
Σχήμα φύλλου, το έργο του Gerbelius: σελ. [20] + [26]
(στήλες 17-68) + [6], με 8 πίνακες

3. *Imaginary views of ancient cities: Athens in the centre*
illustration in Nicolaus Gerbelius
*In Graecia Sophiani Descriptionem explicatio, In qua docetur,
quem fructum, quamque voluptatem allatura sit haec pictura
studiosis, si diligenter eam cum historicorum, poetarum,
geographorumque, scriptis contulerint*
in the collective edition by Jacobus Gronovius
Thesaurus Graecarum Antiquitatum, volumen quartum
Venice, Bartholomaeus Javarina, 1732
Hellenic Parliament Library, ΣΒΞ (++)1732 THE
Folio, Gerbelius's work: pp. [20] + [26]
(columns 17-68) + [6], with 8 plates

4. Jacques-Philippe Le Bas (1707-1783)
Η Αθήνα διακοσμημένη με τα αρχιτεκτονήματα του Περικλή
Χαλκογραφία, 8 × 12,5 εκ.
Συλλογή Έργων Τέχνης της Βουλής των Ελλήνων, αρ. ευρ. 710

4. Jacques-Philippe Le Bas (1707-1783)
Athens decorated with the buildings of Pericles
Engraving, 8 × 12.5 cm.
Hellenic Parliament Art Collection, inv. no. 710

5. Louis-François Cassas (1756-1827)
Φανταστική σύνθεση της αρχαίας Αθήνας, περ. 1806
Μολύβι, μελάνι και υδατόχρωμα σε χαρτί, 47 × 61,5 εκ.
Συλλογή Έργων Τέχνης της Βουλής των Ελλήνων, αρ. ευρ. 496

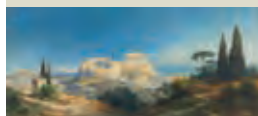
5. Louis-François Cassas (1756-1827)
Capriccio of ancient Athens, ca. 1806
Pencil, ink and watercolour on paper, 47 × 61.5 cm.
Hellenic Parliament Art Collection, inv. no. 496

6. Αγαλμάτιο ένοπλης Αθηνάς, εμπνευσμένο από τη μορφή
της θεάς στα αετώματα του Παρθενώνα,
αρ. ευρ. 275. Ύψ.: 0,64 μ.
Βρέθηκε στην Επίδαυρο το 1886. Μέσα 3ου αι. μ.Χ.

6. Statuette of an armed Athena, inspired by the figure
of the goddess on the pediments of the Parthenon,
inv. no. 275. H.: 0.64 m.
Found at Epidauros in 1886. Middle of the 3rd c. AD

7. Karl Georg Anton Graeb (1816-1884)
Φανταστική σύνθεση της αρχαίας Αθήνας, περ. 1860
Μολύβι και υδατόχρωμα σε χαρτί, 19 × 44 εκ.
Συλλογή Έργων Τέχνης της Βουλής των Ελλήνων, αρ. ευρ. 492

7. Karl Georg Anton Graeb (1816-1884)
Capriccio of ancient Athens, ca. 1860
Pencil and watercolor on paper, 19 × 44 cm.
Hellenic Parliament Art Collection, inv. no. 492

Ανασυστήνοντας την Αθήνα στην Ευρώπη

Μετά τα μέσα του 17ου αιώνα, στο πλαίσιο μιας πολιτικής των Οθωμανών περισσότερο ανεκτικής προς τους Δυτικούς, η πρόσβαση στην Αθήνα καθίσταται εφικτή και ο αριθμός των περιηγητών αυξάνεται. Όσοι από αυτούς καταγράφουν τις εντυπώσεις τους και τις δημοσιεύουν, φροντίζουν συνήθως και για την εικονογράφησή τους με απόψεις της πόλης και των αρχαιοτήτων της. Οι εικονογραφημένες περιηγητικές εκδόσεις παίζουν σημαντικό ρόλο στη διάχυση της εικόνας της Αθήνας και των μνημείων της στο ευρωπαϊκό κοινό. Λιγοστές κατά τον ύστερο 17ο αιώνα, είναι συνήθως μικρού σχήματος και με εικονογράφιση σχηματική, προσπαθώντας να γνωστοποιήσουν τη ρεαλιστική κατάσταση της Αθήνας. Κατά τον 18ο αιώνα κυριαρχούν οι μεγάλοι σχήματος και εντυπωσιακής καλαισθησίας εκδόσεις, που εστιάζουν στη μνημειακή Αθήνα. Η μεγαλοπρέπεια και η γραφικότητά της, κάποτε εμπλουτισμένη με φανταστικά στοιχεία, θα τροφοδοτήσει την αρχιτεκτονική και συνολικά την αισθητική του Νεοκλασικισμού. Η πλημμυρίδα των περιηγητών του 19ου αιώνα παράγει μια πληθώρα ανταγωνιστικών εκδόσεων, όπου εκτός από τις αρχαιότερες απεικονίζεται η καθημερινή ζωή των Αθηναίων. Σήμερα οι περιγραφές και οι απεικονίσεις τους μας είναι πολύτιμες για την ανασύσταση της ιστορίας, των μετασκευών και της χρήσης των μνημείων από τους μεταγενέστερους κατοίκους.

8. Τοπογραφικό πλάνο της Αθήνας
εικονογράφιση στο
[Jacob Spon]
Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, Fait eux années 1675 & 1676
Par Iacob Spon Docteur Medecin Aggregé à Lyon, Et George Wheeler Gentil-homme Anglois (tome II)
Amsterdam, Henry & Theodore Boom, 1679
(2η έκδοση)
Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, ΣΒΕ ΠΕΡ 1679 VOY
Σχήμα 12ο, σελ. 1-322 + [14] + 323-489, με 14 πίνακες

8. Topographical plan of Athens
illustration in [Jacob Spon]
Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, Fait eux années 1675 & 1676
Par Iacob Spon Docteur Medecin Aggregé à Lyon, Et George Wheeler Gentil-homme Anglois (tome II)
Amsterdam, Henry & Theodore Boom, 1679
(2nd edition)
Hellenic Parliament Library, ΣΒΕ ΠΕΡ 1679 VOY
12mo, pp. 1-322 + [14] + 323-489, with 14 plates

Reintroducing Athens to Europe

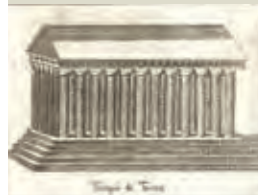
After the mid-17th century, within a context of Ottoman policy more tolerant to the West, access to Athens becomes feasible and the number of travelers increases. Those who record their impressions and publish them normally see to illustrate them with views of the city and its antiquities. Illustrated travel editions played an important role in disseminating the image of Athens and its monuments to the European public. The few editions published in the late 17th century are normally small-scale and have schematic illustrations, in an effort to depict the reality of Athens. In the 18th century large-scale editions of impressive elegance predominate, focusing on monumental Athens. The city's grandeur and picturesqueness, sometimes enhanced with imaginary elements, enriches the architecture and the overall aesthetic sense of Neoclassicism. The flood of travelers during the 19th century produces a whole lot of competing publications where in addition to its antiquities daily life in Athens is also illustrated. Today, their descriptions and illustrations are valuable to us for reconstructing the history, alterations, and use of monuments by subsequent inhabitants.

9. Τοπογραφικό πλάνο της Αθήνας από τα βόρεια
εικονογράφηση στο [George Wheler]
*A journey into Greece, by George Wheler Esq;
In Company of Dr Spon of Lyons*
Λονδίνο, William Cademan, Robert Kettlewell,
Awnsham Churchill, 1682 (1η έκδοση)
Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, ΣΒΕ ΠΕΡ 1682 JOU
Σχήμα φύλλου, σελ. [14] + 1-80, 177-483, με 5 πίνακες

10. Το Θησείο
εικονογράφηση στο [Cornelio Magni]
*Relazione Della Città d'Athene, colle Provincie dell'Attica,
Focia, Beozia, e Negroponte, ne' tempi, che furono queste
passeggiate da Cornelio Magni Parmegiano l'anno 1674 e dallo
stesso pubblicata l'Anno 1688*
Πάρμα, Galeazzo Rosati, 1688
Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, ΣΒΕ ΠΕΡ 1688 REL
Σχήμα 4ο, σελ. [8] + 135 + 6 πίνακες

11. Απόψεις και κάτοψη της Ακρόπολης
κατά τον Σεπτέμβριο του 1687

12. Άποψη της Αθήνας κατά τον βομβαρδισμό της Ακρόπολης
στις 17 Σεπτεμβρίου 1687
αμφότερες (11-12) εικονογραφήσεις στο
Francesco Fanelli
*Atene Attica
Descritta da suoi Principi fino all' acquisto fatto dall'Armi Venete nel 1687,
Colla Relazione de suoi Rè, Prencipi, Arconti, e Tiranni, Suoi Magistrati,
Consigli, ed Areopago; suoi Progressi nelle Scienze, e nell'Arti, Azzioni
de suoi Cittadini in Pace, ed in Guerra; Vittorie, Perdite, Pestilenze, e
Calamitadi, Sua Conversione al Cristianesimo, Martirii patiti, e Grazie
conseguita da Cesari, collo stato presente delle sue Antichità Rinomate,
Divisa in quattro parti, Con Varietà di Medaglie, Ritrati, e Disegni*
Βενετία, Antonio Bortoli, 1707
Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, ΣΒΕ 1707 ATE
Σχήμα 4ο, σελ. [2] + [4] + 386 + [2], με 15 πίνακες
(δύο αντίτυπα)

9. Topographical plan of Athens from the north
illustration in [George Wheler]
*A journey into Greece, by George Wheler Esq;
In Company of Dr Spon of Lyons*
London, William Cademan, Robert Kettlewell,
Awnsham Churchill, 1682 (1st edition)
Hellenic Parliament Library, ΣΒΕ ΠΕΡ 1682 JOU
Folio, pp. [14] + 1-80, 177-483, with 5 plates

10. The Theseion
illustration in [Cornelio Magni]
*Relazione Della Città d'Athene, colle Provincie dell'Attica,
Focia, Beozia, e Negroponte, ne' tempi, che furono queste
passeggiate da Cornelio Magni Parmegiano l'anno 1674
e dallo stesso pubblicata l'Anno 1688*
Parma, Galeazzo Rosati, 1688
Hellenic Parliament Library, ΣΒΕ ΠΕΡ 1688 REL
4to, pp. [8] + 135 + 6 plates

11. Views and plan of the Acropolis
during September 1687

12. View of Athens during the bombardment of the Acropolis
on September 17th 1687
both (11-12) illustrations in
Francesco Fanelli
*Atene Attica
Descritta da suoi Principi fino all' acquisto fatto dall'Armi Venete nel 1687,
Colla Relazione de suoi Rè, Prencipi, Arconti, e Tiranni, Suoi Magistrati,
Consigli, ed Areopago; suoi Progressi nelle Scienze, e nell'Arti, Azzioni
de suoi Cittadini in Pace, ed in Guerra; Vittorie, Perdite, Pestilenze,
e Calamitadi, Sua Conversione al Cristianesimo, Martirii patiti, e Grazie
conseguita da Cesari, collo stato presente delle sue Antichità Rinomate,
Divisa in quattro parti, Con Varietà di Medaglie, Ritrati, e Disegni*
Venice, Antonio Bortoli, 1707
Hellenic Parliament Library, ΣΒΕ 1707 ATE
4to, pp. [2] + [4] + 386 + [2], with 15 plates
(two copies)

13. Τα Προπύλαια της Ακρόπολης

εικονογράφηση στο

Richard Pococke

*A description of the East and some other countries,
vol. II part II, Observations on the Islands of the Archipelago,
Asia Minor, Thrace, Greece, and some other Parts of Europe*

Λονδίνο, W. Bowyer, 1745

Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, ΣΒΕ (+) ΠΕΡ 1743 DES

Σχήμα φύλλου, σελ. vi + [2] + 308, με 66 πίνακες

14. Η αδριάνεια Βιβλιοθήκη

εικονογράφηση στο

Julien-David Le Roy

*Les ruines des plus beaux monuments de la Grèce,
ouvrage divisé en deux parties, où l'on considere,
dans la premiere, ces monuments du côté de l'histoire ;
et dans la seconde, du côté de l'architecture*

Παρίσι, H.L. Guerin & L.F. Delatour, Jean-Luc Nyon &

Άμστερνταμ, Jean Neaulme, 1758

Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, ΣΒΕ (++) Γ11 1758 RUI

Σχήμα μεγάλου φύλλου, 2 μέρη σε 1 τόμο, μέρος 1ο: σελ. xiv + 56,
με 27 πίνακες, μέρος 2ο: σελ. vi + 28, με 32 πίνακες

15. Φανταστική σύνθεση με το Ερέχθειο

και την πύλη της Αθηνάς Αρχηγέτιδος

εικονογράφηση στο

[Robert Sayer]

*Ruins of Athens, with remains and other valuable
antiquities in Greece*

Λονδίνο, Robert Sayer, 1759

Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, ΣΒΕ (++) Γ11 1759 RUI

Σχήμα φύλλου, σελ. ii + 31 + [1], με 26 πίνακες

16. Άποψη της Αθήνας από το Ολυμπίειο

εικονογράφηση στο

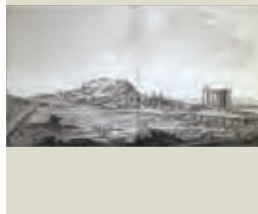
Jean-Baptiste Le Chevalier

*Recueil des cartes, plans, vues et médailles,
Pour servir au Voyage de la Troade*

Παρίσι, Dentou, 1802

Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, ΣΒΕ (+)ΠΕΡ 1802 REC

Σχήμα 4ο, σελ. [2] + 14, με 37 πίνακες

13. The Propylaea of the Acropolis

illustration in

Richard Pococke

*A description of the East and some other countries,
vol. II part II, Observations on the Islands of the Archipelago,
Asia Minor, Thrace, Greece, and some other Parts of Europe*

London, W. Bowyer, 1745

Hellenic Parliament Library, ΣΒΕ (+) ΠΕΡ 1743 DES

Folio, pp. vi + [2] + 308, with 66 plates

14. The Hadrian's Library

illustration in

Julien-David Le Roy

*Les ruines des plus beaux monuments de la Grèce,
ouvrage divisé en deux parties, où l'on considere,
dans la premiere, ces monuments du côté de l'histoire ;
et dans la seconde, du côté de l'architecture*

Paris, H.L. Guerin & L.F. Delatour, Jean-Luc Nyon, &

Amsterdam, Jean Neaulme, 1758

Hellenic Parliament Library, ΣΒΕ (++) Γ11 1758 RUI

Large folio, 2 parts in 1 volume, part 1st: pp. xiv + 56,
with 27 plates, part 2nd: pp. vi + 28, with 32 plates

15. Capriccio with the Erechtheion

and the Gate of Athena Archegetis

illustration in

[Robert Sayer]

*Ruins of Athens, with remains and other valuable
antiquities in Greece*

London, Robert Sayer, 1759

Hellenic Parliament Library, ΣΒΕ (++) Γ11 1759 RUI

Folio, pp. ii + 31 + [1], with 26 plates

16. View of Athens from the Olympieion

illustration in

Jean-Baptiste Le Chevalier

*Recueil des cartes, plans, vues et medailles,
Pour servir au Voyage de la Troade*

Paris, Dentou, 1802

Hellenic Parliament Library, ΣΒΕ (+)ΠΕΡ 1802 REC

4to, pp. [2] + 14, με 37 πίνακες

17. Η Πύλη του Αδριανού με το Ολυμπίο στο βάθος
εικονογράφηση στο
[James Stuart & Nicholas Revett]
*The antiquities of Athens, measured and delineated
by James Stuart, F.R.S. and F.S.A. and Nicholas Revett,
painters and architects, volume the third*
Λονδίνο, Priestley & Weale, 1827 (2η αγγλική έκδοση)
Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, ΣΒΕ (++)Γ11 1825 ANT
Σχήμα φύλλου, σελ. 82, με 37 πίνακες

17. *The Gate of Hadrian with the Olympieion in the background*
illustration in
[James Stuart & Nicholas Revett]
*The antiquities of Athens, measured and delineated
by James Stuart, F.R.S. and F.S.A. and Nicholas Revett,
painters and architects, volume the third*
London, Priestley & Weale, 1827 (2nd English edition)
Hellenic Parliament Library, ΣΒΕ (++)Γ11 1825 ANT
Folio, pp. 82, with 37 plates

18. Η Ακρόπολη με το Ερέχθειο στο βάθος
εικονογράφηση στο [Étienne Rey]
*Voyage pittoresque en Grèce et dans le Levant, fait en 1843-44,
Par E. Rey, peintre, & A. Chenavard, architecte, et Dalgabio,
architecte, Journal de voyage, Dessins et planches lithographiées
par Etienne Rey, tome premier : France – Suisse – Italie – Grèce
& tome deuxième: Turquie d'Europe – Asie Mineure – Egypte –
Grèce – Italie – France*
Λυών, Louis Perrin & Claude Bonnaviat, 1867
Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, ΣΒΕ ΠΕΡ 1867 VOY
Σχήμα φύλλου, 2 τόμοι δεμένοι μαζί, τόμος 1: σελ. xi + [2] + 82
+ [2], με 35 πίνακες, τόμος 2: σελ. 148 + [2], με 20 πίνακες

18. *The Acropolis with the Erechtheion in the background*
illustration in [Étienne Rey]
*Voyage pittoresque en Grèce et dans le Levant, fait en 1843-44,
Par E. Rey, peintre, & A. Chenavard, architecte, et Dalgabio,
architecte, Journal de voyage, Dessins et planches lithographiées
par Etienne Rey, tome premier : France – Suisse – Italie – Grèce
& tome deuxième: Turquie d'Europe – Asie Mineure – Egypte –
Grèce – Italie – France*
Lyon, Louis Perrin & Claude Bonnaviat, 1867
Hellenic Parliament Library, ΣΒΕ ΠΕΡ 1867 VOY
Folio, 2 volumes bounded together, volume 1: pp. xi + [2] + 82
+ [2], with 35 plates, volume 2: pp. 148 + [2], with 20 plates

19. Τοπογραφικό πλάνο της Αθήνας
εικονογράφηση στο [Simone Pomardi]
*Viaggio nella Grecia fatto da Simone Pomardi negli anni 1804,
1805, e 1806, Arricchito di tavole in rame (tomo I & tomo II)*
Ρώμη, Vincenzo Poggioi, 1820
Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, ΣΒΕ ΠΕΡ 1820 VIA
Σχήμα 8ο, 2 τόμοι δεμένοι σε έναν, τόμος 1: σελ. vii + 183,
με 51 πίνακες, τόμος 2: σελ. 171, με 33 πίνακες

19. *Topographical plan of Athens*
illustration in [Simone Pomardi]
*Viaggio nella Grecia fatto da Simone Pomardi negli anni 1804,
1805, e 1806, Arricchito di tavole in rame (tomo I & tomo II)*
Rome, Vincenzo Poggioi, 1820
Hellenic Parliament Library, ΣΒΕ ΠΕΡ 1820 VIA
8vo, 2 vols bounded in one, volume 1: pp. vii + 183,
with 51 plates, volume 2: pp. 171, with 33 plates

Περίπατος στην Αθήνα μιας άλλης εποχής

Φανταστείτε ότι βρισκόμαστε
σε μια πολύ διαφορετική Αθήνα.
Τα σπίτια της είναι όλα μαζεμένα
στη βόρεια πλευρά της Ακρόπολης
και η πόλη είναι σχεδόν αόρατη
από το λιμάνι του Πειραιά.
Βρίσκεται υπό οθωμανική κατοχή.
Ο πληθυσμός της είναι μικρός.
Τα πολεμικά γεγονότα μερικές φορές
οδηγούν ακόμη και στην πλήρη ερήμωσή της.
Όμως, η Αθήνα διαθέτει πάντα την αρχαία λάμψη της.
Δίπλα στα ταπεινά σπίτια των νεότερων κατοίκων
και τα κτήρια και τεμένη που έχουν κτίσει
οι κατά καιρούς κατακτητές της,
στέκουν τα μνημεία του κλασικού της παρελθόντος.
Το 1830 δημιουργείται το νέο ελληνικό κράτος
και σύντομα η Αθήνα γίνεται πρωτεύουσα.
Αναπτύσσεται δυναμικά πάνω και γύρω
από την αρχαία πόλη.
Κτήρια νεοκλασικού ρυθμού στολίζουν
την περιοχή που σήμερα αποτελεί το κέντρο της,
μεταφράζοντας σε ένα νέο αρχιτεκτονικό ιδίωμα
την αρχαιοελληνική κληρονομιά.

20. Τοπογραφικόν σχέδιον των Αθηνών και των πέριξ (Athènes et ses environs), χαρακτηριστικό, 19ος αι., 91,8 × 61,6 εκ. Συλλογή Βλαχογιάννη, Γενικά Αρχεία του Κράτους, Κεντρική Υπηρεσία

20. Topographical plan of Athens and its environs (Athènes et ses environs), engraving, 19th c., 91.8 × 61.6 cm. Vlachogiannis Collection, General State Archives, Central Service

Strolling through Athens of another era

Imagine that we find ourselves
in a very different city of Athens.
Its houses are all crowded together
on the north side of the Acropolis
and Athens is almost invisible
from the harbor of Piraeus.
The city is under Ottoman occupation.
Its population is small.
Wars sometimes lead even
to complete depopulation.
But Athens always has its ancient brilliance.
Beside the humble houses of recent residents
and the edifices and temples
which its erstwhile conquerors have built
stand the monuments of its Classical past.
In 1830 the modern Greek state is created,
and soon Athens becomes its capital.
It expands vigorously
above and around the ancient city.
Neoclassical buildings adorn
the region which is now its center,
translating the ancient Greek heritage
into a new architectural idiom.

Περπατώντας βορειοδυτικά της Ακρόπολης

Στο βορειοδυτικό τμήμα της πόλης δεσπόζει το Θησείο (ναός του Ηφαίστου), ανέπαφο σχεδόν στο πέρασμα του χρόνου. Λίγο νοτιότερα, ο βράχος του Αρείου Πάγου και ο λόφος της Πνύκας σώζουν ελάχιστα κατάλοιπα από τον τόπο συνάθροισης των Αθηναίων της κλασικής εποχής.

Από τα ιερά και τα διοικητικά κτήρια της Αρχαίας Αγοράς, πλήρως σχεδόν καλυμμένα με τα σπίτια του βυζαντινού και οθωμανικού οικισμού, μόνο κάποιοι «Γίγαντες» από το Ωδείο του Αγρίππα ή το βόρειο άκρο της Στοάς του Αττάλου μένουν να θυμίζουν κάτι από τη ζωή της αρχαίας Αθήνας που έσφυζε σε αυτό το σημείο της πόλης. Η Ρωμαϊκή Αγορά, από την άλλη, διατηρεί σε καλύτερη κατάσταση τον Πύργο των Ανέμων με τον τουρκικό τεκέ στο εσωτερικό του, την Πύλη της Αθηνάς Αρχηγέτιδος, την οποία για χρόνια οι περιηγητές ταύτιζαν με ναό του Αυγούστου, και το δυτικό τμήμα της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, που θεωρούσαν ως τον ναό του Ολυμπίου Διός.

21. Αναθηματικό ανάγλυφο με τον Ηρακλή και τον Ερυμάνθιο κάπρο, αρ. ευρ. 43. Ύψ.: 0,63 μ. Βρέθηκε κοντά στο Θησείο το 1839. Περί το 500 π.Χ.

21. Votive relief of Heracles and the Erymanthian boar, inv. no. 43. H.: 0,63 m. Found near the Theseion in 1839. Ca. 500 BC

Strolling northwest of the Acropolis

The northwest part of the city is dominated by the Theseion (temple of Hephaistos), nearly untouched by the passage of time. Slightly south of it, the rock of the Areopagus and the hill of the Pnyx preserve the meagre remains of the place where the Athenians assembled in Classical times.

Out of the numerous sanctuaries and administrative buildings of the Ancient Agora, almost entirely covered by the houses of the Byzantine and Ottoman settlement, only some “Giants” from the Odeion of Agrippa and the north end of the Stoa of Attalus remain in place to remind us of something of the liveliness of ancient Athens in this part of the city.

The Roman Agora, on the other hand, preserves in better condition the Tower of the Winds, with the Turkish tekke in its interior, the Gate of Athena Archegetis, which for years travelers have mistakenly identified with the temple of Augustus, and the western part of the Library of Hadrian, which they considered to be the temple of Olympian Zeus.

22. Σκηνή θυσίας μπροστά από το Θησείο στην αρχαία Αθήνα,
εικονογράφηση στο
Jean-Denis Barbié du Bocage
*Recueil de cartes géographiques, plans, vues et médailles
de l'ancienne Grèce, relatifs au Voyage du jeune Anacharsis*
Παρίσι, Didot le jeune, 1798
Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, ΣΒΕ (++)Γ 1798 REC
Σχήμα μεγάλου φύλλου, σελ. vii + 56 + [1], με 45 πίνακες

22. Sacrifice scene before the Theseion in ancient Athens,
illustration in
Jean-Denis Barbié du Bocage
*Recueil de cartes géographiques, plans, vues et médailles
de l'ancienne Grèce, relatifs au Voyage du jeune Anacharsis*
Paris, Didot le jeune, 1798
Hellenic Parliament Library, ΣΒΕ (++)Γ 1798 REC
Large folio, pp. vii + 56 + [1], with 45 plates

23. Το Θησείο
εικονογράφηση στο
Robert Tweddell
*Remains of John Tweddell late fellow of Trinity-College
Cambridge being a selection of his correspondence,
A republication of his Prolusiones Juveniles, An Appendix
containing some account of the author's collections mss. drawings &c.
and of their extraordinary disappearance preceded
by a biographical memoir of the deceased and illustrated
with portraits picturesque views and maps*
Λονδίνο, J. Mawman, 1816 (2η έκδοση)
Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, ΣΒΕ ΙΣΤ 1816 REM
Σχήμα 8ο, σελ. viii + 505 + 179 + [20], με 12 πίνακες

23. The Theseion
illustration in
Robert Tweddell
*Remains of John Tweddell late fellow of Trinity-College
Cambridge being a selection of his correspondence,
A republication of his Prolusiones Juveniles, An Appendix
containing some account of the author's collections mss. drawings &c.
and of their extraordinary disappearance preceded
by a biographical memoir of the deceased and illustrated
with portraits picturesque views and maps*
London, J. Mawman, 1816 (2nd edition)
Hellenic Parliament Library, ΣΒΕ ΙΣΤ 1816 REM
8vo, pp. viii + 505 + 179 + [20], with 12 plates

24. Αγαλμάτιο Αφροδίτης, αρ. ευρ. 2585. Υ.: 0,64 μ.
Βρέθηκε στην περιοχή του Θησείου το 1904.
1ος αι. π.Χ.

24. Statuette of Aphrodite, inv. no. 2585. H.: 0.64 m.
Found in the Theseion area in 1904. 1st c. BC

25. Κορμός Νίκης, πιθανότατα ακρωτήριο
από τον ναό του Ηφαίστου (Θησείο),
αρ. ευρ. 4839. Υ.: 0,28 μ.
Άγνωστης προέλευσης. Περί το 420 π.Χ.

25. Torso of a Nike, probably an *acroterion*
from the temple of Hephaistos (Theseion),
inv. no. 4839. H.: 0.28 m.
Unknown provenance. Ca. 420 BC

26. Ανώνυμο εργαστήριο
Πανόραμα της Αθήνας, t.p.q. 1841
 Επιχρωματισμένο χαρακτηριστικό, διάμετρος 38 εκ.
 Συλλογή Έργων Τέχνης της Βουλής των Ελλήνων, αρ. ευρ. 399

26. Unknown studio
Panorama of Athens, t.p.q. 1841
 Coloured engraving, diameter 38 cm.
 Hellenic Parliament Art Collection, inv. no. 399

27. August Ferdinand Stademann (1791-1873)
Άποψη της Ακρόπολης (τιμήμα πανοράματος), 1841
 Λιθογραφία, 44 × 57 εκ.
 Συλλογή Έργων Τέχνης της Βουλής των Ελλήνων, αρ. ευρ. 279

27. August Ferdinand Stademann (1791-1873)
View of the Acropolis (part of panorama), 1841
 Lithograph, 44 × 57 cm.
 Hellenic Parliament Art Collection, inv. no. 279

28. August Ferdinand Stademann (1791-1873)
Άποψη της πόλης της Αθήνας (τιμήμα πανοράματος), 1841
 Λιθογραφία, 44 × 57 εκ.
 Συλλογή Έργων Τέχνης της Βουλής των Ελλήνων, αρ. ευρ. 377

28. August Ferdinand Stademann (1791-1873)
View of Athens city (part of panorama), 1841
 Lithograph, 44 × 57 cm.
 Hellenic Parliament Art Collection, inv. no. 377

29. Βάση αναθήματος νικητών στο αγώνισμα της ανθιππασίας
 με την υπογραφή του γλύπτη Βρυάξιδος,
 αρ. ευρ. 1733. Ύ.: 0,32, πλ. 0,75 μ.
 Βρέθηκε στα βορειοανατολικά του Θησείου το 1891,
 κατά τη διάνοιξη της τάφρου της σιδηροδρομικής γραμμής
 Αθηνών-Πειραιώς. Μέσα 4ου αι. π.Χ.

29. Base of a votive of the victors in the contest
 of the *anthippasia*, signed by the sculptor Bryaxis,
 inv. no. 1733. H.: 0.32, w.: 0.75 m.
 Found northeast of the Theseion in 1891,
 during the opening of the Athens-Piraeus railway line.
 Middle of the 4th c. BC

30. Andrea Gasparini (ενεργός περί τα μέσα του 19ου αι.)
Το Ωρολόγιο του Ανδρονίκου Κυρρήστου
(ή Πύργος των Ανέμων), 1843
 Χαλκογραφία, 53 × 40 εκ.
 Συλλογή Έργων Τέχνης της Βουλής των Ελλήνων, αρ. ευρ. 276

30. Andrea Gasparini (active about mid-19th c.)
The Horologium of Andronicus Kyrrhestes
(or Tower of the Winds), 1843
 Engraving, 53 × 40 cm.
 Hellenic Parliament Art Collection, inv. no. 276

31. Κρανοφόρος κεφαλή Αθηνάς,
αρ. ευρ. 1763. Υ.: 0,30 μ.
Βρέθηκε στη Ρωμαϊκή Αγορά, δίπλα στον Πύργο των Ανέμων.
Περί το 450 π.Χ.

31. Helmeted head of Athena,
inv. no. 1763. H.: 0.30 m.
Found in the Roman Agora near the Tower of the Winds.
Ca. 450 BC

32. Théodore Caruelle d'Aligny (1798-1871)
Η Πνύκα με την Ακρόπολη στο βάθος, 1845
Οξυγραφία, 43 × 62 εκ.
Συλλογή Έργων Τέχνης της Βουλής των Ελλήνων, αρ. ευρ. 277

32. Théodore Caruelle d'Aligny (1798-1871)
The Pnyx with the Acropolis in the background, 1845
Etching, 43 × 62 cm.
Hellenic Parliament Art Collection, inv. no. 277

33. Αγαλμάτιο Αθηνάς, γνωστό ως Αθηνά Lenormant,
αντίγραφο της Αθηνάς Παρθένου του Φειδία,
αρ. ευρ. 128. Υ.: 0,41 μ.
Βρέθηκε στην Πνύκα το 1859.
Αντίγραφο του 1ου αι. μ.Χ.

33. Statuette of Athena known as the Athena Lenormant,
copy of the Athena Parthenos by Pheidias,
inv. no. 128. H.: 0.41 m.
Found on the Pnyx in 1859.
1st c. AD copy

34. Max Friedrich Rabes (1868-1944)
Άποψη του Θησείου και της Ακρόπολης, τέλη 19ου αι.
Λάδι σε μουσαμά, 121 × 182 εκ.
Συλλογή Έργων Τέχνης της Βουλής των Ελλήνων, αρ. ευρ. 660

34. Max Friedrich Rabes (1868-1944)
View of the Theseion and the Acropolis, late 19th c.
Oil on canvas, 121 × 182 cm.
Hellenic Parliament Art Collection, inv. no. 660

Στην Ακρόπολη των Αθηνών

Επί είκοσι ολόκληρους αιώνες, παρά τις διάφορες προσθήκες και επισκευές, η μορφή των κύριων κτισμάτων της Ακρόπολης παραμένει κατά βάση αμετάβλητη. Οι διάφοροι κατακτητές σεβάστηκαν σε μεγάλο βαθμό τα ιερά της. Το διάστημα όμως από τα τέλη του 17ου έως τις αρχές του 19ου αιώνα στάθηκε ικανό για τη δραματική αλλοίωση της μορφής της. Στα Προπύλαια ένας πύργος υψώνεται στο πλάι τους από την εποχή που είχαν μετατραπεί σε φραγτικό ανάκτορο. Ο ναός της Αθηνάς Νίκης διαλύεται για να κατασκευαστεί προμαχώνας από τους Τούρκους το 1687. Εκρήξεις και βομβαρδισμοί αφήνουν ορατά τα σημάδια τους. Ακόμα μεγαλύτερη είναι η καταστροφή του Παρθενώνα από τον βομβαρδισμό και τη λεηλασία των Βενετών και τη διαρπαγή των γλυπτών του από το επιτελείο του Λόρδου Έλγιν. Το Ερέχθειο, τέλος, δίχως να ξεφύγει από την απληστία της βρετανικής αποστολής, δέχεται το μεγαλύτερο ίσως πλήγμα του στη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης, όταν βομβαρδίζεται από τους Τούρκους που πολιορκούν τον Ιερό Βράχο.

35. Σύμπλεγμα Κέκροπα και Έρσης ή Πανδρόσου, αετωματικές μορφές του ναού F της Ελευσίνας, αρ. ευρ. 200. Ύψ.: 0,40 μ. Το σύμπλεγμα βρέθηκε στο ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στην Ελευσίνα το 1887-1888 και αποτελεί αντίγραφο των αντίστοιχων μορφών του δυτικού αετώματος του Παρθενώνα. 2ος αι. μ.Χ.

35. Statuary group of Cecrops and Herse or Pandrosos, pedimental figures from temple F at Eleusis, inv. no. 200. H.: 0.40 m. The group was found in the sanctuary of Demeter and Kore at Eleusis in 1887-1888. It is a copy of the corresponding figures on the west pediment of the Parthenon. 2nd c. AD

On the Acropolis of Athens

For twenty long centuries, despite various additions and repairs, the form of the main buildings on the Acropolis remains essentially unchanged. Diverse conquerors to a large degree respect its sanctuaries. But the period from the late 17th to the early 19th century proved capable of dramatically altering its form. A tower rises beside the Propylaea from the time it was converted into a Frankish palace. The temple of Athena Nike is dismantled by the Turks in 1687 to build a bastion. Explosions and bombings have left visible marks. Damages to the Parthenon are even greater caused by Venetian bombing and sacking and the seizure of its sculptures by the team of Lord Elgin. Finally, the Erechtheion, while it did not escape the greed of the British mission, is perhaps more seriously damaged during the Greek War of Independence when it is bombarded by the Turks, who are besieging the Sacred Rock.

36. Ο Παρθενώνας
εικονογράφηση στο
Hugh William Williams
Select views in Greece with classical illustrations (vol. I)
Λονδίνο, Longman, Rees, Orme, Brown, Green,
& Εδιμβούργο, Adam Black, 1829
Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, ΣΒΕ (f)ΠΕΡ 1829 SEL
Σχήμα 8ο, φύλλα [2] + 33, με 33 πίνακες

36. *The Parthenon*
illustration in
Hugh William Williams
Select views in Greece with classical illustrations (vol. I)
London, Longman, Rees, Orme, Brown, Green,
& Edinburgh, Adam Black, 1829
Hellenic Parliament Library, ΣΒΕ (f)ΠΕΡ 1829 SEL
8vo, leaves [2] + 33, with 33 plates

37. Η πόλη πάνω στην Ακρόπολη με τον Παρθενώνα στο βάθος,
εικονογράφηση στο [James Stuart & Nicholas Revett]
The antiquities of Athens, measured and delineated
by James Stuart, F.R.S. and F.S.A. and Nicholas Revett,
painters and architects, volume the second
Λονδίνο, Priestley & Weale, 1825 (2η αγγλική έκδοση)
Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, ΣΒΕ (++) Γ11 1825 ANT
Σχήμα φύλλου, σελ. 112, με 46 πίνακες

37. *The town on the Acropolis with the Parthenon in the background*
illustration in [James Stuart & Nicholas Revett]
The antiquities of Athens, measured and delineated
by James Stuart, F.R.S. and F.S.A. and Nicholas Revett,
painters and architects, volume the second
London, Priestley & Weale, 1825 (2nd English edition)
Hellenic Parliament Library, ΣΒΕ (++) Γ11 1825 ANT
Folio, pp. 112, with 46 plates

38. Τμήμα ανδρικής κεφαλής από ανάγλυφο,
αρ. ευρ. 9081. Υ.: 0,15 μ.
Άγνωστης προέλευσης. Το θραύσμα έχει αποδοθεί σε μορφή
της βόρειας ζωφόρου του Παρθενώνα.
Περί το 440 π.Χ.

38. Part of a relief male head,
inv. no. 9081. H.: 0.15 m.
Unknown provenance. The fragment has been attributed
to a figure on the north frieze of the Parthenon.
Ca. 440 BC

39. Αναθηματικό ανάγλυφο θεραπευτή θεού
με σκηνή εγκοίμησης,
αρ. ευρ. 1841. Υ.: 0,51 μ.
Βρέθηκε στις ανασκαφές του 1838-1839
στα ανατολικά του Ερεχθείου.
Η ακριβής αρχική θέση ανίδρυσής του δεν είναι γνωστή.
Β' μισό 4ου αι. π.Χ.

39. Votive relief to a healing god
showing a scene of *enkoimesis*,
inv. no. 1841. H.: 0.51 m.
Found in the excavations of 1838-1839
east of the Erechtheion.
The exact site where it was erected is unknown.
Second half of the 4th c. BC

40. Η πόλη πάνω στην Ακρόπολη
εικονογράφηση στο
Edward Dodwell
Views in Greece, from drawings
Λονδίνο, Rodwell and Martin, 1821
Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, ΣΒΕ (f)ΠΕΡ 1821 VIE
Σχήμα φύλλου, 61 σελίδες χωρίς αρίθμηση, με 30 πίνακες

40. *The town on the Acropolis*
illustration in
Edward Dodwell
Views in Greece, from drawings
London, Rodwell and Martin, 1821
Hellenic Parliament Library, ΣΒΕ (f)ΠΕΡ 1821 VIE
Folio, 61 pages without numeration, with 30 plates

41. Ανδρικός κορμός πολεμιστή
που έχει αποδοθεί στο Ερέχθειο,
αρ. ευρ. 15485. Ύψ.: 0,26 μ.
Άγνωστης προέλευσης. Κοσμούσε πιθανότατα
τη ζωφόρο του σηκού του ναού.
410-400 π.Χ.

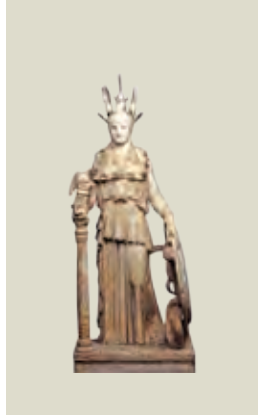
41. Male torso of a warrior
which has been attributed to the Erechtheion,
inv. no. 15485. H.: 0.26 m.
Unknown provenance. It probably adorned
the frieze in the temple's cella.
410-400 BC

42. Josef Theodor Hansen (1848-1912)
Το Ερέχθειο, 1881
Λάδι σε μουσαμά, 34,5 × 52 εκ.
Συλλογή Έργων Τέχνης της Βουλής των Ελλήνων, αρ. ευρ. 337

42. Josef Theodor Hansen (1848-1912)
The Erechtheion, 1881
Oil on canvas, 34.5 × 52 cm.
Hellenic Parliament Art Collection, inv. no. 337

43. Η «Αθηνά του Βαρβακείου»,
αντίγραφο της Αθηνάς Παρθένου του Φειδία,
αρ. ευρ. 129. Ύψ.: 1,05 μ.
Βρέθηκε κοντά στο Βαρβάκειο Λύκειο το 1880.
Το αντίγραφο χρονολογείται στον 3ο αι. μ.Χ.

43. The "Varvakeion Athena",
copy of the Athena Parthenos statue by Pheidias,
inv. no. 129. H.: 1.05 m.
Found near the Varvakeion school in 1880.
The copy is dated from the 3rd c. AD

Περπατώντας νότια της Ακρόπολης

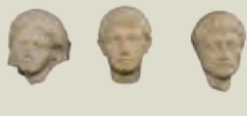
Η περιοχή στη νότια πλευρά της Ακρόπολης δεν έχει κατοικίες την εποχή των περιηγητών. Το ταφικό μνημείο του Φιλοπάππου κυριαρχεί πάνω στον λόφο των Μουσών. Εξίσου δημοφιλές τοπόσημο είναι το χορηγικό μνημείο του Λυσικράτους. Γνωστό και ως «Φανάρι του Δημοσθένη ή του Διογένη», βρίσκεται πάνω στην αρχαία Οδό Τριπόδων. Η οδός οφείλει το όνομά της στους δεκάδες τρίποδες που ήταν στημένοι στις δύο πλευρές της, έπαθλα με τα οποία η πόλη τιμούσε τους νικητές χορηγούς στους δραματικούς αγώνες των Μεγάλων Διονυσίων. Η Νότια κλιτύς της Ακρόπολης αποτέλεσε σημαντικότατο θρησκευτικό και πολιτιστικό κέντρο της αρχαίας Αθήνας. Εδώ ιδρύθηκαν τα μεγάλα ιερά του Διονύσου Ελευθερέως και του Ασκληπιού και ανεγέρθηκαν το Θέατρο του Διονύσου, το Ωδείο του Περικλή, η Στοά του Ευμένους και το Ωδείο του Ηρώδη του Αττικού. Τα περισσότερα μνημεία, όμως, είναι πλέον καλυμμένα από μεγάλους όγκους επιχώσεων. Με τη σύσταση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, η ανασκαφική έρευνα στη Νότια κλιτύς τίθεται ως προτεραιότητα από την Αρχαιολογική Εταιρεία.

45. Τρεις εικονιστικές κεφαλές από μεγάλο επιτύμβιο ανάγλυφο της πρώιμης εποχής του Αδριανού, αρ. ευρ. 3085, 3086 και 3087. Υ: 0,28 μ. Βρέθηκαν το 1911 στους πρόποδες του λόφου των Μουσών, ακριβώς κάτω από το μνημείο του Φιλοπάππου. Περί το 120 μ.Χ.

44. Andrea Gasparini (ενεργός περί τα μέσα του 19ου αι.)
Το μνημείο του Φιλοπάππου, 1843
Χαλκογραφία, 53 × 40 εκ.
Συλλογή Έργων Τέχνης της Βουλής των Ελλήνων, αρ. ευρ. 273

44. Andrea Gasparini (active about mid-19th c.)
The Philopappos monument, 1843
Engraving, 53 × 40 cm
Hellenic Parliament Art Collection, inv. no. 273

Strolling south of the Acropolis

The area on the south side of the Acropolis had no houses during the era of the travelers. The funerary monument of Philopappos dominates the hill of the Muses. An equally popular landmark is the choragic monument of Lysicrates. Known as the “Lantern of Demosthenes” (or “Diogenes”), it is located on the ancient Street of the Tripods. The street owes its name to the dozens of tripods set up along both its sides. These were prizes with which the city honored the victorious sponsors in the dramatic contests of the Great Dionysia. The South Slope of the Acropolis was an extremely important religious and political center in ancient Athens. The large sanctuaries of Dionysus Eleuthereus and the Asclepieion were all founded here, and the Theater of Dionysus, the Odeion of Pericles, the Stoa of Eumenes, and the Odeion of Herodes Atticus were erected here too. However, most of these monuments are now covered by large amounts of fill. When the independent state of Greece is formed, excavation on the South Slope becomes a priority for the Archaeological Society.

45. Three portrait heads from a large funerary relief of the early Hadrianic period, inv. nos. 3085, 3086, and 3087. H.: 0.28 m. Found in 1911 at the foot of the hill of the Muses, just beneath the Philopappos monument. Ca. AD 120

46. Richard Bankes Harraden (1778-1862)
Άποψη της Αθήνας από τον λόφο των Μουσών, 1828
 Λάδι σε μουσαμά, 75 × 127 εκ.
 Συλλογή Έργων Τέχνης της Βουλής των Ελλήνων, αρ. ευρ. 330

47. Το μνημείο του Λυσικράτους ως σπουδαστήριο των Καπουτσίνων
 εικονογράφηση στο Edward Dodwell
*A classical and topographical tour through Greece,
 during the years 1801, 1805, and 1806*, vol. I
 Λονδίνο, Rodwell and Martin, 1819
 Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, ΣΒΕ ΠΕΡ 1819 CLA
 Σχήμα 4ο, σελ. vii + 537, με 33 πίνakes

48. Ο κήπος της μονής των Καπουτσίνων με το μνημείο
 του Λυσικράτους στο βάθος
 εικονογράφηση στο
 Francois-Charles-Hugues-Laurent Pouqueville, *Grèce*,
 Παρίσι, Firmin Didot frères, 1835
 Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, ΣΒΕ ΙΣΤ 1835 GRE
 Σχήμα 8ο, σελ. [2] + 447 + [1], με 114 πίνakes

49. Κορμός αγάλματος Αφροδίτης στον τύπο
 της Αφροδίτης της Arles, αρ. ευρ. 227. Ύψ.: 0,68 μ.
 Βρέθηκε στην οδό Τριπόδων, κοντά στο μνημείο του Λυσικράτους
 (πριν το 1881). Ύστερο ελληνιστικό αντίγραφο του 1ου αι. π.Χ.
 ενός πραξιτελικού πρωτοτύπου των χρόνων περί το 360 π.Χ.

50. Κορμός Σατύρου, αρ. ευρ. 2324. Ύψ.: 0,31 μ.
 Βρέθηκε λίγο πριν το 1867 νοτιοανατολικά της σκηνής
 του Διονυσιακού θεάτρου και αποδίδεται σε μια μορφή των
 αετωμάτων του αρχαϊκού ναού του Διονύσου. Περί το 490 π.Χ.

51. Ανδρική κεφαλή στον τύπο του Άρη Ludovisi,
 αρ. ευρ. 189. Ύψ.: 0,32 μ.
 Βρέθηκε το 1877 στις ανασκαφές της Στοάς του Ευμένους.
 Ρωμαϊκό αντίγραφο πιθανώς του 1ου αι. μ.Χ. ενός χάλκινου
 πρωτοτύπου των χρόνων περί το 330-310 π.Χ. που αποδίδεται
 στον Λύσιππο ή σε κάποιον γλύπτη του κύκλου του

52. Εικονιστική κεφαλή Πολυδευκίωνα, αρ. ευρ. 3468. Ύψ.: 0,30 μ.
 Βρέθηκε το 1920 απέναντι από το Ηρώδειο,
 στο Μερόπειο Εκπαιδευτήριο. Περί το 150 μ.Χ.

46. Richard Bankes Harraden (1778-1862)
View of Athens from the Muses Hill, 1828
 Oil on canvas, 75 × 127 cm.
 Hellenic Parliament Art Collection, inv. no. 330

47. *The monument of Lysicrates as studiolo of the Capuchins*
 illustration in Edward Dodwell
*A classical and topographical tour through Greece,
 during the years 1801, 1805, and 1806*, vol. I
 London, Rodwell and Martin, 1819
 Hellenic Parliament Library, ΣΒΕ ΠΕΡ 1819 CLA
 Quarto, pp. vii + 537, with 33 plates

48. *The garden of the Capuchins convent with the monument*
of Lysicrates in the background
 illustration in
 Francois-Charles-Hugues-Laurent Pouqueville, *Grèce*,
 Paris, Firmin Didot frères, 1835
 Hellenic Parliament Library, ΣΒΕ ΙΣΤ 1835 GRE
 8vo, pp. [2] + 447 + [1], with 114 plates

49. Torso of a statue of Aphrodite of the
 “Aphrodite of Arles” type, inv. no. 227. H.: 0.68 m.
 Found on the Street of the Tripods, near the monument
 of Lysicrates (before 1881). Late Hellenistic copy (1st c. BC)
 of a Praxitelean original of ca. 360 BC

50. Torso of a Satyr, inv. no. 2324. H.: 0.31 m.
 Found shortly before 1867 southeast of the scene building of the
 theater of Dionysus, attributed to a figure on the pediments
 of the Archaic temple of Dionysus. Ca. 490 BC

51. Male head of the Ares Ludovisi type,
 inv. no. 189. H.: 0.32 m.
 Found in 1877 in the excavation of the Stoa of Eumenes.
 Roman copy, probably of the 1st c. AD, of a bronze original
 of ca. 330-310 BC attributed to Lysippos or a sculptor
 belonging to his circle

52. Portrait head of Polydeukion, inv. no. 3468. H.: 0.30 m.
 Found in 1920 across from the Herodeion,
 in the Meropeion Foundation. Ca. AD 150

Περπατώντας ανατολικά της Ακρόπολης

Η πύλη του Αδριανού, που σηματοδοτεί την επέκταση της αρχαίας πόλης προς τα ανατολικά την περίοδο του ομώνυμου αυτοκράτορα, είναι η μόνη που ταυτίζεται ορθά από όλους τους περιηγητές, λόγω της επιγραφής που φέρει.

Αντίθετα, οι επιβλητικοί κίονες του Ολυμπείου συχνά θεωρούνται λανθασμένα ως το ανάκτορο του Αδριανού ή ακόμα και του ίδιου του Περικλή. Πολυάριθμα ήταν τα ιερά κατά την αρχαιότητα στις όχθες του ποταμού Ιλισού που ρέει στην περιοχή.

Η γονιμοποιός δύναμη του ποταμού ενέπνευσε λατρείες συνδεδεμένες με την υγεία και τον θάνατο και με σταθμούς της ζωής του ανθρώπου, όπως η γέννηση, η ανάπτυξη των παιδιών, η νεότητα και ο γάμος.

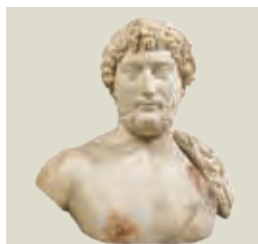
Τα περισσότερα, όμως, ιερά είναι πλέον ερειπωμένα. Κάποια από τα μνημεία που αποτυπώνονται στα μέσα του 18ου αιώνα, όπως ο μικρός ιωνικός ναός στην αριστερή όχθη και η γέφυρα του Ιλισού κοντά στο Παναθηναϊκό Στάδιο, καταστρέφονται λίγα χρόνια μετά, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν στην τείχιση και στα κτήρια της τουρκοκρατούμενης πόλης.

54. Johann Carl Neumann (1833-1891)

Άποψη της Ακρόπολης από τον ποταμό Ιλισό, 1857

Λάδι σε μουσαμά, 47 × 66 εκ.

Συλλογή Έργων Τέχνης της Βουλής των Ελλήνων, αρ. ευρ. 495

53. Προτομή του Ρωμαίου αυτοκράτορα Αδριανού, 117-138 μ.Χ.

αρ. ευρ. 249. Υ.: 0,61 μ.
Βρέθηκε το 1888 στα βόρεια του Ολυμπείου, στην Αθήνα. Εκεί ο αυτοκράτορας, φιλέλληνας και ευεργέτης της πόλης, λατρεύτηκε ως Ολύμπιος από κοινού με τον Δία, όπως και σε άλλες σημαντικές πόλεις της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

53. Bust of the Roman Emperor Hadrian, AD 117-138, inv. no. 249. H.: 0.61 m. Found in 1888 north of the Olympieion in Athens, where the emperor, who was a philhellene and benefactor of the city, was worshipped as Olympian along with Zeus, as in other important cities throughout the Roman Empire

Strolling east of the Acropolis

The Gate of Hadrian, which marks the expansion of the ancient city towards the east during the reign of this emperor, was the only gate correctly identified by all travelers, due to its inscription.

On the contrary, the imposing columns of the Olympieion were often incorrectly considered to be the palace of Hadrian or even of Pericles himself.

There were a great many sanctuaries in antiquity on the banks of the river Ilissos which flowed through this area.

The river's fertilizing power inspired cults connected with health and death and with various rites of passage in human life such as birth, the growth of children, youth, and marriage.

However, most of the sanctuaries are then lying in ruins. Some of the monuments which are depicted in the mid-18th century, like the small Ionic temple on the left bank and the bridge over the Ilissos river near the Panathenaic Stadium, are destroyed a few years later in order for their construction material to be used in the fortification and buildings of the Ottoman-occupied city.

54. Johann Carl Neumann (1833-1891)

View of the Acropolis from the river Ilissos, 1857

Oil on canvas, 47 × 66 cm.

Hellenic Parliament Art Collection, inv. no. 495

55. Άγαλμα γυμνού νέου, αρ. ευρ. 248. Ύ: 1,25 μ.
Βρέθηκε στον χώρο του Ολυμπείου, το 1888.
Πρόκειται για εκλεκτικό έργο του 2ου αι. μ.Χ.,
που κατά μία άποψη αποδίδει ένα χάλκινο άγαλμα
του γ' τετάρτου του 5ου αι. π.Χ., τον «Σπλαχνόπτη»
του Κύπριου γλύπτη Στύππακος

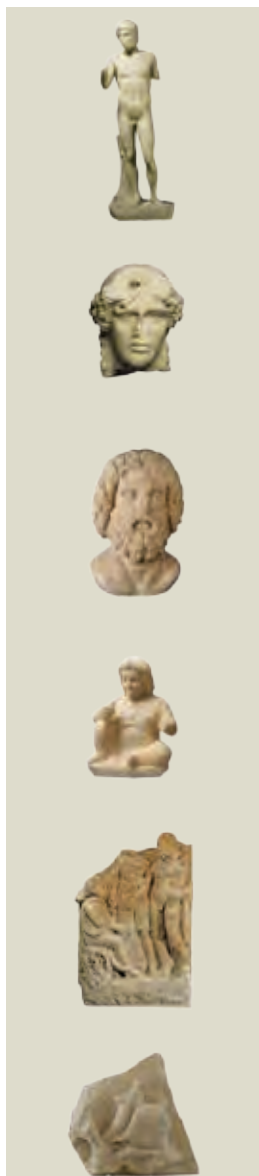
56. Κεφαλή Απόλλωνα, αρ. ευρ. 47. Ύ: 0.30 μ.
Βρέθηκε το 1875, στα ανατολικά του Ολυμπείου.
Πρόκειται για ρωμαϊκό έργο του 2ου αι. μ.Χ.,
που αντιγράφει πιθανότατα ένα πρώιμο χάλκινο έργο του Φειδία,
τον Απόλλωνα Παρνόπιο, γνωστό και ως Απόλλωνα Kassel

57. Κολοσσιακή κεφαλή Διός, αρ. ευρ. Θ. 234. Ύ: 0,825 μ.
Βρέθηκε το 1937 στο Ολυμπείο. Η άλλοτε ένθετη
σε κορμό αγάλματος κεφαλή αποτελεί ρωμαϊκή δημιουργία του
α' μισού του 2ου αι. μ. Χ., από την εποχή της αποπεράτωσης
του Ολυμπείου από τον αυτοκράτορα Αδριανό, βασισμένη
σε μια ελληνιστικής έμπνευσης αρχετυπική μορφή πατέρα θεού

58. Αγαλμάτιο κοριτσιού, αρ. ευρ. 695. Ύ: 0,47 μ.
Βρέθηκε στη βορειοδυτική κοίτη του Ιλισού,
μαζί με άλλα τρία αγαλμάτια κοριτσιών και έναν ενεπίγραφο
αναθηματικό κίονα, αφιέρωμα στη θεά του τοκετού Ειλείθυια.
340-330 π.Χ.

59. Αναθηματικό ανάγλυφο, αρ. ευρ. 1778. Ύ: 0,85 μ.
Βρέθηκε το 1893 στην κοίτη του Ιλισού και αποτελούσε αφιέρωμα
σε παρλίσιο ιερό. Απεικονίζεται αριστερά ο Ζευς Μειλίχιος,
καθισμένος πάνω από προτομή του ποταμιού Αχελώου, στο μέσον
ο Ερμής, στα δεξιά ο γενειοφόρος Ηρακλής με λεοντή και ρόπαλο και
στο βάθος του αναγλύφου η Μητέρα των Θεών ή η θυγατέρα
του Αχελώου, νύμφη Καλλιρρόη. Αρχές 3ου αι. π.Χ.

60. Αποτέμνημα ανάγλυφης πλάκας ζωφόρου, αρ. ευρ. 1780. Ύ: 0,23 μ.
Βρέθηκε το 1897 στα θεμέλια του ναού του Ιλισού.
Απεικονίζονται δύο ασκοί και μέρος
της αριστερής κνήμης ανδρικής μορφής. 430-420 π.Χ.

55. Statue of a nude youth, inv. no. 248. H.: 1.25 m.
Found at the site of the Olympieion in 1888.
This is an eclectic work of the 2nd c. AD,
which according to one view depicts a bronze statue
of the third quarter of the 5th c. BC, the *Splachnoptes*
by the Cypriot sculptor Styppax

56. Head of Apollo, inv. no. 47. H.: 0.30 m.
Found in 1875 east of the Olympieion.
Roman work of the 2nd c. AD which is most probably
a copy of an early bronze work by Pheidias,
the Apollo Parnopios, known as the Kassel Apollo

57. Colossal head of Zeus, inv. no. Θ 234. H.: 0.825 m.
Found in 1937 in the Olympieion. The head, once inserted
in the torso of a statue, was a Roman creation of the first half
of the 2nd c. AD during the time of the completion of the Olympieion
by the Emperor Hadrian. It was based on an archetypal
father god figure of Hellenistic inspiration

58. Statuette of a girl, inv. no. 695. H.: 0.47 m.
Found in the northwest bed of the Ilissos
with another three statuettes of girls and an inscribed votive
column, a dedication to the goddess of childbirth, Eileithyia.
340-330 BC

59. Votive relief, inv. no. 1778. H.: 0.85 m.
Found in 1893 in the bed of the Ilissos, this relief was a votive
to a sanctuary beside the Ilissos. On the left Zeus Meilichios is depicted,
seated above the bust of the river god Acheloos. In the middle
Hermes, on the right a bearded Heracles with lion's pelt and club,
and in the background the Mother of the Gods or the daughter
of Acheloos, the nymph Kallirrhoe. Early 3rd c. BC

60. Fragment of a relief slab from a frieze, inv. no. 1780. H.: 0.23 m.
Found in 1897 in the foundations of the temple on the Ilissos.
It depicts two askoi and part of the left shin
of a male figure. 430-420 BC

61. Ο *παριλίσιος ιωνικός ναός*, εικονογράφηση στο [J. Stuart & N. Revett] *The antiquities of Athens, measured and delineated by J. Stuart, F.R.S. and F.S.A. and N. Revett, painters and architects, volume the first* Λονδίνο, Priestley & Weale, 1825 (2η αγγλική έκδοση) Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, ΣΒΕ (++)Γ11 1825 ANT, Σχήμα φύλλου, σελ. 82, με 36 πίνακες

62. Γωνιακή πλάκα ζωφόρου από τον ιωνικό ναό του Ιλισού, αρ. ευρ. 3941. Ύψ.: 0,45 μ.
Βρέθηκε το 1893 στην κοίτη του Ιλισού. Φέρει ανάγλυφη παράσταση στις δύο όψεις. Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού ήταν εμπνευσμένο από μυθικές παραδόσεις του συγκεκριμένου χώρου του Ιλισού αλλά και από πραγματικά γεγονότα των πρώτων δεκαετιών από την καθιέρωση της δημοκρατίας στην Αθήνα. 430-420 π.Χ.

63. Πλάκα με πέντε ανάγλυφες μορφές σε πομπή προς τα δεξιά, αρ. ευρ. 2668. Ύψ.: 0,92 μ.
Βρέθηκε το 1893 στην κοίτη του Ιλισού, μαζί με το γωνιακό τμήμα της ζωφόρου του ιωνικού ναού αρ. ευρ. 3941.
Το ανάγλυφο αποτελούσε πιθανόν επένδυση κάποιου βάθρου ή θωράκιο ναού, ίσως του Μητρούου στον Ιλισό. Α' μισό 4ου αι. π.Χ.

64. Louis-François Cassas (1756-1827)
Γενική άποψη της Αθήνας, 1784-1813
Επιχρωματισμένη χαλκογραφία, 69 × 145,5 εκ.
Συλλογή Έργων Τέχνης της Βουλής των Ελλήνων, αρ. ευρ. 852

65. Αγαλμάτιο Πανός, αρ. ευρ. 683+668. Ύψ.: 0,47 μ.
Βρέθηκε το 1861 στην περιοχή του Ολυμπείου και προέρχεται πιθανότατα από ιερό της θεότητας αυτής στις όχθες του Ιλισού. Πρόκειται για ελληνιστικό έργο του 2ου αι. π.Χ., που αντιγράφει παλαιότερο τύπο του 4ου αι. π.Χ.

66. Τμήμα γυναικείας κεφαλής, αρ. ευρ. 3739. Ύψ.: 0,17 μ.
Βρέθηκε κατά την ανασκαφή του Παναθηναϊκού Σταδίου, το 1869. Διατηρείται το άνω δεξιό τμήμα γυναικείας κεφαλής, πιθανόν θεάς. Περί το 420 π.Χ.

67. Κορμός γυναικείου αγάλματος, αρ. ευρ. 228. Ύψ.: 0,62 μ.
Βρέθηκε μεταξύ του Σταδίου και της γέφυρας του Ιλισού, περιήλθε δε στην κατοχή της Αρχαιολογικής Εταιρείας με αγορά από ιδιώτη το 1890. Η μορφή παριστάνει μάλλον Αύρα και αποτελούσε ακρωτήριο ναού. Αρχές 4ου αι. π.Χ.

61. *The Ionic temple by the Ilissos river* illustration in [J. Stuart & N. Revett] *The antiquities of Athens, measured and delineated by J. Stuart, F.R.S. and F.S.A. and N. Revett, painters and architects, volume the first* London, Priestley & Weale, 1825 (2nd English edition) Hellenic Parliament Library, ΣΒΕ (++)Γ11 1825 ANT Folio, pp. 82, with 36 plates

62. Corner slab from the frieze from the Ionic temple on the Ilissos, inv. no. 3941. H.: 0.45 m.
Found in 1893 in the bed of the Ilissos river. The slab features a relief scene on both sides. The temple's iconographic program was inspired by the mythical traditions of this particular site on the Ilissos, as well as by actual events during the first decades following the establishment of democracy in Athens. 430-420 BC

63. Slab with five relief figures in procession to the right, inv. no. 2668. H.: 0.92 m.
Found in 1893 in the bed of the Ilissos river together with the corner fragment of the frieze from the Ionic temple, inv. no. 3941. The relief was probably a revetment for some pedestal base or temple parapet, perhaps that of the Metroon in the Ilissos area. First half of the 4th c. BC

64. Louis-François Cassas (1756-1827)
General view of Athens, 1784-1813
Coloured engraving, 69 × 145.5 cm.
Hellenic Parliament Art Collection, inv. no. 852

65. Statuette of Pan, inv. nos. 683+668. H.: 0.47 m.
Found in 1861 in the vicinity of the Olympieion, most probably from a sanctuary to Pan on the banks of the Ilissos.
Hellenistic work of the 2nd c. BC which copies an earlier type dating to the 4th c. BC

66. Part of a female head, inv. no. 3739. H.: 0.17 m.
Found during the excavation of the Panathenaic Stadium in 1869. It preserves the upper right part of the head of a woman, probably a goddess. *Ca.* 420 BC

67. Torso of a female statue, inv. no. 228. H.: 0.62 m.
Found in Athens, between the Stadium and the bridge over the Ilissos, it ended up in the possession of the Archaeological Society through its purchase by a private buyer in 1890. The figure probably depicts an Aura, and was the *acroterion* of a temple. Early 4th c. BC

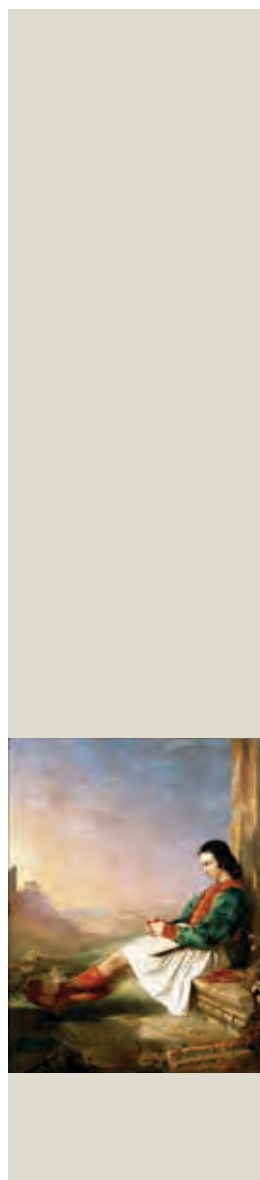
Από τη μελέτη των μνημείων στις συλλογές και τα μουσεία

Η αγάπη και ο θαυμασμός των Ευρωπαίων περιηγητών για το κλασικό παρελθόν της Ελλάδας οδηγούσε πολλές φορές σε προσπάθειες οικειοποίησής του πέρα από τη σχολαστική μελέτη του. Η συγκρότηση ιδιωτικών συλλογών και η πώληση αρχαιοτήτων στα μουσεία της Ευρώπης κορυφώθηκε τον 19ο αιώνα.

Στις παραμονές της Επανάστασης του 1821, και κυρίως μετά την απελευθέρωση της πόλης από τον οθωμανικό ζυγό, Έλληνες λόγιοι και αξιωματούχοι ξεκίνησαν συγκροτημένες ενέργειες για την προστασία των αρχαιοτήτων από την αρπαγή, αφού αποτελούσαν πολύτιμη προγονική κληρονομιά και τεκμήριο της ιστορικής συνέχειας του έθνους. Συστηματικές ανασκαφές, αναστηλώσεις, συγκρότηση αρχαιολογικών συλλογών μέσα σε υφιστάμενα μνημεία και ανέγερση των πρώτων μουσείων διαμόρφωσαν ένα νέο τοπίο στην Αθήνα, στο οποίο οι επίσημοι φορείς της αρχαιολογικής επιστήμης ανέλαβαν τα ηνία στην ερμηνεία του υλικού παρελθόντος και των «υπέροχων ερείπίων» του.

68. Sir Charles Lock Eastlake (1793-1865) [αποδιδόμενο]
Ο λόρδος Βύρωνας (;) (α' μισό 19ου αι.)
Λάδι σε μουσαμά, 108 × 83 εκ.
Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών, mve 108

Δημιουργός του πίνακα εικάζεται ότι είναι ο Άγγλος ζωγράφος και συγγραφέας Sir Charles Lock Eastlake, που επισκέφθηκε την Αθήνα το 1816. Ενδεχομένως απεικονίζει τον Λόρδο Βύρωνα, τον κατεξοχήν εκπρόσωπο του φιλελληνικού κινήματος, με παραδοσιακή ελληνική ενδυμασία. Ο νέος κοιτάζει τα κλασικά μνημεία της πόλης με έντονα ρομαντική διάθεση και ίσως πίστη στην τελική απελευθέρωση των μνημείων και της χώρας που τα φιλοξενεί. Το αθηναϊκό τοπίο έχει αποδοθεί με αρκετή φαντασία. Διακρίνονται τα ερείπια του Ηρωδείου στη βάση του Ιερού Βράχου, αλλά ο προσανατολισμός της Ακρόπολης ως προς τη θάλασσα είναι λανθασμένος.
Δρ Λεωνίδας Αργυρός, Ιστορικός/Αρχαιολόγος

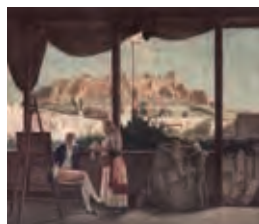
From study of the monuments to collections and museums

The love and admiration of European travelers for Greece's Classical past often led to attempts to appropriate it above and beyond its careful study. The formation of private collections and sale of antiquities to museums in Europe reached its peak in the 19th century. On the eve of the Greek Revolution in 1821 and even more after the city's liberation from the Ottoman yoke, Greek scholars and officials began coordinated actions to protect the antiquities from looting, since they were a precious ancestral heritage and proof of the nation's historical continuity. Systematic excavations, restorations, setting up of archaeological collections in existing monuments and the erection of the first museums created a new landscape in Athens, in which official archaeological institutions assumed authority over the interpretation of the material past and its "splendid ruins".

68. Sir Charles Lock Eastlake (1793-1865) [attributed to]
Lord Byron (?) (first half of 19th c.)
Oil on canvas 108 × 83 cm. Museum of the City of Athens, mve 108

The supposed creator of the painting is the English painter and author Sir Charles Lock Eastlake, who visited Athens in 1816. It presumably depicts Lord Byron, the representative *par excellence* of the philhellenic movement, dressed in traditional Greek costume. The young man gazes at the Classical monuments of the city in an intensely romantic mood, and perhaps with faith in the final liberation of the monuments and the land that holds them. The Athenian landscape has been rendered with a rather strong dose of imagination. We see the ruins of the Herodion at the foot of the Sacred Rock, but the alignment of the Acropolis in relation to the sea is erroneous.
Dr Leonidas Argyros, Historian/Archaeologist

69. Ο Louis François Sebastien Fauvel στην οικία του με τη συλλογή του αρχαιοτήτων και τον Παρθενώνα στο βάθος
 εικονογράφηση στο
 Louis Dupré
Voyage à Athènes et à Constantinople
 Παρίσι, Dondey-Dupre, 1825
 Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, ΣΒΞ (f)ΠΕΡ 1825 VOY
 Σχήμα μεγάλου φύλλου, σελ. [1] + 52, με 40 πίνακες

69. Louis François Sebastien Fauvel at his house with his antiquities collection and the Parthenon in the background
 illustration in
 Louis Dupré
Voyage à Athènes et à Constantinople
 Paris, Dondey-Dupre, 1825
 Hellenic Parliament Library, ΣΒΞ (f)ΠΕΡ 1825 VOY
 Large folio, pp. [1] + 52, with 40 plates

70. Κορμός θωρακοφόρου από επιτύμβιο ναῖσκος,
 αρ. ευρ. 1676. Ύ.: 1,10 μ.
 Βρέθηκε το 1836, πιθανότατα στα ερείπια
 της οικίας Fauvel στην Αρχαία Αγορά.
 4ος αι. π.Χ.

70. Torso of a cuirassed figure from a funerary *naiskos*,
 inv. no. 1676. H.: 1.10 m.
 Found in 1836, probably in the ruins
 of Fauvel's house in the Ancient Agora.
 4th c. BC

71. Άγαλμα του Ερμή της Αταλάντης,
 αρ. ευρ. 240. Ύ.: 1,90 μ.
 Βρέθηκε στην Αταλάντη Φθιώτιδος και φυλασσόταν
 στο Θησείο. Έργο του 2ου αι. μ.Χ. το οποίο επαναλαμβάνει
 ή αντιγράφει αγαλματικό τύπο του 4ου αι. π.Χ.
 με χαρακτηριστικά του μεγάλου γλύπτη Λυσίππου

71. Statue of Hermes from Atalanta,
 inv. no. 240. H.: 1.90 m.
 Found in Atalanta, Phthiotis and stored in the Theseion.
 A 2nd c. AD work repeating or copying a statuary type
 of the 4th c. BC with the characteristics of the great
 sculptor Lysippus

72. Επιτύμβια στήλη του Γοργία,
 αρ. ευρ. 1209. Ύ.: 0,87 μ.
 Βρέθηκε στη Ρήνεια το 1830 και μεταφέρθηκε στο πρώτο
 «Εθνικόν Μουσείον» στην Αίγινα και από εκεί στο Θησείο.
 Περί το 150-125 π.Χ.

72. Grave stele of Gorgias,
 inv. no. 1209. H.: 0.87 m.
 Found in Rheneia in 1830 and transferred to the first
 "National Museum" on Aigina and thence to the Theseion.
 Ca. 150-125 BC

73. Τμήμα ψηφισματικού αναγλύφου,
αρ. ευρ. 1478. Ύψ.: 0,40 μ.
Βρέθηκε στις Αχαρνές το 1830 και μεταφέρθηκε στο πρώτο
«Εθνικόν Μουσείον» στην Αίγινα και από εκεί στο Θησείο.
Περί το 350-325 π.Χ.

73. Part of a relief accompanied by a decree,
inv. no. 1478. H.: 0.40 m.
Found at Acharnai in 1830 and transferred to the first
“National Museum” on Aigina and thence to the Theseion.
Ca. 350-325 BC

74. Andrea Gasparini (ενεργός περί τα μέσα του 19ου αι.)
Ο ναός του Θησέα στην Αθήνα, 1842
Επιχρωματισμένη χαλκογραφία, 53 × 39 εκ.
Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών, mve 56

74. Andrea Gasparini (active around the mid-19th c.)
The temple of Theseus in Athens, 1842
Coloured engraving 53 × 39 cm.
Museum of the City of Athens, mve 56

Το Θησείο ήταν το θέμα του πρώτου χαρακτηριστικού που εξέδωσε
ο Ιταλός καλλιτέχνης Andrea Gasparini μετά από το ταξίδι του
στην Ελλάδα. Λαϊκό πανηγύρι εξελίσσεται γύρω από τον ναό.

Πιθανώς εορτάζεται η Τρίτη του Πάσχα. Στην πρόσοψη
του μνημείου διακρίνονται χορευτές και μουσικοί
με παραδοσιακές ενδυμασίες του τόπου. Πολύς κόσμος
εικονίζεται συγκεντρωμένος στη νότια πλευρά του ναού, γύρω
από το λεγόμενο άγαλμα της Νίκης των Μεγάρων. Το άγαλμα
βρέθηκε στα Μέγαρα το 1820 και στήθηκε στο Θησείο το 1841
Δρ Λεωνίδας Αργυρός, Ιστορικός/Αρχαιολόγος

The Theseion provided the theme of the first engraving the
Italian artist Andrea Gasparini printed after his trip to Greece.
A folk festivity is under way around the temple. It probably
is a celebration of Easter Tuesday. In front of the monument's
façade, dancers and musicians can be seen dressed in traditional
costumes of the land. As depicted, a crowd of people is gathering
on the south side of the temple, around the so-called statue
of the Nike of Megara. The statue was found at Megara in 1820
and was erected at the Theseion in 1841
Dr Leonidas Argyros, Historian/Archaeologist

75. Χειρόγραφος κατάλογος Κυριακού Πιττάκη του 1843,
με τις φυλασσόμενες στο Θησείο,
στα Προπύλαια της Ακρόπολης και στη λεγόμενη
«Στοά του Αδριανού» (δυτική πτέρυγα
της Βιβλιοθήκης του Αδριανού) αρχαιότητες.
Φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

75. Handwritten catalogue by Kyriakos Pittakis (1843),
with the antiquities in the Theseion, the Propylaea
of the Acropolis, and the so-called “Stoa of Hadrian”
(west wing of the Library of Hadrian). The catalogue
is now in the National Archaeological Museum

76. Κύρια όψη του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.
Σχέδιο του Ερνέστου Τσίλλερ (1887)

76. Central façade of the National Archaeological Museum.
Drawing by Ernst Ziller (1887)

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ / ABBREVIATIONS

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
AAA	<i>Αρχαιολογικά Ανάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν</i>
ΑΔ/ ADelt	<i>Αρχαιολογικόν Δελτίον</i>
AE/AEphem	<i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>
AIONArchStAnt	<i>Annali di archeologia e storia antica AION</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology. The Journal of the Archaeological Institute of America</i>
AM	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts: Athenische Abteilung</i>
AntDenk	<i>Antike Denkmäler</i>
AntK	<i>Antike Kunst</i>
AntPl	<i>Antike Plastik</i>
AntW	<i>Antike Welt</i>
ΑΠΑ	<i>Αρχαιολογικοί περίπατοι γύρω από την Ακρόπολη</i>
ArchCl	<i>Archeologia Classica</i>
ARepLond	<i>Archeological Reports</i>
APMA	<i>Αρχεῖον των Μνημείων των Ἀθηνῶν και Ἀττικής</i>
ASAtene	<i>Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente</i>
AZ	<i>Archäologischer Zeitschrift</i>
BCH	<i>Bulletin de correspondance hellénique</i>
BSA	<i>The Annual of the British School at Athens</i>
EAD	<i>Exploration archéologique de Délos</i>
FrGrHist	<i>Fragmenta der Griechischen Historiker</i>
Hesperia	<i>Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens</i>
Ὡρος	<i>Ὡρος. Αρχαιογνωστικό περιοδικό</i>
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i>
JdI	<i>Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Institutes</i>
JHS	<i>The Journal of Hellenic Studies</i>
Ktema	<i>Ktema. Civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome Antique</i>
LIMC	<i>Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae</i>
MusHelv	<i>Museum Helveticum</i>
NumAntCl	<i>Numismatica e antichità classiche. Quaderni ticinesi</i>
ÖJh	<i>Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien</i>
ΠΑΕ/Prakt	<i>Πρακτικά της εν Ἀθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
Philologus	<i>Philologus. Zeitschrift für das Klassische Altertum</i>
Πολέμων	<i>Πολέμων. Αρχαιολογικόν περιοδικόν</i>
PP	<i>La parola del passato</i>
RA	<i>Revue archéologique</i>
RE	<i>Real Encyclopädie</i>
REG	<i>Revue des études grecques</i>
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>

Babin 1674

Babin, J.-P., 1674. *Relation de l'état présent de la ville d'Athènes, ancienne capital de la Grèce, bâtie depuis 3400 ans, Avec un abrégé de son histoire et de ses antiquités*. Lyon : L. Pascal.

Barbié du Bocage 1798

Barbié du Bocage, J. D., 1798. *Recueil de cartes géographiques, plans, vues et médailles de l'ancienne Grèce, relatifs au Voyage du jeune Anacharsis*. Παρίσι : Didot le jeune.

Baron de Riedesel 1773

Baron de Riedesel, 1773. *Remarques d'un voyageur moderne au Levant*. Amsterdam.

Barthélemy 1788

Barthélemy, J. J., 1788. *Voyage du jeune Anacharsis*, Paris.

Breton 1868

Breton, E., 1868. *Athènes décrite et dessinée : suivie d'un voyage dans le Péloponnèse*, 2nd edition. Paris.

Chandler 1776

Chandler, R., 1776. *Travels in Greece: Or an Account of a Tour Made at the Expense of the Society of Dilettanti*. Oxford: Clarendon Press.

Chandler 1817

Chandler, R., 1817. *Travels in Asia Minor and Greece* 2, 3rd edition. London: Printed for J. Booker and R. Priestley.

Chateaubriand 1814

Chateaubriand, F.-R., de, 1814. *Travels in Greece, Palestine, Egypt and Barbary during the Years 1806 and 1807*. New York.

Chateaubriand 1852

Chateaubriand, F., 1852. *Itinéraire de Paris à Jérusalem*. I, *Notes sur la Grèce*. Paris.

Choiseul-Gouffier 1782-1822

Choiseul-Gouffier, G. F. A., 1782-1822. *Voyage pittoresque de la Grèce*, 3 vols. Paris : J.-J. Blaise.

Clarke 1813

Clarke, E.-D., 1813. *Travels in Various Countries of Europe, Asia, and Africa. Part the Second:*

Greece, Egypt and the Holy Land, London: R. Watts for T. Cadell and W. Davies.

Clarke 1816

Clarke, E.-D., 1816. *Travels in Various Countries of Europe, Asia, and Africa. Part the Sixth*. London: R. Watts for T. Cadell and W. Davies.

Clarke 1818

Clarke, E.-D., 1818. *Travels in various countries of Europe Asia and Africa. Part the Second: Greece Egypt and the Holy Land*. Section the Second, Fourth Edition, Volume the Sixth. London: T. Cadell.

Cockerell et al. 1830

Cockerell, C. R., et al., 1830. *Antiquities of Athens and other Places in Greece*, London: Priestley and Weale.

Dalton 1751-1752

Dalton, R., 1751-1752. *Antiquities and Views in Greece and Egypt*. London.

Dodwell 1819

Dodwell, E., 1819. *A Classical and Topographical Tour through Greece during the Years 1801, 1805 and 1806*, 2 vols. London: Rodwell & Martin.

Dodwell 1821

Dodwell, E., 1821. *Views in Greece*. London.

Dodwell 1834

Dodwell, E., 1834. *Views and Descriptions of Cyclopean or Pelasgic Remains in Greece and Italy with Constructions of a Later Period, from Drawings by the Late Edward Dodwell*. London: A. Richter.

Dupré 1825

Dupré, L., 1825. *Voyage à Athènes et à Constantinople*. Paris: Dondey - Dupré.

Fanelli 1707

Fanelli, Fr., 1707. *Atene - Attica. Descritta da suoi Principii fino all'aquisto fatto dall Armi Venete nel 1687*. Venezia: Apresso A. Bortoli.

De la Guilletière 1675

De la Guilletière, Sr. [Guillet, A. G.], 1675. *Athènes ancienne et nouvelle*. Paris: E. Michallet.

Guillet 1675

Guillet, A. G., 1675. *Athènes ancienne et nouvelle de l'état présent de l'empire des Turcs*. Paris.

Gronovius 1732

Gronovius, J. 1732. *Thesaurus Graecarum Antiquitatum*, vol. 4, Venice : Bartholomaeus Javarina.

Hobhouse 1813

Hobhouse, J. C., 1813. *A Journey through Albania, and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809-1810*. London: printed for J. Cawthorn.

Hughes 1820

Hughes, Th., 1820. *Travels in Sicily, Greece and Albania*. London: J. Mawman.

Leake 1821

Leake, W. M., 1821. *The Topography of Athens: with Some Remarks on Its Antiquities*. London.

Leake 1829

Leake, W. M., 1829. *Topographie von Athen: nebst einigen Bemerkungen über die Altertümer desselben*. Halle: Kümmel.

Leake 1841

Leake, W. M., 1841. I, *The Topography of Athens: with Some Remarks on Its Antiquities*; II, *The Topography of Athens and the Demi*. London.

Le Chevalier 1802

Le Chevalier, J.-B., 1802. *Recueil des cartes, plans, vues et médailles, Pour servir au Voyage de la Troade*. Paris.

Le Roy 1758

Le Roy, J. D., 1758. *Les ruines des plus beaux monuments de la Grèce*. Paris : H. L. Guerin & L.-F. Delatour, Jean-Luc Nyon & Amsterdam : Jean Neaulme.

Magni 1688

Magni, C., 1688. *Relazione della città d'Athene*. Parma: Galeazzo Rosati.

Du Moncel 1845

Du Moncel, Th., 1845. *Vues pittoresques des monuments d'Athènes*. Paris.

Olivier 1801-1807

Olivier, G. A., 1801-1807. *Voyage dans l'Empire Ottoman l'Égypte et la Perse : avec atlas*, 6 vols., Paris : chez H. Agasse.

Pococke 1745

Pococke, R., 1745. *A Description of the East and some other Countries*, vol. II, part II. London: W. Bowyer.

Pomardi 1820

Pomardi, S., 1820. *Viaggio nella Grecia fatto di Simone Pomardi negli anni 1804, 1805 e 1806*. Roma: V. Poggioli.

Pouqueville 1835

Pouqueville, Fr.-Ch.-H.-L., 1835. *Grèce*. Paris.

Rey 1867

Rey, É., 1867. *Voyage pittoresque en Grèce et dans le Levant fait en 1843-1844*. Lyon : Louis Perrin.

Sayer 1759

Sayer, R., 1759. *Ruins of Athens, with Remains and other Valuable Antiquities in Greece*. London: R. Sayer.

Spon 1678

Spon, J., G. Wheeler, 1678. *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant*. Lyon.

Spon 1679

Spon, J., 1679. *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675 et 1676 par Jacob Spon docteur medecin de Lyon, et George Wheeler gentilhomme anglois*. Lyon : Antoine Cellier le fils.

Stademmann 1841

Stademmann, F., 1841. *Panorama von Athen*. München.

Stuart, Revett 1762

Stuart, J., N. Revett, 1762. *The Antiquities of Athens, Measured and Delineated*, vol. I. London: J. Haberkorn.

Stuart, Revett 1787

Stuart, J., N. Revett, 1787. *The Antiquities of Athens, Measured and Delineated*, vol. II. London: J. Nichols.

Stuart, Revett 1794

Stuart, J., N. Revett, 1794. *The Antiquities of Athens, Measured and Delineated*, vol. III. London: J. Nichols.

Stuart, Revett 1825

Stuart, J., N. Revett, 1825. *The Antiquities of Athens, Measured and Delineated*, vol. I. Επανάκδοση - London: Priestley & Weale.

Stuart, Revett 1825

Stuart, J., N. Revett, 1825. *The Antiquities of Athens, Measured and Delineated*, vol. II. Επανάκδοση - London: Priestley & Weale.

Stuart, Revett 1827

Stuart, J., N. Revett, 1827. *The Antiquities of Athens, Measured and Delineated*, vol. III. Επανάκδοση - London: Priestley & Weale.

Tweddell 1816

Tweddell, R., 1816. *Remains, being a selection of his correspondence [...] illustrated with portraits, picturesque views and maps*. London: J. Mawman.

Walker 1804

Walker, W., 1804. *Six Picturesque views of Greece*. London.

Wheeler 1682

Wheeler, G., 1682. *A journey into Greece*, London.

Wheeler 1689

Wheeler, G., 1689. *Voyage de Dalmatie, de Grèce, et du Levant*, Tome Second. Amsterdam.

Williams 1829

Williams, W. H., 1829. *Select views in Greece with classical illustrations*, vol.1. London, Edinburgh.

Winckelmann 1755

Winckelmann, J. J., 1755. *Gedanken über die Nachahmung der Griechischen Werke in der Malerei und Bildhauer Kunst*. Dresden.

Winckelmann 1763

Winckelmann, J. J., 1763. *Geschichte der Kunst des Altertums*. Dresden.

Winckelmann 1764

Winckelmann, J. J., 1764. *Geschichte der Kunst des Altertums*. Dresden.

Wordsworth 1836

Wordsworth, Chr., 1836. *Athens and Attica: Journal of a Residence there*. London: J. Murray.

Wordsworth 1840

Wordsworth, Chr., 1840. *Greece Pictorial, Descriptive and Historical...* London: W.S. Orr & C, Amen Corner.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAPHY

Adamovic 1977

Adamovic, M., 1977. *Das osmanisch-türkische Sprachgut bei R. Lubenau*. München.

Adorno 2004

Adorno, F., 2004. Η Ελλάδα στη διαμόρφωση του σύγχρονου ανθρώπου. Φλωρεντία η νέα Αθήνα, στο M. Gregori (επιμ.), 2004. *Το Φως του Απόλλωνα. Ιταλική Αναγέννηση και Ελλάδα*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη, 22 Δεκ. 2003-31 Μαρτ. 2004, Cinisello Balsamo, 32-36.

Adorno 2004

Adorno, F., 2004. Greece in the formation of modern man, Florence, the new Athens, in, M. Gregori (ed.), 2004. *In the light of Apollo, Italian Renaissance and Greece*, exhibition catalogue, Athens, National Gallery, 22 Dec. 2003-31 March 2004, Cinisello Balsamo, 32-36.

Αθήνα 1985

Κασσιμάτη, Μ. (επιμ.), Αθήνα. Από το τέλος του αρχαίου κόσμου ως την ίδρυση του ελληνικού κράτους, 25 Σεπτ.-15 Νοεμ. 1985. Ίδρυμα Γου-

λανδρή-Χορν, πλατεία Αέρηδων, Πλάκα. Υπουργείο Πολιτισμού. Αθήνα.

Αθήνα Μόναχο 2000

Αθήνα Μόναχο. Τέχνη και πολιτισμός στην νέα Ελλάδα, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη, 5 Απρ.-3 Ιουλ. 2000, Αθήνα.

Alcock 2002

Alcock, S. E., 2002. *Archaeologies of the Greek Past. Landscape, Monuments and Memories*. Cambridge, UK.

Alemdar 2000

Alemdar, S., 2000. Le monument de Lysistrate et son trépied. *Ktema* 25, 199-206.

Αλεξίου 1980

Αλεξίου, Σ. (εισαγωγή-επιμέλεια) 1980. *Βιτσέν-τσος Κορνάρος, Ερωτόκριτος*. Αθήνα.

Aleshire 1989

Aleshire, S. B., 1989. *The Athenian Asklepieion, The People, Their Dedications, and the Inventories*. Amsterdam.

Aleshire 1991

Aleshire, S. B., 1991. *Asklepios at Athens. Epigraphic and Prosopographic Essay on the Athenian Healing Cult*. Amsterdam.

Allen, Caskey 1911

Allen, G., L. D. Caskey, 1911. The East Stoa in the Asklepieion at Athens. *AJA* 15, 32-43.

Amandry 1997

Amandry, P., 1997. Monuments chorégiques d'Athènes. *BCH* 121, 445-487.

Angelomatis-Tsougarakis 1990

Angelomatis-Tsougarakis, H., 1990. *The Eve of the Greek Revival: British Travellers' Perception of Early 19th Century Greece*. London.

ΑΠΑ 2 (2004)

ΑΠΑ 2 (2004). *Αρχαιολογικοί περίπατοι γύρω από την Ακρόπολη* 2. Νότια Κλιτύς Ακροπόλεως, Αθήνα.

ΑΠΑ 7 (2004)

ΑΠΑ 7 (2004). *Αρχαιολογικοί περίπατοι γύρω από την Ακρόπολη* 7. Λόφοι Φιλοπάππου - Πνύκας - Νυμφών. Αθήνα

Apostolou 2001

Apostolou, I., 2001. Jacques Carrey (1649-1726) et ses dessins orientaux : un artiste troyen au service de l'ambassadeur de France à la Sublime Porte. *Bulletin de la Société de l'Histoire de l'Art français*, 63-87.

ΑΡΜΑ 3 (1998)

ΑΡΜΑ 3 (1998). *Αρχαίον των Μνημείων των Αθηνών και Αττικής* 3. Αθήνα.

Armpis 1998

Armpis, E. A., 1998. Building Types Found in the Sanctuaries of Asklepios in the Peloponnese and

Attika: Dining Halls. *Αρχαιογνωσία* 9, 339-352.

Armstrong 2011

Armstrong, C. D., 2011. *Julien-David Leroy and the Making of Architectural History*. London.

Athenian Agora XIX (1991)

Athenian Agora XIX (1991). G. V. Lalonde, M. B. Walbank, *The Athenian Agora XIX, Inscriptions: Horoi, Poletai Records, Leases of Public Lands*. Princeton N.J.

Athenian Agora XVI (1997)

Athenian Agora XVI (1997). A. G. Woodhead, *The Athenian Agora XVI, Inscriptions: The Decrees*. Princeton N.J.

Augustinos 1994

Augustinos, O., 1994. *French Odysseys, Greece in French travel literature from the Renaissance to the romantic era*. Baltimore.

Αυγουστίνου 2003

Αυγουστίνου, Ο., 2003. *Ιδανικά ταξίδια. Η Ελλάδα στη γαλλική ταξιδιωτική λογοτεχνία 1550-1821*, μτφρ. Π. Α. Ντάλτας. Αθήνα.

Badolle 1926

Badolle, M., 1926. *Labbé Jean-Jacques Barthélemy (1716-1795) et l'hellénisme en France dans la seconde moitié du XVIIIe siècle*. Paris.

Baldassarri 1998

Baldassarri, P., 1998. *ΣΕΒΑΣΤΩΙ ΣΩΤΗΡΙ. Edilizia monumentale ad Atene durante il Saeculum Augustum*. Rome.

Baldini-Lippolis 1995

Baldini-Lippolis, I., 1995. La monumentalizzazione tardoantica di Atene. *Ostraca* 4, 169-190.

Barbanera 2011

Barbanera, M., 2011. *Metamorfosi delle rovine*. Torino.

Barbier 2000

Barbier, F., 2000. Le voyage pittoresque de la Grèce par le comte de Choiseul-Gouffier, *Hellénisme et Hippocratismes dans l'Europe méditerranéenne : autour de D. Coray*. Actes de Conférence, Montpellier, 20-21 Mars 1998. Montpellier, 223-264.

Barducci 1984

Barducci, R. (ed.), 1984. *Benedetto Dei. La Cronica dall'anno 1400 all'anno 1500* (πρόλογος Α. Molho). Firenze.

Barkan 1999

Barkan, L., 1999. *Unearthing the Past, Archaeology and Aesthetics in the Making of Renaissance Culture*. New Haven - London.

Baron 1996

Baron, H., 1966. *The Crisis of the Early Italian Renaissance*. Princeton.

Barrier 2005

Barrier, J., 2005. *Les architectes européens à Rome, 1740-1765 : la naissance du goût à la grecque*. Paris.

Barthes 1982

Barthes, R., 1982. *Camera Lucida: Reflections on Photography*, μτφρ. R. Howard. London.

Baslez 1992

Baslez, M. F., 1992. La famille de Philopappos de Commagène. Un prince entre deux mondes. *Dialogues d'histoire ancienne* 18, 89-101.

Batino 2003

Batino, S., 2003. Οἱ ἐκ τῶν ἐπτὰ φυλῶν εἰ οἱ ἀπὸ Σοῦνιο. Ruolo di un *genos* nella definizione degli spazi sacri nella città e nel suo territorio. *ASAtene* 81, 83-152.

Bauer 1977

Bauer, H., 1977. Lysikratesdenkmal, Baubestand und Rekonstruktion. *AM* 92, 197-227.

Beard 2002

Beard, M., 2002. *The Parthenon*, London.

Beard 2003

Beard, M., 2003. *Ο Παρθενώνας*, μτφρ. Χ. Τραϊτοράκη. Αθήνα.

Beaton 2004

Beaton, R., 2004. *Folk Poetry of Modern Greece*, 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press.

Becatti 1965

Becatti, G., 1965. Postille partenonice: I frontoni. *ArchCl* 17, 19-22.

Bergdoll 2000

Bergdoll, B., 2000. *European Architecture 1750-1890*. Oxford.

Βερσάκης 1908

Βερσάκης, Φ., 1908. Αρχιτεκτονικά μνημεία του εν Αθήναις Ασκληπείου. *AE*, 256-284.

Βερσάκης 1912α

Βερσάκης, Φ., 1912α. Μνημεία των νοτίων προπόδων της Ακροπόλεως. *AE*, 161-182.

Βερσάκης 1912β

Βερσάκης, Φ., 1912β. Ο του Αθήνησιν Ασκληπείου ου περίβολος και το Ελευσίνιον. *AE*, 43-59.

Βερσάκης 1913

Βερσάκης, Φ., 1913. Του Αθήνησιν Ασκληπείου οικήματα. *AE*, 52-74.

Beschi 1956

Beschi, L., 1956. Un disegno veneto dell'Acropoli ateniese nel 1670. *Arte Veneta*, X, 136-141.

Beschi 1967/1968α

Beschi, L., 1967/1968α. Contributi di topografia ateniese. *ASAtene* 45-46, 511-536.

Beschi 1967/1968β

Beschi, L., 1967/1968β. Il monumento di *Telemachos*, fondatore dell'*Asklepieion* ateniese. *ASAtene* 45-46, 381-486.

Beschi 1969/1970

Beschi, L., 1969/1970. Rilievi votivi attici ricomposti. *ASAtene* 47-48, 85-132.

Beschi 1982

Beschi, L., 1982. Il rilievo di *Telemachos* ricompletato. *AAA* 15, 31-43.

Beschi 1984α

Beschi, L., 1984. L'anonimo Ambrosiano: un itinerario in Grecia di Urbano Bolzanio, *Rendiconti - Atti della Accademia Nazionale dei Lincei* (Classe di Scienze morali, storiche e filologiche), 39, 1-2 (gen.-feb. 1984), 3-20.

Beschi 1984β

Beschi, L., 1984. L.S. Fauvel e il Partenone, in E. Berger (ed.), 1984. *Parthenon-Kongress Basel, Refertae und Berichte*, 4. bis 8. April 1982. Mainz, 161-176.

Beschi 1986

Beschi, L., 1986. La scoperta dell'arte greca, in S. Settis (ed.), 1986. *Memoria dell'antico nell'arte italiana, III: Dalla tradizione all'arceologia*. Torino, 295-392.

Beschi 1998

Beschi, L., 1998. I disegni ateniesi di Ciriaco: analisi di una tradizione, in G. Paci, S. Sconocchi (eds.), 1998. *Ciriaco d'Ancona e la cultura antiquaria dell'Umanesimo*, Atti del Convegno Internazionale, Ancona 6-9 febbraio 1992. Reggio Emilia, 83-94.

Beschi 2001

Beschi, L., 2001. La casa di L.S. Fauvel, primo museo ateniese. *AEphem*, 72-120, 140.

Beschi 2002α

Beschi, L., 2002. Culti stranieri e fondazione private nell'Attica classica: alcuni cas., *ASAtene* 80, 13-42.

Beschi 2002β

Beschi, L., 2002. L'Acropoli di Atene in una veduta del 1670. *NumAntCl* 31, 347-358.

Beschi 2004

Beschi, L., 2004. Η αναζήτηση αρχαιοτήτων στην Ελλάδα κατά την Αναγέννηση, Ταξιδιώτες και συλλέκτες, στο Μ. Gregori (επιμ.), 2004. *Το Φως του Απόλλωνα. Ιταλική Αναγέννηση και Ελλάδα*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη, 22 Δεκ. 2003-31 Μαρτ. 2004, Cinisello Balsamo, 46-52.

Beschi 2004

Beschi, L., 2004. Antiquarian research in Greece during the Renaissance. Travellers and collectors, in M. Gregori (ed.), 2004. *In the light of Apollo, Italian Renaissance and Greece*, exhibition catalogue, Athens, National Gallery, 22 Dec. 2003-31 March 2004, Cinisello Balsamo, 46-52.

Beschi 2005

Beschi, L., 2005. Louis Dupré al Museo Benaki: nuovi documenti della sua produzione. *Μουσείο Μπενάκη* 5, 135-154.

Beschi 2009

Beschi, L., 2009. Ch. R. Cockerell e il Partenone. *ASAtene* 87, I, 119-132.

Beschi, Τανούλας 2003

Beschi, L., Τ. Τανούλας, 2003. Ακόμα μια φορά για το σχέδιο της Ακρόπολης του 1670 στο Bassano del Grappa. *Ώρος* 14-16 (1983-2003), 381-38.

Beulé 1853-1854

Beulé, E., 1853-1854. *L'Acropole d'Athènes*. Paris.

Βιγγοπούλου 2005

Βιγγοπούλου, Ι., 2005. Εισαγωγή-σχόλια, στο Σπ. Στάικος (επιμ.), 2005. *Ο ελληνικός κόσμος μέσα από το βλέμμα των περιηγητών (15ος-20ός αι.)*, *Ανθολόγιο από τη Συλλογή του Δημητρίου Κοντομηνά*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 8 Φεβρ.-6 Μαρτ. 2005. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη-Κότινος 13-27.

Binder 2000

Binder, J., 2000. *The Monuments and Sites of Athens from 1102 to 1997*. Athens.

Black 1997

Black, J., 1997. *The British abroad: The Grand Tour in the Eighteenth Century*. Gloucestershire.

Βλαχογιάννης 1947

Βλαχογιάννης, Γ., 1947. *Στρατηγού Μακρυγιάννη, Απομνημονεύματα*. Κείμενο - εισαγωγή - σημειώσεις. 2η έκδοση. Αθήνα.

Βλίζος 2008

Βλίζος, Στ. (επιμ.), *Η Αθήνα κατά τη ρωμαϊκή εποχή. Πρόσφατες ανακαλύψεις, νέες έρευνες*, Μουσείο Μπενάκη, 4ο Παράρτημα. Αθήνα.

Boardman 1995

Boardman, J., 1995. *Greek Sculpture. The Late Classical Period*. London.

Bodnar 1960

Bodnar, E. W., 1960. *Cyriacus of Ancona and Athens*. Brussels - Brechem.

Boersma 1970

Boersma, J., 1970. *Athenian Building Policy from 561/0 to 405/4 B.C.* Groningen.

Boisset 2003

Boisset, O., 2003. L'Antiquité retrouvée des Modernes : le cas du Voyage pittoresque en Grèce du comte de Choiseul-Gouffier. *Bulletin de l'Association Guillaume Budé* 1, 130-156.

Borbein 1973

Borbein, A. H., 1973. Die griechische Statue des 4. Jahrhunderts v.Chr. Formalanalytische Untersuchungen zur Kunst der Nachklassik. *JdI* 88, 43-212.

Borbein, Hölscher, Zanker 2000

Borbein, A. H., T. Hölscher, P. Zanker (eds.), 2000. *Klassische Archäologie. Eine Einführung*. Berlin.

Borsi 1985

Borsi, S., 1985. *Giuliano da Sangallo, I disegni di architettura e dell'antico*. Roma.

Βουδούρη 2003

Βουδούρη, Δ., 2003. *Κράτος και Μουσεία: Το θεσμικό πλαίσιο των αρχαιολογικών μουσείων*. Αθήνα - Θεσσαλονίκη.

Bowie, Thimme 1971

Bowie, T., D. Thimme (eds.), 1971. *The Carrey Drawings of the Parthenon Sculptures*. London.

Bracco 1969

Bracco, V., 1969. *L' archeologia classica nella cultura occidentale*. Roma.

Bracken 1975

Bracken, C. P., 1975. *Antiquities Acquired. The Spoliation of Greece*. London.

Bracken 1977

Bracken, C. Ph., 1977. *Κυνηγοί αρχαιοτήτων στην Ελλάδα 1800-1820*. Θεσσαλονίκη.

Branca 1999

Branca, V. (ed.), 1999. *Boccaccio visualizzato. Narrare per parole e per immagini fra Medioevo e Rinascimento, I: Saggi generali con una prospettiva dal barocco a oggi*. Torino.

Brilli 1995

Brilli, A., 1995. *Quando viaggiare era un'arte, Il romanzo del Grand Tour*. Bologna.

Bringmann, von Steuben 1995

Bringmann, Kl., H. von Steuben (eds.), 1995. *Schenkungen hellenistischer Herrscher an griechische Städte und Heiligtümer*, Part. 1. Berlin.

Bristol 1997

Bristol, K. A. C., 1997. *James 'Athenian' Stuart*

(1713-1788) and the Genesis of the Greek Revival in British Architecture, 2 vols., London.

Brommer 1969

Brommer, F., 1969. Studien zu den Parthenongiebeln, 5. *AM* 84, 103-126.

Broneer 1944

Broneer, O., 1944. The Tent of Xerxes and the Greek Theater. *University of California Publications in Classical Archaeology* 1.12, 305-311.

Broneer 1952

Broneer, O., 1952. Odeion and Skene. *AJA* 56, 172.

Brown, Kleiner 1983

Brown, B. L., D. E. E. Kleiner, 1983. Giuliano da Sangallo's Drawings after Ciriaco d'Ancona: Transformations on Greek and Roman Antiquities in Athens. *Journal of the Society of Architectural Historians* 42, 321-335.

Burnouf 1856

Burnouf, E., 1856. Notice pour le plan d'Athènes antique, *Archives des missions scientifiques et littéraires*, tome V. Paris, 64-88.

Burton 1994

Burton, R., 1994, στο T. C. Faulkner, N. K. Kiessling, R. L. Blair (eds.), 1994. *The Anatomy of Melancholy*. Oxford.

Γεννάδιος 1930

Γεννάδιος, Ι., 1930. Ο λόρδος Έλγιν και οι προ αυτού ανά την Ελλάδα και τας Αθήνας ιδίως αρχαιολογήσαντες επιδρομείς. Αθήνα.

Γεννάδιος 1997

Γεννάδιος, Ι., 1997. Ο λόρδος Έλγιν και οι προ αυτού ανά την Ελλάδα και τας Αθήνας ιδίως αρχαιολογήσαντες επιδρομείς, 1440-1837. *Ιστορική και αρχαιολογική πραγματεία*, 2η έκδοση. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Γέροντας, Νικολούδης 1997

Γέροντας, Δ., Ν. Νικολούδης, 1997. *Η προσωπογραφία μιας πόλης: Αθήνα 1456-1686*. Αθήνα.

Γιακωβάκη 2006

Γιακωβάκη, Ν., 2006. *Ευρώπη μέσω Ελλάδας*.

Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση, 17ος -18ος αιώνας. Αθήνα.

Γιαννακόπουλος 2006

Γιαννακόπουλος, Δ. Κ., 2006. *Δουκάτο των Αθηνών: η κυριαρχία των Acciaiuoli*. Θεσσαλονίκη.

Γιοχάλας, Καφετζάκη 2014

Γιοχάλας, Θ., Τ. Καφετζάκη, 2014. *Αθήνα. Ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία*. Αθήνα.

Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου 1984

Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, Έ. 1984. Η Φιλόμουσος Εταιρεία και οι ελληνικές αρχαιότητες. Ανέκδοτες επιστολές του Α. Λογοθέτη-Χωματιανού προς τον Γκίλφορντ, στο P. Lemerle κ.ά. (επιμ.), 1984. *Άμνητός στη μνήμη του Φώτη Αποστολόπουλου*. Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 191-253.

Γώγος 2005

Γώγος, Σ., 2005. *Το αρχαίο θέατρο του Διονύσου. Αρχιτεκτονική μορφή και λειτουργία*. Αθήνα.

Γώγος 2008

Γώγος, Σ., 2008. *Τα αρχαία Ωδεία της Αθήνας*. Αθήνα.

Cambiano 1998

Cambiano, G., 1998. Leonardo Bruni's Hidden Athens. The Laudatio florentinae urbis. *Rinascimento* 38, 3-25.

Camp 1977

Camp, J. M., 1977. *The Water Supply of Ancient Athens from 3000 to 86 B.C.*, PhD Diss., University of Princeton N.J.

Camp 1984

Camp, J. M., 1984. Water and the Pelargikon, in A. L. Boegehold et al. (eds.), *Studies presented to Sterling Dow on his eightieth birthday*. Durham, 37-41.

Camp 2001

Camp, J. M., 2001. *The Archaeology of Athens*. New Haven - London.

Camp 2004

Camp, J. M., 2004. *Η Αρχαία αγορά της Αθήνας. Οι ανασκαφές στην καρδιά της κλασικής πόλης*, μτφρ. Μ. Κλεώπα. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Camp 2013

Camp, J. McK., 2013. *In Search of Greece: Catalogue of an Exhibit of Drawings at the British Museum by Edward Dodwell and Simone Pomardi from the Collection of the Packard Humanities Institute*. Los Altos: Packard Humanities Institute.

Camp, Mauzey 2009

Camp, J. McK., Cr. Mauzey (eds.), 2009. *The Athenian Agora. New Perspectives on an Ancient Site*. Mainz am Rhein: Sonderbände der Antike Welt.

Casu 2004

Casu, S. G., 2004. Travels in Greece in the Age of Humanism, Cristoforo Buondelmonti and Cyriacus of Ancona, in M. Gregori (ed.), 2004. *In the light of Apollo, Italian Renaissance and Greece*, exhibition catalogue, Athens, National Gallery, 22 Dec. 2003 - 31 March 2004, Cinisello Balsamo, 139-142.

Casu 2004

Casu, S. G., 2004. Ταξίδια στην Ελλάδα την εποχή του Ουμανισμού. Cristoforo Buondelmonti και Κυριακός της Αγκώνας, στο Μ. Gregori (επιμ.), 2004. *Το Φως του Απόλλωνα. Ιταλική Αναγέννηση και Ελλάδα*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη, 22 Δεκ. 2003-31 Μαρτ. 2004, Cinisello Balsamo, 139-142.

Chancel 1987

De Chancel, B., 1987. Les manuscrits de la Bouquechardière de Jean de Courcy. *Revue d'histoire des textes* 17, 219-290.

Chancel-Bardelot 1995

De Chancel-Bardelot, B., 1995. Les manuscrits de la Bouquechardière de Jean de Courcy et leur décor, in P. Bouet, M. Dosdat (eds.), 1995. *Manuscrits et enluminures dans le monde normand (Xe-XVe siècles)*. Caen, 181-196.

Chilvers 2004

Chilvers, I. (ed.), 2004. *The Oxford Dictionary of Art*, 3rd edition. Oxford.

Clairmont 2007

Clairmont, C. W. (ed.), 2007. *Fauvel: The First Archaeologist in Athens and his Philhellenic Correspondents*. Zurich.

Clinton 1992

Clinton, K., 1992. *Myth and Cult. The Iconography of the Eleusinian Mysteries*. Stockholm.

Clinton 1994

Clinton, K., 1994. The Epidauria and the Arrival of Asklepius in Athens, in R. Hägg (ed.), 1994. *Ancient Greek Cult Practice from the Epigraphical Evidence*, Proceedings of the Second International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Swedish Institute. Stockholm, 17-34.

Collignon 1913

Collignon, M., 1913. *Le consul Jean Giraud et sa relation de l'Attique au XVIIe siècle*, (Mémoires de l'Académie des Inscriptions). Paris.

Colvin 1898

Colvin, S., 1898. *A Florentine Picture-Chronicle*. London.

Connolly 1998

Connolly, A., 1998. Was Sophokles Heroized as Dexion?. *JHS* 118, 1-21.

Constantine 1979

Constantine, D., 1979. A Journey into Greece, by George Wheler Esq. In company of Dr. Spon of Lyons. *Durham University Journal*, Dec. 1979, 39-45

Constantine 1984

Constantine, D., 1984. *Early Greek Travelers*, Cambridge: Cambridge University Press.

Constantine 2011

Constantine, D., 2011. *In the Footsteps of the Gods. Travellers to Greece and the Quest for the Hellenic Ideal*. New York.

Conwell 1996

Conwell, D. H., 1996. The White Poros Wall on the Athenian Pnyx: Character and Context, in Forsén, Stanton 1996, 93-101.

Conwell 2008

Conwell, D. H., 2008. *Connecting a City to the Sea. The History of the Athenian Long Walls (Mnemosyne Suppl. 293)*. London/Boston.

Cook 1984

Cook, B. F., 1984. *The Elgin Marbles*, London, British Museum.

Cook 1988

Cook, B. F., 1988. Parthenon West Pediment B/C: the Serpent Fragment, in M. Schmidt (ed.), 1998. *Kanon, Festschrift E. Berger, AntK*, Bh. 15. Basel: Vereinigung der Freunde Antiker Kunst, 4-8.

Corso 1986

Corso, A., 1986. *Monumenti periclei. Saggio critico sulla attività edilizia di Pericle*. Venezia.

Corso 1997a

Corso, A., 1997a. Vitruvius and Attic Monuments. *BSA* 92, 373-400.

Corso 1997β

Corso, A., 1997β. *Vitruvio. De Architectura, Libro V*, in P. Gros (ed.), 1997. *Vitruvio. De Architectura*, traduzione e commento di A. Corso e E. Romano, Torino.

Corso 2004a

Corso, A., 2004a. *The Art of Praxiteles. The Development of Praxiteles' Workshop and its Cultural Tradition until the Sculptor's Acme (364-1 BC)*, Rome.

Corso 2004β

Corso, A., 2004β. The Story of a Quadriga, from Athens to Rome. *NumAntCl* 33, 137-155.

Corso 2009

Corso, A., 2009. Observations about a New Book on Praxiteles. *Athenaeum* 97, 247-262.

Costelloe 2012

Costelloe, T. M. (ed.), 2012. *The Sublime from Antiquity to the Present*. Cambridge.

Couilloud 1974

Couilloud, M.-T., 1974. *Les monuments funéraires de Rhénée*. EAD 30. Paris.

Crook 1972

Crook, J. M., 1972. *The Greek Revival*. London.

Cupperi 2002

Cupperi, W. (ed.), 2002. *Senso delle rovine e riuso dell'antico*. Pisa.

Curtius 1862

Curtius, E., 1862. *Attische Studien I. Pnyx and Stadtmauer*. Göttingen.

Curtius 1868

Curtius, E., 1868. *Sieben Karten zur Topographie von Athen*. Gotha.

Curtius 1891

Curtius, E., 1891. *Die Stadtgeschichte von Athen*. Berlin.

Curtius, Kaupert 1878

Curtius, E., J. Kaupert, 1878. *Atlas von Athen*. Berlin.

Curtius, Kaupert 1881-1900

Curtius, E., J. A. Kaupert, 1881-1900. *Karten von Attika*. Berlin.

Cust 1898

Cust, L., 1898. *History of the Society of Dilettanti*. London.

Δακουρά-Βογιατζόγλου 2008

Δακουρά-Βογιατζόγλου, Ο., 2008. Οι Δυτικοί Λόφοι στους Ρωμαϊκούς χρόνους, στο Στ. Βλίζος (επιμ.), 2008. *Η Αθήνα κατά τη Ρωμαϊκή εποχή. Πρόσφατες ανακαλύψεις, νέες έρευνες*, Μουσείο Μπενάκη, 4ο Παράρτημα. Αθήνα, 247-267.

Δακουρά-Βογιατζόγλου 2009

Δακουρά-Βογιατζόγλου, Ο., 2009. Η «διά Κοίλης» οδός, στο Μ. Κορρές (επιμ.), 2009. *Αττικής οδοί. Αρχαίοι δρόμοι της Αττικής*. Αθήνα, 220-235.

Dally 1997

Dally, O., 1997. Kulte und Kultbilder der Aphrodite in Attika im späteren 5. Jh.v.Chr. *JdI* 112, 1-20.

Δάντης 2000

Δάντης, 2000. *Θεία Κωμωδία*, Κόλαση, μτφρ. Κ. Σφήκας. Αθήνα.

Davison 1958

Davison, J. A., 1958. Notes on the Panathenaea. *JHS* 78, 23-42.

Delivorrias 1974

Delivorrias, A., 1974. *Attische Giebelskulpturen und Akrotere*. Tübingen: E. Wasmuth.

Dentzer 1982

Dentzer, J. M., 1982. *Le motif du banquet couché*

dans le Proche-Orient et le monde grec du VIIe au IVe siècle avant J.C. Paris.

Δεσπίνης 1982

Δεσπίνης, Γ., 1982. *Παρθενώνεια*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Δεσπίνης 1996/1997

Δεσπίνης, Γ., 1996/1997. Λίθινα από τη Μακεδονία στην Αθήνα. *ΑΔ* 51-52, Μελέται, 119-124.

Despinis 2000

Despinis, G., 2000. Il tempio arcaico di Dioniso Eleutereo. *ASAtene* 74-75, 193-214.

Despinis 2003

Despinis, G., 2003. *Hochrelieffriese des 2. Jahrhunderts n.Chr. aus Athen*, Munich.

Δεσπίνης 2010

Δεσπίνης, Γ. 2010. *Μεγαρικά*. Μέγαρο.

Δεσπίνης 2011

Δεσπίνης, Γ., 2011. Παρθενώνεια μικρά, στο Α. Δεληβορριάς κ.ά. (επιμ.), 2011. *Έπαινος Luigi Beschi. Μουσείο Μπενάκη, 7ο Παράρτημα*. Αθήνα, 87-94.

Δεσπίνης 2013

Δεσπίνης, Γ., 2013. *Μικρές μελέτες για ανάγλυφα: συγκολλήσεις και συσχετισμοί θραυσμάτων: νέες παρατηρήσεις και ερμηνείες*. Αθήνα: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Κρήτης.

Δεσπίνης, Καλτσάς 2014

Δεσπίνης, Γ., Ν. Καλτσάς (επιμ.), 2014. *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Κατάλογος Γλυπτών Ι.Ι. Γλυπτά των αρχαϊκών χρόνων από τον 7ο αιώνα έως το 480 π.Χ.* Αθήνα.

Detlefsen 1862

Detlefsen, D., 1862. Zur Topographie von Athen. *AA* 168 (1862), 377-379.

Dezellus 2001

Dezellus, A., 2001. *Jean de Courcy, Seigneur de Bourg-Archad un écrivain et poète normand au temps de Jeanne d'Arc*. Luneray.

Δημακόπουλος 2001

Δημακόπουλος, Ι., 2001. Το σχέδιο του Μπασσάνο (1670). Η Αθήνα και τα μνημεία της Ακρόπολης. *Ο Μέντωρ* 58 (Απρ. 2001), 60-70.

Δημαράς 1968

Δημαράς, Κ. Θ. (επιμ.), 1968. *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*. Αθήνα.

Di Branco 2006

Di Branco, M. 2006. *La città dei filosofi, Storia di Atene da Marco Aurelio a Giustiniano*. Firenze.

Diehl 1896

Diehl, Ch., 1896. *Αρχαιολογικά εκδρομαί εν Ελλάδι*, μτφρ. Α. Μ. Καράλης, Αθήνα.

Di Napoli 2013

Di Napoli, V., 2013. *Teatri della Grecia romana: forma, decorazione, funzioni*. Athens.

Dinsmoor 1910

Dinsmoor, W. B., 1910. The Choragic Monument of Nicias. *AJA* 14, 459-484.

Dinsmoor 1974

Dinsmoor, W. B. Jr., 1974. New Fragments of the Parthenon in the Athenian Agora. *Hesperia* 43, 132-155.

Donetti 2013

Donetti, D., 2013. Le «Antichità greche» di Giuliano da Sangallo: erudizione e rovinismo nel Libro dei Disegni, Codice Barberiniano Latino 4424. *Les ruines*, 85-93.

Dörpfeld 1885

Dörpfeld, W., 1885. Das choragische Monument des Nikias. *AM* 10, 219-230.

Dörpfeld 1888

Dörpfeld, W., 1888. Die Stoa des Eumenes in Athen. *AM* 13, 100-102.

Dörpfeld 1889

Dörpfeld, W., 1889. Zum choragischen Monumente des Nikias. *AM* 14, 63-66.

Dörpfeld, Reisch 1896

Dörpfeld, W., E. Reisch, 1896. *Das griechische Theater*. Athen.

Droste 2001

Droste, M., 2001. *Die Asklepiaden. Untersuchungen zur Ikonographie und Bedeutung*. Aachen.

Δρούλια 1968

Δρούλια, Α., 1968. Ο Σπον και άλλοι ξένοι στην Αθήνα (ΙΖ' αιώνας), στο Δημαράς 1968, 3-23.

Dubois 1818

Dubois, L. 1818. *Catalogue d'antiquités etc. du feu M. le Comte de Choiseul-Gouffier, Vente*. Paris.

Dupré 1994

Dupré, L., 1994. *Ταξίδι στην Αθήνα και στην Κωνσταντινούπολη*, επιμέλεια-εισαγωγή Μ. Βλάχος. Αθήνα.

Dyer 1873

Dyer, Th. H., 1873. *Ancient Athens: its History, Topography and Remains*. London.

Easterling, Knox 1990

Easterling, P. E., B. M. W. Knox, 1990. *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, μτφρ. Ν. και Μ. Κονομή, Χ. Γρίμπα. Αθήνα.

Ehrhardt 1993

Ehrhardt, W., 1993. Die Fries des Lysikratesmonuments. *AntPl* 22, 7-67.

Eickstedt 1994

Eickstedt V.-Kl. von, στο W. D. Coulson, O. Palagia, T. L. Shear Jr., H. A. Shapiro, F. J. Frost (eds.), 1994. *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy. Proceedings of an International Conference held at the American School of Classical Studies at Athens*. Oxford.

Ενεπεκίδης 1999

Ενεπεκίδης, Ν. Κ., 1999. Συλλέκτες και αρχαιοκάπηλοι στην Αθήνα του 1888. *Η Καθημερινή*, 6 Ιουνίου.

Έργουιν 1999

Έργουιν, Ντ., 1999. *Νεοκλασικισμός*, μτφρ. Χ. Παπαδημητρίου. Αθήνα.

Eriksen 1974

Eriksen, S., 1974. *Early Neo-Classicism in France*. London.

Étienne, Étienne 1990

Étienne, R., F. Étienne, 1990. *La Grèce antique : archéologie d'une découverte*. Paris.

Étienne, Mossiere 1993

Etienne, R., J.-C. Mossiere (eds.), 1993. *Jacob Spon. Un humanist Lyonnais du XVIIème siècle*. Lyon - Paris.

Ferguson 1938

Ferguson, W. S., 1938. The Salaminioi of Heptaphylai and Sounion. *Hesperia* 7, 1-74.

Ficuciello 2008

Ficuciello, L., 2008. *Le strade di Atene (SATAA 4)*. Athens-Paestum.

Fiechter 1935

Fiechter, E., 1935. *Das Dionysos-Theater in Athen, vol. I: Die Ruine*. Stuttgart.

Fiechter 1936

Fiechter, E., 1936. *Das Dionysos-Theater in Athen, vol. III: Einzelheiten und Baugeschichte*. Stuttgart.

Fiedler 1840

Fiedler, K. G., 1840. *Reise durch alle Theile des Königreiches Griechenland in Auftrag der Königl. griechischen Regierung in den Jahren 1834 bis 1837*. Leipzig.

Fläming 2007

Fläming, C., 2007. *Grabarchitektur der römischen Kaiserzeit in Griechenland*. Rahden/Westf.

Forero-Mendoza 2002

Forero-Mendoza, S., 2002. *Le temps des ruines. Le goût des ruines et les formes de la conscience historique à la Renaissance*. Seyssel.

Forsén, Stanton 1996

Forsén, B., G. Stanton (eds.), 1996. *The Pnyx in the History of Athens*. Proceedings of an International Colloquium Organized by the Finnish Institute at Athens 7-9 October 1994. Helsinki: Foundation of the Finnish Institute at Athens.

Foucault 2012

Foucault, M., 2012. *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*. Αθήνα.

Fowler 1900

Fowler, H. N., 1900. Archaeological News: Notes of Recent Excavations and Discoveries. *AJA* 4, 477-520.

Frantz 1982

Frantz, A., 1982. The Date of the Phaidros Bema in the Theater of Dionysos, *Studies in Athenian Architecture, Sculpture and Topography Presented to H.A. Thompson*. *Hesperia* Suppl. 20, Princeton N.J., 34-39.

Franz 1979

Franz, A., 1979. Did Julian the Apostate Rebuild the Parthenon?. *AJA* 83, 395-401.

Frapiccini 1987

Frapiccini, N., 1987. L'arrivo di Cibele in Attica. *PP* 42, 12-16.

Frickenhaus 1905

Frickenhaus, A., 1905. *Athens Mauern im IV. Jahrhundert v. Chr.* Bonn.

Froning 2002

Froning, H., 2002. Bauformen. Vom Holzgerüst zum Theater von Epidauros, in S. Moraw, E. Nölle (eds.), 2002. *Die Geburt des Theaters in der griechischen Antike*. Mainz am Rhein, 31-59.

Fumaroli 2010

Fumaroli, M., 2010. Retour à l'Antique : la guerre des goûts dans l'Europe des Lumières, *L'Antiquité rêvée. Innovations et résistances au XVIIIe siècle*, exhibition catalogue, Paris, Musée du Louvre, 2 Dec. 2010-14 Febr. 2011. Paris, 23-55.

Galli 1998

Galli, M., 1998. Das Theater von Herodes Atticus in Athen in den Zeichnungen, von Honoré Daumet, in M. Galli, D. Dinelli (eds.), 1998. Neue Zeugnisse zum Theater des Herodes Atticus in Athen. *AntW* 29.6, 519-532.

Galli 2002

Galli, M., 2002. *Die Lebenswelt eines Sophisten. Untersuchungen zu den Bauten und Stiftungen des Herodes Atticus*. Mainz am Rhein.

Gallo 2009

Gallo, L., 2009. *Lord Elgin and Ancient Greek Architecture: The Elgin Drawings at the British Museum*. London: Cambridge University Press.

Garland 1992

Garland, R., 1992. *Introducing New Gods. The Politics of Athenian Religion*. London.

Gilet 1994

Gilet, A., 1994. Le voyage dans l'empire ottoman, *Im Banne der Sphinx* in 1994, 96-108.

Girard 1881

Girard, P., 1881. *L'Asclépieion d'Athènes d'après des récentes découvertes*. Paris.

Glanz der Ruinen 1995

Tsigakou, F. M., A. S. Dollinger, 1995. *Glanz der Ruinen. Die Wiederentdeckung Griechenlands in Gemälden des 19. Jahrhunderts. Aus den Beständen des Benaki Museums, Athen und des Rheinischen Landesmuseum, Bonn*: Rheinisches Landesmuseum, Bonn, 30 Nov. 1995-11 Febr. 1996. Köln.

Glaser 1983

Glaser, F., 1983. *Antike Brunnenbauten (KPHNAI) in Griechenland*. Wien.

Goette 1995

Goette, H. R., 1995. Griechische Theaterbau der Klassik - Forschungsstand und Fragestellungen, in E. Pöhlmann (ed.), 1995. *Studien zur Bühnendichtung und zum Theaterbau der Antike*. Bern-Frankfurt a/M, 9-48.

Goette 2000

Goette, H. R., 2000. *O axiologos demos Sounio. Landeskundliche Studien in Südöst-Attika*. Rahden/Westf.

Goette 2001

Goette, H. R., 2001. *Athens, Attica and the Megarid. An Archaeological Guide*. London - New York (1st edition 1993).

Goette 2007a

Goette, H. R., 2007a. An Archaeological Appendix, in P. Wilson (ed.), 2007. *The Greek Theatre and Festivals. Documentary Studies*. Oxford, 116-121.

Goette 2007β

Goette, H. R., 2007β. Choregic Monuments and the Athenian Democracy, in P. Wilson (ed.), 2007. *The Greek Theatre and Festivals. Documentary Studies*. Oxford, 122-149.

Grace 1974

Grace, V., 1974. Revisions in Early Hellenistic Chronology. *AM* 89, 193-203.

Greco 2001

Greco, E., 2001. *Tripodes*. Appunti sullo sviluppo

urbano di Atene. *AIONArchStAnt* n.s. 8, 25-38

Greco 2010

Greco, E. (ed.), 2010. *Topografia di Atene. Sviluppo urbano e monumenti dalle origini al III secolo d.C., Tomo 1: Acropoli - Areopago - Tra Acropoli e Pnice*. Athens-Paestum.

Greco 2011

Greco, E. (ed.), 2011. *Topografia di Atene. Sviluppo urbano e monumenti dalle origini al III secolo d.C., Tomo 2: Colline sud-occidentali - Valle dell'Illiso*. Athens-Paestum.

Gregorovius 1881

Gregorovius, F., 1881. Mirabilien der Stadt Athen. *Bayerisches Akademie der Wissenschaften*, 8 Jan. 1881, 348-381.

Gregorovius 1889

Gregorovius, F., 1889. *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter*, 2 vols., Stuttgart.

Gregorovius 1904-1906

Gregorovius, F., 1904-1906. *Ιστορία της πόλεως των Αθηνών κατά τους μέσους χρόνους*, μτφρ. Σπ. Λάμπρος, 3 τόμοι, Αθήνα.

Gröning 2014

Gröning, M., 2014. Ο Θεόφιλος Χάνσεν και η φωτογραφία της εποχής του, στο Κασσιμάτη, Πανέτσος 2014, 343-349.

Gros 2001

Gros, P., 2001. *L'architecture romaine 2. Maisons, palais, villas et tombeaux*. Paris.

Gruben 1970

Gruben, G., 1970. Der Dipylon-Brunnen B1: Lage und Befund. Datierung des Dipylon. *AM* 85, 114-128.

Günther 1994

Günther, H., 1994. La rinascita dell'antichità, in H. Millon, V. Magnano Lampugnari (eds.), 1994. *Rinascimento da Brunelleschi a Michelangelo*, exhibition catalogue, Venezia, Palazzo Grassi. Milano, 259-305.

Günther 1999

Günther, H., 1999. Begegnung mit dem Fremden. Die Auseinandersetzung mit griechischer Architektur von der Renaissance bis zum Beginn des Klassizismus, in R. Baumstark (ed.),

1999. *Das neue Hellas, Griechen und Bayern zur Zeit Ludwigs I.*, exhibition catalogue, Μόναχο, Bayerisches Nationalmuseum, München, 149-170.

Hamilakis 2013

Hamilakis, Y., 2013. Double Colonization: The Story of the Excavations of the Athenian Agora (1924-1931), in J. L. Davis, N. Vogeikoff (eds.), 2013. *Philhellenism, Philanthropy, or Political Convenience? American Archaeology in Greece*. *Hesperia* 82 (2013), *Special Issue*, 153-177.

Harlan 2009

Harlan, D., 2009. Travel, Pictures and a Victorian Gentleman in Greece. *Hesperia* 78, 421-453.

Harrison 1965

Harrison, E. B., 1965. *The Athenian Agora XI, Archaic and Archaistic Sculpture*, Princeton N.J.

Harrison 2005

Harrison, E. B., 2005. Athena at Pallene and in the Agora of Athens, in J. M. Barringer, J. M. Hurwit (eds.), 2005. *Periklean Athens and its Legacy. Problems and Perspectives*. In Honour of J. J. Pollitt. Austin: University of Texas Press, 120-121.

Hausmann 1948

Hausmann, U., 1948. *Kunst und Heilium. Untersuchungen zu den griechischen Asklepiosreliefs*. Potsdam.

Heilmeyer 2002

Heilmeyer, W. D., (ed.) 2002. *Die griechische Klassik. Idee oder Wirklichkeit*, Berlin.

Hellmann-Fraisse 1999

Hellmann-Fraisse, M. Chr., 1999. *Choix d'inscriptions architecturales grecques traduites et commentées*. Lyon.

Heydemann 1874

Heydemann, H., 1874. *Die antiken Marmor-Bildwerken in der sog. Stoa des Hadrian, dem Windthurm des Andronikus, dem Waerterhaeuschen auf der Akropolis und der Ephorie im Cultusministerium zu Athen*. Berlin: G. Reimer.

Hintzen-Bohlen 1997

Hintzen-Bohlen, B., 1997. *Die Kulturpolitik des Eubulos und des Lykurg. Die Denkmäler- und Bauprojekte in Athen zwischen 355 und 322 v.Chr.* Berlin.

Hipple 1957

Hipple, W. J. Jr., 1957. *The Beautiful, the Sublime and the Picturesque in Eighteenth-Century British Aesthetic Theory.* Illinois.

Hoff 1988

Hoff, M. C., 1988. *The Roman Agora of Athens*, PhD Diss., Boston University.

Hoff 1994

Hoff, M., 1994. The so-called Agoranomeion and the Imperial Cult in Julio-Claudian Athens. *AA*, 93-117.

Hofmann 1997

Hofmann, C., 1997. Un géographe sur les traces du mythe grec : Jean-Denis Barbié du Bocage (1760-1825). *Revue française d'histoire du livre*, 94-95, 140-143.

Holtzmann 2003

Holtzmann, B., 2003. *L'Acropole d'Athènes. Monuments, cultes et histoire du sanctuaire d'Athéna Polias.* Paris : Picard.

Homolle 1891

Homolle, Th., 1891. Inscriptions d'Athènes : Nouvelle inscription découverte le 26 mai. *BCH* 15, 369-373.

Homolle 1893

Homolle, Th., Vue d'Athènes en 1674. *BCH* 17, 615.

Homolle 1894

Homolle, Th., 1894. Vue d'Athènes en 1674. *BCH* 18, 508-528.

Hose 1993

Hose, M., 1993. Kratinos und der Bau des periklischen Odeions. *Philologus* 137, 3-11.

Hurwit 1999

Hurwit, J. M., 1999. *The Athenian Acropolis. History, Mythology, and Archaeology from the Neolithic Era to the Present.* Cambridge.

Hurwit 2004

Hurwit, J. M., 2004. *The Acropolis in the Age of Pericles.* Cambridge: Cambridge University Press.

Ιακωβίδης 1962

Ιακωβίδης, Σπ., 1962. *Η μυκηναϊκή Ακρόπολις των Αθηνών.* Αθήνα.

Ιέλο 1997

Ιέλο, Μ., 1997. Ένας Ιταλός περιηγητής στην Αθήνα του 17ου αιώνα, Πρακτικά Συνεδρίου, Αρχιτεκτονική και πολεοδομία από την αρχαιότητα έως σήμερα. *Η περίπτωση της Αθήνας*, Αθήνα, 15-18 Φεβρ. 1996. Αθήνα, 125-127.

Ιλιάκης 1998

Ιλιάκης, Κ. Μ., 1998. Πρόταση για τη μορφή του αναθήματος του Τηλεμάχου Αχαρνέως. *Ήoros* 10-12, 73-76.

Im Banne der Sphinx 1994

Louis François Cassas 1756-1827. *Im Banne der Sphinx. Ein französischer Zeichner reist nach Italien und in den Orient*, Wallraf-Richartz-Museum, Graphische Sammlung, Stadt Köln, 22 Apr. -19 Jun. 1994, / Louis François Cassas 1756-1827, *Dessinateur-Voyageur*, 19 Nov. 1994-30 Jan. 1995, Musée des Beaux Arts de Tours. Mainz am Rhein 1994.

Irwin 1997

Irwin, D., 1997. *Neoclassicism*, London 1997.

Isler 2002

Isler, P., 2002. Das Dionysos-Theater in Athen, in W. D. Heilmeyer (ed.), 2002. *Die griechische Klassik. Idee oder Wirklichkeit.* Mainz am Rhein, 533-541.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους 1977

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 1977. Τόμοι ΙΑ (27-29, 70-71, 83-85, 204-206), ΙΒ (100-101, 152-153, 226-227, 416, 420-425, 536-537), ΙΓ (18-21, 58, 89-94, 165-166, 194-199, 226-227, 312-314, 450-452, 516-517). Αθήνα.

Izenour 1992

Izenour, G. C., 1992. *Roofed Theaters of Classical Antiquity.* New Haven.

Janson 1991

Janson, H. W., 1991. *History of Art* (4η έκδοση, αναθεωρημένη και επανυμμένη από τον Α. F. Janson). London.

Jensen και Freud 1994

Jensen, W. και Freud, S., 1994. *Γκραντίβα, μια πομπηιανή φαντασία, Το παραλήρημα και τα όνειρα στην Γκραντίβα του W. Jensen*, μτφρ. Μ. Αγγελίδου, Π. Αλούπης. Αθήνα.

Judeich 1897

Judeich, W., 1897. Athen im Jahre 1395 nach der Beschreibung des Niccolò da Martoni. *AM* 22, 423-438.

Judeich 1931

Judeich, W., 1931. *Topographie von Athen*, 2nd edition. Munich.

Καβαδίας 1890-1892

Καβαδίας, Π., 1890-1892. *Γλυπτά του Εθνικού Μουσείου. Κατάλογος περιγραφικός.* Αθήνα.

Καβαδίας 2005

Καβαδίας, Γ. Γ., 2005. Ειδήσεις από την οδό των Τριπόδων, στο E. Greco (ed.), 2005. *Teseo e Romolo. Le origini di Atene e Roma a confronto*, Atti del Convegno Internazionale di Studi. Athens, 167-195.

Καβαδίας, Καβεράου 1907

Καβαδίας, Π., Γ. Καβεράου, 1907. *Η ανασκαφή της Ακροπόλεως από του 1885 μέχρι του 1890.* Αθήνα.

Kahrstedt 1950

Kahrstedt, U., 1950. Die Stadt Athen in der Kaiserzeit, *MdI* 3.

Καιροφύλας 1931

Καιροφύλλας, Κ., 1931. *Ξένοι περιηγηταί εις Ελλάδα από του ΙΒ' αιώνας μέχρι του 1820.*

Κακαβογιάννης 1977

Κακαβογιάννης, Ε., 1977. Σουνιακά-Λαυρεωτικά. *ΑΔ* 32, Μελέται, 203-208.

Kaldellis 2009

Kaldellis, A., 2009. *The Christian Parthenon*, Cambridge.

Καλδέλλης 2013

Καλδέλλης, Α., 2013. *Ο βυζαντινός Παρθενώνας. Η Ακρόπολη ως σημείο συνάντησης χριστιανισμού και ελληνισμού*, μτφρ. Γ. Τζήμας. Αθήνα.

Καλλιγιάς 1994

Καλλιγιάς, Π. Γ., 1994. Η περιοχή του ιερού και του θεάτρου του Διονύσου στην Αθήνα, στο W. D. E. Coulson, O. Palagia, T. L. Shear Jr., H. A. Shapiro, F. J. Frost (eds.), 1994. *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy, Proceedings of an International Conference held at the American School of Classical Studies at Athens*. Oxford, 25-30.

Καλτσάς 2001

Καλτσάς, Ν., 2001. *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο: Τα Γλυπτά*. Αθήνα.

Καλτσάς, Δεσπίνης 2007

Καλτσάς, Ν., Γ. Δεσπίνης (επιμ.), 2007. *Πραξιτέλης, Κατάλογος έκθεσης, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*, 25 Ιουλ.-31 Οκτ. 2007. Αθήνα.

Καλτσάς, Shapiro 2009

Καλτσάς, Ν., Α. Shapiro (επιμ.), 2009. *Γυναικών λατρείες. Τελετουργίες και καθημερινότητα στην κλασική Αθήνα*. Αθήνα.

Καμπούρογλους 1889

Καμπούρογλους, Δ., 1889. *Ιστορία των Αθηνών: Τουρκοκρατία*. Αθήνα.

Καμπούρογλους 1891

Καμπούρογλους, Δ. Γρ., 1891. Εν Δαφνίω. *ΠΑΕ*, 12-13.

Καμπούρογλους 1892

Καμπούρογλους, Δ. Γρ., 1892. Εν Δαφνίω και κατά την Ιεράν οδόν. *ΠΑΕ*, 9-17.

Karidis 2014

Karidis, D. N., 2014. *Athens from 1456 to 1920: the Town under Ottoman Rule and the 19th-Century Capital City*. Oxford.

Karivieri 2002

Karivieri, A., 2002. Just one of the Boys. Hadrian in the Company of Zeus, Dionysos and Theseus, in E. N. Ostenfeld (ed.), 2002. *Greek Romans and Roman Greeks: Studies in Cultural Interaction*. Aarhus, 40-54.

Karlsson 1996

Karlsson, L., 1996. The City Walls on the Pnyx put into Context, in Forsén, Stanton 1996, 87-92.

Καρούζου 1956

Καρούζου, Σ., 1956. Ελληνιστικά αντίγραφα και επαναλήψεις αρχαίων έργων. *ΑΕ* 1956, 154-180.

Καρούζου 1967

Καρούζου, Σ., 1967. *Εθνικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον. Συλλογή Γλυπτών*. Αθήνα.

Καρούζου 1973

Καρούζου, Σ., 1973. *Μαρτίνος Κρούσιος, ο πρώτος φιλέλλην*. Αθήνα.

Κασιμάτη, Πανέτσος 2014

Κασιμάτη, Μ., Γ. Πανέτσος (επιμ.), 2014. *Hellenistische Renaissance. Η αρχιτεκτονική του Θεόφιλου Χάνσεν (1813-1891)*, Ίδρυμα Β & Μ. Θεοχαράκη, 22.10.2014-18.1.2015. Αθήνα: Ίδρυμα Β & Μ. Θεοχαράκη.

Καστριώτης 1902

Καστριώτης, Π., 1902. *Μνημεία των Αθηνών, ήτοι περιγραφή ιστορική, αρχαιολογική και τοπογραφική της τε πόλεως και των μνημείων αυτής*. Εν Αθήναις.

Καστριώτης 1914α

Καστριώτης, Π., 1914α. Το Ωιδείον του Περικλέους και αι ανασκαφαί κατά την ΒΑ γωνίαν της Ακροπόλεως. *ΑΕ*, 143-166.

Καστριώτης 1914β

Καστριώτης, Π., 1914β. Το Ωιδείον του Περικλέους και αι ανασκαφαί κατά την ΒΑ γωνίαν της Ακροπόλεως. *ΠΑΕ*, 81-124.

Καστριώτης 1922

Καστριώτης, Π., 1902. Π., 1922. Περικλείων φδείον. *ΑΕ*, 25-38.

Καστριώτης 1927

Καστριώτης, Π., 1927. Ανασκαφαί εν τω Ωιδείω του Περικλέους. *ΠΑΕ*, 23-27.

Καστριώτης 1929

Καστριώτης, Π., 1929. Ανασκαφαί εν τω Ωιδείω του Περικλέους κατά το έτος 1929. *ΠΑΕ*, 52-57.

Κατάκης 2007

Κατάκης, Σ., 2007. Τρία μικρασιατικά αγαλμάτια της ύστερης αρχαιότητας από τον Εθνικό Κήπο της Αθήνας. Μια πρώτη προσέγγιση, στο Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, Α. Α. Λαμιού, Α. Γ. Μενδώνη, Ν. Κούρου (επιμ.), 2007. *Αμύμονα έργα. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Βασίλη Κ. Λαμπρινουδάκη*.

Καταλανο-αραγωνική κυριαρχία 2012

Η καταλανο-αραγωνική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο, 2012. Αθήνα: έκδ. Ινστιτούτο Θερβάντες Αθήνας.

Kekulé 1869

Kekulé, R., 1869. *Die antiken Bildwerke im The-seion zu Athen*. Leipzig: W. Engelmann.

Kelly 2009

Kelly, M. J., 2009. *The Society of Dilettanti: Archaeology and Identity in the British Enlightenment*. New Haven - London.

Kenner 1986/1987

Kenner, H., 1986/1987. Zur Archäologie des Dionysostheaters in Athen. *ÖJh* 57, 55-91.

Κεραμόπουλλος 1934/1935

Κεραμόπουλλος, Α. Δ., 1934/1935. Το Πελαργικόν, το Ασκληπείον, αι οδοί αι ανάγουσαι προς τα Προπύλαια. *ΑΕ*, 85-116.

Κεφαλληνάιου 2004

Κεφαλληνάιου, Ευ. (επιμ.), 2004. *Η Αθήνα στους περιηγητές: 15ος-19ος αιώνας*. Αθήνα.

Kienast 2014

Kienast, H. J., 2014. *Der Turm der Winde in Athen*. Wiesbaden.

Kisacky 2001

Kisacky, J., 2001. Julien-David Leroy's Dualistic Method of Architectural History. *Journal of the Society of Architectural Historians* 60, 3, 260-289.

Kleiner 1983

Kleiner, D. E. E., 1983. *The Monument of Philopappos in Athens*. Rome.

Knell 1979

Knell, H., 1979. *Perikleische Baukunst*. Darmstadt.

Knibbe 2002

Knibbe, K., 2002. Kratinos Fr. 74 PCG IV (ca.

435-430 v.Chr.): Gefahr der Ostrakisierung für Perikles (vor 431 v. Chr.), in P. Siewert (ed.), 2002. *Ostrakismos-Testimonien*, 1. *Die Zeugnisse antiker Autoren, der Inschriften und Ostraka über das athenische Scherbengericht aus vollhellenistischer Zeit*, 487-322 v. Chr., Stuttgart, 205-209.

Köhler 1877

Köhler, U., 1877. Der Südabhang der Akropolis zu Athen nach den Ausgrabungen der archäologischen Gesellschaft. *AM* 2, 171-188, 229-260.

Köhler 1878

Köhler, U., 1878. Hallenanlage am Südflusse der Akropolis zu Athen. *AM* 3, 147-154.

Κόκκου 1977

Κόκκου, Α., 1977. *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα μουσεία*, Αθήνα.

Κόκκου 2009

Κόκκου, Α., 2009. *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες και τα πρώτα μουσεία*, β' έκδοση. Αθήνα.

Κονταράτος 1994

Κονταράτος, Σ., 1994. Ο Παρθενώνας ως πολιτισμικό ίνδαλμα, στο Τournikiotis 1994, 20-53.

Korres 1983

Korres, M., 1983. Vorfertigung und Ferntransport eines athenischen Grossbau und zur Proportionierung von Säulen in der Hellenistischen Architektur, *Bauplanung und Bautheorie der Antike*. Berlin, 201-207.

Κορρές 1992-1998

Κορρές, Μ., 1992-1998. Από τον Σταυρό στην Αρχαία αγορά. *Ηόρος*, 10-12, 94-104.

Κορρές 1994

Κορρές, Μ., 1994. *Μελέτη Αποκαταστάσεως του Παρθενώνος*, 4. Αθήνα.

Korres 1994

Korres, M., 1994. Recent Discoveries on the Acropolis, in R. Ekonomakis (ed.), 1994. *Acropolis Restoration. The CCAM Interventions*. London, 157-179.

Korres 2001

Korres, M., 2001. Athenian Classical Architecture,

in Ch. Bouras, M. B. Sakellariou, K. S. Staikos, E. Touloupa (eds.), 2001. *Athens. From the Classical Period to the Present Day (5th century B.C.-A.D. 2000)*. Athens, 5-45.

Κορρές 2002

Κορρές, Μ., 2002. Αθηναϊκή πολεοδομία. Αρχαίος οικιστικός χώρος. Αξία ορατών μαρτυριών, στο H.R. Goette (ed.), 2002. *Ancient Roads in Greece*, Proceedings of a Symposium Organized by the Cultural Association Aigeas (Athens) and the German Archaeological Institute (Athens), with the Support of the German School at Athens. Hamburg, 1-31.

Κορρές 2009

Κορρές, Μ., 2009. Οδικό δίκτυο γύρω από την Ακρόπολη, *Αττικής οδοί. Αρχαίοι δρόμοι της Αττικής*. Αθήνα, 74-95.

Κορρές 2010

Κορρές, Μ. (επιμ.), 2010. *Οι πρώτοι χάρτες της πόλεως των Αθηνών: Fauvel 1787, Κλεάνθης - Schaubert 1831-1832, Weiler 1834, Schaubert - Stauffert 1836, Stauffert 1836-1837, F. Altenhofen 1837, «Επιτροπή 1847»*. Αθήνα, 62-74.

Κορρές 2014

Κορρές, Μ., 2014. *Η στέγη του Ηρωδείου και άλλες γιγάντιες γεφυρώσεις*. Αθήνα.

Κορρές, Παπαγεωργίου-Βενετάς 2010

Κορρές, Μ., Α. Παπαγεωργίου-Βενετάς, 2010. Τοπογραφική αποτύπωση της Ακρόπολης των Σ. Κλεάνθους και Ε. Σάουμπερτ, στο Κορρές 2010.

Kostaki 2006

Kostaki, L., 2006. *The Intra Muros Road System of Ancient Athens*, PhD Diss., University of Toronto.

Kotsidu 1991

Kotsidu, H., 1991. *Die musischen Agone der Panathenäen in archaischer und klassischer Zeit. Eine historisch-archäologische Untersuchung*. Munich.

Κουμανούδης 1890

Κουμανούδης, Σ., 1890. *ΠΑΕ*, 11-19.

Κουμανούδης 1891

Κουμανούδης, Σ., 1891. *ΠΑΕ*, 7-11.

Κουμαριανού 1968

Κουμαριανού, Α., 1968. Το ταξίδι του Choiseul Gouffier (ΙΗ' αιώνας), στο Δημαράς 1968, 27-48.

Κουμαριανού 2005

Κουμαριανού, Α., 2005. *Αθήνα, η πόλη - οι άνθρωποι. Αφηγήσεις και μαρτυρίες, 12ος-19ος αιώνας*. Αθήνα.

Κούρια 1987

Κούρια, Α., 1987. Η «περιπέτεια» των ελληνικών αρχαιοτήτων στις ευρωπαϊκές περιηγητικές εκδόσεις. *Αρχαιολογία* 23, Απρ.-Ιούν. 1987, 74-82.

Kouria 2002

Kouria, A., 2002. Imaginary Perceptions and Representations of the Ancient Greek Monument in the Engravings of European Travel Literature (17th-19th Centuries). *Μουσείο Μπενάκη* 2, 125-136.

Κούρια 2009-2010

Κούρια, Α., 2009-2010. Μυθολογίες του αρχαίου ερείπιου. Φανταστικές αναπαραστάσεις της ελληνικής Αρχαιότητας σε ευρωπαϊκά χαρακτηριστικά (17ος-19ος αιώνας). *Χρονικά Αισθητικής* 45, 231-243.

Κουρίνου-Πίκουλα 1999

Κουρίνου-Πίκουλα, Ε., 1999. Επιγραφές από τη Συλλογή Θησείου. *Ηόρος* 13, 17-36.

Kourouniotes 1936

Kourouniotes, K., 1936. *Eleusis. A Guide to the Excavations and the Museum*, transl. O. Broneer. Athens.

Kourouniotes, Thompson 1932

Kourouniotes, K., H. Thompson, 1932. The Pnyx in Athens. *Hesperia* I, 90-217.

Κουτσογιάννης 2004

Κουτσογιάννης, Θ., 2004. Ελληνικές vedute marine στη νεώτερη δυτικοευρωπαϊκή τέχνη (15ος-18ος αιώνας), στο Χρ. Χρήστου, Γ. Μπόλης, Σπ. Μοσχονάς (επιμ.), 2004. *Λιμάνια του Ελληνισμού. Η ελληνική λιμενογραφία*. Αθήνα, 35-68.

Koutsogiannis 2004

Koutsogiannis, Th., 2004. Greek vedute marine in Western European Art (15th-18th centuries), in Ch. Christou, G. Bolis, Sp. Moschonas (eds.), 2004. *The Ports of Hellenism, Ports in Greek Art*, Athens 2004, 35-68.

Κουτσογιάννης 2008

Κουτσογιάννης, Θ., 2008. *Τα σχέδια του Κυριακού της Αγκώνας και η επίδρασή τους στην αρχαιοδιφία και την τέχνη της Αναγέννησης*, 2 τόμοι, διδ. διατρ., Αθήνα, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Κουτσογιάννης 2012

Κουτσογιάννης, Θ., 2012. Η εικόνα των ελληνικών αρχαιοτήτων στους Γάλλους αρχαιοδίφες του Διαφωτισμού, στο Π. Αδάμ-Βελένη κ.ά. (επιμ.), 2012. *Από τον Πλάτωνα στον Βολταίρο και τον Κοραή: Αρχαία ελληνική φιλοσοφία και Διαφωτισμός*, κατάλογος έκθεσης, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης 12 Οκτ. 2012-27 Ιαν. 2013. Θεσσαλονίκη, 29-33.

Koutsogiannis 2012

Koutsogiannis, Th., 2012. L'image des antiquités helléniques chez les 'antiquaires' des Lumières, in P. Adam-Veleni et al. (eds.), 2012. *De Platon à Voltaire et Korais : La Philosophie grecque ancienne et les Lumières*, exhibition catalogue, Archaeological Museum of Thessaloniki, 12 Oct. 2012-27 Jan. 2013, Thessaloniki 2012, 29-33.

Koutsogiannis 2014

Koutsogiannis, Th., 2014. *Hellas. Genius Loci*. Exhibition Catalogue, Athens, Hellenic Parliament Building - Zappeion Hall, January-June 2014. Athens: The Hellenic Parliament Foundation for Parliamentarism and Democracy.

Kreeb 2000

Kreeb, M., 2000. Οι αρχαιότητες της Αθήνας: Ξένοι ταξιδιώτες, στο Μπούρας κ.ά. 2000, 347-369.

Kreeb 2001

Kreeb, M., 2001. Zur Beschreibung Athens im Reisebericht Jacob Spons von 1675/1676, *Wissenschaft mit Enthusiasmus, Beiträge zu antiken Bildnissen und zur historischen Landeskunde, Klaus Fittschen gewidmet*. Rahden, 1-26.

Krumeich, Witschel 2010

Krumeich, R., Ch. Witschel (eds.), 2010. *Die Akropolis von Athen im Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit*. Wiesbaden.

Κυριακού 2007

Κυριακού, Δ., 2007. *Το Ολυμπίειον και η ευρύτερη περιοχή του*, Αθήνα.

Κωνσταντινίδης 1876

Κωνσταντινίδης, Γ., 1876. *Ιστορία των Αθηνών από Χριστού γεννήσεως μέχρι του έτους 1821*. Αθήνα.

Κωνσταντίνου, Τσίργιαλου 2003

Κωνσταντίνου, Φ., Α. Τσίργιαλου (επιμ.), 2003. *Αθήνα 1839-1900: φωτογραφικές μαρτυρίες*. Αθήνα.

Laborde 1854

Laborde, Leon Emmanuel Simon Joseph comte de 1854. *Athènes aux XVe, XVIe et XVIIe siècles*, 2 vols. Paris.

Lagogianni-Georgakarakos 2014

Lagogianni-Georgakarakos, M., 2014. *La democracia ateniense: un ejemplo politico, Mediterráneo. Dal mito a la razón*. Exhibition Catalogue, 25 Julio 2014-5 enero 2015. Obra Social "la Caixa", 158-167.

Lagogianni-Georgakarakos 2014

Lagogianni-Georgakarakos, M., 2014. L'Atene di Adriano con gli occhi di un periegeta dell'epoca, *Adriano e la Grecia*. Verona, 36-42.

Lagogianni-Georgakarakos, Buraselis 2009

Lagogianni-Georgakarakos, M., K. Buraselis (eds.), 2009. *Athenian Democracy speaking through its inscriptions*, Exhibition Catalogue. Athens.

Λαζαρίδου 1997

Λαζαρίδου, Κ., 1997. Εργασίες ενοποίησης αρχαιολογικών χώρων. *ΑΔ 52, Χρονικά*, 39-43.

Lambert 1997

Lambert, S., 1997. The Attic Genos Salaminioi and the Island of Salamis. *ZPE* 119, 85-106.

Λάμπρος 1879-1880

Λάμπρος, Σπ. (επιμ.), 1879-1880. *Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα*, 2 τόμοι. Αθήνα.

Landy 1956

Landy, J., 1956. Stuart and Revett: Pioneer Archaeologists. *Archaeology* 9, 252-254.

Laroque 2010

Laroque, D., 2010. *Sublime et architecture : recherché pour une esthétique*. Paris.

Laurens, Pomian 1992

Laurens, A.-F., K. Pomian (eds.), 1992. *L'antico-manie. La collection d'antiquités aux 18e et 19e siècles*. Paris.

Lauter 1982

Lauter, H., 1982. Zum Strassenbild in Alt-Athen. *AntW* 13.4, 44-52.

Lauter-Bufé, Lauter 1971

Lauter-Bufé, H., H. Lauter 1971. Wohnhäuser und Stadtviertel des klassischen Athens. *AM* 86, 109-124.

Lauter-Bufé, Lauter 1988

Lauter-Bufé, H., H. Lauter 1988. Ein Beitrag zur Baugeschichte des athenischen Dionysostheaters, in *Bathron. Beiträge zur Architektur und verwandten Künsten für Heinrich Drerup zu seinem 80. Geburtstag von seinen Schülern und Freunden*. Saarbrücken, 287-299.

Lawall 2005

Lawall, M. L., 2005. Negotiating Chronologies. Aegean Amphora Research, Thasian Chronology and Pnyx III, in V. Strolba, L. Hannestad (eds.), 2005. *Chronology of the Black Sea Area in the Period c. 400-100 BC*. Aarhus, 31-67.

Λεβέντη 2014

Λεβέντη, Ι., 2014. *Πόλη σε κρίση. Αρχιτεκτονική γλυπτική της Αθήνας στην περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου*. Αθήνα.

Lefantzis, Jensen 2009

Lefantzis, M., J. T. Jensen, 2009. The Athenian Asklepieion on the South Slope of the Akropolis: Early Development, ca. 420-360 B.C., in J. T. Jensen, G. Hinge, P. Schultz, B. Wickkiser (eds.), 2009. *Aspects of Ancient Greek Cult. Context-Ritual-Iconography*. Aarhus, 91-124.

Le goût à la grecque 2009

De Rochebrune, M.-L., C. Gougeon (επιμ.), 2009. *Le goût à la grecque. Όταν η Ελλάδα έγινε μόδα. Η γέννηση του Νεοκλασικισμού στη*

γαλλική τέχνη, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη, 28 Σεπτ. 2009-11 Ιαν. 2010. Αθήνα.

Le Grand 1895

Le Grand, E. L. J., 1895. Relation du pèlerinage à Jérusalem de Nicola Martoni 1394-95. *Revue de l'Orient latin* 3, 566-666.

Legrand 1897

Legrand, Ph., 1897. Biographie de L.F.S. Fauvel 1753-1838. *RA* 30, 1: I, 41-66; II, 185-201; III, 285-404; *RA* 31, 2: IV, 94-103; V, 185-223.

Le Roy 2004

Le Roy, J.-D., 2004. *The Ruins of the Most Beautiful Monuments of Greece*, μτφρ. D. Britt. Los Angeles.

Les ruines 2013

Kaderka, K., S. Frommel (eds.), 2013. *Les ruines : entre destruction et construction de l'Antiquité à nos jours*, Actes de la journée : Paris, Institut national d'histoire de l'art, 14 Oct. 2011. Roma.

Lesky 1981

Lesky, A., 1981. *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, μτφρ. Α. Φ. Τσοπανάκης, 5η έκδοση, αναθεωρημένη. Θεσσαλονίκη.

Lestringant 1991

Lestringant, F., 1991. *André Thevet : cosmographe des derniers Valois*. Genève.

Le voyage en Grèce 2007

Cavalier, O. (ed.), 2007. *Le voyage en Grèce du comte de Choiseul-Gouffier*, exhibition catalogue, Avignon, Musée Calvet, 30 Juin-5 Nov. 2007. Le Pontet Cedex.

Leypold 2008

Leypold, C., 2008. *Bankettgebäude in griechischen Heiligtümern*. Wiesbaden.

Livanos 2006

Livanos, C., 2006. Michael Choniates, Poet of Love and Knowledge. *Byzantine and Modern Greek Studies* 30, 103-114.

Lolling 1892

Lolling, H. G., 1892. Αθηναϊκόν θιασωτικόν ψήφισμα και ιερόν. *ΑΔ* 8, 100-103.

Longo 2007

Longo, F., 2007. La definizione di un "nuovo" spazio pubblico: l'Agora del Ceramico da Clistene alla spedizione in Sicilia, in E. Greco, M. Lombardo (eds.), 2007. *Atene e l'Occidente: i grandi temi*, *Atti del Convegno Internazionale*. Athens, 117-153.

Lopez 2012

Lopez, C. (επιμ.), 2012. *Πέτρος Δ' της Αραγωνίας. Εγκώμιο της Ακρόπολης*, μτφρ. Κλ. Σκανδάμη, Μ. Κοντοπούλου. Αθήνα.

Loriot 2004

Loriot, D., 2004. *Les Princes d'Orient. Histoire de la Grèce franque (1204-1430)*. Athènes.

Ludwig 1998

Ludwig, W., 1998. *Hellas in Deutschland. Darstellungen der Gräzistik im deutschsprachigen Raum aus dem 16. und 17. Jahrhundert*, Berichte aus den Sitzungen der Joachim Jungius-Gesellschaft der Wissenschaften, 16, 1998, Hamburg 1998,

Lowe 1936

Lowe, C. G., 1936. A Description of Athens in 1588. *Classical Studies Presented to Edward Capps on his Seventieth Birthday*. Princeton, 233-242.

Lydakis 1963

Lydakis, S., 1963. *Die griechische Landschaft in der europäischen Malerei*. Köln: Universität zu Köln.

Λυδάκης 1966

Λυδάκης, Σ., 1966. Η εικονογραφία του μνημείου του Λυσικράτους, *ΑΔ* 21, Μελέται, 163-183.

Λυδάκης 2004

Λυδάκης, Σ., 2004 (εισαγωγή). *Μεγάλοι περιηγητές της Αθήνας*. Αθήνα.

Maass 1972

Maass, M., 1972. *Die Proedrie des Dionysostheaters in Athen*. Munich.

Macaulay 1953

Macaulay, R., 1953. *Pleasure of Ruins*. London.

Magaguato 1956

Magaguato, L. (ed.), 1956. *Disegni del Museo Civico di Bassano*. Venezia.

Magno 2011

Magno, A. M., 2011. *Atene 1687: Venezia, i Turchi e la distruzione del Partenone*. Milano.

Maier 1959

Maier, F.G., 1959. *Griechische Mauerbauinschriften*, 2 vols., Heidelberg.

Makarius 2004

Makarius, M., 2004. *Les Ruines*. Paris.

Malakis 1925

Malakis, E., 1925. *French Travellers in Greece (1770-1820). An Early Phase in French Philhellenism*. Philadelphia.

Μαλλούχου-Tufano 1994

Μαλλούχου-Tufano, Φ., 1994. Περιγραφές, έρευνες και απεικονίσεις του Παρθενώνα από τον Κυριακό της Αγκώνας ως τον Frédéric Boissonas, στο Τουρνικιώτης 1994, 164-199.

Μαλλούχου-Tufano 1998

Μαλλούχου-Tufano, Φ., 1998. *Η Αναστήλωση των αρχαίων μνημείων στη Νεώτερη Ελλάδα (1834-1839): Το έργο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας*. Αθήνα.

Μαλλούχου-Tufano 2000

Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2000. Από τον 19ο ως τον 21ο αιώνα: μεταμορφώσεις του αρχαιολογικού τοπίου στην Αθήνα, στο Μπούρας κ.ά. 2000. Αθήνα, 308-343.

Μαλλούχου-Tufano 2005

Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2005. Francis Crammer Penrose. Βιογραφικά στοιχεία - Αρχιτεκτονικό έργο - Δημοσιεύσεις στο Πρόσωπα της Ακρόπολης I. Ludwig Ross, Francis Crammer Penrose, Gorham Phillips Stevens, Ένωση Φίλων της Ακρόπολης Αθήνα.

Μαλτέζος 1960

Μαλτέζος, Γ. Θ., 1960. *Μνημεία Τουρκοκρατίας Αθηνών*. Αθήνα.

Μάντης 2012

Μάντης, Αλ. 2012. Η διαρπαγή και η διασπορά των ελληνικών αρχαιοτήτων, στο Σ. Ματθαίου, Α. Χατζηδημητρίου (επιμ.), 2012. «Ξενιτεμένες» ελληνικές αρχαιότητες. Αφετηρίες και διαδρομές. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 171-188.

Marc 2013

Marc, J.-Y., 2013. Die Erfindung der Photographie und die Geburt der Archäologie als Wissenschaft, in R. von den Hoff, J.-Y. Marc, C. Lorentz, J.-A. Dickmann (eds.), 2013. *Pioniere der archäologischen Photographie aus der Sammlung historischer Photos des Archäologischen Instituts der Universität Strasbourg*, 13. Mai-20. Juni 2013. Freiburg, 3-8.

Marchand 1996

Marchand, S., 1996. *Down from Olympus. Archaeology and Philhellenism in Germany 1750-1970*. Princeton.

Μαρμαράς 1999α

Μαρμαράς, Ε. Β., 1999α. Η Αθήνα στο 19ο αιώνα. Πολεοδομικές και αρχιτεκτονικές εξελίξεις, στο Α. Σχινά, Γ. Αξιώτης, Μ. Μπίρης, Ε. Μαρμαράς, Ε. Φέσσα-Εμμανουήλ, Κ. Παπαγεωργίου (επιμ.), 1999. *Αθήνα - Κλεινόν Άστυ*. Αθήνα, 312-348.

Μαρμαράς 1999β

Μαρμαράς, Ε. Β., 1999β. Η Αθήνα στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Πολεοδομικές και αρχιτεκτονικές εξελίξεις, στο Α. Σχινά, Γ. Αξιώτης, Μ. Μπίρης, Ε. Μαρμαράς, Ε. Φέσσα-Εμμανουήλ, Κ. Παπαγεωργίου (επιμ.), 1999. *Αθήνα - Κλεινόν Άστυ*. Αθήνα, 351-379.

Martin, Metzger 1949

Martin, R., H. Metzger, 1949. Recherches d'architecture et de topographie à l'Asclépiéion d'Athènes. *BCH* 73, 316-350.

Ματθαίου 2010

Ματθαίου, Α., 2010. Τα αρχαία μνημεία στους χάρτες των Αθηνών, στο Κορρές 2010, 50-56.

Matton, Matton 1963

Matton, L., R. Matton, 1963. *Athènes et ses monuments du XVIIe siècle à nos jours*, Athènes : Institut français d'Athènes.

Mauzey, Camp 2006

Mauzey, Cr., J. McK. Camp, 2006. *Agora Excavation, 1931-2006. A Pictorial History*. Athens: American School of Classical Studies.

Μαχαίρα 2008

Μαχαίρα, Β., 2008. *Το ιερό της Αφροδίτης στην Ιερά οδό*. Αθήνα.

McArthur 2007

McArthur, J., 2007. *The Picturesque Architecture. Disgust and other Irregularities*. London.

McCormick 1999

McCormick, Th. J., 1999. *Ruins as Architecture, Architecture as Ruins*. Dublin.

McCredie 1984

McCredie, J. R., 1984. The "Lantern of Demosthenes" and Lysikrates, Son of Lysitheides, of Kikynna, *Studies Presented to Sterling Dow on his Eightieth Birthday*. Durham, 181-183.

McGowan 2000

McGowan, M. M., 2000. *The Vision of Rome in Late Renaissance France*. New Haven.

McGregor 1984

McGregor, J. H., 1984. Boccaccio's Athenian Theater: Form and Function of an Ancient Monument in Teseida. *Modern Language Notes, Italian Issue* 99.1, 1-42.

McKenzie 1992

McKenzie, M., 1992. *Turkish Athens: the Forgotten Centuries 1456-1832*. Reading.

McLean 2007

McLean, M., 2007. *The Cosmographia of Sebastian Munster: Describing the World in the Reformation*. Ashgate.

Meinel 1980

Meinel, R., 1980. *Das Odeion. Untersuchungen an überdachten antiken Theatergebäude*, Frankfurt a/M.

Melfi 2007

Melfi, M., 2007. *I santuari di Asclepio in Grecia*. Rome.

Mercati 1964

Mercati, S. G., 1964. Noterella sulla tradizione manoscritta dei Mirabilia Urbis Athenarum. *Mélanges Eugene Tisserant, III: Orient chrétien*. Città del Vaticano, 77-84.

Μερκούρη 2012

Μερκούρη, Χρ. 2012. Εξαγωγές αρχαιοτήτων κατά

τον 19ο και τις αρχές του 20ού αι. Το πρώτο νομοθετικό πλαίσιο για την προστασία τους, στο Σ. Ματθαίου, Α. Χατζηδημητρίου, (επιμ.), 2012. «Ξενιτεμένες» ελληνικές αρχαιότητες. *Αφετηρίες και διαδρομές*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 141-170.

Mercuri 2004

Mercuri, L., 2004. Programmi pergameni ad Atene: la stoa di Eumene. *ASAtene* 82, 61-80.

Meyer 1989

Meyer, M. 1989. *Die griechischen Urkundenreliefs*. Berlin.

Michaelis 1870-1871

Michaelis, A., 1870-1871. *Der Parthenon*. Leipzig: Breitkopf & Härtel.

Michaelis 1882

Michaelis, A., 1882. Eine Originalzeichnung des Parthenon von Cyriacus von Ancona. *AZ* 40, 367-384.

Miller 1997

Miller, M.C., 1997. *Athens and Persia in the Fifth Century B.C. A Study in Cultural Respectivity*. Cambridge.

Mitchell 1974

Mitchell, Ch., 1974. Ciriaco d'Ancona: Fifteenth Century Drawings and Descriptions of the Parthenon, in V. J. Bruno (ed.), 2014. *The Parthenon*. New York, 111-123.

Μιχελή 1988

Μιχελή, Α., 1988. *Πλάκα. Ιστορική μνήμη και μυθολογία*. Αθήνα.

Du Moncel 1984

Du Moncel, Th., 1984. *Οδοιπορικό του 1843 από την Αθήνα στο Ναύπλιο*. Αθήνα.

Möbius 1935-1936

Möbius, H., 1935-1936. Das Metroon in Agrai und sein Fries. *AM* 60-61 (1935-1936).

Mommsen 1868

Mommsen, A., 1868. *Athenae Christianae*. Lipsiae.

Monaco 2000

Monaco, M. C., 2000. *Ergasteria. Impianti artigianali ceramici ad Atene e in Attica dal Protogeometrico alle soglie dell'Ellenismo*. Roma.

Moock von 1998

Moock von, D. W., 1998. *Die figürlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit*. Mainz am Rhein.

Moretti 1999/2000

Moretti, J.-C., 1999/2000. The Theater of the Sanctuary of Dionysos Eleuthereus in late Fifth-Century Athens. *Illinois Classical Studies* 24-25, 377-398.

Moretti 2000

Moretti, J.-C., 2000. Le théâtre du sanctuaire de Dionysos Eleuthereus à Athènes, au Ve siècle av. J.-C. *REG* 113, 275-298.

Moretti 2001

Moretti, J.-C., 2001. *Théâtre et société dans la Grèce antique*, s.l.

Mosconi 2000

Mosconi, G., 2000. La democrazia ateniese e la 'nuova' Musica : l'Odeion di Pericle, in Q.C. Cqsio, D. Musti, L. E. Rossi (eds.), 2000. *Synaulia. Cultura musicale in Grecia e contatti mediterranei*. Napoli, 217-316.

Mossiere 1993

Mossiere, J.-C., 1993. Le voyage en Orient et le livre d'Athènes, στο Étienne, Mossiere 1993, 210-228.

Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη 1994

Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη, Ε., 1994. Ανασκαφές σε αθηναϊκά κεραμικά εργαστήρια των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, στο W. D. E. Coulson, O. Palagia, T. L. Shear Jr., H. A. Shapiro, F. J. Frost (eds.), 1994. *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy, Proceedings of an International Conference held at the American School of Classical Studies at Athens*. Oxford, 45-54.

Μπίρης 1938

Μπίρης, Κ. Η., 1938. *Αθηναϊκαί Μελέται*, τ. Α'.

Μπίρης 1959

Μπίρης, Κ., 1959. *Τα Αττικά του Εβλιά Τσελεμπή. Αι Αθήναι και τα περιχώρα των κατά τον 17ον αιώνα*. Αθήναι.

Μπίρης 1999

Μπίρης, Κ., 1999. *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, δ' έκδοσις. Αθήνα.

Μπίρης 2000

Μπίρης, Μ., 2000. Η ίδρυση της Αθήνας. Σχεδιασμός και πολεοδομική εξέλιξη, στο Μπούρας κ.ά. 2000, 370-397.

Μπούρας κ.ά. 2000

Μπούρας, Χ., Μ. Β. Σακελλαρίου, Κ. Σπ. Στάκος, Ε. Τουλούπα (επιμ.), 2000. *Αθήναι. Από την Κλασική Εποχή έως Σήμερα (5ος αι. π.Χ.-2000 μ.Χ.)*. Αθήνα.

Μπρούσκαρη 1996

Μπρούσκαρη, Μ., 1996. *Τα Μνημεία της Ακρόπολης*. Αθήνα.

Müller 1836

Müller, K. O., 1836. *De munimentis Athenarum quaestiones historicae et tituli de instauratione eorum prescripti explicatio*, Gottingae.

Müller 1987

Müller, D., 1987. *Topographischer Bildkommentar zu den Historien Herodots*. Tübingen.

Musées de papier 2010

Musées de papier. L'Antiquité en livres 1600-1800, exhibition catalogue, Paris, Musée du Louvre, 25 Sept. 2010-3 Jan. 2011. Paris.

Musti 2002

Musti, D., 2002. Tradizioni sull'Odeion di Atene: Ermogene e Temistocle. *Ktema* 27, 325-329.

Μωραΐτου, υπό δημοσίευση

Μωραΐτου, Γ., υπό δημοσίευση. *Η συντήρηση των αρχαιοτήτων στην Ελλάδα. Οι πρωτεργάτες Όθων Α. Ρουσόπουλος (1856-1922)*.

Navari 2003

Navari, L., 2003. *Greek Civilization through the Eyes of Travellers and Scholars. From the Collection of Dimitris Contominas*. Athens.

Neils 2005

Neils, J. (ed.), 2005. *The Parthenon. From Antiquity to the Present*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.

Nicholson 2003

Nicholson, N., 2003. Aristocratic Victory Memorials and the Absent Charioteer, in C. Dougherty, L. Kurke

(eds.), 2003. *The Cultures within Ancient Greek Culture. Contact, Conflict, Collaboration*. Cambridge, 101-128.

Nielsen 2002

Nielsen, I., 2002. *Cultic Theatres and Ritual Drama. A Study in Regional Development and Religious Interchange between East and West in Antiquity*. Aarhus.

Noack 1907

Noack, F., 1907. Die Mauern Athens. Ausgrabungen und Untersuchungen. *AM* 32, I. 123-160, II. 473-566

Oikonomidis 1964

Oikonomidis, A. N., 1964. *The Two Agoras in Ancient Athens*. Chicago.

Οικονόμος 1938

Οικονόμος, Γ. Π., 1938. *Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά την πρώτην αυτής εκατονταετία, 1837-1937*. Αθήναι.

Omout 1898

Omout, H., 1898. *Athènes au XVIIe siècle. Desins des sculptures du Parthénon attribués à J. Carrey et conservés à la Bibliothèque Nationale accompagnés de vues et plans d'Athènes et de l'Acropole*. Paris.

Omout 1902

Omout, H., 1902. *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 2 vols. Paris.

Ορλάνδος 1931

Ορλάνδος, Α. Κ., 1931. Ανασκαφή του εν Αθήναις Ωιδείου του Περικλέους. *ΠΑΕ*, 25-36.

Ορλάνδος 1932

Ορλάνδος, Α. Κ., 1932. Ανασκαφή του Ωιδείου του Περικλέους. *ΠΑΕ*, 27-28

Ορλάνδος 1977

Ορλάνδος, Α., 1977. *Η Αρχιτεκτονική του Παρθενώνος*. Αθήναι: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Palagia 1980

Palagia, O., 1980. *Euphranor*. Leiden.

Palagia 1993

Palagia, O., 1993. *The Pediments of the Parthenon*. Leiden - New York - Köln.

Palagia 2005

Palagia, O., 2005. Fire from Haeven: Pediments and Akroteria of the Parthenon, in Neils 2005, 225-259.

Palaskas 1846

Palaskas, L., 1846. *Résumé des actes de la Société Archéologique d'Athènes*, 247-286.

Πανταζόπουλος 1947/1948

Πανταζόπουλος, Ν. Ι., 1947/1948. Ἀττικά Ὀργεῶνες. Παρατηρήσεις εἰς τα νεώτερα ἐπιγραφικά εὐρήματα καὶ τὰς πηγὰς καθόλου τοῦ αττικοῦ σωματειακοῦ Δικαίου. *Πολέμων* 3, 97-128.

Παντελοδήμος 1997

Παντελοδήμος, Δ., 1997. Ἡ Αθήνα σε περιηγητικά κείμενα τοῦ ΙΘ' αἰῶνα, *Αρχιτεκτονική καὶ πολεοδομία ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως σήμερα. Ἡ περίπτωσις τῆς Αθήνας*. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 15-18 Φεβρ. 1996. Αθήνα, 134-141.

Παπαγγελή 2002

Παπαγγελή, Κ., 2002. *Ελευσίνα: Ὁ ἀρχαιολογικὸς χώρος καὶ τὸ Μουσεῖο*. Αθήνα.

Παπαγεωργίου-Βενετὰς 2001

Παπαγεωργίου-Βενετὰς, Α., 2001. Αθήνα, ἓνα ὄραμα τοῦ Κλασικισμοῦ, 2001.

Παπαγεωργίου-Βενετὰς 2004

Παπαγεωργίου-Βενετὰς, Α., 2004. *Ὁ ἀθηναϊκὸς περίπατος καὶ τὸ ἱστορικὸ τοπίο τῶν Αθηνῶν*. Αθήνα.

Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός 1947/1948

Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός, Α. Α., 1947/1948. Αττικά. Ἱερὸν Μητρώς παρὰ τὸ βάραθρον, ἱδρυθὲν πρὸς ἐξιλασμόν τοῦ φόνου τοῦ μητραγύρτου. *Πολέμων* 3, 94-96.

Ραραεφθymiου 2009

Ραραεφθymiου, V., 2009. Der Altar des Asklepieions von Athen, in J. T. Jensen, G. Hinge, P. Schultz, B. Wickkiser (eds.), 2009. *Aspects of Ancient Greek Cult. Context-Ritual-Iconography*. Aarhus, 67-89.

Παπαθανασόπουλος 1987

Παπαθανασόπουλος, Θ. Γ., 1987. *Τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου. Ἡ μορφή τοῦ Κοῖλου*. Αθήνα.

Παπαθανασόπουλος 1993

Παπαθανασόπουλος, Θ. Γ., 1993. *Μνημεῖα τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς Ἀκρόπολης. Τὸ ἱερὸ καὶ τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου*. Αθήνα.

Παπαθανασόπουλος 2003

Παπαθανασόπουλος, Θ. Γ., 2003. *Τὸ τρόπαιο*. Αθήνα.

Παπαϊωάννου 2014

Παπαϊωάννου, Η., 2014. *Ἡ φωτογραφία τοῦ ἐλληνικοῦ τοπίου μεταξὺ μύθου καὶ ἰδεολογίας*. Αθήνα.

Παπανικολάου 2007

Παπανικολάου, Μ., 2007. *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Μεγάρου τῆς Βουλῆς*. Αθήνα, Ἰδρυμα τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων.

Παπανικολάου-Κρίστενσεν 2003

Παπανικολάου-Κρίστενσεν, Α., 2003. *Τὸ Παναθηναϊκὸν Στάδιον. Ἡ ἱστορία τοῦ μέσας τοῦ αἰῶνες*. Αθήνα.

Παπασταμάτη-von Moock 2012

Παπασταμάτη-von Moock, X., 2012. Θέατρο τοῦ Διονύσου Ελευθερέως. Τα γλυπτά τῆς ρωμαϊκῆς σκηνῆς: χρονολογικά, καλλιτεχνικά καὶ ἐρμηνευτικά προβλήματα, στο Θ. Στεφανίδου-Τιβεριου, Π. Καραναστάση, Δ. Δαμάσκος (ἐπιμ.), 2012. *Κλασικὴ παράδοσις καὶ νεωτερικὰ στοιχεῖα στὴν πλαστικὴ τῆς ρωμαϊκῆς Ἑλλάδας*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, 129-149.

Παπαστάμος 1982

Παπαστάμος, Δ., 1982. *Παρίσι - Ρώμη - Αθήνα. Περιήγησις Ἰσθμίων ἀρχιτεκτόνων στὴν Ἑλλάδα τὸν 19ο καὶ 20ο αἰῶνα*, Ἑθνικὴ Πινακοθήκη, Μουσεῖο Ἀλεξάνδρου Σούτζου. Αθήνα.

Παπαχατζής 1974

Παπαχατζής, Ν., 1974. *Πανσάνιου Ἑλλάδος Περιήγησις*, Αττικά. Αθήνα.

Πάπυρος - Λαρούς - Μπριτάνικα 2006

Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος - Λαρούς - Μπριτάνικα, 2006. Λήμμα *Αθήνα*, τόμος 3, 68-91, καὶ λήμμα *Ὁθων Α'*, τόμος 40, 99-106. Αθήνα.

Παρλαμάς, Σταμπολίδης 2000

Παρλαμάς Α., Ν. Χρ. Σταμπολίδης (ἐπιμ.), 2000. *Ἡ πόλις*

κάτω ἀπὸ τὴν πόλιν. *Εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφῆς τοῦ Μητροπολιτικοῦ Σιδηροδρόμου τῶν Αθηνῶν*. Αθήνα.

Pasquier 2009

Pasquier, A., 2009. Ἡ ἀναζήτησις τῶν ἐρειπίων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας. Οἱ περιηγητὲς τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰῶνα, στο *Le goût à la grecque* 2009, 28-37.

Pasquier, Martinez 2007

Pasquier, A., J.-L. Martinez (eds.), 2007. *Praxitèle*. Paris.

Paton 1951

Paton, J. M., 1951. *Chapters on Mediaeval and Renaissance Visitors in Greek Lands*. Princeton.

Pavan 1983

Pavan, M., 1983. *L'avventura del Partenone. Un monumento nella storia*. Firenze.

Peek 1942

Peek, W., 1942. Attische Inschriften. Nachträge und Verbesserungen zu IG.I². II². AM 67, 1-217.

Peltre 1994

Peltre, Ch., 1994. Le voyage en Grèce, in *Im Banne der Sphinx* 1994, 109-113.

Peltre 1997

Peltre, Ch., 1997. *Retour en Arcadie. Le voyage des artistes français en Grèce au XIXe siècle*. Paris.

Peppas-Delmousou 1996

Peppas-Delmousou, D., 1996. The Pnyx and the Mouseion Hill Inscriptions Reconsidered, in Forsén, Stanton 1996, 103-115.

Περβάνογλου 1862α

Περβάνογλου, Π., 1862α. Ἀνόρυξις τάφων εἰς τὰ πέριξ τῶν Αθηνῶν δαπάνη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Εταιρείας. AE, 94-92.

Περβάνογλου 1862β

Περβάνογλου, Π., 1862β. Sepolcri scavati in Atene. Bdl, 145-150.

Πετράκος 1982

Πετράκος, Β., 1982. *Δοκίμιο γιὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Νομοθεσία*. Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου αρ. 29. Αθήνα.

Πετράκος 1987

Πετράκος, Β., 1987. Ἰδιογραφία τῆς ἐν Αθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Εταιρείας. AE 126, 23-197.

Πετράκος 1995

Πετράκος, Β., 1995. Χάραγμα εκ Ραμνούντος. *ΑΕ* 134, 267-270.

Πετράκος 1999

Πετράκος, Β. Χ., 1999. *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία*. 1837-1999. Αθήναι.

Πετράκος 2004

Πετράκος, Β., 2004. *Η απαρχή της ελληνικής αρχαιολογίας και η ίδρυση της Αρχαιολογικής Εταιρείας*. Αθήναι.

Πετράκος 2009

Πετράκος, Β., 2009. *Η Ελληνική αυταπάτη του Λουδοβίκου Ross*, Αθήναι: Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 262.

Πετράκος 2011

Πετράκος, Β. Χ., 2011. *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. Οι αρχαιολόγοι και οι ανασκαφές, 1837-2011*. Αθήναι.

Πετράκος 2013

Πετράκος, Β., 2013. *Πρόχειρον Αρχαιολογικόν 1828-2012*, I-II. Αθήναι.

Piccirillo 2003

Piccirillo, M., 2003. *Niccolò de Martoni. Il pellegrinaggio ai Luoghi Santi da Carinola a Gerusalemme 1394-1395*. Gerusalemme.

Pickard-Cambridge 1946

Pickard-Cambridge, A. W., 1946. *The Theater of Dionysos in Athens*. Oxford.

Pingaud 1887

Pingaud, L., 1887. *Choiseul Gouffier. La France en Orient sous Louis XVI*. Paris.

Pisani 1923

Pisani, M., 1923. *Un avventuriero del Quattrocento. La vita e le opere di Benedetto Dei*. Genova.

Pittakis 1835

Pittakis, K. S., 1835. *L'ancienne Athènes, ou la description des antiquités d'Athènes et de ses environs*. Athènes.

Πιττάκης 1858

Πιττάκης, Κ. Σ., 1858. *Περὶ θεάτρου Ηρώδου του Αττικού*. *ΑΕ*, 1707-1714.

Πλάντζος 2014

Πλάντζος, Δ., 2014. *Οι αρχαιολογίες του κλασικού. Αναθεωρώντας τον κλασικό κανόνα*. Αθήναι.

Πλάτων 1963

Πλάτων, Ν., 1963. Εργασίαι διαμορφώσεως Ασκληπιείου. *ΑΔ* 18, Χρονικά, 18-22.

Πλάτων 1964

Πλάτων, Ν., 1964. Εργασίαι διαμορφώσεως και τακτοποιήσεως του αρχαιολογικού χώρου Ακρόπολεως. *ΑΔ* 19, Χρονικά, 21-37.

Πλάτων 1965

Πλάτων, Ν., 1965. Εργασίαι διαμορφώσεως και τακτοποιήσεως του αρχαιολογικού χώρου Ακρόπολεως. *ΑΔ* 20, Χρονικά, 22-34.

Podlecki 1998

Podlecki, A. J., 1998. *Perikles and His Circle*. London.

Pöhlmann 1981

Pöhlmann, E., 1981. Die Proedrie des Dionysos-theaters im 5. Jahrhundert und das Bühnenspiel der Klassik. *MusHelv* 38, 129-146.

Polacco 1954

Polacco, L., 1954. *Cronologia del portico presso l'Odeon di Erode Attico e i "Porticus Eumenicae"*. Venezia.

Polacco 1990

Polacco, L., 1990. *Il teatro di Dioniso Eleutereo ad Atene*. Rome.

Pomeroy 2007

Pomeroy, S. B., 2007. *The Murder of Regilla. A Case of Domestic Violence in Antiquity*. Cambridge - London.

Popham, Pouncey 1950

Popham, A. E., Ph. Pouncey, 1950. *Italian Drawings in the British Museum: the Fourteenth and Fifteenth centuries*, vol. 1. London.

Poussin 1993

Poussin, F., 1993. A Discourse on Ruins. *Rassegna* 55, 3 [The Archaeology of Architects], 9-16.

Rabel 1989

Rabel, C., 1989. Artiste et clientèle à la fin du Moyen Âge : les manuscrits profanes du Maître de l'échevinage de Rouen. *Revue de l'art*, 84, 48-60.

Ραγκαβής 1894-1895

Ραγκαβής, Α. Ρ., 1894-1895. *Απομνημονεύματα*, τ. Α', Β'. Αθήναι.

Raphael 1993

Raphael, S., 1993. The Reverend Sir George Wheler, στο Étienne, Mossiere 1993, 257-267.

Redford 2008

Redford, B., 2008. *Dilettanti: The Antic and the Antique in Eighteenth-century England*. Los Angeles.

Rehm 1936

Rehm 1936. *Griechenland und Goethezeit. Geschichte eines Glaubens*. Leipzig.

Reisinger 1923

Reisinger, E., 1923. *Griechenland. Schilderungen deutscher Reisender*. Leipzig.

Ρενάκ, Μωρράς, Μορεάς 1993

Ρενάκ, Ζ., Σ. Μωρράς, Ζ. Μορεάς, 1993. *Ανταποκρίσεις από την Ελλάδα: 1879-1897. Εθνικές διεκδικήσεις - Ολυμπιακοί Αγώνες, Πόλεμος του '97*. Αθήνα.

Reske 2000

Reske, C., 2000. *Die Produktion der Schedelschen Weltchronik in Nürnberg*. Wiesbaden.

Restoration 2006

Committee for the Theatre and Shrine of Dionysos, Asklepieion on the Akropolis South Slope. *Restoration Works 2002-2005*. Athens.

Reszler 2004

Reszler, A., 2004. *Les nouvelles Athènes : histoire d'un mythe culturel européen*. Gollion.

Rhoby 2002

Rhoby, A., 2002. Beitrag zur Geschichte Athens im späten 16. Jahrhundert. *Medioevo greco* 2, 177-191.

Rhodes 1995

Rhodes, R. F., 1995. *Architecture and Meaning on the Athenian Acropolis*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.

Riethmüller 1999

Riethmüller, J. W., 1999. Bothros and Tetrastyle: the Heroon of Asclepius in Athens, in R. Hägg (ed.), 1999. *Ancient Greek Hero Cult*, Proceedings

of the Fifth International Seminar on Ancient Greek Cult. Stockholm, 123-143.

Riethmüller 2005

Riethmüller, J. W., 2005. *Asklepios. Heiligtümer und Kulte*. Heidelberg.

Ritchie 1990

Ritchie, C. E., 1990. *The Athenian Boundary Stones of Public Domain*, PhD Diss., University of Colorado, Ann Arbor.

Robinson 1933

Robinson, H., 1933. The Tower of the Winds and the Roman Market. *AJA* 47, 291-305.

Robkin 1976

Robkin, A. L. H., 1976. *The Odeion of Perikles. Some Observations on its History, Form and Functions*, PhD Diss, Univ. Washington, Ann Arbor.

Romano 1985

Romano, D. G., 1985. The Panathenaic Stadium and Theater of Lykourgos: A Re-examination of the Facilities on the Pnyx Hill. *AJA* 89, 441-454.

Ross 1855

Ross, L., 1855. Anonymi Viennensis descriptio urbis Athenarum nebst Briefen des Zygomalas und Kavasilas. *Archäologische Aufsätze*, vol. I. Leipzig, 245-281.

Rowland 1999

Rowland, I. D. (ed.), 1999. *The Place of the Antique in Early Modern Europe*, exhibition catalogue, The David and Alfred Smart Museum of Art, The University of Chicago, 23 Nov. 1999-29 Feb. 2000. Chicago.

Ρουσόπουλος 1862

Ρουσόπουλος, Α., 1862, Ο περίβολος του Αθηνών-σιν Ολυμπίου. *ΑΕ*, 26-35.

Ρούσσος-Μιλιδώνης 1996

Ρούσσος-Μιλιδώνης, Μ. Ν., 1996. *Φραγκισκανοί Καπουκίνοι, 400 χρόνια προσφοράς στους Έλληνες 1585-1995*. Αθήνα.

Rubio y Lluch 1925

Rubio y Lluch, A., 1925. Significacio de l'èlogi de l'Acropolis d'Atenes pel rei Pere I Cerimonios. *Homenaje ofrecido a Menedez Pidal. Miscelanea*

de estudios lingüísticos, literarios e históricos, tomo tersero. Madrid, 37-56.

Ruppenstein 1997

Ruppenstein, F., 1997. Zur Namengebung des Dipyron in Athen. *Thetis* 4, 109-111.

Sacconi 1991

Sacconi, A., 1991. *L'avventura archeologica di Morosini*. Roma.

Σαλλιώρα-Οικονομάκου 1979

Σαλλιώρα-Οικονομάκου, Μ., 1979. Αρχαία αγορά στο Λιμάνι Πασά Λαυρίου. *ΑΔ* 24, Μελέται, 161-173.

Salmon 2006

Salmon, F., 2006. Stuart as Antiquary and Archaeologist in Italy and Greece, στο Weber Soros 2006, 103-145.

Σάλτα 2003

Σάλτα, Μ., 2003. Ὑπὲρ τῆς γυναικὸς εὐξάμενος Πραξίας Ἀσκληπιῶ, στο *ΕΠΙΤΥΜΒΙΟΝ Gerhardt Neumann, Μουσείο Μπενάκη, 2ο Παράρτημα*, Αθήνα, 171-182.

Santangelo 1941-1943

Santangelo, M., 1941-1943. Il monumeto di C. Julius Antiochos Philopappos in Atene. *ASAtene* 19-21, 153-253.

Σαραγά 2004

Σαραγά, Ν., 2004. *Μουσείο Αρχαίας Αγοράς. Σύνομο ιστορικό και περιήγηση*. Αθήνα.

Σατωμπριάν 1979

Σατωμπριάν, Φ.-Ρ., 1979. *Οδοιπορικό. Η Ελλάδα του 1806. Από το Παρίσι στην Ιερουσαλήμ, πρόλογος - μετάφραση*: Α. Καραντώνης. Αθήνα.

Schaaf 1992

Schaaf, H., 1992. *Untersuchungen zu Gebäudes-tiftungen in hellenistischer Zeit*. Köln.

Schefer 1881

Schefer, Ch. (ed.), 1881. *Journal d'Antoine Galland and pendant son séjour à Constantinople (1672-1673)*. Paris.

Scherf 2010

Scherf, G., 2010. Tout est bon dans le grec : la

sculpture et le goût grec (1750-1770), *L'Antiquité rêvée. Innovations et résistances au XVIIIe siècle*, exhibition catalogue, Paris, Musée du Louvre, 2 Dec. 2010-14 Feb. 2011. Paris, 79-85.

Schmaltz 1995

Schmaltz, B., 1995. Perikles, die Musik und die Meerzwiebel. *AM* 110, 247-252.

Schmalz 1994

Schmalz, G. R., 1994. *Public Buildings and Civic Identity in Augustan and Julio-Claudian Athens* PhD Diss., University of Michigan, Ann Arbor.

Schmalz 2006

Schmalz, G. C. R., 2006. The Athenian Prytaneion Discovered?. *Hesperia* 75, 33-81.

Schnapp 1993

Schnapp, A., 1993. *La conquête du passé, Aux origines de l'archéologie*, Paris.

Schnapp 2004

Schnapp, A., 2004. *Η κατάκτηση του παρελθόντος. Οι απαρχές της αρχαιολογίας*, μτφρ. Κ. Δελούκα. Ηράκλειο.

Schneider, Höcker 1990

Schneider, L., C. Höcker, 1990. *Die Akropolis von Athen: Antikes Heiligtum und modernes Reiseziel*. Cologne.

Scholl 2002

Scholl, A., 2002. Denkmäler der Choregen, Dichter und Schauspieler des athenischen Theaters, in W. Hoepfner (ed.), 2002. *Die griechische Klassik. Idee oder Wirklichkeit*, Mainz am Rhein, 546-554.

Sear 2006

Sear, F., 2006. *Roman Theaters. An Architectural Study*. Oxford.

Sestieri 2015

Sestieri, G., 2015. *Il Capriccio architettonico in Italia nel XVII e XVIII secolo*, 3 vols., Brescia.

Setton 1975

Setton, K. M., 1975. *Catalan Domination of Athens 1311-1388*. London.

Shakespeare 2009

Shakespeare, W., 2009. *Τίμων ο Αθηναίος*, μτφρ. Δ. Καψάλης. Αθήνα.

Shakespeare 2012

Shakespeare, W., 2012. *Όνειρο καλοκαιρινής νύχτας*, μτφρ. Δ. Καψάλης, Αθήνα.

Σιμόπουλος 1970

Σιμόπουλος, Κ., 1970. *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, 333 μ.Χ.-1100, τ. Α'. Αθήνα.

Σιμόπουλος 1973

Σιμόπουλος, Κ., 1973. *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, 1700-1800, τ. Β'. Αθήνα.

Σιμόπουλος 1975α

Σιμόπουλος, Κ., 1975. *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, 1800-1810, τ. Γ'1. Αθήνα.

Σιμόπουλος 1975β

Σιμόπουλος, Κ., 1975. *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, 1810-1821, τ. Γ'2. Αθήνα.

Σιμόπουλος 1993

Σιμόπουλος, Κ., 1993. *Η λεηλασία και καταστροφή των ελληνικών αρχαιοτήτων*. Αθήνα.

Σιμόπουλος 1997

Σιμόπουλος, Κ., 1997. *Η λεηλασία και η καταστροφή των ελληνικών αρχαιοτήτων*. 2η έκδοση. Αθήνα.

Σιμόπουλος 2007

Σιμόπουλος, Κ., 2007. *Οι ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, Αθήνα.

Sironen 1994

Sironen, E., 1994. Life and Administration in Late Roman Attica in the Light of Public Inscriptions, in P. Castrén (ed.), 1994. *Post-Herulian Athens. Aspects of Life and Culture in Athens A.D. 267-529*. Helsinki, 15-62.

Skene 1985

Skene, J., 1985. *Μνημεία και Τοπία της Ελλάδος 1838-1845*. Αθήνα: Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος.

Σκιάς 1893

Σκιάς, Α., 1893. Περί της εν τη κοίτη του Ιλισού ανασκαφής, *ΠΑΕ* 1893, 111-136.

Σκιάς 1894α

Σκιάς, Α., 1894. Ανάγλυφα εκ της εν τη κοίτη του Ιλισού ανασκαφής, *ΑΕ* 1894, 133-142.

Σκιάς 1894β

Σκιάς, Α., 1894. Συμβολαί εις την αθηναϊκὴν τοπογραφίαν. *Εστία*, 289-293.

Σκιάς 1898

Σκιάς, Α. Ν., 1898. Ανασκαφή παρά το Μνημείον του Φιλοπάππου. *ΠΑΕ*, 68-71.

Σκουζές 1975

Σκουζές, Π., 1975. *Απομνημονεύματα. Η τυραννία του Χατζή-Αλή Χασεκί στην τουρκοκρατούμενη Αθήνα (1772-1796)*. Αθήνα.

Smith 1892

Smith, A. H., 1892. *A Catalogue of Sculptures by the Successors of Pheidias in the British Museum*, I/3. London.

Σμιθ 2007

Σμιθ, Μ. Α., 2007. Αθήνα. Πολιτιστική και λογοτεχνική ιστορία, μτφρ. Μ. Μάντακα. Αθήνα.

Sokolicek 2009

Sokolicek, A., 2009. *Diateichismata. Zu den Phänomenen innerer Befestigungsmauern im griechischen Städtebau*. *ÖJh* 11. Erg. Wien.

Sourlas 2012

Sourlas, D., 2012. L'agora romain d'Athènes. Utilisation, fonctions et organisation intérieure, in V. Chankowski, P. Karvonis (eds.), 2012. *Tout vendre, tout acheter. Structures et équipements des marchés antiques*. Actes du colloque d'Athènes 16-19 juin 2009. Bordeaux - Athènes: École française d'Athènes, 119-138.

Σουρμελής 1842

Σουρμελής, Δ., 1842. *Κατάστασις συνοπτική της πόλεως Αθηνών από της πτώσεως αυτής υπό των Ρωμαίων μέχρι τέλους της Τουρκοκρατίας*. Αθήνα.

Spawforth 1999

Spawforth, A. J. S., 1999. The Panhellenion again. *Chiron* 29, 339-352.

Speck 2003

Speck, P., 2003. A Byzantine Depiction of Ancient Athens, in S. Takacs (ed.), 2003. *Understanding Byzantium, Studies in Byzantine Historical Studies*. Hampshire, 29-32.

Spencer 1954

Spencer, T., 1945. *Fair Greece Sad Relic, Literary Philhellenism from Shakespeare to Byron*. London.

Στα βήματα του Πανσανία 2007

Γεωργοπούλου, Μ. κ.ά. (επιμ.) 2007. *Στα βήματα του Πανσανία. Η αναζήτηση της ελληνικής Αρχαιότητας*. Αθήνα.

Following Pausanias 2007

Georgopoulou, M. et al. (eds.), 2007. *Following Pausanias. The quest for Greek antiquity*, Athens.

Στάκος 2005

Στάκος, Κ. Π. (επιμ.), 2005. *Ο ελληνικός κόσμος μέσα από το βλέμμα των περιηγητών (15ος-20ός αιώνας)*. *Ανθολόγιο από τη Συλλογή του Δημητρίου Κοντομηνά*. Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 8 Φεβρ.-6 Μαρτ. 2005. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη-Κότινος.

Steil 2014

Steil, L. (ed.), 2014. *The Architectural Capriccio: Memory, Fantasy and Invention*. Ashgate.

Steinberger 1997

Steinberger, D., 1997. The Song of Rolland: An Interpretation of Freud's "A Disturbance of Memory on the Acropolis". *American Imago* 54, 1, 69-80.

Steinhart 2003

Steinhart, M., 2003. Pausanias und Philopapposmonument. Ein Fall von *damnatio memoriae*?. *Klio* 85, 171-188

Stevens et al. 1928

Stevens, G. Ph., et al. 1928. *The Erechtheum*. Cambridge: Harvard University Press.

Stewart 2012

Stewart, A., 2012. Hellenistic Freestanding Sculpture from the Athenian Agora, Part 1: Aphrodite. *Hesperia*, 267-342.

Stoneman 1987

Stoneman, R., 1987. *Land of Lost Gods: The Search for Classical Greece*. London.

Stoneman 1996

Stoneman, R., 1996. *Αναζητώντας την κλασική Ελλάδα*, μτφρ. Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη. Αθήνα.

Stoneman 1998

Stoneman, R., 1998. *A Luminous Land. Artists Discover Greece*. Los Angeles.

Stoneman 2004

Stoneman, R., 2004. *A Traveller's History of Athens*. London.

Stoneman 2011

Stoneman, R., 2011. *Land of Lost Gods: The Search for Classical Greece*. London.

Studniczka 1910

Studniczka, F., 1910. *Friesplatten vom Ionischen Tempel am Ilissos, in Athen, Berlin und Wien nachgewiesen*, Festblatt zum Winckelmannfest d. Arch. Sem. d. Universität Leipzig 5. XII. 1910.

Sturgeon 1977

Sturgeon, M. C., 1977. The Reliefs of the Theater of Dionysos in Athens. *AJA* 81, 31-53.

Svenshon 2002

Svenshon, H., 2002. *Studien zum hexastylen Prostylon archaischer und klassischer Zeit*. Darmstadt.

Svoronos 1908/1937

Svoronos, J. N., 1908/1937. *Das Athener Nationalmuseum*, I-III. Athens.

Sybel 1881

Sybel, L., 1881. *Katalog der Sculpturen zu Athen: Kentrikon Mouseion. Barbakeion Lykeion. Hagia Trias. Theseion. Stoa des Hadrian. Ephoria. Südabhang der Akropolis. Akropolis*. Marburg: Elwert.

Szambien 1994

Szambien, U., 1994. Le Galerie d'Architecture, in *Im Banne der Sphinx* 1994, 242-246.

Τανούλας 1985

Τανούλας, Τ., 1985. Η περιοχή του Ιλισού, στο *Αθήνα - Προϊστορία και Αρχαιότητα*. Έκθεση αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας 15ος αι. π.Χ.-6ος αι. μ.Χ., Αθήνα Πολιτιστική πρωτεύουσα της Ευρώπης.

Τανούλας 1997

Τανούλας, Τ., 1997. *Τα Προπύλαια της Αθηναϊκής Ακρόπολης κατά τον Μεσαίωνα*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Τανούλας 2011

Τανούλας, Τ., 2011. Τα ερείπια των Αθηνών και οι περιηγητές, στο Α. Δελβορριάς κ.ά. (επιμ.), 2011.

Έπαινος Luigi Beschi. Μουσείο Μπενάκη, 7ο Παράρτημα. Αθήνα.

Τανούλας 2012

Τανούλας, Τ., 2012. «Το πολυτιμότερο στολίδι του κόσμου» στο στέμμα της Αραγωνίας: η αθηναϊκή ακρόπολη υπό καταλανική κυριαρχία (1311-1388), στο *Καταλανο-αραγωνική κυριαρχία* 2012, σ. 23-66.

Thompson 1936

Thompson, H. A., 1936. Pnyx and Thesmophorion. *Hesperia* 5, 151-200.

Thompson 1938

Thompson, H. A., 1938. Additional Note on the Identification of the Property of the Salaminians at Sounion. *Hesperia* 7, 75-76.

Thompson 1982

Thompson, H. A., 1982. The Pnyx in Models, in *Studies in Attica Epigraphy, History and Topography Presented to E. Vanderpool*. *Hesperia*, Suppl. 19, Princeton N.J., 133-147.

Thompson, Scranton 1943

Thompson, H., R. Scranton, 1943. Stoa and City Walls on the Pnyx. *Hesperia* XII, 269-301.

Thompson, Wycherley 1972

Thompson, H., R. Wycherley, 1972. *The Agora of Athens. The Athenian Agora* XIV. Princeton.

Tilley 2012

Tilley, C., 2012. Χώρος, τόπος, τοπίο: Φαινομενολογικές προσεγγίσεις, στο Ε. Παλούρη (επιμ.), 2012. *Υλικός πολιτισμός. Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων*. Αθήνα, 215-250.

Tobin 1997

Tobin, J., 1997. *Herodes Attikos and the City of Athens. Patronage and Conflict under the Antonines*. Amsterdam.

Τόλιας 1993

Τόλιας, Γ., 1993. Στη σκιά των περιηγητών. Το ελληνικό γεωγραφικό και χαρτογραφικό έργο του Jean-Denis Barbié du Bocage. *Περιηγητικά θέματα. Υποδομή και προσεγγίσεις*. Αθήνα, 321-401.

Τόλιας 1995

Τόλιας, Γ. (επιμ.), 1995. *Βρετανοί ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1750-1820*, κατάλογος έκθεσης, Λονδίνο,

Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 25 Μαΐου-30 Ιουλίου 1995, Αθήνα.

Tolias 1995

Tolias, G. (ed.), 1995. *British Travellers in Greece 1750-1820*, exhibition catalogue, London, Foundation for Hellenic Culture, 25 May-30 Jul. 1995, Athens.

Τόλιας 1996

Τόλιας, Γ. (επιμ.), 1996. *Ο πυρετός των μαρμάρων. Μαρτυρίες για τη λεηλασία των ελληνικών μνημείων 1800-1820*. Αθήνα, *Τα Ελγίνεια, ο ναός της Αφαίας στην Αίγινα, ο ναός του Επικουρίου Απόλλωνος στις Βάσες, η αρπαγή της Αφροδίτης της Μήλου*. Αθήνα.

Τόλιας 2002

Τόλιας, Γ., 2002. *Τα Νησολόγια. Η μοναξιά και η συντροφιά των νησιών*. Αθήνα.

Τόλιας 2003

Τόλιας, Γ., 2003. Η ελληνική αρχαιολογία. Οι αρχαιότητες στο προσκήνιο, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Η οθωμανική κυριαρχία 1770-1821*, τ. 2. Αθήνα, 157-178.

Τόλιας 2005

Τόλιας, Γ., 2005. Για μια ορατή αρχαιότητα: μεθοδολογία, χρήσεις και λειτουργίες του χάρτη της Ελλάδας του Νικόλαου Σοφιανού. *Ο Ερανιστής* 25, 9-49.

Τόλιας 2008

Τόλιας, Γ., 2008. *Ιστορία της χαρτογραφίας του ελληνικού χώρου 1420-1800. Χάρτες της Συλλογής Μαργαρίτας Σαμούρκα*. Αθήνα.

Τόλιας 2012

Τόλιας, Γ., 2012. Διασπορά, εντοπιότητα και εθνική κληρονομιά. Οι ελληνικές αρχαιότητες κατά τους τελευταίους προεπαναστατικούς χρόνους, στο Σ. Ματθαίου, Α. Χατζηδημητρίου (επιμ.), 2012. *«Ξενιτεμένες» ελληνικές αρχαιότητες. Αφετηρίες και διαδρομές*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 80-104.

Tomkinson 2002

Tomkinson, J., 2002. *Traveller's Greece. Memories of an Enchanted Land*. Athens.

Tomlinson 1969

Tomlinson, R. A., 1969. Two Buildings in Sanctuaries of Asclepios. *JHS* 89, 106-117.

Τόπος και Εικόνα 1978

Τόπος και Εικόνα, χαρακτηριστικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα. Από τον 15ο έως τον 17ο αιώνα, τ. Α'. Αθήνα.

Τόπος και Εικόνα 1979α

Τόπος και Εικόνα, χαρακτηριστικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα, 18ος αι. Α, τ. Β'. Αθήνα.

Τόπος και Εικόνα 1979β

Τόπος και Εικόνα, χαρακτηριστικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα, 18ος αι. Β, τ. Γ'. Αθήνα.

Τόπος και Εικόνα 1983

Τόπος και Εικόνα, χαρακτηριστικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα, 19ος αι., τ. ΣΤ'. Αθήνα.

Τουρνικιώτης 1994

Τουρνικιώτης, Π. (επιμ.), 1994. Ο Παρθενώνας και η ακτινοβολία του στα νεότερα χρόνια. Αθήνα.

Turnikiotis 1994

Turnikiotis, P. (ed.), 1994. *The Parthenon and its impact in modern times*, Athens.

Townsend 1982

Townsend, R., 1982. *Aspects of Athenian Architectural Activity in the Second Half of the Fourth Century B.C.*, PhD Diss., University of North Carolina, Chapel Hill.

Townsend 1985

Townsend, R. F., 1985. A Newly Discovered Capital from the Thrasyllos Monument. *AJA* 89, 676-680.

Townsend 1986

Townsend, R. F., 1986. The Fourth-Century Skene of the Theater of Dionysos at Athens. *Hesperia* 55, 421-438.

Townsend 2003

Townsend, R. F., 2003. The Philippeion and Fourth-Century Athenian Architecture, in O. Palagia, S. V. Tracy (eds.), 2003. *The Macedonians in Athens 322-229 B.C.*, Proceedings of an International Conference held at the University of Athens. Oxford, 93-101.

Townsend 2004

Townsend, R. F., 2004. Classical Signs and Anti-Classical Signification in 4th-Century Athenian Architecture, *CHARIS. Essays in Honor of Sara A. Immerwahr. Hesperia*, Suppl. 33. Princeton N.J., 305-326.

Traill 1975

Traill, J. S., 1975. *The Political Organization of Attica. Hesperia*, Suppl. 14. Princeton N.J.

Τραυλός 1939/1941

Τραυλός, Ι., 1939/1941. Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Ασκληπείου. *ΑΕ*, 35-68.

Τραυλός 1953/1954

Τραυλός, Ι., 1953/1954. Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Διονυσιακού θεάτρου. *ΑΕ*, 301-316.

Travlos 1971

Travlos, J., 1971. *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*. London: Thames and Hudson.

Τραυλός 1993

Τραυλός, Ι. Ν., 1993. Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών: Από των προϊστορικών χρόνων μέχρι των αρχών του 19ου αιώνα, β' έκδοσις. Αθήνα.

Τραυλός, Beschi 2001

Τραυλός, Ι., L. Beschi, 2001. Σημείωμα διά την θέσιν και την αρχιτεκτονικήν της οικίας του Fauvel εις τας Αθήνας. *ΑΕ*, 121-128.

Τριάντη 2010

Τριάντη, Ι., 2010. Νέα θραύσματα από τη ζωφόρο του Παρθενώνα. *ASAtene* 87, 489-503.

Trigger 1989

Trigger, Br., 1989. *A History of Archaeological Thought*. Cambridge.

Trigger 2005

Trigger, Br., 2005. Μια ιστορία της αρχαιολογικής σκέψης, μτφρ. Β. Λαλιώτη. Αθήνα.

Τσαγκάρη 2011

Τσαγκάρη, Δ., (επιμ.), Μύθος και Νόμισμα. Παραστάσεις, Συμβολισμοί και ερμηνείες από την Ελληνική Μυθολογία, Αθήνα 2011.

Τσιγκάκου 1981

Τσιγκάκου, Φ.-Μ., 1981. Ανακαλύπτοντας την Ελλάδα. Αθήνα.

Tsigakou 1981

Tsigakou, F.-M., 1981. *The Rediscovery of Greece: Travellers and Painters of the Romantic Era*, London: Thames and Hudson.

Τσιγκάκου 2000

Τσιγκάκου, Φ.-Μ., 2000. Η επανανακάλυψη της Αθήνας από τους ζωγράφους περιηγητές, στο Μπούρας κ.ά. 2000, 283-307.

Τσιγκάκου 2007

Τσιγκάκου, Φ.-Μ., 2007. Η Αθήνα με τα μάτια των ζωγράφων-περιηγητών, 16ος-19ος αιώνας. Αθήνα.

Tsirgialou 2003

Tsirgialou, A., 2003. The Stereotyped Vision of Greece: 19th Century Photographs in the Benaki Museum Archives, *Μουσείο Μπενάκη* 3, 107-123, ιδ. 110, εικ. 2.

Τσώσερ 2014

Τσώσερ, Τζ., 2014. *Οι ιστορίες του Κάντερμπερυ*, μτφρ. Δ. Κορδοπάτης. Αθήνα.

Tuckermann 1868

Tuckermann, W. P., 1868. *Das Odeum des Herodes Atticus und der Regilla in Athens*. Bonn.

Ulrichs 1863

Ulrichs, H. N., 1863. *Reisen und Forschungen im Griechenland*, vol. II. Berlin.

Ungureanu 2012

Ungureanu, C., 2012. Capriccio all'antica: Shaping the Ruin in the Age of Enlightenment. *Revue roumaine d'histoire de l'art* 46, 83-99.

Vandal 1900

Vandal, A., 1900. *L'Odyssée d'un ambassadeur. Les voyages du Marquis du Nointel (1670-1680)*. Paris.

Van der Vin 1980

Van der Vin, J. P. A., 1980. *Travellers to Greece and Constantinople. Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Travellers' Tales. Uitgaven van het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul XLIX*. Leiden.

Verbanck-Piérard 2000

Verbanck-Piérard, A., 2000. « Les héros gueris-

seurs : des dieux comme les autres ! » à propos des cultes médicaux dans l'Attique classique, in V. Pirenne-Delforge, E. Suárez de la Torre (eds.), 2000. *Héros et héroïnes dans les mythes et les cultes grecs*, Actes du Colloque de Valladolid. Liège, 281-332.

Viale 1921-1922

Viale, V., 1921-1922. Il portico di Eumene. *ASAtene* 4-5, 13-32.

Vikela 1994

Vikela, E., 1994. Die Weihreliefs aus dem Athener Pankrates-Heiligtum am Ilissos. Religionsgeschichtliche Bedeutung und Typologie. *AM*, Beih. 16, 1994.

Vikela 1997

Vikela, E., 1997. Attische Weihreliefs und die Kult-Topographie Attikas. *AM* 112, 167-246.

Vollkommer 2004

Vollkommer, R., (ed.), 2004. *Künstlerlexikon der Antike*, τ. 2, München - Leipzig 2004.

Wachsmuth 1874

Wachsmuth, C., 1874. *Die Stadt Athen im Altertum*, vol. I. Leipzig.

Walker 1979

Walker, S. A., 1979. A Sanctuary of Isis on the South Slope of the Athenian Akropolis. *BSA* 74, 243-257.

Walter 1929

Walter, O., 1929. *Die Akropolis von Athen*. Österreichisches Archäologisches Institut, Athenische Abteilung.

Walter 1930

Walter, O., 1930. Ein neugewonnenes athener Doppelreliefs. *ÖJh* 26, 75-104.

Waterfield 2004

Waterfield, R., 2004. *Athens: A History from Ancient Ideal to Modern City*. New York.

Watkin 1982a

Watkin, D., 1982. *Athenian Stuart. Pioneer of the Greek Revival*. London.

Watkin 1982b

Watkin, D., 1982. *The English Vision: The Pictur-*

esque in Architecture, Landscape and Garden Design. New York.

Watkin 2007

Watkin, D., 2007. Stuart and Revett: The Myth of Greece and its Afterlife, στο Weber Soros 2006, 19-57.

Weber 1990

Weber, M., 1990. *Baldachine und Statuenschreine*. Rome.

Weber Soros 2006

Weber Soros, S. (ed.), 2006. *James «Athenian» Stuart, 1713-1788: The Rediscovery of Antiquity*, exhibition catalogue, New York, The Bard Graduate Center for Studies in the Decorative Arts, Design and Culture, 16 Nov. 2006-11 Febr. 2007. New Haven - London.

Weiss 1969

Weiss, R., 1969. *The Renaissance Discovery of Classical Antiquity*. Oxford.

Welter 1937

Welter, G., 1937. Das Thrasylosmonument. *AE*, 419-422.

Welter 1938

Welter, G., 1938. Das Choregische Denkmal des Thrasylos. *AA*, 33-68.

Wickkiser 2008

Wickkiser, B. L., 2008. *Asklepios, Medicine, and the Politics of Healing in Fifth-Century Greece: Between Craft and Cult*. Baltimore.

Wickkiser 2009

Wickkiser, B. L., 2009. A Chariot for Asklepios: SEG 25.226. *ZPE* 168, 199-201.

Willers 1988

Willers, D., 1988. Παρατηρήσεις για τη νέα διαμόρφωση της Αθήνας από τον Αδριανό, *Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας*, Αθήνα 4-10 Σεπτεμβρίου 1983, 4, 222-226.

Willers 1990

Willers, D., 1990. Hadrians panhellenisches Programm. Archäologische Beiträge zur Neugestaltung Athens durch Hadrian, *AntK* Beih. 16.

Whitehead 1986

Whitehead, D., 1986. *The Demes of Attica*. Princeton N.J.

Wiebenson 1969

Wiebenson, D., 1969. *Sources of Greek Revival Architecture*. London.

Wilson 1976

Wilson, A., 1976. *The Making of the Nuremberg Chronicle*. Amsterdam.

Wilson 2000

Wilson, P., 2000. *The Athenian Institution of the "Khoregia": The Chorus, the City, and the Stage*. Cambridge.

Winter 2006

Winter, F. E., 2006. *Studies in Hellenistic Architecture*. Toronto - Buffalo - London.

Woodward 2001

Woodward, Ch., 2001. *In Ruins*. London.

Wrede 1933

Wrede, W., 1933. *Attische Mauern*. Athens.

Wulfmeier 2005

Wulfmeier, J. C., 2005. *Griechische Doppelreliefs*. Münster.

Wurster 1979

Wurster, W. W., 1979. Die neuen Untersuchungen am Dionysostheater in Athen. *Architectura* 9, 58-76.

Yalouris 1984

Yalouris, N., 1984. Das Ketos des Parthenon-West-Giebels, in E. Berger (ed.), 1984, *Parthenon-Kongress, Basel: Referate und Berichte, 4. bis 8. April 1982*. Mainz: von Zabern, 281-283.

Φιλαδελφεύς 1902

Φιλαδελφεύς, Θ. Ν., 1902. *Ιστορία των Αθηνών επί τουρκοκρατίας (1400-1800)*, 2 τόμοι. Αθήνα.

Φιλαδελφεύς 1931

Φιλαδελφεύς, Α., 1931. *Η ανασκαφή της αρχαίας Αγοράς των Αθηνών*. Αθήνα.

Φίλιος 1890

Φίλιος, Δ., 1890. *IIAE*, 26-27.

Xagorari-Gleissner 2008

Xagorari-Gleissner, M., 2008. *Meter Theon. Die Göttermutter bei den Griechen*. Mainz am Rhein.

Χαμηλάκης 2012

Χαμηλάκης, Γ., 2012. *Το έθνος και τα ερείπιά του. Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*. Αθήνα.

Χαριτωνίδης 1979

Χαριτωνίδης, Σ. Ι., 1979. Ανασκαφή παρά τον Άγιον Δημήτριον τον Λουμπαρδιάρην εν Αθήναις. *ΑΕ*, 161-187.

Χατζηασλάνη 1987

Χατζηασλάνη, Κ., 1987. *Ο Μοροζίνι, οι Βενετοί και η Ακρόπολη*. Αθήνα.

Χόλτον 2000

Χόλτον, Ντ., 2000. «Ηράκλη τον ελέγασιν»: ο βασιλιάς της Αθήνας στον Ερωτόκριτο. *Μελετήματα για τον Ερωτόκριτο και άλλα νεοελληνικά κείμενα*. Αθήνα, 123-135.

Χριστοπούλου 2011

Χριστοπούλου, Β., 2011. *Αρχαία Αγορά της Αθήνας - Άρειος Πάγος*. Αθήνα.

Χωρέμη-Σπετσιέρη 2002

Χωρέμη-Σπετσιέρη, Α., 2002. Ενοποίηση αρχαιολογικών χώρων γύρω από την Ακρόπολη, L'unificazione dei siti archeologici e il programma dei Fori Imperiali di Roma. Due esperienze a confronto, *Atti del Seminario. ASAtene* 80, 425 ff.

Χωρέμη-Σπετσιέρη 2003

Χωρέμη-Σπετσιέρη, Α., 2003. Το έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ακροπόλεως κατά το 2001. Ομιλία στο Αμφιθέατρο του Υπουργείου Πολιτισμού στις 27/5/2002. *Ανθέμιον* 10, 3-15.

Zambon 2009

Zambon, A., 2009. *L.S. Fauvel (1753-1838) : les découvertes d'antiquités en Grèce à la fin du XVIIIe et au début du XIXe siècle*, 2 vols., PhD Diss., Università degli studi di Padova.

Zevi 2003

Zevi, F., 2003. Iellenismo a Roma nel tempo della colonizzazione in Italia, *Il fenomeno coloniale in Italia dall'antichità a oggi*, *Giornate dell'Antichità*, Accademia Nazionale dei Lincei, 53-104.

Ziebarth 1899

Ziebarth, E., 1899. Ein griechischer Reisebericht des fünfzehnten Jahrhunderts. *AM* 24, 72-88.

Ziller, 1878

Ziller, E., 1878. *Ausgrabungen am Panathenäischen Stadion*, Berlin.

